Šefik Bešlagić

Stećci - kultura i umjetnost

PREDGOVOR

U bližoj i daljoj prošlosti je bilo nekoliko slučajeva koji su na svoj način upozorili javnost na stećke i njihovu osebujnost, ali je Izložba jugoslavenskog srednjovjekovnog slikarstva i plastike, koja je održana 1950. godine u Parizu, stvarno uspjela da istakne pravu vrijednost stećaka i da za njih ozbiljno zainteresuje strane i naše stručne i obrazovanije krugove. Od tada je uslijedio niz inicijativa i organizovanih aktivnosti oko zaštite, evidencije, istraživanja i proučavanja fonda ove vrste naših spomenika kulture, čiji su rezultati sasvim očevidni. Prošlo je vrijeme kada su stećci uništavani, zbog toga što se najčešće na njih gledalo kao na stara groblja koja samo smetaju, ili koja predstavljaju jeftin građevinski materijal. Sada i širi krugovi naših građana nastoje da se stećci što bolje očuvaju i koriste za savremene potrebe. U međuvremenu je obavljena sistematska evidencija svih stećaka u Jugoslaviji, čiji je glavni rezultat publikacija u kojoj je dat kataloško-topografski pregled čitavog fonda. Paralelno s tim radilo se na prikupljanju, sistematizaciji i objavljivanju naučne građe najvažnijih regiona i lokaliteta stećaka, o čemu već imamo seriju od deset tomova posebnih izdanja i nekoliko desetaka stručnih radova koji su objavljeni u Našim starinama, Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu i drugim časopisima, kao i seriju od četiri toma natpisa stećaka. Ti i drugi rezultati su, s jedne strane, zahtijevali još neka dopunska istraživanja, a sa druge, sistematizaciju čitave naučne građe, njeno proučavanje i odgovor barem na najvažnija pitanja koja se postavljaju. Trebalo je utvrditi teritorij, brojno stanje, pripadnost, vremensku pojavu i trajanje stećaka, trebalo je stvoriti listu oblika stećaka, objasniti natpise, sistematizirati i prikazati reljefne motive stećaka i pokušati protumačiti njihovo porijeklo, stilske osobine i značenje. Trebalo je, pored ostaloga, egzaktno utvrditi odnos stećaka i bosanskih heretika, stećaka i Vlaha, itd. Ukazala se potreba pisanja monografske studije koja bi što kompleksnije obuhvatila fenomen i problem stećaka. Tako je došlo do ovoga poduhvata, na čemu sam kontinuirano radio od 1971. godine.

Najprije sam pristupio dopunskim terenskim istraživanjima i kompletiranju naučne građe, a potom studiju te građe po temama — oblici, natpisi, ukrasi i dr., uz konsultovanje stručne literature. Ukazala se potreba prikupljanja i razmatranja komparativnih materijala, kako u

našoj zemlji tako i u inostranstvu. U vezi s tim, išao sam na kraća studijska putovanja u Srbiju, Makedoniju i Hrvatsku. Bio sam u prilici da idem i na kraća studijska putovanja u Italiju, Francusku, Mađarsku, Bugarsku, Tursku, Grčku i Sovjetsku Armeniju. Većinu ovih studijskih putovanja omogućila mi je Republička komisija za kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, a onda Zajednica za kulturu BiH i Zavod za naučno-tehničku i kulturno-prosvjetnu saradnju sa inostranstvom BiH.

U toku ovoga rada nastojao sam da ne ispustim iz vida ništa od onoga što je do sada napisano o stećcima. Moram priznati da su mi stručni radovi Ćire Truhelke, Alojza Benca, Dimitrija Sergejevskog, Marka Vega, Mirjane Ćorović-Ljubinković, Anđele Horvat, Cvite Fiskovića, Nevenke Božanić-Bezić, Pavla Anđelića, Mariane Wenzel, Đure Baslera, Zdravka Kajmakovića i Radomira Stanića, kao direktnih terenskih istraživača stećaka, mnogo pomogli. Razumljivo, ja sam se dosta oslanjao na rezultate koje su u svojim studijama nekih pitanja stećaka postigli Svetozar Radojčić, Jaroslav Šidak, Alojz Benac, Marko Vego, Marian Wenzel, Cvito Fisković, Pavao Anđelić, Ljubomir Karaman, Vojislav Đurić, Mirjana Ćorović-Ljubinković, Miroslav Raukar i Đuro Basler. Posebno dragocjenu pomoć su mi predstavljala mišljenja do kojih su došli Jaroslav Šidak, Svetozar Radojčić, Cvito Fisković i Alojz Benac.

U posljednjoj fazi rada osjetio sam potrebu da se konsultujem s nekim našim stručnjacima koji poznaju ovu problematiku, ili su joj bliski. U tome smislu sam o pitanju srednjovjekovne Crkve bosanske imao vrlo korisne kontakte sa prof. dr Jaroslavom Šidakom, o pitanjima natpisa stećaka sa mr Tomislavom Raukarom, a o pitanjima reljefnih motiva sa dr Mirjanom Ćorović-Ljubinković, prof. Radomirom Stanićem, dr Pavom Anđelićem, prof. Đurom Baslerom i dr Slobodanom Zečevićem, kojima i ovom prilikom zahvaljujem na pomoći.

Koncepcija i naslov knjige bili su predmet o kojem sam duže razmišljao. Brižljivijim upoznavanjem i studiranjem dosadašnjih istraživanja i proučavanja stećaka mogao sam uočiti važnije aktivnosti i glavne rezultate tih istraživanja i proučavanja koje sam, nakon kritičkog preuzimanja, udružujući ih sa vlastitim rezultatima, izložio u prva dva poglavlja knjige. Važnim pitanjima utvrđivanja teritorija rasprostiranja, brojnog stanja i kronologije stećaka posvetio sam posebnu pažnju u svome studiju, što se vidi iz trećeg poglavlja. Težište čitavog poduhvata je na glavnim umjetničkim svojstvima stećaka — oblicima, natpisima i ukrasima, uključujući majstore i njihov postupak, čemu je u studiju posvećeno najviše vremena, a u knjizi dato najviše prostora — u IV poglavlju. Već duže vremena znatan broj naučnih radnika i ostalih zainteresovanih građana, naročito u inostranstvu, stećke smatraju isključivo bogumilskim nadgrobnim spomenicima i svu umjetnost stećaka najčešće nazivaju bogumilskom umjetnošću. Kako takvo naučno neopravdano shvatanje ne bi uzelo prevelikog maha, bilo je nužno da se odnos stećaka i bosanskih heretika postavi i objasni što je moguće tačnije. To pitanje i nedavno iskrsla teza o pripadnosti većine stećaka Vlasima predmet su posebnog poglavlja. Duboki korijeni umjetnosti stećaka i njena golema tradicija se jasno odražavaju na nišanima, krstačama i drugim vrstama vremenski bliskih i nešto kasnijih nadgrobnika, zbog čega je bilo potrebno i to pitanje proučiti i prikazati.

Tome je posvećeno jedno poglavlje. Na kraju sam pokušao da u nekoj vrsti rezimiranog zaključnog uopštavanja u kratkim potezima predstavim stećke i njihovu umjetnost u cjelini.

Bilješke se nalaze poslije svakog poglavlja.

Na kraju sam dao bibliografiju, koja je obuhvatila sve važnije radove iz ove oblasti koji su publicirani do danas, a potom i registar ličnih imena i važnijih geografskih imena, naselja i imena ostalih važnijih pojmova koji se u tekstu spominju.

Knjigu prate nužni ilustrativni prilozi — topografska karta lokaliteta stećaka, tabele crteža i fotosa oblika i važnijih reljefnih motiva, kao i pojedinačni crteži i fotosi koji se odnose na važnije reljefne motive i natpise stećaka, ili na njihove paralele. Kartu je izradio Nikola Badanković, crteži su izvučeni po mojim skicama, a fotosi su Ranka Rosića i moji.

Htio bih da se ovom prilikom zahvalim svima koji su mi u ovome poduhvatu pomogli, naročito uvaženim pomenutim stručnjacima na njihovim savjetima, kao i uvaženim recenzentima — akademiku dr Đurđu Boškoviću i dr Pavi Anđeliću, zatim lektoru i tehničkoj redakciji knjige. Posebnu zahvalnost dugujem Republičkoj komisiji za izdavanje edicije „Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine" i njenoj redakciji, kao i Izdavačkom preduzeću „Veselin Masleša" u Sarajevu, koji su prihvatili i realizovali ovo izdanje, a prije toga omogućili obavljanje svih neophodnih prethodnih i pripremnih radova vezanih za ovo izdanje.

Iako sam nastojao da, koliko je to bilo moguće na ovome stepenu istraživanja i proučavanja stećaka i njihove umjetnosti, uobličim, sistematiziram i analiziram prikupljenu naučnu građu, a potom u jednoj naučnoj sintezi odgovorim barem na najvažnija pitanja iz ove oblasti, ne mislim da u mome radu nema raznovrsnih praznina, nedostataka i manjkavosti, možda naročito nedorečenosti i nepotpunosti. Smatram da na neka pitanja objektivno nije moguće u ovome momentu ni odgovoriti. Neka pitanja ostaju otvorena za dalja proučavanja.

Nadam se da će ova knjiga biti shvaćena kao napor i nastojanje jednog čovjeka koji je bio u prilici i imao sreću da uoči, upozna, zavoli i, koliko je to njemu bilo moguće, prouči i prikaže stećke kao osebujan umjetnički izraz našeg tla, te da će biti podstrek i podloga mlađim stručnjacima da proučavanja nastave i jednom uspiju da u potpunosti odgovore na sva postavljena pitanja.

Sarajevo, oktobra 1979. godine. Autor

I

PROUČAVANJE STEĆAKA

Smatram da je makar i kratak prikaz svih važnijih akcija koje se odnose na pronalaženje i proučavanje stećaka pomoć čitaocima da bolje upoznaju ovu svojevrsnu oblast našeg kulturnog nasljeđa. To je, osim toga, najbolji put za upoznavanje, sumiranje, analizu i ocjenu rezultata tih proučavanja.

Ovdje će biti riječi najprije o najstarijem vremenskom razdoblju proučavanja — od XVI v., kada se stećci prvi put spominju, do 1875. god., zatim o razdoblju austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom, onda o vremenu između dva svjetska rata, te o najnovijem razdoblju — od 1945. god. do danas.

NAJSTARIJI PERIOD PROUČAVANJA STEĆAKA

Najraniji podaci o stećcima potječu iz prve polovine XVI v. Poslanstvo austrijskog cara Ferdinanda I je 1530. god. putovalo u Carigrad preko Bosne. U sastavu poslanstva, kao tumač za naš jezik, bio je i Slovenac Benedikt Kuripešić, koji je na tome putovanju pravio bilješke, na osnovu kojih je napisao svoj poznati putopis. Poslanstvo je naišlo na selo Lađevine (Vlađevine) kod Rogatice, gdje se nalazi nekropola vrlo velikih i lijepo klesanih stećaka, od kojih dva primjerka imaju natpise. Kuripešić je opisao te stećke i njihove natpise. Bez obzira što je natpise pogrešno rekonstruirao, Kuripešićeve bilješke, kao najstarije, imaju veliku vrijednost.[1]

Slučaj je htio da dvije godine poslije toga istim putem naiđe novo poslanstvo cara Ferdinanda I za Carigrad, koje se također zaustavilo u Lađevinama. U opisu toga putovanja nepoznati autor spominje iste stećke.[2]

Do pojave slijedećih podataka o stećcima prošlo je više od dva stoljeća. Sedamdesetih godina XVIII v. kroz neke dalmatinske krajeve proputovao je talijanski prirodoslovac i mineralog opat Alberto Fortis i u svom poznatom putopisu ostavio nekoliko bilježaka o stećcima iz

okoline Makarske i Sinja, posebno o velikoj nekropoli blizu vrela Cetine.[3]

Dosta interesa za stećke pokazao je i poljski istraživač Aleksandar Sapieha, koji je prvih godina XIX v. proputovao dobar dio Dalmacije, Dubrovačke Republike i Hercegovine. Njegovu pažnju su najviše zaokupljali ukrasi stećaka u Cisti, Lovreču i Radimlji. Oni su ga najviše podsjećali na stare egipatske i partske spomenike.[4]

Bečki geolog i ljekar Ami Boué (Fracuz po rođenju) proputovao je evropski dio Turske, pa je u svom djelu *La Turquie d'Europe,* iz 1840. god., ostavio nekoliko opisa stećaka iz Bosne i Hercegovine, posebno iz okoline Gacka, Mostara i Kiseljaka.[5]

Više podataka o stećcima ostavio nam je engleski egiptolog I. Gardner Wilkinson, koji je u petoj deceniji XIX v. proputovao dijelom Dalmacije i Crne Gore. Njegovi podaci se odnose na oblike i ukrase čitavog niza nekropola od vrela Cetine do Čapljine, Metkovića i dalje.[6]

Valentino Lago se također zanimao za stećke iz okoline Imotskog. Kopao je i grobove ispod njih. Pripisao ih je Slavenima.[7]

U sedmom deceniju XIX v. Bosnom i Hercegovinom je dosta putovao i za njihovu prošlost se interesovao pruski konzul u Sarajevu Otto Blau, koji je u svom putopisu, objavljenom 1877. god., ostavio kraće podatke o nekoliko nekropola, posebno onih oko Stoca i Donjeg Vakufa.[8]

Engleski istoričar i putopisac Arthur J. Evans je 1875. god. proputovao kroz Bosnu i Hercegovinu i o tome napisao svoj veliki putopis, u kojem je opisao stećke iz nekoliko mjesta (Tešnja, Travnika i Sarajeva). Za njega su ti spomenici bili misteriozno nadgrobno kamenje.[9]

Kao austrijski generalštabni oficir, Bosnu i Hercegovinu i dijelove Sandžaka i Crne Gore, između 1871 i 1873 god., proputovao je Heinrich Sterneck, i tom prilikom se dosta zadržao na stećcima, koji su mu bili zanimljivi i po svojim oblicima i po ukrasima. Primijetio je da se mnogo nekropola nalazi u zabitnim krajevima. Smatrao je da stećci potječu iz preistorije. On je prvi upozorio na postojanje stećaka u granicama današnje Crne Gore.[10]

Najstariji podaci domaćih istraživača potječu iz XVIII v.

Dalmatinski istoričar fra Gašpar Vinjalić je u jednom svom pismu iz 1746. god. ostavio podatke o stećcima u Biskupiji kod Knina.[11]

U *Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga* Andrija Kačić-Miošić je 1759. god. naveo podatke koji govore da se na više mjesta u primorju nalaze stećci na kojima su uklesani reljefi štitova sa mjesecom i zvijezdom.[12]

Slijedeći podaci potječu pedesetak godina poslije toga. Ivan Katalinić u svojoj *Istoriji Dalmacije,* na italijanskom jeziku, kratko piše i o stećcima u Lovreču.[13]

Malo kasnije kraće podatke o nekoliko lokaliteta stećaka Imotske krajine i Makarskog primorja objavio je splitski arheolog Ivan Carrara.[14]

Najstariji podaci o stećcima u Srbiji potječu od S. Obradovića. On je naveo nekoliko lokaliteta iz Podrinja u Srbiji i iz okoline Užica.[15]

Gotovo istodobno se javio fra Martin Nedić sa podacima o stećcima iz Bosne, pretežno iz okoline Travnika, posvećujući glavnu pažnju njihovim natpisima.[16]

I fra Šime Milinović opisuje neke stećke Imotske i Cetinske krajine, zadržavajući se najviše na ukrasima i na narodnoj predaji.[17]

I fra Petar Peko Kadčić nam je ostavio neke podatke i fotografije o stećcima iz okoline Makarske.[18]

Opširnije podatke o stećcima u Hercegovini, neku vrstu topografije stećaka, objavio je franjevački provincijal i pisac fra Petar Bakula. Obuhvatio je oko 130 nekropola.[19]

I bosanski franjevac istoričar Anto Knežević je u svojim putopisnim bilješkama pružio više podataka o stećcima okoline Travnika.[20]

Nekoliko nekropola stećaka, uglavnom oko Stoca i Konjica, obraćajući pažnju na natpise, opisao je sarajevski srpsko-pravoslavni mitropolit Sava Kosanović.[21]

O natpisima stećaka Podrinja u Srbiji pisao je Miloš Milojević. Njegovim nastojanjem je iz toga kraja preneseno nekoliko stećaka u Beograd.[22]

I nešto kraćih podataka o stećcima istoga kraja, prvenstveno o njihovim natpisima, ostavili su Milan Đ. Milićević[23] i Ljubomir Kovačević.[24]

***

Kako se vidi, u tome najstarijem periodu stećci su bili uglavnom slučajni ili sporedni predmet istraživača, pretežno putopisaca i istoričara — amatera. Ne može se govoriti ni o kakvim organizovanim pristupima. Relativno veća pažnja posvećena je dalmatinskim, a potom i hercegovačkim spomenicima jer su franjevci nastojali da svojim prilozima prikažu prošlost tih krajeva. Nešto intenzivniji rad oko sakupljanja podataka nastao je pokretanjem Kukuljevićevog *Arkiva.* Većinu tada sakupljenih i objavljenih podataka treba uzeti sa rezervom, zbog toga što u njima ima mnogo netačnosti, naročito kada se govori o natpisima stećaka. Inače, izražena mišljenja o porijeklu ovih spomenika, njihovoj pripadnosti i brojnom stanju naučno su nepotkrijepljena, maglovita, a ponekad sasvim fantastična. Zasluga je, ipak, ovih ljudi što su skrenuli pažnju našoj i stranoj kulturnoj javnosti o postojanju ovih osebujnih spomenika, o njihovom teškom tehničkom stanju i o potrebi da se organizovano proučavaju.

RAZDOBLJE AUSTROUGARSKE UPRAVE U BOSNI I HERCEGOVINI

U periodu vladanja Austro-Ugarske Monarhije stećcima je posvećeno nešto više pažnje nego u prethodnom periodu, naročito od 1888. god., kada je osnovan Zemaljski muzej u Sarajevu.

Broj stranih istraživača se naglo povećao.

Tako se austrijski vojni ljekar dr Felix Luschan interesovao za stećke sjeveroistočne Bosne, posebno za one oko Tuzle. Uočio je njihove originalne oblike i ukrase i upozorio na slabo interesovanje za njihovo proučavanje. On je otvarao i neke grobove ispod stećaka, pa je, prema nalazu mađarskog novca iz XIV v., i stećke datirao oko toga vremena.[25]

Dosta vremena je bosanskohercegovačkim starinama posvetio bečki arheolog dr Moritz Hoernes. On je, zapravo, proučavao spomenike rim-

skog doba, ali su njegovu pažnju okupirali i stećci. Interesovao se za sva svojstva stećaka, ali se najviše zadržao na reljefnim predstavama, prvenstveno na scenama lova i turnira, jer je shvatio da je u njima prikazan život ondašnjih bosanskih feudalaca. Služeći se već dotle objavljenim podacima (popisom P. Bakule), Hoernes je uspio da vidi mnogo nekropola (oko 100) ne samo u Hercegovini nego i u drugim krajevima. Za njega ovi spomenici nemaju ništa kršćanskog, niti religijskog uopšte. O samoj umjetničkoj vrijednosti stećaka nije imao lijepih riječi, zbog čega je izazvao prigovore nekih domaćih naučnih radnika (F. Radić). Osim opisa, donio je više crteža te nešto fotosa reljefnih motiva, ali nedovoljno tačno. U mnogim simbolima stećaka vidio je heraldička obilježja. Otvarao je i grobove, ali nije našao nikakvih priloga. Po svojoj vrijednosti je izdvojio stećak iz Donje Zgošće.[26]

Između 1882. i 1885. god. kroz Bosnu i Hercegovinu je u nekoliko navrata proputovao i mađarski istoričar Ivan Asbóth. U svom putopisu je opisao više nekropola u raznim krajevima Bosne i Hercegovine.[27] On se najviše interesovao za ukrase stećaka, ali je prikupljao i podatke o nazivu, pripadnosti, rasprostranjenosti i drugim svojstvima stećaka. Rekao je da ih ima oko 150.000 primjeraka. Za razliku od Hoernesa, on se dosta povoljno izražavao o umjetnosti i kulturi stare Bosne. Stećke je nazvao bogumilskim spomenicima. Upuštao se i u čitanje natpisa, uglavnom bez uspjeha.

Austrijski rudarski inžinjer A. Götting je opisao stećke nekropole u Kopošiću, nedaleko od Visokog, gdje se nalazi i stećak sa natpisom kneza Batića. On je tom prilikom prekopao i grob ovoga velikaša.[28]

Nekoliko nekropola iz Podrinja i okoline Užica u Srbiji opisao je Nijemac F. Kanitz,[29] a nekoliko u Dalmaciji Talijan A. J. Fosco, pripisujući ih Feničanima.[30]

Od ostalih stranih naučnih radnika koji su se za vrijeme austrougarske vladavine zadržavali na stećcima treba navesti bečkog istoričara Konstantina Jirečeka, koji je pisao o natpisu u Veličanima kod Trebinja.[31]

Znatan je i broj domaćih naučnih radnika koji su se u tome razdoblju interesovali za stećke:

Među najstarije istraživače toga perioda spada dubrovački profesor Luko Zore, koji je u *Slovnicu* iz 1880—1884. god. objavio nekoliko članaka o raznim natpisima stećaka, a u posebnoj radnji se zadržao na opisu poznatog stećka u Brotnjicama kod Dubrovnika i raspravljao o nekim reljefnim motivima, najviše o sceni kola na tome i na drugim stećcima.[32]

Približno u isto doba se svojim prilozima u tek pokrenutom *Viestniku Hrvatskog arkeologičkog družtva* u Zagrebu pojavljuje zagrebački arheolog Šime Ljubić. On je u broju iz 1880. god. apelovao na sve rodoljube iz Bosne i Hercegovine da dostavljaju podatke o natpisima, ukrasima i svim drugim karakteristikama stećaka. Međutim, odziv je bio neznatan.[33]

Osim pomenutih, tih godina se javlja Vid Vuletić-Vukasović, korčulanski i dubrovački nastavnik, koji oko jedan i po decenij istražuje stećke, ponajviše njihove natpise. Njegovi članci su publicirani u nekoliko tadašnjih časopisa, pretežno u *Viestniku.* On je obišao mnogo nekropola, a prikupljao je i pismene podatke od poznanika sa terena.

Imao je namjeru da popiše sve nekropole i izradi kartu njihovog rasprostiranja, ali to nije uspio da uradi. Jedan od njegovih priloga se odnosi na opis nekropole u Radimlji kod Stoca.[34]

Iz tih godina su i rezultati istraživanja splitskog popa Petra Kaera. On se najprije javio manjom radnjom na italijanskom jeziku o stećcima kod Imotskog, a nešto kasnije radnjom na francuskom jeziku, u kojoj je opisao stećke nekih nekropola oko ušća Neretve.[35] Prikazao je dotadašnje proučavanje i na osnovu toga pokušao da i sam nešto općenito kaže o osnovnim svojstvima stećaka. Zbog svoje površnosti ta je radnja izazvala dosta ozbiljnu kritiku nekih savremenih istraživača.

Nakon toga su uslijedili još neki manji doprinosi koji su se odnosili na stećke Dalmatinskog primorja i njegovog zaleđa. Tako je pop Petar Stanić pisao o stećcima u dolini Cetine,[36] a Luiđi Marun o nekropoli kod vrela Cetine.[37]

Intenzivniji i organizovaniji rad na istraživanju stećaka počinje sa osnivanjem Muzejskog društva Bosne i Hercegovine 1884. god., odnosno sa osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. god. i pokretanjem njegovog Glasnika 1889. god. Uz Vida Vuletića-Vukasovića i Petra Kaera, koji nastavljaju ranije započeti rad, sada se javljaju mnogi istraživači koji se uglavnom okupljaju oko *Glasnika Zemaljskog muzeja*.

Tako, Kosta Hörmann, uz svoju glavnu orijentaciju na natpise, posvećuje pažnju i ostalim svojstvima stećaka nekih nekropola.[38] U jednom članku je opisao stećke iz okoline Stoca, a na XI arheološkom kongresu 1899. god. u Kijevu podnio je referat o stećcima, sa statističkim podacima, kartom rasprostiranja i mnoštvom fotografija, koji je izazvao veliko interesovanje kod prisutnih stručnjaka.[39]

Jevrem Stanković piše o stećcima okoline Teslića.[40]

V. Stakić i Đ. Marković pružaju kraće podatke o stećcima iz okoline Maglaja.[41]

Đorđe Stratimirović je dao dobar i dokumentovan prikaz nekropole u Donjoj Zgošći kod Kaknja.[42]

Vaclav Radimsky je pisao o vrsti kamena za klesanje stećaka,[43] a u rukopisu, nazvanom *Arheološki leksikon*, on je, uz osnovne podatke o arheološkim lokalitetima u Bosni i Hercegovini, naveo i osnovne podatke o vrlo mnogo nekropola stećaka.[44]

Nikola Barišić nam je pružio kraće podatke o stećcima okoline Posušja[45] i okoline Ljubuškog.[46]

Franjo Fiala, arheolog Zemaljskog muzeja u Sarajevu, uz radove o preistorijskim arheološkim lokalitetima, objavio je i podatke o dva zanimljiva stećka iz okoline Rogatice.[47]

Najobimniji i najkvalitetniji doprinos proučavanju stećaka u ovom austrougarskom periodu dao je Ćiro Truhelka, koji je istovremeno najviše učinio za stvaranje i prosperitet Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Iako se bavio preistorijskom i kršćanskom arheologijom, istoriografijom i još nekim muzejskim disciplinama, ovaj neumorni naučni radnik je mnogo vremena posvetio stećcima. Putovao je po terenu, opisivao, sam crtao, fotografisao i u gips odlijevao natpise i ukrase stećaka, te napisao više manjih i većih radova o stećcima, u kojima je obradio ne samo oblike, ukrase i natpise nego se bavio i pitanjima njihovog rasprosti-

ranja, kronologije i pripadnosti. Kompleksnija radnja mu je objavljena 1891. god. Njegov glavni interes i najveći doprinos se odnosi na natpise stećaka.[48] (Istraživačima natpisa stećaka u ovom vremenskom razdoblju posvećen je dio teksta na drugom mjestu ove knjige.)

U pomenutom razdoblju je bilo i akcija popisa stećaka u Bosni i Hercegovini, o kojima nemamo sasvim pouzdanih podataka, ali koje zbog njihove važnosti treba ovdje registrovati. Po naredbi Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, kotarski uredi su 1887. i 1888. god., angažujući žandarme, cestare i šumare, sakupili podatke o stećcima. Rečeno je da taj popis nije sasvim tačan, ali da pruža približnu sliku njihovog brojnog stanja i rasprostiranja.[49] Ć. Truhelka se u svojim radovima služio isključivo podacima toga popisa i na njima zasnivao svoja gledišta. Tim popisom je ustanovljeno da ukupan broj stećaka na teritoriji Bosne i Hercegovine iznosi 27.067. (To je mnogo manje od ukupnog broja koji je ustanovljen sistematskim popisom 1969. god.) Deset godina kasnije, tj. 1897. i 1898. god. obavljen je drugi popis stećaka. Po mnogim okolnostima se može zaključiti da je i to bila akcija Zemaljske vlade, opet putem kotarskih poglavarstava. U tu svrhu su korišteni žandarmi, lugari, knezovi — muhtari, učitelji i sveštenici, koji su, prema naročito sastavljenom formularu „Pitanje za sabiranje historičko-topografskog gradiva", prikupili podatke o gromilama, grobljima, starim gradovima, džamijama, tekijama, starim cestama, starim mostovima i starim crkvama i manastirima.[50] Dio tih odgovora ustupljen je Zemaljskom muzeju. Na osnovu rezultata toga popisa K. Hörmann, dvorski savjetnik i direktor Zemaljskog muzeja, napisao je svoj referat za XI arheološki kongres u Kijevu 1899. god.[51] Po tome popisu ukupan broj stećaka je iznosio 59.500, što je približno broju koji smo mi nedavno utvrdili, pa se može reći da je taj popis, za razliku od prvoga, bio bolje organizovan i izveden.

Odmah poslije 1900. god. nastaje stagnacija u proučavanju stećaka, koja traje nepuna dva decenija, sve do 1918. god.

***

Općenito se može reći da je razdoblje austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini karakteristično po tome što se u poslovima oko istraživanja i proučavanja stećaka angažovao relativno veliki broj ljudi i što su ti poslovi obavljani pažljivije i nešto više dokumentovano nego ranije. Međutim, većina tih aktivnosti je bila stvar naklonosti i lične inicijative pojedinaca koji su se time bavili uz svoje druge primarne poslove. U tome pogledu nešto drugačije stoji sa akcijama Zemaljske vlade koje se odnose na popisivanje spomenika kulture u Bosni i Hercegovini putem kotarskih poglavarstava, koje su sigurno imale i vojno-politički karakter. Rezultati angažovanja Ć. Truhelke, kustosa, a kasnije direktora Zemaljskog muzeja u Sarajevu, svakako su najvredniji doprinos u ovoj oblasti proučavanja. Čitavo ovo razdoblje je karakteristično i po tome što se stećcima pristupalo prilično jednostrano, jer je pažnja isključivo posvećivana natpisima, dok su ostala svojstva stećaka bila zanemarena. Uz sve navedeno, to je razdoblje u kojem su stećci, kako u našim krajevima tako i u inostranstvu, predstavljeni kao bogumilski spomenici.

STEĆCI IZMEĐU DVA RATA

U doba stare Jugoslavije, tačnije u razdoblju između 1918. i 1945. god., stećcima se posvećivalo malo pažnje. Istraživači stećaka su uglavnom bili vezani za poslove Zemaljskog muzeja, a njihovi radovi su objavljivani u *Glasniku* toga muzeja.

Tako je dr Mihovil Mandić objavio u *Glasniku Zemaljskog muzeja* dva manja priloga koji se odnose na stećke u okolini Travnika.[52]

Njemački naučni radnik Georg Wilke piše o nekim reljefima stećaka kao simboličnim predstavama.[53]

Milenko Filipović opisuje jedan neobičan stećak iz okoline Olova.[54]

Pero Slijepčević pruža više podataka o stećcima okoline Gacka.[55]

Milan Karanović je opisao jedan neobičan stećak iz okoline Skender-Vakufa,[56] zatim jedan u okolini Teslića.[57]

Vladislav Skarić najprije saopštava hipotezu o porijeklu stećaka oblika sarkofaga,[58] a onda opisuje stećak gosta Milutina u Humskom kod Foče.[59]

Dimitrije Sergejevski u svojim putnim bilješkama posvećenim klasičnoj arheologiji pruža i podatke o stećcima na Glamočkom polju,[60] a potom opisuje neke stećke u okolini Kladnja.[61]

Petar Bogunović opisuje stećke u Vrućici kod Teslića.[62]

Đoko Mazalić se najprije zadržava na nekim primjercima stećaka u okolini Sarajeva,[63] a potom u okolini Rogatice.[64]

Ćiro Truhelka je najprije napisao *Vodič za srednjovjekovnu zbirku Zemaljskog muzeja,* u kojem je dosta prostora posvetio stećcima i dotadašnjim rezultatima njihovog istraživanja,[65] zatim je objavio rezultate istraživanja ostataka mauzoleja tepčije Batala.[66]

U krug saradnika Zemaljskog muzeja spada i Vejsil Ćurčić, koji se, uz druge muzejske poslove, dosta bavio i stećcima. On je Zemaljskom muzeju predao svoj obiman rukopis, sa mnogo fotografija, koji predstavlja pokušaj analize i uopštavanja svih dotadašnjih rezultata istraživanja stećaka.[67]

Nekolicina istraživača stećaka objavili su i poneki svoj rad u drugim časopisima, kao M. Filipović,[68] Vladislav Skarić,[69] Mihovil Mandić,[70] M. Karanović,[71] V. Ćurčić[72] i Ć. Truhelka.[73]

Bilo je i nekoliko drugih istraživača stećaka čiji su prilozi objavljeni u raznim časopisima. Tako je Slade Šilović pisao o stećcima iz okoline Trogira,[74] Nikola Zvonimir Bjelovučić o stećcima iz okoline Stona,[75] Jaroslav Šidak o stećcima u vezi sa problemom bogumilstva u Bosni i Hercegovini,[76] te Ivan Renđeo, koji je o stećcima pisao u dva maha.[77]

*
* *

U vrijeme stare Jugoslavije stećci su i dalje bili uglavnom predmet ličnog interesovanja pojedinih naučnih radnika. Neki organizovan i sistematski rad nije postojao. Nije bilo nikakvih akcija za zaštitu ove vrste spomenika. Interesovanje inostranih naučnih radnika za njih je gotovo sasvim opalo. Iako je bilo izvjesnih inicijativa, u tome periodu nije došlo ni do donošenja zakonskih propisa o zaštiti kulturnog nasljeđa, niti do osnivanja ustanova, odnosno službe u tu svrhu, zbog čega su i stećci, kao i svi ostali spomenici kulture, ostali po strani.

NAJNOVIJI PERIOD PROUČAVANJA STEĆAKA

Pravi odnos prema stećcima nastao je tek poslije oslobođenja zemlje 1945. god. Stećci su shvaćeni kao značajan dio kulturnog nasljeđa koji zaslužuje društvenu brigu oko čuvanja i proučavanja. Zbog toga su i razumljiva nastojanja koja su u tome cilju preduzimana.

Neposredno poslije Izložbe srednjovjekovne umjetnosti jugoslavenskih naroda, održane u Parizu 1950. god., gdje su, uz freske, i stećci pobudili veliko interesovanje kod svjetske naučne i kulturne javnosti, došlo je 1950. i 1952. god. do dviju konferencija u Sarajevu, na kojima su predstavnici Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture iz Beograda, Ministarstva za nauku i kulturu BiH, Zemaljskog muzeja iz Sarajeva, Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, Zemaljskog odbora sindikata prosvjetnih radnika BiH, Istorijskog društva BiH, Udruženja likovnih umjetnika BiH, Instituta za folklor BiH, Muzeja grada Sarajeva i još nekih ustanova, konstatovali veliku naučnu vrijednost stećaka i potrebu da se organizovano proučavaju. Na osnovu prijedloga Ministarstva za nauku i kulturu BiH, na konferencijama je postignut dogovor o dugoročnom programu rada i načinu njegovog izvođenja. Program se sastojao od četiri osnovne radne etape: anketno prikupljanje opštih podataka o stećcima, provjeravanje i dopunjavanje tih podataka, sistematsko naučno (ekipno) obrađivanje važnijih lokaliteta i regiona, te publikovanje rezultata prikupljene naučne građe. Za svaku osnovnu radnu etapu su date sugestije i smjernice, ukazano je na prioritetne poslove, na potrebe osiguranja stručnog kadra i materijalnih uslova za rad na terenu, date su preporuke da monografska izdanja nose brojeve iste serije, bez obzira na autora i izdavača, zatim da se formiraju prikladni organi za praćenje i usmjeravanje akcija, itd. Glavnih poslova su se prihvatili Zemaljski muzej u Sarajevu i Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH.[78]

Odmah poslije tih dogovora pristupilo se poslovima sa dosta elana. Stvoreni su konkretniji programi, okupljeni stručnjaci, osigurana početna finansijska sredstva i otpočeli poslovi. U svojoj suštini program djelatnosti se sveo na evidentiranje stećaka i poslove koji su za to vezani, te na ekipno proučavanje pojedinih lokaliteta i regiona i publiciranje stručnih radova o tome.

Evo osnovnih podataka o toku i rezultatima tih glavnih poslova:

Akciju evidentiranja stećaka organizovao je i obavio Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH. Prva etapa se odnosila na prikupljanje opštih i najosnovnijih podataka o stećcima putem učitelja i đaka osnovnih škola, prvenstveno osnovnih škola na selima. Sastavljen je formular po kojemu će se popunjavati podaci o lokalitetima. Poslovi su otpočeli 1951. god., te i slijedeće su bili intenzivni, a onda su još dvije godine dovršavani tamo gdje su ranije bili izostali ili slabo organizovani. U sjedištima opština su formirani centri koji su poslove usmjeravali i koordinirali, a onda prikupljali, sređivali i dostavljali prikupljene materijale.[79]

Iako nestručni i sa mnogo raznovrsnih grešaka, podaci ovoga opšteg popisa su bili višestruko korisni. Prije svega, oni su poslužili kao indikator i orijentacija za planiranje daljih akcija — provjeravanja i dopunjavanja podataka, planiranja poslova ekipnog proučavanja, itd.

Druga etapa se sastojala u provjeravanju prikupljenih podataka. U tome je učestvovalo 25 studenata iz Sarajeva i Beograda, koji su putem kraćeg kursa na katedri Istorije umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu i seminara u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu pripremljeni za taj posao. Željeli smo da barem za značajnije regione prikupimo što sigurnije i potpunije podatke. Međutim, rezultati angažovanja studenata nisu bili kao što smo očekivali i u većini slučajeva su bili nedovoljno pouzdani. Zbog toga smo se u daljem radu na provjeravanju i kompletiranju podataka oslanjali na vlastite kadrovske snage Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH. U toku slijedećih 15 godina pregledani su svi lokaliteti teritorije Bosne i Hercegovine. U većini slučajeva ekipe je predvodio autor ovih redova.

Poslovi su tekli kontinuirano, obrađivano je jedno po jedno opštinsko područje, obavljen je pregled svake nekropole. Plan rada za područje određene opštine obično je utvrđivan u opštinskom centru, uz pomoć nadležnih opštinskih organa. Pri tome su se redovno služili podacima opšteg popisa, u nekoliko slučajeva i podacima studenata, a dobro su poslužili i podaci popisa arheoloških spomenika koje je još za vrijeme austrougarske vlasti sačinio V. Radimsky. Metodski postupak rada na terenu sastojao se u tome što su zabilježeni podaci o lokalitetu, zatim su pregledani i pobrojani sami stećci, i to po osnovnim oblicima, utvrđena im je orijentacija i raspored, a onda su spomenici opisani, te fotografisani ili nacrtani njihovi važniji ukrasi i natpisi, ukoliko ih je bilo. Pribilježeni su i podaci o tehničkom stanju nekropole, te eventualnim obližnjim arheološkim lokalitetima i spomenicima. Za važnije nekropole napravljena je skica rasporeda stećaka.

Na takav način teren je iz godine u godinu postepeno svladan. Naš krajnji cilj je bio da se pri Zavodu za zaštitu spomenika kulture BiH stvori solidna evidencija svih stećaka u BiH, koja bi omogućila valoriziranje nekropola po vrijednosti, odnosno koja bi omogućila planiranje mjera zaštite i svih drugih akcija oko proučavanja i korištenja stećaka u savremene obrazovne, turističke i druge svrhe.

U toku višegodišnjeg rada na sakupljanju građe za stvaranje evidencije i dokumentacije osjećala se potreba upotpunjavanja te evidencije sa podacima o stećcima koji se nalaze na područjima susjednih republika. Ta potreba je naročito bila izražena zadnjih godina, kada su se terenski poslovi u Bosni i Hercegovini približavali kraju. Tada je već bila sazrela i ideja o izdanju kataloga svih lokaliteta stećaka, sa topografskim kartama i statističkim podacima, pa je u tu svrhu bilo nužno svu građu prikupiti na jedno mjesto. Bili smo načisto s tim da srednjovjekovni stećci predstavljaju naučnu i umjetničku cjelinu, bez obzira na izmijenjene administrativne granice njihovog teritorija i da je naučno opravdano mišljenje da se svi stećci obrade po jedinstvenoj određenoj koncepciji. Za obradu stećaka na područjima Srbije, Hrvatske i Crne Gore postavljala su se brojna pitanja koja je trebalo riješiti zajednički sa nadležnim organima i ustanovama tih republika. Zbog svega toga je došlo do nekoliko sastanaka predstavnika Jugoslavenskog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, Arheološkog instituta u Beogradu i nadležnih republičkih zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba, Beograda, Cetinja i Sarajeva.[80]

Jedan od glavnih rezultata sistematske akcije evidentiranja stećaka, koja je trajala gotovo dva decenija, ogleda se u publikaciji *Stećci, kataloško-topografski pregled,* koja se kao izdanje Biblioteke „Kulturno nasljeđe BiH" pojavila 1971. god.[81]

Treba priznati da ova akcija, i pored pažljivog i savjesnog obavljanja poslova terenskih istraživača, nije stoprocentno obuhvatila sve lokalitete stećaka. To se ponegdje dogodilo i u Bosni i Hercegovini, gdje smo se, zbog izuzetnih okolnosti, morali osloniti na nedovoljno stručne saradnike, ali više u područjima drugih republika, gdje saradnja terenskih istraživača, na koje smo računali nije do kraja i precizno izvedena, a pogotovo gdje je saradnja sasvim izostala, kakav je slučaj bio u sjevernoj Dalmaciji. Zbog toga smo nastojali da se što prije popune te praznine u evidenciji. Razumljivo, najveća pažnja je posvećena Dalmaciji. Tako je Š. Bešlagić u tri maha pregledao terene oko Trogira, Šibenika i Zadra, prikupio i sredio sve podatke, te napisao i publikovao tri radnje koje se odnose na stećke tih područja.[82] U međuvremenu je i dr Pavao Anđelić, proučavajući starine u okolini Konjica, pronašao nekoliko do sada neevidentiranih lokaliteta sa stećcima.[83] I Radomir Stanić je pronašao i objavio nekoliko do sada nepoznatih nekropola stećaka u okolini Raške, Novog Pazara, Priboja i Prijepolja.[84] Vršeći rekognosciranje terena u okolini Priboja, stručnjaci Narodnog muzeja iz Užica, Mihajlo Zotović i Javorka Bučić, našli su nekoliko novih lokaliteta stećaka ili su svojim podacima upotpunili dosadašnje podatke o stećcima toga kraja.[85] Pronađene su i još neke, uglavnom manje nekropole ili pojedinačni primjerci stećaka oko Posušja, Pazarića, Kladnja, Gradačca, Foče, Teslića i Hadžića u Bosni i Hercegovini, te u okolini Plužina u Crnoj Gori. Među novopronađenim stećcima ima i primjeraka sa ukrasima, pa i sa natpisima. Svi ti novopronađeni podaci moraju se dodati onim već objavljenim u knjizi *Stećci, kataloško-topografski pregled,* zbog čega će brojno stanje i teritorij rasprostiranja ovih spomenika biti nešto izmijenjen u odnosu na stanje prije 10 godina.

Paralelno sa poslovima evidentiranja stećaka tekla je i druga ugovorena akcija, koja se odnosila na proučavanje važnijih lokaliteta stećaka. Prvih godina u njoj su se najviše angažovali stručnjaci Zemaljskog muzeja iz Sarajeva. Još 1949. i 1950. god. jedna je ekipa, pod rukovodstvom dr A. Benca, prikupila svu građu o nekropoli u Radimlji kod Stoca.[86] Metodski postupak i iskustvo koje je postignuto u tome poslu umnogome je pomoglo i olakšalo ostale radove koji su nakon toga slijedili. Tako su ubrzo pod rukovodstvom A. Benca obrađeni stećci u okolini Olova i u okolini Lištice, zatim pod rukovodstvom D. Sergejevskog stećci oko Bratunca. M. Vego je predvodio jednu ekipu koja je obrađivala stećke u okolini Ljubuškog, a jedna ekipa Muzeja grada Sarajeva, pod rukovodstvom Ljubice Mladenović, preduzela je poslove koji su se odnosili na stećke okoline Sarajeva. Isto tako su ekipe Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, pristupile 1953. i 1954. god. proučavanju stećaka u dolini Neretve, koja je bila predviđena za potapanje Jablaničkim jezerom, te stećaka u okolini Kupresa. U toku narednih godina poslovi ekipne obrade su prešli sasvim u Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, gdje su već bili stvoreni kadrovski i drugi uslovi za to. Tako su u organizaciji toga Zavoda, pod istim stručnim

rukovodstvom, najprije obuhvaćeni krajevi oko Duvna, Trebinja, Nevesinja i Kalinovika, a nešto kasnije i oko Bileće i Ljubinja, te neki krajevi centralne i istočne Bosne. Bilo je i drugih ekipa Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH. Tako su Zdravko Kajmaković i dr Smail Tihić rukovodili poslovima oko Gacka, a Drago Vidović oko Zvornika.

Metodski postupak u radu navedenih ekipa sastojao se u crtanju plana rasporeda spomenika, opisu svih primjeraka, posebno opisu ukrasa i natpisa, zatim u fotosnimanju ili crtanju oblika stećaka i ukrasa, odnosno natpisa. Samo ponekad se pristupalo istraživanju ponekog groba ispod stećka. Često su prikupljani i podaci o obližnjim arheološkim lokalitetima. Obično su se proučavali i istorijski izvori i literatura koja se odnosila na stećke odnosnog kraja, komparativni materijali, kao i druge okolnosti koje su dolazile u obzir. Nakon toga se pristupalo sređivanju svih prikupljenih materijala i izradi rukopisa za publiciranje monografija.

Akcije ovakve vrste su se obavljale i u drugim republikama.

I metodski postupak ekipa koje su radile u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj bio je isti ili vrlo sličan onome u Bosni i Hercegovini.

Poslovi tih ekipnih istraživanja i proučavanja redovno su rezultirali pisanjem i izdavanjem monografija ili manjih i većih radova. Tako je u ustanovljenoj ediciji „Srednjovjekovni nadgrobni spomenici BiH" u vremenu od 1950. do 1967. god. izdato 9 monografija — svezaka, i to: *Radimlja, Olovo* i *Široki Brijeg* A. Benca,[87] *Ludmer* D. Sergejevskog,[88], *Ljubuški* M. Vega[89] i *Kupres, Kalinovik, Popovo* i *Stećci centralne Bosne* Š. Bešlagića.[90] Izdavači ovih monografija bili su: Zemaljski muzej u Sarajevu, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture u Beogradu i Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu. Osim toga, izvan te edicije, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti iz Zagreba izdala je monografiju *Stećci na Blidinju* Š. Bešlagića,[91] a Naučno društvo Crne Gore brošuru — skraćenu monografiju *Srednjovjekovna nekropola kod Petrove crkve u Nikšiću* D. Sergejevskog.[92] Pored monografija, kao posebnih knjiga, objavljeni su i drugi radovi koji su se najviše odnosili na stećke Bosne i Hercegovine. U tome pogledu je od dosta velikog značaja bilo pokretanje godišnjaka Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH *Naše starine*, koji je počeo da izlazi 1953. god. Ovaj časopis je do danas objavio znatan broj takvih radova, relativno najviše Š. Bešlagića, ali i drugih saradnika, kao što su Đoko Mazalić, Drago Vidović, Milenko Filipović i Zdravko Kajmaković. Neki radovi su objavljeni u drugim bosanskohercegovačkim časopisima — *Glasniku Zemaljskog muzeja* u Sarajevu, *Godišnjaku Istorijskog društva BiH, Brazdi, Izrazu, Odjeku, Radovima Naučnog društva BiH, Radovima Akademije nauka i umjetnosti BiH, Člancima i građi za kulturnu istoriju istočne Bosne u Tuzli* i dr. Više radova je objavljeno u časopisima drugih republika — *Starinaru SAN* u Beogradu, *Glasniku Etnografskog muzeja* u Beogradu, *Analima Istorijskog instituta JAZU* u Dubrovniku, *Prilozima za povijest umjetnosti u Dalmaciji* u Splitu, *Historijskom zborniku* u Zagrebu, *Starohrvatskoj prosvjeti* u Zagrebu, *Književnim novinama* u Beogradu, *Zborniku za zaštitu spomenika kulture* u Beogradu, *Enciklopediji likovnih umjetnosti* i *Enciklopediji Jugoslavije* u Zagrebu, *Zborniku Svetozara Radojčića* u Beogradu, *Vijestima muzea-*

laca i konzervatora u Zagrebu, *Istorijskom časopisu* u Beogradu, *Jugoslaviji, Umjetnosti, Letopisu Matice srpske* i nekim drugim. U tim časopisima se pojavio čitav niz imena, kao što su: A. Benac, Đoko Mazalić, Š. Bešlagić, D. Sergejevski, M. Vego, Đ. Basler, Đ. Sp. Radojčić, Sv. Radojčić, C. Fisković, M. Filipović, N. Božanić-Bezić, A. Horvat, A. Solovjev, R. Stanić, M. Wenzel, J. Challet, J. Šidak, J. Lučić, P. Anđelić, V. Đurić, Z. Kajmaković i dr.

Nekoliko radova je objavljeno u jugoslavenskim časopisima na stranim jezicima, kao što su *Archaelogia iugoslavica* u Beogradu, *Starinar* u Beogradu, *Glasnik Zemaljskog muzeja* u Sarajevu, zatim u stranim časopisima, kao što su: *Cahiers d'Études Cathares* u *Arqueu* u Francuskoj, *Südost-Forschungen* u Münchenu, *Artibus Asiae* u Anconi, *Journal of Warburg and Courtauld Institutes* u Londonu, itd.

Može se reći da su o stećcima u Hrvatskoj najviše pisali A. Horvat i C. Fisković, u Srbiji — M. Ćorović-Ljubinković, a u Crnoj Gori — Š. Bešlagić.

Mislim da su ovdje nabrojani svi važniji radovi koji su o stećcima objavljeni poslije 1945. god. Većina njih, kako oni koji su posebne knjige tako i oni koji su prilozi u časopisima, odnosi se na novopronađenu građu koja je po istom ili sličnom principu i sistemu stručno i kritički izložena i dokumentovano objašnjena. U najvećoj mjeri ti radova su monografskog i kataloškog karaktera, neki su dijelom i studije, a neki su upotpunjeni i drugim korisnim podacima istorijskog, etnografskog ili nekog drugog karaktera. Većina je rezultat ekipnih obrađivanja pojedinih lokaliteta ili područja, objavljenih po preporukama sarajevskih savjetovanja 1950. i 1952. god.

Među objavljenim radovima ima onih koji su programskog karaktera (M. Filipović i Š. Bešlagić), a dosta su brojni i članci naučno-popularnog, esejističkog i propagandnog karaktera (dr M. Krleža, A. Benac, O. Bihalji-Merin, D. Sergejevski, M. Vego, Š. Bešlagić, B. Pavlović — I. Renđeo i dr.). Na sakupljanju i objavljivanju bibliografskih podataka dosta su učinili: D. Vidović, I. Renđeo, A. Benac, V. Đurić i Š. Bešlagić.

Publikovana građa je pobuđivala interes za studijske sintetske radove. I sami terenski obrađivači stećaka, autori publiciranih radova, naročito većih monografija, upuštali su se u studije porijekla i značenja pojedinih reljefnih motiva, određivanja kronologije stećaka, njihove pripadnosti i sl. Pojavili su se i takvi radovi koje možemo nazvati čistim studijama, kao što su *Simbolika srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini* i *Bogumilska umjetnost* dr A. Solovjeva,[93] *Umjetnost* (dio poglavlja *Kultura u Bosni XII do XV v.* u „Istoriji naroda Jugoslavije") i *Reljefi bosansko-hercegovačkih stećaka* Sv. Radojčića,[94] *O bosanskim stećcima* dr Ljube Karamana,[95] *Simbolične predstave na stećcima* i *Predstave kola na stećcima*... Drage Vidovića,[96] *Motiv arkada i stolova na stećcima* i *Motivi na bosansko-hercegovačkim stećcima* Petra Petrovića,[97] *Ukrasni motivi na stećcima Bosnian and Herezegovinian Tombstones — Who Made Them and Why* Marian Wenzel,[98] *Umjetnost* u Istoriji Crne Gore Vojislava Đurića[99] i *Oblici stećaka* Šefika Bešlagića.[100] U dobroj mjeri u studije spadaju i neki drugi radovi,

kao što su: *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka* dr Bogumila Hrabaka,[101] *Bogumilski mramorovi* dr Miroslava Krleže,[102] *Plastika bogomila* dr O. Bihalji-Merina,[103] *radnja na istu temu* dr A. Benca,[104] zatim *Mittelalterliche bildende Kunst in Jugoslawien*... dr Franca Steleta,[105] *Prilog proučavanju sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku* dr Vladimira Ćorovića,[106] *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika* M. Vega,[107] *I „krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra* dr Maje Miletić,[108] *Neki ikonografski motivi na stećcima* dr Zdravka Kajmakovića[109] i *L'ornamentation d'un vase à mesure du Musée Cluny et les „stećci" bosniaques* dr Dimče Koca.[110]

EVIDENCIJA NATPISA STEĆAKA

Potrebno je da se na ovome mjestu prikaže još jedna važna etapno izvedena akcija koja na sarajevskim savjetovanjima 1950. i 1952. god. nije bila planirana, a čija je potreba iskrsla ubrzo po odmicanju ostalih akcija. Radi se o natpisima stećaka. Kako je poznato, ovi natpisi u staroj bosanskoj ćirilici, nazvanoj bosančica, predstavljaju višestruko zanimljivu i značajnu karakteristiku stećaka. Ti epitafi su davno privukli pažnju brojnih istraživača koji su o njima napisali mnogo radova. Ustanovljeno je, međutim, da većina tih objavljenih radova nema potrebnu naučnu vrijednost, te da postoji veliki broj natpisa koji još nisu evidentirani, ni pročitani. Osim toga, mnogi su natpisi oštećeni ili su u takvom stanju da im prijeti opasnost od potpunog uništenja. To je sve upozoravalo na potrebu hitne i specijalne akcije evidentiranja i proučavanja svih natpisa, kako revidiranja čitanja već poznatih tako

Sl. 1. — Nekropola Radimlja kod Stoca, jedna od nekoliko najznačajnijih skupina stećaka.

i pronalaženja, čitanja i tumačenja do sada neotkrivenih, bez obzira na poslove vezane za opštu sistematsku evidenciju svih stećaka koja je već bila u toku, koja po svom programu obuhvata i natpise, ali na čije se potpune rezultate moralo još dugo čekati. Ova situacija se najsnažnije odrazila u shvatanju stručnjaka Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji su pokazali i spremnost da se na tim poslovima angažuju. Tako je u organizaciji toga Muzeja formirana ekipa koja je pod stručnim rukovodstvom M. Vega 1957. god. počela sa terenskim radovima i za nepunu deceniju ih uspješno okončala. Natpisi su pronađeni, fotografisani i pročitani, a gdje god je to bilo potrebno, pristupilo se i pravljenju gipsanih odljeva. Prikupljene materijale M. Vego je proučio, a potom pripremio *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, koji je, kao izdanje Zemaljskog muzeja, u 4 toma štampan između 1962. i 1970. god. (Zbornik je obuhvatio i ostale ćirilske a onda i glagoljske kao i latinske natpise.).[111]

Nešto opširnije je ova akcija prikazana na drugom mjestu ove knjige — u poglavlju o natpisima stećaka. Ovdje bi se još moglo reći da je šteta što je ta važna akcija bila ograničena samo na teritoriju BiH, te što u Zbornik nisu ušli i epitafi stećaka sa teritorija Srbije, Crne Gore i Hrvatske.

Sl. 2. — Dio skupine stećaka u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu (u prednjem planu je kamena stolica).

OSVRT NA NAJNOVIJI PERIOD PROUČAVANJA STEĆAKA

Iako su u proučavanju stećaka u razdoblju od oslobođenja zemlje do danas postignuti značajni rezultati, treba priznati da je u tim poslovima, najviše zbog nedostatka stručnjaka i finansijskih sredstava, kao i zbog nedovoljnog snalaženja, bilo raznih nedostataka.

Velika akcija evidentiranja stećaka tekla je duže nego što smo predvidjeli, imala je teškoća kadrovske i finansijske prirode i nije obuhvatila baš sve krajeve i lokalitete stećaka. Nužno je bilo da se sa evidentiranjem nastavi. Tako je za proteklih 10 godina prikupljeno dosta novog materijala o novopronađenim stećcima. To traži dopunu publiciranih materijala, i to kako tekstualno tako i u grafičkim prikazima i statistici. Moralo bi se ići na neku vrstu dodatka knjizi *Stećci, kataloško-topografski pregled.* Ni centralna dokumentacija u Sarajevu nije još sasvim kompletna: naknadno prikupljeni podaci nisu uključeni, a čitavi krajevi još nisu obrađeni po koncepciji koja je u svoje vrijeme usvojena, tekstualni podaci nisu povezani sa fotonegativima i fotosima, nisu sačinjeni topografsko-statistički pregledi itd., zbog čega ta dokumentacija još nije osposobljena za javno služenje. Na tome se mora još raditi; to je, uostalom, stalan proces.

Iako je dosadašnje ekipno proučavanje važnijih lokaliteta i krajeva obuhvatilo velike terene i rezultiralo publiciranjem 10 monografija kao posebnih knjiga i više manjih i većih radova u raznim stručnim časopisima, ipak su neki vrlo značajni i karakteristični lokaliteti i regioni stećaka za naučnu i kulturnu javnost ostali sve do sada nepoznati, kao što su, npr., stećci dosta prostranog područja istočne Bosne oko Rogatice, Višegrada, Čajniča i Goražda, zatim stećci šire okoline Bileće, onda oni u Banjanima (u Crnoj Gori). Za neke krajeve istočne Bosne i okoline Bileće građa je već prikupljena, pa ne bi trebalo mnogo vremena da se pripremi za monografska izdanja. Tako bismo došli do još dviju monografija, čime bi sav teritorij uglavnom bio obuhvaćen. Ne govorim o procesu daljeg proučavanja stećaka, o temama koje prosto naviru, o pravim studijama koje logično slijede, za što će se angažovati brojni raznovrsni stručnjaci.

U dosadašnjim proučavanjima stećaka mi smo zanemarili jedan važan aspekt — istraživanje samih grobova. Zbog toga smo ostali bez podataka o arhitekturi grobova i o načinima i običajima sahranjivanja u doba stećaka. Pretraživanju grobova se pristupalo samo u rijetkim slučajevima, i to prvenstveno kada su oni već bili ugroženi. I kompleksno istraživanje nekropole u Grborezima kod Livna, koje je pružilo neočekivano bogate i dragocjene podatke (o tome će biti riječi nešto kasnije), došlo je kao zaštitna mjera zato što je čitav lokalitet bio oštećen i ugrožen eksploatacijom pijeska. Da bi naša proučavanja stećaka bila kompleksnija, moramo predviđati i istraživanja grobova ispod stećaka.

NAPOMENE

[1] B. Curipeschitz, *Itinerarium der Botschaftreise des Joseph v. Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel* 1530, Insbruck 1910, 38—39. (Izdanje na našem jeziku: B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju* 1530, Sarajevo 1950, 24—25)

[2] P. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI* v., Rad JAZU 56, Zagreb 1881, 167—200.

[3] A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia I—II*, Venezia 1774.

[4] A. Sapieha, *Podroz do Krajow Slavianskich odbywana w 1802 i 1803 roku przes X*, Warszawa 1811 (Sapieha Fürst Aleksander, Ueber di Gräber in der Herzegowina zwischen der Orten Cista und Lowrica, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Bd II, 1872, 274—278)

[5] A. Boué, *La Turque d' Europe*, Vol. I—IV, Paris 1840. (Die Europäische Türkei, Bd. I—II, Wien 1889)

[6] I. Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro I—II*, London 1848. (Dalmatien und Montenegro I—II, Leipzig 1849)

[7] V. Lago, *Memoria sulla Dalmazia I—III*, Venezia 1869—1871.

[8] O. Blau, *Reisen in Bosnien und der Herzegovina*, Berlin 1877.

[9] A. J. Evans, *Trough Bosnia and the Herzegovina on foot* ... London 1876.

[10] H. Sterneck, *Geografische Verhaltnisse*, Comunicationen und das Reisen in Bosnien, der Herzegowina und Nord-Montenegro, Wien 1877 (Dio o stećcima „Staro nadgrobno kamenje u Bosni i Hercegovini" preveden na naš jezik i objavljen u Viencu 1878, br. 34 i 35)

[11] Vidi: F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 694.

[12] A. Kačić-Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Zagreb 1942, 393.

[13] I. Katalinić, *Storia della Dalmazia* ... I, 1834, 9 (prema I. Renđeu, *Sredovječni nadgrobni spomenici*, Zagreb 1953, 120)

[14] I Carrara, *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku*... II, Zagreb 1852, 327.

[15] S. Obradović, *Opisanie okružija užičkog*, Glasnik Društva srbske slovesnosti X, Beograd 1858, 322.

[16] M. Nedić, *Starine bosanske*, Arkiv IV, Zagreb 1857, 142—162.

[17] Š. Milinović, *Vienac*, Zagreb 1879, br. 8 i 9, 126.

[18] P. Peko Kadčić, *Arkiv* V, Zagreb 1859, 321 i VII, 1863, 92.

[19] P. Bakula, *Shematismus topographico-historicus custodiae provincialis in Hercegovina pro anno* 1867, Spalati 1867 (drugo izdanje 1873.)

[20] A. Knežević, *Listovi o Bosni*, Bosanski prijatelj IV, Zagreb 1870.

[21] S. Kosanović, *Glasnik srpskog učenog društva* XII (XXIX), Beograd 1871, 158—189 i LXIX, 1889, 243—259.

[22] M. Milojević, *Vidovdan*, Beograd 1870, br. 95.

[23] M. Đ. Milićević, *Kneževina Srbija*, Beograd 1876, 526.

[24] Lj. Kovačević, *Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka*, Starine X, Zagreb 1878, 260.

[25] F. Luschan, *Altbosnische Gräber*, Deutsche Zeitung od 14. IX 1879 (Starinski grobovi, Obzor od 18 i 20 X. 1879)

[26] M. Hoernes, *Alte Gräber in Bosnien und der Herzegowina*, Mitteilungen der Antropologischen Geselshaft in Wien XIII, 1883, 169—177; Isti, *Dinarische Wanderungen*. Cultur und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Herzegovina, Wien 1888, 333—348; Isti, *Mittelalterliche Grabdenkmale in der Herzegowina*, Mitteilungen der K. k. *Central-Commission zur Erforschung und Erhalttung der Kunst und historishen Denkmale VIII*, Jahrgang, Wien 1882, 19—25.

[27] I. Asbóth, *Bosnien und die Herzegovina. Reisebilder und Studien*, Wien 1888; Isti, *Bosznia es Herczegovina* I—II, Budapest 1887.

[28] A. Götting, *Ueber dem Grabstein des bosnischen Fürsten Batić, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XVII*, 1887, 55—56.

[29] F. Kanitz, *Aeltere und neuere Grabmäler im Königreich Serbien*, Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien XIX, 1889, 169—177.

[30] A. J. Fosco, *Le necropoli Fenicie in Dalmazia*, Sebenico 1890.

[31] K. Jireček, *Vlastela humska na natpisu u Veličanima*, Glasnik Zemaljskog muzeja 1892, 279.

[32] L. Zore, *Bosanski grobovi,* Program C. K. velikog gimnazija u Dubrovniku, škol. god. 1880—81, Dubrovnik 1881, 3—20 i Slovinac IV, 1881, 450—457.

[33] Š. Ljubić, *Viestnik Hrvatskog arkeologičkog družtva* II, Zagreb 1880, 27.

[34] V. Vuletić-Vukasović, *Viestnik hrvat. arkeolog. družtva* V, Zagreb 1883, 90—92.

[35] P. Kaer, *Di alcuni massi sepolcrali nel distretto d'Imoski,* Bulletino di archeologia e storia Dalmata II, Spalato 1879, 8, 25, 36, 74 (prema D. Vidoviću, *Bibliografski podaci o stećcima,* Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd 1953, 158); Isti, *Pierres sépulcrales Dalmates,* Bulletin de la Societe d'Anthropologie de Lyon 1887 (Slična radnja je objavljena i u Starohrvatskoj prosvjeti I (1895), II (1896) i IV (1898).

[36] P. Stanić, *Sredovječni spomenici u vrličkoj okolici,* Viestnik, Zagreb 1891, 9—12.

[37] L. Marun, *Starohrvatsko groblje s crkvom sv. Spasa u Cetini,* Starohrvatska prosvjeta I (1895), 183—188, 224—231 i II (1896), 25—30.

[38] K. Hörmann, *Die Alterthümer von Ošanić bei Stolac, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowine* II, Wien 1894, 35—44.

[39] Isti, *Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine,* Trudy, tom II, Moskva 1902, 165—172.

[40] J. Stanković, *Čečava s okolicom,* Bosanska vila II, Sarajevo 1887, 22—24 i 41—44.

[41] V. Stakić, Đ. Marković, *Starine u okolini maglajskoj,* Bosanska vila I, Sarajevo 1886, 267—268.

[42] Đ. Stratimirović, *Srednjovjekovno groblje kod Zgošće,* Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, knj. II, 122—141.

[43] V. Radimsky, *Glasnik Zemaljskog muzeja* I, Sarajevo 1889, 59.

[44] Isti, *Arheološki leksikon,* rukopis na njemačkom jeziku, u Zavodu za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu.

[45] N. Barišić, *Posušje,* Glasnik Zemaljskog muzeja IV, Sarajevo 1892, knj. III, 275—277.

[46] Isti, *Tihaljina i njezine znamenitosti,* Glasnik Zemaljskog muzeja V, Sarajevo 1893, knj. IV, 558—560.

[47] F. Fiala, *Mittelalterliche Grabsteine,* Wissenschaftliche Mitteilungen... II, Wien 1894, 319—320.

[48] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi,* Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 368—387 (ista radnja je objavljena i u Wissenschaftliche Mitteilungen III, 1895, 403—473).

[49] Isti, *Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine,* Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 630—631.

[50] D. Tafro, *Iz istorije zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini do oslobođenja 1945,* Naše starine III, Sarajevo 1956, 8.

[51] Vidi nap. br. 39.

[52] M. Mandić, *Turbe kod Travnika,* Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1924, 83—94; Isti, *Sarkofag od muljike s dječjim kosturom iz Čukli kod Guče Gore,* Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1928, sv. II, 55—56.

[53] G. Wilke, *Ueber Bedeitung einiger Symbole an den Bogumilendenkmälern,* Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1924, 27—38.

[54] M. Filipović, *Starine u Bakićima kod Olova,* Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1928, sv. II, 69—78.

[55] P. Slijepčević, *Staro groblje po Gacku,* Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1928, sv. II, 57—63.

[56] M. Karanović, *Jedan zanimljiv mramor kod Skender-Vakufa,* Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1928, sv. II, 135—140.

[57] Isti, *O mramoru vojvode Momčila,* Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1940, sv. I, 69—75.

[58] Vl. Skarić, *Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova,* Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1928, sv. II, 141—144.

[59] Isti, *Grob i nadgrobni spomenik gosta Milutina na Humskom u Fočanskom srezu,* Glasnik Zemaljskog muzeja XLVI, Sarajevo 1934, sv. za historiju i etnografiju, 79—82.

[60] D. Sergejevski, *Novi nalasci na Glamočkom polju,* Glasnik Zemaljskog muzeja XLV, Sarajevo 1933, sv. za historiju i etnografiju, 7—14; Isti, *Putne bilješke iz Glamoča,* Glasnik Zemaljskog muzeja LIV, Sarajevo 1942, 155 i 157.

[61] Isti, *Srednjovjekovna groblja u Stuparima i Rastiku,* Glasnik Zemaljskog muzeja LIII, Sarajevo 1941, 95—100.

[62] P. Bogunović, *Stari nadgrobni spomenici u selu Vrućici,* Glasnik Zemaljskog muzeja XLII, Sarajevo 1930, sv. II, 177—182.

[63] Đ. Mazalić, *Starine po okolini Sarajeva,* Glasnik Zemaljskog muzeja LI, Sarajevo 1939, sv. I, 15—36.

[64] Isti, *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka,* Glasnik Zemaljskog muzeja LIII, Sarajevo 1941, 31—94.

[65] Ć. Truhelka, *Osvrt na srednjovječne kulturne spomenike Bosne,* Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, Sarajevo 1914, januar—juni, 221—252.

[66] Isti, *Grobnica bosanskog tepčije Batala...,* Glasnik Zemaljskog muzeja XXVII, Sarajevo 1915, januar—juni, 365—373.

[67] V. Ćurčić, *Sredovječna groblja* (nekropole), rukopis u Biblioteci Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

[68] M. Filipović, *Vogošća i Bioča u Bosni,* Srpski etnografski zbornik XLVI, Beograd 1930, 617—696; Isti, *Visočka nahija,* Srpski etnografski zbornik XLIII, Beograd 1923, 196—779.

[69] Vl. Skarić, *Bogumilski grobovi i bosančica,* Narodno jedinstvo-kalendar Drinske banovine III, Sarajevo 1932, 356—358; Isti, *Sarajevo i njegova okolica,* Sarajevo 1937, 34.

[70] M. Mandić, *Vezirski grad Travnik,* Zagreb 1931, 31 i dalje.

[71] M. Karanović, *Sanička župa i Bosanska Krajina,* Srpski etnografski zbornik XLVI, Beograd 1930, 282, 298, 300 i 304.

[72] V. Ćurčić, *Nadgrobni spomenici u narodnoj medicini u Bosni i Hercegovini,* Napredak (časopis), Sarajevo 1933, br. 11—12, 141—145; Isti, *Kako su naši bogumilski pređi sjekli i prevozili nadgrobne spomenike,* Napredak (časopis), Sarajevo 1934, br. 3—4, 35—39.

[73] Vidi nap. br. 49.

[74] S. Šilović, *Stećci u okolini Trogira,* Bulićev zbornik, Zagreb — Split, 1925, 689—693.

[75] N. Z. Bjelovučić, *Poluostrvo Rat* (Pelješac), Srpski etnografski zbornik XXIII, Beograd 1922, 173—249.

[76] J. Šidak, *Problem „Bosanske crkve" u našoj historiografiji,* Rad JAZU knj. 259/116, Zagreb 1937, 37—181.

[77] I. Renđeo, *Stećci ili mramorovi,* Hrvatski planinar, Zagreb 1942, 105 i dalje; Isti, *Simbolika štapa na stećcima,* Hrvatski planinar 1943, 61 i dalje.

[78] Š. Bešlagić, *Proučavanje i zaštita stećaka,* Naše starine I, Sarajevo 1953, 167—175.

[79] Isti, n. d., 170; Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 16—17.

[80] Isti, n. d., 33—34.

[81] Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971.

[82] Š. Bešlagić, *Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra,* Radovi Centra JAZU sv. 21, Zadar 1974, 57—88; Isti, *Stećci u okolini Šibenika,* Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975, 179—200; Isti, *Stećci u okolini Trogira,* Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, u štampi.

[83] P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline,* Konjic 1975, 193—225.

[84] R. Stanić, *Nekoliko natpisa na stećcima u okolini N. Pazara, Sjenice i Raške,* Naše starine XII, Sarajevo 1969, 149—154; Isti, *Stećci u srednjem Polimlju,* Simpozium „Seoski dani S. Vukosavljevića", knj. IV, Prijepolje 1976, 111—128.

[85] M. Zotović, J. Bućić, *Rezultati preliminarnih arheoloških istraživanja na teritoriji opštine Priboj, Užički zbornik* 4, Užice 1975, 17—33.

[86] A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950.

[87] Isti, n. d.; Isti, *Olovo, Beograd 1951;* Isti, *Široki Brijeg,* Sarajevo 1952.

[88] D. Sergejevski, *Ludmer,* Sarajevo 1952.

[89] M. Vego, *Ljubuški,* Sarajevo 1954.

[90] Š. Bešlagić, *Kupres,* Sarajevo 1954; Isti, *Kalinovik,* Sarajevo 1962; Isti, *Popovo,* Sarajevo 1966; Isti, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967.

[91] Isti, *Stećci na Blidinju,* Zagreb 1959.

[92] D. Sergejevski, *Srednjovjekovna nekropola kod Petrove crkve u Nikšiću*, Cetinje 1952.

[93] A. Solovjev, *Simbolika srednjevekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 5—67.

[94] Sv. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka*, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1961, januar, 1—15.

[95] Lj. Karaman, *O bosanskim srednjovjekovnim stećcima*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 171—182.

[96] D. Vidović, *Simbolične predstave na stećcima*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 119—136; Isti, *Predstave kola na stećcima i njihovo značenje*, Glasnik Zemaljskog muzeja IX, N. s. (Arheologija), Sarajevo 1954, 275—278.

[97] P. Petrović, *Motivi na bosansko-hercegovačkim stećcima*, Zbornik Matice srpske X, Novi Sad 1955, 15—31; Isti, *Motiv arkada i stolova na stećcima*, Starinar VII—VIII, N. s., Beograd 1958, 195—206.

[98] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965. god., *Some Reliefs outside the Vjetrenica Cave at Zavala*, Starinar, N. s. XII, Beograd 1961, 89—107; Ista, *Bosnian and Herzegovinian Tombstones, Who Made Them and Why* Südost — Forschungen XXI, München 1962, 102—143; Ista, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965.

[99] V. Đurić, *Umjetnost*, Istorija Crne Gore II/2, Titograd 1970, 468—475.

[100] Š. Bešlagić, *Oblici stećaka*, Radovi XLIII Akademije nauka i umjetnosti BiH (Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15), Sarajevo 1972, 173—213.

[101] B. Hrabak, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII, N. s. (Arheologija), Sarajevo 1953, 325—328.

[102] M. Krleža, *Bogumilski mramorovi*, Književne novine I, br. 21, Beograd 3. VI 1954, 1—2.

[103] O. Bihalji-Merin, *Plastika bogomila*, Stećci, Beograd 1962, 7—15.

[104] A. Benac, *Plastika bogumila*, Stećci, Beograd 1962, str. XVII—XXXV.

[105] F. Stele, *Mittelalterliche bildende Kunst in Jugoslavien...*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft II, Wien, 1952, 83—94.

[106] V. Ćorović, *Prilog proučavanju sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u Srednjem vijeku*, Naše starine III, Sarajevo 1956, 127—147.

[107] M. Vego, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, N. s., (Arheologija), Sarajevo 1963, 195—215.

[108] M. Miletić, *I „krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, Roma 1957.

[109] Z. Kajmaković, Neki ikonografski motivi na stećcima, Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 297—306.

[110] D. Koco, L'ornamentation d'un vase à mesure du Musée Cluny et les „stećci" bosniaques, Artibus Asiae XV, Ancona 1952, 195—201.

[111] M. Vego Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I—IV, Sarajevo 1962—1970.

II

NEKI REZULTATI PROUČAVANJA STEĆAKA

U prethodnom poglavlju je prikazan proces proučavanja stećaka od prvih početaka do najnovijih dana. Ako rezultate tih proučavanja analiziramo, izdvojiće se osnovni pogledi u odnosu na neka pitanja kompleksnog problema stećaka. Htio bih da tome dodam i neka najnovija, još neobjavljena vlastita saznanja i mišljenja, a potom da jednim kritičkim analitičko-sintetičkim postupkom i odnosom na sve to dođem do najbitnijih odgovora na barem neka glavna i osnovna pitanja, tj. da u jednom takvom pokušaju naučne sinteze dođem do što tačnije slike stanja sadašnjeg ukupnog naučnog saznanja o ovoj osobitoj vrsti našeg kulturnog nasljeđa.

POJAM I NAZIV STEĆKA

U dosadašnjoj literaturi pojam stećka nije jasno i do kraja definiran. Donedavno se na taj pojam nejednako gledalo. Neki istraživači u stećke nisu ubrajali amforne ili samo ovlaš klesane nadgrobnike, iako su se oni nalazili na istim nekropolama gdje su bili i lijepo klesani stećci u obliku sanduka i sljemenjaka. Neki su se, opet, kolebali da li takve nadgrobnike uvrstiti u stećke ili ne. Kolebljivi i neodlučni bili su naročito kada se radilo o pločama slabije obrade, jer takvih ploča ima i izvan Bosne i Hercegovine, pa i izvan Jugoslavije. Takvo gledište se, npr., osjeća kod Ć. Truhelke. Bilo je naučnih radnika koji nadgrobnike u obliku krstača nisu smatrali stećcima (Ć. Truhelka[1]), a neki su ih uzimali u obzir kada se nalazio nad jednim grobom zajedno sa nadgrobnikom u obliku sanduka (A. Benac).[2] Neki su istraživači i muslimanske nišane ubrojali u stećke (P. Kaer)[3]. Iako to izričito ne kažu, neki autori pod stećcima podrazumijevaju samo lijepo obrađene i ukrašene sanduke i sljemenjake. Većina istraživača, pogotovo oni iz novijeg vremena, smatra da u stećke spadaju i spomenici slabije obrade i amorfni, kao i oni u obliku krstače, ako se nalaze zajedno sa sanducima, pločama i

sljemenjacima, tj. ako su na istim lokalitetima i ako potječu iz istog srednjovjekovnog doba. Naravno, pri svemu tome se misli samo na nadgrobnike od kamena, bez obzira o kojoj vrsti se kamena radi. Po mome mišljenju, na pojam stećka nema utjecaja to da li je nadgrobnik ukrašen ili ne, i da li ima natpis ili ga nema. Treba reći da ima naučnih radnika koji smatraju da su stećci isključivo vezani za hrvatski narod i za hrvatsko teritorijalno područje (D. Mandić[4] i A. Škobalj),[5] podrazumijevajući pod tim Bosnu i Hercegovinu, kao i Dalmaciju sa zaleđem. Ovdje se, međutim, radi o narodima srednjovjekovne Bosne, bez obzira da li se oni ili neki njihovi dijelovi u vremenskom periodu stećaka mogu nacionalno tretirati kao Hrvati ili kao Srbi, a ne o narodima srednjovjekovne Hrvatske države, konkretnije o Hrvatima izvan Bosne, bez obzira što se stećci nalaze u Hrvatskom primorju, u Dalmaciji i u njihovom zaleđu. Pojava stećaka u krajevima nekadašnje Hrvatske države prvenstveno je posljedica naseljavanja bosanskohercegovačkog življa i prenošenja običaja klesanja i postavljanja stećaka u tim krajevima. Druga je stvar što se u izboru reljefnih motiva i u samoj klesarskoj obradi stećaka u tim krajevima osjeća utjecaj hrvatskoprimorske klesarske tradicije. Stoga je naučno opravdano da se stećci smatraju bosanskohercegovačkom pojavom, bez obzira što je običaj klesanja stećaka prešao i na susjedna jugoslavenska područja. Osim toga, u jednom potpunijem sagledavanju stećaka ne bi trebalo da izgubimo iz vida i to što oni pripadaju kršćanima, podrazumijevajući tu i kršćanske heretike.

Prema tome, može se općenito i dosta uprošćeno reći *da su stećci kameni nadgrobni spomenici koji su karakteristični za područje stare Bosanske države.*

Za ove spomenike u narodu se čuju različiti nazivi, a i naučni radnici ih nejednako nazivaju. Najčešći narodni naziv za stećak je *grčki grob* ili *grčki spomenik,* a za čitave nekropole *grčka groblja.* Taj naziv se najviše upotrebljava u istočnim krajevima Bosne, zatim u istočnim krajevima Hercegovine, onda u Srbiji i u Crnoj Gori. U Bosni se često čuju i nazivi *mramor* i *mramorje,* ali se na te nazive nailazi i u nekim drugim krajevima Bosne i Hercegovine, kao i u Srbiji. U sjeveroistočnoj Bosni i u Srbiji, posebno u Semberiji i u Mačvi, narod stećke često naziva *mađarska groblja.* U zapadnim krajevima Hercegovine, u nekim zapadnim krajevima Bosne, kao i u dobrom dijelu Dalmacije i njenog zaleđa najčešće se upotrebljava naziv *mašet* i *mašeta,* odnosno *mašeti.* (Uz navedena, čuju se, ali dosta rijetko, i ovi nazivi: *kaurska, rimačka (rimska)* i *čifutska* ili *židovska groblja.)* Oko Užica se stećci još nazivaju *kamenovi,* a na Pelješcu „*ploče, kamenovi* i *grčki grobovi.*"

U natpisima stećaka više puta se za spomenik kaže *biljeg (bilig)* i *kam* (plural *kami).* Za povelik i povisok stećak u okolini Kupresa čuo sam naziv *steljac,* a tako se naziva i jedan lokalitet stećaka u okolini Sinja.[6] Za uspravno postavljeni nadgrobnik u Srbiji često kažu *usađenik.* Iako se ne radi o stećcima u pravom smislu riječi, navedimo još dva zanimljiva naziva. U nekim centralnim i istočnim krajevima Srbije naišao sam na naziv *obrok* za stare nadgrobnike u obliku krstača i stela,[7] a u okolini Kumanova, u Makedoniji, za stare nadgrobnike u

obliku iznutra izdubljenih kamenih sanduka i sljemenjaka čuo sam naziv *preklopi*. Nisam nigdje čuo da narod kaže *bogumilski spomenik*.[8]

Najčešći i najrasprostranjeniji narodni nazivi su, ipak, *grčko groblje, mramorje* i *mašeti*. Mislim da prvi naziv dolazi otuda što se dugo vremena u istočnim krajevima pravoslavna crkva nazivala grčkom i što su u toj crkvi neko vrijeme viši crkveni dostojanstvenici zaista bili Grci, a možda i otuda što je u narodu za sve što je staro i vremenski tako daleko da se o tome već i svako predanje izgubilo (dalje i od samog turskog vremena), naziva grčkim. Drugi naziv — mramor — vjerovatno je došao otuda što se za spomenik na grčkom jeziku kaže *marmaros*, a po tome na turskom *mermer*, na latinskom *memoria*, a možda i stoga što se radi o kamenu, i to o onom tvrđem, postojanijem i ljepšem kamenu koji se u narodu naziva *mermerom*. Po mišljenju Ć. Truhelke, naziv *mašet* je postao od iskvarene turske riječi *mešhed*, tj. *mećit*, što znači spomenik junaka koji je poginuo u borbi za vjeru.[9] Ja mislim da ima više osnova jedno drugačije — Ćurčićevo objašnjenje.[10] Za veliki kamen se na talijanskom jeziku kaže *massetto*. Pošto se ovaj naziv najviše čuje u zapadnim krajevima, gdje je talijanski jezik imao utjecaja, vjerovatno je talijanskog porijekla.

Naučni radnici su više puta upotrebljavali nazive *mramori* ili *mramorja* (M. Krleža), *biljezi* (Ćurčić), *starobosanski spomenici* (Ć. Truhelka), *bogumilski spomenici* (M. Krleža, A. Solovjev), ponekad je korišten i naziv *usađenik* (M. Ćorović-Ljubinković), ali je najčešće, pogotovo u novije vrijeme, korišten naziv *stećak*. Danas se ne samo u nauci nego i u narodu, pogotovo kada se radi o obrazovanijim ljudima, najviše upotrebljava naziv *stećak*, u smislu nečega postojanog, velikog i visokog — kao *stojećak*.

PRIČE, VJEROVANJA I OBIČAJI VEZANI ZA STEĆKE

Od širokih narodnih slojeva, posebno onih na selu, ne možemo mnogo doznati o stećcima zato što se, zbog čestih migracija, narodno predanje gotovo sasvim izgubilo. Ipak se u nekim krajevima čuju razne priče. Česta je, npr., priča koja je vezana za naziv *grčka groblja*. Kaže se da su nekada u ovim krajevima živjeli Grci i da ih je zadesila žestoka zima, sa velikim snijegom, koja je neprestano trajala sedam godina. U toj priči se dalje veli da Grci nisu više mogli izdržati zimu, zbog čega su se, po nalogu svoga cara, nekuda odselili. Otišli su „sve po površnici". Jedino cara nije poslušala jedna princeza, koja je zauvijek ostala da živi u nekoj pećini. I ta je princeza svakog proljeća izlazila iz pećine. Pojavi se, pa se opet vrati u svoj pećinski stan. Ta priča se obično veže za određenu planinu i za određenu pećinu. Jedna varijanta ove priče kaže da careva kći nije poslušala oca zato što nije htjela da ostavi blago, pa ju je car prokleo, te ona i danas kao zmaj čuva to blago u pećini i samo ljeti izlazi na plandovanje na planinu Osječenicu.[11] Jedna druga varijanta govori da su Bosanci istjerali Grke i zagospodarili zemljom. U muslimanskim selima Žepe, na Drini, sjeveroistočno od Rogatice, V. Palavestra i M. Petrić zabilježili su sličnu priču, koja se, međutim, ne odnosi na Grke, nego na neke Luterane, koji su živjeli u planinama i bili „neke druge vjere". Tako je sedam godina

trajala zima sa snijegom, zavladala je strašna glad, bogatiji Luterani su uspjeli da izbjegnu u druge zemlje „usred ljeta po snijegu", dok je sirotinja poumirala od gladi. Kaže se da je na jednome „mramoru" bilo ovako napisano: „Znaš li, Ivo, nije davno bilo, oka tlaka, oka zlata." (Tlak je jelo koje se u vrijeme teške gladi priprema od brašna s vodom.) Neki pričaju da Luterane nisu htjeli primiti u nekoj drugoj državi da im „ne pogane naroda", nego da su ih pobili.[12]

U nekim selima oko Prnjavora, u centralnoj Bosni, čula se priča o divovima koji su igrali „kamena s ramena", pa su otuda nastali ovi kamenovi — stećci.

U više bosanskih sela sa muslimanskim življem kaže se da su prije njih tu živjeli „kauri" (inovjerci — kršćani) i da su stećci njihovi spomenici.

Više puta sam čuo da se neka nekropola sa stećcima zove *svatovsko groblje*. U nekim sam selima sjeverne Bosne čuo priču o takvom groblju koja u skraćenoj verziji obično ovako glasi: „Susreli se svatovi i pobili se. Svi su izginuli. To su njihovi grobovi." Negdje se kaže da su svatovi bili kršćanski, negdje da su muslimanski. Negdje, opet, kažu da su jedni svatovi bili kršćanski, a drugi muslimanski. Ova priča se obično odnosi na slučaj kada se dvije nekropole nađu nablizu. Redovno se priča da je došlo do susreta dvaju svatova i da je nastao neki spor između njih, zbog neke stare mržnje ili zbog mlade, koji se potom pretvorio u sukob, tuču i pravi ratni okršaj. U tome sukobu su svi izginuli, pa otuda njihovi grobovi i spomenici. Postoji jedna osobito zanimljiva verzija te priče koja se odnosi na Svatovsko groblje na Morinama kod Nevesinja.

Umihanu bega Čengića iz Zagorja (okolina Kalinovika) zaprosio beg Ljubović iz Odžaka kod Nevesinja. Umihanu, međutim, voli i Mostarlija Mujo, koji pozove bega Ljubovića na megdan. Pošto ga je majka zaklela, beg Ljubović se nije odazvao pozivu Mostarlije Muje i nije mu izašao na megdan. Po djevojku je otišao Mujo, ali sa konjem i slugom bega Ljubovića. Mujo je u međuvremenu odlučio da mladu, ipak, dovede Ljuboviću. Ali, kada su svatovi bili na Morinama, iznenada je nastala nezapamćena snježna oluja i užasna hladnoća, tako da su se svi svatovi smrzli, osim mlade, koju je konj, ipak, donio do Ljubovića. O ovome postoji i narodna pjesma u kojoj se, između ostaloga, kaže:[13]

„Braćo moja, to j' istina bila,
I danaske to se groblje znade,
Gdje j' ukopan Mostarlija Mujo
I njegovi kićeni svatovi..."

U selima oko Kupresa se priča da su se svatovi smrzli, pa zbog toga ovo ili ono „svatovsko groblje".

Na više mjesta i u raznim krajevima sam čuo priču o djevojci koja je bila toliko jaka da je u jednoj ruci nosila stećak, a drugom je prela vunu, ili da je pod pazuhom nosila stećak i opet prela vunu.

Ponegdje se priča da je bila kuga i da je stoga nastalo ovo ili ono groblje sa stećcima.[14]

U Žepi se priča da su Luterani klesali i postavljali tako velike spomenike zbog toga što je u njihovo vrijeme bilo životinja koje su

„rovile i jele mrtvace".[15] I u mnogim drugim krajevima postoje priče o životinjama koje su provaljivale u rake i jele mrtvace, pa da su stećci postavljani da se od njih zaštite mrtvaci.

Fra Petar Peko Kadčić, opisujući stećke u Makarskom primorju, navodi narodnu predaju o stećku u Drveniku, sa dva konjanika i jednom djevojkom, da se tu radi o predstavi Dragutina Miletića iz Vrgorca i Dragimira Kostanića iz Drvenika, te kćeri kneza Jurića iz Graca. Dragutin i Dragomir su kao zaljubljenici u djevojku izašli na megdan. Mrtav je pao Kostanić, koga je djevojka više voljela, pa je i ona od žalosti odmah potom umrla. Spomenik je polovinom XIX v. nazivan „Kostanićev grob".[16]

U raznim krajevima sam ustanovio da se još uvijek zadržalo, nekada sigurno jače izraženo, vjerovanje da su stećci ljekoviti. U Rastičevu kod Kupresa, u zapadnoj Bosni, u određeno doba godine stoku tri puta provode oko jednog stećka da bi ona te godine bila zdrava i debela. Oko jednog drugog stećka, takođe u tome kraju, nekoliko puta provedu konja kada ovome „stane mokraća" i kažu da to pomaže.[17] U još nekim selima, kao npr. u okolini Zenice, neki seljani vjeruju da obilaženje stećka pomaže da konj ili goveče promokri.

Sl. 3. — Sljemenjak koji seljani kreče u Kifinom Selu kod Nevesinja.

U nekim bosanskim selima donedavno su stećke strugali i dubili radi uzimanja kamene prašine, koju su žene nerotkinje mutile u vodi i to pile, vjerujući da će im to pomoći. Neki su tu kamenu prašinu oblagali na oboljele oči u uvjerenju da će im to pomoći u njihovoj nevolji. U tu svrhu je mnogo korišten veliki stećak u Vitezu, zvani Starac-kamen.[18] Katolikinje-nerotkinje iz Gornjih Korićana (pod Vlašićem) posjećuju „Grčko groblje" u Donjim Korićanima, vjerujući da će im to pomoći da začnu i da rode.[19]

U više slučajeva sam ustanovio da mještani poneki stećak, obično onaj koji se po položaju ili dimenzijama ističe, povremeno kreče, zbog čega se onda on naročito ističe i izdaleka vidi. To čine u uvjerenju da će spriječiti štete od grada, ako ih to zadesi, ili da će ih obići suša, ili da im ljetina neće pretrpjeti štete od velikih kiša. Vrlo je zanimljivo da se za krečenje odabranog stećka obično angažuje djevojka koja je siromašna i bez roditelja. Za posao koji ta sirota djevojka obavi, krečeći stećak više puta u toku godine, da bi to bio spas od nevremena, seljani djevojku daruju najčešće odjevnim predmetima. Svakako, vjerovanje da će krečenje stećka otkloniti vremenske nepogode predstavlja još uvijek ostatak neprosvijećenosti i sujevjerja, ali se mora priznati da je način pomaganja siromašnoj djevojci, da se ne povrijedi njen ponos i osjetljivost, vrlo dobro smišljen.[20]

U nekim krajevima vjeruju da će „naletiti oluja" ako se stećak pomiče.

U mnogim krajevima se vjeruje da su kosti pokopanih ljudi pod stećcima mnogo veće nego naše kosti, jer su „stari narodi bili veći i jači od nas".

Negdje vjeruju da će kiša pasti ako se iz groba izvuče jedna kost i stavi na ledinu, pa to čine kada ovlada suša.

Vjeruju da se ispod nekih stećaka nalazi „blago" (zlatni novac i nakit), zbog čega ispod njih ponekad uoči Blagovijesti izbija plamen.

U Žepi narod i danas vjeruje da nije dobro dirati mramorove, jer da se od toga može razboljeti i umrijeti, zatim da se u nekim kućama „prikazivalo" zbog toga što su u njihovim temeljima bili uzidani stećci. Osim toga, na nekropolama se može „ograisati", osobito noću, a ako se lovi u mramorju može se dogoditi da puška opali u samoga lovca.[21]

Što se tiče natpisa na stećcima, postoji vjerovanje da se u njima poručuje: „Ako me prevališ, obradovaćeš se" i „ako me ne prevališ, obradovaćeš se", ali da to gotovo niko ne zna da pročita. Isto tako se vjeruje da s druge strane, tj. s donje strane stećka piše: „Puče li ti u repu?",[22] ali se to više uzima kao pošalica. Prof. Muhamed Kadić mi je rekao kako je njemu pokojni prota Savo Savić, iz Šekovića kod Vlasenice, ispričao sličnu pošalicu vezanu za stećke.

Neka žena tražila rastavu braka. Konzistorija je odbila. Ne želeći da dolijeva ulje na vatru, prota Savić izmišlja priču o stećku i njegovom natpisu s donje strane. Kada su momci prevalili stećak, ukazao se natpis koji je ovako glasio: „Sam sam ga sjeko, sam sam ga vuko, sam sam ga okreto, sam sam ga prevrto, i opet mi žena drugog tražila..." Nakon toga je stvar o raspravi legla.[23]

Bilo je još nekih narodnih običaja u kojima su stećci igrali određenu ulogu. V. Ćurčić nam je ostavio bilješku o tome da je neki doma-

ćin iz okoline Trnova u srednjem vijeku dao kćer za momka koji je bio u mogućnosti da je *pokamenuje*, tj. da joj podigne spomenik ako bi ona prije njega umrla.[24] S. Marković je u okolini Kupresa čuo priču o pogađanju prilikom prosidbe djevojke u staro doba o tome da li mladoženja prima obavezu da mladu *kamenuje*, tj. da joj podigne stećak, odnosno da je *pokamenuje*, tj. da joj postavi jedan položen i na njemu jedan uspravan kamen.[25] Sličnu priču sam čuo od starog i pametnog Milutina Nadaždina, iz Bjelojevića kod Stoca. Njemu je njegov djed pričao da su nekada u njegovom selu i u selima ovih krajeva, prilikom prošnje djevojke, djevojčini roditelji, interesujući se za mladoženju, između ostaloga, pitali da li bi mladoženja mogao mladu „pokamenovati", a da su na to prosci znali da odgovore da može „i kamen po kamenu". Sve ovo govori da je postavljanje stećka, pogotovo takvog koji je na postolju, bilo izvjesno mjerilo ekonomskog stanja mladoženje, koje je bilo od utjecaja pri ugovaranju braka. U vezi sa krajem iz kojeg potječe ova Nadaždinova priča, potrebno je reći da okolina Stoca posjeduje veliki broj izvanredno lijepo klesanih i ukrašenih stećaka, a da se u Boljunima, zaseoku Bjelojevića, nalazi jedna od nekoliko najvećih i najvrednijih nekropola uopšte.[26]

Postojao je i zanimljiv običaj da se narod u raznim prilikama okupljao na nekropoli i u njenoj neposrednoj blizini, a u nekim krajevima se to i danas čini. Tako su se, npr., u slučajevima opasnosti od nevremena stanovnici obližnjih sela okupljali i obavljali zajedničke molitve. Negdje su se u tu svrhu okupljali kršćani, a negdje muslimani. Zbog toga se neka od tih mjesta i danas nazivaju imenom *molitvišta.* Neka od tih mjesta nose ime *igrište* ili *trzan* i na njima se i danas održavaju narodna veselja. U Vičićima kod Kotor-Varoši, u Bosni, postoji nekropola sa 80 stećaka, i uz nju muslimansko groblje, na mjestu koje se zove Trzan. Tu se priređuju teferiči i vrše muslimanski vjerski obredi (mevludi i dove). Toponim trzan je znak arhaičnog slavenskog kulta sunca. Pod tim imenom se smatra čist prostor u blizini naselja, ili trg koji služi za takmičenja i druge vrste zborovanja.[27] U Žepi su se nedavno održavale dove za kišu na taj način što je povorka naroda, sa hodžom na čelu, polazila od džamije glavnog naselja, obuhvatala nekoliko mjesta sa stećcima i nišanima i završala na planini Bukoviku.[28]

KAMENOLOMI STEĆAKA

Kao materijal za izradu stećaka najčešće je korišten krečnjački kamen, što je sasvim razumljivo, zbog toga što je te vrste kamena bilo najviše u našim krajevima. Krečnjak je, osim toga, dosta postojan u odnosu na utjecaj atmosferilija, a u dobroj mjeri je i podesan za obradu. Naravno, tražen je što kompaktniji i tvrđi kamen, sa što manje žilica i pukotina, ali se u nekim krajevima, gdje je bila oskudica kamena, morao ponekad upotrijebiti i kamen slabije kompaktnosti i tvrdoće. U nekim krajevima nije bilo uopšte krečnjaka, pa su stećci klesani od kamena kakav se tamo našao. Tako su neki stećci klesani od serpentina, škriljevca, konglomerata, sedre ili neke druge vrste kamena. Dosta stećaka je pravljeno od mekanog kamena, od tzv. miljevine ili muljike, ali sam našao i takvih koji su bili od najtvrđeg kamena, od jedne vrste

granita, tzv. jablanita, kao što su stećci kod Jablanice i Rame, u Hercegovini.[29] Stećci od konglomerata i drugih vrsta kamena slabijeg kvaliteta nisu bili podesni za primjerke luksuznih nadgrobnika, onih sa ukrasima i natpisima, zbog čega uglavnom nisu ni korišteni u tu svrhu. Osim toga, takvi spomenici su se brže kvarili, a ponekad su i sasvim nestajali. Ni oni primjerci od granita nisu podesni za klesarsku obradu, zbog čega su redovno ne samo bez ukrasa nego su uopšte vrlo malo klesani.

Majdani kamena za klesanje stećaka redovno su bili u blizini samih nekropola. Počesto je baš postojanje kamenoloma u nekome kraju bilo od presudnog utjecaja da se tu odabere mjesto gdje će se zasnovati groblje sa stećcima, što je sasvim razumljivo, jer veliko i teško kamenje nije bilo moguće dopremati izdaleka, niti vući uzbrdo, ili po neravnom i ispresijecanom zemljištu. Često se kamenolom nalazi sasvim blizu nekropole sa stećcima. Ponekad je to mjesto kamenoloma danas teško uočljivo, ili se uopšte ne zapaža, zbog toga što je kamen u zemlji, ispod njene površine, ili je danas zatrpan i zarastao šumom. U takvim

Sl. 4. — Kamenolom u Gornjim Barama na Treskavici planini bio je sasvim blizu nekropole stećaka.

i sličnim prilikama ljudi su izmislili nevjerovatne priče o porijeklu kamena odnosnih stećaka. Bilo je i iznimnih slučajeva, da su kamenolomi situirani nešto podalje od nekropola, ali se tada gledalo da teren za prevlačenje kamenih blokova i stećaka bude što ravniji i bez uspona.

Da bi se isklesao jedan stećak, trebalo je najprije iz kamenoloma izvaditi blok nešto većih dimenzija od spomenika koji je zamišljen. Odvajanje kamenog bloka od žive stijene narod zove *usijecanje*. Sam proces usijecanja nije bio nimalo jednostavan. Za to je trebalo imati vješte, odvažne i snažne ljude, kao i odgovarajući alat. Time su se bavili posebni majstori, ali su za neke poslove, pogotovo kada se radilo o spomenicima manjih dimenzija, bili vični i neki drugi, samo priučeni mještani. Tada nije bio poznat barut, a posebno sredstva koja se danas u sličnim poslovima upotrebljavaju — dinamit, ekrazit i druga. Za odvajanje bloka upotrebljavani su razni gvozdeni i drveni klinovi, čekići, dlijeta i poluge. Sigurno je bilo poznato kaljenje gvozdenih klinova i dlijeta u vodi da bi ovi dobili bolju tvrdoću. Prirodne pukotine i žilice kamena su olakšavale samo odvajanje bloka. Najčešće je ovaj posao obavljan zimi, kada se voda mrzne. Dlijetima i klinovima je napravljen niz rupa. U te rupe je ulijevana voda koja, kada se smrzne, neminovno povećava svoj volumen i tako stvara pukotinu u kamenu, po kojoj se blok dalje odvaja od ostale kamene mase u kamenolomu. Takvi klinovi, sa gvozdenim oblogama, za odvajanje stijena upotrebljavani su u našim krajevima još u rimsko doba.[30] Niz rupa stvorenih na taj način vidio sam u kamenolomu kod nekropole stećaka u blizini sela Bitunje kod Stoca.[31] Ta faza klesarskog posla doskora se u našim krajevima nazivala *taslačenje* ili *zasijecanje taslaka*. Prema Škaljićevom *Rječniku turcizama*, taslak je početna faza izrade nekog predmeta, a taslačenje je grubo klesanje.[32] Nakon taslačenja slijedi *posijecanje* kamenog bloka da bi se on potpuno odvojio od gromade. Ponekad kamenolom nije bio kameno brdo ili isturena kamena gromada, nego se nalazio ispod površine zemlje, ponekad i dosta duboko, pa je u takvim slučajevima bilo osobito teško taslačenje, posijecanje i vađenje kamenog bloka.

TRANSPORT STEĆAKA

Mnogi ljudi su me pitali kako je bilo moguće tako veliko kamenje dopremiti od kamenoloma do nekropole, kakvu su to snagu imali ondašnji ljudi i kakvim sredstvima su se pri tome služili. Razgovarajući o tome, primijetio sam da mnogi današnji seljani žive u uvjerenju da su naši srednjovjekovni preci bili mnogo krupniji i snažniji od nas i da su imali „divovsku" snagu. Neki sagovornici su me uvjeravali da su nailazili na otvorene stare grobove u kojima su kosturi redovno bili tako veliki da je potkoljenica bila dugačka kao potkoljenica i bedrenjača današnjeg odraslog čovjeka zajedno, što se, naravno, njima to činilo samo na prvi pogled. Faktično, ondašnji ljudi su bili kao i mi danas. Među njima je bilo visokih kao i niskih ljudi, baš kao što ih i danas ima.

O samome transportu stećaka nemamo pisanih dokumenata, ali, prema mnogim podacima i okolnostima, te oskudnoj literaturi, možemo sa dosta vjerovatnoće pretpostaviti kako je to izgledalo. Najčešće je kameni blok, odnosno grubo klesani stećak, prevučen na drvenim plazovima. Od hrastovih stabala otesana su dva plaza i spojena poprečnim gredama, tako da je razmak plazova u prednjem dijelu bio sužen, ili su svojim prednjim završnim dijelovima bili sasvim spojeni. Osim toga, prednji krajevi plazova su bili tako otesani da su izgledali kao da su nešto povijeni prema gore. Dimenzije stabala, greda i čitave te naprave, koja je bila jedna vrsta saonica, koje se u nekim krajevima nazivaju „smuk", odgovarale su obliku i veličini kamenog bloka. Kamen je natovaren na saonice uz pomoć greda, oblica i drvenih i željeznih poluga. Pri tome je učestvovao dovoljan broj vještih i snažnih ljudi. Kada je kamen navaljen na saonice, pristupilo se uprezanju potrebnog broja parova konja ili volova. Potom se, uz pomoć ljudi koji su sa strane pridržavali, a ponekad kao i stočna zaprega vukli, pažljivo i polako teret prevukao.[33] Po snijegu su saonice bolje klizile, ali njima su se služili i u svako doba godine, vukući po zemlji, pa i po kamenju. Nedaleko od vrela Cetine, u opštini Sinj, gdje se nalazila najbrojnija nekropola stećaka, ustanovljen je kamenolom u kojem su sječeni stećci.[34] Lokalitet se zove Plazaljke, vjerovatno po tome što su se stećci prevlačili na plazovima, saonicama, odnosno plazaljkama. Razumljivo, nije se uvijek upotrebljavala jednaka zaprežna i ljudska snaga. Najveći spomenici su zahtijevali više pari konja i jarmova volova i veliki broj ljudi. Takvi spomenici su pripadali najuglednijim ljudima, onima koji su bili bogati i imali vlast, pa se za njihove potrebe stvorila i velika radna snaga, bez obzira da li je neko učestvovao dobrovoljno ili prisilno. Kada imamo na umu da je to doba u kome se još uvijek susreću slučajevi prodaje bosanskohercegovačkog življa kao robova, onda nije čudo ako je neko od neslobodnjaka bio i žrtva pri takvom poduhvatu. Kada imamo na umu da su se stećci klesali i u tako velikim dimenzijama kakav je, npr., onaj iz Vlađevina kod Rogatice (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), sa oko 25 tona težine, ili kakav je stećak Pavla Radenovića na Pavlovcu kod Sarajeva, sa preko 30 tona težine, onda možemo samo zamisliti koliko je snage trebalo da se oni pokrenu i transportiraju.

Nekada je prevlačenje stećka predstavljalo pravu mobu čitavog sela. Prilikom proučavanja stećaka na Duvanjskom polju, u zapadnoj Hercegovini, na nekropoli kod sela Lipe našao sam jedan veliki sljemenjak, koji se svojim dimenzijama i ukrasima veoma isticao od ostalih. Mještani su mi pričali da je dovezen čak iz Male Čvrsnice, preko čitavog polja Svinjače, sa udaljenosti od preko 10 km. Ta priča je transponirana i u pjesmu i glasi otprilike ovako:[35]

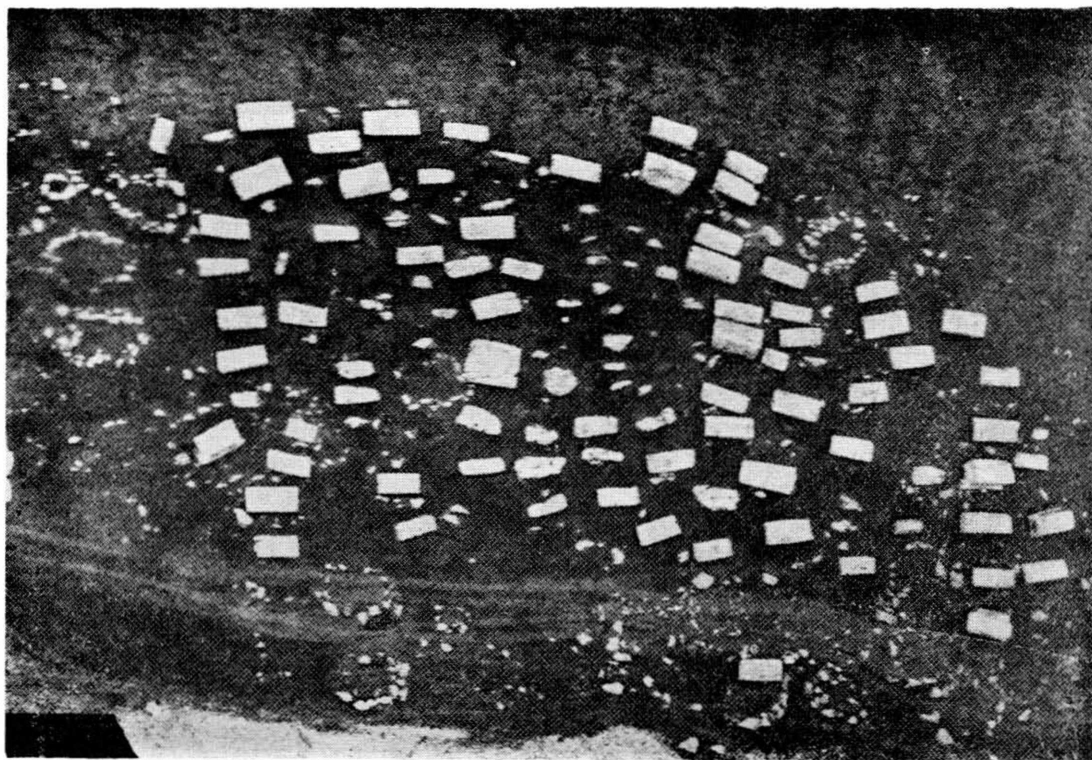
„Stećak vukla Marta
na svog brata Marka,
miseca veljače,
priko polja Svinjače.
Vuklo sto volova,
izilo se sto ovnova."

Kada se radilo o veoma teškom ili nespretnom stećku, a ne tako velikoj udaljenosti, primjenjivan je jedan drugi način transporta. U tu svrhu nisu upotrebljavani plazovi, nego hrastove ili „strževe" oblice — valjci, na kojima je blok guran. Kako se blok pomiče naprijed, oblice se postepeno oslobađaju i ponovno podmeću. U nekoliko slučajeva sam našao stećke koji su ostali na pola puta i ispod njih takve oblice. Zbog težine kamena, ljudi ih nisu mogli izvući. Jedan takav slučaj sam zabilježio kod sela Lokve, nedaleko od Stoca, u Hercegovini. U Hodovu, također u okolini Stoca, vidio sam „strževu" oblicu ispod jednog velikog stećka na samoj nekropoli.

POSTAVLJANJE STEĆAKA

Za samo postavljanje stećaka i za njihovo raspoređivanje na nekropolama važila su izvjesna pravila. Prije svega, treba reći da je stećak uvijek postavljan tačno iznad rake, i to svojom dužinom po njenoj dužini. Jedino ne znamo da li je stećak stavljan neposredno ili ubrzo iza sahrane umrloga, ili se čekalo da od sahrane protekne neko vrijeme, jedna godina ili nešto više, pa da se spomenik onda postavi. Vjerovatnije je da se to obavljalo nakon jedne ili nekoliko godina od sahrane, kako se to i danas čini. Bilo je slučajeva da je stećak isklesan još za života onoga kome je namijenjen, ali to nije dovoljan razlog da bi se

Sl. 5. — Avionski snimak nekropole Gvozno, u okolini Kalinovika.

moglo zaključiti da je neposredno poslije sahrane i postavljen. Osim toga, teško je pretpostaviti da je zemljište nad svježim grobom bilo ravno i prikladno za postavljanje teškog kamena u njegov uravnotežen i stalan položaj.

I rake i stećci iznad njih su svojom dužinom u najvećem broju orijentirani po pravcu zapad—istok. Pokojnik je uvijek, bez obzira na pol i uzrast, polagan u raku u ležećem položaju, na leđa, tako da mu je glava bila na zapadnoj, a noge na istočnoj strani. Glavna orijentacija je bila prividna sunčeva putanja, pri čemu se najviše gledalo na mjesto izlaska sunca. Kako je sunce u razno doba godine izlazilo drugačije — ljeti se mjesto izlaska pomicalo ka sjeveru, a zimi ka jugu — to se i u orijentaciji stećaka na mnogo mjesta primjećuje manji ili veći otklon od osnovnog pravca zapad—istok. Tako su neke nekropole, odnosno neke skupine stećaka orijentirane po pravcu sjeverozapad—jugoistok. Postoji i jedan manji procenat stećaka koji su postavljeni okomito na uobičajeni osnovni pravac, tj. po pravcu sjever—jug, odnosno sa manjim otklonom od toga pravca. U takvim slučajevima su noge bile na južnoj, a glava na sjevernoj strani. Vrlo je malen broj čitavih nekropola koje imaju takvu orijentaciju. Više se to odnosi na malen broj stećaka na pojedinim nekropolama koji su tako postavljeni. Dok orijentaciju ogromnog broja nekropola i stećaka po pravcu zapad—istok objašnjavamo sunčevom putanjom, za sada ne znamo razloge postavljanja malog broja stećaka po pravcu sjever—jug. Priličan broj stećaka takve orijentacije nalazi se na periferiji nekropola, ili su oni nešto izdvojeni od ostalih stećaka iste nekropole. Vjerovatno će dalja istraživanja samih raka doprinijeti da se ovakva iznimna orijentacija lakše objasni. Pomišljam na mogućnost pretpostavke o pripadnosti

Sl. 6. — Karakteristična brežuljkasta lokacija nekropole — Broćanac, u široj okolini Nikšića.

takvih spomenika grobovima u kojima su sahranjeni ljudi koji nisu u rodbinskim odnosima sa pokojnicima koji imaju stećke uobičajene orijentacije.

Drugo osnovno obilježje rasporeda stećaka sastoji se u tome što su oni postavljeni jedan do drugoga, po bokovima, tj. paralelno po svojim dužinama. Pravac tih nizova—redova je okomit na pravac orijentacije, tj. ako su stećci orijentirani po pravcu zapad—istok, onda su njihovi nizovi po pravcu sjever—jug. Na nekim nekropolama stećci nemaju takve redove, odnosno neki dijelovi nekropola nisu postavljeni u redove, ali njih ima manje od onih prvih.

Na mnogim nekropolama sa velikim brojem stećaka uočava se tok razvoja. Kada je, npr., humčica ili zaravanak brežuljka nakon dužeg vremenskog perioda postao prekriven grobovima i stećcima, onda se nekropola morala širiti po kosinama humke ili brežuljka, pa je prešla i u njihova podnožja. I po tome gdje su situirani niski, slabije obrađeni i manje ukrašeni stećci, odnosno gdje su situirani viši i bolje ukrašeni, također možemo pratiti vremenski tok nekropole.

Na nekim većim nekropolama se primjećuju nešto izdvojene grupe spomenika, što upućuje na pretpostavku o počecima izdvajanja pojedinih porodica, a to bi, opet, značilo raslojavanje bratstava i velikih porodičnih zajednica. Dalji proces razvoja feudalnog društva očituje se u potpunom izdvajanju pojedinih porodica iz zajedničkih grobalja, u stvaranju brojnih manjih grobalja na vlastitoj zemlji, na „baštini" i na „plemenitom".

Uz stećke nekih nekropola, ili između samih stećaka, često su primijećeni ovalno poredani i u zemlju zabijeni komadi manjih neobrađenih kamenova koji su zatvarali približno površinu iznad jedne rake. Ispod jedne takve oznake našao sam grob sa skeletom. Rezultati toga istraživanja bili su isti kao i kod znatnog broja istraživanja grobova ispod stećaka, kako u odnosu na raku tako i na skelet. Ta okolnost, kao i to što se takvi grobovi i njihove nadzemne oznake nalaze između samih stećaka, upućuje na zaključak da se radi o grobovima iz istog vremenskog perioda iz kojeg su i stećci. Vjerovatno je to jedna vrsta nadzemnih oznaka grobova siromašnijih ljudi, koji nisu imali mogućnosti da sebi osiguraju stećke.[36] Pouzdane argumente za atribuiranje ove vrste grobova imaćemo kada se oni istraže u većem broju.

Ustanovljen je i izvjestan broj grobova bez ikavih nadzemnih oznaka na istim nekropolama gdje su i stećci. Ni takvi grobovi nisu dovoljno istraženi, pa se ni za njih ne može ništa sigurno tvrditi. Po mnogim okolnostima izgleda da se radi također o srednjovjekovnim grobovima iz istog vremenskog perioda iz kojega su i stećci. Mislim da su prvobitno iznad njih postojali drveni nadgrobni spomenici, koji su vremenom sasvim nestali.

U vezi sa osnovnom karakteristikom većine nekropola stećaka, da su spomenici postavljani po pravcu zapad—istok i da su u nizovima (u redovima), na kraju navodim još jednu zanimljivu, nešto drugačiju pojavu. Na više mjesta stećci su postavljeni na ilirske tumuluse. Prvi i glavni stećak, ili nekoliko prvih stećaka, obično je postavljen po ustaljenom običaju, dok su ostali, zbog kosog a okruglastog zemljišta, morali biti postavljeni kružno i koncentrično. U tim slučajevima se u

izvjesnom smislu odstupalo od pravila, da bi se izbjeglo nezgodno ukopavanje po kosini terena i da bi se izbjeglo nestabilno postavljanje stećaka na mjesta sa kojih lako mogu da skliznu, što je sasvim razumljivo.

Neko drugačije postavljanje stećaka nismo ustanovili. Ako je ponegdje neki primjerak i nađen sa nekom drugačijom orijentacijom, s puno razloga sam zaključio da se on ne nalazi na svom prvobitnom položaju.

PRAVLJENJE GROBNICA I SAHRANJIVANJE UMRLIH

Do sada se vrlo malo pristupalo istraživanju grobova ispod stećaka, iako bi takvi poduhvati pružili mnogo podataka za upoznavanje običaja pri izradi grobnica i sahranjivanju umrlih. Saznanja o arhitekturi grobnica bila bi nam višestruko dragocjena. Eventualni nalazi priloga uz skelete pomogli bi nam u proučavanju načina odijevanja i korištenja raznih predmeta koji su u ondašnjim prilikama nabavljani i upotrebljavani kao pribor, nakit, oruđe i sl.; mogli bismo upoznati materijale od kojih su ti predmeti pravljeni, kao i način njihove zanatske i umjetničke obrade, itd. Na taj način bismo i stećke potpunije upoznali i proučili, a posebno bi to pomoglo sigurnijem rješavanju pitanja kronologije i pripadnosti stećaka, što je od osobitog značaja. Stručna ispitivanja skeleta pružila bi važne elemente za proučavanje konstitucije tadašnjih ljudi, njihovih tjelesnih osobina, a u vezi s tim, rasta, dužine života, zdravstvenog stanja, opštih uzroka smrtnosti, itd. Šire i sistematsko ispitivanje grobova doprinijelo bi upoznavanju ondašnjih životnih uslova i društvenih odnosa uopšte. Međutim, naporni dugotrajni poslovi, nedostatak stručnog kadra i finansijskih sredstava, kao i izvjesno sustezanje od odvajanja postojećih stručnih snaga i inače skromnih finansijskih sredstava zbog pretpostavljanja da se u tim grobovima neće naći prilozi, ili da će oni biti beznačajni. Danas su uslovi za takve poslove povoljniji, a saznanja o potrebi i vrijednosti tih poduhvata veća, pa se može očekivati da će se ubrzo pristupiti sistematskim istraživanjima.

Dosadašnje akcije se odnose na nekoliko istraživanja pojedinačnih grobova prilikom evidentiranja ili obrade nekih većih nekropola stećaka, bilo je i više slučajeva ugrožavanja stećaka i grobova usljed velikih građevinskih radova oko izgradnje cesta, željezničkih pruga, hidrocentrala i dr., zbog čega je uslijedilo ispitivanje grobova, a u jednom slučaju je bila ugrožena veća skupina stećaka i grobova, pa se pristupilo sistematskom istraživanju čitave nekropole (Grborezi kod Livna). Bio je još jedan slučaj ugrožavanja jedne čitave veće nekropole usljed stvaranja akumulacionog bazena za hidroelektranu (Panik u dolini Trebišnjice), zbog čega je i ta nekropola istražena, ali rezultati toga poduhvata još nisu publicirani. Iako su bila sporadična, zaštitna i uglavnom manjeg obima, ta dosadašnja istraživanja ipak pružaju vrijedne rezultate i omogućuju ne samo parcijalne hipoteze i zaključke nego i izvjesna uopštavanja, koja je potrebno proširiti, provjeriti i dopuniti.

Rake su nekada bile u čistoj zemlji, na različitoj dubini, bez ikakve upotrebe kamena ili drveta, imale su ovalan ili pravougaon oblik u svom tlocrtu, dimenzije su im bile nešto veće od dimenzija umrlog čovjeka. Redovno je mrtvac polagan na tvrdo prirodno zemljano dno rake. Koji put je mrtvac bio pokriven daskom ili pločom (komadima ploča), iznad toga je bio zemljani nasip (redovno je iskopana zemlja vraćena, nasuta na to mjesto); iznad nasipa više puta su nađeni komadi debljih kamenih ploča, ili komadi neobrađenog kamena da stećak ne bi propadao u zemlju i da se ne bi naginjao. Dno rake je najčešće bilo oko 80—120 cm niže od površine zemlje, ali je nekada bilo i dublje, ili pliće. Dječje grobne rake su bile najpliće. U Žepi je ustanovljen takav grob u čistoj zemlji u kojemu je mrtvac bio prekriven borovim deblom koje je iznutra bilo izdubljeno, zbog čega je taj pokrov bio sličan drvenom svodu.[37]

Sl. 7. — Grobna raka u čistoj zemlji u Grborezima kod Livna

Ustanovljene su i rake u kojima su mrtvaci sahranjivani u drvenim kovčezima, ili su postavljani na daske, zatim oblagani i pokrivani daskama. Nalaženi su željezni čavli kojima su daske prikivane, ali se pretpostavlja da je bilo i zakivanja dasaka drvenim čavlima, pa i bez njih.

Na više mjesta su nađene rake sa upotrebom kamena. Pokojnik je oblagan i prekrivan pločama. Nekada su te ploče formirale trostranu, a nekada četvorostranu prizmu u kojoj je ležao pokojnik. Ako su dvije uzdužne ploče postavljene nakoso, na sljeme, a trouglaste šupljine sa strane glave i nogu zatvorene manjim pločama, onda je takva grobnica bila u obliku trostrane ležeće prizme.

Sl. 8. — Grobna raka obložena kamenim pločama u Grborezima kod Livna.

Sl. 9. — Kameni sarkofag-grobnica (oštećen) u Staroj Biloj kod Travnika.

Nađene su i rake u kojima su mrtvaci položeni u drvenim kovčezima, a onda obloženi i prekriveni kamenim pločama.

Ne samo da je iznad rake u čistoj zemlji stavljan zemljani nasip (materijal iskopa) nego se to činilo i u svim drugim slučajevima. U tim nasipima je često bilo i sitnijeg kamenja. Gotovo redovno su ploče ili oveći neobrađeni kamenovi stavljani neposredno ispod površine zemlje, radi pridržavanja stećka. Ponekad je mjesto kamena stavljana jedna relativno velika i debela ploča, koja je još bolje poslužila u tu svrhu.

Obično je u jednoj raci nađen skelet.

U nekim krajevima Bosne su nađeni u zemlji kameni sarkofazi sa skeletima. Po prilozima koji su bili uz neke od tih skeleta, zaključeno je da ti sarkofazi potječu iz vremenskog perioda stećaka. Pretpostavlja se da je iznad nekih od tih sarkofaga bio stećak, ali o tome nemamo sasvim sigurnih podataka. Sarkofazi su se sastojali od dva dijela, a izrađeni su od mekog kamena (od muljike). Njihovi donji dijelovi su izdubljeni kao korito, u obliku čovječjeg tijela, sa kružnim izrezom i jastučićem za glavu, širim dijelom kod ramena i užim kod nogu, sa malim otvorom u donjem dijelu za otjecanje tečnosti. Poklopci su iznutra bili izdubljeni, kao svod, a izvana su bili na dvije vode, kao sljeme. Ovakvi sarkofazi su nađeni u okolini Travnika i Zenice,[38] a onda i u okolini Jajca,[39] Sarajeva i Foče.[40]

Sl. 10. — Dio drvenog sarkofaga-korita u okolini Kalinovika (oštećen).

Slične sarkofage, samo ne od kamena nego od drveta, našao sam u grobovima nekropola u okolini Kalinovika. Pripadali su periodu stećaka. Mislim da su iznad njih nekada bili stećci. Za ove sarkofage, koji bi se mogli zvati i sanducima, upotrebljavani su hrastovi ili lipovi trupci, koji su po dužini prerezani, a onda je donji veći dio izdubljen za ležište mrtvaca, a gornji za poklopac (sl. br. 10). Sanduk je formiran približno u obliku čovječjeg tijela.[41] U vezi s tim napominjem da je donedavno u Imljanima i okolnim selima (obronci Vlašić planine, u Bosni) bio običaj pravljenja ovakvih sanduka, u kojima je vršeno ukopavanje umrlih. Možda je i selo Korićani iz toga kraja dobilo naziv po pravljenju takvih sanduka — korita?[42]

Dragocjene podatke o arhitekturi grobnica dalo je istraživanje u Ostrošcu kod Konjica, koje sam, uz djelomičnu pomoć arheologa Zemaljskog muzeja u Sarajevu dr Irme Čremošnik, obavio 1953. godine. Najprije su istražena 4 groba ispod stećaka u obliku lijepo obrađenih i ukrašenih sljemenjaka. Rake su bile kamenim pločama ograđene. Dvije od njih su imale oblik četverostrane a dvije trostrane položene prizme (na sljeme). U svakoj raci je bio po jedan skelet. Jedan skelet je bio postavljen direktno na zemlju, a tri su bila u drvenim sanducima, okovanim željeznim čavlima. Orijentacija grobnica i skeleta je bila po pravcu zapad—istok, s tim što su glave mrtvaca bile na zapadnoj strani. Dubina dna raka se kretala od 120 do 150 cm ispod površine zemlje, ali je jedna od njih bila na neobično velikoj dubini — dno joj je bilo 245 cm ispod površine zemlje. Uz neke skelete sam našao priloge. Iznad raka je bio sloj nasute zemlje. Stećci su, i pored toga što su imali svoja postolja, učvršćeni pločama i komadima neobrađenog kamenja.[43]

Na istom lokalitetu su istražena i 3 zemljana tumulusa. Jedan od njih je imao promjer 6 m, a druga dva su bila manja. Rezultati su frapantni. U većem tumulusu su bila dva groba ograđena kamenim pločama na sljeme. U rakama je nađen po jedan skelet. Skeleti su bili na goloj zemlji, ali je jedan bio obložen drvenim daskama. Dna tih raka su bila oko 200 cm duboko od vrha tumulusa i oko 150 cm od površine zemlje. U jednome od njih su nađeni prilozi. Iznad raka je bio zemljani nasip. U manjim tumulusima je nađen po jedan skelet. Rake su bile u obliku četverostrane ležeće prizme, ograđene i pokrivene debelim pločama. Skeleti su bili u drvenim kovčezima, okovani željeznim čavlima. Orijentacija je bila ista — po pravcu zapad—istok, s tim što su glave mrtvaca bile na zapadnoj strani. Dna raka su bila 120, odnosno 150 cm duboko ispod površine zemlje.[44]

Kako vidimo, grobne rake u tumulusima su bile iste kao i one ispod stećaka. I način sahranjivanja, grobni prilozi, kao i ostale okolnosti govorili su o istom vremenskom periodu, tim prije što su se i stećci i tumulusi nalazili na istom lokalitetu. Radi se, dakle, o tumulusima i grobovima u njima koji su savremeni stećcima, odnosno koji se mogu datirati u kasni srednji vijek, kao i stećci istoga lokaliteta. Kako znademo, u arheološkoj nauci se do sada mislilo i tvrdilo da ovakvi tumulusi pripadaju preistoriji, a u Bosni i Hercegovini ilirskom periodu. Ostrožac na Neretvi je prva iznimka u tome pogledu. Bilo bi opravdano pretpostaviti da će dalja istraživanja tumulusa pokazati da su kao nadgrobni spomenici upotrebljavani i u srednjem vijeku.

Najviše podataka o arhitekturi grobova pružilo je istraživanje u Grborezima kod Livna, koje sam zajedno sa arheologom Zemaljskog muzeja u Sarajevu Đurom Baslerom obavio između 1954. i 1956. god.[45] Radilo se o nekropoli sa 86 stećaka, uglavnom u obliku sanduka, koji su prosječno i nešto slabije klesani, bez ukrasa i natpisa. Tu je ranije bilo više stećaka, ali su neki vremenom uništeni. Nađeno je ukupno 265 raka i u njima 355 skeleta. Neki grobovi su sadržavali po dva ili više skeleta. Ustanovljena su tri tipa raka. Prvi tip su proste jame u zemlji, bez upotrebe drveta ili kamena, najčešće ovalnog oblika, u koje je polagan pokojnik i zagrtan zemljom. Drugi tip je ista takva jama, ali je u nju pokojnik polagan na dasci, ili je daskama ograđen, a ponekad je stavljen u drveni kovčeg. Više puta je umjesto daskom pokojnik ograđen neobrađenim ili samo ovlaš pritesanim kamenovima ili pločama. Treći tip je raka u kojoj je mrtvac ograđen pritesanim kamenim pločama sa svih strana i prekriven sa dvije do tri ploče koje su ponešto prelazile ivice rake. U nekoliko slučajeva bočne ploče su bile nakošene tako da su se na sredini spajale, i raka je izgledala kao krov kuće na dvije vode. Koji put je mrtvac u ovakvoj raci sahranjen u drvenom kovčegu. Dubina raka varirala je između 60 i 150 cm, ali ih je najviše bilo sa dubinom od 80 do 100 cm ispod površine zemlje.[46]

Iz više elemenata zaključeno je da su proste jame u zemlji vremenski najstarije, poslije njih je nastao drugi tip, a relativno je najmlađi treći, iako se to ne može uzeti kruto, jer je bilo slučajeva paralelne upotrebe. Treći tip raka je najbrojniji, zauzimao je 52% od ukupnog broja raka ove nekropole, iza toga je po broju zastupljen prvi (38%), a upadno najmanje je bilo drugog tipa (10%).

Rake Grboreza su svojim dužinama bile orijentirane po pravcu zapad—istok i bile su u nizovima—redovima okomite na pravcu orijentacije. Iznimku čini 6 raka koje su bile postavljene po pravcu sjever—jug. One su pripadale najstarijem tipu.[47]

Kako je u Grborezima bilo mnogo više grobova nego stećaka, zaključeno je da su na današnjim površinama bez stećaka morale postojati drvene nadzemne oznake, jer se, i inače, nizovi ne bi mogli dosljedno slijediti i održati u toku sahranjivanja.

Na ovoj nekropoli je u nekoliko slučajeva bilo grobova u dvije etaže. Jedna je raka bila relativno duboko, a druga se nalazila iznad ove, na manjoj dubini. Nekada su se rake dodirivale, ali se uvijek pazilo da se ona donja, starija, stvaranjem gornjeg, mlađeg groba, ne poremeti. Nekada su obadvije rake pripadale istom, a nekada različitom tipu.

U nekim rakama Grboreza nađena su po dva ili po više skeleta, što znači da su neke grobnice bile zajedničke, porodične.

Poseban tip rake je kamenom ozidana četverostrana prizmatična šupljina (komora), sa pločom koja ju je prekrivala, te sa stećkom na površini zemlje. Izgleda da su takve rake vrlo rijetko pravljene i da su pripadale samo istaknutim feudalcima. U Bosni su, između ostalih, ustanovljena takva dva slučaja — u Turbetu kod Travnika[48] i u Donjoj Zgošći kod Kaknja.[49] U grobnici u Turbetu je sahranjen Batalo, tepčija

na dvoru kralja Dabiše, zatim Jelene Grube i kralja Ostoje, a u Donjoj Zgošći se ne zna pokojnik, ali je svakako neko od tadašnjih uglednih ljudi, jer su uz skelet nađeni komadići brokata, a iznad groba mu je bio poznati vrlo ukrašen veliki sljemenjak, koji se smatra likovno najvrednijim primjerkom stećaka uopšte. Slične rake (ozidane komore) nedavno sam našao na tri nekropole u okolini Šibenika — u Srimi, Rogoznici i Ivinju.[50] Komore su bile izidane sve do površine zemlje, a prekrivene su neposredno stećcima u obliku ploča. Dotle smo stećcima nazivali nadgrobnike koji su bili na površini zemlje, ali ne neposredno nad rakom, jer je raku od stećka dijelio nekad veći, nekad manji sloj zemlje, pa sam se pitao da li možemo smatrati stećcima i ovakve nadgrobnike. Pošto se oni vremenski ne mogu odvajati od stećaka na istim nekropolama, tim prije ako imaju još i ukrase kao i drugi stećci, mislim da spadaju u stećke, ali da su specifični za neke primorske krajeve. Petar Bakula navodi da su u Hercegovini pojedine grobnice solidno ozidane i prema površini zemlje lučno završene, a onda je nad samom grobnicom postavljena velika i široka ploča, a na ovoj opet veliki stećak.[51]

Mislim da se uz navedene osnovne tipove grobnica ispod stećaka može navesti još i mauzolej koji je, istina, sasvim rijetka, ali značajna pojava. Takav spomenik je imao tepčija Batalo.[52] Pokojnik je sahranjen u kameni sarkofag od muljike, koji je smješten u zidanu raku dužine 205 i širine 105 cm. Raka je bila pokrivena pločom. Iznad toga, bez zemljanog sloja, bio je stećak u obliku sljemenjaka. U zidovima grobnice iznad sarkofaga bile su konzole koje su držale unutrašnju pokrovnu ploču. Ispod te ploče bila je tekstilna zavjesa, pričvršćena gvozdenim čavlima. U jednom zidu grobnice bila je uglavljena manja ploča sa uklesanim epitafom ćirilicom. Uz kostur su nađeni ostaci brokata. Grobnica i stećak su bili ograđeni i zaštićeni dosta visokim zidom, koji je s jedne strane imao ulaz. Smatram da je bilo još nekoliko takvih i sličnih mauzoleja, ali o njima nemamo sigurnih podataka. Pretpostavljam da je mauzolej imao i gospodar donje Lašve knez Vuk, najstariji sin tepčije Batala (?), čija je nadgrobna ploča sa natpisom nađena u Malom Mošunju kod Travnika,[53] zatim da su mauzoleje mogli imati i veliki kaznac Nespina, čija je nadgrobna ploča sa natpisom i scenom lova na vepra nađena u Gračanici kod Visokog,[54] kao i feudalac Radovan Pribilović iz Ričice kod Kaknja, gdje je nađena njegova nadgrobna ploča sa natpisom, a vjerovatno i neki drugi feudalci.[55]

Neka vrsta mauzoleja su i zadužbinske crkve sa grobovima i stećcima ktitora. Ustanovljeno je nekoliko takvih crkava, i to isključivo u istočnim krajevima Bosne i Hercegovine i u Crnoj Gori. Takva je, npr., crkva u Vlahovićima kod Ljubinja, u kojoj se nalaze grobovi i stećci kneza Vlaća Bijelića i vojvode Vukosava Vlaćevića,[56] zatim crkva u Petrovićima, u okolini Nikšića, gdje su sahranjeni vojvoda Cvjetko Banjanin i knez Grbač Cvjetković Banjanin,[57] ili nedavno otkrivena ruševina crkve Hercega Stjepana u Šćepan-Polju, ispod utvrđenog grada Sokola na Pivi, gdje je nađen veliki stećak u obliku sljemenjaka koji vjerovatno pripada Hercegu Stjepanu, ili nekom iz njegovog najbližeg roda.[58]

Rekao sam već da smo u Grborezima i drugim mjestima istraživanja grobova ustanovili da su mrtvaci redovno polagani u opruženom položaju, nauznak, sa glavom na zapadnoj, a nogama na istočnoj strani. Nije nađen nijedan skelet u skvrčenom stanju, da bi se moglo zaključiti da je mrtvac sahranjen u sjedećem položaju, kako se to običavalo u preistoriji. Nije bilo ni polaganja na kuk, a nije ustanovljen ni neki slučaj osakaćenog skeleta, ili skeleta bez glave (masakriranja ili dekapitiranja). U dva slučaja u Grborezima su noge bile nešto iskrivljene i skupljene, pa se misli da se radi o ljudima koji su za života imali bolesne i krive noge. Jedinstven je slučaj jedne žene u Grborezima koja nije bila položena na leđa, nego na trbuh.[59] U vezi s tim napominjem da sam na nekropoli stećaka u Oborcima kod Donjeg Vakufa, u Bosni, istražujući jedan grob ispod stećka, našao skelet mlađe žene koji je bio u takvom istom položaju — potrbuške. Razmišljajući o tome, pretpostavio sam da je žena mogla biti sahranjena u prividno mrtvom stanju i da je kasnije oživjela i prevrnula se u grobu, ili da je sahranjena živa i na taj način kažnjena za neko djelo kojim se ogriješila o moralne norme tadašnjeg društva.[60] Za takvo odveć slobodno rezonovanje nisam našao povoda ni potvrde u literaturi koja mi je bila dostupna. U Grborezima je nađen vrlo zanimljiv i jedinstven skelet žene koja je jednom rukom zagrlila dijete što znači da su majka i dijete istodobno umrli i zajedno sahranjeni.[61]

U Grborezima je bilo više raka u kojima smo našli po dva skeleta, a bilo je i nekoliko takvih u kojima su nađena po tri ili po četiri skeleta, i to redovno u rakama sa kamenim okvirima i kamenim pokrovom. U svakoj od takvih raka sa dva ili više skeleta jedan skelet je bio u uobičajenom — normalnom položaju, dok su kosti drugog ili drugih skeleta bile pažljivo složene u hrpu, uz noge ili uz ruke onoga koji je bio u normalnom položaju, osim lobanja, koje su bile odvojene i stavljene uz lobanju onoga skeleta koji je zauzimao normalan položaj. Takvih pojava je bilo i izvan Grboreza. Znači da rake nisu služile samo za jedan ukop, iako je to bila najčešća pojava, nego i za dva, pa i više ukopa. Bilo je, dakle, i zajedničkih, vjerovatno porodičnih grobnica.[62] (Sl. 8.)

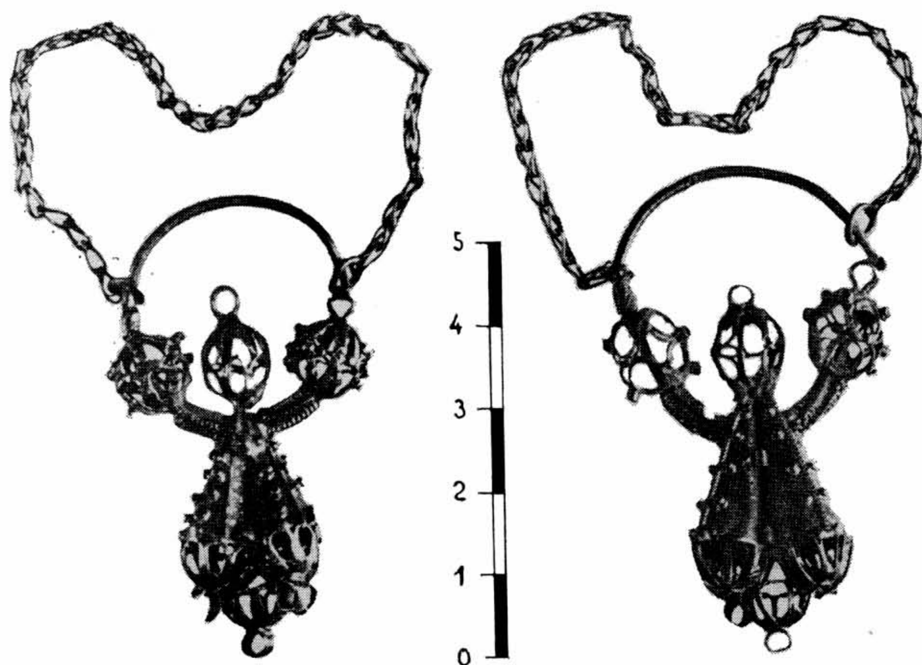
Od izvjesne važnosti je i položaj ruku sahranjenih. Od ukupno 355 nađenih skeleta u Grborezima položaj ruku je ustanovljen u 218 primjeraka. Kod ostalih se to nije moglo sigurno utvrditi zbog trošnosti nađenih kostiju. U 120 slučajeva ruke su bile prekrštene na grudima ili na trbuhu, bilo da je lijeva ili desna šaka stavljena odozgor. Deset primjeraka od ovih imalo je jednu ruku nešto uzdignutu prema vratu ili glavi. Sasvim opružene ruke uz tijelo našli smo u 51 slučaju. U 39 slučajeva bila je jedna ruka opružena, a druga prebačena na grudi ili trbuh. Prema tome, 59% slučajeva se odnosi na prekrštene ruke. Približno ista ili slična situacija je bila i kod istraženih grobova izvan Grboreza.[63] Rać Galčić, čiji se grob i stećak sa natpisom nalaze u Veličanima (Popovo polje), u okolini Trebinja, sahranjen je sa prekrštenim rukama,[64] u istraženom grobu ispod sljemenjaka u Ljubomišlju (Žepa), u okolini Rogatice, bio je kostur sredovječnog muškarca sa

prekrštenim rukama,[65] a u grobu ispod sljemenjaka u Ostrošcu kod Konjica, npr., ruke odraslog muškarca su bile ispružene.[66]

U više ispitanih grobova nađeni su ostaci tekstila, po čemu se može zaključiti da je postojao običaj sahranjivanja umrlih u odjeći.[67] Tekstil je nađen, npr., u Grborezima, zatim u Puhovcu kod Zenice,[68] Humskom kod Foče,[69] Veličanima kod Trebinja,[70] Biskupu kod Konjica,[71] Donjoj Zgošći kod Kaknja,[72] Turbetu kod Travnika,[73] kao i u još nekim mjestima. U Humskom, Veličanima, Biskupu, Turbetu, Donjoj Zgošći i u još nekim mjestima tekstil nije bio običan, nego srebrni i zlatni brokat, što neminovno govori o bogatim ljudima, koji su mogli da nabave taj luksuzni artikl iz inostranstva.

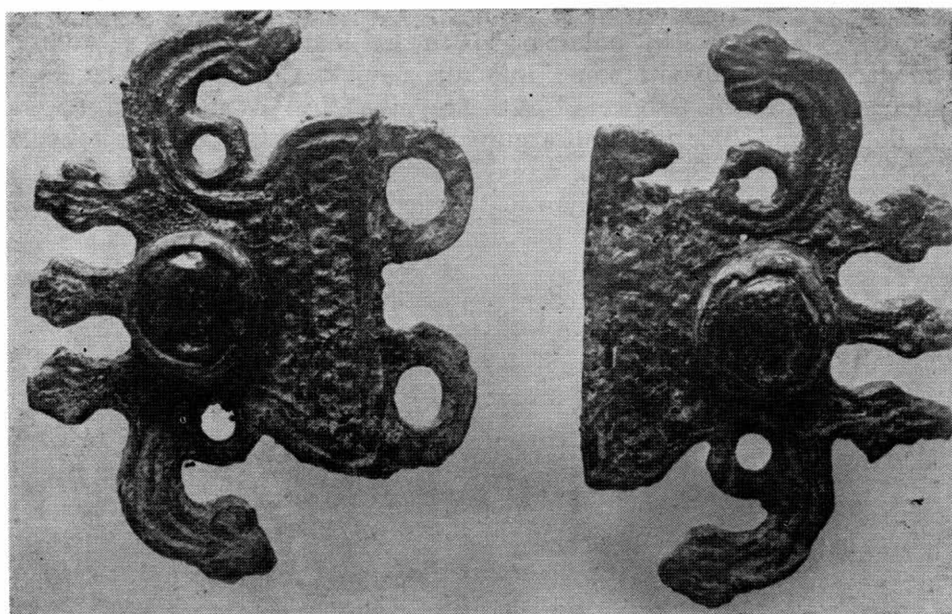
Ostavljanje priloga uz pokojnike je paganski običaj, protiv kojega se kršćanstvo energično borilo, ali se on, ipak, dugo održao. Općenito je vladalo mišljenje da je u našim krajevima u razdoblju stećaka taj običaj bio sasvim iščezao. Zaista, u većini slučajeva ispitanih pojedinačnih grobova ispod stećaka nije se našlo ništa od priloga, pa ni od odjeće. Međutim, i taj mali broj nalaza je dragocjen. Već sam naveo da su u nekim grobovima nađeni ostaci brokata. Tako su, npr., uz skelet gosta Milutina, u Humskom, nađeni ostaci srebrnog i zlatnog brokata koji potječu iz XIV i XV v., u grobu Goisave, žene Radiča Sankovića, u selu Biskupu kod Konjica, nađeni su dijelovi brokatne haljine, zatim razne vrpce i dio kape s kraja XIV v., u jednom grobu u Veličanima, u Popovu, nađena je staklena čaša bolje izrade,[74] a u grobovima kod Ostrošca, nedaleko od Konjica, bilo je metalnih dugmadi,[75] u Vrućici kod Teslića nađeni su zlatni i srebrni prstenovi i komadići brokata,[76] kod Kupresa su nađeni fragmenti keramičkog posuđa,[77] u Biloj kod Travnika nađeni su čipkana kapica i novčići, itd.[78]

Prilozi koji su nađeni u Grborezima ugodno su nas iznenadili svojim brojem, raznovrsnošću i kvalitetom izrade. U 73 rake (28%) bili su prilozi. Nađeno je 146 predmeta od metala, keramike i drugih materijala, a bilo je i novčića. Najviše je bilo predmeta od srebra, zlata, bronze i željeza. To su naušnice, zaponi za pojaseve, kopče, dugmad, ogrlice, dijadema, prstenovi i igla. Najvredniji i najbrojniji arheološki materijal su naušnice. One su nađene u 27 grobova, i to u 57 raznovrsnih primjeraka od zlata, srebra i pozlaćenog srebra. Zanatska obrada je u tehnikama lijevanja, iskucavanja, granulacije i filigrana visoke umjetničke vrijednosti. Tipološki su one podijeljene u obične karičice, S naušnice, naušnice sa grozdolikim privjescima, zatim na trojagodne naušnice, na dvojagodne sa kruškolikim privjeskom (sl. br. 11) i na kolutaste naušnice. Trojagodne pozlaćene bile su najomiljeniji ženski nakit u Grborezima.[79] Našli smo takva 34 primjerka. Od istih materijala i iste zanatske obrade nađene su naušnice u široj okolini Splita u još većem broju nego u Grborezima.[80] Stariji hrvatski arheolozi su tvrdili da je taj dalmatinsko-hrvatski nakit specifičan za period od IX do X v., vezan za doba hrvatske države Trpimirovića i da je ograničen na područje između masiva Dinare, jadranskih otoka i rijeke Zrmanje. Međutim, mi ga, evo, nalazimo u Livanjskom polju, a nađen je i dalje — oko Čapljine, Bugojna, Doboja, u Lici, pa čak i u Srbiji.[81] Ipak, za sada izgleda da je najviše rađen u radionicama Splita, Šibenika i drugih dalmatinskih gradova. Moglo bi se pretpostaviti

Sl. 11. — Par trojagodnih naušnica sa kruškolikim privjeskom od pozlaćenog srebra sa nekropole u Grborezima kod Livna.

Sl. 12. — Dijelovi metalne pojasne kopče iz jednog groba u Grborezima kod Livna.

da je otuda unesen u Bosnu. Ali, i u Bosni u XIV i XV v. bio je prilično razvijen zlatarski obrt, jer je zlatara bilo i na selima. U Mršićima kod Vlasenice postoji stećak sa natpisom koji nam kaže da je tu sahranjen zlatar Divac.[82] U Srbiji je u to doba bilo još više zlatara. Zbog toga što su seoski zlatari krivotvorili zlatan novac, car Dušan je bio prisiljen da zakonskim propisom zabrani rad zlatara na selu i da zavede vrlo stroge kazne za krivce.[83] Naušnice Grboreza tipološki pripadaju dalmatinsko-hrvatskom kulturnom krugu, ali su one rađene u mnogo originalnih varijanti, zbog čega se, po mome mišljenju, mogu smatrati bosanskim. Vjerovatno su Bosanci učili zanat ili se usavršavali u dalmatinskim radionicama. Kasnije su radili u svojim radionicama i unosili dosta vlastitog umijeća u svoje proizvode. Pretpostavljam da je u Livnu bila jedna bolja zlatarska radionica.[84] U 13 grobova je nađeno 15 komada zapona za pojasove. Oni su od željeza i bronze, jednostavni su, bez ukrasa, okrugli i pravougaoni. U 21 grobu bilo je 30 komada novčića. Gotovo svi su srebrni pikoli, najviše kovani u Veneciji, a onda u Veroni, Akvileji, Padovi i Tridentu, a potječu najviše iz XIII i XIV v. Znatan broj ovih novčića je nađen u ustima pokojnika, dok su ostali bili na raznim mjestima uz skelete. Stavljanje novčića u usta, tzv. obolusa, bio je običaj u antičkom periodu, ali i u najstarijem kršćanskom. Vjerovalo se da će odlazak na drugi svijet pokojniku biti olakšan ako se poputbina plati. Ostavljanje novčića u grobovima zadržalo se čak do naših dana u našim krajevima. Zanimljivo je da u Grborezima nije nađen nijedan bosanski novčić. Ta okolnost upućuje na zaključak da je u zapadnim krajevima Bosne i Huma cirkulirao sjevero-talijanski novac, a to znači da se trgovalo sa Dalmacijom, odnosno sa Italijom.[85] U drugim krajevima Bosne i Huma, odnosno u Hercegovini, ponekad su nađeni novčići u grobovima, ali su to bili uglavnom dubrovački dinari. U 14 grobova smo našli fragmente tekstila. To su ženske kapice, vrpce, sukno i sitni fragmenti brokata. Nađeni su uz glave, na nogama ili na drugim mjestima.[86] Tekstila je sigurno bilo više, ali se on brzo kvario i pretvarao u prah. Ima razloga za pretpostavku da je ovdje vladao običaj pokopavanja u haljinama. Brokat se uvozio i mogao ga je nabaviti samo imućniji čovjek. Čipkaste ženske kape nađene su i izvan Grboreza (oko Travnika).[87] Ako se utvrdi da su one domaći rad, biće to važan argumenat da je zanatska obrada tekstila u XIV i XV v. u Bosni bila na visini onih u Dalmaciji, ili u drugim susjednim državnim teritorijama. Uz skelete Grboreza, pretežno kod lobanja, nađeno je 6 zemljanih posuda. One su bile od pijeska i gline, proste izrade, tamnosive boje, bez ukrasa i signature. Pripadaju tzv. slavenskoj gradišnoj keramici.[88] Među ostalim malobrojnim predmetima bilo je prstenja od tankog srebrnog lima, metalnih ogrlica (torkveza) i ogrlica od metalnih bobaka i bobaka od staklene paste, pozlaćenih dijadema, metalnih dugmadi, nožića, kostura pijevaca i dr.

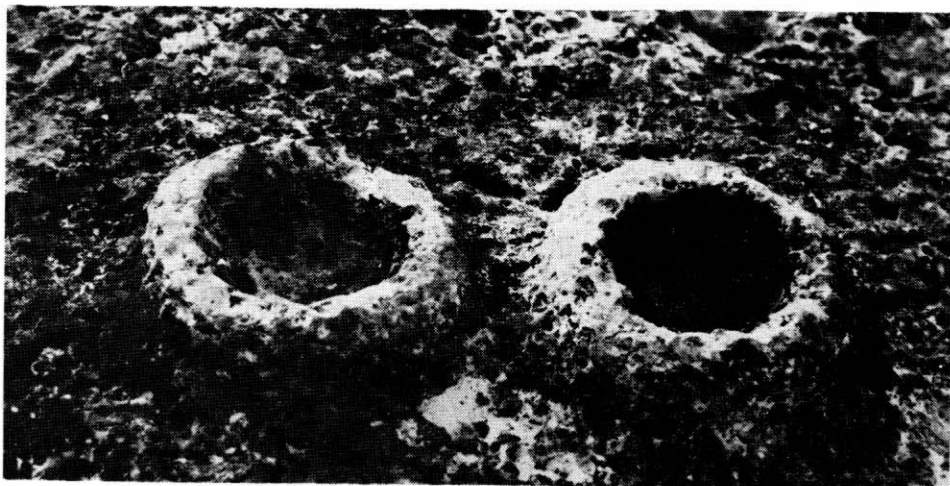
Brojan i umjetnički rađen nakit u Grborezima upućuje na misao o ekonomskom prosperitetu i smislu za umjetnost. Takav nakit je ranije pripisivan višim društvenim slojevima. Čini se da nekropola u Grborezima pripada nižem plemstvu, pa i imućnijim seljanima, što znači da su i ovi slojevi imali uslova i smisla da, ugledajući se na feudalce i susjede bliže moru, idu u korak s običajima svoga vremena.[89]

O opremanju mrtvaca, prenošenju na groblje, o ceremonijalu na samome groblju i o drugim običajima vezanim za sahranjivanje nemamo ni najosnovnijih podataka i o tome možemo samo da nagađamo i zaključujemo po nekim analogijama. Ipak, neki nalazi u rakama i u zemlji iznad njih, kao i neke karakteristike samih stećaka, daju nam povoda i materijala da pretpostavimo izvjesne običaje. Tako je u više raka i slojevima zemlje iznad njih nađeno komadića nagorenog drveta i ugljevlja, iz čega se vidi da su na samome groblju ložene vatre. A vatre su bile potrebne da se nešto od jela skuha ili ispeče, jer je bilo nužno da se počaste učesnici u sprovodu i sahrani. Da su se na groblju pravile gozbe u čast i pomen umrloga, vidi se i po kostima goveda, brava i živadi koje su nađene pomiješane sa zemljom nabačenom na rake. Ponekad je hrana stavljana uz pokojnika u samu raku, pa su u nekim grobovima nađene kosti pijetla i kokoši, ponekad plećka od živinčeta, a i u zemljanim loncima je ostavljano nešto od tečne hrane.[90]

Opravdano se pretpostavlja da se na samome groblju igralo posmrtno kolo. Možda je uz kolo bila potrebna i vatra. Misao o tužnom kolu dolazi zbog toga što je iz literature poznato da se u srednjem vijeku jedno vrijeme protiv toga običaja borila i rimokatolička crkva, kao i zbog toga što bi i predstave kola na stećcima mogle da se odnose na ta tužna kola.[91]

Na vodoravnim stranama nekih stećaka ustanovljene su okruglaste jame, od kojih su neke ne samo lijepo izrađene nego su još i tordiranim vjenčićem oivičene.[92] Na nekim stećcima smo našli i pravougaona udubljenja, ponekad većih dimenzija. Funkcija ovih udubljenja na stećcima još nije proučena. Pošto su ona slična jamama koje seljani dubu u kamenu za svoje razne domaće potrebe (za hvatanje kišnice ili nalijevanje vode za živinu, za ulje, vino i dr.), koje se zovu „kamenice" ili „vodenice", to smo i jame na stećcima nazvali istim imenom. Čini se

Sl. 13. — „Kamenica" na jednom stećku iz Panika kod Bileće.

da su ova udubljenja na stećcima bila potrebna u vezi sa nekim običajima na groblju. Najvjerovatnije je da su upotrebljavana za ostavljanje hrane ili pića, što se služilo prilikom gozbe kod samoga pogreba, slično daćama koje se sve do danas obavljaju na pravoslavnim grobljima. U vezi s ovim napominjem da je zapažena tendencija zasnivanja nekropola sa stećcima u neposrednoj blizini izvora vode, ili u blizini rječica, odnosno tendencija izgradnje bunara ili čatrnja (cisterni) na samoj nekropoli ili uz nju, gdje nije bilo izvorske vode ili rječice. Da su bunari i čatrnje stvarani u isto vrijeme kada i nekropole, vidi se po tome što se i oni, poput stećaka, pripisuju Grcima („Grčki bunar").[93] Nije poznat razlog osiguranja vode uz nekropolu, ali da je voda bila potrebna, to je sasvim izvjesno. Možda je voda u velikim pravougaonim udubljenjima, slično kamenim koritima, nadomještala nedostatak izvorske, riječne ili bunarske vode. U okolini Trebinja i Bileće čuo sam od nekih mještana zanimljivo objašnjenje za pojavu okruglastih manjih „kamenica" na stećcima. Rekli su mi da se u njima miješala krv zavađenih plemena i bratstava. Znači, kada su se zbog krvne osvete ili iz drugih razloga zavađena bratstva izmirila, dolazilo je do miješanja njihove krvi u „kamenici" na stećku, kao neke vrste garancije da će ubuduće između njih, umjesto mržnje, vladati prijateljstvo.[94]

Izgleda da je na teritoriji stećaka postojao jedan osobito zanimljiv običaj koji je do sada ostao malo poznat i uglavnom neproučen. Radi se o takozvanom *dvostrukom* ili *ponovnom sahranjivanju.* Obično 3 ili 7 godina poslije sahrane grob se otvori, izvade se i u vodi i vinu operu kosti, a onda se, u prisustvu sveštenika, članova porodice, prijatelja i poštovalaca, obavi ponovna sahrana.

Neposredan povod za izvjesno proučavanje toga običaja našao sam u natpisu stećka vlastelina Miroslava Raškovića u Pošćenju kod Šavnika, u Crnoj Gori, u kojem se, pored ostaloga, pozivaju bližnji da operu njegove kosti (BRATIJE, PERITE I PRISTUPAJTE . . .).[95] Običaj je najprije zabilježen u Makedoniji, zatim u staroj i istočnoj Srbiji, a onda i u nekim drugim krajevima naše zemlje — na Braču, u nekim vlaškim selima sjeveroistočne Srbije, u sjevernim krajevima Slovenije, pa i preko granica naše zemlje — u Austriji, Grčkoj i Rumuniji. Koliko nam je poznato taj običaj je bio najrasprostranjeniji u Makedoniji.

U okolini Debra, npr., otkopavanje mrtvaca obavljala je porodica umrloga, obično nakon 3 godine od sahrane, i to subotom poslije podne. Muškarci otkopavaju grob, potom pažljivo vade kosti, počev od lobanje naniže, a prisutne žene, naričući, prihvataju te kosti, zatim ih u jednom malom koritu operu čistom vodom, a u drugom vinom. Nakon pranja kosti se stavljaju u platnenu vrećicu, i to obrnutim redom, počev od nogu. Pokojnikova lobanja se okiti bosiljkom i drugim cvijećem i stavi posljednja. Vrećica sa kostima se potom odnese u crkvu i stavi ispod propovjedaonice, kojoj sveštenik, poslije večernje službe, očita malu molitvu. Sutradan se obavi opijelo, baš kao da se radi o pravoj sahrani, nakon čega članovi porodice i ostali učesnici, svrstani u povorku, krenu na groblje, gdje sveštenik najprije očita nekoliko molitvi i na kraju jedan od učesnika spusti vrećicu sa kostima u raku.

Zatim sveštenik polije kosti uljem, a onda motikom sa sve četiri strane obori malo zemlje u raku, nakon čega i ostali muškarci pristupe zasipanju i zatvaranju rake.[96]

U opisu toga običaja u okolini Debra navedena je i mogućnost da se prilikom otvaranja groba naiđe na tijelo koje se još nije raspalo, što se objašnjava vjerovanjem da je pokojnik za života počinio mnogo grijehova.

Iz nekih drugih zabilježaka vidi se da je negdje grob otvaran nakon 7 godina od sahrane, zatim da su kosti u crkvi ostajale po nekoliko sedmica (ako se radilo o muškarcu, kosti su stavljane ispod Hristove ikone, a ako je to bila žena, onda ispod Bogorodičine ikone), u nekim slučajevima se kosti nisu vraćale u grob, nego u opštu seosku ili manastirsku kosturnicu („koskarnicu"). Postoje i još neke varijante ovoga običaja. Ako se radilo o otvaranju grobnice radi novog ukopa, ponegdje je vladao običaj pranja kostiju starog ukopa i ostavljanja tih kostiju na hrpi uz novi ukop.[97]

Dr M. Matičetov, koji je jedini od naših domaćih naučnih radnika ovaj običaj sistematski ispitivao, utvrdio je da se u Sloveniji grobovi otvaraju sedam, devet ili dvanaest godina poslije sahrane, uglavnom radi pokopavanja novog smrtnika u staru grobnicu. Obično se peru kosti lobanje, a onda se sa ostalim kostima (sve se obavlja na samome groblju) zavežu u bijelo i čisto platno i stave pokraj novog ukopa. Sav taj posao prate odgovarajuće molitve. Običaj se smatra dobrim djelom, i izrazom poštovanja prema umrlome, a smatra se kao pomoć da okaje i očisti grijehe.[98]

Prilikom istraživanja grobova u Bosni i Hercegovini na više mjesta su nađena po dva ili po više skeleta u rakama. Pri tome su mnoge okolnosti govorile da se uglavnom radilo o ukopima u razno vrijeme, da su obično kosti ranijeg ukopa brižljivo sakupljene i složene u jedan kraj rake, a da je lobanja stavljana naporedo sa glavom novog pokojnika. Naročito je to evidentno u Grborezima, gdje smo u nekim rakama našli i po 5 ukopa.[99] Nije poznato kako je to otkopavanje raka i sahranjivanje novih pokojnika obavljano u Bosni i Hercegovini, da li je, npr., tom prilikom vršeno i pranje kostiju, itd., zbog čega ne možemo takve slučajeve sigurno tretirati običajima dvostrukog ili ponovnog sahranjivanja, kakvi su, npr., ustanovljeni u Makedoniji ili u istočnoj Srbiji, ali mislim da je vrlo vjerovatno, odnosno da postoji mnogo sličnosti, barem sa slučajevima ustanovljenim u Sloveniji.

Razmatrajući razloge i pobude ovoga običaja, došao sam do uvjerenja da se radi o ostacima starog slavenskog paganskog običaja, zasnovanog na vjerovanju da duša pokojnika može slobodno da ide na drugi svijet tek kada se tijelo potpuno raspadne, zatim da se običaj odnosi na uglednije ljude sa ciljem da se takvim pokojnicima još jedanput izrazi ljubav i poštovanje.[100]

Prof. Đ. Bošković mi je rekao da se ponovno sahranjivanje obavljalo i da se još uvijek obavlja u Hilandaru.

Bilo je i drugih grobnih običaja, o kojima za sada znademo sasvim malo.

NAPOMENE

[1] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu III (knj. IV), Sarajevo 1891, 370.

[2] A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950, 28.

[3] P. Kaer, *O stećcima,* Starohrvatska prosvjeta I, Zagreb 1895, T. I.

[4] D. Mandić, *Vlaška teza o bosanskohercegovačkim stećcima,* Hrvatska revija XVI, Paris 1968, 237—246.

[5] A. Škobalj, *Obredne gomile,* Sv. Križ na Čiovu 1970, 239—243.

[6] L. Katić, *Stećci u Imotskoj Krajini,* Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 132.

[7] Spomenik sa nazivom obrok vidio sam kod manastira Temske, istočno od Niša. Misli se da taj naziv znači biljeg, znak, ograničeno — obročeno mjesto.

[8] Š. Bešlagić, *Rijetka vrsta nadgrobnih spomenika u kumanovskom kraju,* Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XIX, Beograd 1956, 257—270.

[9] Ć. Truhelka, n. d., 369.

[10] V. Ćurčić, *Rukopis o stećcima u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.*

[11] Š. Bešlagić, *Proučavanje i zaštita stećaka,* Naše starine I, Sarajevo 1953, 168.

[12] V. Palavestra — M. Petrić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi,* Radovi XXIV Naučnog društva BiH, Sarajevo 1964, 176.

[13] *Muslimanske junačke pjesme,* Zagreb 1960, 569—576.

[14] Š. Bešlagić, isto tamo.

[15] V. Palavestra — M. Petrić, na istom mjestu.

[16] P. Kadčić Peko, *Poviest okružja makarskoga,* Arkiv VII, Zagreb 1863, 92.

[17] Š. Bešlagić, *Kupres,* Sarajevo 1954, 150.

[18] Isti, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 54—55.

[19] M. Petrić, *Porijeklo stanovništva* (u Imljanima), Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVII, N. s. (Etnologija), Sarajevo 1962, 16.

[20] Š. Bešlagić, *Nevesinjski stećci,* Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 120.

[21] V. Palavestra — M. Petrić, na istom mjestu.

[22] Š. Bešlagić, *Proučavanje i zaštita stećaka,* Naše starine I, Sarajevo 1953, 168.

[23] Zahvaljujem prof. Kadiću na ovom obavještenju i odobrenju da ga mogu objaviti.

[24] V. Ćurčić, *Kako su naši bogomilski pređi sjekli i prevozili svoje nadgrobne spomenike,* Napredak IX, br. 3—4, Sarajevo 1934, 35—39.

[25] S. Marković, *Šta znači kamenovati...,* Jugoslavenski list 25, 26, i 27. XII 1940.

[26] Š. Bešlagić, *Boljuni,* Starinar XII, N. s., Beograd 1961, 175—206.

[27] Isti, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 109.

[28] V. Palavestra — M. Petrić, n. d., 177.

[29] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Neretve,* Naše starine II, Sarajevo 1954, 202.

[30] V. Ćurčić, na istom mjestu.

[31] Š. Bešlagić, *Stećci u Bitunjoj,* Naše starine IX, Sarajevo 1964, 96, sl. 39.

[32] A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,* Sarajevo 1965, 601—602.

[33] V. Ćurčić, *Kako su naši bogomilski pređi sjekli i prevozili svoje nadgrobne spomenike,* Napredak IX, br. 3—4, Sarajevo 1934, 35—39.

[34] S. Gunjača, *Prinos poznavanju porijekla i načina prijevoza stećaka,* Istorijski časopis V, Beograd 1955, 139—145.

[35] Š. Bešlagić, *Stećci Duvanjskog polja,* Starinar VII—VIII, N. s., Beograd 1956—1957, 384—385.

[36] Isti, *Kalinovik,* Sarajevo 1962, 103.

[37] V. Palavestra — M. Petrić, n. d., 175.

[38] I. Čremošnik, *Srednjovjekovna kapa iz Bile kod Travnika,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII, Sarajevo 1952, 111—119.

[39] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 110, sl. 114—115.

[40] Isti, *Stari grad Jeleč u Podrinju,* Prilozi Instituta za istoriju XI—XII, br. 11—12, Sarajevo 1975/1976, 227.

[41] Isti, *Kalinovik,* Sarajevo 1962, 100—102.

[42] J. Petrović, *S arheologom kroz Travnik,* Naša starina VI, sv. 15, Zagreb 1931, 19.

[43] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Neretve,* Naše starine II, Sarajevo 1954, 206—211.
[44] Isto tamo.
[45] Š. Bešlagić i Đ. Basler, *Grborezi,* Sarajevo 1964.
[46] Isto tamo, naročito str. 93.
[47] Isto tamo. Vidi i plan nekropole — prilog 3.
[48] Ć. Truhelka, *Grobnica tepčije Batala,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXVII, Sarajevo 1915, 365—374.
[49] I. Čremošnik, *Iskopavanje Crkvine u Zgošći 1948. g.,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu V, N. s., Sarajevo 1950, 411—416.
[50] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Šibenika,* Godišnjak zaštite spomenika Hrvatske I, Zagreb 1975, 197.
[51] P. Bakula, *Shematismus. . .,* Spalati 1867, 20.
[52] Ć. Truhelka, na istom mjestu; Š. Bešlagić *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 105.
[53] Š. Bešlagić, n. d., 103—104.
[54] Isti, n. d., 95—96.
[55] Isti, n. d., 98—99.
[56] Isti, *Ljubinje.* Naše starine X, Sarajevo 1965, 144—148.
[57] J. Ivović, *Tri natpisa u selu Petrovićima,* Istorijski zapisi X, knj. XIII, Cetinje 1957, 258—265; Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 443.
[58] M. Kovačević, *Crkva pod srednjovekovnim gradom Sokolom,* Starinar XVIII, 223, T. IV, sl. 6.
[59] Š. Bešlagić i Đ. Basler, *Grborezi,* Sarajevo 1964, 28 i 64.
[60] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 110.
[61] Š. Bešlagić i Đ. Basler, *Grborezi,* Sarajevo 1964, 16 i 63, T. X, sl. 3.
[62] Isti, n. d., 25.
[63] Isti, n. d., 64.
[64] Š. Bešlagić, *Popovo,* Sarajevo 1966, 93.
[65] V. Palavestra — M. Petrić, n. d., 175.
[66] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Neretve,* Naše starine II, Sarajevo 1954, 210.
[67] Š. Bešlagić i Đ. Basler, n. d., 86—88.
[68] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 110.
[69] V. Skarić, *Grob i grobni spomenik gosta Milutina. . .,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (sveska za istoriju i etnografiju), Sarajevo 1934, 111—119.
[70] Š. Bešlagić, *Popovo,* Sarajevo 1966, 93.
[71] M. Vego, *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu X, N. s., Sarajevo 1955 (Arheologija), 157—166 i Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XII (Arh.), Sarajevo 1957, 127—139.
[72] I. Čremošnik, *Iskopavanje Crkvine u Zgošći 1948. g.,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu V, N. s., Sarajevo 1950, 411—416.
[73] Ć. Truhelka, *Grobnica tepčije Batala,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXVIII, Sarajevo 1915, 365—374.
[74] Š. Bešlagić, *Popovo,* Sarajevo 1966, 93.
[75] Isti, *Stećci u dolini Neretve,* Naše starine II, Sarajevo 1964, 210.
[76] P. Bogunović, *Iz usorskog kraja i okoline,* Sarajevo 1937, 44—48.
[77] Š. Bešlagić, *Kupres,* Sarajevo 1954, 194.
[78] I. Čremošnik, *Srednjovjekovna kapa iz Bile kod Travnika,* Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1952, 111—119.
[79] Š. Bešlagić i Đ. Basler, n. d., 67—79.
[80] Lj. Karaman, *Dva kronološka pitanja starohrvatske arheologije,* Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 5, Zagreb 1956, 131; Š. Bešlagić i Đ. Basler, n. d., 75—76.
[81] Š. Bešlagić i Đ. Basler, n. d., 67—79, naročito 74.
[82] T. Dragičević i V. Vuletić Vukasović, *Starobosanski natpisi iz Vlasenice,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV, Sarajevo 1892, 248—249; Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Vlasenice,* Starinar XXIII, N. s., Beograd 1972, 121—122.
[83] M. Ćorović-Ljubinković, *Metalni nakit belobrdskog tipa,* Starinar II, Beograd 1951, 31—32.

[84] Š. Bešlagić i Đ. Basler, n. d., 96—97. (U X v. Livno je pripadalo Hrvatskoj državi.)

[85] Isti, n. d., 91—92.

[86] Isti, n. d., 86—88.

[87] Vidi napomenu br. 78.

[88] Š. Bešlagić i Đ. Basler, n. d., 85—86.

[89] Isti, n. d., 97.

[90] Isti, n. d., 90—91.

[91] Š. Bešlagić, *Stećci u Brotnjicama,* Anali Historijskog instituta u Dubrovniku VIII—IX, Dubrovnik 1962, 72—78.

[92] Isti, *Kupres,* Sarajevo 1954, 175—176, sl. 14, 45, 46 i 96.

[93] Isti, *Boljuni, Starinar* XII, N. s., Beograd 1961, 198.

[94] Isti, *Kalinovik,* Sarajevo 1962, 93.

[95] Isti, *O običaju „dvostrukog sahranjivanja" kod naših naroda,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. s., XXIX, (Etnologija), Sarajevo 1974, 193—212.

[96] M. Veljić, *Srpske narodne umotvorevine, običaji i verovanja iz Debra i okoline,* Bratstvo (Društva sv. Save) IX i X, Beograd 1902, 437—439.

[97] Š. Bešlagić, n. d., 203—207.

[98] M. Matičetov, *K prekopavanju mrličev pri Slovanih,* Slovenski etnograf VI—VII, Ljubljana 1953—1954, 195—196; Isti, *Umita in v prt zavita lobanja pri Slovencih,* Slovenski etnograf VIII, Ljubljana 1955, 231—254.

[99] Š. Bešlagić i Đ. Basler, n. d., 63.

[100] Š. Bešlagić, *O običaju „dvostrukog sahranjivanja" kod naših naroda,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. s., XXIX (Etnologija), Sarajevo 1974, 209—211.

III

TERITORIJ, BROJNO STANJE I VRIJEME STEĆAKA

U proučavanju kompleksnog problema stećaka osobito su značajni: njihova teritorijalna rasprostranjenost, brojno stanje i vremenski period postojanja stećaka, pa sam raspravu o tome odvojio u zasebno poglavlje.

TERITORIJ STEĆAKA

Sasvim je razumljivo što se mnogi pitaju da li stećaka ima i u nekim drugim zemljama osim Jugoslavije i, ako su specifični samo za našu zemlju, kako su oni raspoređeni i dokle se sve prostiru, gdje su im granice? Ovim pitanjem se zapravo do sada niko nije bavio i u stručnoj literaturi nemamo priloga koji bi se na to odnosio. To je i razumljivo zato što do prije nekoliko godina nisu bili popisani svi stećci. Bilo je samo pretpostavki i nagađanja. Prvi prilog o tome uslijedio je prije desetak godina, kada sam, na osnovu rezultata dugogodišnjeg sistematskog popisa stećaka, pokušao da utvrdim i obrazložim teritorij tih spomenika.[1] Kako smo u međuvremenu došli do novih podataka i saznanja, to je danas moguće o tome govoriti još sigurnije i dokumentovanije.

Dr P. Matković je jedan od najstarijih naučnih radnika koji se osvrnuo na ovo pitanje. Pišući o Kuripešićevom putopisu, on je tvrdio da stećaka ima „u izobilju" u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Srbiji i sjevernoj Albaniji.[2] Jednom je i Ć. Truhelka naveo da stećaka ima i u Albaniji.[3] Osamdesetih godina prošlog vijeka P. Kaer je lansirao svoju tezu o stećcima kao opšteslavenskoj osobitosti, tvrdeći da ih ima i u Bugarskoj i Moravskoj, a da će se naći i u svim drugim slavenskim zemljama.[4] Kaer se obratio Jirečeku s molbom da ga on, kao odličan poznavalac bugarske istorije, obavijesti o tome kako sa stećcima stoji u Bugarskoj, a kada ga je Jireček obavijestio da tamo nema nadgrobnih

spomenika sličnih onima u Hercegovini, Kaer je bio veoma razočaran. Nije tako davno bilo kada je naš ugledni etnolog dr M. Filipović tvrdio da stećaka ima ne samo u balkanskim nego i u ostalim evropskim zemljama, pa čak i u zemljama drugih kontinenata.[5] Pošto se stećci često vežu za bogumilski pokret, pretpostavljalo se da bi ih, stoga, trebalo biti u Makedoniji i Bugarskoj, odakle su, navodno, bogumili došli u Bosnu i u Hum.

Što se tiče stećaka i Albanije, mogu navesti podatak da je još H. Sterneck tvrdio da ih tamo nema.[6] Iako je Albanija nama blizu, i pored nastojanja, nije bilo moguće da se tamo otputuje i na terenu utvrdi pravo stanje, a u dostupnoj mi literaturi nisam našao podatke o postojanju stećaka. Jedino sam u Vuksan Lekiću, selu nedaleko od crnogorske varošice Tuzi i albanske državne granice, našao jednu malisorsku nekropolu sa kamenim nadgrobnicima u obliku stela, sa mnogo reljefa, za koju nema podataka da bi mogla biti starija od

Sl. 14. — Kameni nadgrobni spomenici, zvani „baba" u Arheološkom muzeju u Gdanjsku.

XVII v.[7] Malisori preteženo nastanjuju susjedne krajeve Albanije, ali njihova tamošnja groblja još ne poznajemo. Bugarsku sam proputovao i nisam našao stećke, a bugarski stručnjaci, s kojima sam razgovarao, uvjeravali su me da takvih spomenika tamo nikada nije bilo. U Rumunjskoj nisam još bio, ali iz obavještenja i poznate mi stručne literature, nema osnova ni za pretpostavku da bi tamo moglo biti stećaka. Kraće vrijeme sam putovao kroz Mađarsku, pa mogu obavijestiti da ni tamo nisam našao stećke. U Arheološkom muzeju grada Gdanjska, u Poljskoj, vidio sam nekoliko nepravilnih, malo pritesanih uspravnih kamenova, na kojima su u nekoliko poteza sasvim jednostavno predstavljene glave ljudi ili čitave ljudske figure. Doznao sam da su to vrlo rijetki nadgrobni spomenici sa područja stare Pruske, iz X do XII v., koje nazivaju „baba". Oni samo donekle podsjećaju na neke naše primjerke uspravnih stećaka. U Istorijskom muzeju u Moskvi vidio sam kamene nadgrobnike slične onima u Gdanjsku. Rekli su mi da su sa područja Dona i Dnjepra i da ih tamo slično nazivaju — „babuška". U nekim evropskim zemljama, obično u crkvama i uz njih, postoje srednjovjekovne i novije kamene nadgrobne ploče koje su slične našim stećcima oblika ploča, ali su one redovno vrlo tanke i bez ukrasa. U dvorištu Aja Sofije u Carigradu vidio sam jedan stari nadgrobni spomenik u obliku debelog i širokog sanduka. Možda je još negdje viđeno nešto slično tome, ali su to usamljene pojave. Ako se u Britanskom nacionalnom muzeju u Londonu, ili u nekom drugom svjetskom muzeju u Evropi ili Aziji, vidi poneki spomenik sličan našim stećcima u obliku sljemenjaka, ne bi trebalo da nas to iznenađuje, jer takvih nadgrobnika — šupljih, sa poklopcima na kojima su tzv. akroterije, bilo je i u antičkom periodu i u srednjem vijeku. Predistorijski menhiri samo donekle podsjećaju na naše stećke u obliku stubova, ali oni ni vremenski, niti po čemu drugom nemaju međusobne veze. Uz ruševine jednog manastira u Clonmacnois, u Irskoj, nalazi se groblje iz VIII v., sa mnogo tanjih, gore zaobljenih stela koje nešto podsjećaju na naše uspravne stećke. Ovih nekoliko podataka govore da u navedenim balkanskim i drugim zemljama nema stećaka.

Na osnovu kraćeg boravka u Makedoniji, razgovora sa njihovim stručnjacima i konsultovanja odgovarajuće literature, možemo tvrditi da u toj našoj republici nema stećaka. Nešto slično stećcima tamo smo ipak našli. Dr M. Filipović je u okolini Divlja pronašao stare, ali ne srednjovjekovne, spomenike u obliku sljemenjaka koji su iznutra bili šuplji, a stavljani su iznad grobova. Nazvao ih je *divljanskim kovčezima.*[8] U okolini Kumanova ja sam također ustanovio takve spomenike koje je narod zvao *preklopima,* vjerovatno zbog toga što su samo preklopljeni, tj. stavljeni iznad grobova. Neki od njih su imali ukrase slične ukrasima stećaka. Nisam utvrdio otkada potječu, ali sam pretpostavio da nisu stariji od XVIII i XVII v.[9]

Kako vidimo, teritorij stećaka se svodi na današnji teritorij Bosne i Hercegovine i na današnja susjedna područja Srbije, Crne Gore i Hrvatske.

Na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine svuda se nalaze stećci, osim na uskom području uz Savu i Unu koje sačinjavaju opštine Orašje, Bosanski Šamac, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Bosanski

Novi i Velika Kladuša, te područja opština Čelinac, Gračanica i Žepče koje nisu granične. Iz literature, a i inače je poznato da su donedavno postojali stećci u okolini Gračanice (u Brijesnici i Stjepan-Polju). U starijim podacima su zabilježeni i stećci u okolini Žepča (Mitrovići). Uvjeren sam da ih je prvobitno bilo i u okolini Donjeg Čelinca, kao i na pomenutim područjima graničnih opština, čim ih ima i na nekim područjima prekosavskih i prekounskih opština, koje danas pripadaju teritoriji republike Hrvatske. Moglo bi se reći da je čitav teritorij republike Bosne i Hercegovine posjedovao ove spomenike (iako ih danas nema na sedam opštinskih graničnih područja), ali su oni veoma rijetka pojava u sjevernim, a još rjeđa u sjeverozapadnim graničnim opštinskim područjima.[10]

Na svim područjima graničnih opština Hrvatske, osim u Donjem Lapcu, Slunju, Vojniću, Vrginmostu, Dvoru, Kostajnici i Novskoj, ustanovljeno je postojanje stećaka, istina u vrlo malom broju lokaliteta i primjeraka. I još neke opštine kontinentalnog dijela Hrvatske, također u vrlo ograničenom broju, posjeduju ove spomenike: Gračac, Otočac, Ogulin, Glina, Pakrac, Daruvar i Slavonska Požega. U primorskim krajevima Hrvatske ima relativno dosta stećaka, i to ne samo na područjima graničnih opština prema Bosni i Hercegovini nego i mnogo dalje. Tako su stećci rasprostranjeni ne samo u okolini Dubrovnika i u Makarskom primorju i njegovom zaleđu, nego i na Pelješcu,[11] zatim u okolini Imotskog, Sinja i Splita, a onda i u okolini Trogira, Šibenika, Knina, Benkovca i Zadra.[12] Na otocima, osim na krajnjem južnom dijelu Paga, nisu ustanovljeni stećci. Donedavno smo mislili da se krajnji zapadni lokaliteti sa stećcima nalaze u okolini Trogira, a sada znademo da se oni protežu sve do Starigrada pod Velebitom.

I na svim područjima graničnih opština Srbije ustanovili smo postojanje stećaka — oko Bogatića, Loznice, Malog Zvornika, Ljubovije, Bajine Bašte, Titovog Užica, Čajetine i Priboja. I u nekim drugim opštinskim područjima zapadne i jugozapadne Srbije također postoje stećci — oko Osečine, Valjeva, Lajkovca, Ljiga, Kosjerića, Arilja, Nove Varoši, Ivanjice, Prijepolja, Sjenice i Novog Pazara. Najdalja opštinska područja na kojima su evidentirani stećci pripadaju već centralnoj Srbiji i Kosovu — oko Kraljeva (Čorbići i Bzovik) i Prištine (Bostane).[13] U najnovije vrijeme je nađeno nekoliko primjeraka stećaka čak u okolini Pirota.[14]

Granična opštinska područja Crne Gore također imaju stećke — okolina Pljevalja, Plužina i Nikšića. I u nekim drugim opštinskim područjima, susjednim ovim graničnim, evidentirani su stećci — oko Bijelog Polja, Žabljaka i Šavnika.[15] Izvan ovoga teritorija nađeni su stećci prilično daleko na jugu — u samome Cetinju, a u najnovije vrijeme i daleko na sjeveru — u okolini Ivangrada (Azana).[16] Ima podataka, ali neprovjerenih, da je nekada bilo stećaka i u Plavu.[17]

Izuzimajući kontinentalni dio Hrvatske, zapadnu Srbiju i neke krajeve Kosova i bivšeg Novopazarskog Sandžaka, gotovo sva ostala teritorija na kojoj su ustanovljeni stećci bila je u sastavu srednjovjekovne Bosne i Huma, odnosno Hercegovine. Teritorija stećaka se u velikoj mjeri poklapala sa teritorijom nekadašnje samostalne Bosanske države. Ali, državne granice nisu jedini faktor kojim možemo objaš-

njavati rasprostranjenost stećaka. Običaj izrade i postavljanja stećaka prenosio se i izvan državnih granica naseljavanjem bosanskohercegovačkog življa iz raznih razloga i u razno vrijeme. Bilo je migriranja na zapad kao i na jug i sjever kada je prijetila opasnost od najezde Turaka tokom čitavog XV v. U takvim prilikama se najviše iseljavalo u Imotsku krajinu, Poljica, Makarsko primorje, u okolinu Trogira i Šibenika, u Ravne Kotare i u Bukovicu, pa čak i na otoke. Poznato je, npr., preseljenje 18 bosanskih porodica 1390. god. u predjele oko današnjeg Primoštena.[18] Mnogo prije zauzimanja Bosne Turci su u nekoliko navrata provaljivali ne samo u Bosnu i Hercegovinu nego i dalje, prema Jadranu, kao npr. 1415. i 1432. god., što je izazvalo strah, nesigurnost i znatna pomjeranja bosanskohercegovačkog i dalmatinskog stanovništva.[19] Turski napadi su bili češći i jači poslije pada Bosne 1463. god. Tako je poznata snažna provala u okolinu Šibenika i Zadra 1466. god.,[20] zatim provale 1481. i 1499. god.,[21] a najteže posljedice su izazvane zauzimanjem Skradina i Klisa 1522. i 1537. god.[22] Sve te provale i haranja prouzrokovali su napuštanja domova i imanja domaćeg stanovništva i njihovo preseljavanje u mjesta na samoj obali mora i na obližnjim otocima. Od napuštenih i opustjelih sela Turci su stvorili svoje veleposjede, zijamete i timare i naselili bosanskohercegovačko stanovništvo, koje je bilo potrebno kako za obradu zemlje tako i za služenje u turskoj vojsci. Među doseljenim porodicama je bilo i pravoslavnih, pa su neke napuštene rimokatoličke crkve privremeno pretvarane u pravoslavne, a bilo je i podizanja novih pravoslavnih crkava, kao što je ona u Bribiru, koju je dabrobosanski mitropolit Gavrilo posvetio 1574. god.[23] Poznato je da je mnogo Vlaha došlo s Turcima u sjeverne krajeve Bosne, kao i u novoosvojene krajeve preko Save i Une. Ali, još i prije toga je bilo raznovrsnih veza i približavanja Bosne i Dalmatinske Hrvatske, miješanja stanovništva i trajnijeg prisustva većih skupina bosanskog življa u ovim krajevima. U tome pogledu je važan period vladanja bribirskih knezova Šubića kao hrvatsko-dalmatinskih i bosanskih banova u XIII v., kada dolazi do jačanja trgovačkih veza između primorskih gradova i Bosne,[24] kovanja prvog bosanskog srebrnog novca, kada bosanske čete pomažu Šubiće u njihovim sukobima sa Nelipićima[25] i kada se stalno naseljavaju u ovim krajevima.[26] Za vrijeme bana Stjepana II Kotromanića Bosna je dopirala do jadranske obale i do rijeke Cetine, uključujući grad Omiš. To je doba rasta ugleda Bosne i njenog bana u ovim krajevima, otvaranja rudnika, kovanja bosanskog novca i jačanja trgovačkih veza.[27] U doba bana i kralja Tvrtka I Bosna se protezala na zapad sve do Zadra i Obrovca, uključujući gradove Split, Trogir i Šibenik, te otoke Brač, Hvar i Korčulu, a na istok sve do iza Prijepolja i Mileševe.[28] Na jugu je već odavno Stonsko primorje pripadalo Humu, a za vrijeme Tvrtka osim njega Bosna u svoj sastav uključuje još i Konavle i Kotor. To je doba najvećeg jačanja i uspona Bosne u svakom pogledu. Granice Bosanske države nisu se mnogo mijenjale ni za vrijeme Tvrtkovih nasljednika — kralja Dabiše, kraljice Jelene Grube i kralja Ostoje, odnosno za vrijeme oblasnog gospodara velikog vojvode Sandalja Hranića-Kosače na istočnoj i oblasnog gospodara velikog vojvode i hercega Spljetskog Hrvoja Vukčića — Hrvatinića na zapadnoj strani.[29] Bilo je migracija na sve strane iz ekonomskih

razloga, zatim je bilo ženidbenih veza, a onda i političkih, a vrlo mnogo trgovačkih i zanatskih. Za vrijeme Sandalja, a vjerovatno i nešto prije njega, došlo je do iseljavanja bosanskih porodica u Paštroviće i u okolinu Cetinja, u Crnoj Gori, koji su nazivani Vlasima. Svakako to ima veze sa stećcima na Cetinju i u krajevima oko njega.[30]

Sve su to razlozi koji objašnjavaju pojavu stećaka izvan granica Bosanske države. Bez obzira što su neke stećke u tim prekograničnim krajevima mogli da klešu i domaći majstori, što je poneki ranije odomaćeni ukras mogao da se pojavi i na stećcima, odnosno što je mogla manje ili više utjecati domaća tradicija na umjetnost stećaka u tim krajevima — stećci su u svojoj biti originalna bosanskohercegovačka kulturno-umjetnička pojava srednjeg vijeka.

BROJNO STANJE STEĆAKA

Donedavno se o brojnom stanju stećaka vrlo različito mislilo i tvrdilo. M. Hoernes je govorio da ih u Bosni i Hercegovini ima 100.000 i više,[31] a J. Asbóth da ih ima do 150.000 primjeraka.[32] Ć. Truhelka je na osnovu austrougarskog popisa, obavljenog 1887. i 1888. god. putem kotarskih predstojništava, operisao sa ukupnom cifrom od 27.067 primjeraka.[33] Istim podacima se služio i V. Skarić.[34] Međutim, austrougarska Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine je 1897. i 1898. god, obavila još jedan popis stećaka, opet putem kotarskih predstojništava (a ovi su za te poslove angažovali žandarme, cestare, lugare, knezove, učitelje, sveštenike i druge državne službenike). Taj popis je izgleda bio bolje organizovan i obuhvatio je više vrsta starina, osim grobalja i stare gradove, džamije, crkve, mostove, itd. U tu svrhu je bio ustrojen poseban formular koji se popunjavao i dostavljao Zemaljskoj vladi.[35] Tim popisom je dobijen ukupan broj stećaka od 59.500. Podatke o tome popisu je iznio dr K. Hörmann, direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu, na XI Arheološkom kongresu u Kijevu 1899. god.[36] U stručnoj literaturi je i poslije toga popisa bilo različitih cifara za ukupan broj stećaka. I u literaturi poslije 1945. god. nailazili smo na različita tvrđenja. I Renđeo je pregledao svu literaturu i sve austrougarske specijalne karte tražeći podatke o lokalitetima i eventualnom brojnom stanju stećaka u raznim krajevima Bosne i Hercegovine. Na osnovu toga je ustanovio da u Bosni i Hercegovini ima 1.100 mjesta sa oko 1.300 nekropola. Pregledao je i literaturu koja se odnosi na ostala područja stećaka. Na osnovu toga je ustanovio da u Srbiji ima 27 nekropola, u Crnoj Gori 18, a u Hrvatskoj oko 150 nekropola i nalazišta. Izračunao je da bi u svemu moglo biti 1.496 nekropola sa vjerovatno približnim brojem od 33.533 stećka.[37]

Trebalo je da pristupimo našoj dugogodišnjoj akciji popisa stećaka, koja se završila 1969. god., da bismo došli do pravog brojnog stanja. Završetkom te akcije, ja sam već 1971. god. saopštio glavne podatke o tome brojnom stanju.[38] Tada je navedeno da u Bosni i Hercegovini postoji 2.612 lokaliteta sa ukupno 58.547 primjeraka stećaka, da je na teritoriji Hrvatske evidentirano ukupno 188 lokaliteta sa 3.253 spomenika, da Srbija ima 101 nekropolu sa ukupno 1.875 stećaka, a da

Crna Gora ima 87 nekropola sa ukupno 2.803 stećka. Kada se to sve sabere proizlazi da u svemu u Jugoslaviji postoji 2.988 lokaliteta sa 66.478 stećaka.

Međutim, brojno stanje stećaka se u proteklih deset godina unekoliko izmijenilo, pa je potrebno da se konstatuje današnje brojno stanje. Neke promjene u tome pogledu su uslijedile još u fazi završavanja rukopisa, zbog čega nisu mogle biti unesene u statističke tabele i topografske karte, nego su samo naznačene u dodatnim tekstovima, npr. za Srbiju na str. 428 pomenute knjige *Stećci, kataloško-topografski pregled*, a za Bosnu i Hercegovinu na str. 225 i 302, za Hrvatsku na str. 96. Osim toga, u međuvremenu je pronađen poneki sasvim novi lokalitet, i to kako u Bosni i Hercegovini tako i u Srbiji i Crnoj Gori, ili je otkriven poneki primjerak na već poznatim lokalitetima, zbog čega se ukupan broj spomenika tih lokaliteta sada nešto promijenio. Od, relativno, najvećeg utjecaja je naknadno evidentiranje područja sjeverne Dalmacije, čiji rezultati donose prilične promjene u ukupnom broju stećaka Hrvatske, a posredno i čitave Jugoslavije.[39] Kada sve to uzmemo u obzir, proizlazi da se brojno stanje stećaka u Bosni i Hercegovini povećava za 75 nekropola (lokaliteta) sa ukupno 1.046 primjeraka stećaka, ili za 1,08% u odnosu na ranije brojno stanje. Povećanje u Srbiji iznosi 20 lokaliteta sa ukupno 392 spomenika, ili za 21%, u Crnoj Gori 20 lokaliteta sa ukupno 246 stećaka, ili za 8%, dok to povećanje u Hrvatskoj iznosi 59 lokaliteta sa ukupno 1.194 stećka, ili 37%. U odnosu na čitavu zemlju, brojno stanje se povećava za 174 lokaliteta sa ukupno 2.878 primjeraka stećaka, ili za 4%. Prema tome, današnje brojno stanje u Jugoslaviji iznosi 3.162 lokaliteta sa ukupno 69.356 primjeraka stećaka.

Razumljivo, te promjene se odražavaju i u brojnom stanju oblika, ukrasa i natpisa stećaka, o čemu će više govora biti kasnije.

Evo tablice u kojoj je po republikama i po osnovnim oblicima navedeno sadašnje brojno stanje stećaka:

Republika	Broj lokaliteta	Ploča	Sanduka	Sljemenjaka	Stubova	Krstača	Amorfnih	Ukupno
Bosna i Hercegovina	2687	12884	37955	5606	2550	305	293	59593
Hrvatska	247	2229	2038	160	3	17	—	4447
Srbija	121	957	424	215	253	6	412	2267
Crna Gora	107	521	2147	97	26	8	250	3049
Svega:	3162	16591	42564	6078	2832	336	955	69356

Pri utvrđivanju ukupnog broja stećaka moramo imati na umu činjenicu da je tokom vremena na razne načine nestao izvjestan broj tih spomenika. Bilo je stradanja zbog slabog kvaliteta kamena, ali je sigurno da je znatno veći broj iskorišten za izgradnju stambenih zgrada, crkava, nadgrobnih spomenika, zatim cesta, mostova i drugih objekata. O nekim uništavanjima postoje i podaci.[40] Tako su stećci u Puškovcu kod Koraja preklesani u nišane, u Gučoj Gori kod Travnika su mnogi primjerci ugrađeni u rimokatoličku crkvu i samostan,[41] u Kruševljanima kod Nevesinja su ugrađeni u zidove pravoslavne crkve,[42] u Rogatici su stećci poslužili kao građevinski materijal za kuće, mostove i ceste,[43] a u Segetu kod Trogira su ugrađeni u ogradu groblja.[44] Takvih i sličnih uništavanja je sigurno bilo u svim krajevima. Broj nestalih stećaka nije malen. Ja sam prvobitno pretpostavio da je on mogao iznositi oko 20% ukupnog broja, ali sam se kasnije uvjerio da je taj procenat mnogo veći, možda iznosi i čak 40%.

Kako vidimo, glavno i najveće područje rasprostiranja stećaka je teritorija Bosne i Hercegovine. Ali, njihov raspored nije ravnomjeran, za što ima više razloga. Neki planinski i teško pristupačni krajevi nisu ni u srednjem vijeku bili podesni ne samo za stalno nego ni za privremeno stanovanje. Zbog toga stećaka nema, npr., u nekim predjelima Prenja, Čvrsnice, Bjelašnice i Veleža. Veliki dijelovi sjeverne Bosne su dugo vremena bili pod dominacijom Ugarske, ili su bili poprišta ratnih sukoba, pa je razumljivo da sjeverno od linije Jajce — Tuzla — Bijeljina ima malo stećaka. Sjeverozapadni krajevi su sve do kraja XIV v. bili u sastavu Ugarsko—Hrvatske države, zbog čega su i tamo stećci rijetka pojava. I okolnost da smo u nekim krajevima centralne Bosne — oko Fojnice, Kreševa, Visokog, Kaknja i Zenice našli relativno manju gustoću stećaka ima svoj razlog. To su rudarski i trgovački centri u kojima je bilo dosta stranih ljudi — Dubrovčana, Sasa i drugih, gdje su nastajale gradske urbane sredine, što znači da je običaj klesanja i postavljanja stećaka bio manje primjenjivan, zatim da je bilo znatno većeg uništavanja nego u drugim krajevima.[45] Hercegovina je zemlja kamena i klesara, pa je sasvim razumljivo što je tamo najveća gustoća ovih spomenika. Na relativno veliki broj stećaka u Hercegovini i u istočnoj Bosni, posebno u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni, svakako je utjecala i okolnost da su oblasni gospodari — Kosače i Pavlovići, osobito Herceg Stjepan, pružali zaštitu progonjenim sljedbenicima srednjovjekovne Crkve bosanske.

Analizom brojčanih podataka dolazimo do zanimljivih konstatacija:

U Bosni i Hercegovini najveći broj stećaka imaju hercegovačka opštinska područja, a u tome pogledu se svojim brojem naročito ističu opštine Nevesinje i Konjic, koje imaju svaka preko 3000 primjeraka. Među bosanskim opštinama se ističe Rogatica sa 2628 stećaka. U Hrvatskoj najviše stećaka ima opština Sinj (1313), u Crnoj Gori opština Nikšić (949), a u Srbiji opština Prijepolje (523).

Slika gustoće stećaka prema površini područja izgleda ovako: Najprostranija bosanskohercegovačka opština je Mostar sa 1300 km^2 površine na kojoj je evidentirano 1208 stećaka, što znači da na 100 km^2 u prosjeku otpadaju 93 stećka. Na području najmanje opštine Breza dolazi 240 stećaka na 100 km^2. U Čitluku na 100 km^2 dolaze 342 spome-

nika, a u Nevesinju, gdje je gustoća najveća, 420 spomenika na površinu od 100 km^2. Prosječno u Bosni i Hercegovini na 100 km^2 otpada 115 primjeraka. Na 100 km^2 područja opštine Pljevlja, u Crnoj Gori, nalaze se 54 stećka. Na taj način mogli bismo izračunati i gustoću drugih opštinskih područja, ali takva upoređenja nisu dovoljno ubjedljiva, zbog toga što svi krajevi nisu imali jednake uslove za život.

Mogli bismo izračunati i gustoću stećaka prema današnjem broju stanovnika. Tako bi, npr., na području opštine Banja Luka 1 stećak dolazio na 154 stanovnika, u Bijeljini tek na 6068 stanovnika dolazi 1 stećak, u Konjicu na 13, a u Nevesinju na svakih 5,2 stanovnika, što je najveća gustoća. U opštini Plužine, u Crnoj Gori, 1 stećak dolazi na 15, a u Nikšiću na 57 stanovnika.

Sl. 15. — Dio najveće bosanskohercegovačke nekropole stećaka u Krekovima kod Nevesinja.

Sl. 16. — Jedna od velikih nekropola stećaka u Bosni i Hercegovini — Dugo Polje (Blidinje), između Treskavice i Vran planine.

Zanimljivi su i podaci o prosječnom broju spomenika po nekropolama. U Bosni i Hercegovini svaka nekropola u prosjeku ima 22 stećka, u Hrvatskoj 18, Crnoj Gori 29, Srbiji 18,7, dok u čitavoj Jugoslaviji taj prosjek iznosi 22 stećka. Naravno, te bismo prosjeke mogli izračunavati i po opštinama, pa bismo dobili vrlo različite rezultate.

Vrlo je indikativan odnos samih nekropola i njihovih spomenika. U Bosni i Hercegovini je samo oko 10% ukupnog broja stećaka raspoređeno na nekropole u kojima ima preko 50 primjeraka. Svega 4 od njih imaju preko 300 stećaka, i to: Krekovi kod Nevesinja sa 452, Milavići kod Stoca sa 352, Klašnik kod Višegrada sa 359 i Bjelosavljevići kod Sokoca sa 344 stećka. Svih ostalih 90% bosanskohercegovačkih stećaka nalaze se na nekropolama u kojima ima manje od 50 primjeraka, a u tome okviru većina njih ima po manje od 10 primjeraka. Vrlo je slično stanje i na područjima izvan današnjih granica Bosne i Hercegovine. Najbrojnija nekropola u Hrvatskoj nalazi se kod vrela Cetine i ima oko 700 stećaka (prema nekim starijim podacima imala je oko 900 primjeraka), što je ujedno danas najveća nekropola u Jugoslaviji. U Crnoj Gori postoje dvije nekropole sa preko 200 primjeraka (Žugić Bara kod Žabljaka sa 300 i Pižuri kod Pljevalja sa 230 primjeraka), a u Srbiji nema nekropole sa preko 200 primjeraka stećaka. Ogromnu većinu nekropola, dakle, čine one koje imaju manje od 50 stećaka, a među ovima je najviše onih koje imaju ispod 10 primjeraka, što je vrlo izrazit pokazatelj. Ja sam na tu činjenicu već ukazao kao na značajan faktor koji govori o sasvim odmaklom dobu raslojavanja starih rodovskih i plemenskih zajednica, sa krupnim ili okupljenim naseljima, sa zajedničkim dobrima i sa zajedničkim, komunalnim grobljima. Umnožila su se bratstva i izdiferencirale porodice, stvorena su manja naselja, umnožili su se sitni feudalci, pa se sada teži što većem osamostaljivanju, što se odražava i u organizaciji grobalja. To je vrijeme kada se napuštaju stara zajednička groblja i stvaraju nova, manja, ili se na nekim još postojećim velikim izdvajaju manje porodične skupine.[46]

VREMENSKI PERIOD STEĆAKA

O vremenu postanka, trajanja i nestanka stećaka do sada su ispoljena vrlo različita, često vrlo pogrešna mišljenja. Ova konstatacija se više odnosi na stariju literaturu, ali i u novijoj to važno pitanje nije precizno i do kraja riješeno. A. Sapieha je rekao da su stećci „vrlo stari spomenici" koji su ga najviše podsjećali na scene na starim egipatskih i partskim spomenicima.[47] I. Katalinić je upotrijebio isti neodređeni vremenski termin „vrlo stari".[48] A. Boué je zabilježio mišljenje nekih domaćih ljudi da su stećci rimski spomenici, a sam je mislio da potječu iz prvih vremena širenja kršćanstva u ovim krajevima.[49] A. Evans je stećke stavio u preistoriju i nazvao ih „kurioznim prehistorijskim druidskim spomenicima".[50] A. J. Fosco je rekao da su to spomenici Feničana koji su u davna vremena živjeli u Dalmaciji.[51] H. Sterneck je smatrao da stećci pripadaju predrimskom vremenu a, kako se često nalaze na ilirskim gomilama ili u njihovoj neposrednoj blizini, da pripadaju vremenu kojem i ilirski tumulusi.[52] Iako nije bio sasvim jasan, P. Kaer je stećke stavio u preistoriju.[53] A. Blau je dozvolio mogućnost

da potječu iz istočno-gotskog perioda.[54] V. Lago ih je pripisao Slavenima, ali dok su još bili pagani.[55] Nekoliko starijih naučnih radnika stećke su odredili slavenskim periodom. Takvo stanovište je najprije izrazio G. Wilkinson rekavši da stećci potječu iz predturskog perioda.[56] V. Lago je izjavio da stećci ne mogu biti rimski, kako to neki misle, zbog toga što nemaju rimskih natpisa, nego da su slavenski, odnosno da su to „spomenici Hrvata i djelomično Srba..."[57] F. Luschan je, prema nalazu novčića u grobovima, stećke datirao u XIV v., ali je za njihovo postojanje uzeo nešto šire razdoblje — od XIII do XV v.[58] Hoernes je stećke nazvao staroslavenskim spomenicima,[59] K. Jireček je uzgred napomenuo da će „mnogo kamenja bez natpisa poticati iz tamnih vremena ranog srednjeg vijeka",[60] a F. Luschan ih je nazvao starim bosanskim spomenicima.[61] Izražena su i vrlo kolebljiva, kao i sasvim čudnovata mišljenja. Za A. J. Fosca sam već rekao da ih je pripisao Feničanima. V. Vuletić-Vukasović je najprije misilo da su stećci iz predgrčkog i predrimskog vremena, da pripadaju Abrigenima,[62] a kasnije ih je, kao i Ć. Truhelka[63] i F. Luschan,[64] smatrao starim bosanskim spomenicima. I Š. Ljubić se prilično dvoumio — najprije ih je stavio u slavenski paganski period, zatim u vrijeme prelaza Slavena iz paganstva u kršćanstvo, a potom je tvrdio da su to Hrvati upotrijebili rimske spomenike, odnosno da su svoje pravili po uzoru na rimske.[65] I A. J. Evans je najprije mislio da se radi o preistorijskim, a kasnije o starim bosanskim spomenicima.[66] Nije to davno bilo kada je naš etnolog dr S. Tomić stećke stavio u IV i V v. i pripisao ih Hunima.[67]

Otkrivanjem natpisa na stećcima i njihovim čitanjem došlo se do putokaza za rješavanje pitanja kronologije stećaka. Otuda u novijoj literaturi sigurnije datiranje. (O datiranju natpisa stećaka i posredno samih stećaka, opširnije se govori u poglavlju o natpisima.) Većina novijih i savremenih naučnih radnika uglavnom se slažu sa datiranjem u širim potezima. Ima mnogo argumenata kojima se dokazuje postojanje stećaka u XIV i XV v., a sigurno je da oni egzistiraju i u prvoj polovini XVI v. Nije sasvim izvjesno kada se najranije javljaju ovi spomenici. Po nekim natpisima, kao i po nekim drugim svojstvima, stećaka je bilo i u XIII v., kao što je onaj sa natpisom iz Vidoštaka kod Stoca, iz 1231. god.[68] Ako se uzme kao pouzdano datiranje nadgrobne ploče trebinjskog župana Grda (1151—1177. g.),[69] odnosno ako se ta ploča sasvim pouzdano tretira kao stećak, što bi, po mome mišljenju, bilo sasvim osnovano, onda ima razloga tvrdnji da ovi spomenici počinju još u drugoj polovini XII v. To je rezonovanje na bazi natpisa. Približno istom zaključku možemo doći i drugim putem. U raspravi o oblicima stećaka, u narednom poglavlju knjige, došao sam do saznanja da u osnovne oblike moramo uračunati i tanke, slabije obrađene, ploče koje su često bez ukrasa, a ako ih imaju, onda su to prvenstveno rozete, polumjeseci i krstovi. Kako se takve ploče vrlo rano javljaju kao nadgrobnici ne samo u našim nego i u drugim evropskim zemljama, kao prototip naših stećaka u obliku ploča, to bi bila osnova da i dobar broj takvih stećaka, iako nemaju natpisa, uračunamo u najstarije primjerke, u XIII, pa i u XII v. Pošto se vrlo rano javljaju i amorfni stećci (slični pločama i sanducima), i to često zajedno sa pomenutim pločama bez natpisa, to bismo i izvjestan broj ovakvih oblika, sa dosta

razloga, mogli uvrstiti u naše najstarije stećke, iako za to za sada nemamo sasvim sigurne argumente. To sve upućuje na mogućnost prve pojave stećaka u XIII, pa i u XII v. Napominjem da je i I. Renđeo izrazio mišljenje da stećaka ima i starijih od XIII v. U vezi s tim on je rekao kako mu se čini da se ti najstariji stećci nalaze u Dalmaciji i da im je tu kolijevka.[70] Slično njemu mislili su i D. Mandić[71] i A. Škobalj,[72] ali su oni otišli u krajnost, pripisujući stećke isključivo Hrvatima, i to još sa početkom iz vremena paganstva. Što se tiče natpisa stećaka kao pouzdanih argumenata za određivanje kronologije stećaka, XIIII v. je vrlo oskudan u tome pogledu, da ne kažemo potpuno prazan, ali ono što je već rečeno za ploče bez natpisa i amorfne oblike dobrim dijelom vrijedi baš za taj vijek. To je, i inače, vrijeme kada je u Bosni i Hercegovini relativna stagnacija u kulturi i umjetnosti. Naredni vijek je nešto sasvim drugo, tada nastaje uspon u svakom pogledu, pa i u umjetnosti, što se odrazilo i u oblasti stećaka. Mislim da je većina stećaka nastala u razdoblju od polovine XIV v. do pada Bosne pod Turke 1463. god., i to prvenstveno kao rezultat snažnog ekonomskog razvoja i uspona Bosne. To je doba cvjetanja u umjetnosti stećaka. Dosta intenzivno su se stećci klesali i postavljali i dalje, sve do kraja XV v., i pored toga što su političke prilike bile nestabilne i što su još uvijek u nekim oblastima trajali sukobi s Turcima. Od početka XVI v. sve je manje klesanja i ukrašavanja stećaka, ali se ono ipak nastavlja i egzistira gotovo sve do kraja vijeka.

Na osnovu raspoloživih podataka, može se tvrditi da stećci počinju negdje u drugoj polovini XII v., da njihova prva faza traje i kroz XIII v., zatim da se intenzivno klešu i ukrašavaju u XIV i XV v., s tim što cvjetanje zahvata drugu polovinu XIV i prvu polovinu XV v. U XVI v. postepeno nestaje ova vrsta umjetnosti a krajem toga vijeka sasvim zamire.

[1] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 41—45; Isti, *Neki najnoviji rezultati istraživanja stećaka,* Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 279—286.

[2] P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI vijeka,* Rad JAZU 56, Zagreb 1881, 167—170.

[3] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu III, Sarajevo 1891, 369.

[4] P. Kaer, *O stećcima,* Starohrvatska prosvjeta I, Zagreb 1895, 27.

[5] M. Filipović, *Etnološki pregled* I, Beograd 1959, 80.

[6] H. Sterneck, *Staro nadgrobno kamenje u Bosni i Hercegovini,* Vienac, Zagreb 1878, br. 34 i 35, str. 549—551 i 566—567.

[7] Š. Bešlagić, *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću,* Glasnik muzeja Kosova X, Priština 1970, 363—386.

[8] M. Filipović, *Divljanski kovčezi,* Glasnik Zemaljskog muzeja XLI, Sarajevo 1929, sv. II, 109—113.

[9] Š. Bešlagić, *Rijetka vrsta nadgrobnih spomenika u kumanovskom kraju,* Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XIX, Beograd 1956, 257—270.

[10] Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 41—45.

[11] Isto tamo.

[12] Isti, *Stećci u okolini Šibenika,* Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975, 179—200; Isti, *Stećci i neki njima slični nadgrobni spomenici u okolini Zadra,* Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21, Zadar 1974, 57—89.

[13] Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 41—45.

[14] Stećke je pronašao R. Ljubinković i podatke o tome mi ustupio, na čemu se srdačno zahvaljujem.

[15] Š. Bešlagić, n. d., 41—45.

[16] D. Glumac, *O jednom natpisu iz Azane XIII—XIV veka,* Starinar XIX, Beograd 1969, 263—266.

[17] Kustos Muzeja grada Sarajeva D. Korkut (pokojni) pričao je dr M. Hadžijahiću da je u Plavu, na zaravanku iznad jezera, vidio 1931. g. „čitavo bogomilsko groblje stećaka u obliku sarkofaga", koje je kasnije uništeno radi izgradnje nogometnog igrališta. Zahvaljujem dr M. Hadžijahiću na ovome podatku.

[18] K. Stošić, *Sela Šibenskog kotara,* Šibenik 1941, 263 i 267—276; A. Kačić-Miošić, Razgovor ugodni naroda slovinskoga, Zagreb 1946, str. 228, pjesma 95.

[19] S. M. Traljić, *Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine,* Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 18, Zadar 1971, 344; Isti, *Drniš šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća,* Radovi Instituta JAZU u Zadru sv. 19, Zadar 1972, 394.

[20] Isti, *Vrana i njezini gospodari...,* Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 18, Zadar 1971, 347.

[21] Isti, n. d., 348—349.

[22] Isti, n. d., 351—352; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk,* Sarajevo 1959, 59.

[23] E. I. M(ilaš), *Pravoslavna Dalmacija,* Novi Sad 1901, 175.

[24] M. Dinić, *Bosanska feudalna država od XII do XV veka,* Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd (?), 524.

[25] Vj. Klaić, *Bribirski knezovi,* Zagreb 1897, 142.

[26] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Šibenika,* Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975, 179—180.

[27] M. Dinić, n. d., 527.

[28] Isti, n. d., 530—536.

[29] S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države,* Beograd 1964, 193—208, 214—216 i dalje (vidi kartu Bosne u početku XV v. na str. 217.)

[30] I. Božić, *Katuni Crne Gore,* Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. X — 1, Beograd 1968, 245—249.

[31] M. Hoernes, *Alte Gräber in Bosnien und der Herzegovina,* Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien XIII, 1883, 169 i dalje.

[32] J. Asbóth, *Bosnien und die Herzegowina,* Wien 1888, 95.

[33] Ć. Truhelka, *Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine,* Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 630.

[34] Vl. Skarić, *Bogumilski grobovi i bosančica,* Narodno jedinstvo, almanah-kalendar Drinske banovine za 1932. g., Sarajevo 1931, 356—358.

[35] D. Tafro, *Iz istorije zaštite spomenika kulture Bosne i Hercegovine do Oslobođenja 1945*, Naše starine III, Sarajevo 1956, 8.
[36] K. Hörmann, *Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine*, Trudy XI Arheološkog kongresa u Kijevu 1899. g., Tom II, Moskva 1902, 165—172.
[37] I. Rendeo, *Sredovječni nadgrobni spomenici* — stećci, Zagreb 1953, 40—45 (Izdato kao rukopis Bibliografija i građa za umjetnost i srodne struke VIII, Zagreb 1953 — u redakciji dr A. Bauera.)
[38] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 41—48.
[39] Vidi napomenu br. 12.
[40] I. Rendeo, n. d., 46.
[41] A. Knežević, *Bosanski prijatelj* IV, Zagreb 1870, 108—111.
[42] I. Rendeo, na istom mjestu.
[43] J. Asbóth, n. d., 229—232.
[44] I. Rendeo, na istom mjestu.
[45] Š. Bešlagić, n. d., 43—44.
[46] Isti, n. d., 46—48.
[47] A. Sapieha, *Podroz do Krajow Slavianskich w 1802 i 1803 roku przes* X, str. VIII, Warszawa 1811 (Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Bd II, Wien 1872, 274—278).
[48] I. Katalinić, *Storia della Dalmazia* I, Zara 1834, 94 (prema I. Rendeu, n. d., 120.)
[49] A. Boué, *La Turque d'Europe*, I—IV, Paris 1840.
[50] A. Evans, *Throug Bosnia and the Herzegovina*, London 1876, 111 i 170—175.
[51] A. J. Fosco, *Le necropoli Fenicie in Dalmazia*, Sebenico 1890.
[52] H. Sterneck, *Staro nadgrobno kamenje u Bosni i Hercegovini*, Vienac, Zagreb 1878.
[53] P. Kaer, *Pierres sépulcrales dalmates*, Lyon 1886, 23. januar.
[54] A. Blau, *Reisen in Bosnien und der Herzegovina*, Berlin 1877, 25.
[55] A. Lago, *Memoria sulla Dalmazia*, Venezia 1870, II, 226.
[56] G. Wilkinsom, *Dalmatien und Montenegro II*, Leipzig 1849, 176.
[57] A. Lago, n. d., na istom mjestu.
[58] F. Luschan, *Über altbosnische Gräber*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft X, Wien 1881, (prevod na našem jeziku: Obzor 1879, br. 241.)
[59] M. Hoernes, *Altertümer der Herzegovina*, Wien 1881, 1 (prema I. Rendeu, n. d., 205.)
[60] K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1922, 123.
[61] F. Luschan, na istom mjestu.
[62] V. V. Vukasović, *Viestnik 1882*, 26 i *Viestnik 1885*, 58.
[63] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 382—384.
[64] F. Luschan, na istom mjestu.
[65] Š. Ljubić, *Viestnik 1881*, 90 i Viestnik 1887, 127.
[66] A. Evans, n. d., 170—175.
[67] S. Tomić, *Banjani*, Srpski etnografski zbornik, knj. LIX, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 31, Beograd 1949, 307.
[68] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH* II, br. 53.
[69] Isti, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH* III, br. 128.
[70] I. Rendeo, n. d., 207.
[71] D. Mandić, *Vlaška teza o bosanskohercegovačkim stećcima*, Hrvatska revija XVI, Paris 1968, 237—246.
[72] A. Škobalj, *Obredne gomile*, Sv. Križ na Čiovu 1970, 239—243.

IV

O UMJETNOSTI STEĆAKA

1 — OBLICI STEĆAKA

Najizrazitija likovna svojstva stećaka su njihovi oblici. Tim svojim neobičnim formalno-oblikovnim svojstvima ovi spomenici najviše privlače pažnju širokih krugova kulturnih građana i brojnih stručnjaka. Po tome se svojstvu razlikuju od drugih grobalja, to ih čini originalnim. Činjenica je da postoji više oblika stećaka, a njihova brojnost i raznovrsnost uočljiva je tek kada se upoznaju i imaju u vidu svi krajevi teritorije stećaka. Međutim, i pored atraktivnosti i značaja, ova svojstva stećaka su malo proučavana. Neka nastojanja u tome pogledu bila su uzgredna, ili su se odnosila na vrlo ograničena geografska područja stećaka. Bilo je i prokušaja sistematizacije oblika koji, kako zbog ograničenosti područja istraživanja tako i zbog nedovoljne i nesigurne argumentacije, nemaju trajnije vrijednosti. Može se reći da donedavno nismo imali posebne stručne radnje, a pogotovo studije o oblicima stećaka, što je donekle i razumljivo, s obzirom na okolnost da sve krajeve i sve vrste oblika ovih spomenika donedavno nismo ni poznavali. Prva studija je iz 1972. god. i zasnovana je na dotle sakupljenim materijalima.[1] Kako je u međuvremenu došlo do pronalaženja nekih novih materijala, pa i novih saznanja, potrebno je tu studiju dopuniti i još bolje objasniti, a i prilagoditi je za sadašnju svrhu.

Od starijih istraživača stećaka prvi je Đ. Stratimirović 1891. god. obradio oblike stećaka. Prijedlog njegove liste oblika ima 4 osnovne kategorije: *ploče* (do 40 cm debljine), *kamenje* (stećci preko 40 cm debljine), *znakovi uspravni* i *spomenici.* Ploče je podijelio na *duge* i *široke.* Kamenje ima 5 svojih vrsta: *kamenica* (pravougli paralelopiped u ležećem položaju čija je širina manja od polovine dužine ili jednaka polovini dužine); *kamen* (pravougli paralelopiped sa širinom koja je veća od polovine dužine); *kamen s pločom, nadmetnutom* (iz jednog ili iz dva komada); *stepenac*, tj. kamen na ploči s jednim posrednim stepenom s jedne strane, sve iz jednog komada, i *strmenac*, tj. kamen u formi kusaste piramide pravouglog presjeka, položene na zemlju većom

osnovicom. Postoje tri vrste znakova uspravnih: *stupac,* četverobridi prizmat; *stela,* vertikalno usađena duguljasta ploča, i *krst.* Spomenike je podijelio na 4 vrste: *stećak na sljeme, stećak ravni* i *stećak ravni* koji je postao od sarkofaga. Prva vrsta u ovoj kategoriji ima svojih 5 podvrsta.[2]

Općenito se može reći da je Stratimirović dosta brižljivo stvorio svoju podjelu oblika, bez obzira što neke oblike nije obuhvatio. Međutim, njegova podjela je nedovoljno jasna, usitnjena je i ponešto zamršena. Zbog nepraktičnosti nisu je usvojili kasniji obrađivači stećaka.

Splitski arheolog Petar Kaer je na osnovu poznavanja nekih dalmatinskih stećaka stvorio svoju listu oblika koja se svodi na tri osnovne skupine: *jednostavni oblici, dvostruki oblici* i *ostali oblici.* Prva skupina se dijeli na 4 podvrste: *prosti, jednostavni pašesterci, pašesterci ukrašeni* i *visoki ukrašeni pašesterci.* Druga skupina ima 2 podvrste: *sanduci* i *sljemenjaci.* Treća skupina ima također 2 podvrste: *stubovi* i *krstače.*[3]

Kaerova podjela nije jasna, a osim toga je nedosljedna i nepotpuna. Pod *prostim oblicima* on shvaća amorfne stećke u obliku ploče do 30 cm visine, a ispušta iz vida one koji su viši od 30 cm.

Uz svoju tekstualnu podjelu Kaer je priložio tabelu sa 32 crteža, koja je u jednom pogledu nepotpuna u odnosu na tekst, a u drugom pogledu pruža više vrsta oblika nego što se u tekstu navodi.

Kaerovu listu oblika nisu prihvatili kasniji istraživači stećaka.

Još trojica od starijih istraživača stećaka bavila su se oblicima stećaka — F. Kanitz, Ć. Truhelka i V. Ćurčić.

Mađarski arheolog i ilustrator Felix Kanitz se najviše bavio stećcima u Srbiji, pa je stvorio listu sa tri osnovna oblika: *stećci u obliku ploča, stećci kao kocke* i *stećci poput sarkofaga.*[4]

Nemamo pobliže objašnjenje ovakve podjele, ali je očito da pod prvom vrstom autor podrazumijeva najniže stećke — ploče, pod drugom, stećke koje najčešće zovemo sanducima, a pod trećom, sljemenjake ili sarkofage. Sistematizacija je sasvim uproštena i obuhvata samo osnovne ležeće oblike.

U jednoj svojoj radnji još iz 1891. god. Ć. Truhelka je sistematizovao oblike stećaka u 5 kategorija, i to: *ploča, tumba, sarkofag, nišan* i *krst,*[5] a pred kraj života 1942. god. stećke je svrstao u tri osnovna oblika: *ploča, stećak u obliku sarkofaga ili tumbe* i *stupac.*[6]

Prva tri oblika prve podjele on je smatrao starijim, a ostala dva vremenski mlađim spomenicima. Za krstove je rekao da imaju malo veze sa stećcima, za ploče da se nalaze svuda po svijetu, a za tumbe i sarkofage da su postali po ugledanju na rimske nadgrobne spomenike. Proizlazi, dakle, da stećci zapravo imaju samo oblike tumbe, sarkofaga i stupca (pod tumbom on podrazumijeva oblik koji se danas najčešće naziva sandukom).

Truhelkina podjela je uproštena, nerazrađena i nije dovoljno obuhvatna, ali se može reći da je u osnovi najuspjelija. Noviji istraživači su se njome dosta koristili i usvajali je.

V. Ćurčić je jedan od najboljih poznavalaca bosanskohercegovačkih stećaka. Važni rezultati njegovih istraživanja su ostali u rukopisu. Njegova podjela ima pet osnovnih oblika: *ploča, sanduk, sanduk-ploča, sarkofag* ili *sljemenjak* i *dvostruki spomenik.*[7]

On nije posebno istakao ploču kao osnovni oblik, ali sam shvatio kao da se taj oblik podrazumijeva, pa sam ga naveo. Napustio je naziv *tumba*, kao tuđi, pa je prvi od istraživača stećaka počeo upotrebljavati naziv *sanduk*, zbog toga što su mu „spomenici u obliku duguljastih kocki" sličili domaćim sanducima ili kovčezima. Uz upotrebljavani naziv *sarkofag*, on je predložio i domaći naziv šljemenjak, zbog toga što mu je takav stećak sličan kući sa krovom na sljeme. Na kraju je dodao i oblik *dvostrukog spomenika*, više kao varijantu jednog od prethodna dva spomenika, ili kao njihovu kombinaciju.

Kako vidimo, Ćurčić nije obuhvatio neobrađene stećke, niti stubove i krstove. Njegova sistematizacija je u osnovi bliska Truhelkinoj, ali je od nje uža i jednostavnija.

Od istraživača stećaka poslije 1945. god. njih desetak su se zadržali na pitanju oblika, stvarajući svoje podjele i liste. Evo kraćih obavještenja o tome:

Dr A. Benac je proučavao stećke nekropole Radimlje kod Stoca, zatim nekropola oko Olova, u Bosni, a onda i stećke nekropola u okolini Lištice (Širokog Brijega), u Hercegovini. Njegova podjela oblika, na osnovu 133 stećka Radimlje, ima devet osnovnih oblika: *ploča, ploča sa podnožjem, sanduk, sanduk sa podnožjem, visoki sanduk, visoki sanduk sa podnožjem, sarkofag, sarkofag sa podnožjem i krst.*[8] Autor je općenito ploče smatrao do visine od 40 cm, a za sanduk je uzeo visinu od 40 do 100 cm. Visoki sanduk ima visinu preko 100 cm. Krst sa sandukom nazvao je dvostrukim spomenikom. Ova lista oblika je slična Truhelkinoj, sa povećanim brojem oblika, na osnovu toga da li spomenik ima postolje ili ne. Kao i Ćurčić, on je naziv *tumba* zamijenio nazivom *sanduk*. Na osnovu stećaka iz okoline Olova (7 nekropola sa 263 spomenika), Benac je napravio listu kao i prethodnu, s tom razlikom što je umjesto krsta ovdje unesen *dvostruki sarkofag s podnožjem.*[9] Među stećcima Širokog Brijega (9 nekropola sa 157 spomenika) nije bilo *ploča sa podnožjem, sanduka sa podnožjem* i *visokih sanduka sa podnožjem,* kao kod Radimlje, niti *dvostrukih sarkofaga sa podnožjem,* kao kod stećaka oko Olova, ali je uvrštena *kombinacija ploče sa krstom.*[10] S obzirom na sve to, Benčeva konačna podjela izgleda ovako:

1 — Ploča
2 — Ploča sa podnožjem
3 — Sanduk
4 — Sanduk sa podnožjem
5 — Visoki sanduk
6 — Visoki sanduk sa podnožjem
7 — Sarkofag
8 — Sarkofag sa podnožjem
9 — Dvostruki sarkofag sa podnožjem
10 — Krst
11 — Krst u zajednici sa pločom
12 — Krst u zajednici sa sandukom

Nedostaci ove podjele sastoje se u tome što njome nisu obuhvaćeni stećci u obliku stubova i amorfni spomenici, a onda što su ploči sa podnožjem i dvostrukom sarkofagu sa podnožjem, koji su rijetka pojava, data mjesta glavnih osnovnih oblika. Inače, iako u izvjesnom pogledu preopširna, ova sistematizacija se može uzeti kao, relativno, najadekvatnija i najkompletnija.

D. Sergejevski je na osnovu proučavanja stećaka sa područja Ludmera, između Bratunca i Vlasenice, u istočnoj Bosni (7 nekropola sa 297 spomenika), osnovne oblike podijelio na dvije glavne kategorije — na *ležeće* i *stojeće oblike* i naveo da postoje i *prelazni oblici*. I grubo obrađene stećke je on također svrstao u te dvije glavne kategorije. Za stojeće oblike upotrijebio je antičke termine — *stela* i *cipus* i dodao im još *obelisk*. Pod tim nazivima podrazumijevao je uspravne prizme „približno četvrtastog presjeka" koje se završavaju ravno ili kao piramida. U ležeće oblike svrstao je *ploče*, *sanduke* i *sarkofage*. *Amorfno kamenje* je izdvojio kao posebnu vrstu.[11]

Prema tome, lista oblika D. Sergejevskog izgleda ovako:

I — Ležeći oblici	II — Prelazni oblici	III — Stojeći oblici	IV — Amorfno kamenje
1 — Ploča		1 — Stela	
2 — Sanduk		2 — Cipus	
3 — Sarkofag		3 — Obelisk	

U Ludmeru ima najviše stećaka uspravnih oblika, zatim slabo obrađenih ili sasvim neobrađenih, pa je razumljivo što je ova lista u odnosu na dosadašnje u tome pogledu proširena.

Kako vidimo, Sergejevski je uveo dvije nove kategorije — *ležeće* i *stojeće* stećke, što je sasvim opravdano. Inače, u prvoj kategoriji on je usvojio oblike i termine svojih prethodnika. Njegovi *prelazni oblici* su nam ostali nedovoljno objašnjeni. U trećoj kategoriji smo dobili nove oblike i nazive, iako između cipusa i obeliska stećaka gotovo da nema razlike. Dobro je što je i slabije obrađene stećke svrstao u navedene glavne kategorije. Amorfno kamenje mu je posebna kategorija, iako mi kod takvih stećaka lako prepoznajemo i razlikujemo ploču, sanduk i stubac. Kod Sergejevskog nema oblika krsta.

M. Vego se bavi proučavanjem stećaka općenito, ali ga najviše interesuju natpisi. Sistematski je obradio stećke u okolini Ljubuškog, u Hercegovini i na osnovu toga napravio listu oblika koja je jednostavna i dosta uska:[12]

1 — Ploča
2 — Sanduk
3 — Sanduk s podnožjem
4 — Sarkofag

Po svojoj podjeli ovaj autor je nešto bliži Bencu nego Sergejevskom zato što je unio oblik pod br. 3. Međutim, njegova podjela bi trebalo da ima i oblik sarkofaga sa podnožjem, zbog toga što takvih oblika ima na području oko Ljubuškog. Isto tako, njegova podjela ne sadrži krstove, zato što toga oblika nije bilo u području koje je obrađivao. Vego nije uzeo u obzir ni amorfne spomenike.

Gimnazijski profesor Ivan Renđeo se pored svoje struke interesovao i za stećke, o čemu je, uglavnom na osnovu objavljenih materijala, ostavio rukopis u kojemu je stećke podijelio na pet osnovnih oblika: *ploču*, *tumbu*, *sarkofag*, *stupac* i *križ*. On je uzeo u obzir još i stelu, ali samo kao varijantu stupca.[13]

Dr Lovre Katić je obradio stećke Imotske krajine, u Hrvatskoj (30 nekropola sa oko 500 spomenika). Pri tome je naveo tri osnovna oblika: *ploču*, *sanduk* i *sarkofag*.[14]

Dr Mirjana Ćorović-Ljubinković je proučavala stećke u zapadnoj Srbiji. Svrstala ih je u šest osnovnih oblika: *ploču, sanduk, sarkofag, stub, krstaču* i *amorfni stećak,* koji je ili ploča ili stub.[15]

Dr Angela Horvat je evidentirala i obradila stećke u Slavoniji, Baniji, Lici i Krbavi i svrstala ih u četiri osnovna oblika: *ploču, sanduk, stub* i *krstaču.*[16]

Dr O. Dominik Mandić u svom djelu „Etnička povijest Bosne i Hercegovine", koje je izdato u Rimu, piše i o stećcima i svrstava ih u pet osnovnih oblika: *ploču, sanduk, kuću, stupac* i *križ.* Njegova ploča mora imati visinu manju od polovine širine, sanduk mu je položeni stećak, kao i uspravni, kod kojeg je visina „nešto manja ili veća od širine", kućom naziva sljemenjake, stupcem smatra uspravno postavljeni stećak čija je visina „barem dva puta veća od širine i debljine", a križ mu je spomenik „sa unakrsnim stranicama".[17]

Petar Ž. Petrović se također zadržao na pitanju oblika. On je najprije stećke svrstao u dvije osnovne kategorije — u ležeće i u stojeće. U prvu je ubrojao ove osnovne oblike: *amorfni, đipa, ploča obična, ploča antropoidna, opseg* (okvir, rebrenjak), *tumba* i *sljemenjak* (sa ili bez postolja i streha). Svoju drugu kategoriju je nazvao *stubovima* i u nju je svrstao ove osnovne oblike: *amorfni, prizmatičan, kao piramida* i *antropoidni* (kapičar, krst, stub).[17a]

I Ante Škobalj ima svoju podjelu oblika. On je stećke shvatio kao jednu fazu razvoja hrvatskog groba uopšte. Evo tih oblika: *grubi stećak — preklopnica, obrađeni stećak — ploča, obilježeni stećak — ploča, ukrašeni stećak — ploča, niska prizma, visoka prizma s ravnim stranama, visoka prizma s kosim stranama, prizma s monolitnim podnožjem, prizma s odijeljenim podnožjem, zidani stećak — prizma, sljemenjak, sljemenjak s monolitnim podnožjem, sljemenjak s odijeljenim podnožjem, dvostruki sljemenjak, sljemenjak s kosim stranama, obelisk* (stup) i *kameni križ.*[17b]

Ja sam stećke iz okoline Kupresa, u zapadnoj Bosni, (17 nekropola sa 1055 primjeraka) rasporedio u šest slijedećih oblika: *ploču, sanduk, visoki sanduk, sljemenjak, krst* i *amorfni spomenik.*[18] Za stećke Blidinja, u zapadnoj Bosni (5 nekropola sa 244 spomenika), podjela je bila ista kao i za stećke Kupresa, samo što su sljemenjaci svrstani u dvije vrste — sa podnožjem i bez njega.[19] Stećke okoline Kalinovika, u Bosni, (44 nekropole sa 1170 primjeraka) podijelio sam kao i one kod Kupresa, samo što su izostavljeni visoki sanduci i što nije bilo amorfnih spomenika.[20] Stećci Popova polja u Hercegovini (88 lokaliteta sa 1559 primjeraka), svrstani su isto tako, samo što je dodat oblik stuba, zbog toga što su takvi oblici tamo nađeni. Osim toga, svi su stećci podijeljeni u dvije veće skupine — *ležeće* i *stojeće.* Tada je upotrijebljen termin *krstača,* umjesto krst, da bi se razlikovao oblik stećka od reljefnog motiva stećka koji se susreće na raznim oblicima stećaka.[21] Pri rasporedu stećaka centralne Bosne (330 nekropola sa 4758 primjeraka) korištena je ista podjela, samo su stubovi nazvani uspravnim spomenicima.[22] Prema tome, moja podjela, bez obzira što je u početku naveden i oblik visokog sanduka i što su postojale dvije vrste sljemenjaka, izgleda ovako:

1 — Ploča	4 — Stub
2 — Sanduk	5 — Krstača
3 — Sljemenjak	6 — Amorfni spomenik

U toku daljeg obrađivanja stećaka u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i jednom dijelu Dalmacije, pregledom svih materijala, i to ne samo sakupljenih velikom akcijom evidentiranja na čitavom jugoslavenskom teritoriju stećaka, nego i onih publiciranih, kao i materijala koje sam dodatnom evidencijom poslije 1969. god., posebno na području sjeverne Dalmacije, prikupio i sredio, ja sam pristupio proučavanju oblika stećaka. Uočio sam sve vrste oblika, kako glavne i osnovne tako i njihove varijante, pa i varijetete, među kojima ima dosta onih koji su već ranije i drugi istraživači primijetili i konstatovali, ali i mnogo novih, tako reći do sada sasvim nepoznatih. Pokazalo se da su neki oblici karakteristični za pojedina područja, zatim da mnogi krajevi imaju dosta zajedničkih osobina, da se u nekim osjeća utjecaj ili direktno djelovanje klesara iz određenog kraja, da se običaj izrade izvjesnih oblika prenosio migracijom stanovništva, itd. Iskrsavala su pitanja porijekla nekih oblika i potrebe njihovog razmatranja i objašnjenja. Studij je zahtijevao i upoznavanje komparativnih materijala iz naše zemlje i inostranstva, pa i putovanja na neke od tih terena. Sve je govorilo o potrebi utvrđivanja i objašnjenja nove sistematizacije oblika stećaka, koja bi bila kompleksna i adekvatna pravom stanju na terenu.

Mislim da je sasvim opravdano ako sve stećke najprije podijelimo na dvije glavne skupine — ležeće i stojeće.

Evo mojih zapažanja i mišljenja o pojedinim oblicima stećaka.

PLOČE

Prvi osnovni oblik ležećih stećaka je ploča. Veoma je velik broj stećaka u obliku ploča; on iznosi 16591 primjerak, što je 24% od ukupnog broja stećaka uopšte. To nije baš tačno zbog toga što je u amorfne oblike uvršten izvjestan broj ploča, ali se mora dozvoliti i mogućnost da su neke amorfne ploče viđene kao poluobrađene, zbog čega su uvrštene u ploče.

Već u samome početku proučavanja ove vrste oblika iskrsla su neka pitanja koja je trebalo najprije riješiti. Jedno se odnosilo na to da li bi tanke ploče, prvenstveno manjih dimenzija i bez ukrasa, a pogotovo one koje su ovlaš klesane, ili uopšte nisu klesane, nego su na grobove postavljene onakve kakve su odvaljene i usječene u kamenolomima, trebalo tretirati kao stećke, s obzirom na to da ih nalazimo i izvan teritorije stećaka, i to kako u našoj zemlji tako i u nekim drugim evropskim zemljama? Treba priznati da su takve tanje ploče nađene u podovima crkava ili uz same crkve i na područjima stećaka ili u njihovoj blizini, ali su one postavljene neposredno iznad rake i više puta imaju uklesan epitaf, a katkada i poneki reljefni motiv, kao što su štit, krst ili simboli staleža (škare, motika i sl.). Takvih slučajeva ima, npr., u Polimlju, u Srbiji (Pribojska Banja, Davidovica),[23]

u sjeverozapadnoj Bosni (Bihać)[24] i u Dalmaciji (Zadar).[25] U istočnim krajevima su bili epitafi pisani ćirilicom na narodnom jeziku, a u zapadnim obično latinicom na latinskom ili talijanskom jeziku. Međutim, ploče o kojima se ovdje govori nalaze se zajedno sa ostalim oblicima stećaka, na istim srednjovjekovnim nekropolama, ponekad sa reljefnim motivima kakve nalazimo i na drugim oblicima. I mnoge druge karakteristike ovih ploča su zajedničke i ostalim stećcima — nisu postavljene direktno na raku, nego na površinu zemlje, tako da ih od rake odvaja čitav zemljani sloj, raspoređene su i orijentirane po istim pravilima, grobovi ispod njih su iste arhitekture, a pokojnici su sahranjivani po istim običajima i u istom vremenskom razdoblju. Vrlo je indikativan pokazatelj da ovakve ploče nisu izolirane od ostalih stećaka, nego su najčešće interpolirane između njih, u iste redove. Znači da su one na nekropolama stećaka redovna, a ne nekakva iznimna pojava. To sve govori, bez obzira što se takve i slične ploče nalaze uz crkve koje su ponekad vremenski nešto starije od stećaka, zbog čega su mogle poslužiti kao prototip našim pločama, da takve ploče imaju sva svojstva stećaka. Drugo pitanje se odnosilo na debljinu, odnosno visinu ploča. Kako sam već naprijed naveo, Stratimirović, Kaer i Truhelka su smatrali da svi pravougli paralelopipedi do 40 cm visine spadaju u ploče. Takav kriterij su zauzeli i Benac,[26] Sergejevski [27] i Vego.[28] I ja sam za stećke Kupresa primijenio takav kriterij. U daljem radu i studiju došao sam, međutim, do uvjerenja da je to prevelika visina za ploče, zbog čega sam se odlučio za nešto korigiran kriterij — za visinu do 30 cm, pa sam se onda toga i pridržavao. Razumljivo, u izvjesnim slučajevima je bio presudan i odnos širine i dužine prema visini, zbog čega sam u ploče uvrštavao i one stećke koji su imali i nešto veću visinu od 30 cm, ako su oni po svojim ostalim dimenzijama bili upadno veliki. A takvih ploča je bilo na više mjesta, posebno u istočnim krajevima Hercegovine. Svrstavanje i određivanje ploča po širini i dužini, za što se zalažu Stratimirović i Mandić (duga i široka ploča, i visina manja od polovine širine) vrlo je nesigurno, a može biti i proizvoljno.

Pravilno i dobro klesana ploča redovno je u obliku četverostrane prizme, zapravo u obliku pravouglog paralelopipeda. Dužine i širine su im različite, već prema tome da li se radi o srednjoj, velikoj ili maloj ploči. Najčešće su dugačke od 150 do 200 cm, a široke 70 do 100 cm. Postoje i vrlo velike ploče, koje ponekad dostižu dužinu i 300 cm, a širinu 200 cm. U Popovu polju sam našao više ploča koje su bile dugačke od 240 do 280 cm, a široke od 150 do 200 cm.[29] U Uboskom kod Ljubinja evidentirao sam ploču koja je jedna od najvećih, a možda je i najveća. Ima ove dimenzije: 310 × 285 × 40 cm.[30] Nađene su i vrlo male ploče, za koje možemo reći da redovno pripadaju sahranjenoj djeci.

Uz pravougli paralelopiped kao najčešći oblik, postoji i prilično veliki broj drugačijih oblika. Na Kaerovoj tabeli vidimo ploču koja je sa obadvije čeone strane polukružna, zbog čega u horizontalnoj projekciji sliči elipsi. Takve ploče nisu iznimna pojava. Ustanovljene su, npr., i u okolini Lištice.[31] Ja sam ih našao na više mjesta, npr., kod Kiseljaka, u okolini Sarajeva.[32] Još više je bilo primjeraka ploča koje se samo s jedne uže strane polukružno završavaju (Kupres, Blidinje).[33]

Ustanovljen je i ne mali broj ploča koje su s jedne ili s obadvije čeone strane dvostrano zatesane, na dvije vode[34] (Bratunac, Kalinovik, Pale, Kiseljak, Rogatica, Kupres). Kako izgleda, ovakav oblik je karakterističan za bosanske nekropole. Neke ploče su bile s jedne uže strane polukružne, a sa druge dvostrano zatesane (Gornji Studenci kod Ljubuškog).[35] Nađene su i ploče, ali u manjem broju, koje su s jedne ili s obadvije uže strane trostrano zatesane, tako da su u horizontalnoj projekciji bile šestorougaonici ili osmerougaonici (Nevesinje, Kiseljak).[36] Ustanovio sam i nekoliko primjeraka koji su u horizontalnoj projekciji bili ravnokraki trapezi (Blidinje, Kalinovik).[37] Ustanovljeno je na više mjesta postojanje ploča, redovno većih dimenzija, čije su vodoravne strane jednom urezanom linijom ili plastičnom vrpcom sredinom — uzduž bile razdijeljene na dvije polovine. Mislim da su to nadgrobnici za dva ukopa, najvjerovatnije za muža i ženu, za brata i sestru, pa sam ih nazvao *dvojnim* ili *dvostrukim* pločama. Postoji i ploča koja zajedno sa usađenom krstačom kod uzglavne uže strane sačinjava jedan nadgrobni spomenik. Tako kombinovane ploče nisu baš rijetka pojava. Relativno, najviše ih ima u Popovu polju (Veličani, Strujići, Lopoč i dr.).[38] Na mnogo mjesta smo našli i ploče nepravilnog oblika, koje uopšte nisu bile obrađene, ili koje su samo ovlaš oklesane. Ovome svemu bih dodao još dva oblika koja se vrlo rijetko ili sasvim iznimno javljaju. To su ploče čiji su vodoravni bridovi nešto malo koso zatesani, tako da izgledaju kao poklopac nekog kovčega. Takav specifičan oblik sam našao u okolini Šibenika.[39] Drugi oblik koji je isto tako vrlo rijetko zastupljen jest ploča sa stopom, odnosno ploča na ploči, klesana od jednog komada kamena. Takav oblik je Benac ustanovio u Radimlji,[40] ja sam ga našao oko Šibenika,[41] a nađen je i u Žepi, ali zbog utonulosti u zemlju nije sasvim sigurno da se u Žepi radi o pločama.[42]

Uzevši sve ovo u obzir, moja lista ploča izgleda ovako:

Osnovni oblik	Vrsta	Podvrste
I — PLOČA	1 — Pravougli paralelopiped	a) Čeona strana lučno oblikovana b) Čeone strane lučno oblikovane c) Čeona strana na sljeme d) Čeone strane na sljeme e) Jedna čeona strana lučno oblikovana, a druga na sljeme f) Čeona strana trostrano oblikovana g) Čeone strane trostrano oblikovane h) Baza u obliku ravnokrakog trapeza
	2 — Dvojna	
	3 — Kombinovana sa krstačom	
	4 — Neobrađena	

Prilaže se tabela ploča — T. I. Specifični oblici su uvršteni u posebnu tabelu, zajedno sa specifičnostima ostalih osnovnih oblika stećaka — Tab. VIII A, sl. 1 i 2.

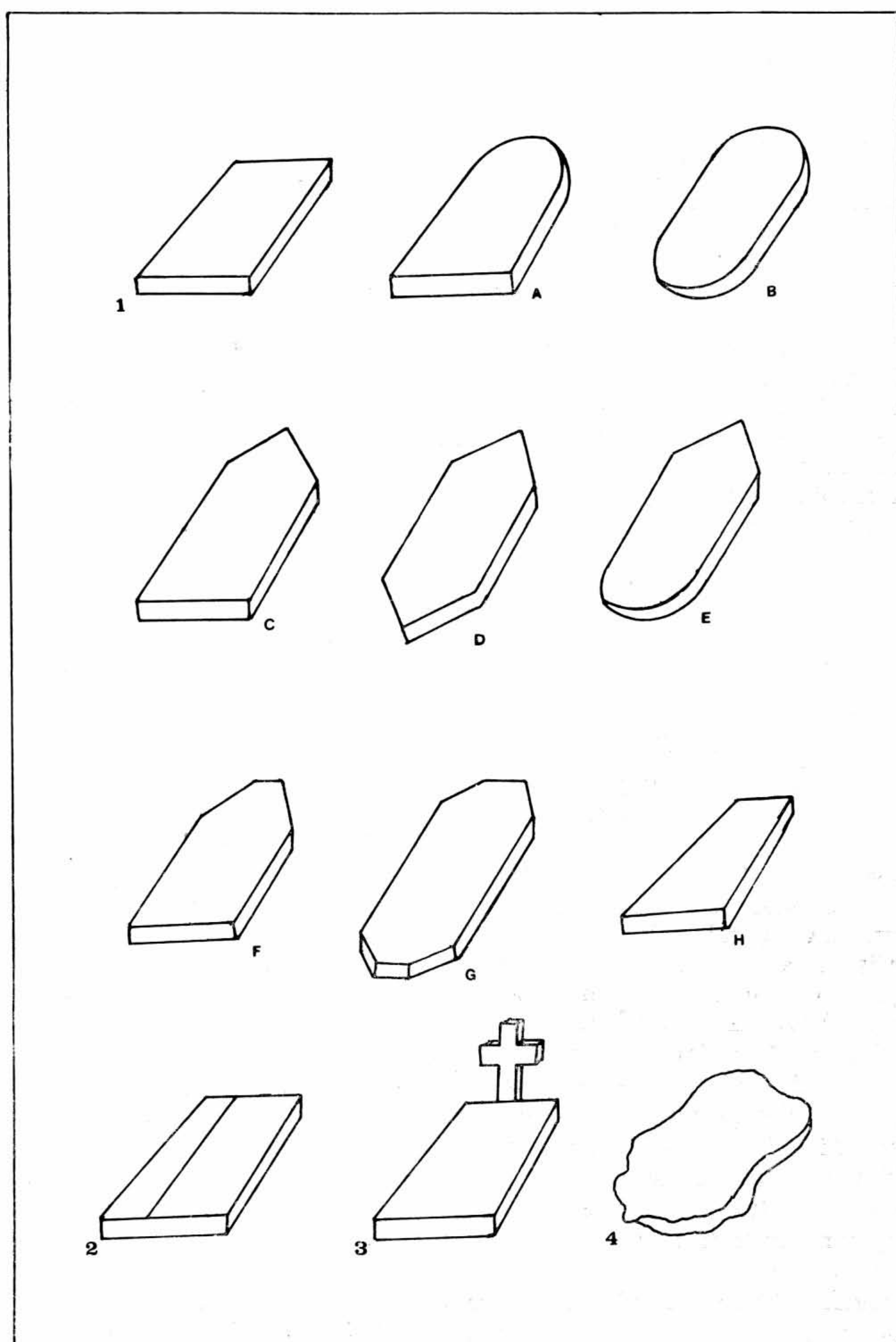

Tabela I — Vrste i podvrste stećaka u obliku ploča.

*
* *

Općenito se može reći da su stećci u obliku ploča klesani u velikom broju, ali iza sanduka kojih ima gotovo tri puta više, ali i daleko iznad sljemenjaka i ostalih oblika. U odnosu na ostale oblike, broj ploča u Srbiji i Hrvatskoj je upadno veliki i zauzima vodeće mjesto, dok u Crnoj Gori stoji daleko iza sanduka, zauzimajući svega 17% ukupnog broja stećaka u toj republici. U Bosni i Hercegovini ploče zauzimaju 21% ukupnog broja stećaka te republike, što je oko 3 puta manje nego sanduka, a blisko je jugoslavenskom procentu (24%). Raspoređeni su po svim krajevima Bosne i Hercegovine, ali najviše u Hercegovini, a potom u zapadnoj Bosni. Najmanje ih ima u istočnoj Bosni. Slabije obrađenih i amorfnih ploča najviše je u Srbiji i u centralnoj i zapadnoj Bosni. U nekim slučajevima, naročito u Srbiji, bilo je vrlo teško razlikovati prave stećke od onih koji potječu iz XVII i XVIII v. U Hrvatskoj nema amorfnih ploča, ali ima znatan broj tankih i manjih dimenzija, koje također nije moguće lako, a pogotovo ne sasvim sigurno odvojiti od onih što su kasnije datirani.

SANDUCI

Drugi osnovni oblik ležećih stećaka je sanduk, ili tumba, kako su ga zvali neki stariji istraživači stećaka. Taj naziv nije najsretnije odabran, prije svega zato što nije naša riječ, a onda i zbog toga što nije sasvim adekvatna, jer je sanduk šupalj a i zatvara se poklopcem, a stećak — sanduk je homogen, monolitan kamen. To je najčešće korišten oblik u klesanju stećaka. Prema najnovijim statističkim podacima, javlja se ukupno 42564 puta i zauzima 61% svih stećaka, s napomenom da su u ovaj broj uvršteni i sanduci sa postoljima.

Sanduk je najčešće klesan kao četverostrana prizma, upravo kao pravougli paralelopiped, kao i ploča, čija je visina veća od 30 cm. Mislim da se razvio iz ploče. Ima mnogo svojih vrsta i podvrsta. Ako mu je visina iznad 80 cm, može se smatrati visokim sandukom. Dosta je velik broj takvih sanduka, a, relativno, najviše ih ima u Hercegovini, gdje dostižu visinu i preko 200 cm. Nisam ih našao u sjevernoj Dalmaciji. Inače najviše ima sanduka visine od 30 do 80 cm i to na svim područjima, pa bismo ih mogli nazvati običnim sanducima, za razliku od onih visokih. Vrlo veliki broj sanduka—pravouglih paralelopipeda klesan je tako da su im i čeone i bočne strane skošene prema dolje, prema unutra, pa su se te vertikalne pravougaone strane transformirale u ravnokrake trapeze. Ta ukošenost je često neznatna, ali pažljivom posmatraču ona ne izmiče iz vida. Ona je uglavnom svojstvo običnih sanduka. Tako klesani sanduci zapravo nisu više pravougli paralelopipedi, nego neka vrsta četverostranih (izduženih) prikraćenih piramida postavljenih obrnuto, na svoje manje baze. Nalazimo ih u svim područjima stećaka, no najmanje u zapadnoj Bosni. Postoje i sanduci sa obratno skošenim vertikalnim stranama, gdje su vertikalne strane nešto nagnute prema gore, unutra, tako da izgledaju kao četverostrane prikraćene piramide koje su postavljene normalnije od onih prvih, tj. na

svoje veće baze. Ali, takvi primjerci su rjeđa pojava. Nailazio sam, ali ne često, i na sanduke koji su sa jedne čeone strane imali neku vrstu stepenika, kao npr. u okolini Kupresa i Duvna, pa sam ih nazvao sanducima sa stepenikom na čeonoj strani. U dva-tri slučaja je taj stepenik na čeonoj strani bio polukružan, tj. bačvasto oblikovan (Kupres, Blidinje).[43] Slično ovima, evidentirao sam u okolini Rogatice i sanduke sa stepenikom na jednoj bočnoj strani. Kao i ploče, postoje i sanduci koji s jedne, a ponekad i sa obadvije čeone strane, nisu ravni (vertikalni), nego polukružni, tj. lučno oblikovani (Blidinje). Ovima su slični rijetki slučajevi oblikovanja čeonih strana u vidu lučnih ispusta, slično polukružnim apsidama crkava. Takve sanduke sam našao u Ljubunčiću kod Livna i kod vrela Cetine, u Hrvatskoj. (Kaer je na svojoj tabeli također prikazao takav oblik.) Neki primjerci su bili s jedne strane dvostrano zatesani, na dvije vode, npr. kod Kalinovika i kod Obrovca, neki su bili s obadvije strane dvostrano zatesani (okolina Sjenice), a neki su s jedne strane bili dvostrano zatesani, a sa druge zaobljeni (okolina Ljubuškog). Vrlo rijetki su primjerci sanduka koji su s jedne čeone strane trostrano zatesani (Žegar kod Obrovca).[44] Jedinstven je primjerak sanduka koji je sa jedne čeone strane bio dvostrano zatesan prema dužim stranama, a sa druge također dvostrano zatesan, ali po čitavoj širini (Ledići kod Trnova, u Bosni).[45] Nađen je izvjestan broj nižih sanduka koji su bili nešto uži s jedne čeone strane, slično pločama, tako da oni nisu prave prizme, jer im se pravougaona baza pretvorila u ravnokraki trapez. Zanimljivi su obični sanduci koji na gornjoj strani (vodoravnoj) imaju pravougaona udubljenja manjih i većih dimenzija, zbog čega su slični koritima za česme (okolina Sarajeva, Sokoca i Foče). Ustanovljen je izvjestan broj običnih sanduka čiji su gornji bočni bridovi koso istesani i pretvoreni u dugačke uske pravougaonike, tako da su čeone strane postale šesterougaonici, a čitava četverostrana prizma postala šesterostrana (Rogatica, Živinice). U znatno manjem broju su ustanovljeni sanduci kod kojih su svi bridovi gornje vodoravne strane bili istesani, skošeni, pa su uveliko podsjećali na drvene sanduke (škrinje) sa poklopcima, koji se upotrebljavaju u kućanstvu (okolina Sokoca, Prače, Višegrada i Donjeg Vakufa). Sam poklopac je u takvim slučajevima poprimio oblik vrlo niske a izdužene prikraćene piramide. Napominjem da visoki sanduci nemaju toliko varijanata kao obični. Među njima nisu nađeni primjerci sa stepenikom, zatim oni koji su s jedne čeone strane bačvasto ili dvostrano zatesani, kao ni oni kao korita. Nije bilo ni skošenja vertikalnih strana prema gore, unutra, a nije bilo ni sanduka u obliku šesterostranih prizmi, pa ni onih čiji su svi gornji bridovi stesani. Ustanovljen je manji broj nižih sanduka koji su bili u obliku pravilne četverostrane prizme, kod kojih su čeone strane kvadrati, a ne pravougaonici, tj. u obliku kavadera. U odnosu na uobičajene sanduke, oni su nam izgledali vrlo dugački. Kao i kod ploča, postoje i sanduci koji su nadgrobnici za dvije osobe, tj. dvojni ili dvostruki sanduci. Najobičniji su oni čija je gornja vodoravna strana pomoću urezane linije ili vrpce razdijeljena na dvije polovine. Nalazimo ih u raznim područjima, i to u nemalom broju. Nerijetko smo našli dvojne sanduke čije su polovine bile na različitim visinama (oko Rogatice, Višegrada i Pala), kakve je i Kaer donio na

svojoj tabeli. Takve oblike su našli i Palavestra i Perić u Žepi. Mnogo manji broj primjeraka je imao različite dužine svojih polovina, tj. jedna je bila kraća (visine su ostale iste), nekad s jednog a nekad s obadva kraja (oko Sarajeva, Rogatice i Višegrada). Izvjestan broj je imao i nejednake dužine i nejednake visine svojih polovina. Ponekad se uočava da ti dijelovi nisu jednako široki. Jedna vrsta tih dvojnih sanduka imala je dosta plitak niži dio, tako da je to zapravo bila kombinacija sanduka i ploče. U nešto manjem broju javljaju se sanduci udruženi sa krstačama koji, iako klesani odvojeno, kao dva komada, sačinjavaju jedan nadgrobni spomenik (Radimlja). Nazvao sam ih *kombinovanim sa krstačom* ili *sandukom sa krstačom*. Ovdje još spada i amorfan oblik sanduka, koji nalazimo u više područja, naročito u centralnoj i istočnoj Bosni.

Uz sve ove vrste i podvrste oblika sanduka javljaju se i još neke, ali u vrlo malom broju ili samo kao osamljeni primjerci. Takva četiri iznimna i specifična primjerka sam već naveo: prvi je sanduk na polukružni stepenik, drugi je sanduk koji u horizontalnoj projekciji sliči crkvici sa polukružnim apsidama na čeonim stranama, treći je sanduk koji je s jedne čeone strane trostrano zatesan, a četvrti je s jedne čeone strane stesan koso prema dužini, a sa druge koso prema širini spomenika. Javljaju se još četiri iznimna oblika. Jedan je klesan tako da na vodoravnoj strani ima dodatak u obliku tanke ploče, što izgleda kao da ploča ima svoje postolje u obliku sanduka (Prijeklade u okolini Foče). Sličan ovome je sanduk sa dvije tanke ploče, pa izgleda kao da ploča ima svoj postament u obliku ploče, a to obadvoje svoj postament u obliku sanduka (Gornji Studenci kod Ljubuškog).[46] Obadva ta oblika su klesana u jednom komadu kamena. Možda bi se mogli zvati *sanducima na stepenice?* Treći izniman oblik je varijanta dvojnog sanduka. Njegova obadva dijela se prema vani postepeno šire i na drugom kraju završavaju polukružno. Našao sam ga u okolini Pljevalja. Četvrti sam evidentirao u okolini Novog Pazara. To je dosta nizak sanduk u obliku šesterostrane prizme koja leži na bazi pravougaonog oblika, bočne stranice joj nisu vertikalne, nego kose, zatim ima još dvije bočne stranice kose, a odozgo je uzak i ravan pravougaonik.

*
* *

Kako je već istaknuto, sanduci su najbrojniji oblik stećaka uopšte. U Bosni i Hercegovini oni zauzimaju oko 64% ukupnog broja stećaka, u Crnoj Gori još više — oko 70%, u Hrvatskoj su zastupljeni sa oko 45%, dok u Srbiji stoje iza ploča — sa oko 19% ukupnog broja stećaka. I ovdje napominjem da ove cifre obuhvataju i sanduke sa postoljima, o kojima će malo kasnije biti riječi, zbog toga što sistematska evidencija za mnoga područja te dvije vrste osnovnih oblika nije odvojeno iskazivala. Vjerovatno je stvarni broj sanduka nešto veći zbog toga što su neki u zemlju utonuli primjerci na popisivače djelovali više kao ploče, pa su ih i uvrštavali u ploče. Najčešće horizontalne dimenzije sanduka su slične onima kod ploča: dužine od 150 do 200 cm, širine

od 70 do 100 cm, dok im visine najčešće iznose od 40 do 80 cm. I sanduka ima velikih kao i malih. Velike sanduke najčešće nalazimo u istočnim krajevima Bosne, a vrlo visoke u istočnim krajevima Hercegovine. Može se reći da svojim oblikom, a naročito svojim velikim brojem, sanduci predstavljaju najkarakterističniji i najadekvatniji formalno-oblikovni izraz stećaka. Najljepše obrađeni sanduci su u Hercegovini. Centralna i zapadna Bosna su karakteristične po relativno velikom broju slabije obrađenih kao i amorfnih sanduka. Sanduci istočne Bosne su dosta dobro klesani, relativno su nešto duži, među njima je veliki broj skošenih, ali često tako da te skošene vertikalne strane nisu sasvim ravne nego su pomalo, ali pravilno, udubljene, odnosno izvijene, što je znak vještih klesara. Osim toga, u istočnoj Bosni ima najviše dvojnih sanduka svih varijanti.

Tako bi lista vrsta i podvrsta osnovnog oblika sanduka izgledala ovako:

Osnovni oblik	Vrste	Podvrste
I — SANDUK	1 — Pravougli paralelopiped	a) Vertikalne strane iskošene prema dolje
		b) Vertikalne strane iskošene prema gore
		c) Stepenik na čeonoj strani
		d) Stepenik na bočnoj strani
		e) Čeona strana na svod
		f) Čeone strane na svod
		g) Čeona strana na sljeme
		h) Čeone strane na sljeme
		i) Jedna čeona strana na luk, a druga na sljeme
		j) Baza u obliku ravnokrakog trapeza
		k) Kao korito
		l) Gornji dio prikraćena piramida
	2 — Kvader	Samo sa srednjicom
	3 — Dvojni	a) Nejednake visine
		b) Nejednake dužine
		c) Nejednake visine i dužine
		d) Sanduk-ploča
	4 — Sanduk sa krstačom	
	5 — Šesterostrana prizma	
	6 — Neobrađen	

Prilaže se tabela vrsta i podvrsta sanduka — T. II. Specifični oblici se nalaze na posebnoj tabeli, zajedno sa specifičnostima ostalih osnovnih oblika stećaka — T. VIII A, sl. 3—10.

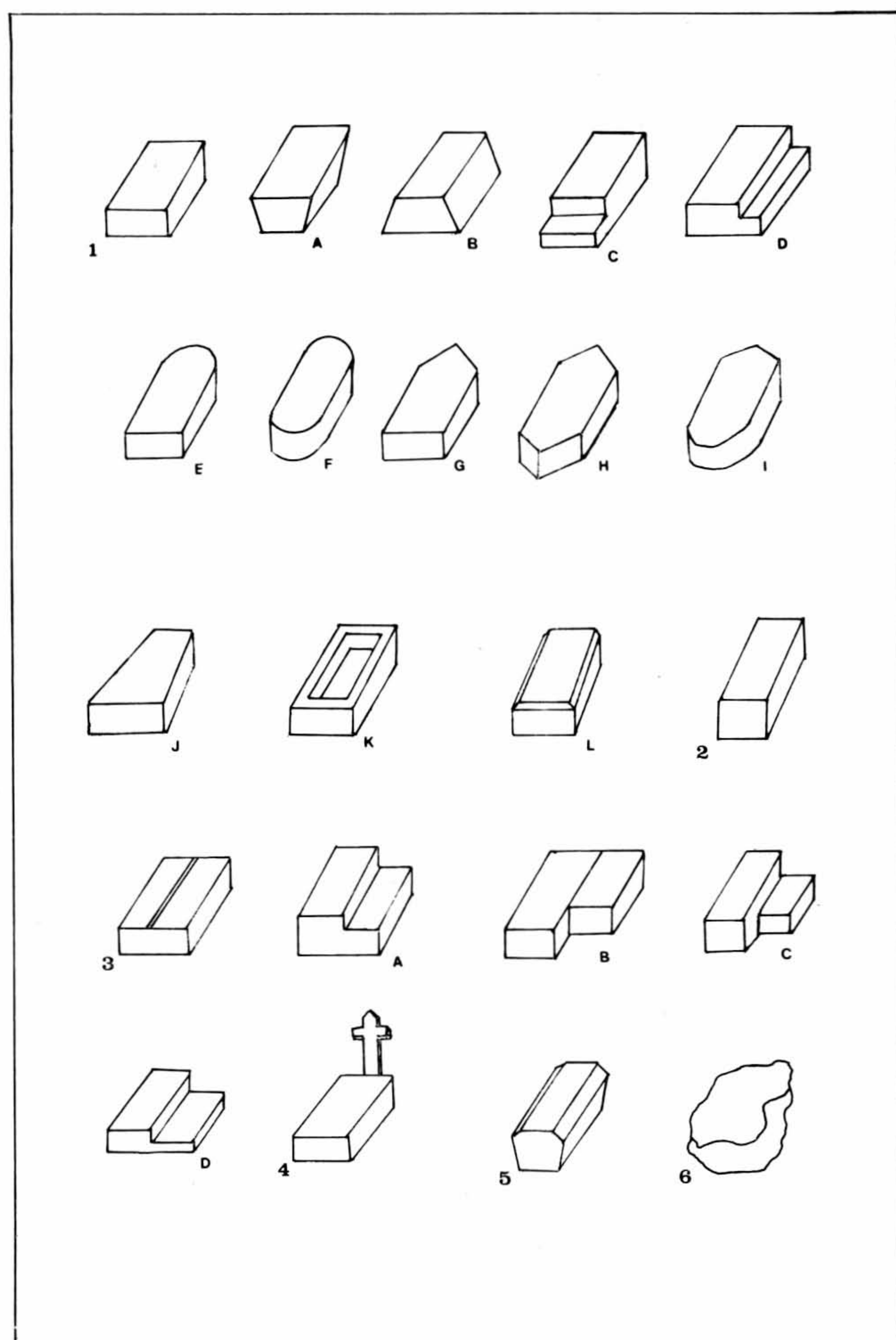

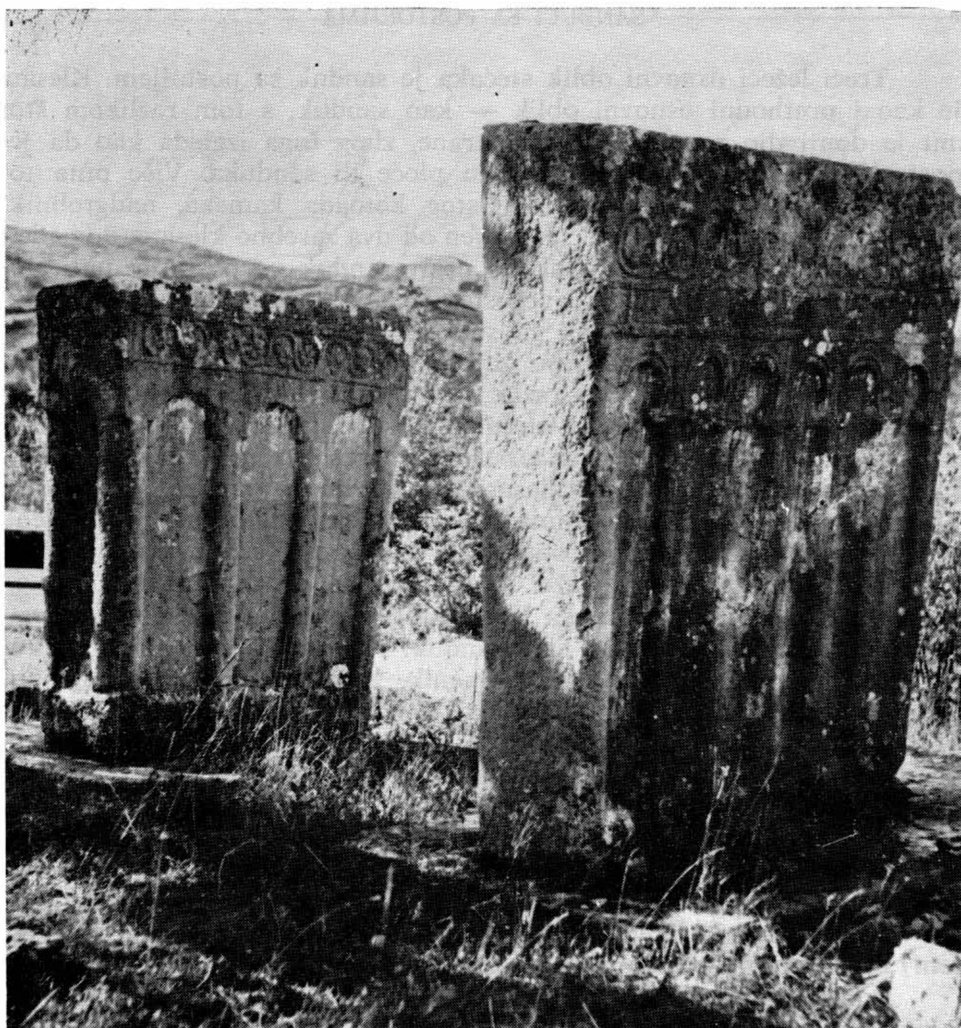

Tabela II — Vrste i podvrste stećaka u obliku sanduka.

Treći ležeći osnovni oblik stećaka je sanduk sa postoljem. Klesan je kao i prethodni osnovni oblik — kao sanduk, s tom razlikom što mu je donji dio proširen na sve strane, zbog čega izgleda kao da je postavljen na drugi stećak u obliku ploče ili sanduka. Više puta to postolje zaista nije isklesano od istog komada kamena, nadgrobnik nije homogen kamen, nego je sastavljen od dva zasebno klesana komada. Za takve slučajeve precizniji bi bio naziv sanduk *na* postolju, umjesto sanduk *sa* postoljem. Istraživači stećaka nisu jedinstveni u pogledu tretmana ovog oblika. Većina ga smatra vrstom *sanduka*. Stratimirović, Benac i Vego ga smatraju zasebnim osnovnim oblikom. Mislim da se može navesti nekoliko razloga koji opravdavaju njegovo mjesto samostalnog osnovnog oblika stećaka. Rekao sam već da su sanduci najbrojniji oblici stećaka uopšte. Može se reći da su i najomiljeniji, kako za naručioce tako i za klesare, dok su ih u tako velikom broju pravili i postavljali. Među njima su sanduci sa postoljima zastupljeni u velikom broju. Druga je stvar što naša postojeća evidencija nije uspjela da ih i zasebno iskaže. Moj utisak je da ih ima isto toliko, ako ne i više, koliko i sanduka bez postolja. Postolje je redovno obrađeno isto tako pažljivo kao i sam sanduk. Više puta je ono tako veliko da samo po sebi djeluje kao spomenik. Neki primjerci postolja su ukrašeni reljefima, a neki imaju čak i natpise (Hodovo,[47] Opličići).[48] Iz naprijed navedenog narodnog običaja pri prošnji djevojke (da li mladoženja može mladu kamenovati, odnosno postaviti kamen po kamenu?) očito je da narod takav spomenik drugačije vrednuje od sanduka bez postolja. Zbog svega toga smatram da se sanduk sa postoljem može tretirati kao samostalan osnovni oblik.

U odnosu na bazu spomenika, postolje je uvijek veće i izlazi na sve strane po 10, 20 ili više cm. Nekada je ono malo usječeno (sa ležištem) da sanduk na njemu bude stabilniji.

Odmah treba reći da postoje i sanduci sa dva, pa i sa tri postolja. Razumljivo, ovi spomenici su naročito upadni i djeluju vrlo impozantno. Na žalost, njihov broj je malen, što je i razumljivo, jer je takve spomenike bilo mnogo teže klesati i postavljati, a mogao ih je poručiti samo imućan čovjek.

Mnoga svojstva ovih spomenika su slična onim prethodnog oblika. I sanduci sa postoljima imaju gotovo iste prosječne dimenzije, a mogu biti veliki ili i mali. Među nekoliko najvećih sanduka sa postoljima spada onaj sa natpisom iz Vlađevina kod Rogatice (sada u Sarajevu), koji se odnosi na uglednog vlastelina Vlatka Vlađevića. On je dugačak 295, širok 130, a visok 142 cm. Postolje mu ima ove dimenzije: $375 \times 161 \times 68$ cm. Prema tome, volumen spomenika iznosi 8,64 m^3, a težina 24192 kg.[49] Isto tako, ima ih uobičajenih visina (do 80 cm, bez postolja), ali i mnogo viših. Neki primjerci su toliko visoki (uzimajući u obzir i visinu postolja) da ne djeluju kao leželi, nego kao uspravno postavljeni stećci. Najviše takvih primjeraka sam našao u istočnoj Hercegovini. U Uboskom kod Ljubinja jedan takav spomenik ima ove dimenzije: $180 \times 88 \times 220$ cm. Ako uračunamo visinu postolja koje iznosi 30 cm, proizlazi da je visina toga sanduka sa postoljem 250 cm.[50] U vezi sa visokim sanducima uopšte, napominjem da je izraženo mišljenje kako oni predstavljaju prelazne

Sl. 17. — Vrlo visoki sanduci sa postoljima u Velimlju kod Nikšića.

oblike ka sljemenjacima. Određujući faktor za takav kriterij bila je, dakle, visina sanduka, što nije prihvatljivo. Sljemenjak se odozgo ne završava ravnom plohom, nego kao krov kuće, na dvije vode, zbog čega mu čeona strana više nije pravougaonik, niti četverougaonik uopšte, nego peterougaonik (u gornjem dijelu je stvoren zabat), a izgled čitavog stećka je postao sasvim drugačiji.

Mnogi sanduci sa postoljima imaju vertikalne stranice skošene prema donjoj bazi, prema unutra, a kod više takvih primjeraka je to skošenje nešto udubljeno, izvijeno. Takvi oblici su najviše zastupljeni u istočnoj Bosni. Našli smo i nekoliko primjeraka kod kojih su vertikalne strane bile skošene prema gore-unutra, zbog čega su oni bili slični prikraćenoj piramidi (Pljevlja). Našli smo i primjerke koji su s jedne čeone ili s jedne bočne strane imali stepenik (Rogatica, Kupres, Blidinje). Ostale varijante ovoga oblika, analogno varijantama sanduka bez postolja — da je zaobljen ili zašiljen s jedne čeone strane, da je nešto

sužen prema jednoj čeonoj strani, da je pravougaono izdubljen na vodoravnoj strani, itd. — nisam ustanovio. Konstatovao sam da postoje i sanduci sa postoljima koji su u obliku kvadera (ne računajući postolja). Ponekad su ivice gornje vodoravne strane sanduka koso stesane, zbog čega se gornji dio sanduka pretvorio u nisku prikraćenu piramidu, sa izgledom poklopca sanduka, a čeone površine su postale nepravilni šesterougaonici (Višegrad, Sokolac, Donji Vakuf). I sanduke sa postoljima nalazimo kao dvojne, čije su podvrste slične podvrstama dvojnih sanduka bez postolja. Tako postoje sanduci sa postoljem kod kojih je vodoravna strana običnom urezanom linijom ili plastičnom vrpcom podijeljena na dvije polovine po dužini. Tu liniju, odnosno vrpcu nazivam srednjicom. Kod nekih dvojnih primjeraka je jedna polovina viša, odnosno niža od druge, visine su im, dakle, nejednake. Kod izvjesnog broja dvojnih primjeraka su nejednake dužine tih dijelova. A ima i primjeraka dvojnih sanduka sa postoljima kod kojih su i visine i dužine njihovih dijelova nejednake, različite. Ponekad su bočne ivice gornje baze sanduka poprilično koso stesane, tako da se ona transformirala u tri pravougaonika (jednog srednjeg šireg i dva postrana uža i kosa), čeone strane se transformirale u nepravilne šesterougaonike, a čitav sanduk (ne računajući postolje) postao šesterostrana prizma.

Uz ovdje navedene vrste i podvrste, postoji još jedan jedinstven primjerak sanduka sa postoljem koji je klesan tako da mu gornja pravougaona površina nije ravna, nego kosa, zbog čega ni ostale strane nisu uobičajene — bočne se pretvorile u ravnokrake trapeze, a čeoni pravougaonici su postali različite veličine. Tako je ovaj spomenik s jedne čeone strane bio znatno viši nego s druge, pa je sličio starim jevrejskim nadgrobnicima (Kreševo).[51]

Lista vrsta i podvrsta ovoga osnovnog oblika izgleda ovako:

snovni oblik	Vrste	Podvrste
II — SANDUK SA POSTOLJEM	1 — Pravougli paralelopiped	a) Sa dva postolja b) Vertikalne strane iskošene prema dolje c) Vertikalne strane iskošene prema gore d) Stepenik na čeonoj strani e) Stepenik na bočnoj strani f) Gornji dio prikraćena piramida
	2 — Kvader	Samo sa srednjicom
	3 — Dvojni	a) Nejednake visine b) Nejednake dužine c) Nejednake visine i dužine
	4 — Šesterostrana prizma	

Prilaže se tabela vrsta i podvrsta oblika sanduka sa postoljima — T. III. Izniman i specifičan slučaj ovoga oblika prikazan je na T. VIII A, sl. 11.

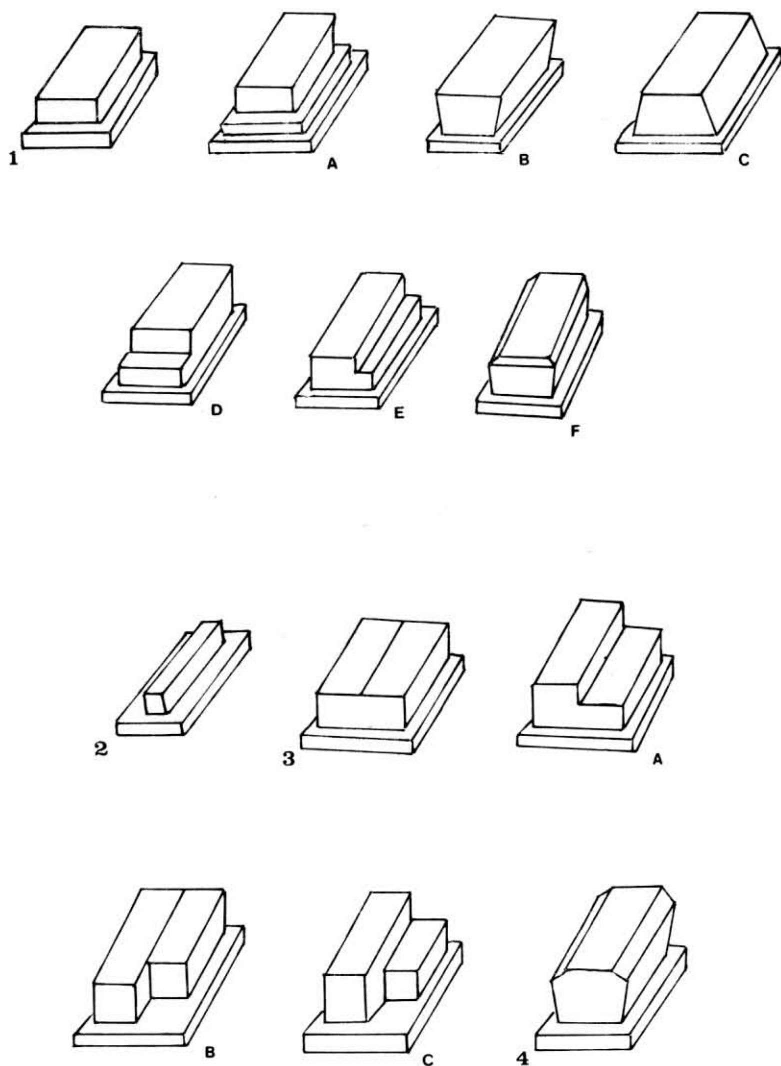

Tabela III — Vrste i podvrste stećaka u obliku sanduka sa postoljima.

*
* *

Neke karakteristične podatke ovoga osnovnog oblika dao sam naprijed, zbog toga što se oni odnose i na ovaj i na prethodni osnovni blik. Ovaj oblik stećaka je najviše klesan u Hercegovini, i to više u njenim istočnim krajevima, zatim u širem području istočne Bosne, te u okolini Nikšića (Banjani), u manjem broju se javlja u centralnoj i zapadnoj Bosni, a u Srbiji i sjevernoj Dalmaciji je vrlo rijetka pojava. Istočna Bosna je karakteristična po primjercima koji su prema dnu skošeni i izvijeni, kao i po dvojnim primjercima, kakvi su rijetka pojava u drugim područjima. U okolini Pljevalja sam našao više primjeraka dosta uskih i po dimenzijama manjih stećaka ove vrste. Na kraju treba reći da nisam našao sanduke sa postoljima kombinovane sa krstačama, a ni amorfne sanduke sa postoljima, zbog čega takve vrste nisu zastupljene u listi ovoga osnovnog oblika, a niti u listi njegovih specifičnih oblika.

SLJEMENJACI

Sljedeći ležeći osnovni oblik stećaka je sljemenjak, ranije često nazivan sarkofag, zbog toga što je sličan antičkom sarkofagu. Najizrazitiji dio ovoga oblika je njegov krov koji najčešće izgleda kao dvostrešni krov kuće, „na lastavicu", „na sljeme" ili „na dvije vode", kako to narod kaže. To je četverostrana prizma (pravougli paralelopiped) čija se gornja vodoravna strana pretvorila u dva koso naslonjena pravougaonika, odnosno u dvostrešni krov, a čeone pravougaone strane u peterougaonike (dodat im je zabat), tako da je spomenik dobio oblik peterostrane prizme. Uz sanduke, posebno one više i sa postoljima, ovaj oblik djeluje vrlo impozantno. Sljemenjaci i sanduci zapravo i jesu oblici čija nam slika najprije izađe pred oči kada pomislimo na stećke. Tim oblicima se stećci najbolje prezentiraju. Na žalost, sljemenjaka nema tako mnogo kao sanduka i ploča, zbog toga što ih je bilo najteže klesati i što su ih mogli poručivati samo najimućniji ljudi. Oni su i najčešće ukrašavani reljefima, a imaju relativno dosta i natpisa, zbog čega se smatraju i najvrednijim. Njihov broj, ipak, nije malen. Prema najnovijim podacima, ima ih u svemu 6078 primjeraka, što u odnosu na ukupan broj stećaka iznosi nepunih 9%. Napominjem da ta cifra obuhvata i osnovni oblik sljemenjaka sa postoljem, zato što sistematska evidencija nije mogla posebno iskazati njih, a posebno sljemenjake sa postoljima (kako se dogodilo i pri popisu sanduka).

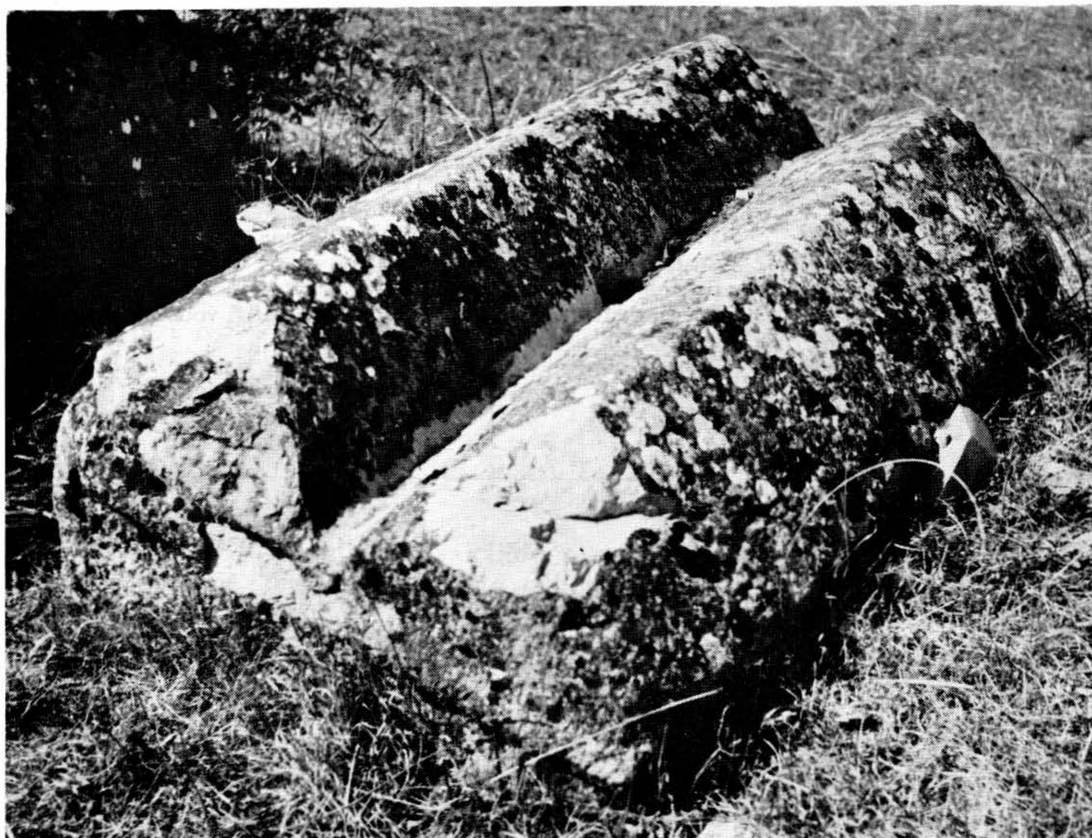
Redovno su to lijepo klesani spomenici. Dimenzije su im slične dimenzijama sanduka. Među njima ima vrlo velikih i vrlo malih stećaka. Ako su ispod 80 cm visine, smatramo ih uobičajenim, a one iznad 80 cm visokim sljemenjacima. Hercegovina je poznata sa visokim, a centralna Bosna sa sljemenjacima ispod 80 cm visine. Našli smo i sljemenjake čija je visina iznosila manje od 40 cm, pa bi najpravilnije bilo da takve nazivamo *niskim*, one čija je visina između 40 i 80 cm

srednjim, a iznad 80 cm *visokim* sljemenjacima. U najnovije vrijeme našao sam na području sjeverne Dalmacije i takve sljemenjake čija je visina bila veoma malena, pogotovo ako se ona mjeri do donjih vodoravnih ivica krova. Krovne plohe tih sljemenjaka obično su bile vrlo blago nakošene, tako da su ti sljemenjaci uveliko podsjećali na ploče.[52] Iste takve sljemenjake je pronašao Z. Kajmaković u Predjelu kod Foče,[53] a i ja sam nedavno takve evidentirao u okolini Kraljeva, u Srbiji. Mislim da ima razloga da takve sljemenjake smatramo jednom varijantom i da ih zovemo *pločastim sljemenjacima*. U dosta slučajeva krov sljemenjaka nije ravan, nego blago povijen po dužini, izbočen, konveksan, npr. u Hočevlju kod Breze, ali takvih primjeraka ima i oko Kupresa.[54] Ima krovova koji su nešto izbočeni po svojoj širini, tako da su se kose zabatne ivice čeonih strana pretvorile u prelomljeni luk. Ponekad se taj prelom, odnosno sastav lukova sasvim izgubio, tako da je ivica krova, gledana sa čeone strane, postala čisti luk (Lipovice kod Tuzle, Novo Selo kod Kupresa), zbog čega je krov sličio bačvastom svodu.[55] Neki su krovovi klesani tako da su bili ulegnuti po svojoj širini, konkavni, zbog čega su kose zabatne ivice postale dva spojena konkavna luka. Visina krovnih ploha je različita; negdje su krovovi vrlo niski — blago nakošeni, a negdje vrlo visoki — strmi. Našao sam i tako niske krovove da su im se kosine jedva primjećivale, a bilo je i sasvim ravnih krovova, sa debljom vrpcom kroz sredinu, koja je stvarala impresiju hrbata krova. Bilo je i slučajeva gdje je hrbat krova prikazan uskim pravougaonikom, tako da je krov u tim slučajevima imao tri dugačke krovne plohe, a bilo je i zaista trostranih krovova (okolina Foče, Vlasenice, Sokoca i Rogatice), zbog čega su se čeone strane pretvorile u šesterougaonike, a čitav spomenik u šesterostranu prizmu. Rijetku varijantu predstavljaju sljemenjaci sa krovom koji se sastoji od četiri uzdužno postavljene plohe (kod Vlasenice).[56] Nađen je i izvjestan broj sljemenjaka čiji su se krovovi znatno razlikovali od do sada opisanih, imali su četiri krovne plohe, i to dvije po dužini u obliku trapeza, a dvije po širini u obliku trouglova. Takvi krovovi su privilegija istočne Bosne i Crne Gore.

Kod priličnog broja naprijed navedenih krovova, posebno dvoslivnih, krovne plohe prelaze vertikalne bočne stranice spomenika, a više puta i čeone stranice, zbog čega su stvarale nadstrešnice. Mislim da je to imalo dvojaku funkciju — da zaštiti kvarenje spomenika od kiše i snijega i da stvori utisak prave kuće (okolina Prozora, Travnika, Gornjeg Vakufa i Imotska krajina).

Znatan broj sljemenjaka je prema donjoj bazi i prema unutra skošen, sužen, i to je izrazitije nego kod sanduka. Obično su bočne strane skošene, ali ima skošenja i čeonih strana. Više puta su te strane i udubljene, ulegnute, konkavne. Takvi sljemenjaci su osobina mnogih područja, ali se najviše tako klesalo u istočnoj Bosni. Neki istraživači stećaka su smatrali da je ta konkavnost posljedice nebrižljivog klesanja i da znači slab umjetnički kvalitet stećka.[57] Naprotiv, takvo klesanje traži posebnu klesarsku vještinu i takvi stećci su i ljepši i vredniji.

Postoje i dvojni sljemenjaci. Obično su to dva jednako velika sljemenjaka sa uobičajenim dvoslivnim krovovima, klesana u jednom komadu kamena.[58] Karakteristični su za istočnu Bosnu, susreću se i u Podrinju u Srbiji, a koji put i u drugim krajevima, na primjer oko Prozora. Ponekad su ti dvojni sljemenjaci klesani tako da im je jedan dio niži od drugoga, zatim da je kraći od prvoga, a ima i takvih kod kojih je taj drugi dio i niži i kraći, kao što su primjerci u okolini Sokoca i Pljevalja. Nije tako rijetka ni pojava dvojnog sljemenjaka koji je kombinovan od sljemenjaka i sanduka. U tim slučajevima je sanduk obično nešto niži, što stvara utisak da je on pridodat sljemenjaku, a ne obratno (okolina Višegrada, Rogatice i Sokoca).[59] Naravno, i dvojni sljemenjaci su više puta sa iskošenim ili sa ulegnutim vertikalnim stranama.

Sl. 18. — Dvojni sljemenjak u Kamenici kod Ilijaša.

Nisu nađeni sljemenjaci kombinovani sa krstačama, a ne postoje ni amorfni sljemenjaci.

I ovaj oblik ima svoje iznimke. Specijalan je slučaj krova kod Kalinovika koji je prikazan stepeničasto; krovne plohe su imale po tri stepenice. Nađeno je nekoliko primjeraka sljemenjaka kod kojih

su širine bile veće od njihovih dužina.[60] Takvi spomenici su neuobičajeno kratki (Kupres). Kod nekoliko takvih primjeraka dvoslivni krov je bio isklesan po širini, i to tako da je jedanput bio ulegnut (Pljevlja), a drugi put izbočen (Kupres). Specifičan je slučaj sljemenjaka na četiri vode u Vrućici kod Teslića, kod kojeg su trouglaste krovne plohe nešto povijene, tako da formiraju polukupolu sa kuglom na svom vrhu.

Prema izloženome, lista vrsta i podvrsta sljemenjaka je ovakva:

Osnovni oblik	Vrste	Podvrste
IV — SLJEMENJAK	1 — Peterostrana prizma	a) Najobičniji oblik — krov na dvije vode b) Krov povijen po dužini c) Krov povijen po širini d) Lučno zasvođen krov e) Krov udubljen po širini f) Imitacija sljemena g) Pločasti sljemenjak h) Krov na četiri vode i) Krov sa nadstrešnicama j) Vertikalne strane iskošene prema dolje k) Vertikalne strane iskošene prema dolje i udubljene
	2 — Šesterostrana prizma	Krov na tri vode po dužini
	3 — Sedmerostrana prizma	Krov na četiri vode po dužini
	4 — Dvojni	a) Nejednake visine b) Nejednake dužine c) Nejednake visine i dužine d) Sljemenjak-sanduk

Prilaže se tabela vrsta i podvrsta oblika sljemenjaka — T. IV. Iznimni i specifični slučajevi ovoga oblika prikazani su na T. VIII A sl. 12—15.

*
* *

Svi sljemenjaci su uglavnom lijepo klesani. Za njih je odabiran najkvalitetniji kamen da bi što duže trajali. Najviše su korišteni za reljefne ukrase i natpise, a najčešće su na nekropolama zauzimali istaknutija i centralna mjesta. U poređenju sa Hercegovinom, Bosna posjeduje mnogo manji broj ovih oblika, a osim toga ovi bosanski su redovno niži. U tome pogledu se istočna Bosna nešto izdvaja, jer tamo nalazimo i visoke sljemenjake. Istočnobosanski su često skošeni i ulegnuti. Osim toga, na tome području se nalazi znatan broj dugačkih a uskih sljemenjaka, kakvih gotovo da nema u drugim područjima (Ilijaš). U sjevernijim krajevima Crne Gore, osobito u okolini Pljevalja, ustanovljeni su uski i relativno maleni sljemenjaci. U odnosu na ukupan broj stećaka, Srbija ima najveći broj sljemenjaka — 9,5%, Bosna i

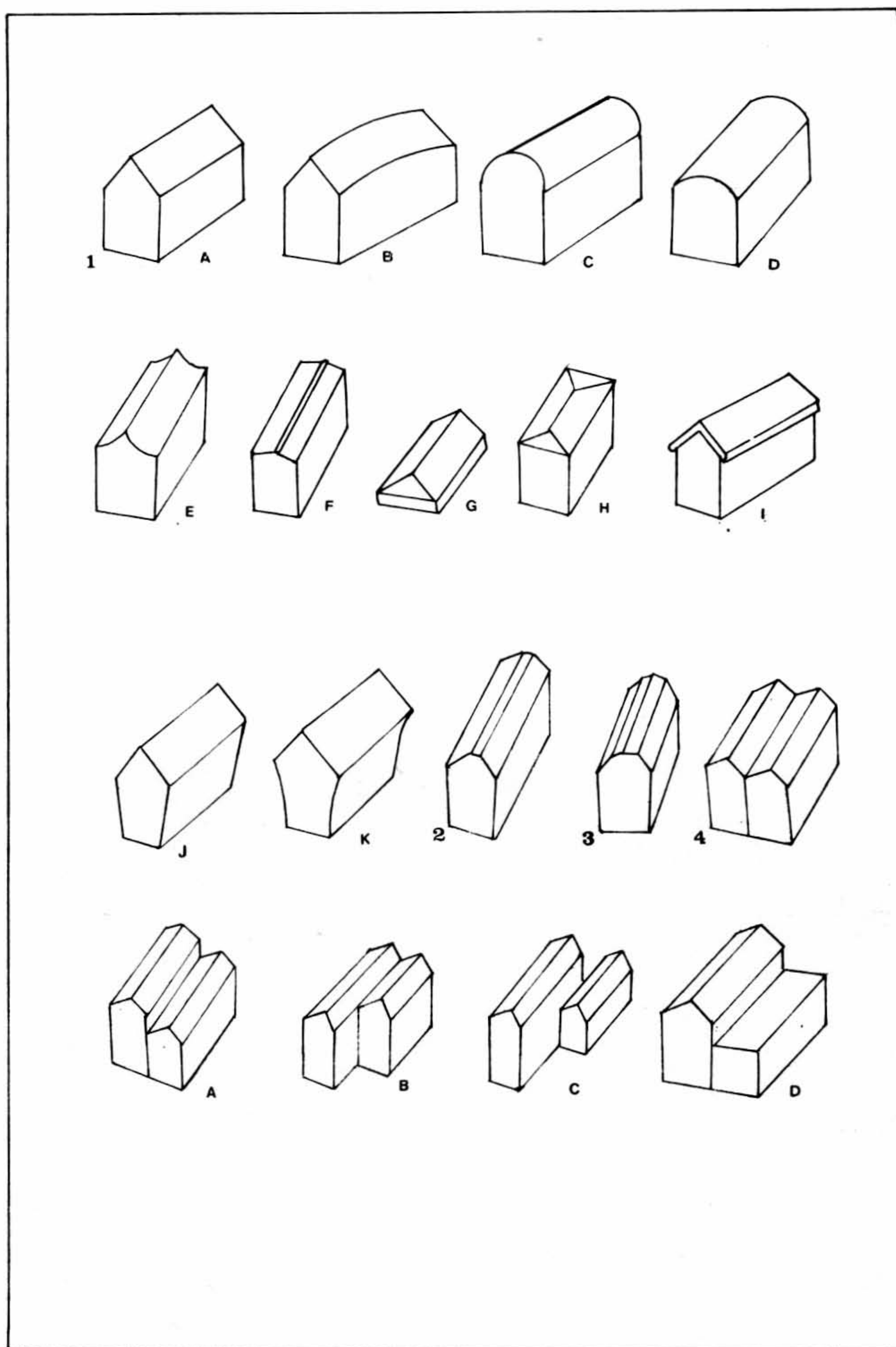

Tabela IV — Vrste i podvrste stećaka u obliku sljemenjaka.

Hercegovina ima isti prosjek kao i čitava zemlja — 9%, dok ostala dva republička područja stoje daleko ispod toga — Hrvatska ima 3,6%, a Crna Gora 3%.

Na istraživače i obične posmatrače stećaka oblik sljemenjaka je najsnažnije djelovao i redovno podsjećao na kuću. O porijeklu ovoga oblika je više puta pisano.

SLJEMENJACI SA POSTOLJIMA

Peti osnovni oblik ležećih stećaka jeste sljemenjak sa postoljem. Njegovo postolje (podnožje, stopa) nekada je klesano od posebnog komada kamena, a nekada je homogeno sa glavnim dijelom spomenika. Na odvojenom postolju je obično izdubljena plića pravougaona površina veličine donje baze spomenika, da bi ovaj stabilnije stajao.

Sljemenjak sa postoljem ima svoje zasebno i samostalno mjesto u sistematizaciji oblika iz sličnih razloga kao i sanduk sa postoljem. Iako je postolje klesano prvenstveno da osigura stabilnost spomenika, ono ima i svoje druge funkcije: ono je važan dio spomenika, zbog čega se često kleše u velikim dimenzijama sanduka, ponekad se čak i ukrašava, a osim toga ono zajedno sa ostalim dijelom dosta doprinosi viziji

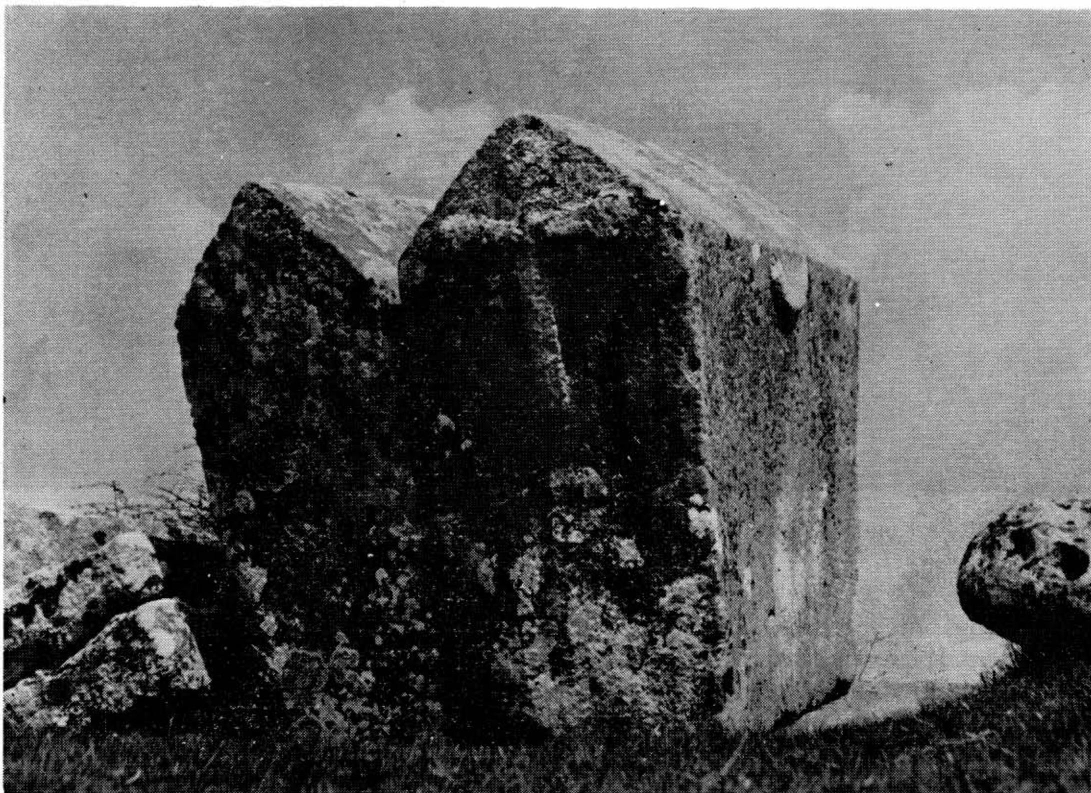
Sl. 19. — Sljemenjak sa dva postolja u Sudićima kod Ilijaša.

kuće, crkve-mauzoleja. Ovome obliku su poklanjali pažnju i poručioci i sami klesari, klesan je pažljivo, u relativno velikim dimenzijama i relativno velikom broju i postavljan na najistaknutija mjesta nekropola. Među najveće i najpažljivije klesane spada poznati primjerak iz Donje Zgošće kod Kaknja (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu). Njegovo postolje je dugačko 300, široko 200, a visoko 40 cm. Dimenzije samog spomenika iznose: dužina 265, širina 139 pri dnu, a pri vrhu 147, visina 146, a do sljemena 169 cm. Ako mu izračunamo volumen i to pomnožimo sa specifičnom težinom kamena, izlazi da je težak oko 14000 kg.[61] Najveći primjerak se nalazi na Pavlovcu, više Kasindola, u okolini Sarajeva, koji se pripisuje oblasnom gospodaru Pavlu Radenoviću. Njegove dimenzije su ove: dužina 250 (pri vrhu 264), širina 156 (pri vrhu 167), visina 124 (do sljemena 157) cm. Dimenzije podnožja su: 300×219×85 cm. Volumen mu iznosi 11,40 m^3, a težina 31920 kg.[62] Ovaj osnovni oblik izaziva najdublji i najsnažniji utisak na sve vrste posmatrača i obično se smatra da je to upravo oblik koji stećke najbolje prezentira.

Javlja se u gotovo svim vrstama i podvrstama kao i prethodni osnovni oblik. Nije tako rijetka pojava sljemenjaka sa dva postolja, gdje je prvo obično homogeno sa spomenikom, a drugo zaseban komad (okolina Konjica, Foče i Sokoca).[63] Izuzetna je pojava sljemenjaka sa

Sl. 20. — Dva visoka sljemenjaka na postoljima u Velikom Ograđeniku kod Čitluka.

tri postolja (Sudići kod Ilijaša),[64] gdje je, prvo, neposredno postolje homogeno sa spomenikom, a drugo i treće čine zaseban komad kamena. Sljemenjaci sa postoljima su najčešće sa dvoslivnim krovom. Nekada je takav krov povijen po svojoj dužini, pogrbljen, nekada se on povija po svojoj širini, a nekada je sasvim lučno-valjkasto zasvođen. Rjeđi su slučajevi krovova ulegnutih po svojim širinama. Ponekad su krovne plohe blago kose, a ima i slučajeva gdje su sasvim ravne, pa se hrbat krova dočarava jednom plastičnom vrpcom. Postoje i krovovi sa tri uzdužne pravougaone plohe (obično je srednja uska i ravna, a druge dvije šire i kose), pa i sa četiri takve uzdužne plohe, što znači da se spomenik u prvom slučaju pretvorio u šesterougaonu, a u drugome u

Sl. 21. — Kombinovani sljemenjak-sanduk sa postoljem u Lađevini kod Rogatice.

sedmerougaonu prizmu. Zabilježili smo i sljemenjake sa postoljima koji su imali četveroslivne krovove — krovne plohe na sve četiri strane. Kod mnogobrojnih spomenika sa dvoslivnim krovovima krovne plohe su prelazile vertikalne stranice spomenika i tako činile nadstrešnice. I ovaj osnovni oblik, kao i prethodni, često je klesan tako da su mu vertikalne stranice skošene prema dolje-unutra, a ponekad su one i

konkavno izdubljene. Konačno, i ovdje postoje takozvani dvojni ili dvostruki sljemenjaci sa postoljima, i to kako oni kod kojih obadva dijela imaju jednake dimenzije, tako i oni kod kojih su ti dijelovi nejednaki po dužini, ili po širini. Jedino nisam našao dvojne sljemenjake kod kojih bi ti dijelovi bili nejednaki i po dužini i po širini. Zadnja podvrsta ovih dvojnih jeste kombinacija sljemenjaka i sanduka. Zanimljiv je osamljeni primjerak dvojnog sljemenjaka sa postoljem na području srpskog Podrinja, kombinovanog od višeg sljemenjaka i nižeg sanduka na toj način što je i postolje sljemenjaka bilo više od postolja sanduka.[65]

Nije konstatovan nijedan slučaj kombinovanja sljemenjaka sa krstačom, niti je bilo amorfnih sljemenjaka sa postoljima.

Evo kako izgleda lista vrsta i podvrsta ovoga oblika:

Osnovni oblik	Vrste	Podvrste
V — SLJEMENJAK SA POSTOLJEM	1 — Peterostrana prizma	a) Najobičniji oblik — krov na dvije vode b) Dva postolja c) Krov povijen po dužini d) Krov povijen po širini e) Lučno zasvođen krov f) Krov udubljen po širini g) Imitacija sljemena h) Krov na četiri vode i) Krov na dvije vode sa nadstrešnicama j) Vertikalne strane skošene prema dolje-unutra k) Vertikalne strane skošene prema dolje-unutra i udubljene
	2 — Šesterostrana prizma	Krov na tri vode po dužini
	3 — Sedmerostrana prizma	Krov na četiri vode po dužini
	4 — Dvojni	a) Nejednake visine b) Nejednake dužine c) Sljemenjak-sanduk

Prilaže se tabela vrsta i podvrsta sljemenjaka sa postoljima — T. V. Iznimni i specifični slučajevi (sljemenjak sa tri postolja i dvojni kombinovan od sljemenjaka i sanduka nejednakih visina i nejednakih postolja) prikazani su na T. VIII A i B, sl. 16—17.

*
* *

Glavni statistički podaci su navedeni naprijed, kod prethodnog oblika, zbog toga što obuhvataju i ovaj i prethodni oblik zajedno. Najviše sljemenjaka sa postoljima nalazi se u Hercegovini, posebno onih viših. Skošeni i ulegnuti prema dolje-unutra najviše su karakteristika istočne Bosne, gdje, osim toga, ima i vrlo dugačkih a uskih

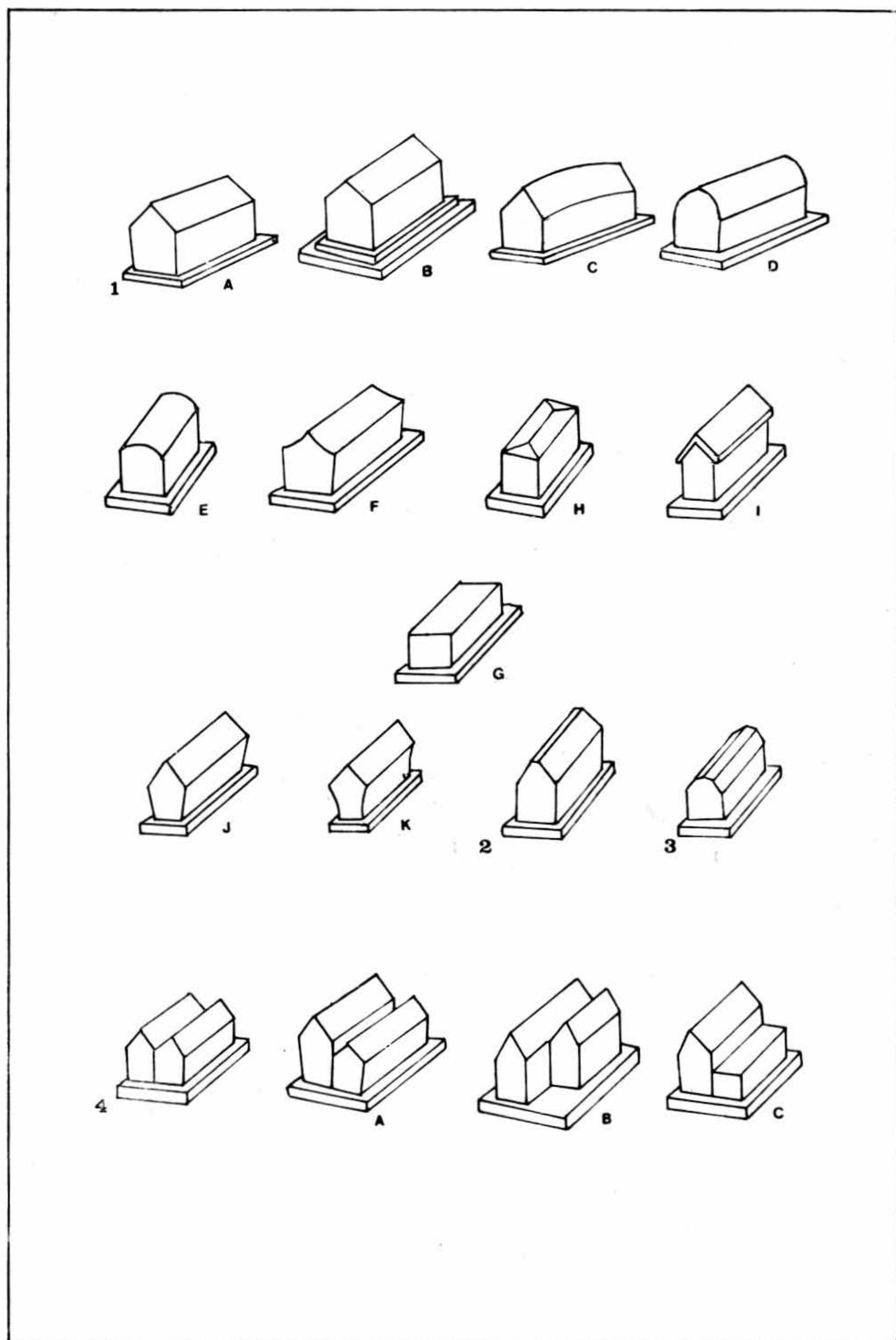

Tabela V — Vrste i podvrste stećaka u obliku sljemenjaka sa postoljima.

primjeraka. I dvojni sljemenjaci sa postoljima prvenstveno su karakteristika istočne Bosne. Primjeraka sa krovom povijenim po dužini hrbata najviše ima u zapadnoj Bosni. Izvjestan broj malih a vrlo uskih je nađen u okolini Pljevalja. I primjeraka sa četveroslivnim krovovima najviše ima u sjevernima krajevima Crne Gore. Zbog svojih postolja, pogotovo ako su na bočnim stranama isklesane arkade sa stubovima i lukovima, kakve primjerke nalazimo u Hercegovini, ili ako su na vertikalnim stranama naznačene drvene oblice, a na krovnim plohama šindra, što nalazimo u istočnoj Bosni, ovaj oblik, još više nego prethodni, stvara viziju kuće.

STUBOVI

Uspravni stećci najčešće se javljaju u obliku pravouglih paralelopipeda koji su postavljeni na jednu svoju manju pravougaonu bazu, zbog čega najviše sliče oblicima ploča i sanduka, samo u uspravnom položaju, a u velikoj mjeri podsjećaju na antičke stele, po čemu ih neki i nazivaju stelama. Počesto se baza tih nadgrobnika približava kvadratu, a čitav spomenik kvaderu, tj. stubu, a u dosta slučajeva i jesu pravi stubovi. Neki od takvih su znatno visoki, pa se još i piramidalno završavaju, zbog čega ih nekada nazivamo obeliscima. Kako ima slučajeva da su ovi spomenici klesani poput uspravljenih sljemenjaka, a pogotovo da se mnogi primjerci ne završavaju ravno, nego na sljeme, na tri vode, lučno, ulegnuto i drugačije, da su neki gore širi, ili uži, te da postoje i druge varijante, ipak, svi stvaraju utisak stubova. Zbog navedenih razloga, zatim zbog njihove malobrojnosti, kao i zbog praktičnosti, svrstao sam ih u jedan osnovni oblik i nazvao ih samo — *stubovi.*

Da bi takvi spomenici čvrsto stajali, moraju se dijelom ukopati, usaditi u zemlju, zbog čega je u Srbiji i došlo do upotrebe naziva *usađenik.*

Svi ovi spomenici u dobroj mjeri izgledaju kao najstariji muslimanski nadgrobni spomenici bez turbana.

Stub u obliku uspravne ploče (pravouglog paralelopipeda) ima više svojih podvrsta. Najčešće ima ravan pravougaonik kao gornju bazu, paralelan i simetričan donjoj bazi. Sljedeći čest oblik je ploča koja se završava kao krov na dvije vode. Postoje i takve kod kojih je gornji završetak na tri vode. Ima ploča koje se završavaju lučno zaobljeno. Izvjestan broj takvih stubova ima lučno, odnosno bačvasto izbočenje u srednjem dijelu završne površine, neki primjerci imaju lučno udubljenje u tome dijelu, a neki dva lučna udubljenja — ulegnuća. Znatan broj ploča se od dna prema gornjoj bazi postepeno širi, tako da šire vertikalne strane postaju ravnokraki trapezi. I takve ploče mogu imati ravan

 završetak, zatim se mogu završavati na dvije, ili na tri vode, mogu imati

lučno zasvođene završetke, a onda imati i lučno izbočenje ili lučno udubljenje u svom središnjem dijelu. Postoje i gore šire ploče sa dvoslivnim završetkom kod kojih se sredinom jedne ili obadviju širih strana protežu plastične vrpce, koje na taj način vizuelno potenciraju visinu spomenika.[66]

Druga važna vrsta stubova je oblik uspravnog sanduka. I kod ove vrste nailazimo na ravne završetke, zatim na dvoslivne, troslivne, onda na lučno zasvođene, te sa lučnim izbočenjima ili sa lučnim udubljenjima. Isto tako, sanduci su počesto gore širi nego dolje, pa i kod njih završetak može biti ravan, na dvije, odnosno na tri vode, na luk, sa lučnim bačvastim izbočenjem i sa lučnim bačvastim udubljenjem.

Uspravni sanduci su nekada klesani kao kvaderi, sa bazama u obliku kvadrata i tada su obično duži, odnosno viši nego ostali stubovi. U nekim slučajevima se takvi stubovi završavaju kao četverostrana piramida, koja ponekad ima kuglu na svom vrhu (Sokolac). Nađeni su i takvi stubovi kod kojih su završeci kupolastog izgleda, sa kuglama ili polukuglama na svojim vrhovima (Rogatica). Ima i stubova, ali u malom broju, koji nisu čisti kvaderi nego se prema gore vrlo postepeno sužavaju i završavaju kvadratom manjih dimenzija od donje baze. Vrlo su rijetki i slučajevi širenja kvadera prema gornjoj bazi. Takvi slučajevi su imali manje visine od uobičajenih (okolina Kalesije).

Ustanovljen je manji broj stubova u obliku peterostrane prizme, tj. u obliku sljemenjaka bez postolja postavljenih na jednu njihovu čeonu stranu (okolina Živinica i Bratunca).[67]

Treba još navesti da smo evidentirali priličan broj amorfnih ili samo ovlaš klesanih uspravno postavljenih spomenika koji su bili najsličniji stubovima.

Ustanovljeno je i više podvrsta stubova koji su klesani ili samo u jednom primjerku, ili u samo 2—3 primjerka, zbog čega sam ih uvrstio u iznimne, specifične slučajeve. Takav je slučaj ploče na dvije vode sa strehama nad užim vertikalnim stranama (Kladanj, Bratunac). Drugi slučaj se odnosi na dvoslivni krov koji je kraći od uobičajenog (Bratunac).[68] Nađen je i jedan primjerak stuba koji je pri gornjem završetku površine na sve strane proširen, a potom završen piramidom, imao je neku vrstu piramidalne kape (okolina Srebrenice). Jedinstveno je oblikovan i stub iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu), koji je u donjem dijelu četverostrana, u srednjem osmerostrana, a u gornjem opet četverostrana pravilna prizma.[69] Jedinstven je i stub iz Bakića kod Olova, gdje vidimo kvader koji se prema gore sužava, a potom završava piramidom sa kuglom na svom vrhu.[70] Njegova visina iznad površine zemlje iznosi 400 cm, a širina pri zemlji 90 cm. U Popovu polju je nađen osamljen slučaj stuba u obliku valjka sa završetkom u obliku kvadera.[71]

Prema izloženome, moja lista oblika stubova izgleda ovako:

Osnovni oblik	Vrste	Podvrste
VI — STUB	1 — Ploča (pravougli paralelopiped)	a) Ravan završetak b) Završetak na dvije vode c) Završetak na tri vode d) Lučno zasvođen e) Sa lučnim izbočenjem f) Sa lučnim udubljenjem g) Sa dva lučna udubljenja h) Prema gore šira (a do f) i) Prema gore šira i sa plastičnim rebrom
	2 — Sanduk (pravougli paralelopiped)	a) Ravan završetak b) Završetak na dvije vode c) Završetak na tri vode d) Lučno zasvođen e) Sa lučnim izbočenjem f) Sa lučnim udubljenjem g) Sa dva lučna udubljenja h) Zrema gore širi (a do f)
	3 — Kvader	a) Ravan završetak b) Piramidalan završetak c) Piramidalan završetak sa kuglom d) Kupolast završetak sa kuglom e) Prema gore tanji, sa ravnim završetkom f) Prema gore deblji
	4 — Sljemenjak	a) Ravan završetak
	5 — Neobrađen (ploča i sanduk)	

Prilaže se tabela vrsta i podvrsta stubova — T. VI. Specifični slučajevi su prikazni na T. VIII B, sl. 18—23.

*
* *

S obzirom na najnovije podatke prikupljene na terenu, ukupan broj stećaka u obliku stubova iznosi 2832 primjerka, ili 4% ukupnog broja stećaka. Po prilici, toliki procenat ovih spomenika je zastupljen i u Bosni i Hercegovini, dok se u Srbiji znatno penje — 11%, a veoma smanjuje u Crnoj Gori — 0,85%, a pogotovo u Hrvatskoj — 0,07%. U Hercegovini i u zapadnim krajevima Bosne stubovi su rijetka pojava, nema ih mnogo ni u centralnoj Bosni, dok istočna Bosna obiluje njima, ali, pored lijepo obrađenih, ovdje ima mnogo primjeraka koji su amorfni ili veoma slabo obrađeni. Najveća raznovrsnost oblika stubova uočljiva je u okolini Bratunca, Srebrenice i Kladnja. I Srbija ima relativno dosta spomenika ove vrste, ali je i tamo mnogo slabo obrađenih. Kako se vidi, stubovi i po brojnosti i po obradi mnogo zaostaju iza svih naprijed navedenih osnovnih oblika stećaka, pa izgleda da taj oblik nije bio tako rado poručivan, niti klesan. Takva se pretpostavka još više odnosi na primorske i uopšte južne krajeve, zbog toga što su ovi oblici u tim krajevima iznimna pojava. Malobrojnost ovih spomenika posljedica je i njihovog relativno kratkog trajanja.

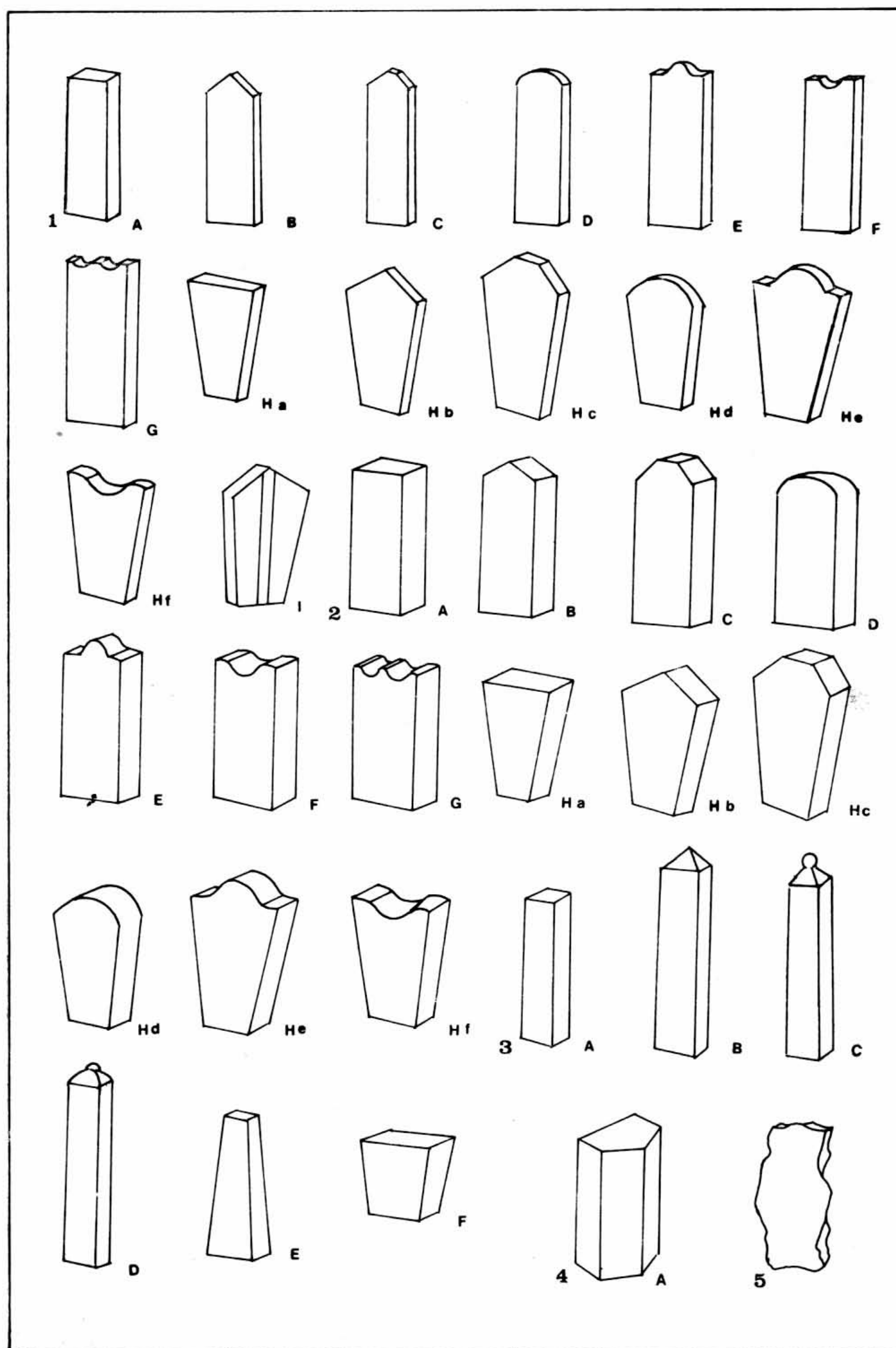

Tabela VI — Vrste i podvrste stećaka u obliku stubova.

KRSTAČE

Drugi osnovni oblik uspravnih stećaka je krstača. Većina ovih spomenika je pažljivo klesana, ali je dosta veliki broj rustičan. Kao i kod stubova, visina im je relativno najveća dimenzija. Ostali dijelovi su usklađeni prema toj osobini. Neke krstače su vrlo visoke, mnoge od njih dostižu oko 3 m, a u Davidovićima kod Bileće se nalazi krstača čija visina iznad površine zemlje iznosi 370 cm.[72]

Mnogi od ovih spomenika klesani su tako da su im gornja tri kraka (gornji uspravni i obadva poprečna) jednakih dimenzija. Prema oblikovanju završetka tih krakova dobijamo podvrste krstače jednakih krakova. Tako se neki krakovi proširuju prema svojim završecima. Kod nekih primjeraka se gornja tri kraka završavaju dvostrano zatesano (na dvije vode), a kod drugih su, opet, ti završeci trostrani. Ima i takvih primjeraka čiji se krakovi završavaju kao piramide, kao i takvih čiji su završeci prikraćene piramide. Nekoliko primjeraka ima krakove koji se zaobljeno (bačvasto) završavaju.

Pri izradi ovih vrsta spomenika veoma mnogo se vodilo računa o izgledu gornjeg uspravnog kraka, pa je i to bilo od utjecaja kada sam stvarao listu ovoga oblika. U dosta krstača je gornji uspravni krak duži od njenih poprečnih krakova i obično se ravno završava. Kod, relativno, mnogo takvih primjeraka gornji uspravni krak je postepeno proširen prema svome kraju. Postoje i krstače kod kojih je taj duži uspravni krak dvostrano zatesan, a ima i takvih čiji su završeci trostrano zatesani (Stolac, Lištica, Popovo polje, Pljevlja).[73] Kod nekih primjeraka se gornji uspravni krak završava kao piramida, a ima i primjeraka sa završetkom u obliku prikraćene piramide. Ustanovljen je i izvjestan broj krstača kod kojih je prelaz od uspravnog ka poprečnim krakovima stepeničast (na stepenik), npr. u Drežnici kod Mostara. Nađeni su primjerci kod kojih je gornji uspravni krak peterostrano zatesan, koji je, frontalno gledajući, bio kao šesterougaonik, bez naznačene dvije ivice (Glamoč, Lištica). Neki primjerci ove vrste krstača su imali gornje uspravne krakove lučno zaobljene, a prema njima su i poprečni tako klesani (Mostar, Gacko, Bileća).[74] Kod nekih je taj gornji lučno oblikovani krak bio razvučen, vodoravno izdužen (Lištica).[75] U više slučajeva je gornji uspravni krak bio sasvim okrugao, kao glava čovjeka (kao krug, gledajući ga frontalno). Takve primjerke smo evidentirali u okolini Travnika i Glamoča.[76] Vrlo slična podvrsta je imala isto tako formiran gornji uspravni krak, samo na vratu, što je još više podsjećalo na figuru čovjeka (Popovo polje).[77] Jedna druga podvrsta je imala poprečne krakove nešto oborene, baš kao da predstavljaju ramena čovjeka (Gacko, Bileća, Ljubinje).[78]

U okolini Travnika i Zenice postoje posebni oblici krstača, sa uvećanim zaobljenim gornjim uspravnim krakovima. Ponekad se ti krakovi postepeno pretvaraju u krug (gledajući frontalno), ali češće su pravi puni krugovi. Gotovo svi takvi primjerci nemaju uobičajenih poprečnih krakova, nego su umjesto njih isklesani relativno maleni simetrični bradavičasti ispusti. Nekada je predstavljen samo jedan par, nekada dva, a ima i slučajeva sa tri para. Takvo oblikovanje gornjih krakova, u vidu velikih glava i simetričnih parova ispusta, kao

Sl. 22. — Krstača u Simiovoj kod Bileće.

nadomjestaka poprečnih krakova, ove travničko-zeničke krstače nemaju svojih analogija na području stećaka, te predstavljaju originalne oblike nedovoljno razvijenih krstača.[79]

Postoje još dvije vrste klesanih krstača koje nisu malobrojne. Jednu vrstu predstavljaju spomenici koji su kombinovani od krstače i ploče, a drugu čini kombinacija krstače i sanduka. Nije ustanovljena kombinacija sa sljemenjakom.

Svim navedenim oblicima moramo dodati i nekoliko specijalnih. Jedinstven je slučaj prelaza poprečnih krakova u gornji uspravni pomoću kosih stepenika (Glamoč). Jedan primjerak krstače u Popovu polju imao je gornji krak kao orijentalni luk (gledajući frontalno).[80] U okolini Travnika je nađena jedna krstača sa ogromnom višelučno zasvedenom glavom (sa više bačvastih ispusta), ali bez bradavica ispod te glave.[81]

Sl. 23. — Nerazvijena krstača sa jednim parom bradavičastih ispusta u okolini Novog Travnika.

Postoje još tri zanimljive podvrste. Jedna krstača je uska ploča koja je pri vrhu urezana i zaobljena, da bi taj dio izgledao kao glava čovjeka. Ona nema poprečnih krakova, niti bradavičastih ispusta umjesto njih. Mislim da je to prelazni oblik od uspravno postavljene ploče ka krstači (Ilijaš).[82] Drugi slučaj je povelika široka krstača sa pravilnim poprečnim krakovima, ali bez gornjeg uspravnog kraka. Ta trokraka krstača je evidentirana u okolini Plužina, u Crnoj Gori. Treći slučaj je u blizini Pljevalja, također u Crnoj Gori. Na poširokoj, dolje užoj ploči isklesan je samo onizak gornji uspravni krak. Za razliku od prethodnog slučaja, ovdje nedostaju poprečni krakovi. Sva tri ova slučaja, zajedno sa onim travničko-zeničkim, predstavljaju prelazne oblike, odnosno još nerazvijene krstače.

Sl. 24. — Trokraka krstača u Rudinici kod Plužina.

Evo liste vrsta i podvrsta krstača:

Osnovni oblik	Vrste	Podvrste
VII — KRSTAČA	1 — Jednako oblikovani gornji krakovi	a) Prošireni krakovi b) Dvostrešni završeci krakova c) Trostrešni završeci krakova d) Piramidalni završeci krakova e) Prikraćeno-piramidalni završeci krakova f) Zaobljeni završeci krakova
	2 — Drugačije oblikovan gornji krak	a) Izdužen i zaravnjen b) Izdužen, proširen i zaravnjen c) Na dvije vode d) Na tri vode

	e) Izdužen, sa piramidalnim završetkom f) Izdužen, sa prikraćeno-piramidalnim završetkom g) Stepenik između gornjeg i poprečnih krakova h) Lučno zasveden i) Gornji krak peterostran j) Vodoravno izdužen i lučno zasveden k) Oblikovan kao glava l) Oblikovan kao glava na vratu lj) Gornji krak kao glava, poprečni opušteni
3 — Nerazvijena	a) Sa jednim parom bradavičastih ispusta b) Sa dva para bradavičastih ispusta c) Sa tri para bradavičastih ispusta
4 — Kombinovana sa pločom	
5 — Kombinovana sa sandukom	

Prilaže se tabela vrsta i podvrsta krstača — T. VII — Specifični oblici su dati na T. VIII B, sl. 24 — 29.

*
* *

Prema najnovijim statističkim podacima, u Jugoslaviji krstača ima 336, ili 0,5% ukupnog broja stećaka. Iz toga se vidi kako je ovaj oblik bio vrlo slabo zastupljen. Ako i krstače i stubove uzmemo zajedno onda ih ukupno ima 3168 primjeraka, ili jedva 4,6% ukupnog broja stećaka. Očito je da u ukupnom fondu stećaka uspravno stojeći oblici zauzimaju minimalan, da ne kažem beznačajan broj, odnosno da su ležeći oblici najviše odgovarali ondašnjim potrebama i uslovima. Nadgrobnici u obliku krstača klešu se i postavljaju i nakon prestanka upotrebe stećaka, zbog čega je vrlo teško razlučiti krstače iz perioda stećaka i ove vremenski kasnije. U više slučajeva ja sam krstače ubrajao u stećke prema njihovim ukrasima, a ponekad i prema impresiji. Moguće je da neke evidentirane krstače pripadaju XVII ili XVIII v., odnosno moguće je da je brojno stanje krstača-stećaka još manje nego što je ovdje navedeno. Jedan od najvažnijih razloga kojim se može objašnjavati takva situacija svakako je činjenica da su uspravni stećci nastali pred kraj njihovog vremenskog perioda pa je, prema tome, njihov vijek bio mnogo kraći od vijeka ostalih oblika.

Ovaj oblik je, relativno, najbolje zastupljen u Bosni i Hercegovini — 0,5%, iza toga je Hrvatska — 0,38%, a potom Srbija — 0,27%, te Crna Gora sa 0,26%. Na teritoriji Bosne i Hercegovine ovi spomenici nisu ravnomjerno raspoređeni. Relativno, najviše ih je u hercegovačkom području oko Bileće, Gacka i Nevesinja, u Bosni ih je malo, uglavnom oko Travnika i Zenice, i to u specifičnim oblicima.

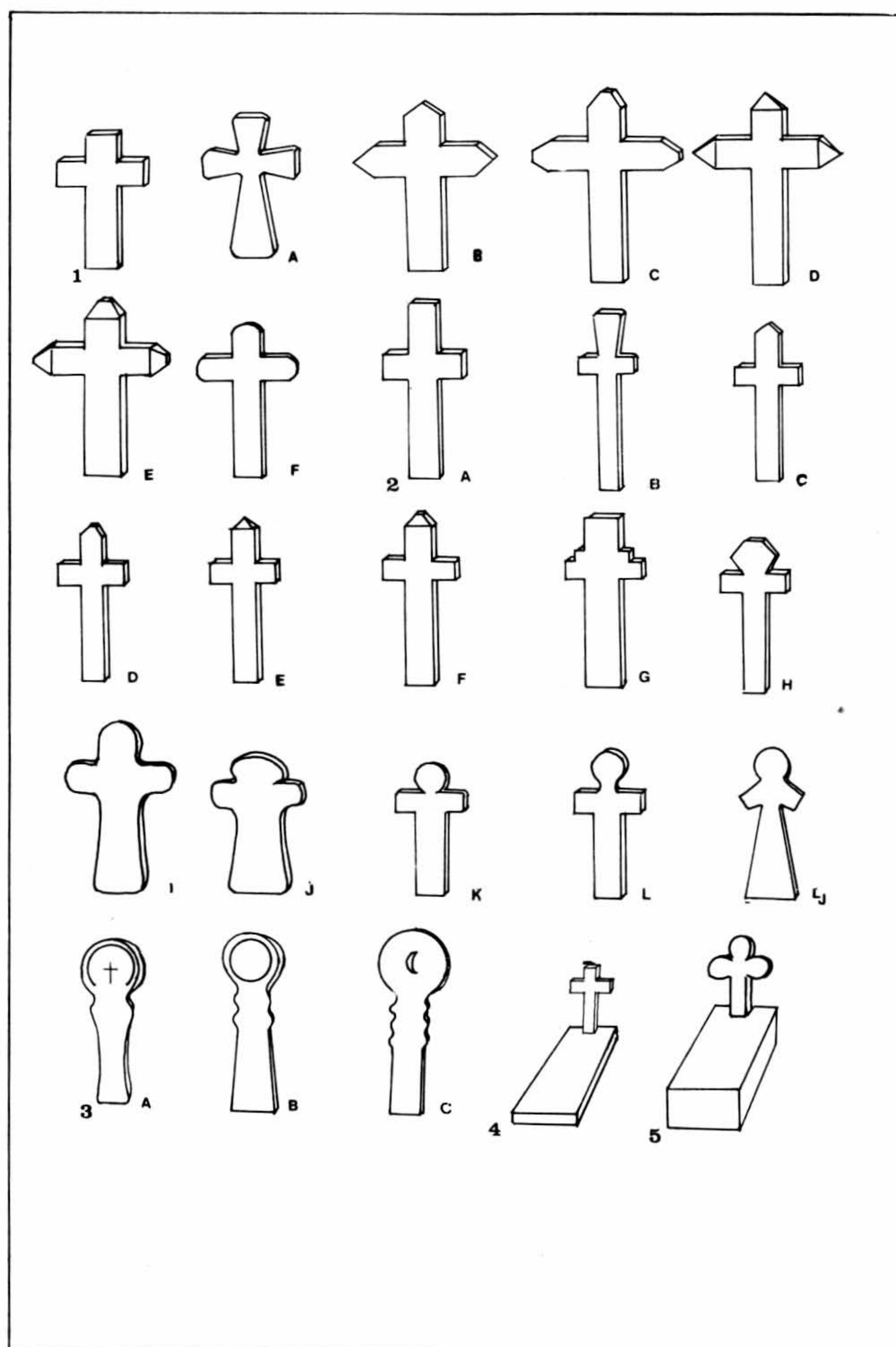

Tabela VII — Vrste i podvrste stećaka u obliku krstača.

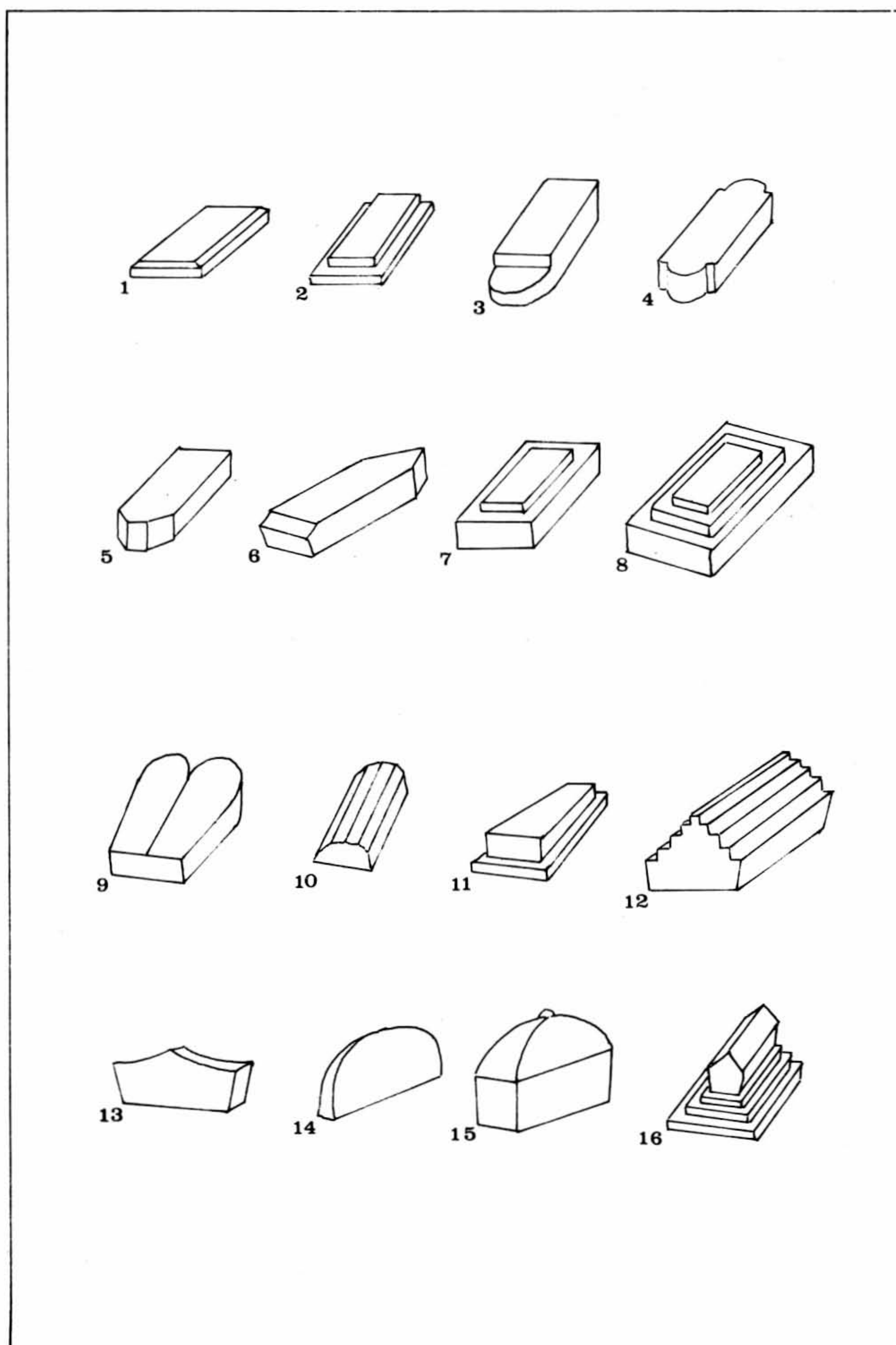

Tabela VIII — A — Specifične vrste osnovnih oblika stećaka.

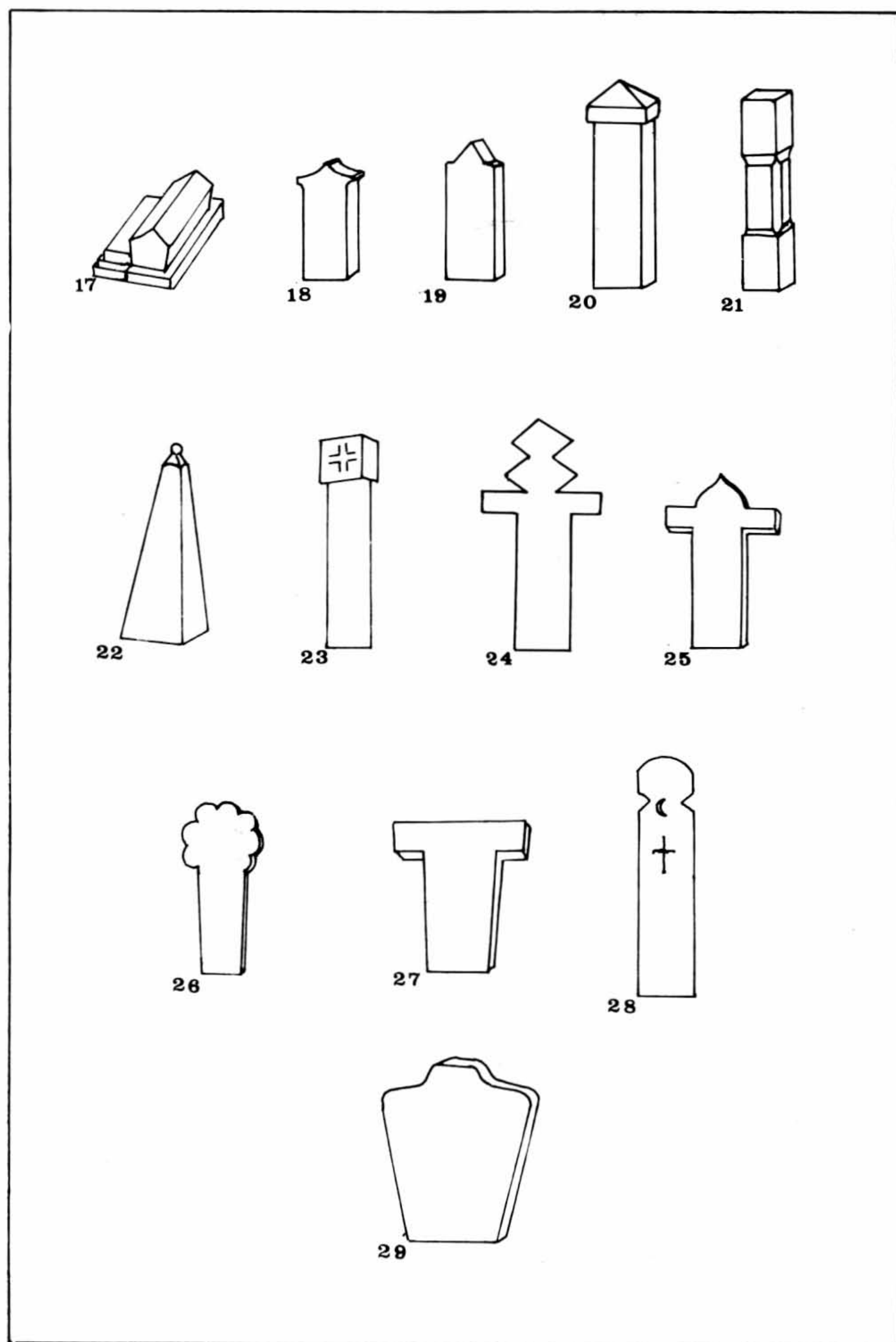

Tabela VIII — B — Specifične vrste osnovnih oblika stećaka.

Istraživači stećaka različito su se odnosili prema amorfnim spomenicima, većinom ih nisu uvrštavali u stećke. Od starijih naučnih radnika P. Kaer je uzeo u obzir amorfne nadgrobnike u obliku ploče do 30 cm visine, a ispustio je one više. Od savremenih naučnih radnika D. Sergejevski je uzeo u obzir grubo obrađene stećke, kako položene tako i uspravne. I M. Ljubinković je evidentirala amorfne stećke u obliku ploča i u obliku sanduka.

Ja sam naprijed naveo da su na mnogo mjesta zajedno sa drugim stećcima bili pločama slični nadgrobnici, ali neobrađeni, ili samo ovlaš pritesani. Isto tako sam naveo da su na mnogo mjesta nađeni amorfni ili samo ovlaš pritesani nadgrobnici koji su najviše sličili sanducima ili stubovima. Činjenica je da takvih nadgrobnika, zajedno sa stećcima raznovrsnih oblika, ima u svim krajevima. Ipak smo najviše amorfnih ploča našli u Srbiji, amorfnih sanduka u centralnoj i istočnoj Bosni, a amorfnih stubova u Srbiji i istočnoj Bosni.

Kako se po svemu vidi, ja sam zauzeo stanovište da i amorfne nadgrobnike treba smatrati stećcima, pa sam ih uvrstio i u tabelarne preglede. Smatram, međutim, da izraženo brojno stanje nije baš sasvim tačno, zbog toga što je izvjestan broj onih pritesanih, a vrlo sličnih pločama, koje su evidentičari uvrstili u ploče, a izvjestan broj sličnih sanducima uvrstili u stećke oblika sanduka, ali i zbog toga što je u nekim slučajevima bilo teško odlučiti se da li neke amorfne nadgrobnike uvrstiti uopšte u vremenski period stećaka, ili ih tretirati kao spomenike XVII v. ili još kasnijeg vremena. Posebno je bilo teško i nesigurno razlučiti amorfne stećke od sličnih novijih nadgrobnika u Srbiji i istočnoj Bosni, gdje je takvih spomenika bilo najviše.

Amorfni spomenici se javljaju zajedno sa najstarijim pločama, postavljaju se i dalje, kada se intenzivno klešu sanduci i sljemenjaci, ali izgleda u manjem broju, a ima ih, i to ne u malome broju, u zadnjem vremenskom razdoblju stećaka. Amorfni oblici se, dakle, javljaju kroz čitav vremenski period stećaka. Ali, kada mislimo na najstarije razdoblje stećaka, na XIII, pa eventualno i na drugu polovinu XII v. onda treba imati na umu samo amorfne nadgrobnike u obliku ploča i sanduka, a kada mislimo na XVI v. onda prvenstveno imamo na umu amorfne stubove. Na nekim nekropolama se jasno zapaža proces postavljanja raznovrsnih stećaka. Tako, npr., u Hodovu kod Stoca, na nekropoli od 120 stećaka, vidimo kako su najprije postavljeni amorfni primjerci u obliku ploča i sanduka, a najkasnije — na periferiji nekropole — bolje obrađeni i ukrašeni stećci.[83] Slična je situacija i na nekropoli od 90 stećaka u odatle nedalekom selu Stjepan-Krstu, gdje se stariji stećci — odreda amorfni i slabo obrađeni primjerci slični pločama i sanducima — nalaze na platou brijega (tu je i crkva kasnije podignuta), a ostali stećci — lijepo obrađeni i ukrašeni primjerci — raspoređeni su po blagim kosinama ili u podnožju toga brijega, odakle se nastavljaju noviji i savremeni spomenici.[84]

MAUZOLEJI

Mislim da ima razloga da se uz sve naprijed navedene osnovne oblike stećaka i njihove varijante doda još i mauzolej kao poseban vid nadgrobnih spomenika koji je korišten u srednjovjekovnoj Bosni.

U odlomku o arhitekturi grobova bilo je već govora o mauzoleju tepčije Batala u Turbetu kod Travnika, u podnožju brda na kojem se nalaze ostaci srednjovjekovnog grada Toričana. On se sastojao od kamenog sarkofaga u kojem je pokojnik sahranjen, koji je položen u zidanu raku, pokrivenu pločom, na kojoj je bio stećak u obliku sljemenjaka. U jednom zidu rake bila je ugrađena manja ploča sa ćirilskim natpisom koji govori o Batalu. Sve je bilo ograđeno visokim zidom, sa jednim ulazom. Nije poznato da li je postojao kakav pokrov? Pretpostavlja se da je Batalo stolovao u Toričanu. Ovaj Batalov nadgrobni spomenik u literaturi je nazvan mauzolejem.[85]

Vrlo slična ploča, sa natpisom koji se odnosi na kneza Vuka, nađena je u Malom Mošunju, južno od Travnika. Pretpostavlja se da je taj Vuk najstariji sin tepčije Batala.[86] Po toj ploči se može pretpostaviti da je i Vuk imao svoj mauzolej, izrađen po ugledu na očev.

Po svemu sudeći i istaknuti bosanski feudalci Radovan Pribilović, iz Ričica kod Kaknja[87] i veliki kaznac Nespina, iz Gračanice kod Visokog,[88] imali su također svoje mauzoleje. Njihovi epitafi nisu na krupnim nadgrobnicima, na sanducima ili sljemenjacima, nego na osamljenim pločama koje su, po svoj prilici, bile ukomponovane u mauzoleje. Iznad lokaliteta gdje je u zemlji nađena Nespinina ploča, izdiže se brdo na kojem su ostaci utvrđenog srednjovjekovnog grada, zvanog Čajangrada, u kojem je mogao stolovati Nespina. Ispod grada mu je mogao biti mauzolej, kao i Batalov mauzolej.

Ima razloga za pretpostavku da je i u Donjoj Zgošći postojao mauzolej. Pored ostaloga, na to upućuje nalaz ozidane rake, ostataka zidova crkve i luksuznih grobnih priloga.[89]

Neke feudalne porodice su podizale crkve da bi se u njima sahranili njihovi najugledniji članovi, pa bi se takve crkve mogle smatrati jednom vrstom mauzoleja. Takva se zadužbinska crkva nalazi u Vlahovićima kod Ljubinja u kojoj su evidentirani grobovi i stećci sa natpisima njenih ktitora — kneza Vlaća Bijelića i njegovog sina vojvode Vukosava Vlaćevića[90]; takva je i crkva u Petrovićima, u okolini Nikšića, gdje su grobovi i stećci sa natpisima njenih ktitora — vojvode Cvjetka Banjanina i sina mu kneza Grbača Cvjetkovića-Banjanina.[91] Vrlo je vjerovatno da je i crkva u Biskupu kod Konjica bila mauzolejna crkva feudalne porodice Sankovića.[92] Tu su otkriveni temelji crkve i u njima grob i stećak sa natpisom Goisave, žene vojvode Radiča Sankovića. Isto tako je vjerovatno da je mauzolej oblasnog gospodara Sandalja Hranića-Kosače bio u Šćepan-Polju, na ušću Tare i Pive, u Crnoj Gori. Tu su nađeni ostaci crkve, sa grobom i stećkom u obliku lijepo obrađenog sanduka, koji se pripisuje Sandalju.[93]

Na mnogim mjestima sa stećcima su nađeni ostaci temelja nekadašnjih crkava (Bitunja i Drvenice u okolini Ljubinja,[94] Zavala u okolini Trebinja,[95] Bojići kod Kalinovika itd.),[96] na još više mjesta su nađene čitave crkvene zgrade, podignute na starim temeljima, i to kako pravoslavne (Pišče, u okolini Plužina, u Crnoj Gori,[97] Veličani, Dubljani,

Dračevo, Žakovo, Lug, Zaplanik, Začula i dr., u okolini Trebinja,[98] Obalj u okolini Kalinovika,[99] Slato u okolini Nevesinja,[100] Panik i Miruše u okolini Bileće i dr.),[101] tako i rimokatoličke (Brotnjice u okolini Dubrovnika,[102] Tučepi kod Makarske,[103] izvor Cetine kod Sinja,[104] Lisičići kod Benkovca,[105] Ivinj, Srima, Pokrovnik, Biranj, Grebaštica, Prhovo i dr. u okolini Šibenika,[106] itd.), pa nije isključeno da su neke od njih mogle biti grobne crkve, neka vrsta mauzoleja. Ako tome dodam još i okolnost da se mnogi lokaliteti stećaka zovu *crkvine*, što znači da je tu nekada bila crkva, onda vidimo kako stećci imaju veza sa crkvama, bilo da su crkve podizane prije, istodobno ili nešto kasnije od postavljanja stećaka.

Za sada nemamo dovoljno sigurnih podataka o postojanju mauzoleja u kojima su stećci bili jedan od elemenata arhitektonske sepulkralne kompozicije, ali i ovo malo govori da je taj vid nadgrobnih spomenika, kao i u drugim evropskim zemljama, postojao u srednjovjekovnoj Bosni, makar i u vrlo ograničenom broju.

O POSTANKU OSNOVNIH OBLIKA STEĆAKA

Ploče

Nadgrobni spomenici u obliku ploča klesani su i postavljani u mnogim zemljama kroz čitav srednji vijek, pa i dalje, sve do danas. I u našim krajevima, naročito u crkvama i oko njih, bez obzira na religijsku pripadnost, postavljani su već od XI v. nadgrobnici u obliku ploča. Tako su u Starom Baru nađene ploče iz XI—XIII v., sa natpisima „u stilu tadašnje zapadne Evrope".[107] Među starije sačuvane nadgrobne ploče s područja stare Srbije spadaju one igumana Dionisija i Stefana, sina kralja Uroša, kao i brojni fragmenti ploča iz Sopoćana, od kojih jedan sa imenom protovestijara Tome, a drugi sa reljefnom predstavom štita. U crkvi sv. Nikole u Gracu je nađena ploča jeromonaha igumana Joanikija, a u Davidovici kod Brodareva ploče Dimitrija Vratka i sina velikog župana Vratislava.[108] Sve su to ploče iz XII—XIII v. Najstarije ploče koje svrstavamo u stećke, prema natpisima na njima (okolina Trebinja), potječu iz XII i XIII v.[109] Sigurno je da iz toga doba potječu i ploče-stećci koje nemaju natpisa. Najvjerovatnije je da su najstariji stećci u obliku ploča nastali ugledanjem na raniji običaj klesanja i postavljanja ploča u crkvama i oko njih u našim i drugim zemljama. Ugledniji i imućniji ljudi su imali ljepše obrađene i po dimenzijama veće ploče. Siromašniji ljudi su se zadovoljavali i poluobrađenim, pa i amorfnim pločama. Postepeno je nastajalo i ukrašavanje — najprije polumjesecima, zvijezdama i suncem, a onda i krstovima, kao i drugim reljefnim motivima. Možda je u to ranije vrijeme — u XII i XIII v. — bio običaj da se nadgrobni znakovi prave od drveta, možda su te oznake bile u vidu manjih neobrađenih kamenova, ili u vidu nekoliko komada ovalno poredanih malih neobrađenih kamenova, što se nije moglo trajno održati. Stanovništvo Bosne i Huma u XIII v. živjelo je u teškim i nesređenim političkim i ekonomskim prilikama, pretežno u situaciji da se grčevito brani od ugarskih zavojevača, što se moralo odraziti i na kulturu, a to znači i na klesanje nadgrobnih spomenika. Time se, mislim, može objašnjavati izvjesno siromaštvo oblika, ukrasa i natpisa ste-

ćaka u odnosu na stanje u XIV i XV v.[110] Iako za takvo rezonovanje nemamo sigurnijih dokaza, mislim da se može reći da je i pojava većeg broja ploča, a ne sanduka i sljemenjaka, kao nadgrobnih spomenika XIII v., jedan od simptoma pomenutog nesređenog i slabog ekonomskog stanja. Ploče se i dalje klešu, paralelno sa drugim oblicima, iako ne u tako velikom broju. Mnoge od tih ploča sada dobivaju savršeniju formu i više ukrasa, ali za mnoge se može tvrditi da pripadaju siromašnijim slojevima. Postepeno, smanjujući se brojčano, one se održavaju do samoga kraja perioda stećaka, da bi i poslije toga živjele prilagođene novim uslovima. Mislim, dakle, da su ploče, kao osnovni oblik stećaka. najprije postale i da su najduže trajale.

Sanduci

Stećci u obliku sanduka su u izvjesnoj mjeri viši stadij razvoja i transformacije stećaka u obliku ploča. Istovremeno su znak i rezultat sređenih i stabilnijih društvenih odnosa. Zbog toga se u većem broju pojavljuju tek u XIV v. Postepeno, oni postaju sve veći, viši, sa postoljima, ukrašeniji i sa epitafima. Očito je da su najugledniji i najimućniji težili za monumentalnošću u izradi svoje vječne kuće. Da se ovako klesan nadgrobnik smatrao nekom vrstom vječne kuće, vidi se i po natpisu iz Carevca kod Glamoča, u kome se kaže: SE KUĆA MILUTINA MAROEVIĆA I NJEGOVE ŽENE VLADISLAVE...[111] I po predstavi slijepih arkada na izvjesnom broju visokih sanduka, prvenstveno u Hercegovini, i uopšte u južnijim krajevima, vidljiva je težnja vlasnika i majstora za stvaranjem vizije kuće. Pošto se radi o blizini primorja, razumljiva su u literaturi izražena mišljenja nekih istraživača o mogućem utjecaju s te strane, odnosno o ugledanju na primorsku romaničku kuću sa ravnim krovom i sa trijemom.[112] Otuda i predstave stubova i romaničkih lukova iznad njih. Mislim da pretpostavka o postanku sanduka po ugledanju na romaničku kuću ima svoga osnova. Taj umjetnički utjecaj nije ni u vremenskom pogledu u neskladu, ako se uzme u obzir i izvjesna retardacija, što u ondašnjim uslovima nije bila nikakva iznimna pojava. Napominjem da su na nekim primjercima sanduka lukovi arkada šiljasti, gotički, a ne romanički, što se može objašnjavati još lakše — vremenski bližim utjecajima gotičke umjetnosti u našem primorju. Majstori stećaka su bez teškoća mogli da se nadahnjuju klaustrom franjevačkog samostana u Dubrovniku, ili nekim drugim dubrovačkim spomenikom. Međutim, pri razmatranju ovih veza i utjecaja moramo imati pred očima i mogućnost objašnjenja čisto slavenskog porijekla sanduka, na što nas je Vl. Skarić još 1928. god. upozorio.[113] Skarićeva hipoteza o slavenskom porijeklu odnosi se, doduše, na oblik sljemenjaka, ali se ona, kako ćemo vidjeti, može protegnuti i na oblik sanduka. On je u literaturi našao podatke o tome da su Slaveni u svojoj staroj zakarpatskoj postojbini pravili drvene kućice kao svoje nadgrobne spomenike, pa je zaključio da su taj običaj seobom prenijeli i u naše krajeve. O tome će više riječi biti nešto kasnije, a na ovome mjestu želim samo da saopštim da su u zapadnoj Srbiji do prije 100 godina pravili takve kućice kao svoje nadgrobne spomenike,[114] zatim da smo običaj izgradnje nadgrobnih drvenih kućica u vidu otvorenih sanduka nedavno

ustanovili u pravoslavnim selima okoline Priboja. Tako je Z. Kajmaković takve spomenike vidio u Štrpcima kod Priboja.[115] I ja sam ih našao ne samo u Štrpcima nego i u drugim obližnjim selima. U ovome pogledu su važni i nalazi sarajevskog etnologa Zorislave Marković. Ona je u nekim pravoslavnim selima iz okoline Rudog (Prebidoli, Mokronoge i dr.) našla priličan broj drvenih nadgrobnika u obliku otvorenih sanduka, za koje smatra da potječu iz XIX i XX v. Neki primjerci tih „grobnica" — kako ih zovu u tome kraju — bili su ukrašeni urezanim, ponekad obojenim, najčešće motivima krsta u krugu, rozete u krugu, rombovima, grančicama i listovima sa cvjetovima, zatim simbolima zanimanja pokojnika, a ponekad portretima pokojnika.[116] Vojvođanski konzervator i naučni radnik Petar Momirović je pričao Zorislavi Marković da je takve nadgrobnike vidio i u okolini Bajine Bašte i da ih, navodno, ima i u još nekim selima toga dijela Podrinja.[117] Mislim da hipoteza o slavenskom porijeklu ovoga, a pogotovo narednog oblika stećaka ima dosta osnova.

Sljemenjaci

Stećci u obliku sljemenjaka u velikoj mjeri podsjećaju na rimske i starokršćanske sarkofage, zbog čega su neki naučni radnici smatrali da su i nastali po ugledanju na njih. Najprije je M. Hoernes izrazio takvo mišljenje,[118] poslije njega J. Asbóth,[119], a malo kasnije i Ć. Truhelka,[120] kao i još neki drugi. Na formiranje mišljenja nekih od njih od znatnog utjecaja je bilo to što se na mnogim sljemenjacima nalaze isklesane arkade. Postoji nekoliko okolnosti koje ne idu u prilog takvom mišljenju. Jedna je u velikoj vremenskoj distanci koja iznosi gotovo deset vijekova. Antički sarkofag je šupalj, sastoji se od dva dijela i sam predstavlja raku, a sljemenjak je monolitan i kao spomenik postavlja se iznad rake. To je druga negativna okolnost. Zatim treba reći da su nizovi arkada na antičkim sarkofazima rijetka pojava.[121] Osim toga, mogao bi se navesti i malen broj antičkih sarkofaga zatečenih na teritoriji stećaka u kasnom srednjem vijeku. Uostalom, antički sarkofazi nisu ni prvi niti jedini spomenici na koje bismo se u ovoj raspravi mogli pozivati, jer su, npr., poznate preistorijske urne u obliku kuće u sjevernoj Njemačkoj, Italiji i na Kreti, zatim kasnoantički i starokršćanski grobovi od opeka u obliku kuće, onda grčki antički sarkofazi, itd.[122] Mislim da su bosanskohercegovačkim „kovačima" mnogo bliži bili srednjovjekovni kršćanski sarkofazi koje su mogli vidjeti i u pravoslavnim i u rimokatoličkim crkvama u našoj, kao i u susjednim zemljama, a koji kao ustaljeni oblici počinju već od IX v. U Splitu se nalaze sarkofazi arhiepiskopa Ivana Ravenjanina i priora Petra, iz XI v.,[123] u Zadru je sarkofag sv. Šimuna, iz 1380. god., koji je napravljen po želji hrvatsko-ugarske kraljice Jelisavete, inače kćerke bosanskog bana Stjepana II Kotromanića.[124] Spomenuo sam ove reprezentativne primjerke najviše zbog toga što oni ne samo po oblicima nego i po svojim reljefima, pa i skulpturama imaju dosta veze sa stećcima. Na sarkofazima u Splitu nalaze se reljefni motivi kosih krstova sa krakovima u vidu ljiljana, kakve imamo i na stećcima, na sarkofagu sv. Šimuna su brojni reljefni motivi ljiljana, isti kao i na stećcima, te ležeća figura sveca, kakvu pojavu, kao

utjecaj Zapada, nalazimo i na nekoliko primjeraka stećaka.[125] Bosanski majstori stećaka su mogli naći uzore i u čitavom nizu srpskih crkava. Spomenimo samo Sopoćane, gdje su bili mermerni sarkofazi kralja Uroša I i arhiepiskopa Joanikija, s kraja XIII v.,[126] zatim sarkofag sv. Marije u Svaču, iz XIII v., onda sarkofag Jelene Anžujske u Gracu, iz XIII v., sarkofag ktitora Davida u crkvi Davidovici kod Brodareva, s kraja XIII v.,[127] sarkofag Stefana Dečanskog i dva nepoznatih pokojnika u Dečanima, u crkvama Pećke patrijaršije nalazi se nekoliko sarkofaga, u Ljubostinji se nalazi Jefimijin sarkofag,[128] itd. I na nekim od ovih srpskih sarkofaga se nalaze reljefi koji su vrlo slični reljefima na stećcima, npr. nizovi ljiljana na Jefimijinom sarkofagu. Prema podacima od prije 120 godina, u crkvi sv. Ahilija u Arilju, iz XIII v., bio je kameni sarkofag sv. Ahilija, a uz crkvu još jedan sarkofag koji je napravljen po nalogu cara Stefana Uroša. A u crkvi sv. Petra u Bijelom Polju, u Crnoj Gori, ustanovljen je mermerni nadgrobnik u obliku izdužene prikraćene piramide za koji je rečeno da pripada nepoznatom raškom episkopu iz XIII—XIV v.[129] Osim toga, na nekim freskama srpskih crkava, kao npr. u Dečanima, nalazimo slike sarkofaga (u sceni Hristova vaskrsenja i na još nekoliko mjesta). Konačno, i na samome bosanskom teritoriju su postojali sarkofazi, npr. kralja Tvrtka II i kralja Tomaša na Bobovcu.[130] Na više primjeraka kršćanskih sarkofaga, kao npr. na onome sv. Šimuna, predstavljene su arkade, sa stubovima i lukovima, što nalazimo i na sljemenjacima, koji su zbog toga poprimili izgled crkvice — mauzoleja, a to je vjerovatno i bila krajnja težnja pokopanih ličnosti. Svi ovi i slični primjeri idu u prilog mišljenju da su srednjovjekovni kršćanski sarkofazi mogli stvarno i neposredno utjecati na klesanje stećaka u obliku sljemenjaka. Vremenski daleki antički sarkofazi su mogli biti samo od posrednog utjecaja. Ali, pri razmatranju ovoga pitanja moramo uzeti u obzir i slavensku komponentu. Već sam, pišući o porijeklu sanduka, naveo da je Vladislav Skarić izrazio mišljenje da su Slaveni donijeli običaj pravljenja drvenih kućica nad grobovima.[131] On je tada mislio na kućice u obliku sljemenjaka. To mišljenje je nedavno novim podacima potkrijepio dr M. Hadžijahić.[132] Još je A. Sapieha istakao stećke građene u obliku kuće. Povodom toga je rusko-poljski arheolog Chodakowsky-Czarniesky, u svom prevodu Sapiehe, dodao da se u južnoj Rusiji i danas pokojnik stavlja u lijes u obliku kuće koji se zove „Domovina".[133] Skarić je na osnovu slike ruskog nadgrobnog spomenika iz 1634. god. zaključio da su ne samo kod nas nego i u drugim zemljama pravljeni nadgrobni spomenici u obliku kuće. U tome su ga podržavali nalazi natpisa na stećcima u Carevcu kod Glamoča i Starom Selu kod Donjeg Vakufa, u kojima se ti stećci nazivaju „kuća" i „vični dom".[134] Prema navodima S. Obradovića, vidimo da su takve drvene kućice postavljane u Srbiji, u krajevima oko Užica,[135] do prije oko stotinu godina, a iz naprijed navedenih podataka vidjeli smo da su drvene kućice u obliku sanduka sve do naših dana postavljane u okolini Rudog i Priboja.[136] Od značaja je činjenica da su u nekim crkvama moravske škole ustanovljeni drveni sarkofazi.[137] Za razliku od hercegovačkih i primorskih sljemenjaka, ovi u Bosni nemaju arkada, da bi stvarali viziju primorske kuće, nego imaju elemente tadašnje bosanske drvene kuće. Tako smo na više primjeraka sljemenjaka, npr. oko Olova, Kladnja i Kalesije, ustanovili da su im krovne plohe klesane tako da predstavljaju krovove

kuća od drvenih daščica, od šindre — „na klis".[138] Osim toga, našli smo i više primjeraka čije su vertikalne strane klesane tako da se na njima vide vertikalne, a u nekim slučajevima i horizontalne, drvene oblice.[139] A drvene oblice i daščani pokrov su dva bitna faktora tipične seoske bosanske kuće, tzv. „brvnare". Bosna je u srednjem vijeku obilovala drvetom, pa je razumljivo što su ne samo seoske kuće nego i svi drugi arhitektonski objekti pravljeni od drveta. U periodu stećaka, kao i još dugo poslije njega, u Bosni su i crkve građene od drveta, zbog čega se ne samo u Hercegovini nego i u Bosni osjećala tendencija građenja „vječne kuće" u viziji crkve. Sve ovo nesumnjivo govori o tome da hipoteza o slavenskom porijeklu sljemenjaka ima svoje opravdanje. Možda će se jednoga dana moći navesti još neki argumenti u prilog njoj. Nije isključeno da su prije kamenih stećaka u obliku sljemenjaka pravljeni drveni sljemenjaci, a da je još nešto kasnije drveni materijal zamijenjen kamenim kao trajnijim.

Iako izgleda da obadvije hipoteze, kako ona o srednjovjekovnom kršćanskom porijeklu tako i ova o starom slavenskom, imaju svojih opravdanja, ipak se čini da je naš sljemenjak prvenstveno produkt razvoja stećaka na ovome tlu, tj. da se taj oblik, kao viši stadij sanduka, upravo tu pojavio i razvio. Takvoj pretpostavci ide na ruku i okolnost što se pomenuti kršćanski sarkofazi nalaze u relativno malom broju, i to izvan teritorija stare Bosne, kao i okolnost što staroslavenske drvene nadgrobnike od pojave sljemenjaka dijeli dosta veliki vremenski hijatus.

I pored svega navedenoga, smatram da pitanje postanka sljemenjaka još uvijek ostaje otvoreno, čekajući na svoje egzaktnije objašnjenje.

Stubovi

Za stećke u obliku stubova je teško naći uzore u kršćanskim spomenicima naših krajeva. Stele nekih drugih evropskih zemalja, kao npr. one u Irskoj, ne bi mogle doći u obzir ne samo zbog toga što je to velika geografska udaljenost nego i zbog toga što su vremenski daleko (VII—VIII v.). Ni antičke stele, zbog velike vremenske distance, a i neznatnog broja sačuvanih u našim krajevima, ne bi došle u obzir kao uzori. Pojedinačni primjerci, nađeni u susjednim oblastima, kao što je spomenik Altomana, oca vojvode Nikole Altomanovića (danas u Zavičajnom muzeju u Kraljevu), ili spomenik despota Stefana u Markovcu kod Mladenovca, u Srbiji, poznat pod imenom „Despotov kamen", kao iznimke, ne znače mnogo, a po vremenu nisu ispred naših stubova.[140] Razmišljajući o mogućim uzorima, tražeći rješenja pitanja postanka stećaka-stubova, došao sam do uvjerenja da su muslimanski nadgrobni spomenici, tzv. nišani, bili glavni razlog i neposredan povod pojavi naših stubova. To mišljenje sam već izrazio i obrazložio.[141] Zauzimajući srpske i makedonske oblasti, Turci su već krajem XIV v. postavljali nišane nad grobovima svojih umrlih. Za uglednike su se ti spomenici klesali u Carigradu i odatle dopremali u Skopsko krajište, ali su se klesali i u samome Skoplju. Odmah po dolasku Turaka u neke naše istočnije krajeve Bosne, još i prije pada Bosne 1463. god., takvi nišani su se klesali i postavljali, kako za poginule i umrle Turke tako i za domaće Musli-

mane. Za najuglednije pokojnike uvozili su se skopaljski („ušćupski") mermerni nišani, kao i vrlo ukrašeni carigradski nišani. Običan svijet u Anadoliji i drugim krajevima azijske Turske, kao i običan i siromašniji turski i domaći muslimanski svijet u Makedoniji postavljao je rustične stele bez ikakvih ukrasa i natpisa, kakav je običaj ostao sve do naših dana (Tetovo). Paralelno su postavljani i nišani koji su svojim oblikom stvarali viziju ljudske glave, sa turbanom ili sa nekom drugom kapom. Osmanski Turci su običaj pravljenja nišana prihvatili od Turaka-Seldžuka. Formirajući i ukrašavajući svoje nadgrobne spomenike, Seldžučki Turci su mnogo toga baštinili od Armenaca i Perzijanaca.[142] Osmanski Turci su običaj pravljenja nišana prenijeli na Balkan. Zbog duboko ukorijenjene tradicije stećaka, u Bosni i Hercegovini su muslimanski nišani dosta primili od umjetnosti stećaka. To se sasvim dobro uočava kod nišana XV i XVI v., posebno kada se tiče reljefnog repertoara, a onda i natpisa nišana u staroj bosanskoj ćirilici. Utjecaj islamske nadgrobne umjetnosti osjetio se vrlo brzo i na stećcima. Već u XV v. ne samo da se klešu nišani i postavljaju na muslimanske grobove nego se takvi isti oblici postavljaju i na neke kršćanske grobove. Najznačajnija je, međutim, činjenica da se u to vrijeme sami stećci, kao nadgrobnici domaćih kršćana i sljedbenika Crkve bosanske, klešu i postavljaju uspravno. Tako, uz ležeće oblike — ploče, sanduke i sljemenjake — sada počinju da se postavljaju stele, stubovi, obelisci i prelazni oblici ka nišanima. U tim uspravnim oblicima prepoznajemo gotovo sve vrste i podvrste ploča i sanduka. Čak se sada i oblici sljemenjaka nalaze u uspravnom položaju. Prosto, kao da su se dosadašnji ležeći stećci sada počeli dizati i uspravljati. Naravno, ti uspravno stojeći su sada postali nešto manjih dimenzija, neki su sada imali produžen donji dio za usađivanje u zemlju, ili su na drugi način prilagođeni za novi položaj. Razumljivo, te okolnosti nam pomažu i uslovljavaju datiranje uspravnih stećaka. Tako, po mome mišljenju, stubovi počinju da se postavljaju najranije oko polovine XV v., ali njihova glavnina pripada kraju toga i prvoj polovini XVI v. Za takvo relativno kasno datiranje govori i to što je ova vrsta oblika redovno situirana na periferiji nekropola. Činjenica da su stubovi najviše zastupljeni u Srbiji i istočnoj Bosni, da ih malo ima u centralnoj Bosni, a da su u zapadnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj vrlo rijetka ili gotovo sasvim iznimna pojava, jasno govori gdje se taj utjecaj, zbog turske prisutnosti, najprije i najsnažnije odrazio.

Krstače

Krstače su vrlo tipičan kršćanski nadgrobnik. I pored toga što je većina bosanskohercegovačkog življa slijedila bosansku crkvu, za koju se kaže da je propovijedala umjereno heretičko učenje, koje se pred kraj svoje egzistencije približilo učenju službene crkve, mislim da su se u grobovima pod krstačama pokopavali isključivo ortodoksni kršćani. Nema sigurnih podataka kada su krstače nastale, a pogotovo šta su njihovi uzori. Po natpisima na krstačama, nijedna od njih ne bi se sa sigurnošću mogla staviti prije kraja XV v. (M. Vego je od tridesetak krstača, koliko ih ukupno ima sa natpisima, samo pet datirao u XV v.,

nijednu prije toga, a sve ostale u XVI—XVII v.).[143] Po tome što se, u odnosu na stećke ostalih oblika na istim nekropolama, krstače redovno nalaze na periferiji tih nekropola, npr. u Veličanima, Strujićima, Dračevu, Žakovu i Papratnici, na području Popovog polja, u Hercegovini,[144] nećemo pogriješiti ako ustvrdimo da im početak pada pred sam kraj razdoblja egzistencije stećaka, ubrzo poslije pojave stubova, najvjerovatnije u drugu polovinu XV v. Ako tako stvar postavimo, nameće nam se neminovno povezivanje krstača sa muslimanskim nišanima, unekoliko slično situaciji sa stubovima. Naime, u vrijeme dolaska i ustaljivanja Turaka izmijenila se struktura bosanskohercegovačkog stanovništva po vjerskoj pripadnosti. Nestali su „bogumili", a stvorile se dvije vjerske formacije — na jednoj strani su bili muslimani, a na drugoj kršćani (rimokatolici i pravoslavni). Muslimani uvode svoje nadgrobne spomenike — nišane, a pred kršćane se postavlja dilema: ili nastaviti sa klesanjem i postavljanjem stećaka, ili se opredijeliti za neke nove, drugačije spomenike, koji bi svojim izgledom više odgovarali njihovom vjerskom opredjeljenju. Stećke, kao stari zajednički narodni običaj, bilo je teško napustiti i njih će, stoga, još dosta dugo praviti, pa makar se, prema ugledanju na nišane, oni u dobrom broju postavljali uspravno. Uspravni spomenici bi kršćanima najbolje odgovarali u novonastalom vremenu (vremenu nišana), ali kako bi trebalo da oni izgledaju, odnosno kako da se njima istakne kršćansko obilježje? Nišani sa turbanom su, osim toga, sugerirali i viziju ljudske figure, pa je i to bio jedan od elemenata dileme. U takvoj situaciji čini mi se sasvim logičnim da je pred njihove oči iskrsavalo najtipičnije i najsimboličnije obilježje kršćanstva — krst, koji je, prije svega, predstava Kristove muke i samoga Krista, a onda i višestruko znamenje — u crkvenim obredima, u arhitekturi i arhitektonskoj plastici, na sarkofazima crkvenih velikodostojnika i sl. Poznato je da su se kamenim krstovima obilježavala mjesta važnijih događaja, posebno mjesta mučenja i pogibije istaknutih ličnosti vezanih za period primanja kršćanstva, npr. u Armeniji.[145] Vjerovatno je to bio glavni razlog pojavi izvjesnog broja krstača kao nadgrobnih spomenika istaknutih crkvenih dostojanstvenika u nekim zemljama. U južnoj Francuskoj su se u XIII i XIV v. pojavili i brojni nadgrobnici u formi polukrstača, za koje neki misle da su pripadali katarima. Nemamo sigurnih podataka, ali je vjerovatno u to doba, ili nešto kasnije, došlo i do pojave krstača kao nadgrobnih spomenika i u drugim zemljama. U bosanskohercegovačkim uslovima najprije su se pojavili prelazni oblici od stubova ka krstačama, kakav je, npr. slučaj sa nadgrobnikom „kneza Stjepana" (stub sa tek naznačenom glavom) u okolini Sarajeva,[146] ili kakvi su travničko-zenički „hrišćanski nišani"[147] (velika okrugla glava i stidljiva pojava poprečnih krakova), iza toga se pojavljuju krstače sa vrlo malim, kratkim poprečnim krakovima, kakav primjerak postoji u Nekuku kod Stoca,[148] ili u Kotezima kod Ljubinja, onda su uslijedile rustične krstače u istočnoj Hercegovini (zaobljena ili okruglasta glava, oborena ramena, predstava lica),[149] da bi se konačno došlo do pravih krstača (grčki ili latinski krst). Po prilici se ovakav proces formiranja krstača odvijao i u drugim našim područjima, naročito u staroj Srbiji i Sandžaku. Mislim da su krstače-stećci postavljane prvenstveno na grobove sveštenih lica. U prilog takvom mišljenju ide činjenica što se krstače nalaze ne samo na periferiji nekropola nego često uz same crkvene

zgrade, kakav je slučaj, npr. u Popovu polju, u Hercegovini, što neki natpisi direktno spominju pokopane sveštenike, i što se na nekim krstačama nalaze reljefni motivi koji atribuiraju sveštenike. U vezi s ovim napominjem da je ukupan broj krstača sasvim malen (336), tako da i to posredno omogućuje pripisivanje krstača prvenstveno sveštenim licima. Ako bi trebalo da se konkretnije odlučim za vjeru tih ljudi, mislim da se većina odnosi na pravoslavne sveštenike.

Smatram da se za krstače — stećke može reći da su uglavnom pojava XVI v; one kao i ostali osnovni oblici postoje do kraja života stećaka, ali i kasnije, prilagođavajući se novim uslovima, nastavljaju svoj život, sve do naših dana. U austrijskim i njemačkim zemljama su već u XVI v. klesane kamene krstače, ali su ubrzo prevladale krstače od metala.[150]

Na izbor krsta kao oblika nadgrobnika, kako u našim tako i u drugim zemljama, svakako je bitno utjecao simbolizam ovoga najizrazitijeg opštekršćanskog znaka, a neposredan povod što je u Bosni i Hercegovini došlo do pojave stećaka u obliku krsta leži u muslimanskim nišanima, koji su, osim toga, bili i od izvjesnog utjecaja pri kreiranju nekih svojstava krstača (antropomorfnost i dr.). Da li je postojao još neki faktor koji je bio od neposrednog utjecaja na krstače, za sada nije moguće reći ništa sigurno.

[1] Š. Bešlagić, *Oblici stećaka*, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XLIII, Sarajevo 1972 (Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15), 173—213.
[2] Đ. Stratimirović, *Srednjovjekovno groblje kod Zgošće*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu III, Sarajevo 1891 (knj. II), 122—141.
[3] P. Kaer, *O stećcima*, Starohrvatska prosvjeta I, Zagreb 1895, 27—34, 157—164, 218—223 i II, Zagreb 1896, 18—24 i 91—99; Isti, *Pierres Sépulcrales Dalmates*, Lyon, 1887.
[4] F. Kanitz, *Altere und neuere Grabdenkmalformen im Königreich Serbie*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien, Bd. XIX, 1889.
[5] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu III, Sarajevo 1891 (knj. IV), 368—387.
[6] Isti, *Srednjovječni stećci Bosne i Hercegovine, Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo 1942, 630.
[7] V. Ćurčić, *Sredovječna groblja*, rukopis u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.
[8] A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950.
[9] Isti, *Olovo*, Beograd 1951.
[10] Isti, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952.
[11] D. Sergejevski, *Ludmer*, Sarajevo 1952.
[12] M. Vego, *Ljubuški*, Sarajevo 1954.
[13] I. Renđeo, *Sredovječni nadgrobni spomenici-stećci*, Bibliografija i građa za umjetnost i srodne struke VIII, Zagreb 1953 (izdato kao rukopis).
[14] L. Katić, *Stećci u Imotskoj Krajini*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 131—169.
[15] M. Ćorović-Ljubinković, *Nekropole i grobni belezi*, Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I—II, Beograd 1953 i 1956, 169—197 i 231—261.
[16] A. Horvat, *O stećcima na području Hrvatske*, Historijski zbornik IV, Zagreb 1951, 157—162; Ista, *Prilog rasprostiranju stećaka u Liki i Baniji*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 15, Split 1963, 26—34.
[17] O. D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967, 86—87.
[17a] P. Ž. Petrović, *Iz naše prošlosti I—II*, Beograd 1959—1960, 7—16.
[17b] A. Škobalj, *Obredne gomile*, Sv. Križ na Čiovu 1970, 223—225.
[18] Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954.
[19] Isti, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959.
[20] Isti, *Kalinovik*, Sarajevo 1962.
[21] Isti, *Popovo*, Sarajevo 1966.
[22] Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1976.
[23] M. Šakota, *Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja*, Saopštenja IX, Beograd 1971, 19—46.
[24] M. Vego, *Srednjovjekovni bihaćki latinski spomenici XVI* v., Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IX. N. s. (Arheologija), Sarajevo 1954, 255—272.
[25] Š. Bešlagić, *Stećci i neki njima slični nadgrobni spomenici* u *okolini Zadra*, Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21, Zadar 1974, 57—89.
[26] Đ. Stratimirović, n. d., na istom mjestu.
[27] P. Kaer, n. d.
[28] Ć. Truhelka, n. d., na istom mjestu.
[29] Š. Bešlagić, *Popovo*, Sarajevo 1966.
[30] Isti, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 131.
[31] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, Plan I.
[32] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 39, Plan IX.
[33] Isti, *Kupres*, Sarajevo 1954, 26 i 85; Isti, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, Plan na str. 24.
[34] D. Sergejevski, n. d., Plan II; Š. Bešlagić, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, sl. 33; Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, Plan IX; Isti, *Kupres*, Sarajevo 1954, Plan X.
[35] M. Vego, *Ljubuški*, Sarajevo 1954, T. IV, sl. 7.
[36] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, Plan IX.
[37] Isti, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, sl. 116.
[38] Š. Bešlagić, *Popovo*, Sarajevo 1966.
[39] Isti, *Stećci okoline Šibenika*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975, 193.

[40] A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950, 28, T. VIII, sl. 1.
[41] Š. Bešlagić, n. d., na istom mjestu.
[42] V. Palavestra — M. Petrić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi,* Radovi Naučnog društva BiH XXIV, Sarajevo 1964, 162—163.
[43] Š. Bešlagić, *Kupres,* Sarajevo 1950, sl. 21; Isti, *Stećci na Blidinju,* Zagreb 1959, 50.
[44] Isti, *Stećci i neki njima slični nadgrobni spomenici u okolini Zadra,* Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21, Zadar 1974, 66.
[45] Isti, *Trnovo — srednjovjekovni nadgrobni spomenici,* Naše starine XI, Sarajevo 1967, 103, sl. 6—7.
[46] M. Vego, *Ljubuški,* Sarajevo 1954, sl. 15—16.
[47] Š. Bešlagić, *Stećci Hodova,* Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, sl. 8.
[48] Isti, *Stećci u Opličićima,* Naše starine VII, Sarajevo 1960, 145—153.
[49] Ć. Truhelka, *Crtice iz srednjeg vijeka,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XX, sv. 4, Sarajevo 1908, 419—432.
[50] Š. Bešlagić, *Ljubinje,* Naše starine X, Sarajevo 1965, 136.
[51] Isti, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 44 i 88.
[52] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Šibenika,* Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975, 193; Isti, *Stećci i neki njima slični nadgrobni spomenici u okolini Zadra,* Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21, Zadar 1974, 77.
[53] Zahvaljujem Z. Kajmakoviću na podacima.
[54] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 88; Isti, *Kupres,* Sarajevo 1954, 160.
[55] Isti, n. d., sl. 112 a.
[56] Isti, *Stećci u okolini Vlasenice,* Starinar XXIII, N. s., Beograd 1972, 117.
[57] V. Palavestra — M. Petrić, n. d., 162.
[58] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, sl. 7.
[59] Isti, *Stećci kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 32.
[60] Isti, *Kupres,* Sarajevo 1954, sl. 74.
[61] Đ. Stratimirović, n. d., 122—141; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 46—49.
[62] I. Renđeo, n. d., 11.
[63] P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline,* Konjic 1975, 217.
[64] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 16, sl. 5.
[65] V. M. Ivanović, *Srednjovekovni nadgrobni spomenici u Podrinju,* Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVII, Beograd 1954, 260, sl. 8.
[66] D. Sergejevski, *Ludmer,* Sarajevo 1952, sl. 10, 14 i dr., T. XLVIII, sl. 13 i 14.
[67] Isti, n. d., T. XLVIII, sl. 4.
[68] Isti, n. d., T. XLVIII, sl. 16 i 17.
[69] Đ. Mazalić, *Kraći članci i rasprave,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV—V, N. s., Sarajevo 1950, 231—241; Š. Bešlagić, n. d., 49—50, sl. 58 i 59.
[70] A. Benac, *Olovo,* Beograd 1951, 26—28, T. XVI, sl. 24 a — 24 g.
[71] Š. Bešlagić, *Popovo,* Sarajevo 1966, 33, sl. 49—50.
[72] Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 380—381.
[73] Isti, *Stećci u Opličićima,* Naše starine VII, Sarajevo 1960, 153, sl. 12.
[74] Isti, *Stari krstovi u Drežnici,* Naše starine III, Sarajevo 1956, 180—181, sl. 4; Z. Kajmaković, *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja,* Naše starine IX, Sarajevo 1964, 145—165.
[75] A. Benac, *Široki Brijeg,* Sarajevo 1952, sl. 14 i 15 a.
[76] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 63—67.
[77] Isti, *Popovo,* Sarajevo, 1966, sl. 9.
[78] Z. Kajmaković, n. d.
[79] Đ. Mazalić, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika,* Naše starine IV, Sarajevo 1957, 97—118.
[80] Š. Bešlagić, n. d., sl. 87.
[81] Đ. Mazalić, n. d., sl. 17.
[82] Isti, n. d., sl. 2; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, sl. 1.
[83] Isti, *Stećci u Hodovu,* Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, 133—135 i 160—161.
[84] Isti, n. d., 161.

[85] Đ. Mazalić, *Konzervatorski zahvat na Batalovoj grobnici i njezin današnji izgled,* Naše starine VI, Sarajevo 1959, 239—242; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 111—112.

[86] J. Krajinović, *Tri revidirana natpisa iz okoline Travnika,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu LV, Sarajevo 1943, 234—236; Š. Bešlagić, n. d., 103—104.

[87] Š. Bešlagić, n. d., 98—99.

[88] Isti, n. d., 95—96.

[89] Isti, n. d., 97—98.

[90] Isti, *Ljubinje,* Naše starine X, Sarajevo 1965, 144—148 i 160—161.

[91] J. Ivović, *Tri natpisa u selu Petrovićima,* Istorijski zapisi X, knj. XIII, Cetinje 1957, 258—265.

[92] M. Vego, *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. s. X, Sarajevo 1955 (Arheologija), 157—166 i XII (1957), 127—139; P. Anđelić, n. d., 192—193.

[93] Stećak je nedavno otkrio prof. V. Đurić. Materijal još nije publiciran. Zahvaljujem Z. Kajmakoviću na podatku.

[94] Š. Bešlagić, *Stećci u Bitunjoj,* Naše starine IX, Sarajevo 1964, 93—95; Isti, *Ljubinje,* Naše starine X, Sarajevo 1965, 147—148.

[95] S. Tihić i Đ. Basler, *Crkva sv. Petra u Zavali,* Peristil II Zagreb 1957, 109—111; M. Vego, *Arheološko iskopavanje u Zavali,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIV, N. s. (Arheologija), Sarajevo 1959, 192—199; Š. Bešlagić, *Popovo,* Sarajevo 1966, 49—50.

[96] Š. Bešlagić, *Kalinovik,* Sarajevo 1962, 63.

[97] Isti, *Stećci u Pivi,* Starine Crne Gore V, Cetinje 1975, 87—89.

[98] Isti, *Popovo,* Sarajevo 1966.

[99] Isti, *Kalinovik,* Sarajevo 1962, 66—70.

[100] Isti, *Nevesinjski stećci,* Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 112.

[101] Isti, *Stećci,* kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, 368—369.

[102] Isti, *Stećci u Brotnjicama,* Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VIII—IX, Dubrovnik 1962, 66—68.

[103] N. Božanić-Bezić, *Stećci i nadgrobne ploče u Makarskom primorju,* Starinar XVII, Beograd 1967, 168—169; Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 84.

[104] L. Katić, *Stećci u Imotskoj Krajini,* Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 153; Š. Bešlagić, n. d., 75—76.

[105] Š. Bešlagić, *Stećci i neki njima slični nadgrobni spomenici u okolini Zadra,* Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21, Zadar 1974, 70—71.

[106] Isti, *Stećci u okolini Šibenika,* Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975, 179—199.

[107] J. Maksimović, *Kameni nadgrobni spomenici,* Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti, br. 19—20, Beograd 1975/76, str. 9.

[108] Ista, n. d., 10.

[109] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH III,* br. 128 i 129.

[110] P. Anđelić, *Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku,* Glasnik Zemaljskog muzeja XXV, N. s. (Arheologija), Sarajevo 1970, 207—208.

[111] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH IV,* br. 261.

[112] A. Evans, *Antiquarian Researshes I—II,* 86—87; Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu III, Sarajevo 1891, 370.

[113] Vl. Skarić, *Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XL, sv. II, Sarajevo 1928, 141—144.

[114] S. Obradović, *Opisanie okružija užičkog,* Glasnik Društva srbske slovesnosti X, Beograd 1858, 344.

[115] Zahvaljujem Z. Kajmakoviću na podacima.

[116] Z. Marković, *Drvene grobnice u okolini Rudog,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VIII, N. s., Sarajevo 1953, 317—319.

[117] Ista, n. d., na istom mjestu.

[118] M. Hoernes, *Alterthümer der Herzegovina,* Sitzungberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Bd. 97, Wien 1881.

[119] J. Asbóth, *Bosnien und die Herzegovina,* Wien 1888, 106.

[120] Ć. Truhelka, n. d., 370; K. Jireček, *Istorija Srba I,* 123; A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950, 29.

[121] D. Sergejevski, *Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću*, Cetinje 1952, 22; Lj. Karaman, *O bosanskim srednjovjekovnim stećcima*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 178.

[122] Lj. Karaman, na istom mjestu.

[123] B. Gabričević, *Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXII, Split 1960, 87—101.

[124] M. Krleža i saradnici, *Zlato i srebro Zadra i Nina*, Zagreb 1972.

[125] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 237.

[126] J. Maksimović, n. d., 13; *Saopštenja VIII*, Beograd 1969, sl. 6 na str. 98.

[127] J. Maksimović, n. d., 13.

[128] J. Maksimović, n. d., 14—15; S. Obradović, *Opisanie okružija užičkog*, Glasnik Društva srbske slovesnosti, X, Beograd 1858, 334.

[129] R. Ljubinković, *Humsko eparhijsko vlastelinstvo u crkvi svetoga Petra u Bijelom Polju*, Starinar IX—X (1958—1959), Beograd 1959, 107; Isti, *Iskopavanja na crkvi svetoga Petra u Bijelom Polju*, Materijali IV — Sedmi kongres arheologa Jugoslavije u Herceg Novom 1966. g., Beograd 1967, 103—104.

[130] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973, 81—98.

[131] Vl. Skarić, n. d.

[132] M. Hadžijahić, *Prilog Skarićevoj hipotezi o porijeklu stećaka*, Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 287—296.

[133] Chodakowsky-Czarnizesky, *Djela Slobodnog društva ruske literature*, sv. IX, god. 1820. (prema I. Renđeu, n. d., 21).

[134] Ć. Truhelka, *Starobosanski pismeni spomenici*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VI, Sarajevo 1894, 782; K. Hörmann, *Starobosanski natpis iz XV v.*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu III, Sarajevo 1891, 48—53.

[135] S. Obradović, n. d.

[136] Vidi napomenu br. 116.

[137] J. Maksimović, n. d., 14.

[138] A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, sl. 1, 2, 52 a.

[139] Isti, n. d., sl. 18 a i 18 b.

[140] *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji II — centralna Srbija*, Beograd 1956, 261.

[141] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*, Djela Akademije nauka i umjetnosti BiH LIII (Odjeljenje društvenih nauka, knj. 30), Sarajevo 1978, 14—18.

[142] Isti, n. d., 16—17.

[143] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa u BiH* I/41, II/77 i 99, III/147 i IV/315.

[144] Š. Bešlagić, *Popovo*, Sarajevo 1966, 21, 23, 26, 29 i 57.

[145] Isti, *Armenski hačkari i naši stećci*, Naše starine XIV—XV, Sarajevo 1981, 65—83.

[146] Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 13, sl. 1.

[147] Đ. Mazalić, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, Naše starine IV, Sarajevo 1957.

[148] Š. Bešlagić, *Stećci na Nekuku kod Stoca*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XXI, Beograd 1958, 155—174, sl. 16.; Isti, Popovo, Sarajevo 1966, 21, sl. 9.

[149] Isti, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 97—122; Z. Kajmaković, *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 145—165.

[150] J. i F. Karl Azzola, *Mittelalterliche Scheibenkreuz-Grabsteine in Hessen*, Zeitschrift des Vereins fur hessische Geschichte und Landeskunde — Band 82, 1971, 9—60, Tafel 1—117.

2 — RELJEFI STEĆAKA

Reljefi predstavljaju najizrazitije i najvrednije umjetničko svojstvo stećaka. Upravo su zbog reljefa stećci privlačili veliku pažnju mnogih naučnih radnika i drugih posmatrača. Istraživači stećaka su se najduže zadržavali na raznovrsnim reljefnim motivima, opisivali ih, crtali, fotografisali i to publicirali. Mnogi od njih, naročito stariji istraživači, imali su uglavnom površna i pogrešna viđenja. Neke njihove pogreške su prouzrokovane vrlo plitkom plastičnošću reljefa, zatim njihovim oštećenjima, a onda i posmatranjem pod nepovoljnim osvjetljenjem, jer nije bilo lako, a nekada ni moguće uopšte, u svako doba dana, ili za kratko vrijeme, vidjeti i fotografisati pojedine motive. Neki pogrešni opisi su posljedica jednostranog pristupa i unaprijed formiranog mišljenja o izgledu i značenju izvjesnih motiva. Istraživači novijeg vremenskog razdoblja su tim poslovima pristupali bez predubjeđenja, ozbiljnije, imali su više vremena i više su se udubljivali, pa su njihovi podaci mnogo objektivniji i uvjerljiviji.

BROJNO STANJE

Malo je istraživača stećaka koji su pokušali da nešto određeno kažu o broju stećaka koji na svojim plohama imaju reljefe. Vjerovatno je mnoge od njih to pitanje zanimalo, ali je bilo teško i nezahvalno upuštati se u njegovo rješavanje u uslovima kada stećci još nisu bili evidentirani, kada se repertoar reljefnih motiva samo fragmentarno poznavao.

M. Hoernes, jedan od najstarijih istraživača, rekao je da na svakih stotinu stećaka dolazi jedan sa ukrasom ili sa natpisom.[1]

Ć. Truhelka spada među starije, ali vrlo aktivne istraživače stećaka.[2] Može se pretpostaviti da je ovaj naučni radnik još u austrougarskom vremenskom periodu bio najbolje obaviješten o ovoj vrsti spomenika. U jednoj svojoj studiji iz 1891. god. on je rekao da se među trideset stećaka jedva jedan nalazi sa ukrasima, što znači oko 3,3%. Kako je tada operisao sa ukupnim brojem od oko 27.000 primjeraka stećaka, proizlazi da ukrašenih ima 900 primjeraka. Jednom drugom prilikom Ć. Truhelka je bio mnogo manje konkretan, rekavši samo da „lijep niz stećaka" posjeduju ukrase.[3]

I. Renđeo je, na osnovu publiciranih materijala prije 1945. god. i svog ličnog uvida na terenu Bosne i Hercegovine, naveo da 900 ukrašenih stećaka, kako je to mislio Ć. Truhelka, uglavnom odgovara stvarnom stanju, ali je izrazio i misao da ukrašenih može biti najviše do 1.500 primjeraka.[4]

M. Krleža je, na osnovu publiciranih materijala, proračunao da oko 30% stećaka u obliku sljemenjaka imaju reljefe.[5]

Po mišljenju A. Solovjeva broj ukrašenih stećaka vjerovatno dostiže 10% ukupnog broja. Kako misli da ukupan broj iznosi 60.000, znači da ukrašenih ima 6.000 primjeraka.[6]

M. Wenzel je navela da je svojom knjigom „Ukrasni motivi na stećcima" obuhvatila više od 3.000 ukrašenih spomenika, što je, po nje-

nom mišljenju, barem tri četvrtine ukupno ukrašenih. Ona, dakle, misli da ukupan broj ukrašenih stećaka iznosi oko 4.000 primjeraka.[7]

Ostali istraživači se nisu bavili ovim pitanjem, niti su saopštavali svoje prognoze. Jedino bi se mogla navesti još N. Miletić, koja općenito smatra da je fond reljefnih motiva stećaka vrlo bogat, da je veoma raznolik i da postoje „beskrajne varijante pojedinih motiva, i još više, beskrajne kombinacije raznovrsnih ukrasa . . ."[8]

Na osnovu podataka prikupljenih sistematskom evidencijom stećaka, koja je završena 1969. god., ja sam izračunao i 1971. god. objavio brojno stanje ukrašenih primjeraka, kako po republičkim teritorijama tako i po osnovnim oblicima tih spomenika. Po toj naučno zasnovanoj statistici, od ukupno 66.478 stećaka, koliko ih je ustanovljeno u Jugoslaviji, ukrašeni spomenici zauzimaju 8,5% ili 5.679 primjeraka.[9] Treba reći da je u međuvremenu od 1969. god. do danas pronađen izvjestan broj do sada neevidentiranih stećaka, a među njima i izvjestan broj onih sa ukrasima.[10] Sada sam u prilici da pružim najnovije podatke o brojnom stanju stećaka koji imaju reljefe:

U Bosni i Hercegovini je prije deset godina bilo 4.586 ukrašenih, u međuvremenu je novopronađenih 52, tako da ih sada ima ukupno 4.638 primjeraka.

U Hrvatskoj je bilo 446, pronađeno je 234, sada postoji 680 primjeraka.

U Srbiji je bilo 167, pronađeno je 23, sada postoji 190 primjeraka.

U Crnoj Gori je bilo 480, pronađeno je 40, sada postoji 520 primjeraka.

Prema tome, na teritoriji Jugoslavije je do 1969. god. ustanovljeno 5.679 stećaka sa ukrasima, u međuvremenu je pronađeno novih 349, što znači da danas u svemu imamo 6.028 primjeraka stećaka sa ukrasima. Prije deset godina broj ukrašenih primjeraka je iznosio 8,5% ukupnog broja stećaka, a sada je on samo nešto izmijenjen i iznosi 8,7%.

Kako se vidi, prognoze navedenih istraživača stećaka o brojnom stanju ukrašenih primjeraka daleko su od stvarnog stanja. Jedino se A. Solovjev u tome pogledu izdvaja, zbog toga što se njegova procjena ne razlikuje mnogo od sadašnjeg utvrđenog stanja.

REPERTOAR I KLASIFIKACIJA RELJEFNIH MOTIVA

Vrlo je malen broj istraživača stećaka koji su se bavili repertoarom i klasifikacijom reljefnih motiva, koji su pokušali da utvrde barem osnovne motive i njihove glavne varijante, te da motive svrstaju i podijele po njihovoj funkciji na spomenicima, po njihovom značenju, po likovnim stilskim osobinama, ili po nekom drugom kriterijumu. Zbog toga, osim u jednom slučaju, do danas nismo imali studije koja bi bila posvećena ovoj problematici. Ipak je bilo nekoliko pokušaja stvaranja liste motiva u jednom grubljem i opštijem smislu, kao i sistematiziranja motiva jednog ograničenog područja.

Ć. Truhelka je najprije sve reljefne motive podijelio na tri osnovne kategorije: *arhitektonske dekorativne, ornamentalne i figuralne motive.* U prvu kategoriju je svrstao „kolonade", za koje je kazao da na stećke prenose građevinske oblike, ali samo kao dekoraciju. Među ornamente

je najprije ubrojao cvijet koji je strogo geometrijski shvaćen, zatim pleteno uže koje obično dijeli površine, a potom vije i grane. Pod vijom ili zavojnicom smatrao je spiralu. Tu je ubrojao i povijenu lozicu sa trolistovima, grančicama i sl., kao i ljiljan. On je štit sa mačem, kao i polumjesec, zvijezdu i jabuku na štitu, smatrao heraldičkim motivima, koji spadaju u kategoriju ornamenata. U figuralne motive ubrojao je kako pojedinačne ljudske i životinjske predstave tako i čitave scene, u čemu nije vidio nikakve alegorije, niti simbole smrti, nego samo realne predstave iz života ondašnjih ljudi.[11] Oko 24 godine kasnije Ć. Truhelka je u osnovne reljefne motive svrstao: vijuge, cvjetove, lisnate vijuge i razne heraldičke motive — mačeve i štitove sa grbovnim oznakama. Tada je u figuralne motive ubrojao i pokušaje portretiranja umrlih, kolo, lov i turnir.[12] Nakon 30 godina ovaj je autor još jedanput pisao o reljefnim motivima. Tada ih je svrstao u tri kategorije: *dekorativne, heraldičke* i *figuralne motive.*[13].

I. Renđeo je motive podijelio po njihovom mjestu nalaza na spomenicima u dvije grupe: 1 — *Motive rubova vodoravnih strana sanduka i ploča i gornjih dijelova vertikalnih strana sanduka i sljemenjaka,* i 2 — *Ukrase u središtu ploha.*[14]

A. Benac je u jednoj prilici sve reljefne motive podijelio na tri glavne grupe: *geometrijske motive, ukrasne znakove* i *figuralne predstave.* U prvu grupu je ubrojao zavojitu liniju, spiralu, pleteno uže i dr. U drugoj njegovoj grupi se nalaze polumjesec, rozeta, krst, ruka s mačem i dr.[15] Iz njegovog nešto kasnijeg pisanja proizlazi mišljenje da se reljefni motivi stećaka dijele na *dekorativne* i *figuralne.*[16]

D. Sergejevski je reljefne motive Ludmera podijelio na pet grupa: 1 — *društveno-socijalni amblemi,* 2 — *religiozni simboli,* 3 — *ornamentalni i likovi bliski simbolima,* 4 — *figuralni ornamenti,* i 5 — *ornamenti u uskom smislu.*[17]

Š. Bešlagić je sve motive također podijelio na tri glavne grupe: *ornamente, ostale ukrasne znakove* i *figuralne predstave.*[18]

P. Korošec sve motive okoline Travnika smatra ornamentima, koje dijeli na tri grupe: *arhitektonsku, simboličnu* i *figuralnu grupu.* U prvu grupu ubraja same oblike spomenika (sa isturenim krovom i bez njega). Simboličku grupu ornamenata svodi na rozetu ili jabuku i na polumjesec, ali tu uvrštava i motiv grane sa spiralnim zavojima.[19]

A. Solovjev je predložio podjelu reljefnih motiva „prema unutrašnjem značenju" na tri osnovne vrste: *simbolične, svjetovne* i *neutralne.* Po njegovom mišljenju, postoji i znatan broj motiva zajedničkog karaktera, koje naziva *mješovitim* motivima.[20]

N. Miletić je sve reljefne motive grubo svrstala u šest grupa: *geometrijski ornamenti, simbolični znakovi, biljni motivi, životinjski motivi, arhitektonski motivi* i *figuralne scene.*[21] Drugom prilikom je ona sve motive svrstala ovako: *ornamentalne trake geometrijskog i vegetabilnog porijekla, arhitektonski motivi, simbolički znakovi, heraldički motivi, predstave biljnog i životinjskog svijeta, usamljeni likovi i figuralne scene.*[22]

Jedan sasvim objektivan kritički osvrt na naprijed navedene klasifikacije reljefnih motiva otežan je raznovrsnim okolnostima, a prije svega time što su nazivi i pojmovi nekih motiva ne samo proizvoljni i neujednačeni nego i nedovoljno objašnjeni, zatim što i sami autori neka-

da nisu bili dosljedni u svojim klasifikacijama, a napose što se pristupi i kriteriji raznih autora među sobom jako razlikuju. Za Ć. Truhelku se može reći da nije bio dosljedan u stvaranju osnovnih kategorija motiva, jer je, npr., jedanput ustanovljenu kategoriju arhitektonskih motiva kasnije izostavio, a uveo novu kategoriju heraldičkih motiva, a imao je više nedosljednosti i u svrstavanju pojedinih motiva. Sasvim je ekscentričan kriterij I. Renđea o podjeli motiva po njihovom mjestu na stećcima. Osim toga, ovaj istraživač neke čiste simbole, kakav je npr. križ, kao i figuralne predstave, svrstava u ornamente, odnosno u čiste ukrase, što je zaista neprihvatljivo. A. Benac je sklon svrstavanju neobično velikog broja motiva u dekoracije. Stoga mu je P. Ž. ozbiljno prigovorio što je, npr., polumjesec, rozetu, vodenicu, krst i neke druge motive uvrstio u ukrase.[23] Podjela D. Sergejevskog je zanimljiva i dobrim dijelom opravdana, s napomenom da figuralne predstave nije trebalo da smatra ornamentima. Mišljenje P. Korošeca da sve vrste motiva stećaka okoline Travnika smatra ornamentima, a pogotovo da oblik sljemenjaka sa isturenim ili neisturenim krovnim plohama smatra dekorativnim ornamentom, nije moguće prihvatiti. Iako zanimljiva, klasifikacija A. Solovjeva, i pored toga što u njoj neki motivi mogu da imaju mješoviti karakter, izgleda nedovoljno jasna, a moglo bi se reći i nedovoljno logična, jer zašto, npr., simbolične motive tako strogo odvajati od svjetovnih, kada i među njima može biti simbola? Za klasifikaciju N. Miletić može se reći da je dosta razložna, iako je uopštena, nerazrađena i nedovoljno objašnjena.

Od svih ovdje navedenih pokušaja sistematizacije reljefnih motiva stećaka u velikoj mjeri se izdvaja i razlikuje sistematizacija M. Wenzel. Ovu Amerikanku su stećci veoma zainteresovali, pa im je posvetila tri duža terenska istraživanja. Glavni rezultat toga njenog poduhvata je velika publikacija koja se upravo odnosi na repertoar i klasifikaciju reljefnih motiva. Na terenu, iz postojeće literature i ustupljenih podataka izvjesnog broja naših domaćih istraživača, kao i arhiva nekih naših ustanova, M. Wenzel je prikupila, nacrtala i sredila reljefe sa više od 3.000 stećaka. Već po samom tako obimnom naučnom materijalu (bez obzira što su joj neki motivi netačni, naročito oni koji su preuzeti iz starije literature i arhiva nekih ustanova), kao i po trudu uloženom u proučavanje motiva, njena vrijedna studija je sasvim drugačija od drugih pokušaja te vrste. Sve reljefne motive ona je svrstala u 18 kategorija, ilustrovanim tabelama crteža, sa manjim uvodnim tekstovima, u kojima ima vrlo lucidnih zapažanja, uglavnom bez pretenzija da se daju konačna rješenja.[24] Evo njenih kategorija motiva.

Geometrijski motivi. Ovdje se radi o običnim i drugim vrpcama, kao što su uvijeno ili tordirano uže, cikcak-vrpce i vrpce od kosih paralelica (autor ih ne nabraja i ne imenuje), koje imaju svrhu da podijele i ograniče plohe stećaka.

Bordure. To su brojni rubni ukrasi, ili okviri drugih ukrasa, koji ponekad služe i za podjelu prostora: tordirano uže, cikcak-linija, bordure od kosih paralelica, talasasta linija sa trolistovima, spiralnim zavojima, palmetama ili sličnim dodacima, bordure sastavljene od krugova i polukrugova, te rijetke mrežaste bordure.

Arhitektonski motivi. Tu su uvrštene direktne predstave zgrada ili njihovih dijelova, a onda i čitavi stećci koji su klesani kao zgrade. Težište je na arkadama, a u tome okviru na lukovima.

Krstovi. Vrlo su brojni motivi koji se sastoje od samih krstova jednakih krakova, ili onih kod kojih je donji uspravni izdužen, odnosno kod kojih je krst glavni elemenat, ali su također brojni i motivi kod kojih je krst sporedan elemenat. Može se reći da se u ovoj kategoriji podrazumijevaju jednostavni i stilizovani krstovi, a onda i svastike i Tau-krstovi.

Udubljenja i obruči. Ovdje su ova dva motiva, koja najčešće nazivamo „kamenicom" i kružnim vijencem, svrstana zajedno. Ubrojan je i motiv jabuke koji se javlja ili sam ili u zajednici sa nekim drugim motivom, npr. sa polumjesecom, kada zamjenjuje zvijezdu ili rozetu.

Rozete i polumjeseci. Rozetama su nazvani i cvjetovi i zvijezde, bez obzira na broj latica, odnosno krakova. U nekim slučajevima, kada se javljaju uz figuralne predstave, rozete mogu imati simboličnu ulogu.

Krin. Ovaj motiv je grubo svrstan u dvije grupe: krin čije se bočne volute povijaju unutra i onaj čije se volute povijaju u vidu slova S. U jednoj varijanti druge grupe stablo se u svom donjem dijelu pretvara u dvije „noge".

Spirale. Upotrebljavane su i kao osnovni elemenat ukrasa i kao bordure. Najčešće imaju oblik stabla sa dvije volute. Autor im pridaje simboličan karakter.

Grozd i loza. Redovno se ovi motivi javljaju u vidu dvostruke spirale kod koje grozdovi izlaze iz voluta, a vrlo rijetko grozd visi o pravoj lozi. Pošto se motiv grozda javlja na ograničenom prostoru, možda je rad samo jednog majstora, ili jedne klesarske škole — mišljenje je ovoga autora.

Grane i drveće. Grane izlaze iz uspravnog stabla ili iz loze, a završavaju se u vidu spirala ili na neki drugi način. Sasvim razvijeno drvo je rijedak motiv, ograničen samo na nekoliko lokaliteta. I grane koje izlaze iz loze su svojstvo samo jednog manjeg regiona.

Oružje i oruđe. Radi se uglavnom o oružju, čiji su tipovi: mačevi, kratki bodeži, koplja, sjekire, kijače, lukovi i štitovi. Na nekim štitovima se vide heraldičke oznake. Rečeno je da se na stećcima ponekad vide i neka oruđa, ali ta oruđa nisu konkretizirana.

Ptice. Obično su predstavljene sa spiralama, polumjesecom i krstom, ali se javljaju i na leđima jelena, kao i samostalno. Nije rečeno o kojim vrstama ptica se radi, nego samo da ima nekoliko slučajeva predstave grabljivica i pet predstava pijetlova. Autor je sklon tumačenju ptice na stećcima kao simbola pokojnikove duše.

Jelen, konj, pas, riba, zmija i ostale životinje. Sve životinje, osim ptica, svrstane su u jednu kategoriju, ali je težište na jelenima i konjima, koje autor dovodi u vezu sa dušama pokojnika. Psi su najčešće elementi lova, a zmijolika bića simboliziraju podzemlje i pakao.

Ruke. Ovaj se motiv javlja u gotovo 90 primjeraka u vidu osamljene povijene ruke do ramena, odnosno do iza lakta, ili samo u vidu šake. Ponekad ruka drži neki predmet. Autor teško nalazi uzroke pojave ovoga motiva na stećcima.

Glave, polufigure, usamljene figure, parovi. Glava je najjasnije izražena na nekim nadgrobnicima u obliku krsta, gdje upravo ti spomenici služe kao predstave tijela. Cijele muške uspravne figure vjerovatno predstavljaju portrete pokojnika, dok se ženske figure samo u ograničenom broju mogu identificirati sa pokojnikovom osobom. Predstava žene između konjanika, ili između životinja, simbolizira božanstvo. Figure sa izdignutom ili sa izdignutim rukama su oranti. Predstava muškarca i žene, kao para, vjerovatno simbolizira bračnu sreću.

Kolo. Najmanje tri figure mogu da čine kolo, koje može biti žensko, muško ili mješovito. U nekim kolima kolovođa drži mač, a u nekim žena kao kolovođa drži obruč. Navedena su i dva kola u kojima kolovođa jaše na jelenu, ali se ta pojava ne objašnjava.

Konjanici. Na nekim stećcima se javlja samostalan motiv jahača na konju. Postoje i motivi konjanika sa jednim ili više pratilaca. Dva afrontirana konjanika autor upoređuje sa srednjovjekovnom scenom svetih ratnika, ali još više sa predstavama antičkih Dioskura. Evidentiran je 21 stećak sa predstavom žene između dvojice konjanika, što je, po mišljenju autora, „autohtoni ostatak klasične tradicije". U ovu kategoriju su uvrštene i predstave turnira u kojima akteri učestvuju na konjima, kao i predstave sa više od dvojice konjanika.

Lov. Autor kaže da se ovaj motiv nalazi svuda, osim u istočnoj Bosni. Postoji lov na jelena, vepra i medvjeda. U njemu učestvuju lovci na konjima, sa kopljima, i pješaci, od kojih neki sa lukom. Najčešće su predstave lova na jelena. Sve vrste scena lova su poznate u srednjem vijeku, ali ih nema na nadgrobnim spomenicima, kako tvrdi autor.

Nekvalificirani motivi. Ovdje su svrstani motivi koji ne spadaju ni u jednu od naprijed navedenih kategorija. To su motivi koji imaju neku nepoznatu simboličku funkciju, ili dekorativni motivi neobičnog oblika, ili, pak, predmeti čija je priroda, zbog velike oštećenosti, sasvim nejasna.

Evo i moga mišljenja o klasifikaciji M. Wenzel.

Pojam *geometrijskog motiva* mislim da je mnogo širi nego što ga čini nekoliko zastupljenih vrsta u prvoj kategoriji M. Wenzel. Geometrijski motivi su i neke druge vrpce, kao što su cikcak, niz kosih paralelica, niz krugova i mrežasta bordura. U takve motive bi se mogli ubrojati i tordirano uže, kao i zvijezde, odnosno rozete koje su sasvim pravilno crtane (šestarom) i klesane. I sam autor je neke geometrijske motive uvrstio ne samo u tu nego i u drugu kategoriju, koju je nazvao bordurama, npr. cikcak-borduru i onu od kosih paralelica. Kategorija *bordura* je uglavnom dosta dobro shvaćena i formirana. Tu bi sasvim pristajale i vrpce koje su svrstane u kategoriju geometrijskih motiva, pored ostaloga i zbog toga što imaju iste funkcije na stećku — da podijele plohu, da obrube ili uokvire neke druge reljefne motive, ili da posluže kao frizovi. Po svojim čisto likovnim svojstvima i motivi ove, kao i one prve kategorije, gotovo su jedno te isto i mogli bi se nazvati ornamentima, kao zajedničkim imenom, a eventualno podijeliti na geometrijske i biljne. U *arhitektonske* motive autor je uvrstio i same stećke koji su klesani kao kuća. Zapravo, ovdje se radi samo o jednoj vrsti arhitektonskog motiva — o arkadama, jer ostali motivi su brojno beznačajni. Ovdje spadaju i motivi brvna i šindre, važni elementi stare seoske bo-

sanske kuće, koji u ovoj klasifikaciji uopšte nisu uzeti u obzir. Kategorija *krstova* je obuhvatila gotovo sve vrste i varijante toga simboličkog motiva. U takozvane Tau-krstove autor je uvrstio i motive štapova, što nema opravdanja. *Udubljenja i obruči* su obuhvaćeni zajedno, valjda zbog sličnog izgleda. Inače, ova dva motiva ni po sadržaju, ni po funkciji nemaju ništa zajedničko. Tu su ubrojane i jabuke, koje su u osnovi zvijezde, i krugovi, odnosno simboli sunca, pa ne bi spadale ovdje. *Rozete i polumjeseci* čine zasebnu kategoriju. To ima opravdanja ako se rozete shvate kao zvijezde. U tome slučaju bi naziv *zvijezde i polumjeseci* bio adekvatniji. U tu grupu nebeskih tijela spadao bi onda i motiv kruga, koji je ovom klasifikacijom sasvim izostavljen, zatim kružnog vijenca, a onda i motiv jabuke, koji je svrstan u prethodnu kategoriju. Tako formirana grupa bi bila mnogo logičnija. U dalje četiri kategorije — *krin, spirale, grozd i loze* i *grane i drveće* uglavnom su obuhvaćeni svi biljni motivi. Možda bi tu mogao doći još i motiv biljne stilizacije slične *akantusu* ili *palmeti,* koji nije zastupljen u ovoj klasifikaciji. Životinjske predstave Wenzelova je svrstala u dvije kategorije — u jednoj su samo *ptice,* a u drugoj sve druge životinje. Ako su već izdvojene ptice, trebalo je još prije nekim drugim životinjskim predstavama dati posebno mjesto, kao što su *konj* i *jelen.* Ne bi bilo rđavo ni rješenje da se sve životinje ostave u jednoj kategoriji, a da se pojedine tretiraju kao vrste. Kategorija *oružja i oruđa* je obuhvatila sva sredstva koja su korištena u ratu i viteškim igrama. Tu je uvrštena i zastava, koju autor ne navodi u tekstu. Od oruđa su došli u obzir samo sjekira, kosir i uglomjer, koje autor također ne navodi u tekstu. Izostavljeni su drugi motivi oruđa koji se također javljaju na stećcima, kao što su motika, srp i plug. Ako pri tome uzmemo u obzir i motive kao što su čekić, nakovanj i šestar, onda bi svi ti motivi mogli sačinjavati posebnu grupu koja bi se mogla nazivati *oruđe i alati* ili *znakovi zanimanja.* Za predstavu *ruke* autor ima posebnu kategoriju, vjerovatno zbog toga što se dignuta ruka na stećcima prilično ističe. Međutim, to je samo nadomjestak ljudske figure, zbog čega bi taj motiv sasvim logično išao zajedno sa ostalim predstavama ljudske figure. U posebnoj kategoriji su *individualne ljudske figure.* Tu su uvršteni motivi glave, polufigure i usamljene figure, što je opravdano. Parovi, međutim, nisu individualne predstave, pa bi trebalo da se odatle izuzmu. Ostale sve figuralne predstave autor je podijelio na kategorije *kolo, konjanici* i *lov,* čime su obuhvaćene gotovo sve kompozicijske predstave. Izostavljen je, međutim, dosta važan motiv *turnira,* a izostale su i još neke kompozicije koje ne bi mogle da se svrstaju ni u jednu od ovdje navedene tri kategorije. Općenito se može reći da je klasifikacija M. Wenzel, iako zasnovana na poznavanju nepotpunog fonda reljefnih motiva, ipak obuhvatila maltene sav repertoar motiva (izostali su motivi šindre, brvana, kruga biljnih stilizacija sličnih akantusu ili palmeti, i nekih znakova zanimanja). To je bilo moguće postići, u prvom redu, zbog toga što broj osnovnih motiva, sam po sebi, nije tako velik, kao što su neki istraživači mislili, bolje rečeno nije tako raznovrstan, mnogi se od njih više puta ponavljaju. Što se, pak, tiče svrstavanja svih tih motiva, mislim da se moglo postići mnogo više da se autor duže zadržao u svom studiju raspoloživog materijala. Ne upuštajući se u ovome slučaju u kritiku opredjeljenja za ovaj ili onaj stav u pogledu tumačenja značenja pojedinih reljefnih motiva, da li su ti mo-

tivi simboli religijskog ili profanog karaktera, ili su čista dekoracija, mislim da se moglo doći do još uspješnije i potpunije liste osnovnih motiva i njihovih varijanti a i do adekvatnijih naziva njihovih grupacija. U odnosu na figuralne predstave nije trebalo, npr., tako važne motive kao što su konjanički i pješački turniri, ili kao što su predstave jelena i konja, zapostaviti utapljajući ih među motive drugih kategorija i vrsta.

Mislim da se u ovome osvrtu na klasifikaciju M. Wenzel i u prethodnim osvrtima na ostale pokušaje te vrste, vide mnogi elementi koji uslovljavaju i određuju moje shvatanje repertoara i sistematizacije reljefnih motiva stećaka. Prije nego što saopštim prijedlog moje sistematizacije, htio bih da istaknem neke podatke i dadem nekoliko napomena:

Fond i repertoar reljefnih motiva ovih spomenika nije mnogo velik i u svojoj raznovrsnosti neizmjeran i beskonačan, kako su to neki istraživači pretpostavljali (N. Miletić), ali se ne bi moglo reći ni da je veoma malen i u raznovrsnosti veoma ograničen, kakvih je također bilo mišljenja (M. Wenzel). Pri utvrđivanju liste osnovnih vrsta motiva vrlo je važna okolnost što se ti motivi ponavljaju mnogo puta, ali je ponegdje na to utjecala i ocjena šta i koliko izvjestan motiv znači u proučavanju cjelokupne umjetnosti stećaka, kao, npr., kod motiva sličnih akantusu-palmeti. Trebalo je sve te osnovne motive grupisati, imajući na umu neke njihove specifičnosti. Od najvećeg utjecaja su bila čisto likovna svojstva motiva. Uz to se imalo na umu šta znači ovaj ili onaj motiv, da li je to neki simbol, oznaka klasno-socijalnog karaktera, ili samo ukras. Osim toga, neki motivi po svom mjestu lociranja na stećcima imaju određene svrhe, itd. Međutim, još uvijek mi nemamo dovoljno elemenata za zauzimanje sasvim jasnih kriterija u tim poslovima, zbog čega ni grupisanje motiva nije moguće sasvim čvrsto i besprijekorno uraditi. Ima motiva koje je vrlo teško, a i nemoguće, sasvim sigurno prepoznati, odrediti, a onda ni svrstati. Takav je, npr., motiv koji nekada nazivamo rozetom, a nekada zvijezdom. Neki se motivi javljaju u nekoliko značenja, pa se po tome mogu pojaviti ne samo u jednoj grupaciji, npr. ljiljan kao heraldička oznaka. Neki su motivi kombinacija od dva ili više različitih osnovnih motiva, zbog čega bi se mogli svrstati u jednu ili u drugu grupaciju, kao što je, npr., motiv krst-rozete. Ipak je moguće, bez većih i bitnih pogrešaka, sačiniti listu motiva i grupisati ih prema zajedničkim ili sličnim svojstvima.

Evo kako izgleda moja sistematizacija motiva.

Kategorije	Osnovni motivi	Varijante
I — Bordure	1 — Obična	Ivica, porub, okvir, razdjelnica, heraldički znak.
	2 — Tordirano uže	Ivica, porub, okvir, razdjelnica, heraldički znak, jednostavno i dvostruko.
	3 — Niz paralelica	Ivica, porub, okvir, razdjelnica, heraldički znak, kose, uspravne, kombinovane.
	4 — Cikcak	Ivica, porub, okvir, razdjelnica, heraldički znak, jednostavna, dvostruka, trostruka i nazubljena.

	5 — Povijena loza	Friz, okvir, heraldički znak, sa trolistovima, sa spiralicama, sa palmeticama, sa rozeticama i sa drugačijim umecima.
	6 — Niz rozetica	Friz, u kružnim vijencima.
	7 — Niz stilizovanih listova	
	8 — Ostale bordure	Bordura od spirala, od niza listova, od niza ljiljana, od niza različitih motiva, mrežasta bordura.
II — Astralni motivi	1 — Polumjesec	Jednostavan, dvostruk, tordiran, heraldički znak.
	2 — Zvijezda	Četverokraka, petorokraka, sa više krakova, virovita, u kružnom vijencu, stilizovana, heraldički znak.
	3 — Krug	
	4 — Kružni vijenac	Običan, koncentričan, tordiran, kao točak, na stubu, heraldički znak.
	5 — Polujabuka	Obična, sa zarezima.
III — Krstovi	1 — Grčki	Jednostavni, prutasti, tordirani, okružen vijencem, krakovi kao krugovi, krakovi kao vijenci, krakovi kao ljiljani, kao sidra, kao rombovi, heraldički znak.
	2 — Latinski	Jednostavan, prutasti, tordirani, krakovi kao krugovi, kao vijenci, kao ljiljani, kao sidra, heraldički znak.
	3 — Andrijin	Jednostavan, tordiran, okružen vijencem.
	4 — Tau-krst	
	5 — Procesijski	
	6 — Kalvarijski	Sa postoljem na luk, sa postoljem kao trougao, kao četvorougao, kao noge, kao stepenice.
	7 — Lorenski	
	8 — Antropomorfni	Donji krak račvast, gornji krak kao krug, vodoravni krakovi kao uzdignute ruke, uzdignute ruke kao ljiljani, kao spuštene ruke.
	9 — Stilizovani	Krst-rozete, rascvjetali krst, kombinovan sa spiralama i grozdovima, na postolju.
	10 — Svastika	
	11 — Ostali krstovi	Ankh, trokraki, sa tri para vodoravnih krakova.
IV — Biljni motivi	1 — Stablo	Naturalizovano, sa dva ili više pari grana, sa granama i cvjetovima, sa spiralama, kao ljiljan, kao krst, kao čovjek i druge stilizacije.

	2 — Spirala	Obična, S-spirala, dvojna, sa stablom sa grozdovima, kombinovana sa krstom.
	3 — Rozeta	Sa 4 latice, sa 5 latica, sa više latica, u kružnom vijencu, krst-rozeta, stilizovana, kao heraldički znak.
	4 — Ljiljan	Običan, stilizovan, čovjekoliki, kao heraldički znak.
	5 — Višelatični list	Sa 5 listova, sa 7 listova.
	6 — Grozd	Samostalan, sa spiralom, na lozi.
V — Oružje	1 — Mač	Dvoručac, kratak, sablja, samostalan, sa rukom, uz ljudsku figuru, u scenama lova i turnira.
	2 — Štit	Okruglast, srcolik, trouglast, četverouglast, sa prorezom za koplje, samostalan, uz ruku, sa ljudskom figurom, u scenama, kao heraldički elemenat.
	3 — Štit sa mačem	Mač iza štita, mač ispred štita, u rukama figure.
	4 — Koplje	Obično, sa krsnicom, sa zastavicom, samostalno, sa rukom, sa ljudskom figurom, u scenama.
	5 — Luk	Bez strijele, sa strijelom, samostalan, u ruci ljudske figure, u scenama.
	6 — Buzdovan	Samostalan, u ruci, uz ljudsku figuru, u scenama.
	7 — Sjekirica	Samostalna, u ruci, do ljudske figure.
VI — Simboli zanimanja	1 — Motika, kosijer, srp, plug i škare	Samostalno, kao heraldički znak.
	2 — Čekić, dlijeto, uglomjer, šestar i visak	Samostalno, u ruci.
	3 — Nakovanj sa čekićem	Samostalno.
	4 — Cipele	Kao parovi.
	5 — Štap, knjiga i čaša	Samostalno, uz ruku, uz ljudsku figuru, 12 tipova štapova.
VII — Predstave životinja	1 — Jelen	Samostalno, u scenama, na izvoru, srna, lane, sa pticom, nizovi jelena, kao heraldički znak.
	2 — Konj	Samostalan, osedlan, sa jahačem, u scenama, krilat, kao heraldički znak.
	3 — Pas	Samostalan, u scenama.
	4 — Lav	Samostalan, vezan za drvo, mač u raljama lava, lav u borbi sa zmajem, kao heraldički znak.

	5 — Zmija	Samostalna, dvije zmije, zmaj, dva zmaja, zmaj guta figuru, kao gušter, kao heraldički znak.
	6 — Ptica	Samostalna, na jelenu, na krstu, na štitu, na ruci, u lovu, pijetao, fantastična ptica, dvije afrontirane ptice, nizovi ptica, kao heraldički znak.
	7 — Ostale životinje	Vepar, medvjed, vuk, riba, koza, ovca, fantastična životinja.
VIII — Predstave ljudi	1 — Glava	Samostalna, na krstači.
	2 — Ruka	Samostalna, šaka, do lakta, do ramena, sa oružjem, oklopljena, dvije ruke.
	3 — Polufigura	Samostalna, bez ruku, sa nestvarnim rukama, poprsje.
	4 — Figura	Muška, ženska, dječja, sjedeća, stojeća, ležeća, bez ruku, kao krst, kao ljiljan, sa oružjem ili nekim predmetom, sa uzdignutom rukom, sa krstom, u arkadi.
IX — Scene	1 — Čovjek na konju	Osamljen, sa pticom, kavalkada, u arkadi, na štitu.
	2 — Kolo	Muško, žensko, mješovito, sa jelenom, u arkadama.
	3 — Lov	Na jelena, na vepra, na medvjeda, sa sokolima, sa psima, pješački, na konjima.
	4 — Turnir	Na konjima, pješački, dva i više aktera, u arkadama, u pejzažu, ispred dvorca.
	5 — Ostale scene	Dvije ljudske figure, tri i više ljudskih figura, ljudska figura i konj, ljudska figura i konjanik, ljudska figura sa konjima ili drugim životinjama, više ljudskih i životinjskih figura, nekvalifikovane scene.
X — Arhitektonski motivi	1 — Utvrđeni dvorci	Siluete zidova i kula, ansambli dvorca, kao heraldički znak.
	2 — Arkade	Romaničke, gotičke, bez lukova.
	3 — Šindra	Nizovi trouglova, „šašovci".
	4 — Brvna	Vertikalna, horizontalna, na krovu, sa medaljonima.
	5 — Mrežasti zakloni	Jednostavni, dvostruki, sa tačkama u rombovima.
XI — Ostali motivi	1 — Kamenica	Obična kružna udubljenja, kružna udubljenja okružena vijencem, četvrtasta udubljenja.
	2 — Ostalo	Četvrtaste plastične površine, ašov, štap za vunu, orlovo krilo, pentagram, ključevi, nejasni motivi.

O POJEDINIM MOTIVIMA

(Opis, značenje, porijeklo, stilske i druge karakteristike)

BORDURE

Bordure na stećcima su zapravo vrpce ili traci različitog sastava i izgleda, koje su svojstvo svih osnovnih oblika stećaka u svim područjima njihovog rasprostiranja. Nalaze se na svim stranama stećaka, u različitim situacijama. Najčešće su to frizovi vertikalnih strana sanduka i sljemenjaka, ali se dosta često nalaze i na horizontalnim stranama ploča i sanduka. Nekada su to samostalni motivi, nekada su klesani u svrhu podjele određene površine na dva ili više dijelova, a u mnogo slučajeva porubljuju, oivičavaju ili uokviruju neke druge motive. Različitih su širina. Obično su plastične u odnosu na svoju pozadinu, ali ima i uklesanih — urezanih u kamen. Neke su čisto geometrijski motivi, a neke su stilizacije biljnih motiva. Većina ih djeluje kao ornamenat, a mnoge od njih su to i po svom značenju.

Kategoriju bordura sačinjava 8 osnovnih motiva.

1 — *Obična bordura*

To je, manje ili više, široka i plastična traka, a nekada samo uska površina između dviju urezanih paralelnih linija. Javlja se u pet vidova. Najčešće je to ivica ili porub neke druge bordure ili nekog drugog motiva, dosta često ima ulogu da ojača neke ivice samoga stećka, npr. neke ivice krova sljemenjaka, ili vodoravne ivice sanduka, a vidi se i kao vrpca koja razdjeljuje plohe. Kada se kao razdjelnica proteže sredinom ploče, sanduka i stuba, ona označava nadgrobnik za dva pokopana lica. Ponekad je okvir nekog motiva ili čitave strane stećka. Više puta je kosa prečka na štitu, kada ima karakter heraldičke oznake. Postoje i drugi, manje brojni vidovi ove vrste bordure, npr. da obrubljuje štit. U ukupnom broju bordura uopšte broj ove vrste nije baš velik, iznosi oko 150 primjeraka.

2 — *Tordirano uže*

Tordirano uže, koje se naziva još i uvrnuto ili usukano uže, veoma je omiljena bordura, koju vidimo na svim vrstama osnovnih oblika stećaka i u svim krajevima. Redovno je plastično, pravilno i lijepo klesana. Njena pojava ima sve, pa i nešto šire funkcije i vidove nego prethodna bordura. Naročito se ističe kada se proteže podno horizontalnih krovnih ivica sljemenjaka i vrhom vertikalnih strana sanduka, kada stvara iluziju streha kuće, odnosno kapka sanduka. Često uokviruje ili dijeli zabate sljemenjaka. Ponekad su i neki dijelovi drugih motiva predstavljeni tordiranom, umjesto običnom plastičnom vrpcom, npr. stubovi i lukovi arkada, stabla motiva drveta, drške nekih štapova i slično. U nekim slučajevima se pojavljuju po dvije, pa i po tri spojene tordirane bor-

Sl. 25. — Tordirano uže kao rub i razdjelnica na stećku u Glumini, u širokoj okolini Stoca.

dure, a u dva slučaja smo našli dvostruko tordirano (Gornji Vakuf i Lipenović), što djeluje osobito dekorativno.[25]

Tordirano uže je karakterističan motiv mnogih krajeva, naročito u Hercegovini. Javlja se oko 400 puta, pa je prema tome najbrojnija bordura, a istovremeno spada među nekoliko najčešće korištenih motiva uopšte, zbog čega se može smatrati klasičnim motivom stećaka.

3 — *Niz paralelica*

Ova vrsta bordure se sastoji od dosta gusto urezanih, kratkih, jednako dugačkih linija između dviju također urezanih paralelnih linija. Djeluje vrlo slično tordiranom užetu, a i nije ništa drugo do njegova zamjena. Vrlo je korištena i u svim krajevima rasprostranjena. Javlja se oko 200 puta, i to u dva glavna vida — najčešće kao niz kosih paralelica, a onda i kao niz uspravnih paralelica, koji nije tako čest kao onaj prvi. Postoji i treći, također ne tako čest, vid od kombinacije kosih paralelica, tako da su do pola širine vrpce paralelice usječene na jednu, a u drugoj polovini na drugu stranu. Ponekad su takve paralelice spojene tako da djeluju kao niz krakova ugla. Ima i drugačijih kombinacija — npr. da su na izvjesnoj dužini paralelice okrenute na jednu, a u daljem toku na drugu stranu. Kao i prethodne dvije bordure, i ova ima iste funkcije na stećku — služi kao porub neke druge bordure ili motiva, potencira ivice stećka, dijeli njegove plohe (više puta obilježava dvojni grob), uokviruje motive, obrubljuje štitove, a pojavljuje se i kao heraldička oznaka na štitu. Nizovima paralelica su ponekad obilježeni stubovi i lukovi arkada, štapovi, stabla kod biljnih motiva, kružni vi-

jenci, itd. Samo u rijetkim slučajevima je ovaj motiv sam i relativno širok friz na vertikalnim stranama sljemenjaka i sanduka. Može se reći da se najčešće javlja kao porub drugih bordura i kao okvir prostorno većih reljefnih motiva i čitavih ploha spomenika.

*
* *

Istraživače stećaka najmanje su interesovale bordure kao reljefni motivi. Zbog toga o njima nemamo nikakvog kompleksnijeg i značajnijeg stručnog rada. Mnoge vrste i podvrste ovog motiva nisu ni zapažene, zbog čega se i ne spominju u literaturi. Nemamo ni ozbiljnijih pokušaja proučavanja sadržaja, porijekla i geneze pojedinih vrsta bordura, kao ni istorijsko-umjetničkih, stilskih i uopšte likovnih analiza.

Tordirano uže i nizovi paralelica imaju dosta sličnosti po svom izgledu i po značenju. Često nam nizovi paralelica izgledaju kao tordirana užeta, a obadvije bordure su pretežno rubni i razdjelni motivi. Nizovi paralelica su zapravo imitacija tordiranog užeta. Izrada užeta zahtijevala je mnogo vještiju klesarsku ruku nego izrada paralelica. Iz istih navedenih razloga, njima bi se mogla pridružiti obična bordura, koja bi se mogla smatrati nekom vrstom njihove treće i najjednostavnije varijante. Zbog svojih strogih pravilnosti sve tri ove bordure su geometrijskog ornamentalnog karaktera, koje svojim neprekidnim i jednoličnim tokom djeluju apstraktno, ali ne i monotono, pogotovo kada su zajedno sa ostalim motivima, kako ih najčešće i susrećemo.

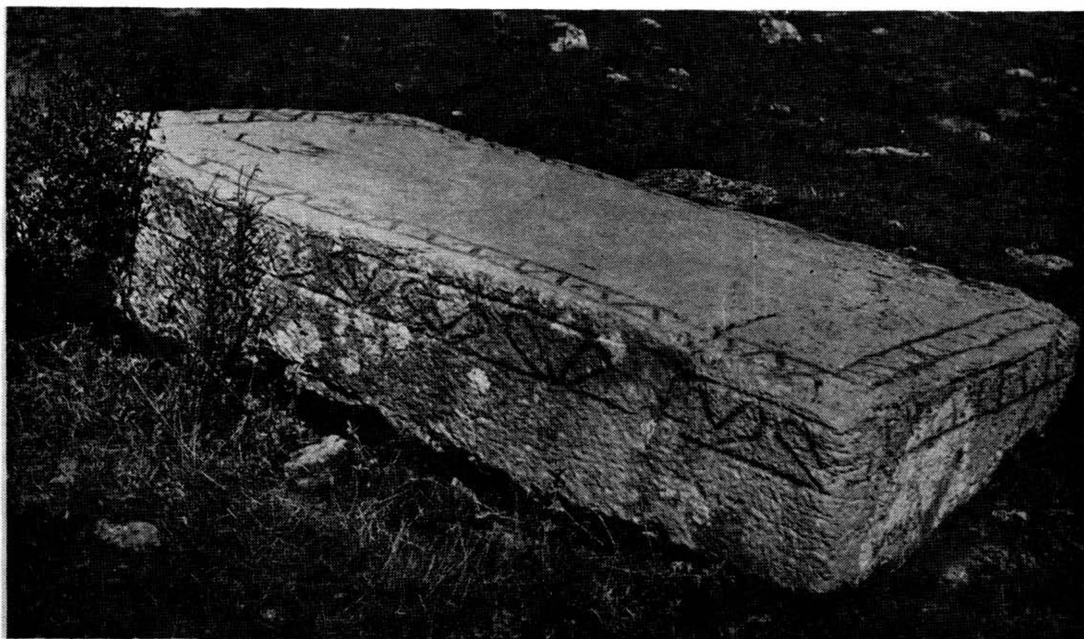
Bez sumnje, najugodnije nas se svojom igrom linija i svjetlosti doima tordirano uže, koje je na stećke moglo doći sa raznih strana. Istorijski posmatrano, taj motiv je vrlo star. Poznat je na rimskim građevinskim spomenicima, ali je do Rimljana stigao sa Orijenta, preko helenizma.[26] Ubraja se i u starokršćanske dekorativne motive starijeg porijekla. Može se naći na nekim starokršćanskim sarkofazima.[27] Taj motiv i motiv niza kosih paralelica evidentirao sam na sarkofazima iz V—— VI v. u Muzeju sv. Augustina u Tuluzu.[28] Tordirano uže se nalazi i na srebrno-zlatnom relikvijaru sv. Marcela, Asela i Ambrozija u Ninu, koji je datiran u VIII v.[29] Neki naši istraživači ga smatraju motivom romanike.[30] Zaista, na više romaničkih crkava u Italiji, Francuskoj i Španiji, kao i u našim krajevima, isklesane su debele tordirane vrpce. Na jednom arhitektonskom fragmentu iz crkve sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju (kraj XII v.) nađen je ovaj motiv.[31] C. Fisković kaže da je tordirano uže tipičan motiv dubrovačkog i dalmatinskog gotičkog graditeljstva i kiparstva XIV i XV v.[32] Zaista, ovaj se dekorativni motiv nalazi na mnogim objektima gotičkog umjetničkog stila u našem primorju. Odatle je vjerovatno prenesen u Srbiju i u Bosnu. U Srbiji ga nalazimo, npr., na portalima, prozorima i na drugim mjestima manastirskih crkava iz XIV i početka XV v. u Dečanima, Ravanici, Kruševcu (Lazarica) i Kaleniću.[33] U Bosni ga vidimo na romaničko-gotičkom tornju u Jajcu i na gotičkoj crkvi u Podmilačju kod Jajca.[34] Treba reći da je tordirano uže svojstvo i sarkofaga, kao i predmeta primijenjenih umjetnosti. Tako se nalazi na sarkofagu blaženog Arnira u Kaštel-Lukšiću,[35] zatim na srebrno-zlatnom relikvijaru sv. Zoila u Zadru, onda na pozlaćenom poprsju-relikvijaru sv. Marte u Zadru,[36] te na brojnim starobosanskim drvenim duboreznim predmetima.[37]

Pojava tordiranog užeta vremenski se može vezati za drugu polovinu XIV, a još više za XV v. To je upravo doba bujanja gotičke umjetnosti u našem primorju i njene ekspanzije u zaleđe, a istovremeno pojačanih svakovrsnih veza Bosne i na zapadnoj i na istočnoj strani. Bosanskohercegovački klesari stećaka su imali mogućnosti da vide tordirano uže kao dekorativni elemenat gotičke umjetnosti i da se u svojim kreacijama njime nadahnu.

4 — *Cikcak-bordura*

Ova bordura ima vrlo slična svojstva kao i prethodne. Omiljena je i široko rasprostranjena. Ima sva naprijed navedena značenja. Nalazi se na svim vrstama spomenika. Najčešće je okvir čitavih horizontalnih strana ploča i sanduka, javlja se i kao samostalan friz vertikalnih strana, a vidimo je i u ulozi poruba drugih motiva. Ponekad je i heraldička oznaka na štitu, ili obrubljuje sam štit, a maltene je uvijek uklesana (urezana) i po dužini oivičena dvjema paralelnim linijama. Obično je jednostavna linija, ali se često javlja i kao dvostruka, a ponekad i kao trostruka. Često ima umetke u svojim trouglastim površinama, koji su raznovrsni: kao isprekidane cikcak-linije, kao sidra, kao spiralni zavoji, kao akantusovi stilizovani listovi, kao kukice, a ima i drugačijih umetaka. U nekoliko slučajeva kratke plastične cikcak-vrpce služe kao dio bordure kombinovane od raznih motiva — rozetica, kružića, kosih krstića i dr. Ovaj geometrijski ornamenat se javlja oko 200 puta i nije rav-

Sl. 26. — Bordura od kosih paralelica i cikcak — bordura na jednom sanduku nekropole Dugo Polje (Blidinje) — s prednje strane je bordura od niza dvolistova.

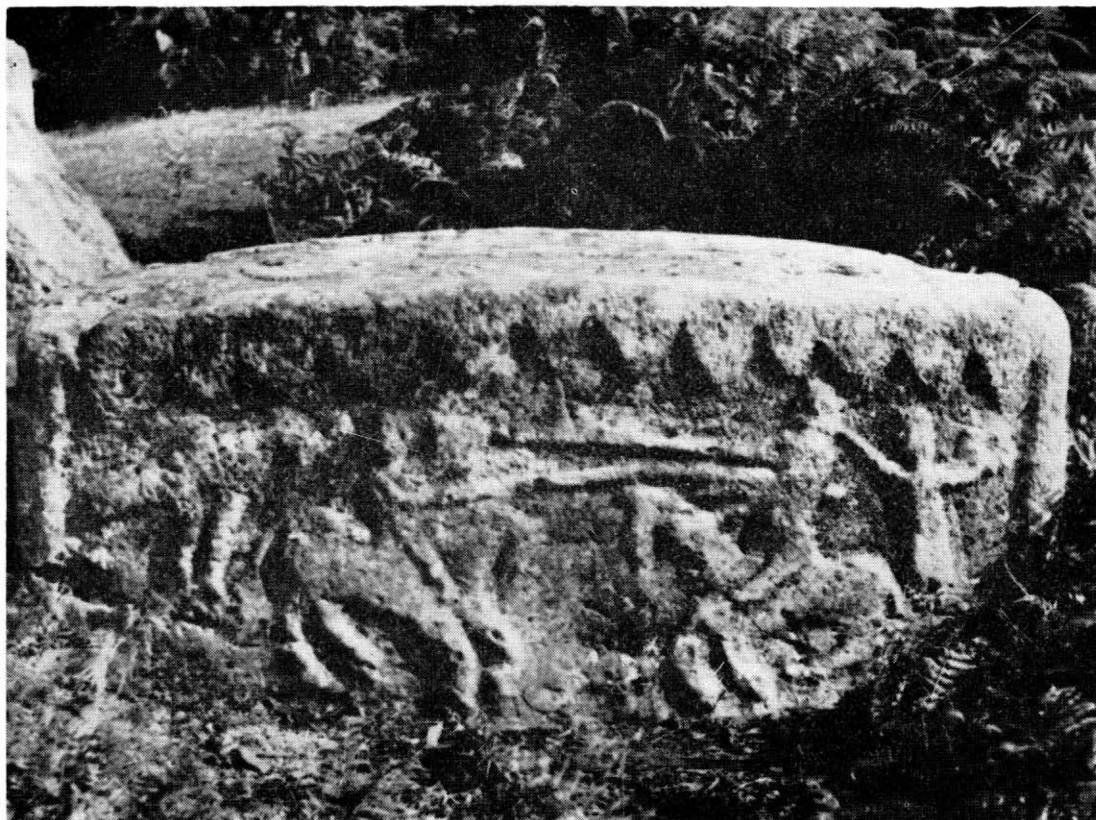
nomjerno raspoređen; relativno je najbrojniji u hercegovačkim krajevima oko Ljubinja, Stoca, Ljubuškog i Lištice, zatim u jednom dijelu zapadne Bosne (Blidinje), a najmanje ga ima u Crnoj Gori i u istočnoj Bosni. Zanimljivo je da se u relativno znatnom broju pojavljuje na nadgrobnicima stare Srbije od XV do XVII v., kao i na nadgrobnicima oko Kumanova iz XVII—XVIII v.[38]

Ovoj borduri je vrlo slična bordura koja se sastoji od niza plitko plastičnih trouglova, tzv. „nazubljena bordura", ili „pilini zubi", koja se najčešće nalazi pri vrhu vertikalnih strana, zbog čega podsjeća na potkrovni vijenac kod građevina, pogotovo kada se nalazi ispod krovnih ploha sljemenjaka. To je razlog zbog čega je svrstavam zajedno sa cikcak-bordurom. Recimo samo još to da je ustanovljena u istočnoj Bosni, poneki slučaj je nađen u okolini Nikšića i u Imotskoj krajini, te jedan osamljen slučaj u centralnoj Bosni (Donja Zgošća).

*
* *

Cikcak-bordura je prastari umjetnički motiv. U srednjovjekovnoj umjetnosti se javlja u predromanici i u romanici. Vidimo ga, npr., na kamenom reljefu iz Prevlake (XI v.)[39] i na zapadnom portalu Đurđevih Stubova kod Novog Pazara (XII v.).[40] Možemo ga naći na više romanič-

Sl. 27. — „Pilini zubi" na sanduku u okolini Šekovića.

kih crkava u Italiji, naročito u Apuliji. Motiv se i kasnije javlja. Tako ga vidimo na srebrno-zlatnom kovčegu sv. Šimuna u Zadru, iz XIV v.[41] i na minijaturnoj koloneti druge palače kraljevskog dvorca u Bobovcu, iz XV v.[42] Svojstvo je i starobosanskih duboreznih drvenih predmeta.[43]

Kako sam to već saopštio, cikcak-bordura nije tako brojna i tako široko rasprostranjena kao tordirano uže. Još manje je rasprostranjena njena nazubljena varijanta, kakvu nalazimo, npr., na sjevernom portalu crkve sv. Andrije u Barletti, iz XIII v.,[44] čiji je autor poznati majstor Simeon Dubrovčanin, ili kao friz palače pravde u Padovi, također iz XIII v.[45] U romaničkom umjetničkom stilu taj motiv je poznat pod imenom „pilini zubi" (Dents des scie, Spitzzahnverziung). Iz predromanike naših krajeva u takve motive se može ubrojati onaj sa tri niza trouglova koji je nađen na fragmentu u crkvi sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju, s kraja XII v., na kome se osjećaju tragovi utjecaja vizantijsko-romaničkih koncepcija.[46] Ovima su veoma bliski motivi tzv. „prelomljenih arkada", čiji su primjerci nađeni na nekoliko mjesta u primorju, npr. u Stonu, u Janjini na Pelješcu, Trebinju, Dubrovniku, Kotoru, Uzdolju na Braču i u Rižinicama, koji su datirani od IX do XI v. Za te motive J. Maksimović kaže da su specifični u preromanskoj plastici tih krajeva.[47] Takve motive Ć. Truhelka svrstava u starohrvatsku ornamentiku, smatrajući da je nama stigao sa Orijenta preko Italije.[48]

Može se reći da cikcak-bordura ima svoje paralele u našoj primorskoj srednjovjekovnoj ornamentici. Da bi djelovala što dekorativnije, ona je na stećcima redovno predstavljena višelinijski i sa raznovrsnim umecima u svojim međuprostorima, što je donekle razlikuje od tih paralela. U tome smislu, i vremenski i stilski najviše veze ima sa gotičkim cikcak-bordurama.

5 — *Povijena lozica*

Povijena lozica je najizrazitija vrsta bordure i jedan od najomiljenijih motiva stećaka uopšte. Javlja se u oko 350 primjeraka i ima je na svim osnovnim oblicima stećaka. Redovno je klesana sa mnogo pažnje, zbog čega uvijek veoma lijepo djeluje. Različite je širine i uvijek je plastično predstavljena. S obzirom na to da su uz ovaj motiv ustanovljeni i grozdovi, pravilnije je da se zove lozica nego linija.

Najčešće se proteže pri vrhu vertikalnih strana sljemenjaka i sanduka, ali je često vidimo i kao okvir na horizontalnim stranama ploča i sanduka, pa i na vertikalnim stranama sanduka i sljemenjaka. Nalazimo je čak i na postoljima sljemenjaka i sanduka. Ponekad se vidi i na štitu.

Redovno je to pravilna jednostruka talasasta vrpca, koji put je dvostruka — prepletena, oivičena uskom tordiranom vrpcom, ili vrpcom od niza kosih paralelica, čiji su međuprostori ispunjeni nekim dodacima. Kako su ti dodaci raznovrsni, postoji više podvrsta ove bordure. Najčešća i najpoznatija je povijena lozica sa umecima od trolistova. I ti trolistovi su ponekad oblikovani različito, a više puta je kod

Sl. 28. — Povijena lozica sa trolistovima i grozdovima koji vise na sanduku nekropole Laćevine kod sela Varoš, u okolini Kalinovika.

samog odvajanja peteljke trolista od loze naznačen pupoljčić. Česta je varijanta povijene lozice sa spiralnim zavojima u međuprostorima, koji su također tretirani u nekoliko varijeteta. Takve lozice su karakteristične za stećke okoline Žabljaka i Nikšića. Dalja brojnija njena varijanta je lozica sa palmeticama, koja se ističe oko Radimlje, Kalinovika i Žabljaka. Postoje i druge, ne baš česte varijante: lozica sa rozeticama (Nevesinje), sa vjenčićima, sa grozdovima (Trnovo i Ludmer) i sa cvjetićima (Ludmer). Ima i drugih, dosta rijetkih varijanti, kao što je lozica sa umecima u obliku elipsa sa tačkicama, itd.

Ova vrsta bordure je slabo zastupljena u Bosni, Dalmaciji i u Srbiji, u većini krajeva istočne Bosne je uopšte nema, dok je u Hercegovini i u dobrom dijelu Crne Gore prosto preplavila. Po velikom broju zastupljenosti, pogotovo kada se radi o povijenoj lozici sa trolistovima, ističu se krajevi oko Trebinja, Ljubinja, Stoca, Nevesinja, Kalinovika i Ljubuškog. S obzirom na to da se ovaj biljni stilizovani ornamenat javlja u zaista velikom broju u Hercegovini i da se svojom lijepom izradom ističe, ima razloga da se smatra klasičnim motivom hercegovačkih stećaka.

*
* *

Povijena lozica je najviše interesovala dosadašnje istraživače stećaka. Motiv je korišten još u antičkom vremenu, ali se taj antički razlikuje od našega na stećcima po tome što on umjesto trolistova i drugih umetaka ima akantusov list ili polupalmetu.[49] U nekoliko varijanti vidimo ga u enterijeru starokršćanske bazilike u Dabravini, u Bosni.[50] Ć. Truhelka ga nalazi među starokršćanskim dekorativnim motivima, navodeći da je imao osobitu ulogu u Siriji i Palestini.[51] Nalazimo ga na koptskim kamenim i drvenim spomenicima iz V—VII v.[52] Ja sam ga evidentirao na sarkofagu iz VI v. u atriju crkve sv. Antonija u Padovi.[53] Vidio sam ga na nekoliko kamenih fragmenata iz perioda ikonoklasta (VII—IX v.), uzidanih u baziliku S. Maria in Trastevere u Rimu.[54] Povijena lozica sa trolistovima ili nešto drugačije stilizovanim umecima javlja se i kao elemenat predromaničke a još više romaničke skulpture. U tome pogledu se može navesti više primjera. Nađena je, npr., na romaničkom portalu sv. Andrije u Barletti (XIII v.),[55] na portalu crkve S. Lazare iz XII v. u D'Avallon-u,[56] te na kutijama zapadne provenijencije iz XI—XII v. u Muzeju Cluny u Parizu.[57] Povijenu lozicu sa trolistovima vidio sam i na romaničkim lukovima između stubova kod ulaza u podzemlje bazilike S. Zeno u Veroni.[58] Mnogobrojni su primjeri nalaza i u našim krajevima. Tako taj motiv vidimo na zapadnom portalu crkve sv. Luke, iz XII v., u Kotoru,[59] na fragmentima u zidu župne crkve u Koločepu, iz XI—XII v., na fragmentima iz crkve sv. Petra u Dubrovniku, iz XI. v.,[60] na fragmentu iz crkve sv. Marte u Biaćima (obnovljene u XII v.),[61] na pluteju iz crkve sv. Donata u Zadru,[62] na fragmentu iz crkve sv. Mihajla u Stonu, iz XI v.,[63] itd. C. Fisković je objavio nekoliko fragmenata dekorativne plastike XIII v. iz Arheološkog muzeja u Dubrovniku na kojima se nalazi ovaj motiv.[64] Osim toga, ovaj se motiv nalazi na Buvinovim duboreznim drvenim vratima splitske katedrale, iz XIII v.[65] i na fresci Rođenje Ilijino na sjevernom zidu manastira Morače, iz XIII v.[66] Jednom riječju, ovaj motiv se u mnogo svojih varijanti javlja na brojnim raznovrsnim predromaničkim i romaničkim umjetničkim djelima našega primorja. Posebno ističem da i Baščanska ploča (XI v.) iznad glagoljskog natpisa ima friz od povijene lozice sa umecima od četverolistova stilizovanih kao akantus-palmeta, s tim što se četvrti listić nešto izdužuje i povija, što je veoma slično brojnim motivima na stećcima (sl. br. 29). I na mnogo spomenika gotičkog stilskog perioda možemo vidjeti ovu borduru. Povijena lozica sa rozeticama se nalazi na portalu katedrale u Sieni (XV v.).[67] Važni su primjerci sa našeg područja. Tako se povijena lozica nalazi ispod prozora apside na manastirskoj crkvi u Velućoj (XIV v.), zatim na zapadnom portalu priprate manastirske crkve u Dečanima (XIV v.), a onda iznad prozora i iznad roze-

Sl. 29. — Friz na Baščanskoj ploči.

te manastirske crkve u Kaleniću (početak XV v.). Ovaj motiv se nalazi i na nadgrobnim spomenicima. Tako ga vidimo na jednoj nadgrobnoj ploči katedrale u Napulju (XIV v.),[68] na sanduku pred crkvom u Sopoćanima (XIV v.), na nadgrobnoj ploči Stefana Crnojevića u Komu na Skadarskom jezeru (XV v.) i na nadgrobnoj ploči dvorske kapele u Bobovcu (XIV v.).[69] I više umjetničkih djela primijenjenih umjetnosti posjeduju ovaj motiv. Tako ga vidimo na srebrno-zlatnoj bisti sv. Marte u Zadru (XIV v.),[70] na relikvijaru zadarskih zaštitnika (XV—XVI v.),[71] na

Sl. 30. — Motiv povijene lozice sa trolistovima na relikvijaru sv. Zoila u Zadru (u sredini je predstava sv. Krševana).

relikvijaru sv. Zoila u Zadru (XIII—XIV v.),[72] na srebrno-zlatnoj raci sv. Šimuna u Zadru (XIV v.),[73] na prstenu kraljice Teodore iz riznice manastira Banje kod Priboja (XIV v.).[74] Ovaj motiv nalazimo i na freskama kao i na rukopisima. Tako ga, npr., vidimo na freskama crkve sv. Dimitrija u Peći (XIV v.),[75] na freskama manastirskih crkava iz XIV—XV v. u Žiči, Dečanima, Lesnovu i Rudenici,[76] a kao minijature na Kopitarovom bosanskom evanđelju (XIV v.) i na Lesnovskom evanđelju i psaltiru (XVI v.).[77] Dodajmo i podatak da se taj motiv može vidjeti i na starim bosanskim drvenim duboreznim predmetima.[78]

Mislim da se može reći kako je povijena lozica sa trolistovima, bez obzira da li je zadnji listić nešto izdužen i povijen, ili su inače umeci drugačije stilizovani (kao spiralice, rozetice, akantus, itd.), motiv koji je korišten od antike do gotike, ali da se u našim krajevima najčešće javlja na građevinskim i drugim umjetničkim djelima koji stilski pripadaju romanici i gotici, rekao bih mnogo više ovom drugom, vremenski bližem umjetničkom stilu. U prilog ovakvom mišljenju može se navesti i to što se, za razliku od romaničkog motiva, koji je karakterističan po zadnjem izduženom listiću, u gotici najviše javlja trolist sa jednakim i okruglastim listićima kao kod djeteline, a baš ta varijanta ove bordure je i najbrojnija pojava na stećcima. To znači da je ovaj motiv stećaka u najvećoj mjeri gotičkog karaktera, na što je C. Fisković još prije 20 god. upozorio s razlogom.[79].

Sl. 31. — Srebrno-zlatni kovčeg (raka) sv. Šimuna u Zadru.

Treba reći da ova vrsta bordure stećaka, koja se kao biljna stilizacija neprekidno proteže i ponavlja, ne djeluje hladno i monotono na gledaoca, nego, naprotiv, dosta prisno i ljupko i da po svojim likovnim osobinama, u relacijama fundusa reljefnih motiva stećaka objektivno predstavlja vrlo vrijedan skulptorski umjetnički proizvod. Tome utisku doprinose i mnogobrojne njegove varijante. A po tako čestoj pojavi, opravdano ga smatramo klasičnim motivom hercegovačkih stećaka.

Pri klesanju ove bordure majstori stećaka su se mogli inspirisati prvenstveno na ovdje navedenim i drugim djelima umjetnosti našega primorja, kao i na djelima moravske umjetničke škole u Srbiji.

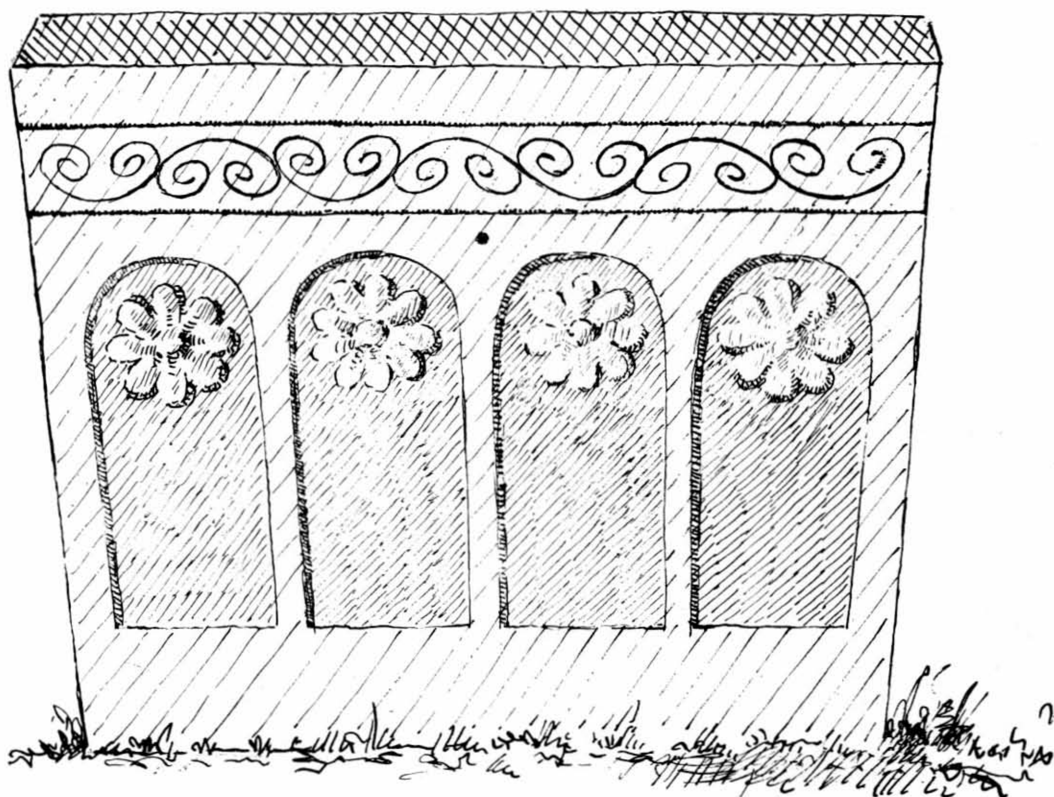
6 — *Niz rozetica*

Niz rozetica je također jedna vrsta bordure. Radi se o nizu od četiri, pet ili više rozetica (zvijezda) okruženih vijencima. Gotovo uvijek je to friz na vertikalnim stranama visokih sanduka i sljemenjaka, naj-

Sl. 32. — Niz rozetica u kružnim vijencima iznad arkada na visokom sanduku u okolini Nikšića.

češće iznad arkada. Ponekad se takvi nizovi nalaze i na vertikalnim stranama nižih sanduka, a u rijetkim slučajevima i kao okvir na horizontalnim stranama ploča, te kao kraća vrpca na krstačama. Ukupan broj motiva ove bordure nije velik, iznosi svega oko 50 primjeraka, a prostire se na ograničenom prostoru, i to od okoline Stoca, na zapadu, preko okoline Ljubinja, Gacka, Bileće i Trebinja, do Nikšića u Crnoj Gori, na istoku. Proteže se i u Konavle. Izvan ovoga područja se ovaj motiv samo iznimno, kao osamljen i ponešto izmijenjen, nalazi samo još na jednome lokalitetu s druge strane Neretve (Krehin Gradac kod Čitluka), na jednome u srednjem toku Neretve (Gošića Han), zatim u Međurječju, u okolini Goražda, te u Vrulji, južno od Pljevalja. Nešto slično ovoj pojavi nalazimo još u Donjoj Zgošći kod Kaknja. U okolini Stoca se ova bordura sastoji od niza rozetica koje su smještene skoro između lukova arkada, a u Gošića Hanu su te rozetice u samim lukovima, što govori o

Sl. 33. — Niz rozetica u arkadama na sljemenjaku u Gošića Hanu kod Konjica (sada u Konjicu).

periferiji područja toga motiva.[80] Kod izvjesnog, manjeg, broja ovih bordura rozetice su se pretvorile u krst-rozetice, a onda i u same krstiće. U iznimnim slučajevima su one postale čisti kružići u kojima se nalaze četiri ili samo jedna tačkica (Nikšić, Žabljak i Vrulja, u Crnoj Gori).[81]

Treba reći da neke od ovih bordura nemaju kružnih vjenčića oko rozetica. Ustanovljen je i jedan slučaj gdje su dosta razmaknute rozetice spojene uskom tordiranom vrpcom (Miruše kod Bileće).[82] Jedinstven je i vrlo zanimljiv slučaj niza četvorokrakih zvijezda spojenih sa po jednim istim takvim krakom (rombom) u Podgradinju, nedaleko od Stoca.[83]

U najviše slučajeva rozetice ove bordure su plitko plastične, vrlo pažljivo su klesane i redovno lijepo izgledaju. Opravdano je da ih smatramo ornamentom i dekoracijom.

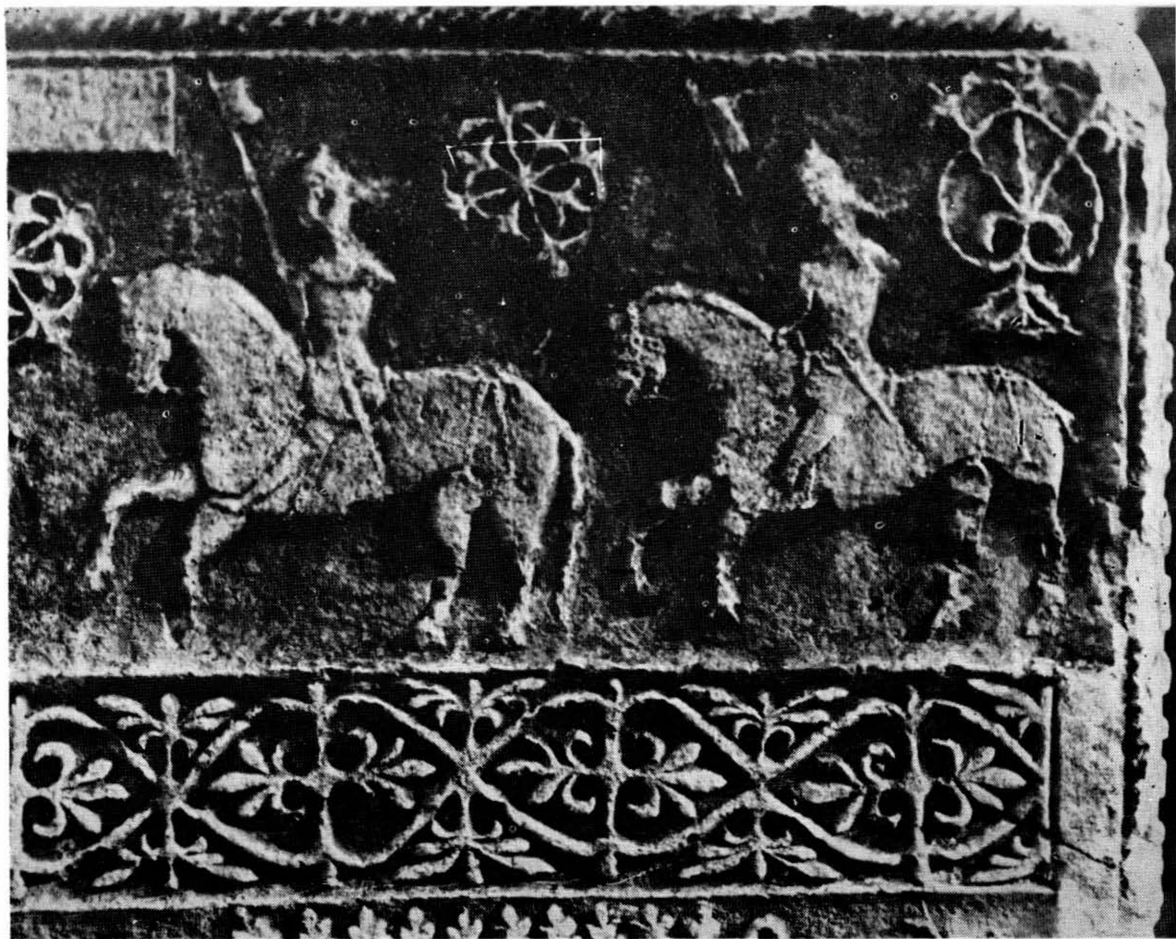
***

Bordure od nizova rozetica svakako su posljedica korištenja motiva rozete, koji bi bilo vrlo teško vremenski ili teritorijalno ograničiti. Pojava nizova se može pratiti u evropskoj umjetnosti od predromanike. Takvu borduru vidimo, npr., na jednoj ploči vizigotske crkve S. Cristina de Lena u Španiji,[84] zatim na kapitelu stuba crkve S. Prasede u Rimu.[85] Zbog toga ornamenta posebno se ističu brojne vizantijske kutijice od bjelokosti, koje se po njemu i zovu „kutijice sa rozetama". Među njima je vrlo poznata kutijica iz riznice katedrale u Veroliju, iz X—XI v., koja se nalazi u Victoria and Albert muzeumu u Londonu.[86] Takve kutije od slonove kosti, iz X v., postoje i u Muzeju Cluny u Parizu.[87] Takva jedna vizantijska kutija sa nizovima rozeta, koja je izrađena u XII v., nalazi se u riznici katedrale u Kopru.[88] Vrlo slični nizovi postoje i na srebrno-zlatnim predmetima iz zadarskog fonda. Tako se, npr., niz kružića u tordiranim kružnim vjenčićima nalazi na vodoravnim krakovima ophodnog krsta, iz početka XII v., koji se čuva u riznici zadarske katedrale, zatim na ophodnom krstu s emajlima, iz početka XIV v.,[89] koji pripada riznici samostana sv. Franje, gdje su svetački likovi uokvireni nizovima polujabučica, koje veoma podsjećaju na nizove rozetica, a i na relikvijaru-ruci zadarskih zaštitnika, iz riznice samostana sv. Marije, poklon Katarine, žene Sandalja Hranića, s kraja XIV ili početka XV v., nalazi se takav okvir od polujabučica.[90] C. Fisković je upozorio na niz rozeta između lukova arkada (kao na nekim stećcima u okolini Stoca) na kamenom poliptihu, iz XIV v., u zbirci Male braće u Dubrovniku, rekavši tom prilikom da se takvi nizovi nalaze i na nekim drugim kamenim i drvenim poliptisima.[91] Niz rozeta u samim arkadama (kao na stećcima Gošića Hana kod Konjica) nalazi se na postolju kupole i na gornjoj zoni fasada manastirske crkve u Kaleniću.[92] Običaj klesanja nizova rozeta između lukova arkada održavan je i dalje od XV v. Takav se motiv, npr., nalazi na jednoj deisisnoj ploči iz XVII v. koja je u Narodnom muzeju u Čačku.[93]

Ovaj lijepi ornamenat, koji sam sa dosta razloga mogao nazvati i nizom zvijezda, pripada vrlo malom broju hercegovačkih majstora, koji su se najprije mogli ugledati na spomenute vizantijske bjelokosne kutijice. Na takvu pretpostavku upućuje i to što se naše bordure najčešće protežu pri vrhu vertikalnih strana sanduka, baš kao na spomenutim kutijicama.

Ova bordura je vrlo rijetka pojava, javlja se samo desetak puta. Njen osnovni motiv nekada izgleda kao akantus, a nekada kao palmeta. Odmah treba reći da ovdje nisu uračunate povijene lozice koje imaju umetke kao akantus, odnosno kao palmeta. Radi se zapravo samo o pet lokaliteta, na znatnoj geografskoj razdaljini, sa po jednim spomenikom koji ima ovakvu borduru. Prvi lokalitet su Novakovići kod Žabljaka, u Crnoj Gori, gdje na horizontalnoj strani sanduka, u okviru od kosih paralelica, vidimo niz višedjelnih stilizovanih listova (sličnijih palminim nego akantusovim listovima) u spojenim elipsastim okruženjima.[94] Drugi lokalitet je Donja Zgošća kod Kaknja, gdje na vertikalnim stranama poznatog sljemenjaka, uz ostale brojne reljefne motive, vidimo više relativno širokih trakova od nanizanih višelatičnih stilizovanih listova.[95] Osnovni motiv u Novakovićima je sedmorodjelan, a na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u Sarajevu) petorodjelan je i sedmorodjelan. Treći

Sl. 34. — Bordura od višelatičnih stilizovanih listova na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

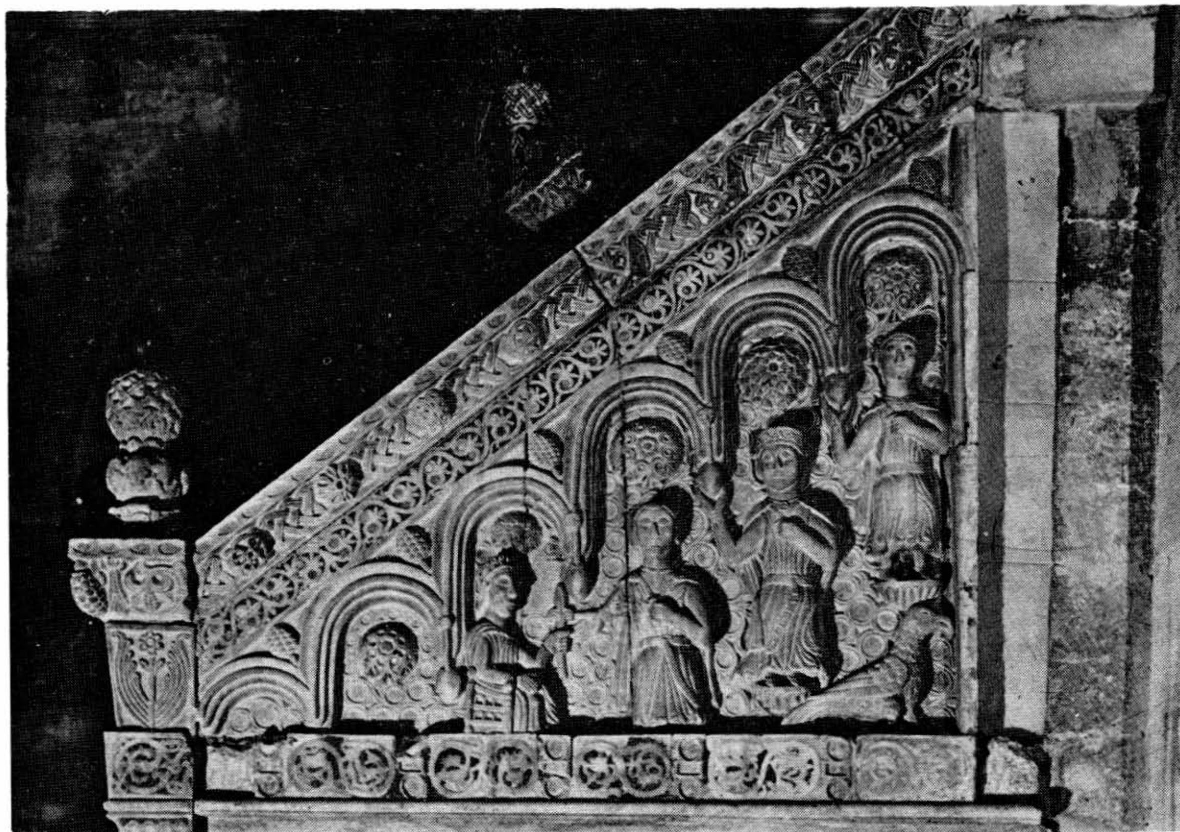
Sl. 35. — Bordura od višelatičnih stilizovanih listova na stećku u Puškovcu kod Lopara.

nalaz je iz Puškovca, nedaleko od Lopara, u sjeveroistočnoj Bosni, gdje vidimo niz vertikalno postavljenih, u peteljkama spojenih, petoročlanih biljnih stilizacija.[96] Četvrti lokalitet na kome je evidentiran stećak u obliku stuba nalazi se u Osmacima, u okolini Kalesije, također u istočnoj Bosni.[97] Na jednoj vertikalnoj strani toga stuba nalazi se niz stilizovanih petorodjelnih listova, koji su maltene identični onima iz D. Zgošće. Peti lokalitet je Kokorina, u okolini Gacka, u istočnoj Hercegovini. Tu se na dvjema bočnim stranama sljemenjaka nalazi friz od povijene lozice sa sedmorodjelnim stilizovanim listovima, sličnim onima iz D. Zgošće.[98]

Ovaj motiv se u osnovi ponavlja, ali će pažljiv posmatrač naći više različitosti u njihovim detaljima. Svuda je on veoma pažljivo komponovan i klesan, te izvanredno estetski djeluje.

*
* *

Kako je poznato, motiv akantusovog lista se u umjetnosti upotrebljava gotovo neprestano od helenizma, a palminog lista još od egipatske i kretsko-mikenske umjetnosti pa sve do klasicizma. Iz mnogobrojnih primjera primjene ovoga motiva kao bordure u srednjovjekovnim evropskim stilovima izdvajam nekoliko analognih našima.

Sl. 36. — Friz od povijene lozice sa petorolistovima na propovjedaonici katedrale u Bitontu.

Na kamenoj propovjedaonici i na amvonu katedrale u Bitontu, iz XI—XII v., nalazi se friz od povijene lozice sa petorolisnim stilizacijama, frapantno sličnim onima na sljemenjaku iz Donje Zgošće. Ispod lunete zapadnog portala crkve sv. Andrije u Barletti, iz XIII v., nalazi se niz petorolisnih stilizacija u međuprostorima prepletene lozice, kakvu borduru upravo imamo na sljemenjaku iz Donje Zgošće.[99] Na vanjskoj strani bazilike sv. Nikole u Bariu, iz XI—XII v., vidimo niz petorolistova, bez povijene lozice, motiv veoma sličan našoj borduri u Puškovcu.[100] Dosta sličnosti nalazim između bordura romaničkih brončanih vrata katedrale u Traniu, sa akantizirajućim palmetama između prepletenih lozica, djela čuvenog apuljskog majstora Nikole Barisania iz XII v., i ostalih bordura sljemenjaka iz Donje Zgošće, kao i stuba iz Osmaka.[101] Istu sličnost nam pružaju brončana vrata Mauzoleja di Belmondo u Canosi, također iz XII v.[102] I na nekim romaničkim sarkofazima nalazimo stilizovane nizove petorolistova, tako, npr., na sarkofagu iz Muzeja La Rochelle, u Francuskoj, iz XII v.[103]

Friz Baščanske ploče je sličan borduri sljemenjaka iz Donje Zgošće, a između bordure od stilizovanih petorolistova u povijenoj lozici na poznatom predromaničkom trougaonom zabatu iz Biskupije kod Knina

Sl. 37. — Povijena lozica sa stilizovanim petorolistovima na preromaničkom zabatu iz Biskupije kod Knina (sada u Splitu).

(XI v.), koji se sada nalazi u Splitu, i ove naše iz Donje Zgošće nema nikakve razlike. Takav isti je i vijenac južnog broda crkve sv. Krševana u Zadru. Njima su vrlo slične i bordure sa župne crkve na Koločepu, na crkvi sv. Marije na Mljetu, na pluteju i na pilastru iz sv. Donata u Zadru.[104] Veoma su slični i nizovi petorolistova na kornišu ograde galerije Franjevačkog klaustra u Dubrovniku.[105] Veoma mnogo sličnosti sa našim bordurama od petorolisnih stilizacija imaju bordure na mnogim fasadama crkava moravske škole, kao npr. crkava u Ljubostinji, Velućoj, Naupari, Banjskoj, Dečanima i Kaleniću. Najsličniji, maltene isti motiv u Novakovićima nalazim i na frizu postolja kupole crkve u Kaleniću.[106] Gotovo potpuno isti ornamenat od stilizovanih petorolistova između prepletene povijene lozice na sljemenjaku iz Donje Zgošće nalazim na fresci manastirske crkve u Žiči, zatim na freskama manastirskih crkava u Gracu i Lesnovu.[107] Vrlo slični motivi se nalaze i na freskama manastirske crkve u Dečanima, Ravanici, Matejiču, Manasiji,[108] kao i na fresci manastira Jošanice.[109]

Frizove stilizovanih petorolistova nalazimo i kao iluminacije srednjovjekovnih ćirilskih rukopisa, tako, npr., na Dobrejševom četveroevan-

đelju (XIII v.),[110] na Euhologiju s lekcionarom, iz XIII v.[111] (Narodni muzej u Ohridu) i kao vez na Nabedreniku ohridskom, iz XV v. i dr., a nalazimo ga i na kožnim povezima knjiga u Srbiji u XIV i XV vijeku.[111a]

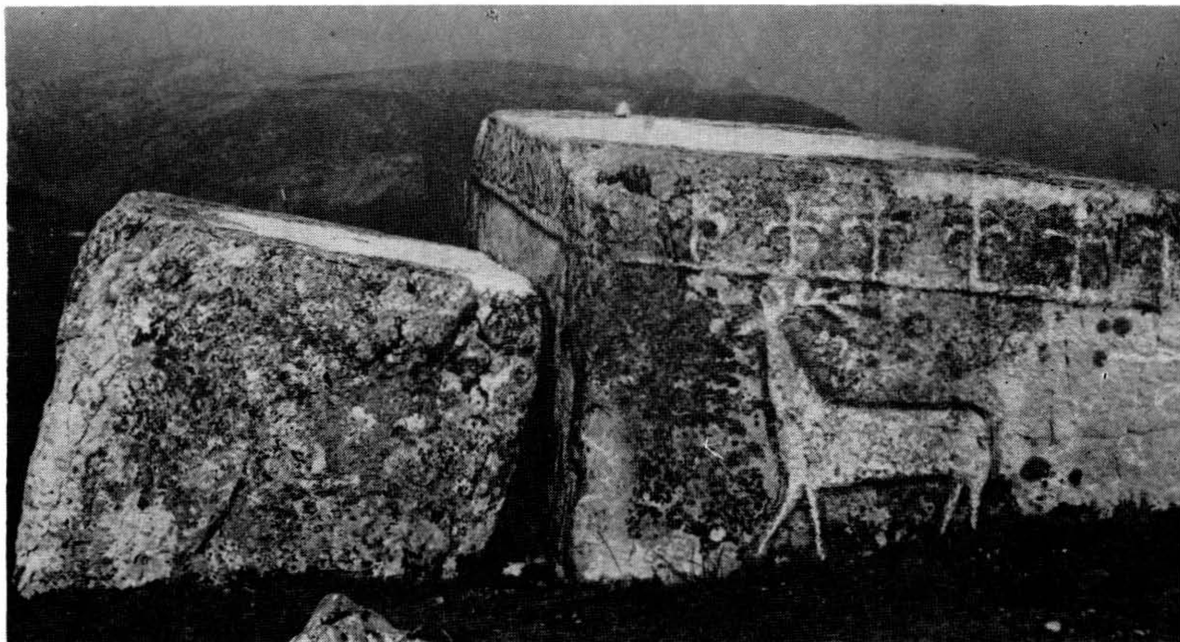
Vidljivo je, dakle, da je bordura od stilizovanih peterolistova sličnih akantusu i palmi mnogo korištena kao dekoracija i u vrijeme romanike i u vrijeme gotike u našim krajevima. Stilski, ona najviše pripada gotici, a inspiracija majstorima stećaka mogla je doći i sa zapadnog i sa istočnog susjednog područja.

8 — *Ostale bordure*

Između nekoliko podvrsta ostalih bordura svojim brojem i raznovrsnošću ističe se jedna koju bismo mogli nazvati *bordurom od spirala.* Više puta su to samo poredani, a nepovezani spiralni zavoji, okrenuti na jednu stranu, ili naizmjenično na jednu i drugu, a nekada su to S spirale nanizane u svom uspravnom ili položenom položaju. U jednom slučaju su spiralni zavoji simetrično nanizani s jedne i sa druge končane vrpce. Oko Konjica sam našao nekoliko primjeraka bordura od spirala koje se svojim krajevima povijaju unutra jedna prema drugoj kao volute.[112] Ponekad se takve spirale dodiruju, pa i pomalo granaju.

Ovaj motiv se prostire na dosta širokom području Hercegovine, djelomično se javlja u primorju i zapadnoj Bosni, rijetka je pojava u istočnoj Bosni, dok ga u drugim krajevima nema.

Sl. 38. — Bordura od niza ljiljana na sanduku u Oblju kod Kalinovika.

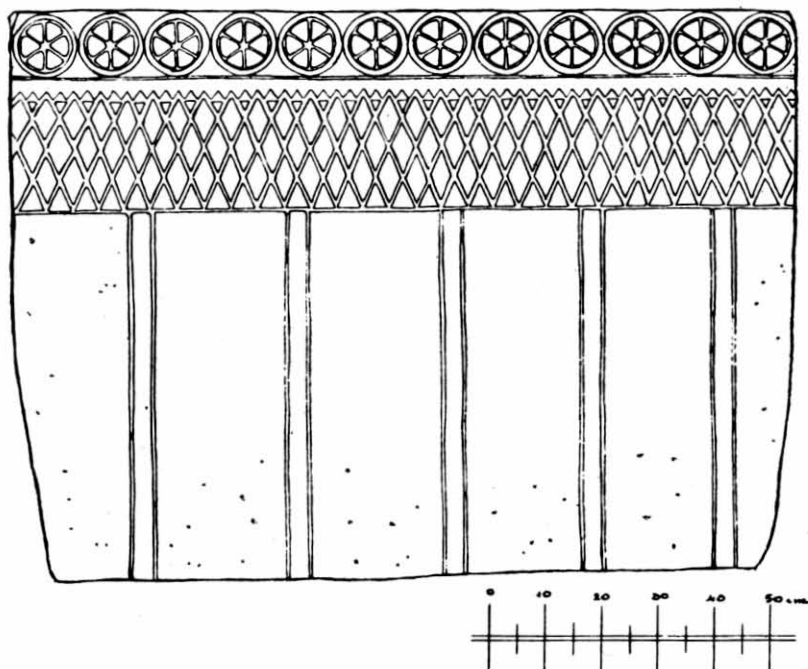

Druga varijanta se sastoji od *niza listova*. Koji put je to niz od jednog lista, nepovezanog i okrenutog na jednu ili na drugu stranu, a ponekad je to niz od dvolistova spojenih peteljkama, nakošenih na jednu i drugu stranu. U jednome slučaju su u listovima urezani krstići. Motiv se nalazi samo na nekoliko lokaliteta u okolini Duvna.[113] (Sl. 26.)

Ovdje bih uvrstio i varijantu od *niza ljiljana*. Redovno je to friz na vertikalnim stranama visokih sanduka i sljemenjaka, koji je veoma lijepo izrađen. Nađen je samo na četiri lokaliteta u okolini Trebinja, Mostara i Kalinovika.[114]

Četvrta varijanta se sastoji od *niza različitih motiva* — od vjenčića, kosih krstića, kratkih cikcak-motiva, kosih paralelica i grozdića. Redovno su to plastični frizovi na vertikalnim stranama sljemenjaka i visokih sanduka. Nađeni su na nekoliko lokaliteta u okolini Stoca, zatim u okolini Konjica i Kalinovika.[114a]

Ovdje bi se mogla ubrojati i neka vrsta bordure koja se sastoji od *mreže pravilnih i jednakih rombova* i proteže preko vertikalnih strana visokih sanduka. Nalazi se samo na ograničenom području od Cavtata do Gacka i od Ljubinja do Trebinja na svega 16 stećaka.[115] Većina njih je mnogo šira od drugih uobičajenih bordura, a na jednome spomeniku prekriva čitavu čeonu stranu. Kako ovaj motiv prvenstveno podsjeća na duborezne rešetkaste zaklone na doksatima i prozorima starih muslimanskih kuća, to sam ga uvrstio i u arhitektonske motive.

Sl. 39. — Bordura od mreže rombova na visokom sanduku u Platu kod Cavtata (prema C. Fiskoviću).

Osim ovih postoji i još nekoliko varijanti sasvim malobrojnih ili pojedinačnih bordura. Jedna od njih se sastoji od niza rastavljenih ili spojenih polulukova. U jednome slučaju su u polulukovima urezani minijaturni motivi mača, štita, luka, konja itd., što je sasvim originalna pojava (Ziemlje kod Nevesinja).[116] Jedinstvena je i pojava bordure od prepletene povijene lozice sa umecima ptica u njenim međuprostorima (Bitunja kod Stoca), kao i pojava bordure od končane vrpce sa simetrično nanizanim parovima trolistova (okolina Ljubuškog).[117]

Sve ove bordure ukupno ne dostižu ni 40 primjeraka.

*
* *

Bordure koje sam nazvao jednim imenom *ostale* po svojim svojstvima su slične navedenim vrstama bordura. Iako malobrojne i najčešće ograničene na relativno mala područja, one svojim stilizacijama, naročito raznovrsnošću svojih detalja, predstavljaju zanimljive klesarske kreacije. Podvrsta od niza spiralnih zavoja nekim svojim primjercima veoma podsjeća na vremenski dugotrajan i teritorijalno široko rasprostranjen motiv koji je poznat kao antički motiv „pasjeg skoka", koji je kasnije nazvan „rakovice". Neki misle da su „rakovice" barbarizirani antički ornamenat,[118] a neki ih smatraju langobardskim motivom i pretečom gotičkih rakovica.[119] Po svojoj koncepciji te kukolike spirale, ili „nizovi kuka", kako ih nazivaju neki naši istraživači, izrazit su motiv predromaničkog stila, koji se u našem primorju javlja u raznim varijantama od IX do XII v.[120] Vrlo je vjerovatno da su i bordure stećaka, kakve vidimo, npr., u okolini Lištice, zatim u okolini Duvna, ili na Blidinju, ili one koje su gotovo nizovi čistih S spirala, kakve se nalaze, npr., na stećcima u okolini Makarske i u okolini Konjica, nastale po ugledanju na „rakovice", odnosno da su njihovi derivati.[121] Kao ilustrativan primjer derivata kukolikog niza može se navesti motiv na relikvijaru sv. Krševana u Zadru, gdje se oko predstava sv. Zoila i sv. Stošije na prednjoj strani relikvijara nalazi četvrtasti okvir od niza plastičnih kukica.[122]

Nizovi ljiljana su posljedica upotrebe motiva ljiljana uopšte, koji je u našim krajevima počeo da se koristi od druge polovine XIII v., nakon uspostavljenih porodičnih veza srpskog i bosanskog dvora sa ugarskom dinastijom Anžuvinaca. Nizove ljiljana još ranije nalazimo kao aplikacije ženskog metalno-srebrnog nakita. Takav motiv vidimo na dijademi iz Bihaća, zatim na onoj iz Hinge kod Subotice, iz Surčina kod Beograda, a onda iz Slavkovaca, kao i iz ostave u Peći, koje su sve okvirno datirane od XIII do XV v.[123] Nizove od po tri ljiljana vidimo na grbovima bosanskih kraljeva Tvrtka I, Dabiše i Ostoje I. Nizovi ljiljana se nalaze na frizu iznad portala i na luneti prozora manastirske crkve u Ljubostinji (XIV v.), zatim na luku oko rozete glavnog portala crkve sv. Stefana manastira Naupare (XIV v.).[124] I na Jefimijinom sarkofagu u Ljubostinji isklesani su nizovi ljiljana sa prepletenim drškama[125] (sl. br. 68). Niz ljiljana se nalazi na rubu kovčega sv. Šimuna u Zadru,[126] a vidio sam ga i na grbu zadarske feudalne porodice Pazina, iz XV v.[127] Za bihaćku dijademu je rečeno da je „rađena na bosanski način".[128]

Ova bordura na stećcima je stilski najbliža dekoracijama moravske škole i onima na kovčegu sv. Šimuna u Zadru, pa je otuda mogla doći i inspiracija majstorima stećaka.

*
* *

Kako se iz prednjega vidi, postoji 8 osnovnih vrsta i 46 podvrsta bordura koje se u ukupnom broju javljaju u oko 1400 primjeraka. Općenito se može reći da su bordure jedna od dviju najbrojnijih grupa reljefnih motiva stećaka i da su oznaka najšireg teritorijalnog rasprostiranja, bez obzira što se neke njene varijante (nizovi rozetica, stilizacije slične akantus-palmi i mrežasta bordura) javljaju u relativno malom broju i na dosta ograničenom području. One su, osim toga, vrlo izraziti motivi. Po svojim likovnim osobinama one su geometrijske i biljne ornamentalne stilizacije, redovno pažljive skulptorske obrade koje kao dekoracije djeluju lijepo i ugodno. Njihov karakter nije simboličan, ne predstavljaju neke teme, niti kakve idejne poruke, nisu ikonografija i nemaju ništa religiozno u sebi. Jednostavno rečeno, one su čisti ukrasi. Relativno, najveće likovne umjetničke kvalitete imaju povijene lozice, među kojima se ističe ona sa trolistovima koju, osim toga, zbog tako čestog javljanja, s razlogom možemo smatrati klasičnim reljefnim motivom hercegovačkih stećaka.

Za pouzdano određivanje porijekla ovih bordura nedostaju nam mnogi elementi, ali se može tvrditi da većina od njih kao likovni motivi sežu u praistoriju, da neki od njih potječu sa Orijenta (tordirano uže i cikcak-bordura), da su neki bili poznati još u epohi helenizma (tordirano uže, cikcak, akantus), da neki počinju svoj život u antičkom ili starokršćanskom periodu (povijena lozica), ali da je većina od njih manje ili više karakteristična za zapadnoevropska srednjovjekovna stilska razdoblja. Za nas je važno to što postoje brojni podaci o egzistenciji gotovo svih ovakvih bordura u predromaničkoj, zatim u romaničkoj, a onda i u gotičkoj umjetnosti. U tome pogledu je naročito važna okolnost da na brojnim i raznovrsnim umjetničkim djelima romaničkog, a posebno gotičkog karaktera, kako izvan naše zemlje tako i u našim krajevima, nalazimo nesumnjive analogije ovim bordurama stećaka. Većinu analognih motiva našao sam kao kamenu plastiku crkvenih objekata, ali nije malen ni broj primjeraka na sarkofazima, relikvijarima, freskama i duborezu.

Nekoliko naših naučnih radnika su uočili i u svojim radovima skrenuli pažnju na veze između predromaničkih, romaničkih i gotičkih umjetničkih djela i naših stećaka. Lj. Karaman je, npr., upozorio na sličnost povijene lozice sa trolistovima na kasnoantičkoj bazilici u Dabravini, kao motiv koji je na stećke došao od antičke lozice sa umecima od akantusovog stilizovanog lista ili polupalmete, koji su se pretvorili u umetke trolista.[129] A. Benac je upozorio na veliku sličnost friza Baščanske ploče i sljemenjaka iz Donje Zgošće.[130] N. Božanić-Bezić je izrazila misao da su tordirano uže, cikcak-bordura, povijena lozica i još neki motivi na stećcima u okolini Makarske „očito pod utjecajem romanike i gotike".[131] D. Sergejevski pretpostavlja da su na bordure stećaka iz okoline Srebrenice (povijena lozica sa cvjetićima i grozdovima) utjecale veze Srebrenice i Dubrovnika.[132] V. Đurić je upozorio na mogućnost postojanja

Tabela IX — Vrste i podvrste reljefnih motiva bordura na stećcima.

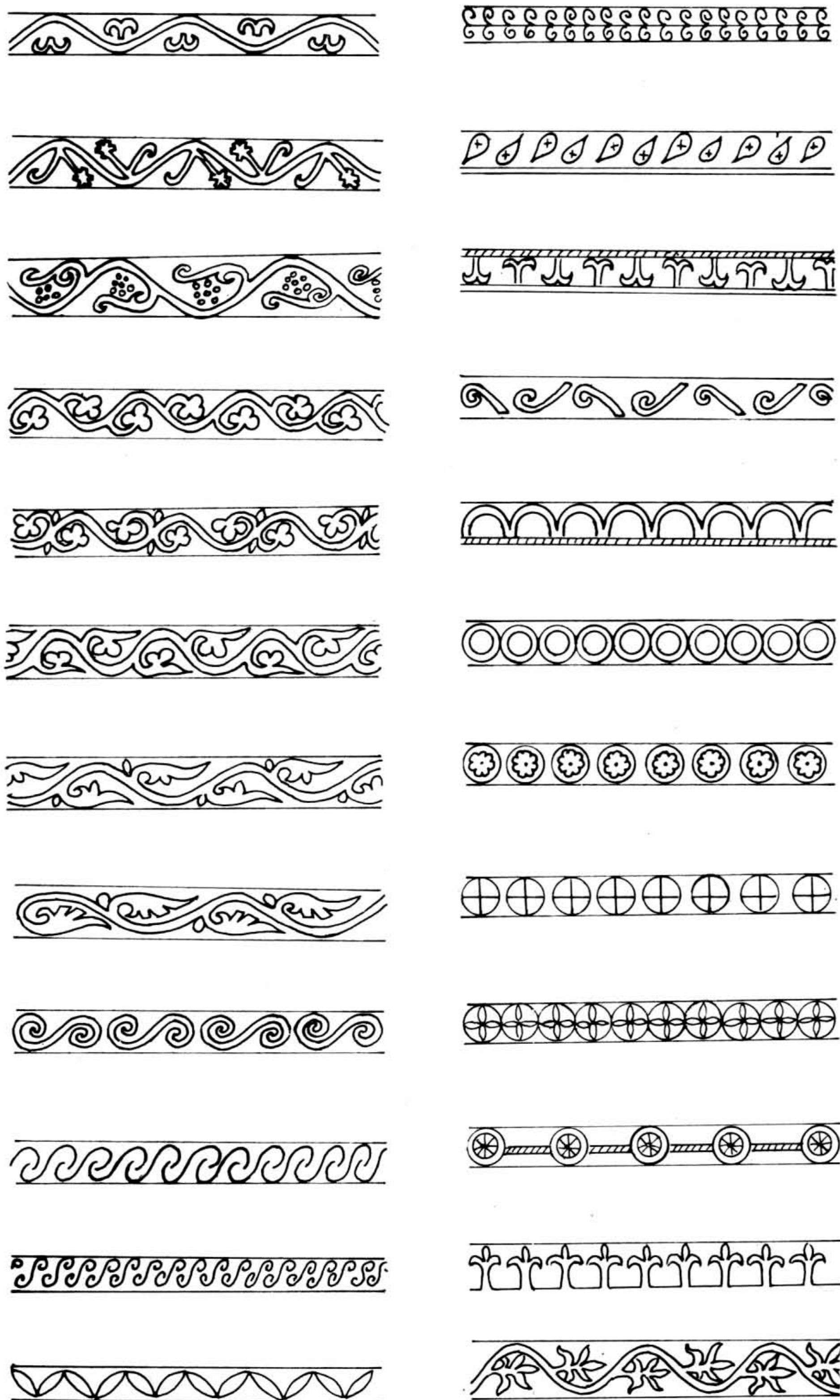

Tabela X — Vrste i podvrste reljefnih motiva bordura na stećcima.

takvih motiva na nadgrobnim pločama u Crnoj Gori koje su izradili majstori iz primorja.[133] M. Wenzel je za akantus borduru iz Novakovića rekla da pokazuje vizantijski utjecaj, a za slične bordure iz Donje Zgošće upozorila na analogije dekoracija crkvenih objekata moravske škole.[134] Najvredniji prilog u ovome smislu dao je C. Fisković. U studiji o stećcima okoline Cavtata, on je istakao da su neki motivi stećaka, kao što su tordirano uže, povijena lozica sa trolistovima i drugi „nastali u dodiru primorskih graditelja i klesara s hercegovačkim i bosanskim majstorima stećaka u toku XIII—XV stoljeća. . .".[135] Ovaj naš poznati naučni radnik je mogao da govori o vezama primorskih graditelja i majstora stećaka ne samo zato što dobro poznaje stećke i uopšte umjetnost primorja, nego i zbog toga što je dugogodišnjim istraživanjem arhivalija utvrdio i brojne konkretne veze. Zanimljiva su njegova zapažanja o razvoju povijene lozice sa trolistovima. On smatra da je treći izduženi listak nastao pod utjecajem romanike, a da je pravilan trolist jednakih okruglih listića znak približavanja gotičkom realizmu našega XIV—XV v., zbog čega mu izgleda da je proces išao „od stilizovane romaničke u gotičku viticu".[136]

Mislim da je što se tiče veza između naših i takvih bordura drugih umjetničkih djela situacija dosta jasna. Predromaničke, romaničke i gotičke bordure vremenski prethode stećcima, u tome pogledu su im najbliže gotičke, a u izvjesnoj mjeri i romaničke, kada imamo na umu u nauci više puta utvrđenu retardaciju toga umjetničkog stila u našim krajevima. Ti zapadnoevropski stilovi su u odnosu na Bosnu i Hercegovinu bili najrazvijeniji u primorju, pa je sasvim razumljivo ako pretpostavimo da je s te strane moglo biti i najviše utjecaja na stećke. Ali se iz naprijed navedenih podataka vidi da je i umjetničko strujanje iz Srbije moglo biti od utjecaja, naročito kada imamo na umu skulptorska djela moravske škole. Kako je i skulptura u Srbiji u znatnoj mjeri odraz veza sa primorjem, dolazimo opet na mogući posredan utjecaj umjetnosti primorja na bosanskohercegovačke stećke. Moravska skulptura je, međutim, viševalentan umjetnički pojam, koji na osoben način objedinjuje ne samo gotičke nego i vizantijske, pa i islamske elemente. Najbolje je to definirala J. Maksimović kada je rekla da je „moravska skulptura spoj vizantijsko-romanske, zatim zapadno-gotske i djelimično islamske umjetnosti u originalnu cjelinu, u poseban stil" i da je kao takva „najoriginalnija i najviše srpska u srednjem vijeku".[137] Po mome mišljenju ne može se zanemariti i taj utjecaj sa istočne strane. U prilog ovakvom rezonovanju ide i to što su na primjenu bordure niza rozetica u kružnim vijencima na stećcima znatno utjecale vizantijske kutijice, kao i to što je na pojavu mrežaste bordure na stećcima, slično makedonskim i srpskim duboreznim i fresko-motivima, utjecala tursko-islamska umjetnička ekspanzija u XIV i XV v. Moglo je biti i izvjesnog utjecaja sa sjevera, preko ugarske gotike, zato što je bosanski kraljevski dvor izvjesne veze održavao i sa tom stranom, ali o tome za sada imamo vrlo oskudne podatke. Vjerovatno je da u tome svemu ima dosta udjela i stara slavenska baština, koja se najviše odrazila u narodnoj umjetnosti na drvetu i tekstilu.

Iako ne postoje svi uslovi da se ove višestruke veze i utjecaji sasvim definiraju i konkretizuju, ipak mislim da se može reći kako bor-

dure stećaka stilski najviše pripadaju gotici i da su u tome smislu najbliže primorju i skulpturi moravske škole. Ali, i pored tih očiglednih utjecaja, bordure stećaka imaju dosta originalnosti.

ASTRALNI MOTIVI

U ovu grupu ubrajam motive koji predstavljaju nebeska tijela — Mjesec, zvijezde i Sunce. Mjesec je na stećcima uvijek predstavljen kao jedna njegova četvrtina. Zvijezda ima različit broj krakova, a često je prikazana kao cvijet sa različitim brojem jednakih latica, zbog čega se u literaturi o stećcima više naziva rozetom nego zvijezdom. Motiv kruga smatram predstavom sunca. Kako se i motivi kružnog vijenca najčešće tretiraju predstavama sunca, uvrstio sam i njih u ovu grupaciju. Polujabuke se često svode na krug, što znači da su i one predstave sunca. Više puta polujabuke nisu ništa drugo nego predstave zvijezda, zbog čega im je, opet, mjesto u ovoj grupaciji.

Po svom brojnom stanju motivi ove grupe stoje na prvom mjestu.

Po pravilu, svi ovi motivi su, manje ili više, plastični i karakteristika su svih većih područja i svih osnovnih oblika stećaka. Obično se javljaju kao samostalni, ali su često zajedno sa drugim motivima. Polumjesec i zvijezda, odnosno rozeta, često se nalaze na štitovima, kao heraldička oznaka, a u takvoj funkciji ponekad vidimo i druge motive ove grupe.

1 — *Polumjesec*

Polumjesec ima samo jedan svoj osnovni oblik — kao luk, kao rog. Položaj mu je različit — najčešće je vršcima okrenut prema gore, često su mu vršci okrenuti prema dolje, a ponekad zauzima i kos položaj. Uvijek je plastičan. Postoji i nekoliko varijanti polumjeseca. Ponekad polumjesec ima jednu srednju crtu, zbog čega izgleda kao da je dvostruk. Postoje i tri slučaja tordiranog polumjeseca (Popovo polje, Lištica, Ludmer). U četiri slučaja se njegovi završeci produžuju u rozetice, odnosno u kružiće (Vranjevo Selo, Fatnica, Osmaci i Brajčevići), a u jednome od ta četiri polumjesec služi kao postolje krsta (Vranjevo Selo).[138] Zapažena su i četiri zanimljiva specifična slučaja. A. Benac je u okolini Lištice evidentirao tordiran štap čiji je držak predstavljen u vidu polumjeseca.[139] U okolini Vlasenice iz polumjeseca izlazi dvostruka spirala, kod Ilijaša dva polumjeseca vise o grančicama stabla, a u Budoželju kod Vareša se dva polumjeseca dodiruju svojim izbočinama. Jedanput je polumjesec okružen vijencem (Hum u Hercegovini).[140]

Ovaj motiv nalazimo na svim osnovnim oblicima stećaka. Oko Kalinovika je najviše na sanducima, a u Boljunima najčešće na sanducima i pločama. Obično zauzima istaknuto mjesto na spomeniku. Tako se na sljemenjacima redovno javlja ili u centru zabata ili na krovnim plohama. Nekada je sam, ali je često u zajednici sa rozetom i krstom. Ponekad se na istome spomeniku javljaju po dva, pa i po tri ili četiri polumjeseca. U Koritniku kod Breze nalaze se čitiri polumjeseca na jednoj krovnoj plohi sljemenjaka,[141] a Tarevu kod Kladnja na jednoj strani

Sl. 40. — Polumjesec i zvijezda na ploči nekropole Biranj kod Šibenika.

sljemenjaka nalaze se tri polumjeseca.[142] Vidimo ga i uz ljudske figure, odmah do glava, npr., na Blidinju.[143] U okolini Vlasenice ruka dodiruje polumjesec.[144] Nerijetko se nalazi na štitu, najčešće zajedno sa rozetom.

Polumjesec je teritorijalno veoma rasprostranjen i uz rozetu spada među najbrojnije motive stećaka, a ukupno ih ima oko 500 primjeraka. Najviše se javlja na stećcima centralne i zapadne Bosne, zatim zapadne Hercegovine i Imotske krajine, a onda u okolini Nevesinja i Kalinovika. Rjeđe se viđa u Podrinju, oko Zvornika, Žabljaka, Nikšića i u dolini Trebišnjice, pa i oko Stoca, s iznimkom nekropole u Boljunima, a nema ga nikako oko Olova i u dolini Neretve od Konjica do Jablanice.

Sl. 41. — Astralni motivi (i motivi oružja) na sanduku iz Plaškog kod Ogulina (sada u Povjesnom muzeju u Zagrebu).

*
* *

Kao likovni motiv korišten je u umjetnosti mnogih naroda. Tako se polumjesec nalazi na kritsko-mikenskim gemama.[145] I na jednoj babilonskoj steli iz 522. god. prije n. e., uz predstave rozete i zvijezde, vidi se i predstava polumjeseca.[146] U muzeju Bardo u Tunisu vidio sam jednu feničansku nadgrobnu stelu na kojoj je shematski prikazana ženska ljudska figura sa gore izdignutim rukama i iznad nje polumjesec.[147] Mjesec i sunce su glavni simboli Mitrasovog kulta. Polumjesec i sunce vidimo i na nekim romaničkim crkvama, npr. u Wirttembergu, u Njemačkoj.[148] Na nadgrobnim pločama gotičke crkve S. Maria Novella u Firenci nalaze se polumjeseci, rozete i drugi motivi.[149] Amajlija u obliku polumjeseca nađena je u antičkim grobovima u Bosni.[150] Polumjesec vidimo na slavonskim bagatinima iz XIII v., zatim na pečatu opštine Rab, na pečatu bosanskog vikara franjevačkog reda iz 1514. god, na pečatima nekih hrvatskih plemića, na najstarijim grbovima Zagreba, Ostrošca, Križevaca, Varaždina itd.[151] A. Kačić-Miošić je za „bosansku armu" rekao: „jedan štit i na njemu polmiseca i jedna zvizda".[152] Polumjesec se nalazi na grbu bribirskih knezova Šubića (na kruni zdenca u Ninu) i na grbu biskupske kuće također u Ninu. Vidimo ga i na zidu „katakomba" Hrvoja Vukčića u Jajcu.[153] Redovno se javlja na freskama u scenama Hristova rođenja i uznesenja Bogorodice. Mnogo puta ga susrećemo na raznovrsnim predmetima domaće narodne umjetnosti Bosne i Hercegovine, u duborezu, tekstilu, itd.

*
* *

Polumjesec na stećcima je relativno malo proučavan. Tim pitanjem najviše su se bavili G. Wilke, A. Solovjev i D. Vidović. Njemački arheolog G. Wilke je u jednome članku iz 1924. god. objašnjavao božanstvo mjeseca kod raznih naroda. Između ostaloga, naveo je da bog smrti kod Inda stanuje na polumjesecu. Mnogi njegovi podaci govore o polumjesecu kao simbolu smrti, ali i simbolu nade u čovjekovo uskrsnuće. Polumjesec na stećcima on tumači kao posljedicu takvog nekadašnjeg kulta starih Slavena. Wilke je i ukrase spirala, ljiljana i kukastog krsta tretirao i objašnjavao kao simbole mjeseca.[154] A. Solovjev je u okviru svog kategoričkog stanovišta o stećcima, kao spomenicima bosanskih bogumila, reljefnom motivu polumjeseca pridao veliki značaj, tumačeći ga kroz prizmu manihejskog učenja. Po Manesu, Mjesec je stvoren od dobre vode (a Sunce od dobrog ognja). Mjesec je „lađa svjetlosti" koja plovi po nebu i prevozi duše pravednih na drugi svijet. To učenje su kasnije preuzeli pavlićani, a potom i bogumili. Uz to je polumjesec za manihejce simbol mudrosti. To je razlog zbog čega se reljefi polumjeseca nalaze na stećcima, tj. na grobovima vjerskih starješina i „pravih krstjana", „koji očekuju da njihove duše odu u raj". Kada je polumjesec na stećku okrenut prema dolje, Solovjev kaže da je to upravo momenat kada on kao manja lađa izručuje njihove duše na sunce kao veću nebesku lađu.[155] D. Vidović polumjesecu i suncu na stećcima pridaje širi religiozni značaj koji je posljedica utjecaja starih slavenskih i kršćanskih shvatanja. Simboliku tih motiva on ne ograničava samo na posmrtni kult. Suprotno mišljenju Solovjeva, Vidović tvrdi da polumjesec nije znak heretičkog učenja.[156] I neki drugi naučni radnici su izrazili svoja gledanja na pitanje ovoga motiva. Još 1875. god. engleski arheolog A. Ewans rekao je da se po Manesu Mjesec smatra čistilištem za dobre duše, njihovo neposredno nebo poslije smrti.[157] Za M. Hoernesa je to atribut bosanskog viteštva i znak bosanskog nacionalnog grba.[158] A. Benac smatra da je polumjesec oznaka bosanske nacionalnosti i da je, kao takav, česta pojava na štitovima.[159] D. Sergejevski ga veže za kult mrtvih i svrstava u religiozne simbole.[160] P. Korošec se uglavnom slaže sa mišljenjem Wilkea da je on simbol smrti i uskrsnuća.[161] V. Ćurčić misli da polumjeseci označavaju ženske nadgrobnike.[162] I. Renđeo je smatrao da polumjesec nije amblem grba, nego „prosti dekorativni ornamenat".[163] P. Ž. Petrović kaže da je polumjesec uvijek imao simbolično-vjersku ulogu.[164] Po A. Škobalju, mjesec je kao stari slavenski paganski simbol značio obnavljanje života i pobjedu nad smrću i nestajanjem.[165] L. Katić kaže da je Grgur Veliki, krajem IV v., spomenuo polumjesec kao „simbol umrlosti tijela".[166]

Kako se vidi, polumjesec je različito shvaćen — kao ukras, kao heraldička oznaka, ili kao religijski simbol. Nekoliko istraživača je reklo da je on simbol smrti i ponovnog rađanja.

Činjenica je da je polumjesec bio simbol mnogih naroda — Asiraca, Babilonaca, Etruščana, Ilira, Rimljana, Grka, Kelta, Slavena i dr. Izgleda da je svuda imao religijski karakter. Mislim da je obožavanje mjeseca bilo vrlo karakteristično za staru slavensku pagansku vjeru, jer su ostaci toga shvatanja bili prisutni ne samo neposredno iza pri-

manja kršćanstva nego i mnogo kasnije, pa se čak i danas osjećaju (tragova toga kulta ima u našim narodnim pjesmama, donedavno se kruh pekao u obliku polumjeseca, itd.). I danas se mnogi poslovi na selu udešavaju prema mjesecu i njegovim mijenama, o čemu najbolje znaju naši etnološki stručnjaci. Kod Hrvata je prigodom mjesečeve mijene postojao obredni ples u svrhu tjeranja demona. Postoji podatak da je jedna naša katolikinja, još prije 30 godina, tražila savjet od sveštenika da li se i dalje smije moliti mladom mjesecu.[167]

Čini se da nema sumnje u simbolično značenje polumjeseca na stećcima. Ta simboličnost je svakako religijskog, i to kršćanskog, a ne heretičkog karaktera, o čemu su najkompetentnije pisali D. Vidović i A. Škobalj. S tim u vezi je vjerovatno i činjenica što na katarskim nadgrobnicima nema toga reljefnog motiva.

Ostaje da se još proučava ovaj motiv na stećcima, naročito pitanje njegovog porijekla, ali mi se čini da se već sada može reći da se uzroci njegove pojave na stećcima nalaze prvenstveno u staroj slavenskoj paganskoj tradiciji. U srednjovjekovnoj evropskoj umjetnosti je ovaj, moglo bi se reći opštenarodni simbol, prilagođen kršćanskoj ikonografiji. U našim krajevima, posebno na stećcima, on je postao feudalni i nacionalni amblem, postao je elemenat bosanskog državnog grba, ali i kao takav se već počeo zaboravljati i transformirati u običan ukras.

2 — *Zvijezda*

Do sada se u literaturi ovaj motiv uvijek nazivao rozetom i pod tim imenom se podrazumijevala i predstava zvijezde i predstava cvijeta ružice. Tako je postupila i M. Wenzel u svom djelu *Ukrasni motivi na stećcima.*[168] U mnogo slučajeva zaista bi bilo vrlo teško i nesigurno dijeliti ovaj motiv na zvijezdu i na rozetu. Ali, bez obzira na to što su zvijezda i rozeta po svojim formalnim i uopšte likovnim svojstvima gotovo iste, one se po svojim sadržajima i značenjima veoma razlikuju, imaju različite karaktere, zbog čega sam se odlučio da ih, ipak, razdvojim i odvojeno prikažem. Pošto rozeta spada u grupu biljnih predstava, ovdje će biti riječi samo o zvijezdi.

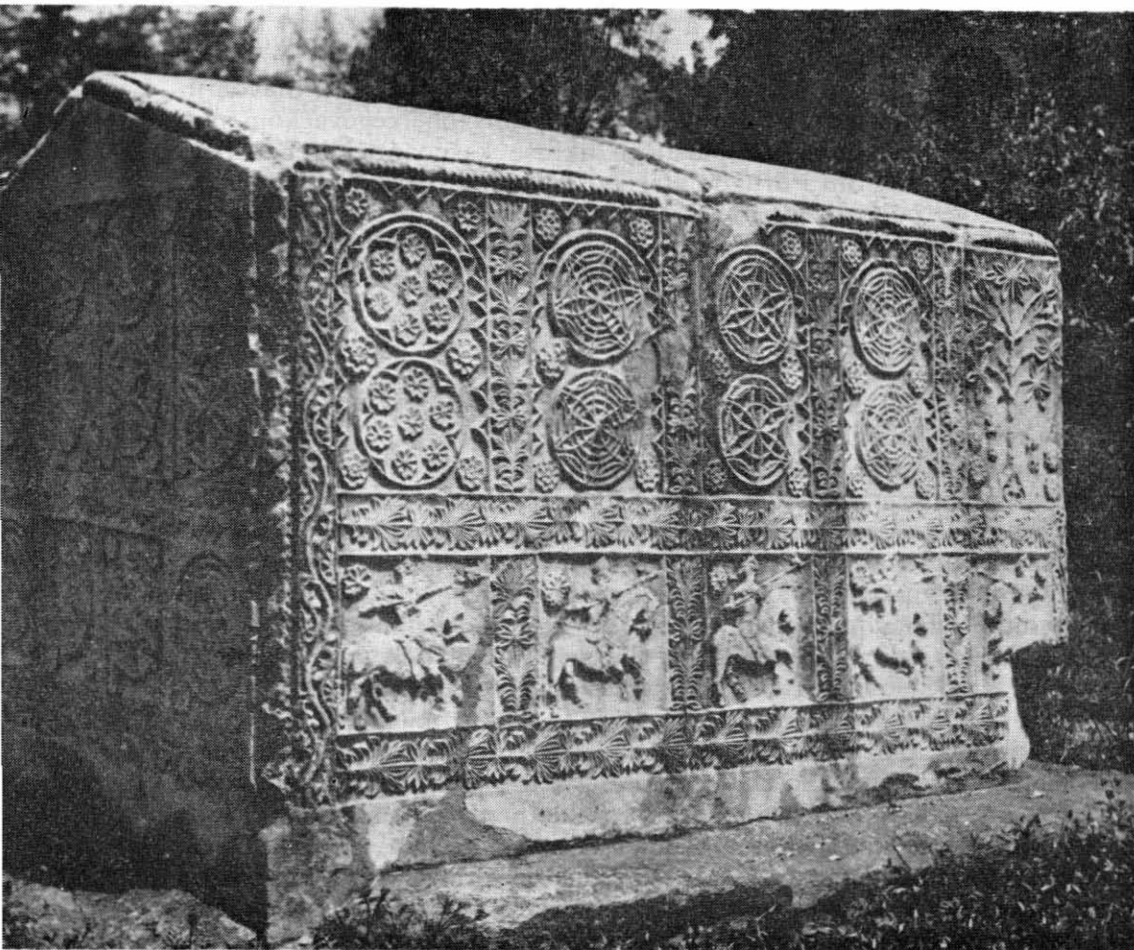
Zvijezda spada među reljefne motive koji se najčešće javljaju. Po brojnom stanju njezino je mjesto odmah iza polumjeseca i krsta, jer ih ima negdje oko 450 primjeraka, a karakteristika je svih osnovnih oblika i svih većih područja stećaka. U dosta velikom broju se javlja u Hercegovini, zatim u zapadnoj i centralnoj Bosni, a u istočnoj Bosni ima je najviše oko Olova. Rijetka je pojava oko Žabljaka, u Crnoj Gori, a u gornjem Podrinju je uopšte nema.

Ima nekoliko svojih varijanti. Najjednostavniji njen oblik je sa četiri zašiljena kraka, javlja se i oblik sa pet ili više, ali najčešće sa šest i osam krakova. U nekim slučajevima su krakovi zvijezda naznačeni dvostrukim linijama. Kod nekih zvijezda se krakovi nešto povijaju, pretvarajući se tako u virovite rozete, koje se obično smatraju predstavama sunca. U više slučajeva zvijezde su okružene vijencima, koji su nekada tordirani. Postoje i zvijezde koje imaju dodatke u vidu kružnica, uglova i lukova, koje bi se mogle zvati stilizovanim oblicima.

Redovno je plastična, ali postoji i uklesana, urezana. Nekada se javlja samostalno, ali je obično sa nekim drugim motivom, najčešće sa polumjesecom, suncem i krstom. U dosta slučajeva se nalazi na štitu, gdje fungira kao heraldička oznaka. Na krstačama je počesto na kraju vodoravnog kraka, kao pandan polumjesecu, koji je na drugom kraku. Na Kupresu sam našao zvijezde zajedno sa scenom turnira i predstavama stabala, što govori o slici pejzaža noću.[169] Kod Lištice je nađen pentagram okružen vijencem.[170]

Izgled zvijezda odaje majstore vrlo različitih sposobnosti. Većina tih motiva je lijepo klesana, ali ima i primjeraka koji su slabo urađeni. Mora se reći da su mnogi primjerci pretrpjeli raznovrsna oštećenja. Više lijepih primjeraka je evidentirano u okolini Kupresa, Duvna, Kalinovika i Stoca. Neki majstori nisu pravili razlike između zvijezde i rozete, pa su mjesto rozete isklesali zvijezdu, ili obratno. Oko Bratunca postoje biljne stilizacije sa cvjetovima koji su predstavljeni baš kao prave zvjezdice.

Sl. 42. — Jedinstvene stilizacije zvijezda na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

Zvijezda je kao motiv likovnih umjetnosti široko rasprostranjena i susreće se od davnih vremena. Već je pomenuto da se zvijezda nalazi na babilonskim stelama.[171] A. Škobalj je donio reprodukciju jednog babilonskog spomenika iz 1200. god. prije n. e., na kojem se vidi osmerokraka zvijezda.[172] Viđamo ga na antičkim nadgrobnim stelama. Taj motiv je iz starog orijentalnog repertoara ušao u starokršćansku umjetnost, kojim putem je prenesen u Evropu.[173] Nalazi se na predromaničkim, romaničkim i gotičkim crkvama. Vidimo ga i na starokršćanskim sarkofazima. Na nadgrobnim pločama gotičke crkve S. Maria Novella u Firenci, uz polumjesec i druge motive, nalaze se i zvijezde. Na nekim mađarskim kasnosrednjovjekovnim štitovima, npr. u Estergonu, nalaze se zvijezde.[174]

Mogu se navesti i brojni primjerci ovoga motiva u našim krajevima. Tako, zvijezde nalazimo na oltarskoj ploči iz crkve sv. Lovre u Pazdigradu kod Splita, zatim na fragmentima starohrvatskih ploča sa pleterom iz Knina,[175] a onda na trouglastom zabatu, sa natpisom o knezu Mutimiru, iz crkve sv. Luke u Uzdolju kod Knina,[176] kao i na ploči sa pleterom iz crkve sv. Mihajla u Stonu.[177] Virovitu rozetu nalazimo na predromaničkom sarkofagu iz splitske katedrale. Uz polumjesec i sunce, zvijezda se često javlja na kršćanskim slikanim scenama Kristovog rođenja i uznesenja Bogorodice,[176] zatim je nalazimo kao iluminaciju Pećkog četveroevanđelja (XIV v.),[179] a onda na zavjesi carskih dveri manastira Hilandara.[180] Zvijezda je čest motiv na srednjovjekovnom novcu u Srbiji i Hrvatskoj, kao i na grobovima feudalaca u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Postoje i drugi primjerci. No bosanskohercegovačkom području zvijezde nalazimo kao plastične ukrase kasnoantičkih bazilika, zatim na drvetu, tekstilu i drugim starobosanskim umjetničkim predmetima. Važna je pojava zvijezde na bosanskom novcu, na bosanskom državnom grbu i na grbovima bosanske vlastele. P. Anđelić je ustanovio da bar dvije trećine bosanskih izbjeglica u Dalmaciji i drugim zemljama imaju zvijezdu kao heraldički znak.[181]

*
* *

Zvijezda na stećcima je vrlo malo proučavana. M. Hoernes je smatrao da su zvijezde i mjesec amblemi grbova bosanske vlastele,[182] a slično mišljenje je izrazio i A. Benac.[183] D. Sergejevski je zvijezdu svrstao u religiozne simbole, ali o tome ništa podrobnije nije rekao.[184] A. Škobalj zvijezdi pridaje značenje slično polumjesecu, tj. da je stari slavenski paganski simbol obnavljanja života. U pojavi zvijezde, polumjeseca i krsta na stećcima on vidi miješanje stare slavenske dualističke vjere sa kršćanstvom.[185] A. Solovjev u zvijezdi najčešće vidi predstavu sunca, koje se, prema manihejskom učenju, identifikuje sa Kristom. Inače, za sunce kaže da označava nebesku lađu koja prevozi pravedne duše na drugi svijet.[186] Dosta je neobično mišljenje M. Wenzel, koja zvijezdu smatra ukrasom, a u nekim slučajevima (uz figuralne predstave) simbolom, kao npr. uz dva afrontirana konjanika, kada, kao u antičkim scenama Dioskura, zvijezda simbolizira božanstvo svjetlosti i mraka.[187] Još je neobičnije mišljenje beogradskog etnologa P. Ž. Petrovića. On u tome motivu vidi predstavu ljudske glave, koja je nastala odbacivanjem nekih ele-

menata i u regresivnom procesu stilizacije, preko kružnog vijenca, postala zvijezda, odnosno rozeta.[188]

Moje je mišljenje vrlo slično onome o polumjesecu. Iako će se zvijezda dalje proučavati, za sada se može reći da je ona u umjetničkoj primjeni u našim krajevima simbioza staroslavenskog paganskog kulta i kršćanske simbolike, a da je na stećke stigla kada je sva ta simboličnost bila već gotovo sasvim zaboravljena, zbog čega se motiv upotrebljavao kao jedna vrsta socijalne oznake privilegovane feudalne klase, i kao elemenat bosanskog državnog grba a najviše kao običan ukras.

3 — *Krug*

Taj reljefni motiv stećaka redovno je prikazan kao plitka, plastična ravna ploča nejednake veličine. Rijetki su primjerci na kojima nema ništa osim urezane kružnice. Broj takvih motiva nije velik i manje ih je nego polumjeseca i zvijezda. Iznosi ukupno oko 175 primjeraka. Nije ni ravnomjerno teritorijalno raspoređen. Relativno, najviše ga ima u centralnoj i zapadnoj Bosni, nije rijetka pojava ni oko Kladnja, u istočnoj Bosni, te oko Nevesinja u istočnoj i oko Lištice u zapadnoj Hercegovini, a ima ga i u sjevernoj Dalmaciji. Vrlo rijetko se javlja oko Kalinovika i u Podrinju, a nema ga nikako na užim područjima oko Trebinja, Ljubinja, Stoca i Ljubuškog, u Hercegovini i na užem području oko Duvna, u zapadnoj Bosni. Kao heraldička oznaka javlja se oko Zadra, Kupresa i u Pivi.

Neki krugovi imaju tačku u svojim centrima. Na krugu u Kobiljoj Glavi kod Skender-Vakufa urezan je krstić. Nekada su to samostalni motivi, a češće su zajedno sa drugim motivima, obično sa polumjesecom i zvijezdom, ili sa rozetom.

*
* *

Krug na stećku smatramo predstavom sunca. Po svom izgledu on bi mogao biti i predstava punog mjeseca, ali ga niko od dosadašnjih istraživača nije tako shvatio. Pošto se najčešće javlja uz polumjesec, a onda i uz zvijezdu, opravdano je zaista, da ga smatramo predstavom sunca. Tako ga shvaća A. Benac.[189] Moglo bi se reći da i A. Solovjev takav motiv „u obliku lopte" smatra predstavom sunca i, prema manihejskom učenju, tumači kao nebesku lađu.[190] Slično tumačenju polumjeseca, D. Vidović objašnjava i sunce na stećcima kao simbol šireg religioznog karaktera (ne samo vezan za posmrtni kult), koji je rezultat utjecaja starih slavenskih vjerovanja i kasnijih kršćanskih shvatanja.[191] Po Sackenu, krugovi su heraldički motivi.[192]

Izgleda da je kult Sunca bio veoma raširen kod mnogih naroda. Na jednoj feničanskoj nadgrobnoj steli, iz II v., koju sam vidio u Muzeju Bardo u Tunisu, predstavljena je shematski figura čovjeka sa krugom iznad nje.[193] I na jednoj romaničkoj crkvi u Württembergu, u Njemačkoj, s jedne strane krsta predstavljeno je sunce, a sa druge polumjesec.[194] I kod naših naroda se u prošlosti suncu pridavao veliki značaj, a mnogi običaji se i danas ravnaju prema njemu.

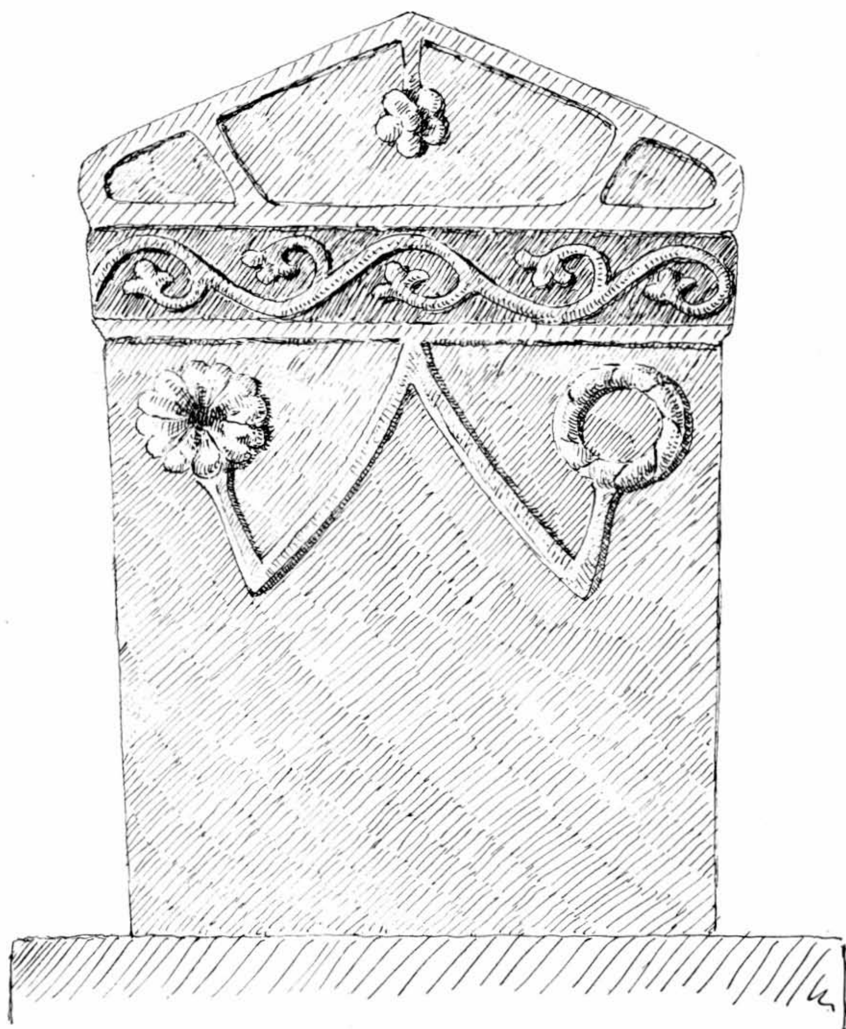
Iako za sada ne raspolažemo dovoljnim podacima za sigurnije objašnjenje pojave sunca na stećcima, izgleda, ipak, najvjerovatnije da je ono relikt starog slavenskog kulta Sunca kao izvora cjelokupnog života.

4 — *Kružni vijenac*

To je plitko plastičan dio kruga u vidu kružnog pojasa. Nekada se javlja jedan veći i u njemu jedan manji kružni vijenac. Više puta je kružni vijenac tordiran, a ima i koncentričnih vijenaca koji su tordirani. Ponekad obični ili tordirani vijenci okružuju zvijezde, odnosno rozete ili krstove, a u jednom slučaju je polumjesec okružen vijencem (Hum kod Trebinja). U nekoliko slučajeva vijencem je okruženo udubljenje koje nazivamo „kamenicom". Zanimljiva je jedinstvena pojava nazubljenog vijenca oko četverokrake zvijezde u Uboskom kod Ljubinja.[195] Jedinstvena je i pojava niza kružnih vjenčića oko kruga u Moremišlju kod Višegrada. Zanimljivi su i koncentrični vijenci koji su kao medaljoni ukomponovani sa paralelnim rebrima na nekim stećcima u Nikšiću.[196] U nekim slučajevima motivi krstova su predstavljeni tako da im se krakovi završavaju proširenjem u vidu kružnih vijenaca, npr. u okolini Kalinovika, a ponekada su ti vijenci tordirani, kao npr. u Hodovu kod Stoca. U Nekuku kod Stoca je tordiran vijenac prikazan na dršku, na stupu.[197] U nekoliko slučajeva vijence vidimo iznad glava ljudskih figura sa uzdignutim rukama, npr. u Radimlji, a u nekim ljudska figura u jednoj uzdignutoj ruci drži kružni vijenac.[198] Osobito su zanimljivi primjerci gdje kolovođa u kolu drži vijenac.[199] Oko Zvornika je evidentirano više primjeraka kružnih vijenaca na vrhu stabljika, ukomponovanih sa spiralama. Počesto su kružni vijenci u sredini zabata sljemenjaka, npr. u okolini Konjica.[200] Vijenci se javljaju i na štitovima. Na drugom mjestu sam već naveo da obični ili tordirani vijenci okružuju nizove rozeta, odnosno zvijezda.

Ovaj motiv se javlja na svim vrstama osnovnih oblika stećaka, široko je rasprostranjen, spada u brojnije — nađeno je oko 175 njegovih primjeraka, ali ih ima manje nego rozeta, polumjeseca i krstova. Nalazimo ga samostalnog, ali češće zajedno sa rozetom, polumjesecom ili krstom. U nekoliko slučajeva je kao elemenat bordure, zajedno sa rozetama, kosim krstićima, cikcak i drugim motivima. Vijenci su obično pravilno i lijepo klesani. U tome pogledu se ističu primjerci u dolini Neretve, južno od Konjica. U Dopascima kod Kladnja se nalazi dosta velik, tordiran i osobito lijepo isklesan kružni vijenac.[201] Najviše kružnih vijenaca evidentirali smo u okolini Kalinovika, Nevesinja, Stoca, Ličtice i Kupresa. Vrlo rijetko ih nalazimo oko Ljubuškog i Ljubinja.

U literaturi su upotrebljavani i termini drugačiji od ovoga kojim se ja služim. Kružne vijence iznad ljudskih figura u Radimlji A. Benac zove „plastičnim krugovima", a tordirane vijence oko Lištice „kotačima od pletenog užeta". Vijenac na stećcima Ludmera D. Sergejevski je nazvao „diskom". M. Wenzel je kružne vijence nazvala „obručima".

Sl. 43. — Originalna kombinacija tordiranog vijenca i rozete na sljemenjaku u Krvavom Polju kod Konjica.

*
* *

Ovaj motiv stećaka je vrlo malo proučavan, jer se niko posebno njime nije bavio. D. Sergejevski je vijence u Ludmeru svrstao u religiozne motive i smatrao predstavama sunca.[202] Na jednom drugom mjestu on je rekao da se na antičkim nadgrobnim spomenicima, najčešće na arama, nalaze „patere", koje su slične vijencima na stećcima.[203] Ja sam u Nacionalnom muzeju u Rimu vidio antičke nadgrobne stele na kojima su isklesani obični i tordirani kružni vijenci. Prema F. Radiću, kružni vijenac je stara slavenska predstava sunca.[204] D. Vidović predstave sunca tretira vrlo slično predstavama polumjeseca i zvijezde, kao religijske simbole šireg značenja, nastale spajanjem starog slavenskog vjerovanja i kršćanskog shvatanja.[205] Vijence u Radimlji A. Benac je smatrao oznakama ranga pokojnika, atributima vojvodskih figura.[206] P. Ž. Petrović je

u svome tumačenju zvijezde dao i tumačenje kružnog vijenca, kao stilizovane i reducirane predstave ljudske glave. On predstavu muškarca sa vijencem u ruci tumači kao predstavu pokojnika koji drži svoju glavu, slično predstavljanju sv. Jovana, sa svojom glavom u rukama, u kršćanskoj ikonografiji.[207] „Po jednoj narodnoj pesmi, venac na devojačkoj glavi simboliše sunčevu svetlost, a u prenesenom značenju životnu radost..."[208] M. Wenzel kružni vijenac veže sa kršćanskim obredom krštenja i ponovnog rođenja.[209] Za A. Solovjeva kružni vijenac na stećcima predstavlja važan elemenat njegove teorije o bogumilskim stećcima. On taj motiv objašnjava kao „coronam" — nagradu pravednim krstjanima. Tako, on predstavu čovjeka koji drži tordirani vijenac tumači kao shematski prikaz Krista, koji u nadzemaljskom životu dijeli vijence izabranima.[210] Njemački arheolog G. Wild se također zadržao na ovome motivu. I on, kao i Solovjev, smatra da se radi o predstavi „krune života", koja se na drugome svijetu daruje odabranicima.[211]

Kako se vidi, kružni vijenac nije jedinstveno tretiran, ali ga većina istraživača smatra predstavom sunca. Ne uzimajući u obzir vijence koji bi zbog svojih udubljenja mogli biti „kamenice", niti vijence na štitovima kao nebitne heraldičke oznake, mislim da su kružni vijenci predstave sunca koje su na stećke stigle kao relikt staroslavenskog kulta sunca, ali da su već poprimile karakter ukrasa. Kao druga alternativa koja bi se mogla uzeti u obzir pri objašnjavanju tordiranih kružnih vijenaca, posebno onih u scenama kola, jest vijenac cvijeća, neka vrsta današnjeg lovorovog vijenca, koji se poklanja pobjedniku u junačkim igrama, slavljeniku ili čovjeku koji se po ondašnjim kriterijumima u nečemu osobito istakao.

5 — *Polujabuka*

U horizontalnoj projekciji to je krug, kružić, a stvarno je toliko plastičan da smo ga s pravom nazvali polujabukom. Samo u nekoliko slučajeva je ovaj motiv toliko velik da se približava jabuci. Javlja se na raznim oblicima stećaka, ali najčešće na krstačama. Nije ni približno tako česta pojava kao kružni vijenac, a pogotovo kao rozeta i polumjesec. Nađeno je ukupno oko 100 primjeraka. Više je karakteristika Bosne nego Hercegovine, ali je njegov raspored vrlo neravnomjeran. Najviše polujabuka ima u Ludmeru i u nekim krajevima centralne Bosne, zatim oko Kalinovika i oko Kupresa. Vrlo malo ih nalazimo na Majevici, oko Olova, Duvna, Stoca, Lištice i Žabljaka. Ovaj motiv je nepoznat oko Kladnja, Vlasenice i Ljubuškog. Velike i vrlo plastične polujabuke su samo na hrbatima malobrojnih sljemenjaka u Kopošiću kod Ilijaša, Baštini kod Skender-Vakufa, Vrućici kod Teslića, Hodovu kod Stoca i u Ziemlju kod Nevesinja. Samo u nekoliko slučajeva je nađena polujabuka okružena vijencem (Popovo polje i Kupres).

Najčešće se nalazi zajedno sa polumjesecom i zvijezdom, a ima je i na štitovima. Tako se u jednom slučaju kod Kalinovika u centru štita nalazi zvijezda, a oko nje su raspoređene četiri polujabuke.

Na nekim polujabukama se naziru zarezi od centra prema periferiji, što nesumnjivo potvrđuje moju raniju pretpostavku da se mnoge polujabuke mogu smatrati predstavama zvijezda ili rozeta.

Ovakvi motivi se nerijetko nalaze na srednjovjekovnim arhitektonskim i drugim spomenicima. Rado su korišteni i na islamskim spomenicima, naročito seldžučkim, a onda i osmanskim, posebno na njihovim nadgrobnim spomenicima. Na srebrnoj oltarskoj pali katedrale u Kotoru iznad tordiranih stubova arkada, a između romaničkih lukova, nalazi se po jedna plastična polujabuka, vjerovatno rozeta, što nalazimo i na stećcima.[212]

*
* *

Istraživači stećaka su upadno malo pažnje posvećivali ovome motivu. Đ. Mazalić misli da je on nastao pod utjecajem muslimanskih nišana.[213] V. Ćurčić kaže da kugle na nišanima možda označavaju vojnike koji su rukovali topovima,[214] a S. Traljić — da su to kvrge koje, po narodnom vjerovanju, znače rane što su ih junaci u ratu zadobili i njima podlegli.[215] Polujabuke na stećcima u okolini Travnika P. Korošec smatra predstavama sunca, koje simboliziraju zagrobni život.[216] M. Vego misli da jabuke na stećcima nemaju vjersku već svjetovnu simboliku.[217]

Mislim da ima mnogo razloga što se ovaj motiv smatra predstavom sunca. Na solarni karakter polujabuke na stećcima upućuje i to što je u više slučajeva isklesana zajedno sa polumjesecom i zvijezdom. Kako sam već napomenuo, postoji dosta polujabuka na kojima se zapažaju režnjevi, što znači da se radi o rozeti, a eventualno i o zvijezdi. Za zvijezdu sam već rekao da najvjerovatnije potječe iz starog slavenskog paganstva, gdje je mogla biti simbol zagrobnog života, ali da je na stećke stigla više kao ukras. Nameće mi se još jedna mogućnost. U našim narodnim običajima jabuka i danas znači mnogo, ona je znak pažnje i ljubavi među ljudima, zbog čega se u raznim prilikama daruje. Kada prosci ugovaraju svadbu, kaže se da „idu na jabuku". Narodne pjesme često govore o jabuci („Dok on dade prsten i jabuku, potrošio tri tovara blaga", „Nit je prosi, ni jabuku daji . . .").[218] I danas se na mnogim kršćanskim grobljima grobovi djevojke ili mlade žene kite jabukama. U daljem studiju ovoga motiva trebalo bi i ovaj aspekt imati na umu. A što se tiče onih krupnih jabuka na krovu nekih sljemenjaka, slično situaciji kod nekih najstarijih muslimanskih i kršćanskih nišana u Bosni, mislim da to asocira na kupolasti pokrov džamija i nekih drugih islamskih zgrada, a u krajnjoj liniji na „vječnu kuću".

Ovaj motiv sam uvrstio u grupu astralnih motiva zbog toga što on, po mome mišljenju, prije svega, simbolizira sunce.

*
* *

Iz prednjeg izlaganja proizlazi da se ova grupa reljefnih motiva sastoji od pet osnovnih motiva — polumjeseca, zvijezde, kruga, kružnog vijenca i polujabuke. Kako se kružni vijenac smatra predstavom sunca, a i polujabuka se svodi na takvu predstavu, znači da ova astralna grupa

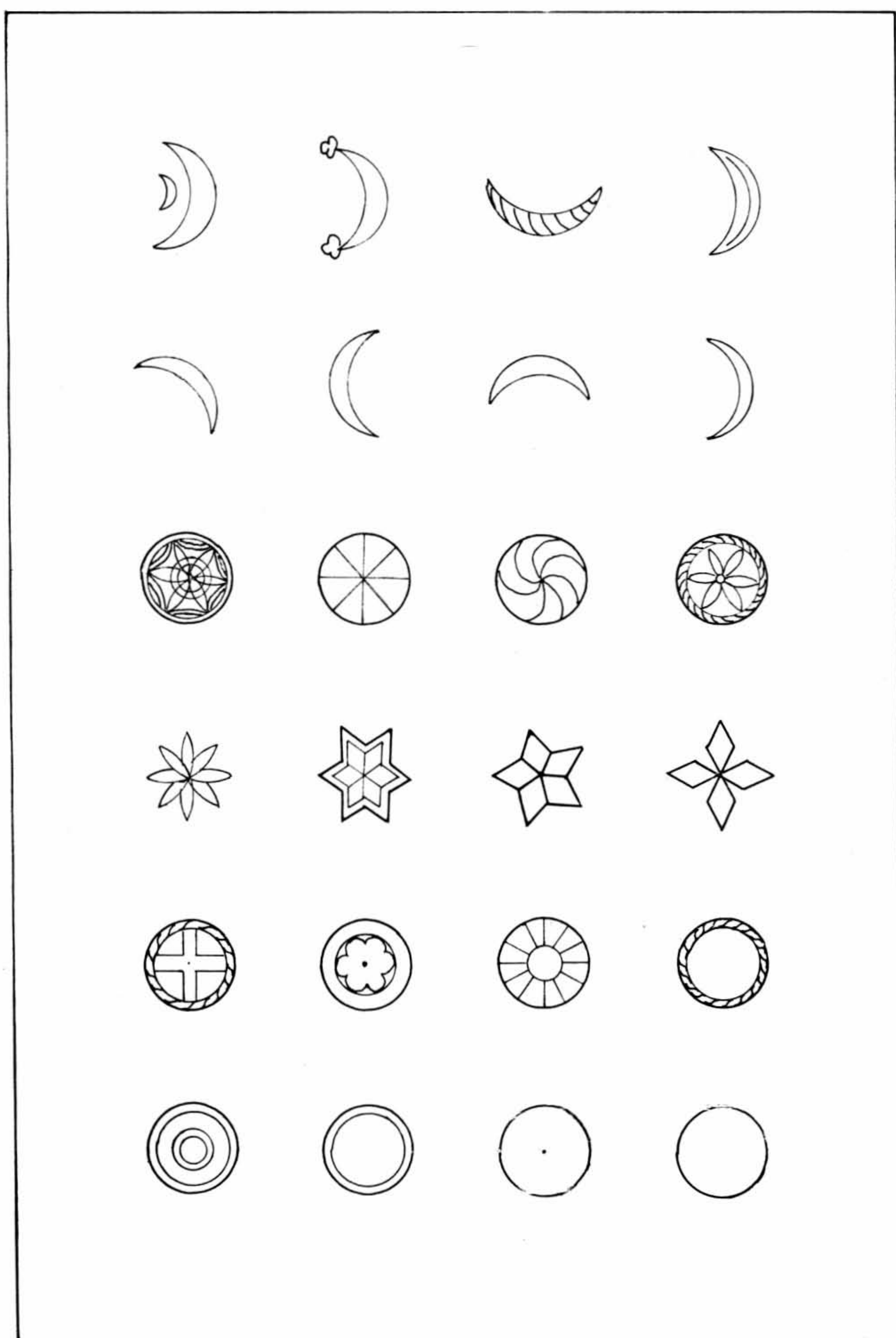

Tabela XI — Najčešći vidovi astralnih motiva na stećcima.

u suštini ima tri vrste simbola — polumjesec, zvijezdu i sunce. Navedeni osnovni motivi ove grupe imaju 19 svojih podvrsta. Inače, njihov ukupan broj iznosi oko 1400 primjeraka.

Ovi motivi su karakteristika svih oblika stećaka i rasprostranjeni su gotovo u svim većim područjima. Po brojnosti stoje na prvom mjestu, a od pojedinačnih su najbrojniji polumjeseci i zvijezde.

Zauzimaju vidna mjesta na stranicama spomenika i redovno su u zajednici, a najčešće sa polumjesecom i zvijezdom. U dosta slučajeva su heraldičke oznake na štitovima, a pogotovo je to motiv zvijezde.

Rijetka i više marginalna proučavanja ovih motiva rezultirala su vrlo neujednačenim hipotezama, od kojih je, čini se, najneuvjerljivija Solovjevljeva, koja im pridaje karakter heretičkih simbola. Iako za sada ne raspolažemo dovoljnim argumentima za potpunije objašnjenje, izgleda, ipak, da im porijeklo treba tražiti u simbiozi staroslavenskog paganskog i srednjovjekovnog kršćanskog shvatanja ovih nebeskih tijela. Prema tome bi se moglo pretpostaviti da su motivi sunca, polumjeseca i zvijezde daleki eho simbola izvora cjelokupnog života na zemlji, kao simbola smrti čovjeka i njegovog ponovnog rađanja, da su na stećke došli i posredstvom tih motiva kao simbola kršćanske ikonografije, ali da su tada već poprimili značenje socijalno-klasnih atributa, a u najvećoj mjeri čistih ukrasa.

KRSTOVI

Do sada su izražene vrlo različite tvrdnje, mišljenja i pretpostavke o brojnom stanju krstova na stećcima. M. Hoernes je tvrdio da na stećcima gotovo uopšte nema motiva krstova.[219] Ć. Truhelka je prvobitno smatrao da se reljefni motivi krstova na stećcima nalaze vrlo rijetko.[220] A. Solovjev je 1948. god. rekao da se motiv krsta na stećcima javlja samo izuzetno, i to obično u deformisanom obliku, te da su tako pokazivali preziranje krsta bosanski bogumili, koji su se sahranjivali pod stećke.[221] Ubrzo se potom ustanovilo da krst nije rijedak, nego, naprotiv, čest motiv na stećcima zbog čega je Solovjev korigirao svoje ranije mišljenje, priznajući da se motiv krsta „javlja dosta često na našim spomenicima", pokušavajući da bogumilski odnos prema tome motivu drugačije protumači.[222] M. Wenzel je 1965. god., na osnovu materijala kojim je raspolagala, saopštila cifru od 438 stećaka „na kojima krstovi čine glavni elemenat ukrasa" i cifru od gotovo 200 stećaka „na kojima krstovi čine sporedan elemenat ukrasa", pa je zaključila da su krstovi „jedan od najčešćih oblika ukrasa na stećcima, premašujući po broju motiv polumjeseca, koji je također često zastupljen."[223] Malo iza toga je A. Benac tvrdio da je krst „najčešći ukras na stećcima".[224] Ja sam 1971. god. izrazio mišljenje da je to najčešće korišteni motiv poslije solarno-lunarnih motiva.[225] Iako danas raspolažemo sa cjelokupnom osnovnom građom o stećcima, nije moguće, kako zbog mnogobrojnosti tih motiva i drugih s kojima bismo ih uporedili, tako i zbog nedovoljno preciznih podataka, naročito u odnosu na varijacije i kombinacije krstova s drugim motivima, ustanoviti potpuno tačan broj krstova na stećcima. Prema mojim približnim proračunima, krstovi kao grupacija stoje na trećem mjestu, odmah iza astralnih motiva i bordura, ali ako uzmemo čiste

krstove — grčke, latinske i druge, ne računajući antropomorfne, stilizovane i ostale — i uporedimo ih sa pojedinačnim osnovnim motivima drugih grupacija, onda se može reći da oni stoje odmah iza zvijezda-rozeta, a iznad polumjeseca i svih drugih motiva. Ako bismo zvijezde odvojili od rozeta, što je veoma teško uraditi, onda bi krstovi izbili na prvo mjesto.

Motiv krsta na stećcima je veoma široko rasprostranjen. Ima ga u svim područjima i na svim vrstama oblika stećaka. Osobito je brojan u Imotskoj krajini (više od jedne trećine ukrasa odnosi se na krstove), zapadnoj Bosni, naročito oko Duvna, u zapadnoj Hercegovini, naročito oko Ljubuškog (više od jedne trećine svih ukrasa otpada na krstove), u istočnoj Hercegovini, posebno oko Nevesinja, ima ga mnogo oko Kalinovika (zauzima jednu trećinu svih ukrasa), u centralnoj Bosni i u Srbiji. Dosta česta pojava je u okolini Stoca, Ljištice, zatim u Ludmeru, na Majevici, u Crnoj Gori i u sjevernoj Dalmaciji. Najmanje je zastupljen u srednjem toku Drine.

Javlja se kao samostalan motiv, ali još češće je predstavljen zajedno sa polumjesecom, zvijezdom ili suncem. Nekada ga nalazimo i udruženog sa nekim od drugih motiva, ali veoma rijetko na štitu. Ponekad se nalaze dva, pa i tri krsta na jednome spomeniku. Nejednako je klesan. Obično je plastičan, ali postoji i znatan broj urezanih u kamen. Najljepše su rađeni stilizovani krstovi, koji djeluju kao pravi ukrasi.

Postoji više vrsta, a mnogo podvrsta ovoga motiva na stećcima i vrlo je teško i nesigurno sačiniti njihovu listu. Evo približno tačne liste njihovih osnovnih vrsta: grčki, latinski, Andrijin, Tau-krst, procesijski, kalvarijski, lorenski, antropomorfni, stilizovani, svastika i ostali.

1 — *Grčki krst*

Grčki krst ili *crux immissa,* ima jednako dugačke krakove. Često su njegovi krakovi obične plitko-plastične, uže ili šire, vrpce, ali su i dosta često drugačije oblikovani, zbog čega ovaj krst ima više svojih varijanti. U nekim slučajevima su njegovi krakovi dvoprutasti i troprutasti, a ima ih i višeprutastih. U nekoliko slučajeva su klesani kao riblja kost. Ima i krstova čiji su krakovi tordirani. Neki primjerci grčkih krstova su okruženi vijencem, ponekad tordiranim. Znatan broj ovih krstova ima krakove koji se prema svojim krajevima postepeno šire. Mnogi od njih imaju krakove koji se završavaju kao krugovi ili kao kružni vijenci. U tome pogledu postoji više varijeteta — tako da se samo gornji uspravni krak završava kao krug, ili kao kružni vijenac ili da se tako završavaju poprečni i gornji krak, ili da se sva četiri kraka tako završavaju, ili opet da se neki tako, a neki sasvim drugačije završavaju. Ova zadnja varijanta je široko rasprostranjena, naročito u Bosni i Hercegovini, a najviše oko Kalinovika i Lištice. Krakovi nekih krstova se završavaju u vidu ljiljana, zatim u vidu sidra, kao i u vidu rozete. Kod nekih dvoprutastih krstova se krakovi na svojim krajevima spiralno povijaju na jednu i na drugu stranu. Ponekad se krakovi nekih krstova na svojim krajevima račvaju ili trozubo završavaju. Postoje i primjerci sa krstićima ili prečkicama na krajevima krakova. Nekoliko primjeraka ima rombove

ili petorolistove na krajevima svojih krakova. Ovaj motiv se rasprostire po svim krajevima, ali je brojno stanje vrlo teško ustanoviti, možda ih ima oko 300 primjeraka.

2 — *Latinski krst*

Gotovo sve što je rečeno za grčki krst odnosi se i na ovaj, s tom razlikom što latinski nema jednake krakove, nego tri gornja jednaka, a donji uspravni duži. I on ima dosta svojih varijanti. Tako ima krakove dvoprutaste, troprutaste i višeprutaste. I neki njegovi primjerci imaju tordirane krakove. Često se njegovi krakovi šire prema svojim krajevima. Takav latinski krst je u zapadnoj Evropi poznat pod imenom malteškog krsta, a pošto se u našim krajevima vidi na grbovima katoličkog reda sv. Ivana, mogao bi se zvati ivanovačkim. Znatan broj ovakvih krstova ima krakove koji se završavaju kao krugovi ili kao kružni vijenci, i to nekada samo neki od njegovih krakova, a nekada sva četiri. I neki njegovi primjerci imaju ljiljane, sidra ili rozete na krajevima svojih krakova. I njegovi krakovi se nekada račvasto ili trozubo završavaju, a nekada kao rombovi ili petorolistovi. I ovaj je krst posvuda rasprostranjen. Ako ga razlučimo od grčkog, onda ga ukupno ima oko 250 primjeraka.

Za razliku od grčkog, ovaj krst se u literaturi nekada naziva *crux commissa.*

3 — *Andrijin krst*

Krst jednako dugačkih kosih krakova nazivamo krstom sv. Andrije. U prvo vrijeme kršćanstva, u doba progonstva kršćana, umjesto pravoga znaka krsta, korišteni su drugačiji, a kao jedan između njih, ovaj kosi, koji se zbog toga što je sličan rimskoj cifri X, nazvao *crux decussata.*[226] Takvih krstova nema mnogo na stećcima. I oni su, kao i grčki krstovi, nekada okruženi vijencem, obično tordiranim. Poneki primjerak u vijencu ima male trolistove ili neke drugačije umetke između krakova. U nekoliko slučajeva ovi krstovi su elemenat u borduri, zajedno sa rozeticama, cikcak i drugim motivima. Ovakvih krstova je nađeno ukupno 40 primjeraka.

4 — *Tau-krst*

Tau-krst ili krst sv. Tome zovemo krst koji ima samo tri kraka, dva kratka vodoravna i jedan donji uspravni mnogo duži. Ni ove vrste krstova nema mnogo, svega oko 40 primjeraka. Ponekad ga je teško razlikovati od motiva štapa.

5 — *Procesijski krst*

Krstove nešto dužih dimenzija, relativno dugačkog donjeg uspravnog kraka, koje drže ljudske figure, ili se oni nalaze uz figure, mogli

bismo nazvati procesijskim *(crux hastata)*, kako je to predložio L. Katić.[227] Oni su rijetka pojava. Nađeni su oko Imotskog, Lištice i Ludmera. Ovakvih krstova je evidentirano 20 primjeraka.

6 — *Kalvarijski krst*

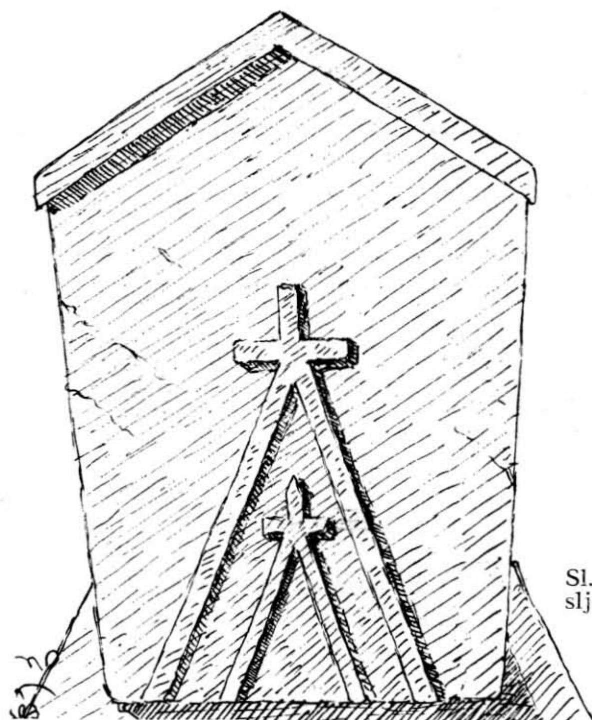
Mnogobrojni krstovi imaju svoja postolja koja su različitog oblika — kao luk, trougao, četverougao, kao dva ili tri kraka, kao dvije ljudske noge, kao stepenice i slično, što podsjeća na kalvarijski krst, na krst na Golgoti, pa bi se tim imenom mogao i zvati — kalvarijski krst. Nađeno ih je oko 40 primjeraka.

7 — *Lorenski krst*

Ima krstova sa dva para vodoravnih krakova, bez obzira da li se oni završavaju obično, zatim kao krugovi, kao ljiljani, ili drugačije. Takav krst je sličan tzv. lorenskom krstu. Nalazimo ga, npr., oko Ljubinja, Ljubuškog i na Blidinju. Nazvao sam ga lorenskim ili dvostrukim krstom. Nađe se poneki primjerak sa drugim kosim parom krakova, kao i primjerak sa tri para vodoravnih krakova. Zanimljiv je jedinstven primjerak u Uboskom kod Ljubinja, gdje se obadva para vodoravnih krakova završavaju spiralama i gdje na tim krakovima vidimo po jednu pticu.[228] Evidentirano je ukupno oko 25 primjeraka lorenskih krstova.

8 — *Antropomorfni krstovi*

Mnogobrojni su krstovi koji su u većoj ili manjoj mjeri slični ljudskoj figuri. Na ljudsku figuru podsjećaju obični krstovi kod kojih se

Sl. 44. Antropomorfni krst na sljemenjaku u Dvorištima kod Kupresa.

Sl. 45. — Antropomorfni krst na stećku u Sočicama kod Rogatice.

donji uspravni krakovi račvaju. U tome pogledu je zanimljiv dvostruki račvasti krst iz okoline Kupresa (sl. br. 44). Još više na to podsjećaju krstovi čiji se gornji uspravni u svom završnom dijelu proširuju u krug, a donji uspravni račvaju. Gornji krak je kao glava, horizontalni krakovi su kao ruke, a donji kao trup i noge čovjeka. U nekoliko slučajeva su naznačeni markantni dijelovi lica — oči, nos, usta.[229] Originalan je slučaj u Klikovićima, nedaleko od Trebinja, gdje je gornji krak krsta proširen i zaokružen, a donji produžen i većim dijelom pretvoren u dvije noge, sa stopalima u profilu.[230] U više slučajeva se horizontalni krakovi lome ili povijaju prema gore, kao da predstavljaju gore uzdignute ruke, a kod nogu se pojavljuju i vodoravni dodaci koji imitiraju stopala. Na žensku ljudsku figuru sa uzdignutim rukama dosta podsjećaju primjerci koje sam našao u okolini Nevesinja — pri kraju horizontalnih krakova se uzdižu stubići sa kružnim završecima, ili sa završecima u obliku ljiljana, a donji uspravni krak se prema dnu postepeno širi, baš kao ženska haljina.[231] Vrlo su zanimljivi i primjerci antropo-
 morfnih krstova u Ziemlju, također u okolini Nevesinja, gdje je majstor

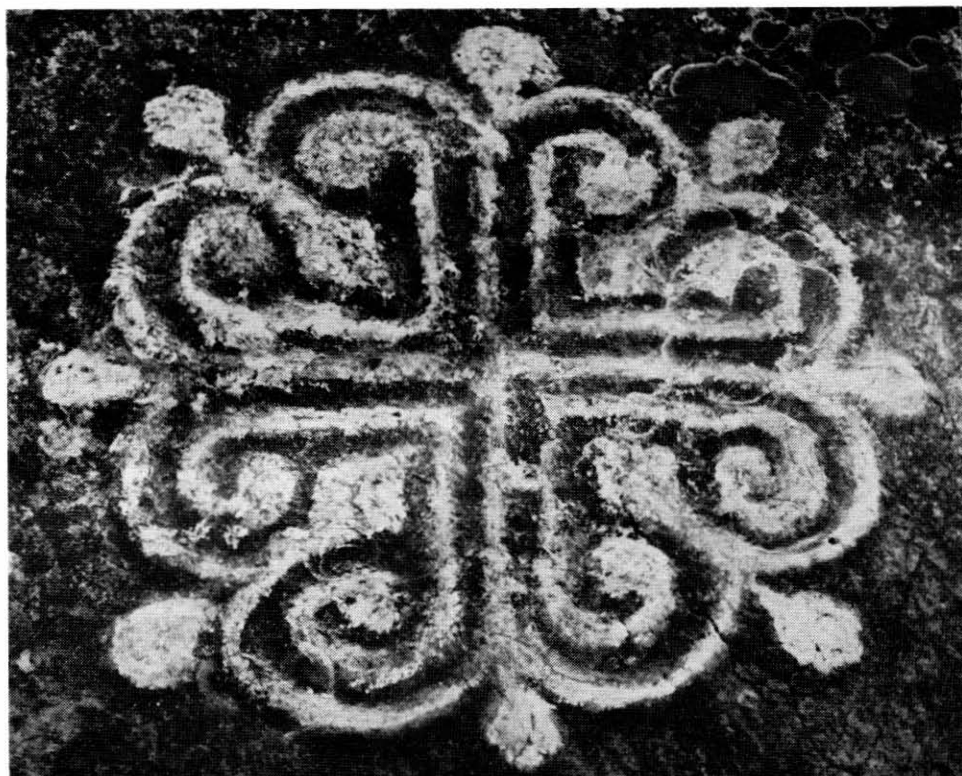
Sl. 46. — Antropomorfni krst na stećku u okolini Nevesinja.

jednostavnim urezanim linijama predstavio ženske figure u nekoliko nijansi (sa podignutim i sa spuštenim rukama), kao da se radi o plesačicama.[232] Na sličan način su klesani i antropomorfni krstovi u okolini Trnova. Glava je okruglasta, elipsasta, ili rombična, ramena su ravna,

nešto odignuta ili spuštena, ruke podignute, ili spuštene, trup uzak ili samo jednom urezanom linijom naznačen, a noge se obično račvaju.[233] Postoji i više primjeraka biljnih stilizacija, uglavnom ljiljana, koje podsjećaju na ženske ljudske figure — glava zaobljena ili elipsasta, ruke nešto spiralno povijene, a trup i sastavljene noge u vidu izduženog i prema dnu nešto proširenog stabla. Takve primjerke sam evidentirao na Blidinju i oko Kalinovika. Postoji i više primjeraka stilizacija ljiljana, manje krstolikih, a više čovjekolikih, kod kojih se stablo prema dolje račva, zbog čega liče na muške ljudske figure. Takvih primjera ima oko Kupresa, Duvna i Imotskog.[234] Stilizovane ljiljane koji sliče čovjeku i krstu L. Katić je nazvao *crux gemina*.[235] Jedinstven je primjerak iz Raške Gore kod Mostara — okruglasta glava, tek naznačena ramena, ruke podignute, s jasno naznačenim šakama i prstima, u jednoj ruci krst, na dlanu druge „kamenica", trup uzak a dugačak, što podsjeća na predstavu sveštenika.[236] Postoje i druge varijante antropomorfnih krstova. U svemu je evidentirano oko 80 primjeraka ovakvih krstova.

9 — *Stilizovani krstovi*

Stilizovani krstovi imaju nekoliko svojih varijanti, a najčešće i najvažnije su krst-rozete, rascvjetali krstovi i krstovi kombinovani sa spiralama i grozdovima. Krst-rozetama nazivam one motive kod kojih

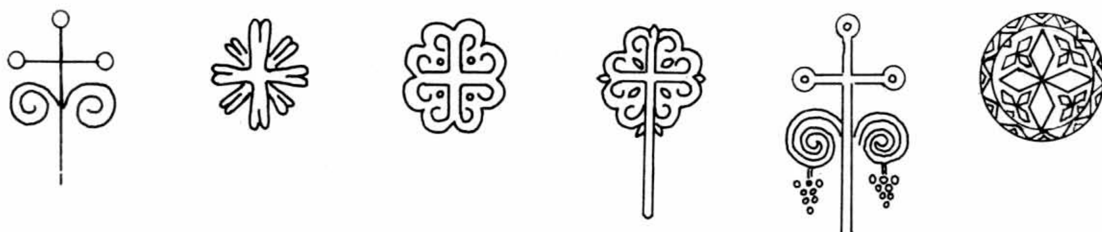
Sl. 47. — Motiv krst-rozete na stećku u Bivoljem Brdu kod Čapljine.

se krakovi krsta pri krajevima razdvajaju i na obadvije strane polukružno povijaju i, spajajući se tako, prave osam jednakih u krug povezanih lukova (voluta). Ponekad je kod razdvajanja krakova isklesan pupoljčić, a ponekad se takav pupoljčić nalazi i iznad sastava lukova (u međuprostorima krakova). Takvi motivi se nalaze u okolini Stoca i na Blidinju, ali su nađeni i kod Ljubinja, Nevesinja i Čapljine.[237] Postoje i krst-rozete kod kojih je krst predstavljen četverokrakom rozetom (zvijezdom sa rombičnim krakovima), u međuprostorima su cvjetići od po tri spojena rombića, a sve je to okruženo vijencem u kojem se ređaju dvostruki isprekidani cikcak-motivi. Po natpisima na nekim stećcima s takvim motivima, vidi se da ih je klesao kovač Grubač, zbog čega ih nazivam Grubačevim krst-rozetama. Nalazimo ih u Boljunima i obližnjim lokalitetima u okolini Stoca.[238] U rascvjetale ili razlistale (lisnate) krstove ubrojao sam vrlo slične, ali još bogatije stilizacije. Tu spadaju krstovi čiji se krakovi najprije spiralno povijaju, a potom formiraju raznovrsne cvjetne oblike, pretežno u vidu ljiljana. Takvi motivi su često postavljeni na stubovima, koji su, zapravo, produženje uspravnog kraka krsta. U nekoliko slučajeva ti stubovi imaju svoja postolja, koja su nekada u vidu rozete ili stilizovanog akantusa. U jednom slučaju je rascvjetali krst okružen tordiranim vijencem, a njegov stub je u vidu stabljike sa

Sl. 48. — Stilizovani krst na stećku u selu Sopilje kod Nevesinja.

tri para spiralno povijenih listića. U drugome slučaju je stub tordiran i pri kraju prekrižen. Zanimljiv je primjerak bogato razlistalog krsta kod Kalinovika, koji djeluje kao čipka.[239] Ova varijanta stilizovanih krstova zastupljena je uglavnom u široj okolini Stoca i na Blidinju.[240] Treća varijanta stilizovanih krstova obično se sastoji od biljne stilizacije u vidu dvostruke spirale čije je stablo formirano kao krst. Gornji uspravni i horizontalni krakovi toga stabla-krsta završavaju se u vidu krugova ili kružnih vijenaca, koji su nekada tordirani, ali ima i drugačijih završetaka, npr. u vidu rozete, višekuta, običnog krsta, itd. Nekada o spiralama vise grozdovi, ali ima i primjera gdje su grozdovi vezani za stablo, ili vise na posebnim lozicama (grančicama). Postoje još neke nijanse ove varijante. Motiv, i inače, nije rijetka pojava, ali je

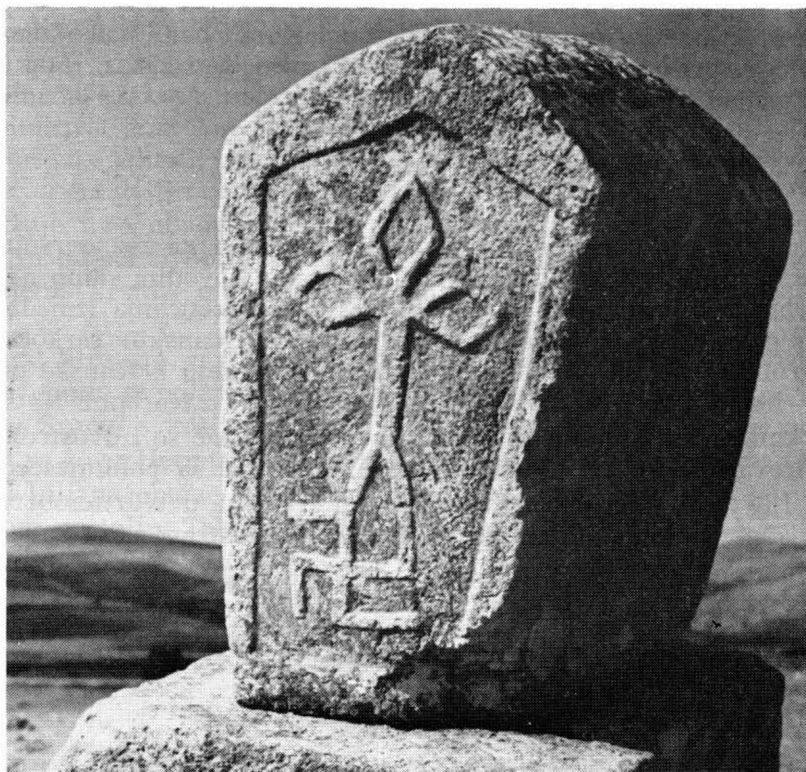
Sl. 49. — Nekoliko motiva stilizovanih krstova koji se javljaju na stećcima u Hercegovini.

geografski prilično ograničen. Najviše ga ima oko Olova, u Bosni i oko Stoca, u Hercegovini, ali se u manjem broju javlja i oko Zvornika, Koviljače, Kalinovika, Nevesinja, Gacka i Čapljine.[241]

Stilizovanih krstova u svemu je nađeno nešto preko 50 primjeraka.

10 — *Svastika*

Sljedeća vrsta motiva krsta jeste kukasti krst koji se najčešće zove svastika *(crux gammata)*. On se nekada sastoji od dviju prelomljenih

Sl. 50. — Motiv „svastike" ispod stilizovanog krsta na sljemenjaku u Eminovom Selu kod Duvna.

ili dobro povijenih urezanih linija, u vidu latinskog slova Z i S, kao i u vidu S spirale, a nekada je plastično isklesan. Iako se javlja u svega četrdesetak primjeraka, ovaj motiv je geografski široko rasprostranjen. Najviše ga ima u Imotskoj krajini, a potom oko Kalinovika. Nije ustanovljen u okolini Kupresa, Olova, Ljubuškog, Stoca, Nevesinja i Bileće.

11 — *Ostali krstovi*

Ostali krstovi su drugačiji od svih naprijed navedenih vrsta, a i međusobno se veoma razlikuju. Njihov ukupan broj je malen, nađeno ih je oko 20 primjeraka. Navodim samo neke zanimljivije varijante. Na području između Konjica, Nevesinja i Mostara javlja se nekoliko primjeraka krsta koji, umjesto gornjeg uspravnog kraka, imaju povelik kružni vijenac, koji veoma podsjeća na staroegipatski hijeroglif ankh (*crux ansata)*, odnosno na koptski ideogram za Krista.[242] Oko Nikšića, kao i na nekim lokalitetima u Pivi, pojavljuju se krstovi bez donjeg uspravnog kraka, koje sam nazvao trokrakim krstovima. Od mještana sam za njih čuo i ime „krst sa tri pera". Obično su im krakovi prošireni prema krajevima, a ponekad u svome centru imaju „kamenicu", ili kružni vijenac.[243] Naprijed je bilo govora o dvostrukim — lorenskim krstovima. Ovdje bi se mogli uvrstiti rijetki primjerci trostrukih krstova, tj. onih koji imaju tri para horizontalnih krakova, koji se nalaze u okolini Ljubuškog.[244] U okolini Lištice su nađena tri primjerka kosih krstova čiji su krakovi slični ključevima. U dva slučaja ključevi se produžuju kratkim kao cikcak-vrpcama i kombinuju sa rozeticama.[245] Postoje krstovi okruženi vijencima čiji su krakovi označeni urezanim linijama, a međuprostori popunjeni nizovima pod pravim uglom urezanih linija.[246] Na nekoliko krstača iz okoline Gacka nađeni su krstovi koji stoje na rozeti. Postoje i druge varijante, kao što su krstovi kod kojih se neki krakovi završavaju krugovima ili kružnim vijencima, a neki spiralama, „kamenicama", običnim prečkama, itd. Zanimljiv je jedinstven primjerak krsta čiji se horizontalni i gornji krak završavaju u vidu polumjeseca, a donji uspravni malo račva (Žabljak),[247] a isto je tako jedinstven primjerak tordiranog krsta na trouglastom postolju, koji, umjesto gornjeg uspravnog kraka, ima dvostruki trouglasti zabat, zbog čega liči na kapelicu (Imotski).[248]

*
* *

Krstovi stećaka imaju mnogo analogija na raznovrsnim spomenicima u svijetu, kao i u našim krajevima. Navodim samo neke od njih. Obični krstovi, grčki i latinski, često sa rozeticama između krakova i pticama na krakovima, nalaze se na starokršćanskim sarkofazima i nadgrobnim stelama, kakve, npr., vidimo u Muzeju kršćanske umjetnosti u Arlesu i na vizigotskom sarkofagu u Muzeju u Narboni. Na starokršćanskim sarkofazima u Aliscampu u Arlesu nalaze se i dvostruki, kao i stilizovani krstovi.[249] Obične krstove, udružene sa polumjesecom, suncem i ljiljanom nalazimo na romaničkim crkvama u Württembergu.[250] Krstovi antropomorfnog oblika su široko rasprostranjeni. Upotrebljavani su

u irskoj kršćanskoj umjetnosti, a poznati su i merovinški, tzv. lebende Kreuzen.[251] Antropomorfni krst je simbol na zastavi savremene afričke države Mali. Krstovi sa gornjim uspravnim krakom u obliku romba javljaju se od vrlo ranih perioda, tako kod afričkih naroda i kod starih Slavena. Na bjeloruskom jeziku se romb i danas zove *krug*.[252] Rekao sam već da je kosi krst — Andrijin — korišten kao ideogram za Isusa Krista.[253] Brojne su analogije krstova čiji se krakovi završavaju ljiljanima, kao i analogije uopšte stilizovanih krstova. Tako, krstove sa ljiljanima vidimo na parapetnim pločama u crkvi S. Prasede u Rimu, na ugrađenim starijim fragmentima u crkvi sv. Klimenta u Rimu, na romaničkim lukovima kod ulaza u podzemlje crkve. S. Zeno u Veroni. Takve krstove sam našao i na sarkofagu iz XII v. u Muzeju La Rochelle, čiji se odljev nalazi u Muzeju francuskih spomenika u Parizu, zatim na štitu gotičkog sarkofaga u Muzeju sv. Augustina u Tuluzu. U Muzeju Cluny u Parizu vidio sam velike procesijske krstove čiji se krakovi završavaju sa ljiljanima.[254] Kosi krst sa ljiljanima na krajevima krakova nalazi se na pluteju u crkvi Cividale u Tempiettu, u Italiji i na fragmentu sarkofaga Teodata u Muzeju Malaspina u Brescii, kao i na fragmentu nadgrobnika Teodata u Muzeju Malaspina u Paviji.[255] Na ugrađenom sarkofagu u bazilici sv. Nikole u Bariu (sa vizantijskim karakteristikama) nalazi se krst čiji se krakovi završavaju trozubo i drugi na kojem iz donjeg kraka izbijaju dva stilizirana akantusova lista.[256] Krstove sa krakovima klesanim u vidu riblje kosti, sa voluticama (i rozeticama između krakova) vidimo u crkvi. S. Vittore u Raveni (IX v.).[257] Krstovi sa ljiljanima su česta pojava i u djelima primijenjenih umjetnosti. Tako ih, npr., vidimo na tekstilu sv. Katarine du Mont u Rouenu (XIII v.).[258] Dvoprutasti krstovi sa spiralno povijenim krakovima nalaze se na duboreznim vratima nekih grčkih manastira s kraja XIII i početka XIV v., a takve koji su još imali dodatke u vidu malih ljiljana vidio sam kao minijature rukopisa grčkog Četveroevanđelja iz XIII v.[259] Dvoprutast krst sa krakovima koji se spiralno povijaju vidio sam na kamenom fragmentu iz grčkog paleokršćanskog perioda.[260]

Na sarkofazima nadbiskupa Ivana Ravenjanina i priora Petra, koji se nalaze pre katedralnom crkvom sv. Dujma u Splitu, isklesani su krstovi sa krakovima u vidu ljiljana, sa rozetama u njihovim centrima.[261] Krst-rozete, sa krakovima koji se povijaju i stvaraju male ljiljane u površinama između krakova, nalazimo na parapetnoj ploči sa ikonostasa crkve sv. Dimitrija u Pećkoj patrijaršiji, iz XIV v., a vrlo slična rozeta postoji na crkvi u Ahtali, u Gruziji, iz XI—XII v.[262] Na glavnoj fasadi manastirske crkve u Studenici nalazi se dvostruki krst čiji se donji krak produžuje i na obadvije strane zavija i završava u vidu trolista, ili sidra.[263] Na odjeći živopisa u Žiči prikazan je rascvjetali krst, a vrlo slične rascvjetale krstove možemo vidjeti na živopisu Bogorodičine crkve u Studenici, iz XIII v.[264] i na slikanom soklu zida ikonostasa crkve Petkovice kod Stragara, u okolini Kragujevca, s kraja XIII ili početka XIV v.[265] Taj motiv se nalazi i na fragmentu kamenog sarkofaga iz crkve sv. Marije u Svaču, s kraja XIII v.[266] Vrlo slični ovima su rascvjetali krstovi koji se zovu Hetimasija, kod kojih su krakovi obično dvoprutasti, umjesto ljiljana obično su stilizovani petorolistovi, i često stoje na stepeničastom postolju. Takav motiv je M. Šakota evidentirala na nad-

Sl. 51. — Sarkofag priora Petra u Splitu.

grobnim pločama manastirske crkve u Banji kod Priboja (XIV v.), a direktnu analogiju je našla na neidentifikovanom sarkofagu u crkvi sv. Dimitrija u Pećkoj patrijaršiji, datiranom oko sredine XIV v.[267] J. Maksimović također navodi te Hetimasija-krstove, ali ona pod tim pojmom obuhvata gotovo sve naše stilizovane krstove.[268]

Analogije našim krstovima na stećcima mogu se naći i na teritoriju Bosne i Hercegovine. Tako, neku vrstu krst-rozeta vidimo na bogato ukrašenom pluteju iz kasnoantičke bazilike u Zenici.[269] Krstove sa krakovima koji se završavaju u vidu ljiljana, krst-rozete i stilizovane krstove nalazimo na starobosanskim drvenim tasovima i drugim duboreznim predmetima iz zapadne Bosne.[270] Krstovi čija se gornja tri kraka završavaju kao krugovi nalaze se na povelji humskog župana Radoslava od 22. V 1254. god., a antropomorfni krst, sa glavicom i oborenim horizontalnim krakovima — na povelji humskog vladara kneza Andrije, izdatoj Dubrovniku 1249. god.[271]

Postoje još mnoge analogije raznovrsnih oblika krstova, posebno onih običnih grčkih i latinskih, na kojima nije potrebno da se zadržavamo.

Iz ovog se vidi kako je krst kao likovni motiv u srednjovjekovnoj umjetnosti bio veoma mnogo korišten. Može se reći da je on i najznačajniji i najrasprostranjeniji likovni simbol Kristove muke.[272] Neki njegovi oblici potječu još iz predistorijskog vremena. Običan krst je poznat još iz neolita, ustanovljen je u mikenskoj umjetnosti, a u halštatu ga ima na čitavom ilirskom području, a osobito na brončanom nakitu na Glasincu, u Bosni. Rečeno je već da je ankh bio egipatski hijeroglif i

koptski nadgrobni simbol. U Konstantinovo vrijeme, kada je kršćanstvo postalo državnom vjerom, krst je postao državnim grbom.[273] Neki ga istraživači smatraju starim slavenskim paganskim simbolom.[274] P. Ž. Petrović se sa svojim mišljenjem o porijeklu i simbolici krsta sasvim izdvaja od ostalih istraživača. On kaže da je krst na nadgrobnicima „simbolička predstava pokojnika u grobu", koja je nastala „regresivnom stilizacijom realističkog prikazivanja pokojnika". Dosljedno tome, on krstove na stećcima ne smatra kršćanskim, nego narodnim motivima, naslijeđenim iz pretkršćanskog vremena. Po njegovom mišljenju, dakle, motiv krsta na stećcima ne označava pripadnost kršćanstvu, nego stilizovanu antropoidnu predstavu samoga pokojnika.[275] Njegovo mišljenje dijeli i P. Tomić.[276] Svastika je poznati predistorijski simbol. U Indiji je ona „simbol sunca i vatre, te životne snage koja iz njih izvire", a na Zapadu je služila kao vrlo rasprostranjen amulet različitog značenja. Na starokršćanske nadgrobnike je stavljana umjesto običnog krsta.[277] G. Wilke je svastiku svrstao u lunarne motive.[278] Po V. Ćurčiću, to je veoma rasprostranjen predistorijski motiv koji simbolizira donosioca sreće i čuvara od zla, koji je, izgleda, potekao iz Mezopotamije.[279] On kaže da je kult svastike bio poznat i islamskim narodima. A. Solovjev misli da je to prastari simbol vječnog života i da je na stećke došao preko bogumila.[280] Tau i kosi krst korišteni su u doba progonstva kršćana. Tau se naziva i „slovom gospodnjeg znaka".[281] Tau-krst je u germanskoj simbolici imao moć zaštite od demona. Antropomorfni krstovi su najviše bili predmet zanimanja istraživača stećaka. Za D. Vidovića su to antropomorfne stilizacije Kristovog drveta raspeća, koje su na stećcima imale istu vrijednost kao i ortodoksni krstovi,[282] a i M. Wenzel kaže da je srednjovjekovno predstavljanje ljudske figure u obliku krsta vezano sa Kristovim raspećem.[283] Jedinstveni krst sa istaknutim rukama i krstom u jednoj na stećku u Raškoj Gori kod Mostara C. Fiskovića podsjeća na romaničke krstove u Zadru.[284] Radi se o srebrnom relikvijaru sv. Oroncija, iz XI—XII v., sa reljefnim arkadama u kojima su figure svetaca, svaki od njih u desnoj ruci drži krst. Kupreške krstove koji se prema dolje račvaju Meyer smatra gotičkim.[285] Neke stilizacije ljiljana u okolini Imotskog M. Wenzel smatra antropomorfnim krstovima koji, zbog toga što ponešto sliče egipatskom ankhu, mogu da simbolizuju žensku plodnost.[286] Često je isticana okolnost da su srednjovjekovni heretici prezirali krst, a naročito Kristovo raspelo, pa otuda i pripisivanje stećaka bogumilima. Da bi mogao stećke pripisati bogumilima, A. Solovjev je, međutim, pojam krsta na stećcima, a naročito pojam antropomorfnog krsta, objašnjavao ne kao predstavu Kristovog raspeća, nego kao Krista sa raširenim rukama. Hoće da kaže da su bosanski bogumili, kao neomanihejci, prezirali realističko raspelo, ali su poštovali krst, pod čim se podrazumijeva simbol Krista koji je raširio ruke. I krstove okružene vijencem, kao i one kombinovane sa spiralama i grozdovima, Solovjev objašnjava isključivo neomanihejskim učenjem. Krst predstavlja samoga Krista, grozdovi su njegove riječi, a spirale „pravi krstjani".[287] Na osnovu prvog psalma a trećeg stiha, gdje se krst opisuje kao drvo života *(lignum vitae)*, a grozd kao „grozd životni", Sv. Radojčić tvrdi da je motiv kombinacije krsta sa spiralama i grožđem ortodoksni kršćanski simbol, koji su mogli preuzeti i bogumili.[288] Takve motive i drugi neki naučni radnici tretiraju ortodoksnim kršćanskim

simbolima. M. Vego ih veže za kršćansku euharistiju,[289] a D. Vidović smatra stilizacijama zasnovanim na biblijskim motivima.[290] I D. Sergejevski ih smatra kršćanskim simbolima.[291] Sv. Radojčić je vrlo dobro uočio identičnost stilizovanih krstova na sljemenjaku iz Donje Zgošće i na freskama u Žiči, Starom Nagoričanu i Dečanima.[292] Veoma su korisna zapažanja J. Maksimović, koja se odnose na motiv rascvjetalog krsta. Ona kaže da je to stari kršćanski simbol raspeća i vaskrsenja, koji je u Vizantiji i uopšte na Istoku predstavljan na oltarskim pregradama, ali još češće na nadgrobnim spomenicima. Najviše oltarskih pregrada sa takvim motivom sačuvano je u Grčkoj, na Atosu i u Gruziji. Kod nas ga nalazi na fasadama manastirske crkve u Dečanima, na pločama ikonostasa crkve sv. Dimitrija u Peći, na kamenom sarkofagu arhiepiskopa Joanikija u Sopoćanima, kao i na nekim drugim sarkofazima i nadgrobnim pločama u Srbiji. Nalazi ga i na sarkofagu Ivana Ravenjanina u Splitu. Za krst Hetimasiju, koji je vrlo sličan ovima, J. Maksimović kaže da je karakterističan za nadgrobnike starokršćanskog i vizantijskog perioda, ali da se susreće i kasnije.[293] Izgleda da je motiv krsta Hetimasije karakterističan za nadgrobne spomenike visokih crkvenih dostojanstvenika u XIII i XIV v. u Srbiji.[294] Svi ovi rascvjetali krstovi vode svoje direktno porijeklo iz rane kršćanske skulpturalne umjetnosti istočnog svijeta, ali su rasprostranjeni i na Zapadu u toku čitavog srednjeg vijeka. [295] Rascvjetali krstovi se nalaze i na kovčežićima od bjelokosti, koji su u vizantijskoj umjetnosti poznati od XI v. M. Wenzel je rascvjetalim krstovima na stećcima posvetila poseban članak. Navela je njihovo rasprostiranje (19 primjeraka ukupno) i pronašla nekoliko analogija u našoj i stranoj umjetnosti. Naročito je upozorila na sličnosti sa kovčežićima od slonovače koje su izrađivale arapske zanatlije na Siciliji u XII v., a zatim trgovinom, preko Venecije i Dubrovnika, dospijevali i u naše krajeve. [295a] Zbog svega toga se misli da su takvi motivi na stećcima mogli nastati pod utjecajem istočne crkve.[296] Motiv sidra je starokršćanski simbol nade, zbog čega bi krstove sa sidrima trebalo tumačiti kršćanskom nadom u bolji svijet.[297] Postoji mišljenje da je kalvarijski tip krsta na stećcima možda nastao pod utjecajem sa Istoka.[298] Neki misle da krst u rukama čovjeka znači realnu životnu predstavu.[299]

*
* *

Kako se iz prednjega vidi, u ovoj grupi postoji 11 osnovnih motiva i 38 njihovih podvrsta. Svi se, pak, javljaju u nešto više od 900 primjeraka.

Ogroman broj motiva krstova, brojnost i raznolikost tipova i njihovih varijanti, rasprostranjenost u svim geografskim područjima, izbor mjesta na samim spomenicima i klesarska pažnja koja im je posvećivana, jasno govori o važnosti i obljubljenosti krstova na stećcima. Sasvim je sigurno da u cjelokupnom fondu reljefnih motiva stećaka krst zauzima jedno od dva vodeća, najznačajnija i najkarakterističnija mjesta. Najpopularniji su jednostavni grčki i latinski oblici, ali je velika pažnja poklanjana i drugim oblicima, posebno antropomorfnim i stilizovanim. Svojom majstorskom likovnom obradom osobito se ističu krst-rozete i rascvjetali krstovi.

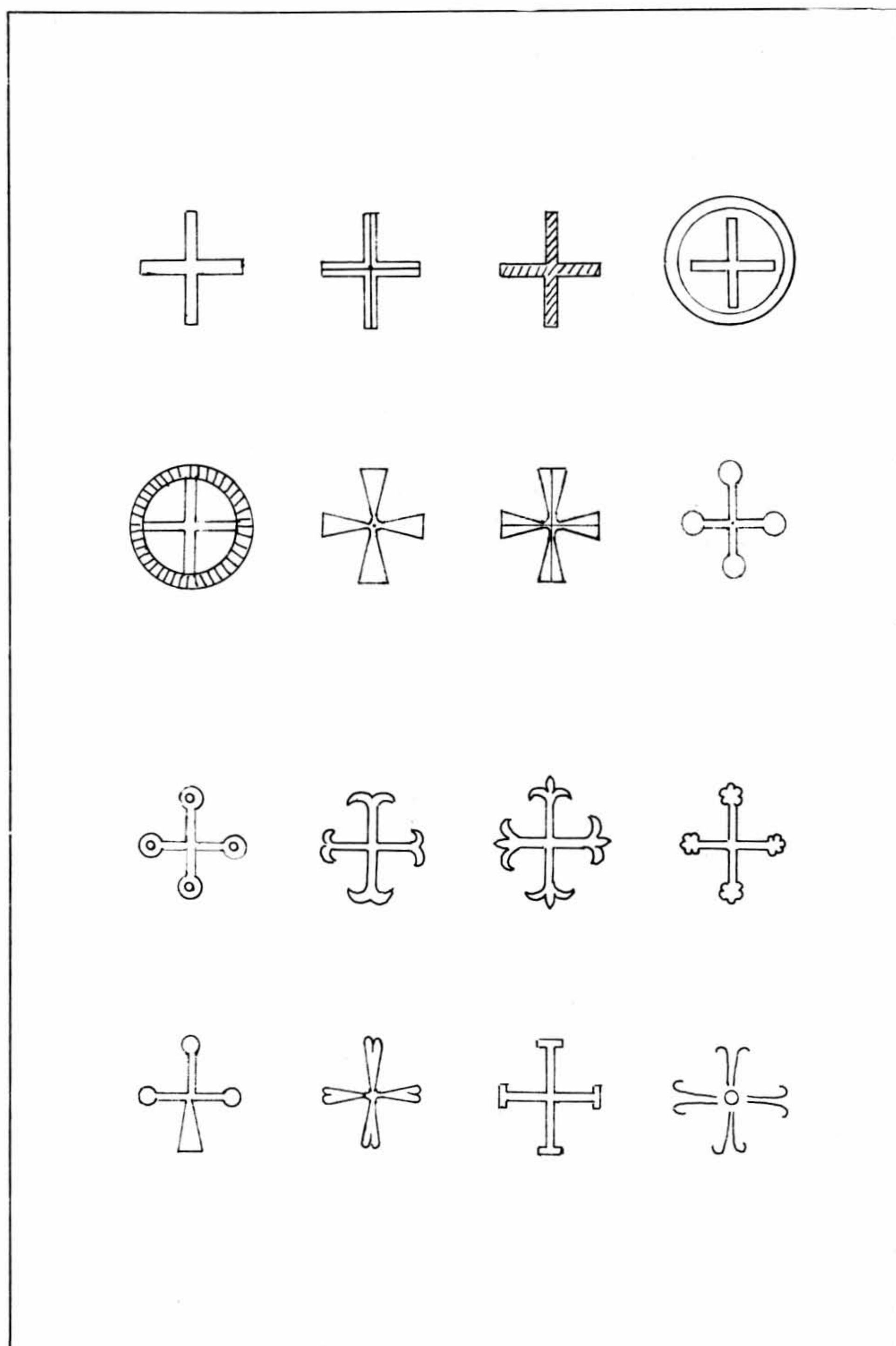

Tabela XII — Najčešći vidovi vrsta i podvrsta motiva krstova na stećcima.

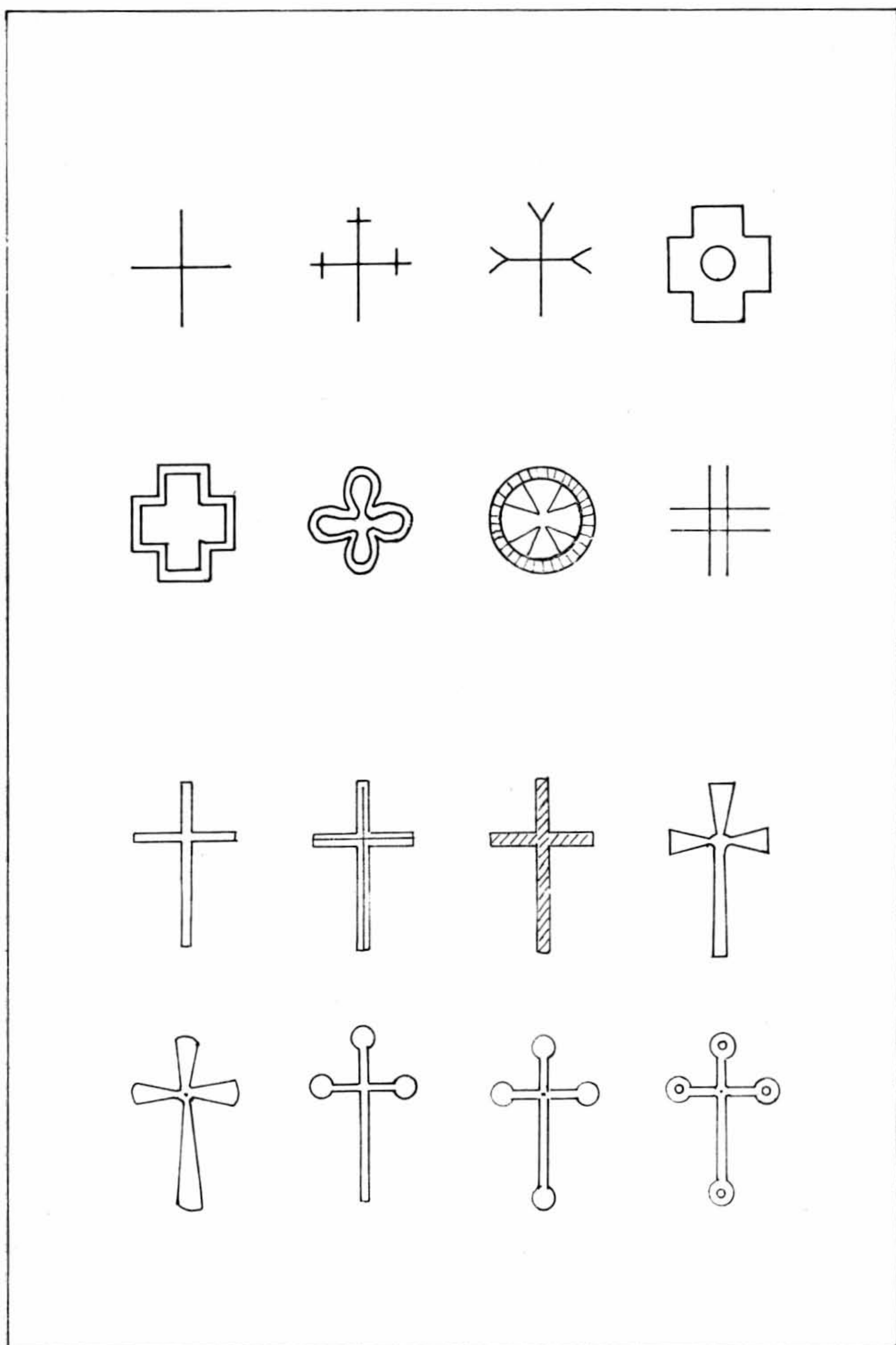

Tabela XIII — Najčešći vidovi vrsta i podvrsta motiva krstova na stećcima.

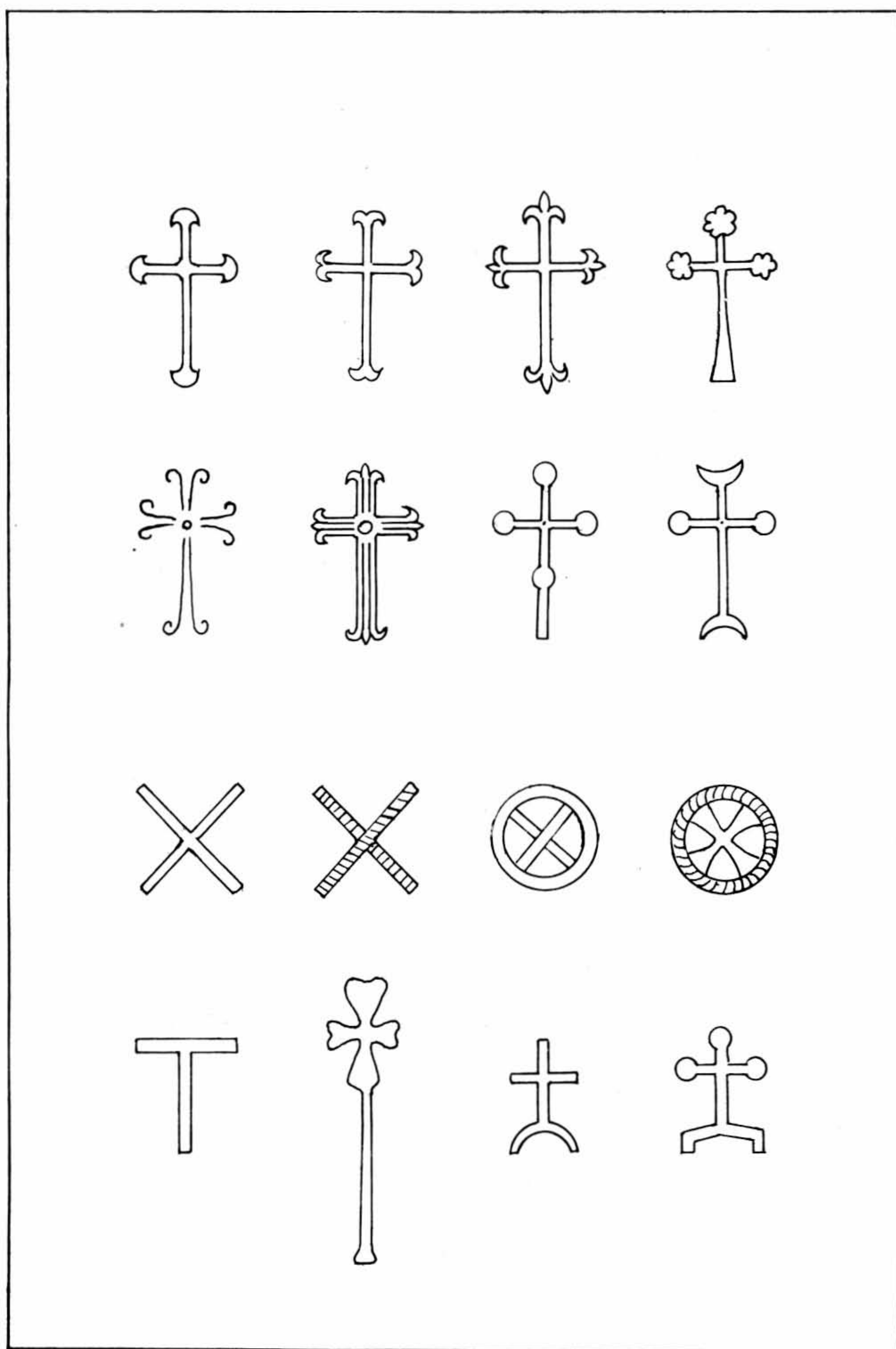

Tabela XIV — Najčešći vidovi vrsta i podvrsta motiva krstova na stećcima.

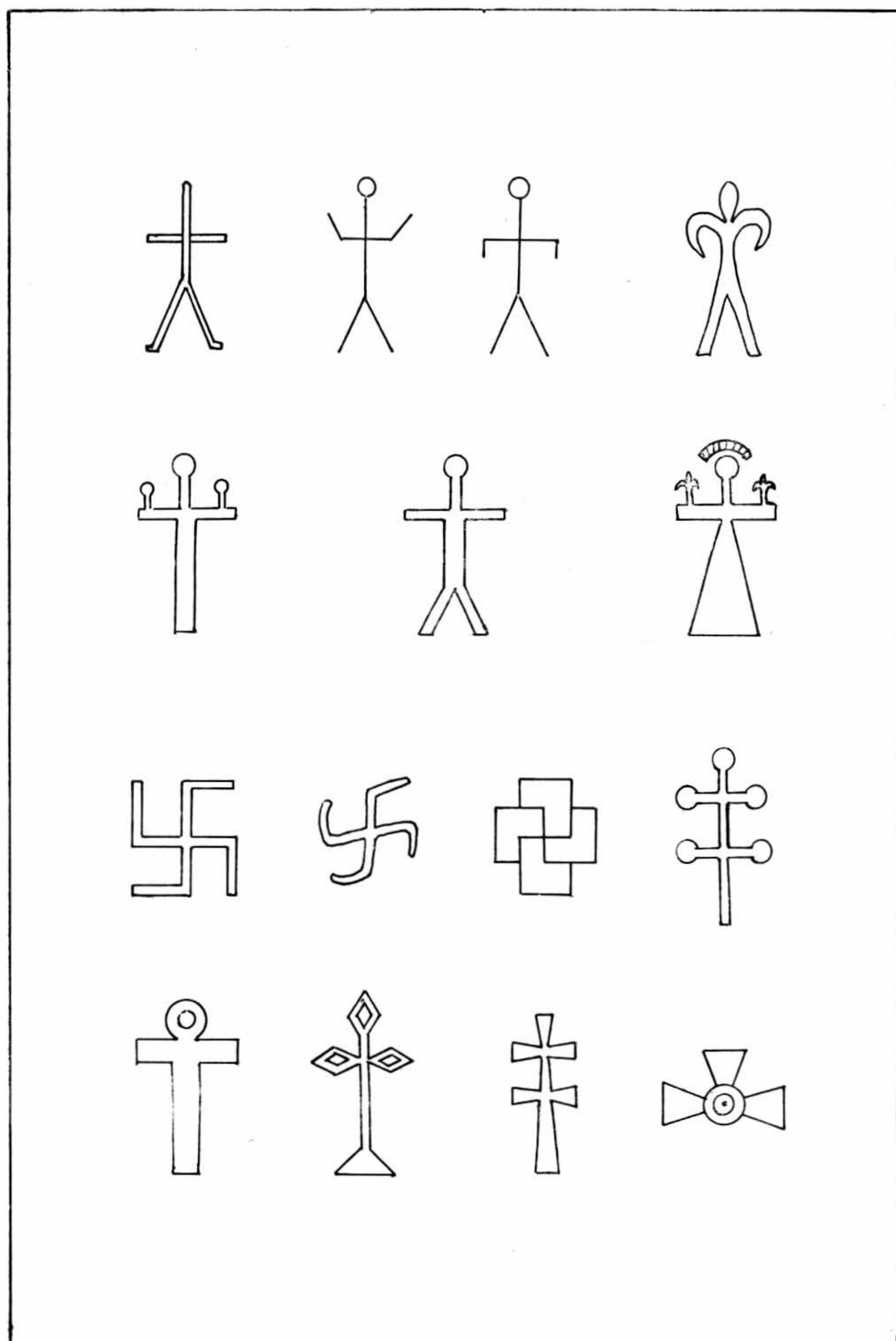

Tabela XV — Najčešći vidovi vrsta i podvrsta motiva krstova na stećcima.

Iako porijeklo krsta, posebno nekih njegovih oblika, seže u daleku prošlost, krst je karakterističan motiv srednjovjekovne kršćanske likovne umjetnosti. Ne uzimajući u obzir zanimljivu hipotezu P. Ž. Petrovića o isključivo staroslavenskom porijeklu i narodnom nekršćanskom karakteru krsta, mislim da je naučno opravdano da se krst na stećcima tretira kao opštekršćanski motiv. Razumljivo, s takvog stanovišta nije moguće uvažiti pokušaj A. Solovjeva i njegovih sljedbenika da krst na stećcima, posebno neke njegove tipove (krst okružen vijencem, antropomorfni krst, krst kombinovan sa spiralama i grozdovima i svastiku), protumače kao neomanihejsku pojavu, a dosljedno tome i da stećke pripišu isključivo sljedbenicima srednjovjekovne Crkve bosanske. Naravno, time nije rečeno da oni nisu upotrebljavali taj motiv.

Krst je česta pojava kako u starokršćanskom periodu tako i u stilskim umjetničkim periodima predromanike, romanike i gotike. Prikazivan je na zidovima arhitektonskih crkvenih objekata, na kamenim predmetima u crkvama, na nadgrobnim spomenicima, na freskama i na raznovrsnim proizvodima primijenjenih umjetnosti, i to kako na Zapadu tako i na Istoku. Naročito je važna njegova brojna zastupljenost na sarkofazima i nadgrobnim pločama.

Naručioci i majstori stećaka mogli su se ugledati na krstove u našem primorju, kao i na one u Srbiji. Kada imam na umu vrste kao što su krst-rozete, rascvjetali krst i krst Hetimasije, čini mi se da su veze sa Srbijom bile jače nego sa primorjem, što znači da je vizantijska umjetnost i umjetnost Istoka uopšte mogla biti od relativno većeg utjecaja. U prilog takve pretpostavke ide i okolnost da se rascvjetali krstovi pojavljuju na vizantijskim kovčežićima, kao i da se javljaju na ikonostasima u Grčkoj, na Atosu i na Kavkazu. U tome pogledu je od značaja i to što se na armenskim srednjovjekovnim kamenim nadgrobnim spomenicima, koji se zovu *hačkari*, javlja rascvjetali krst na stalku, koji često izlazi iz rozete ili iz stilizovanih akantusovih listova, slično nekim motivima stećaka u okolini Stoca i Gacka, što je vjerovatno prvenstveno rezultat istog starokršćanskog porijekla i sličnosti u ideološkim i umjetničkim nazorima odnosnog vremena.[300]

Ne mislim da je krst na stećcima u svakome slučaju zadržao punu kršćansku simboličnost, pogotovo je to nemoguće tvrditi za neke njegove oblike i varijante, kao što je krst-rozeta i rascvjetali krst, koji djeluju više kao ukrasi. Iako je o krstu na stećcima napisano mnogo više nego o drugim motivima, njegovo porijeklo, značenje, posebno pitanje njegove pojave na stećcima ostaće i dalje predmet proučavanja. Ovo je samo doprinos pokušajima rješenja toga pitanja.

BILJNI MOTIVI

Kao jednu od osnovnih vrsta ove grupe smatram predstave čitavih drvenastih i zeljastih biljaka, koje sam, iz praktičnih razloga, nazvao zajedničkim imenom — stabla, iako to nije sasvim adekvatan termin.

Druga vrsta je spirala. Zapravo se radi o predstavama zeljastih biljaka, odnosno njihovih izdanaka, listova, ponajprije lozica koje su stilizovane u spiralne zavoje. Treća osnovna vrsta je rozeta. Četvrtu vrstu sam nazvao ljiljan zbog toga što najviše liči baš na tu biljku, odnosno na njen cvijet. Peta je višelatični list, a šesta grozd. Za ovakav naziv pete vrste odlučio sam se zbog toga što su motivi te vrste slični i što ih nije moguće sigurno razlučiti.

I ovi motivi imaju svoje varijante. Neki su samostalni i zauzimaju čitave strane spomenika, ali su više puta i udruženi s drugim motivima. Ponekad su to maltene naturalističke predstave, ali su pretežno stilizacije različitog stepena. Uglavnom su plastične, a ima i uklesanih, urezanih u kamenu površinu. Različitog su brojnog stanja i neravnomjerne teritorijalne rasprostranjenosti.

Po svom ukupnom broju ova grupa spada među najzastupljenije.

1 — *Stablo*

Predstave čitavog drveća na stećcima nisu rijetke pojave. Javljaju se u oko 100 primjeraka. Obično je isklesano vertikalno deblo od kojeg se na jednu i drugu stranu odvajaju po dvije ili više grana, koje su nešto nakošene prema gore, ili se simetrično spiralno povijaju. Nekada je to predstava zeljaste biljke ili biljčice, čiji su izdanci ili listovi kosi, odnosno spiralno povijeni. Neka stabla su krošnjasta, pa čak i sa plodovima, odnosno sa cvjetovima, a i neke biljke također imaju svoje cvjetiće. Neki primjerci nemaju svoga debla, odnosno svoje stabljike. Ponegdje se grane, izdanci ili listovi zmijoliko povijaju. Neke biljne stilizacije su veoma slične ljiljanima, neke podsjećaju na ljudsku predstavu, a neke na predstavu krsta. Neko drveće je naturalistički predstavljeno. A ima i sasvim neobičnih i jedinstvenih stilizacija.

Ova vrsta motiva najčešće se javlja u krajevima istočne Bosne, pretežno u okolini Srebrenice, Bratunca, Vlasenice i Kladnja, zatim u centralnoj Bosni, uglavnom oko Kalinovika i Trnova, onda u zapadnoj Bosni, oko Kupresa, Duvna i Livna, te u Imotskoj krajini. U Hercegovini je stablo zastupljeno u okolini Nevesinja. U ostalim područjima je rijetka pojava. U Crnoj Gori, Srbiji, Dalmaciji i u primorju uopšte nema ovih motiva. Stabla centralne Bosne sliče ljiljanu, a ona u zapadnoj Bosni i Imotskoj krajini su pretežno stilizacije ljiljana. Postoji nekoliko vrlo zanimljivih primjeraka. Gotovo naturalistički je predstavljeno drvo sa deblom i krošnjom u Boljunima, kod Stoca. Za deblo je privezana neka četveronožna životinja koja je slična lavu.[301] U okolini Ljštice stablo ima oborene grane, kao u žalosne vrbe.[302] U Hreši, kod Sarajeva, stablo je stilizovano kao palma.[303] Na sljemenjaku iz Donje Zgošće nalazi se nekoliko predstava stabala sa krošnjama, granama, listovima i cvjetovima. Na nekim njihovim granama stoje ptice (sl. br. 42). Ta stabla su izvanredno lijepo klesana.[304]

Sl. 52. — Stilizovano stablo na stubu u okolini Kladnja.

*
* *

Stablo je čest motiv kršćanske umjetnosti i predstavlja drvo života. Vidimo ga, npr., na parapetnim pločama ugrađenim u zidove predvorja crkve S. Maria in Trastevere u Rimu, zatim na parapetnim pločama predoltarskog prostora u crkvi S. Sabina u Rimu. Motiv stabla

Sl. 53. — Piscina sa motivom stilizovanog stabla u Arheološkom muzeju u Veneciji.

također vidimo na jednoj piscini u Arheološkom muzeju u Veneciji, zatim na konzoli sjevernog zida crkve sv. Andrije u Barletti.[305] Isto tako, ono se nalazi na medaljonima tornja Pompoze i na arhitektonskim fragmentima iz crkve S. Vittore u Raveni, koji se sada nalaze u Nacionalnom muzeju u Raveni.[306] Izgleda da je ovaj motiv najrađe korišten na nadgrobnim spomenicima. Tako se on nalazi na jednom starokršćanskom sarkofagu i na jednoj vizigotskoj steli u Nacionalnom muzeju u Rimu.[307] Ć. Truhelka je saopštio da je cvateće drvo, uz suho, predstavljeno na jednom galskom sarkofagu.[308] U Francuskoj sam evidentirao nekoliko sarkofaga na kojima su bila isklesana stilizovana stabla, tako, npr., na vizigotskom sarkofagu u Muzeju u Narboni.[309]

Klesane motive stabala nalazimo i na srednjovjekovnim sarkofazima u našim krajevima, tako, npr., na sarkofagu iz sv. Donata u Zadru, zatim na pluteju oltarske pregrade iz stare katedrale u Zadru (IX v.),[310]

na kapitelu stubića pluteja iz crkve sv. Križa u Ninu i na parapetnoj ploči crkve sv. Nikole Bolničkog u Ohridu (XIII v.).[311] Stilizovano stablo (slično palmi) kao gornji uspravni krak krsta nalazi se na nadgrobnoj ploči vojvode Nikole Stanojevića, ktitora crkve manastira Konče (XIV v.).[312] Jedan od čestih motiva pirotskih ćilima, porijeklom sa Istoka (donijeli ga Turci), jeste stablo.[313] Stablo sa dva para povijenih grana vidimo na kapitelu kasnoantičke bazilike u Dabravini, u Bosni.[314] Motive stabala nalazimo i na starim bosanskim drvorezbarenim predmetima.[315] I na drvenim sanducima za ruho, rađenim konjičkim duborezom, uz ostale motive, nalaze se stilizovani buketi cvijeća, kakve smo, gotovo identične, evidentirali na stećcima u okolini Konjica.[316]

Sl. 54. — Motiv stilizovanog stabla na sljemenjaku u okolini Konjica.

*
* *

Općenito je poznato da su drvo, stablo i biljka motivi kršćanske likovne umjetnosti koji, kao rajska vegetacija, simboliziraju vječni život poslije smrti.[317] Stoga se taj motiv javlja na sakralnim spomenicima, a posebno na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima. Njegova česta veza sa krstom približava ga motivu rascvjetalog krsta, poznatom vizantijskom i srpskom simbolu vaskrsenja. Za stabla na stećcima, uz ljiljane, spirale i još neke motive, V. Đurić kaže da su „crpeni iz romaničke i gotičke umetnosti Primorja gdje se redovno nalaze na arhitekturi, plastici, pa i na nadgrobnim spomenicima od XIII do XV v . . ."[318]

Mislim da pri ikonografskoj i stilskoj analizi ovoga motiva, pored kršćanske simboličnosti, moramo uzeti u obzir još jednu okolnost. Iz prednjih podataka o rasprostiranju stećaka sa motivom stabla vidi se da su oni uglavnom karakteristika Bosne, tačnije istočne Bosne, što znači područja sa bujnom vegetacijom. Nije slučajno što se oko Kladnja, Vlasenice i Bratunca nalaze tako brojne varijante ovoga motiva. Na sljemenjaku iz Donje Zgošće klesar je prikazao čitavu šumu, a kod Kupresa turnir u pejzažu. Neke kladanjske stilizacije su prilično geometrizirane i nije čudo što je D. Sergejevski biljne stilizacije oko Bratunca svrstao u ukrase. Pa i tako brojno korištenje motiva stabla na predmetima narodne umjetnosti od drveta i tekstila nije ništa drugo nego ukrašavanje. Mislim da je pri klesanju stabala na stećcima moglo biti ugledanja na romaničku i gotičku kamenu plastiku, posebno na nadgrobne spomenike primorja, pa i na one preko Drine, ali da je tada kršćanska simbolika toga motiva već bila prilično zaboravljena i da je za pojam stabla na stećcima, a naročito za njegove brojne osebujne varijante oblika, umjetnička inspiracija uglavnom bila uslovljena bujnom vegetacijom domaćeg tla.

2 — *Spirala*

Moglo bi se reći da je spirala umjetnička stilizacija loze kao dijela i izdanka biljke. Na stećcima uočavamo pet varijanti ovoga motiva: obična i S spirala, dvojna spirala, kombinovana sa krstom i kombinovana sa grožđem.

Spirale nisu tako široko rasprostranjene kao što su, npr., rozete, polumjeseci ili krstovi. Najviše ih je ustanovljeno u okolini Olova, Zvornika i Kladnja, u istočnoj Bosni. Dosta ih ima oko Vlasenice i na području Majevice, također u istočnoj Bosni, zatim oko Kalinovika i u nekim drugim krajevima centralne Bosne. Javljaju se i u Imotskoj krajini i u srbijanskom dijelu donjeg Podrinja. Rijetka su pojava u Hercegovini, s iznimkom kombinovanih spirala u okolini Stoca. U mnogim krajevima ih uopšte nema — u Crnoj Gori, zatim oko Bileće, Trebinja, Ljubinja, Čapljine, Mostara, Lištice, Gruda i Posušja, u Hercegovini, onda oko Kupresa i Duvna, u zapadnoj Bosni, u Dalmaciji, itd.

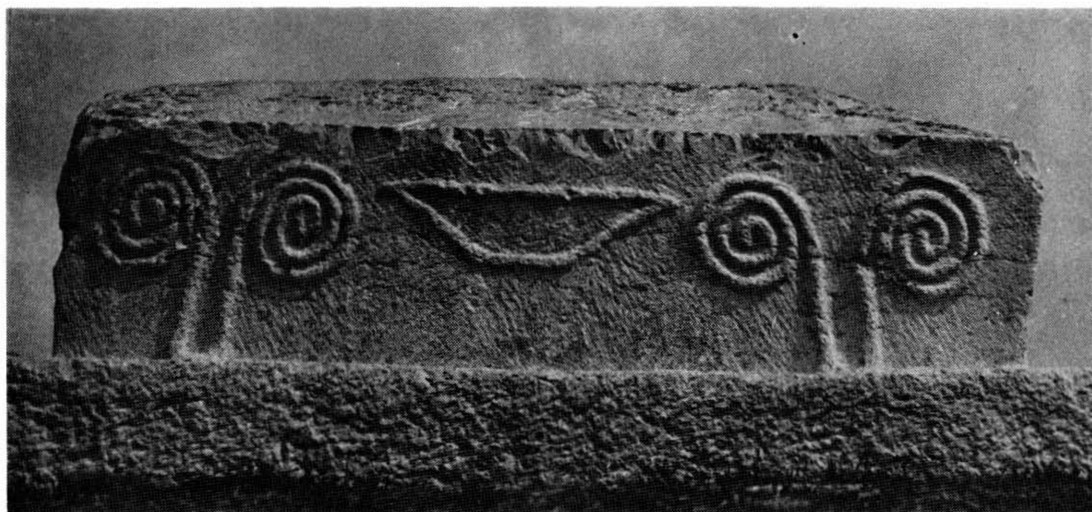
Inače, po svom ukupnom brojnom stanju su negdje oko sredine ljestvice osnovnih vrsta motiva, javljaju se u oko 180 primjeraka, a u svojoj grupi su ispred motiva stabla. Najviše je dvostrukih, a najmanje S spirala. Redovno su plastično klesane, ali ima i urezanih. Obrada je dosta neujednačena. Najplastičnije i najljepše su obrađene kombinovane spirale.

Obična spirala redovno ima više zavoja, a može biti predstavljena i samo jednim spiralnim zavojem. Na nekim stećcima nalazimo po jednu ili po više takvih običnih međusobno nepovezanih spirala. One nemaju svoje stabljike, osim u iznimnim slučajevima, o njima ne vise grozdovi, niti se na njima javljaju kakvi listići ili cvjetići. Slična je situacija i sa S spiralama, za koje se može reći da su češće individualne nego u grupama. U nekoliko slučajeva u okolini Ilijaša, u Bosni, između dviju položenih S spirala prikazana je ruka, ili koplje sa zastavicom.[319] Najčešće se javljaju dvije simetrično isklesane obične spirale

Sl. 55. — Motiv S spirale na stubu (sada u vodoravnom položaju) u Đurđeviku kod Tuzle.

Sl. 56. — Motiv dvostruke spirale na sanduku sa postoljem iz okoline Rogatice.

sa stabljikom između njih, kakvu varijantu nazivam dvojnom ili dvostrukom spiralom. Kod takvih motiva spirale su obično povezane sa svojom stabljikom, ali ima i nepovezanih dvostrukih spirala. Stabljika je u svom gornjem završnom dijelu različito oblikovana — peroliko, kao trolist ili ljiljan, kao rozeta, krug i kružni vjenčić. Dvostrukih spirala najviše ima oko Olova, Ilijaša, Breze i Vareša, u Bosni. Nailazimo ponekad na tordirane stabljike, pa i na tordirane spirale (Vlasenica). Ponekad stabljika iznad spirala ima manje kose izdanke na kojima su prikazani cvjetići, kakve varijante nalazimo oko Bratunca.[320] U nekim slučajevima o spiralama vise grozdovi, što smo ustanovili, npr., u okolini Zvornika i sa druge strane Drine.[321] Koji put stabljika u svom donjem dijelu prelazi u postolje koje je različito oblikovano — kao obična prečka, račvasto, kao voluta ili kao položena S spirala. U nekim slučajevima umjesto običnih isklesane su S spirale. Postoje varijante sa dva, pa i sa tri ili više simetričnih spirala vezanih za stabljiku. Treba reći da se nekada ne radi baš o pravim spiralama, nego samo o spiralno povijenim listovima, pa je u takvim slučajevima teško reći da li su to sve motivi spirala, ili se neki od njih može uvrstiti u motive stabla. U nekoliko slučajeva plastično rebro koje se proteže sredinom stuba, odozgo prema dolje, služi kao stabljika dvostruke spirale (okolina Vlasenice).[322]

Sl. 57. — Motiv dvostruke spirale na sljemenjaku u Koprošiću kod Ilijaša.

Sl. 58. — Dvostruka spirala sa grozdovima (ispod predstave lava) na stubu u Gornjem Dragaljevcu kod Bijeljine.

Sl. 59. — Spirala sa grozdovima na sljemenjaku iz Krupnja, u zapadnoj Srbiji.

Naišli smo i na spirale koje se neuobičajeno zavijaju, ne slijeva nadesno, nego obratno, a bilo je i motiva sa dva para spirala od kojih se jedan zavija na jednu, a drugi na drugu stranu (Kladanj). Neke su dvostruke spirale bez stabljike spojene u svom izlasku ili u svom podnožju. Nije rijetka varijanta koja je kombinacija dvostruke spirale sa krstom. U tim slučajevima je stabljika u svom gornjem dijelu dobila još dva poprečna kraka. Najčešće se sva tri gornja kraka krsta završavaju kao krugovi, zatim kao kružni vijenci, ili kao rozete, a ima i drugačijih završetaka. Gotovo u svim takvim slučajevima o spiralama visi po jedan grozd, a ima i primjeraka u kojih vise po dva grozda. Nekada se iz stabljike pruža i par loznih izdanaka na kojima je obješen po jedan grozd. Takve kombinovane varijante spirala obilježja su lokaliteta u okolini Stoca, ali se javljaju i u okolini Nevesinja, Jablanice, Kalinovika, Olova i Zvornika. Našli smo i više specifičnih slučajeva. Zanimljiv je primjerak dvostruke spirale sa cvjetićem na stabljici koja izlazi iz polumjeseca (okolina Vlasenice).[323] U Kruševu kod Stoca vidimo po jednu nevezanu spiralu ispod horizontalnih krakova krsta o kojima vise po dva grozda. U Uboskom kod Ljubinja se krakovi krsta završavaju kao spirale. Osobito bogata predstava kombinovanih spirala nalazi se na sljemenjaku u Dobrigošću kod Jablanice, u Hercegovini. Stabljika je tordirana, gornji krakovi krsta se završavaju virovitim rozetama, uz stabljiku su vezana dva para spirala i par izdanaka. Na glavnom paru i na izdancima vise grozdovi. Drugi par spirala izlazi iz gornjeg uspravnog kraka krsta. Sve je izvanredno lijepo obrađeno.[324]

Dodajmo još da se kod velikog broja bordura od povijene lozice nalaze ukomponovane obične pa i S spirale čak i u hercegovačkim krajevima, gdje S spirala uopšte nema, ili samo u iznimnim slučajevima.

Sl. 60. — Motiv dvostruke S spirale kombinovane sa krstom i grozdovima na sljemenjaku u Radimlji kod Stoca.

Sl. 61. — Spiralice i grozdovi kao elementi povijene lozice na stubu iz Radeljevca kod Bratunca (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

*
* *

Spiralu kao motiv likovnih umjetničkih djela možemo sresti gotovo svuda i u raznim vremenskim periodima. Nalazimo je na butmirskim grnčarskim predmetima.[325] I ilirski brončani nakit često ima oblik spirale. Motiv S spirale sam vidio na antičkim nadgrobnim spomenicima u Arheološkom muzeju u Peruđi, a položene S spirale na starokršćanskom sarkofagu u Aliscampu u Arlesu.[326] Dvostruke spirale vidimo na spomenicima Justinijanove epohe iz V—VI v. u Caričinom Gradu.[327] Dvostruke spirale nalazimo na kapitelima kasnoantičkih bazilika u Zenici i Dabravini.[328] Vrlo slične dvostruke spirale nalaze se na starohrvatskim kapitelima, npr. na kapitelima polustubića Višeslavove krstio-

nice, koja je datirana oko 800. god.[329] Dvostruka spirala se više puta ponavlja na kapitelima Franjevačkog klaustra u Dubrovniku. I na brojnim predmetima narodne umjetnosti u staroj Bosni možemo vidjeti ovaj motiv.

*
* *

Kako je poznato, spirala je pradavni simbol smrti i uskrsnuća. G. Wilke je u tome motivu vidio predstavu vulve, u vezi sa kultom Mjeseca, koja, zbog pužastih zavoja, simbolizira smrt i uskrsnuće.[330] D. Vidović misli da bi to mogao biti simbol predenja i tkanja, kao kod rimskih Parki, odnosno grčkih Mojra, koje su prele „žicu života".[331] A. Benac i D. Sergejevski su spirale uvrstili u geometrijske motive.[332] A. Škobalj kaže da su spiralni ukrasi na stećcima nastali iz pukog oponašanja spiralnih zavoja na kapitelima jonskih, dotičnih romaničkih stubova.[333] M. Karanović je spirale na stećcima dovodio u vezu sa spiralama na ženskim zobunima u Bosni, pa je zbog toga takve stećke pripisao ženama.[334] M. Wenzel je našla slične spirale na grčkim nadgrobnim spomenicima, zatim na stubovima etrurskih grobova, a onda i na grobnim situlama nekih alpskih ilirskih plemena. Vjerovatno povodom Vitruvijevog pridavanja ženskog karaktera jonskim kapitelima, zbog dvostruke volute na njima, kao i nekih tumačenja dvojne spirale kao oblika ženske utrobe, M. Wenzel je zaključila da su dvojne spirale na stećcima oznake ženske plodnosti, koje su se tu našle zbog vjerovanja da pokojnici mogu povratiti život.[335] P. Ž. Petrović i spiralama na stećcima pridaje antropoidni karakter. On smatra da je dvostruka spirala jedna vrsta predstave ljudskih očiju, u sastavu s obrvama i nosom, nastala regresivnim postupkom od predstave ljudske glave, sa svrhom da grob i spomenik čuva od skrnavljenja.[336] Većina ispoljenih mišljenja uglavnom se odnosi na spiralu kao paganski simbol koji se nekako održao kroz srednji vijek i tako došao i na stećke, kada je možda već bila prestala svijest o njegovom kultnom značenju. Pri tome je izostao kršćanski ikonografski aspekt, koji mi se čini najopravdanijim za objašnjenje ovoga motiva.

Naprijed sam već rekao da je spirala na stećcima predstava vinove loze, a kako je nerijetko kombinovana sa grozdovima, a nekada i sa krstom, mislim da najviše razloga ima da je tretiramo kršćanskim simbolom povezanosti kršćana sa Kristom.[337] Takvo objašnjenje ima svoj osnov pogotovo kada je spirala spojena sa krstom. Drugo je pitanje u kojoj su mjeri majstori stećaka bili svjesni te kršćanske vremenski dosta bliske simboličnosti kada su te motive klesali. Teško je vjerovati da je prava svijest o tome tada, a pogotovo u svakome slučaju, zaista bila prisutna.

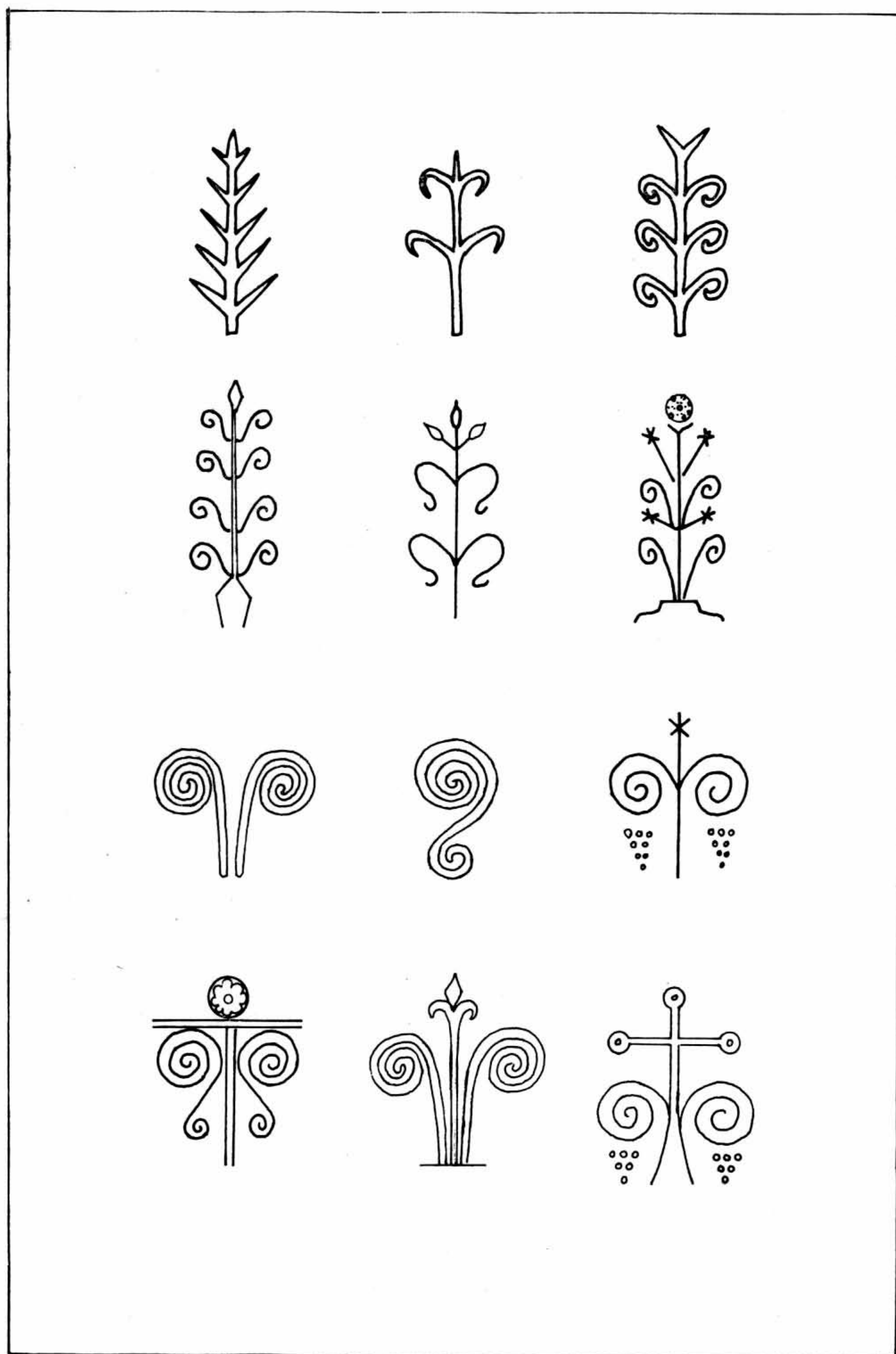

Tabela XVI — Reljefni motivi stabala i spirala koji se češće javljaju na stećcima.

3 — *Rozeta*

Za razliku od zvijezde, koja ima šiljaste krakove, najčešće u obliku rombova, rozeta je cvijet sa jednakim zaobljenim laticama i često sa naznačenim centrom, odnosno centralnim dijelom u vidu tačke, kružića ili kružnog vjenčića. I ovaj motiv ima svoje varijante. Najjednostavniji oblik je sa četiri latice, ali se javljaju i rozete sa pet i više, najčešće sa šest i osam latica. Mnoge su rozete okružene vijencem, koji je nekada tordiran. Zanimljive su rozete okružene vijencima kod kojih su latice naznačene linijama, kao radijusima kruga, koje sliče točkovima, zbog čega su ih neki istraživači i nazvali točkovima.[338] Neke rozete su virovite. Postoje i rozete koje su u svojoj osnovi krst, zbog čega ih nazivam krst-rozetama. Postoji i znatan broj motiva koji su kombinovani od rozeta, trouglova, kružnica i cvjetića, koje nazivamo stilizovanim rozetama. Ovaj naziv im je dat da bismo ih razlikovali od drugih rozeta, za koje moram reći da su također stilizovane, jer su pravilno crtane i klesane, sa potpuno jednakim, simetričnim i u krug upisanim laticama, kakve obično ne nalazimo u prirodi. Osim toga, postoje i nizovi rozeta okruženih vijencima koje sam uvrstio u bordure. Postoji i nekoliko bordura koje su sastavljene od nepovezanih različitih motiva, među kojima se nalaze i rozete.

Redovno su rozete plastično klesane, ali je izvjestan, manji broj prikazan urezima u kamen. Neki primjerci imaju latice sa dvostrukim

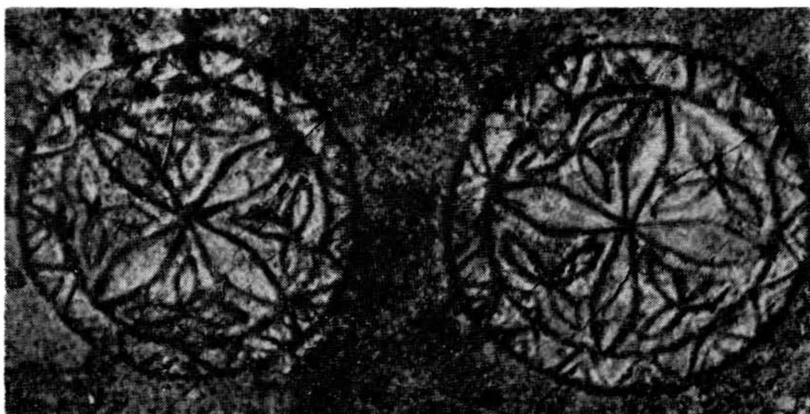
Sl. 62. — Motiv rozete okružene vijencem na sljemenjaku sa postoljem u okolini Rogatice

linijama, a ima i primjeraka čije su latice zaobljene i povijene. Neke rozete su polujabuke na kojima se jedva zapažaju urezi koji označavaju latice. Veliki broj rozeta su rad vještih majstora, ali ima i rozeta koje su slabo klesane. Sve rozete stećaka su biljne stilizacije, ornamenti, a to znači ukrasi.

Rozeta spada među nekoliko najbrojnijih motiva stećaka, a zajedno sa zvijezdom (ako ih ne razdvojimo) zauzima vodeće mjesto. Javlja se u oko 350 primjeraka. Rasprostranjena je posvuda, najviše u Hercegovini, zatim u zapadnoj i centralnoj Bosni, ali je ima i u drugim područjima, no najmanje u udaljenijim krajevima Crne Gore i u nekim enklavama Podrinja. Osobito lijepo djeluju višelisne rozete, sa istaknutim središtima, oko Stoca i u dolini Neretve južno od Konjica.

Sl. 63. — Stilizovana krst-rozeta na stalku na sljemenjaku sa postoljem u Opličićima, u širokoj okolini Čapljine.

Sl. 64. — Stilizovane Grubačeve rozete na stećku u Boljunima kod Stoca.

Sl. 65. — Stilizovane rozete na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

Krst-rozeta najviše ima oko Stoca, a stilizovanih također oko Stoca, zatim na Blidinju, a onda u Donjoj Zgošći. Rozete na stubu, na stabljici i kombinovane sa spiralama najčešće nalazimo oko Zvornika i Olova. Vrlo su zanimljivi rijetki primjerci višelisnih rozeta kojima se završavaju krakovi krsta (Olovo, Blidinje, Kupres). Rozete u tordiranim vijencima se naročito ističu u Boljunima, kod Stoca.[339] Virovita rozeta je karakteristična za krajeve jugoistočne Hercegovine. Zanimljiva je pojava nekoliko primjeraka čitave grupe pravilno raspoređenih rozeta, okruženih najprije spojenim lukovima, a onda i vijencem, na sljemenjaku iz Donje Zgošće, koje bismo mogli nazvati medaljonima rozeta.[340] Napominjem još i to da se rozeta dosta često nalazi na štitovima kao heraldička oznaka.

***

Kao i zvijezda, rozeta je likovni motiv mnogih naroda još od davnina. Stilizovane krst-rozete, slične našim na stećcima našao sam na starokršćanskim kamenim fragmentima u Vizantijskom muzeju u Atini,[341] a slične ovima nalaze se na crkvi u Ahtali, u Gruziji, iz XI—XII v.[342] Sličan motiv krst-rozete nalazi se na sarkofagu u kapeli S. Margherita, iz XII v., u Biscegliu, u Italiji.[343] Rozetu okruženu vijencem vidio sam na jednom keltskom kamenom oltaru u lapidariju Zemaljskog muzeja u Stuttgartu.[344] J. Maksimović je istakla upotrebu plastičnih rozeta na islamskim građevinskim spomenicima, koje su „nanizane na fasadama kao kameni i keramički tanjiri . . ."[345] Na zidovima crkve sv. Sofije u Trapezuntu nalaze se veliki kružni medaljoni iz XIII v., seldžučkog porijekla, ispunjeni gustim geometrijskim prepletom, koji vrlo mnogo podsjećaju na rozete Ljubostinje, a u nekim detaljima čak i na pojedina moravska slična stilska rješenja u drugim materijalima.[346] Neke ploče ugrađene u preromaničke crkve u Rimu nose reljefe rozeta, npr. u crkvi S. Maria in Trastevere. I nadgrobne ploče gotičke crkve S. Maria Novella u Firenci imaju rozete.[347] Naveo sam već da se zvijezde nalaze na brojnim antičkim stelama. Za te motive se može reći da su i rozete.[348]

Navodim nekoliko primjera motiva rozeta na spomenicima u našim krajevima. U podu crkve sv. Pantelejmona u Nerezima, u Makedoniji, iz XI v., nalazi se rozeta okružena vijencem.[349] Vrlo lijepa kićena krst-rozeta, sa trolisnim umecima, okružena vijencem, nalazi se na trijumfalnom luku Bogorodičine crkve u Studenici, iz početka XIII v., koji je rađen po ugledu na romaničke portale u našem primorju.[350] Gotovo ista rozeta se nalazi i na fresci te crkve.[351] Takve krst-rozete nalazimo na parapetnim pločama ikonostasa crkve sv. Dimitrija u Pećkoj patrijaršiji, iz XIV v., kojoj je slična ona iz Ahtale, u Gruziji, koju sam već naveo.[352] Niz krst-rozeta, sa umecima od ljiljana, nalazi se na slikanom soklu zida ikonostasa ruševina crkve Petkovice, kod Stragara, u Srbiji, s kraja XIII ili početka XIV v.[353] Na fasadama crkava moravske škole, posebno u Ljubostinji, nalazimo stilizovane rozete (velika rozeta ispunjena malim rozetama i cvjetnim laticama), a takve vidimo i na sarkofagu patrijarha Jefrema (?) u crkvi sv. Dimitrija u Pećkoj patrijaršiji, za koji se kaže da je rađen u duhu vizantijske sepulkralne umjetnosti.[354] I na slikanom soklu u đakonikonu manastira Morače

(XIII v.) vidi se krst-rozeta, slična našim rozetama iz Radimlje, Boljuna i Blidinja.[355] Stilizovana rozeta kao krst sa umecima od ljiljana, koja se tri puta ponavlja između konjanika na sljemenjaku iz Donje Zgošće, „identična je slikanim rozetama u Žiči, Starom Nagoričanu i Dečanima".[356] Duborezni krst ikonostasa u Pivi (1639. god.) ima tri gornja kraka koja se završavaju kao rozete, a tako se završava i krst u Gračanici, djelo jeromonaha Stefana, iz 1626. god. I u Dečanima (Veliko raspeće), kao i u još nekim drugim crkvama u Srbiji drveni krstovi iznad ikonostasa se tako završavaju.[357] Na dverima crkve Mali sveti Vrači u Ohridu, iz XVI v., nalaze se stilizovane rozete maltene iste kao i one na stećcima u okolini Stoca, koje su djelo majstora Grubača, iz druge polovine XV v.[358] Rozetu uz sv. Kristifora vidimo na pečatu opštine Rab.[359] Velika dvostruka rozeta isklesana je u arkadnim nišama starokršćanskog sarkofaga iz sv. Donata u Zadru.[360] Višelisne rozete se nalaze na krajevima krakova krsta iz župne crkve u Bribiru (XIII v.)[361] Rozete vidimo na pluteju iz crkve sv. Gospe od Lužina u Stonu.[362] Rozetice čine središnji dio stilizovanog krsta na sarkofagu nadbiskupa Ivana i priora Petra u Splitu.[363] Četverolisne rozete, zatim virovite, a onda i rozete okružene tordiranim vijencima nalazimo na kapitelima Franjevačkog klaustra u Dubrovniku.[364] Šesterolatične rozete se više puta javljaju na unutrašnjoj kamenoj dekoraciji kasnoantičkih bazilika u Bosni,[365] nalazimo ih ukomponovane u borduru na nadgrobnoj ploči kraljevske kapele u Bobovcu (XV v.),[366] a omiljeni su motivi u starobosanskom duborezu.[367]

*
* *

Rozeta je vrlo malo naučno istraživana. Ako je o ovome motivu nešto i rečeno, to se više odnosilo na zvijezdu nego na rozetu. Već sam naveo ekstremno mišljenje P. Ž. Petrovića, koje se jednako odnosi na rozetu kao i na zvijezdu. Petrović, naime, smatra da rozeta u vijencu predstavlja pokojnikovu glavu i da je to prestilizacija mjesečevog kruga koji je u ranijoj epohi bio simbolična predstava ljudske glave. Na isti način on tumači i rozetu kao završetak gornjeg uspravnog kraka krsta.[368] Naveo sam i to da A. Solovjev u zvijezdi najčešće vidi predstavu sunca. Na drugom mjestu on decidirano kaže da rozeta na srednjem kraku krsta, ili „na stubu" simbolizira sunce, odnosno „stub svjetlosti", a po izoteričnom vjerovanju bogumila i sunce i taj „stub svjetlosti" isto su što i sam Krist. Velike rozete sa osam i devet listova, sa istaknutim kružnim središnjim dijelom, dakle, pravu predstavu cvijeta, on smatra predstavom sunca. Treba reći da Solovjev rozete na štitovima ne smatra pravim heraldičkim znacima, jer u njima vidi „lađe svjetlosti" koje vode u raj.[369]

Iz iznesenih podataka o nalazima rozeta vidi se da su majstori stećaka imali više mogućnosti da zapaze ove likovne motive i da se u svome radu ugledaju na njih. U tome pogledu su im spomenici našega primorja pružali dosta materijala, a rekao bih još više spomenici istočno od Drine i Lima, na kojima su se, uz vizantijsko-romanske utjecaje, održavali i utjecaji islamske umjetnosti. Istraživači stećaka, međutim, nisu zapazili radnju S. Zečevića iz 1962. god., koja nam pruža važne elemente za studij rozete na stećcima. Ovaj naš poznati etnolog kaže da je

kod starih Slavena, Grka i Rimljana ruža bila simbol preminulih duša i da joj je kao takvoj najprikladnije mjesto bilo na grobljima. U vezi s tim, on saopštava da se u klasičnoj Atini praznik mrtvih zvao „praznik ruža", a da su i stari Rimljani imali svoj praznik ruža, kojom prilikom su tim cvijećem kitili grobove. U Italiji se praznik Duhovi naziva Domenica de rosa. I kod naših naroda se grobovi kite ružama, a u nekim krajevima postoji i običaj „ružičalo".[370] Na ostatak toga starog slavenskog kulta mrtvih, u kojem se upotrebljavala ružica, govori i činjenica koju je prije 40 godina ustanovio slovenački etnolog B. Orel. On je rekao da su tada prilikom svečanosti i obreda koji pripadaju mrtvačkom kultu u Beloj krajini, u Sloveniji, rimokatolički sveštenici upotrebljavali ružice kao simbole smrti.[371] Izgleda da je rimski praznik ruža preko Italije prenesen među balkanske narode. Slaveni su taj običaj prihvatili, prilagodili ga svojim potrebama i zadržali i nakon primanja kršćanstva, spajajući ga i pretvarajući u kršćansko praznovanje Duhova.[372] Iz ovoga se jasno vidi da je ružica ne samo kod Slavena nego i kod drugih naroda, još od davnina pa sve donedavno, bila važan elemenat praznika mrtvih. Opravdano se može pretpostaviti da je taj religijsko-kultni običaj održavan i na nekropolama stećaka i da su rozete kao reljefni motivi stećaka odraz toga običaja. Naravno, ovo je još uvijek samo pretpostavka. Da li je pojava rozeta kao reljefnih motiva tih spomenika odraz običaja stavljanja ruža na stećke, ili je kao stilizovani ukras samo vremenski kasniji odraz i već gotovo zaboravljena uspomena na njega, ostaje da se u daljem proučavanju utvrdi.

4 — *Ljiljan*

Motiv ljiljana na stećcima je vjerovatno umjetnička likovna stilizacija biljke, a možda i samoga cvijeta ljiljana. Nalazimo ga u nekoliko varijanti. Obično je to neka vrsta trolista, odnosno stabljike sa tri lista, od kojih se srednji najčešće peroliko završava, a druga dva su par listova koji se, desno i lijevo, simetrično, manje ili više spiralno, povijaju. Nekada se stabljika u svom krajnjem gornjem dijelu završava polukružno, rombično, ili kao krug, par listova se ponekad povija ne samo unutra nego na kraju nešto i van, a stabljika se u donjem dijelu malo proširuje. Taj oblik, nazovimo ga jednostavni, obično se javlja kao samostalan motiv, ali je često dio nekog drugog motiva, ukomponovan u drugi motiv. Koji put je on dio friza koji se sastoji od većeg broja jednakih jednostavnih ljiljana, kakav se nalazi, npr., u okolini Kalinovika, zbog čega sam ga uvrstio i u bordure. Češće je on dio krst-rozete, odnosno rascvjetalog krsta, a još češće se krakovi krstova završavaju kao ljiljani, o čemu je već naprijed bilo riječi.[373] Osim toga, ovaj jednostavni ljiljan se pojavljuje i iznad arkada, odnosno između lukova arkada. Specifičan je slučaj krupnih ljiljana u samim arkadnim nišama u Boljunima i Opličićima, u okolini Stoca, gdje se ne može govoriti ni o kakvoj podređenosti ovoga motiva.[374] Druga varijanta ovoga motiva je oblikovana tako da podsjeća na krst, a još više na ljudsku figuru, pa sam ga nazvao antropomorfnim ljiljanom. U najviše primjeraka ta varijanta ima stabljiku, koja se u donjem dijelu račva, kao da se radi o

— Motivi stilizovanog na sljemenjaku u Cisti kod Sinja.

Sl. 67. — Motiv stilizovanog ljiljana na sljemenjaku iz Troskota (sada u Muzeju Hercegovine u Mostaru).

predstavi ljudskih nogu. Ona se rasprostire uglavnom u zapadnoj Bosni i u Imotskoj krajini. Jednu varijantu čine stilizovani ljiljani. Kod njih se listovi više povijaju, izvijaju i različito završavaju, ponekad, opet, kao mali ljiljani. I stabljika ima različito oblikovanih, kako u gornjem tako i u donjem završnom dijelu, a ponekad se odmah ispod sredine proširuje pravougaono ili okruglasto. Ponekad se donji dio stabljike račva i u tome prostoru pojavljuje novi mali ljiljan. Koji put se gornji dio stabljike pretvara u krst, pa se i u donjem trouglastom prostoru također pojavljuje mali krst. Neki primjerci ovakvih ljiljana podsjećaju na ljudsku figuru. Recimo još i to da se ljiljan ponekad javlja i kao heraldički znak.

Po svom ukupnom broju ovaj motiv nije ni česta, ni rijetka pojava, javlja se u oko 120 primjeraka i u tome pogledu se nalazi negdje iza spirale. Rasprostranjen je neravnomjerno. Najviše ga ima u zapadnoj Bosni i Imotskoj krajini, rijetko se nalazi u centralnoj i istočnoj Bosni, kao i u Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, a nema ga nikako u dolini Neretve i u Ludmeru. Redovno je plastičan i lijepo klesan. Najljepši su stilizovani ljiljani u okolini Kupresa i Duvna.[375] Zanimljivi su već spomenuti ljiljani u arkadnim nišama u okolini Stoca, koje je isklesao kovač Grubač i veoma lijepo obrađeni ljiljan u Mršićima kod Vlasenice, gdje je vjerovatno neka vrsta grbovne oznake zlatara Divca (natpis na tome stećku govori o zlataru Divcu).[376]

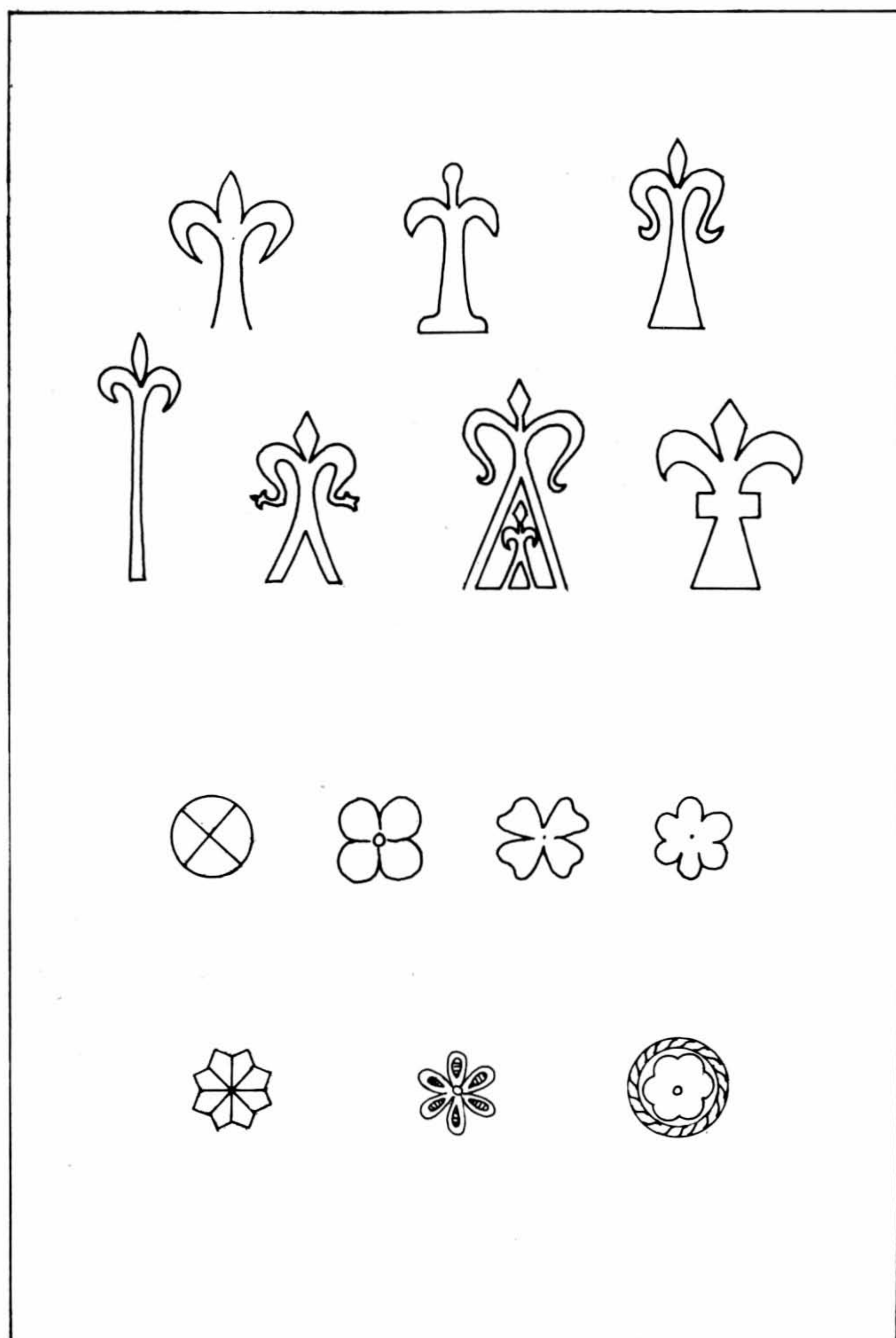
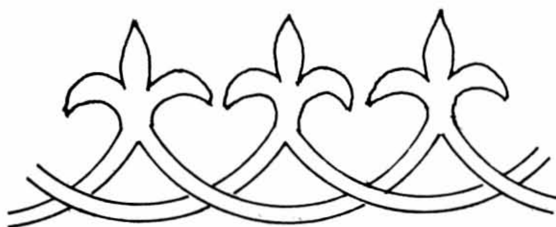

Tabela XVII — Nekoliko poznatijih reljefnih motiva rozeta i ljiljana na stećcima.

*
* *

Ljiljane nalazimo već od starokršćanskog doba. Vidio sam ih na krstu starokršćanskog sarkofaga kod crkve S. Vitale u Raveni. Antropomorfne i stilizovane ljiljane evidentirao sam na ugrađenim parapetnim pločama i fragmentima u crkvama S. Sabina, S. Prasede i S. Maria in Trastevere, u Rimu.[377] Jednostavan ljiljan, pored krsta, vidimo iznad ulaza u sakristiju romaničke crkve u Mittelfischachu, u Württembergu, antropomorfni krst se nalazi iznad portala romaničke crkve u Weinsbergu, a ljiljani u arkadama na crkvi u Unterregenbachu.[378] Jednostavan ljiljan sam našao na vizantijskom mozaiku kupole nad mihrabom u Kordobi, u Španiji, iz XII v. Niz ljiljana u poluarkadama nalazi se na metalnoj posudi XV v. u Muzeju Cluny u Parizu.[379]

Ljiljani su dosta korišteni i na spomenicima u našim krajevima. Jednostavne ljiljane vidimo na preromaničkom sarkofagu iz katedrale u Zadru, sada u Arheološkom muzeju u Zadru.[380] Stilizovan ljiljan se nalazi i na ulomcima mramornih stubića iz crkve sv. Kuzme i Damjana i Kaštela u Tkonu, na Pašmanu, iz XI v. Nešto bogatija stilizacija ljiljana se nalazi na tkonskom crkvenom zvonu iz 1391. god.[381] Niz stilizovanih ljiljana, vrlo sličnih već spomenutom iz Mršića kod Vlasenice, nalazi se na srebrnozlatnom sarkofagu sv. Šimuna u Zadru, a ovima vrlo sličan nalazi se na srebrnozlatnoj bisti pape sv. Silvestra, iz 1402. god., u Zadru.[382] Na unutarnjem portalu crkve manastira Ljubostinje vi-

Sl. 68. — Niz povezanih ljiljana na manastirskoj crkvi u Ljubostinji i na duboreznim vratima manastira Treskavca.

dimo niz povezanih ljiljana,[382a] a maltene iste takve na okovu vrata manastira Treskavca u Makedoniji.[382b] Stilizovan ljiljan sličan onima na stećcima u Medviđoj, u okolini Zadra, nalazimo na preostalim freskama crkve manastira Davidovice, u Srbiji.[383] Stilizovane ljiljane vidimo i na freskama crkve sv. Pantelejmona u Nerezima kod Skoplja (na postelji Bogorodice), zatim na dijademi od srebrnih pločica iz XIII—XIV v., koja se nalazi u Muzeju primenjenih umetnosti u Beogradu.[384] I na nekim drugim dijademama iz XIII—XV v. apliciran je ljiljan kao osnovni motiv, npr. na onima iz Hinge kod Subotice i iz Surčina kod Beograda, kao i na dijademi iz Bihaća.[385] Ljiljan se nalazi na pečatima srpskih kraljeva Vladislava (1234—1242), Uroša I (1242—1276), Milutina

(1305—1307), Dušana (1334) i despota Đurđa Brankovića (1445), kao i na novcu cara Dušana.[386] Nađen je na ostacima tkanine u srednjovjekovnim grobovima u Vrućici kod Teslića i u Ališićima kod Visokog, u Bosni.[387] Gotovo isti stilizovani ljiljan kao na stećku zlatara Divca u Mršićima kod Vlasenice nalazi se na kruni kralja Tvrtka I i na novcu kralja Stjepana Ostoje[388] I. Nizove ljiljana P. Anđelić je našao na glavicama stubova portala donje palače i grobne kapele u Bobovcu.[389] Ljiljani se nalaze i na dubrovačkim dinarima iz XIV i XV v,[390] a javljaju se i na starim bosanskim rezbarenim predmetima.[391]

Izgleda da je ljiljan još u praistoriji istočnog Sredozemlja imao ukrasnu, a vjerovatno i vjersku ulogu. U Evropu je prešao preko grčke i rimske kulture.[392] U Vizantiji je poznat od XII v.[393] Kod nas se susreće od polovine XIII v. na novcu i pečatima kralja Uroša, a kasnije sve češće u XIV, a pogotovo u XV v., kada je sastavni dio grba i krune srpskih i bosanskih vladara.[394] Kao heraldički znak mnogo je korišten u Francuskoj, a najviše ga je upotrebljavala plemićka porodica Anžu. Kako je poznato, srpski kralj Uroš I je oženio Jelenu Anžujsku, pa se uzima da je ta okolnost uslovila naglo prodiranje toga motiva u naše krajeve. Ljiljan je često smatran kršćanskim simbolom smrti i uskrsnuća. Naime, ljiljan podsjeća na ljudsku figuru, odnosno na krst, pa se to dovodi u vezu s Kristovim raspećem. Osim toga, Krist je poistovjećivan sa pravim ljiljanom, u vezi sa Salamunovom *Pjesmom nad pjesmama*. Iz nekih podataka koje je M. Wenzel prikupila iz literature vidi se da je motiv ljiljana u ranokršćanskom periodu mogao biti smatran i simbolom drveta života, slično situaciji sa krstom, ali se to, izgleda, više odnosilo na palmu, a ne na ljiljan.[395] Inače, M. Wenzel smatra da je ljiljan „glavni motiv hrišćanske, mistične ikonografije".[396] Katolička crkva od XII v. predstavlja Bogorodicu sa ljiljanom, kao simbolom čistoće i djevičanstva. Ljiljan se u našim krajevima često zove „bogorodičin cvijet". A. Solovjev se prilično zadržao u istraživanju ljiljana. On je, prije svega, tvrdio da se taj motiv „vrlo rijetko" nalazi na stećcima, jer je mnoge takve motive smatrao stilizacijom simbola Krista — loze. Ukoliko se, ipak, pojavio motiv ljiljana, on ga nije smatrao heraldičkim, nego vjerskim, i to bogumilskim simbolom.[397] Dosljedno svojim mišljenjima o porijeklu spirala, krsta i nekih drugih reljefnih motiva na stećcima, P. Ž. Petrović je i za ljiljan, koji je sličan krstu, odnosno čovjeku, tvrdio da nije postao „po motivu biljke ljiljana, nego po stilizovanom motivu krsta, odnosno pokojnika". Osim toga, on je i u nekim predstavama ljiljana (slično predstavama spirala) vidio motiv ljudskih očiju.[398]

Kako to po svemu izgleda, motiv ljiljana ne bi bilo opravdano teritorijalno vezati samo za zapadnu Evropu, tačnije za Francusku, niti vremenski za XII v., nego za šire područje i vrijeme — uključujući Vizantiju i zemlje istočnog Sredozemlja, starokršćansko, antičko, helensko i predistorijsko vrijeme. Kako smo vidjeli, on se javlja i u predromanici i u romanici. Mislim da je u naše krajeve stigao preko ugarsko-hrvatskog dvora, i to prvenstveno kao heraldički motiv, bez obzira što to A. Solovjev osporava. Otuda i priličan broj ljiljana na stećcima vrlo sličnih oblika kakve nalazimo na pečatima, grbovima i krunama vladara i visokih feudalaca. Ali se mora priznati da još više ima antropomorfnih

i stilizovanih ljiljana, ne uzimajući u obzir ljiljane u sastavu drugih motiva, čije porijeklo moramo tražiti u kršćanskoj ikonografiji, u simbolici Kristova raspeća, u simbolici smrti i uskrsnuća kroz Krista. Uvjeren sam, međutim, da je u vrijeme klesanja stećaka ta simbolika u dobroj mjeri već bila zaboravljena i izgubljena iz vida, zbog čega taj motiv na stećcima, uz onaj heraldički, ima pretežno značenje ukrasa. Čini se da su neposredne inspiracije majstorima stećaka u tome pogledu mogle doći prvenstveno iz Dalmacije.

5 — *Višelatični list*

O motivu višelatičnog lista, sličnog akantusu i palmeti, bilo je riječi u tekstu koji se odnosi na bordure. Povijena lozica, naime, umjesto trolistova djetelinskog izgleda u svojim međupovršinama, počesto ima trolistove čiji je treći listić nešto izdužen i povijen, zbog čega su neki istraživači stećaka takav umetak nazivali stilizovanim akantusom, a neki stilizovanom palmetom. Obadva klasična motiva su dosta korištena u kršćanskoj umjetnosti, ali su tokom vremena, prilagođavajući se izmijenjenim uslovima prostora i mjesta, mijenjali svoj izvorni oblik i miješali se, degenerirali. „Mješavina obadvaju oblika ide tako daleko da je koji put teško odlučiti hoćemo li neki ornamenat nazvati akantu-

Sl. 69. — Motivi akantus-palmete koji se javljaju na stećcima.

som ili palmetom".[399] Upravo se takva situacija odražava u posebnoj borduri, o čemu je već bilo govora. U ovom drugom slučaju — u motivu koji sam ovdje uvrstio uglavnom se radi o stilizacijama sa pet, odnosno sedam listova, što se znatno razlikuje od trolistova kao umetaka u borduri od povijene lozice. Naprijed su navedeni i malobrojni lokaliteti stećaka na kojima se javlja ovaj vid motiva, među kojima se osobito ističe sljemenjak iz Donje Zgošće, sa 13 frizova, okvira, poruba i razdjelnica.[400] Osim tamo navedenih, postoje i još neki slični slučajevi, kao što su, npr., stilizacija na jednom sanduku i na jednoj krstači u Dobromanima, u okolini Trebinja, ali nije sasvim sigurno da ih možemo ovdje uvrstiti.[401] Ovaj motiv se javlja ukupno desetak puta.

*
* *

Naprijed iznesene analogije na strani i u našim krajevima odnose se na nizove stilizovanih listova. U svrhu dopunjavanja te dokumentacije ovdje donosim i nekoliko analognih primjeraka pojedinačnih — samostalnih predstava takvih motiva. Miroslavljevo evanđelje ima na više mjesta inicijale ukrašene stilizacijama, koji su dosta slični našim motivima u Novakovićima, kod Žabljaka.[402] Sličan motiv se nalazi i na fresci manastirske crkve u Morači, u Crnoj Gori.[403] Stilizovani višelatični list nalazi se na arhitravu kasnoantičkog mauzoleja u Šipovu, u Bosni, akantizirajuće listove, uz krst, vidimo na pluteju, a palmino lišće na kapitelu kasnoantičke bazilike u Zenici, u Bosni.[404] Postoji čitava posebna grupa srednjovjekovnih bosanskih prstenova, rađenih za potrebe širih slojeva stanovništva, na kojima se nalaze slične stilizacije lišća, kakvih nema u drugim oblastima.[405] Na zabatu (teguriju s poprsjem Madone) iz Biskupije (sada u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu) postoji friz za koji I. Petricioli kaže da je od malih palmeta (XI v.). Taj se motiv javlja još na nekim fragmentima iz Splita i okoline Knina. Petricioli kaže da je bio omiljen u okolini Knina. Karaman kaže da su te palmete klasičan tip koji zajedno sa ljudskim likom nagovještava romaniku. Za poprsje na teguriju iz Biskupije se tvrdi da je nastalo pod uticajem vizantijske umjetnosti. Isti motiv vidimo na nadvratniku južnog portala splitske katedrale između krugova u kojima su životinjske predstave, a među njima i lav.[406] Vrata je Karaman datirao u XII v. Stilizovane palmine peterolistove, veoma slične našim u Donjoj Zgošći, vidimo više puta na kapitelima i bazama stubova Franjevačkog klaustra u Dubrovniku.[407]

Kako se vidi, najviše je analogija na arhitekturi i freskama crkava u Srbiji, pa se može pretpostaviti da su se majstori stećaka najviše ugledali na spomenike u Srbiji, ali i na one u primorju, posebno na Franjevački klauster u Dubrovniku.

6 — *Grozd*

Grozd nije tako čest motiv stećaka, nađen je u oko 50 primjeraka. Uglavnom se javlja zajedno sa spiralama i karakteristika je istočne Bosne i bližih krajeva centralne Bosne i Srbije. U kombinaciji sa spiralama i krstovima javlja se oko Stoca i Kalinovika. Vrlo su rijetki primjerci osamljenih grozdova. U Čanovinama, kod Vareša, o stabljici vise dva grozda.[408] Osim toga, grozdove vidimo kao elemente u bordurama od povijene lozice na stećcima Ludmera.[409] Vrlo je zanimljiv jedinstven primjer, u okolini Kalinovika, povijene lozice sa koje vise relativno krupni grozdovi[410] kao i onaj u okolini Vlasenice[411] gdje grozdovi vise sa odrine. Dodajmo još i dva primjera bordure sastavljene od raznih nepovezanih motiva, među kojima su i grozdovi, u okolini Stoca.

Sl. 70. — Grozdovi kao elemenat povijene lozice sa spiralnim zavojima na sanduku u Mišarima kod Vlasenice.

*
* *

Grozdovi su poznati kao antički i mitraistički, a pogotovo kao kršćanski likovni motivi. Krist je govorio učenicima da je on „istinita loza", a oni da su „grožđe".[412] Loza sa grozdovima je često korištena u starokršćanskoj dekorativnoj umjetnosti.[413] Takav motiv susrećemo i na kasnoantičkim bazilikama u Bosni, npr. u Dabravini, kod Breze i Grčinama kod Mostara.[414] Kako su grozdovi na stećcima redovno vezani uz lozu, odnosno uz spiralu kao stilizovani oblik loze, a u izvjesnim slučajevima i za krst, mislim da ih treba tretirati kršćanskim motivima koji simboliziraju Krista i njegove odane sljedbenike. Naravno, i ovdje se može postaviti pitanje stepena svjesnosti takve simbolike u vrijeme klesanja tih motiva na stećcima i odmah odgovoriti da je ta simboličnost već bila zaboravljena, što znači da su ti motivi klesani najviše kao ukrasi. Pri tome treba imati na umu da je u Bosni, a pogotovo u Hercegovini, tada bilo dosta vinograda, što je vjerovatno bilo od nekog utjecaja.

*
* *

Kako vidimo, ova grupa se sastoji od šest vrsta osnovnih motiva, oni imaju svojih 29 varijanti, a svi zajedno se javljaju u nešto preko 800 primjeraka. Po svom ukupnom brojnom stanju spada među najbrojnije grupe motiva, a među pojedinim vrstama u tome pogledu su velike razlike. Dok rozeta zauzima jedno od nekoliko prvih mjesta u ukupnom fondu reljefa, a spirala i ljiljan stoje negdje oko sredine ljestvice, dotle je stablo slabije zastupljeno, a višelatični list i grozd spadaju u rijetke reljefne motive. I u pogledu teritorijalne rasprostranjenosti očigledne su znatne neravnomjernosti. Za rozetu se može reći da je

rasprostranjena u svim većim područjima, ponajviše u Hercegovini. Spirala ima dosta velik teritorij, ali je uglavnom ograničen na Bosnu i dio zapadne Srbije. Stablo se prostire pretežno u Bosni i Imotskoj krajini. Ljiljan je ograničen gotovo isključivo na zapadnu Bosnu i Imotsku krajinu, a višelatični list i grozd su karakteristika istočne Bosne. Sa izuzetkom rozete (koja pripada svim područjima) i ljiljana (koji je ograničen na zapadne krajeve) svi ostali motivi su uglavnom istočnobosanski, gdje je vegetacija najbujnija.

Dosadašnji istraživači stećaka su malo pažnje posvetili proučavanju ovih biljnih motiva. U dublje i sistematske studije ulazili su samo A. Solovjev, D. Vidović i M. Wenzel. Na osnovu njihovih i rezultata drugih autora i nekih mojih zapažanja, posebno u pronalaženju analogija, proizlazi da većina ovih motiva potječu još iz predistorijskog perioda i da su kroz čitav srednji vijek prisutni u likovnim umjetničkim djelima. Čini se da ima najviše razloga ako ustvrdim da su svi motivi najviše kršćanskog karaktera i da je najopravdanije ako ih shvatimo kao simbole kulta vezanog za smrt i uskrsnuće u Kristu, kao simbole rajskih bilina. U tome pogledu je možda najviše paganska rozeta koja je na nadgrobnim spomenicima, ipak, najprije simbol preminulih duša. Kako izgleda, porijeklo ovih naših motiva treba tražiti ne samo u kršćanskom ortodoksnom nego i u paganskom nasljeđu. Pri objašnjavanju pojave i značenja ovih motiva od izvjesnog su utjecaja svakako i motivi na predmetima narodne umjetnosti i vegetacija tla. Sigurno je svijest o simboličnosti ovih motiva u vrijeme klesanja stećaka u dobroj mjeri već bila zaboravljena i zamrla, zbog čega su oni uglavnom poprimili karakter ukrasa. Za neposredno ugledanje majstora stećaka vjerovatno su najviše značila umjetnička djela u primorju i u Srbiji.

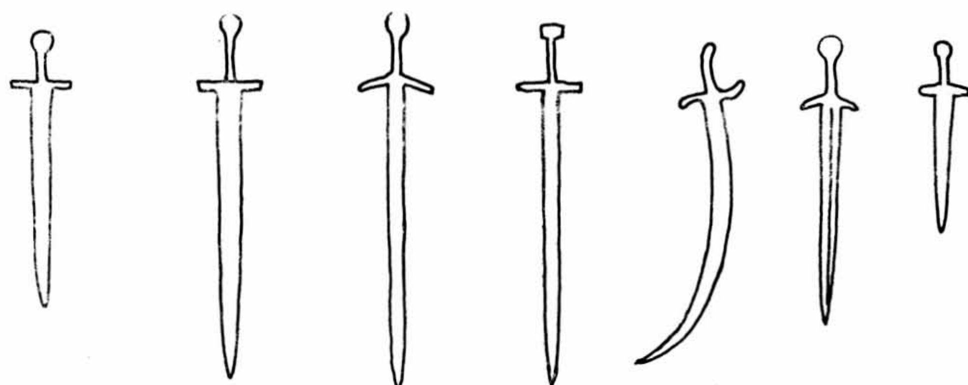
ORUŽJE

Uobičajeno je da se u nauci oružje dijeli na hladno i vatreno, pa u vezi s tim treba reći da se na stećcima javljaju samo predstave hladnog oružja. To oružje na stećcima vidim u slijedećim osnovnim vrstama: mač, štit, štit sa mačem, koplje, luk, buzdovan i sjekirica. Osim štita koji se upotrebljavao za odbranu, sve ostale vrste su korištene u napadanju. Neki od ovih osnovnih motiva imaju i svoje varijante. Motivi su obično klesani kao samostalni, ali se pojavljuju i u raznovrsnim scenama — u turnirima, lovu, a ponekad i u kolu. Kao grupa po brojnosti primjeraka ne ističe se mnogo, spada negdje oko sredine ljestvice. Između pojedinih vrsta postoje znatne razlike u brojnoj zastupljenosti, a isto tako i u teritorijalnoj rasprostranjenosti. Najveći broj ovih motiva je plastično predstavljen, ali je izvjestan broj uklesan u kamen. Umjetnički nivo je vrlo nejednak.

1 — *Mač*

Mač je služio za sječenje u napadu sa manjih odstojanja. Koristili su se njime pješaci, ali još više konjanici, kako u viteškim igrama tako još češće u pravim ratnim sukobima. Mač na stećcima je redovno

dugačak, prav, sa krsnicom i drškom koji se završava kao krug. Ponekad je krsnica nešto izvijena ili prema dolje malo nakošena ili povijena. Obično je držak relativno dugačak da se mač može prihvatiti sa objema rukama, što znači da se radi o dvoručcu — relativno kasnijem, gotičkom tipu mača.[415] U nekoliko slučajeva završni dio drška je isklesan u vidu kružnog vjenčića. Najčešće je mač predstavljen sam, nekada je uz mač prikazana i ruka, a ima i slučajeva gdje je isklesana ljudska figura sa mačem u jednoj ruci. Obično mač drže muškarci, ali postoji i nekoliko slučajeva gdje žena drži mač, npr. u okolini Ljubuškog, Lištice,[416] ili u Ziemlju.[417] Treba reći da se mačevi često vide o bedru muških figura na konjima u scenama lova i turnira. U dosta primjeraka mač je isklesan zajedno sa štitom, ali sam taj motiv izdvojio kao posebnu vrstu (o čemu će biti riječi nešto kasnije). Neki mačevi su relativno kratki. Moguće je da su

Sl. 71. — Vrste mačeva koji se pojavljuju na stećcima.

se u to doba u Bosni i Hercegovini upotrebljavali i takvi mačevi, neka vrsta bodeža, ili noževa. Jedna varijanta mača je sablja, koja je došla s Turcima. To je mač čiji je donji dio sječiva iskrivljen. Javlja se u vrlo ograničenom broju, i to samo na nekoliko nekropola stećaka u okolini Trebinja,[418] zatim na jednom stećku u okolini Olova, a onda na krstači kod Kupresa i na kršćanskom nišanu iz okoline Sokoca.[419]

Po svom ukupnom brojnom stanju mač na stećcima nije ni česta ni rijetka pojava. Javlja se u nešto više od 100 primjeraka. Relativno, najviše ga imaju stećci u okolini Kalinovika i Olova, zatim u Ludmeru, gornjem Podrinju, Ziemlju i Boljunima kod Stoca. Rjeđe se javlja u centralnoj Bosni, na Kupresu, oko Lištice, Ljubuškog, Ljubinja, Trebinja, Bileće, Gacka, u Crnoj Gori i u Srbiji. Nikako ga nema u dolini Neretve južno od Konjica i oko Duvna. Zanimljive su scene mačevanja na Blidinju i kod Ljubuškog,[420] zatim scena u kojoj oklopljena ruka zabada mač u ralje lava u Nekuku kod Stoca,[421] ili scena kola na Kalinoviku u kojoj je prva figura izdigla mač[422].

Sl. 72. — Štit sa sabljom na ploči u Lopoču, u okolini Trebinja.

Sl. 73. — Petorica pješaka i jedan konjanik sa visoko podignutim mačevima (jedan je sa lukom?) na sjemenjaku u Uboskom kod Ljubinja.

*
* *

Mačevi su bili u upotrebi još u predistoriji, ali su došli do svog punog izražaja tek u srednjem vijeku, posebno u feudalnom društvenom uređenju, kada je konjica postala naročito važan faktor u organizaciji vojske.[423] Za razliku od ranijih, tada su pravljeni duži i jači mačevi, da bi u doba oklopa i pancira bolje poslužili.[424] Mačeve su imali i stari Slaveni. U staroj Bosni su oni bili veoma cijenjeni, naročito u XIV i XV v. Uvoženi su iz Italije i iz Ugarske, najviše iz Dubrovnika, koji je bio najveći balkanski centar za proizvodnju oružja. Početkom XV v. je zabilježeno postojanje i posebnih bosanskih mačeva.[425] Vrlo je vjerovatno da su mačevi pravljeni i u samoj Bosni. O tome govori i naziv sela Mačari. U drugoj polovini XV v. među zadarskim mačarima se ističe i Ivan Vladisavljević, iz Bosne, za koga se pretpostavlja da je u Zadar mogao unijeti mačeve bosanskoga tipa.[426] Bosanski mač se spominje 1419. god. U Drijevima je živio i djelovao mačar Ratko, koji se spominje 1447. god. Mačar Vidosav Dujčić, iz Srebrenice, djelovao je u Dubrovniku i u Srebrenici.[427] Mačeve vidimo na srednjovjekovnim freskama, npr. u Sopoćanima, u rukama svetih ratnika. Gotički mač dvoručac je nađen ispod jednog stećka u okolini Mostara.[428] Kada je prestao stari običaj ostavljanja priloga uz pokojnike, pa tako i mačeva, mačevi su počeli da se klešu na samim stećcima. Naravno, mač na stećcima nema nikakvo sakralno značenje; on je, po mome mišljenju, simbol vlastelinskog statusa, a u krajnjoj liniji i simbol vlasti.

Mačevi nisu rijetka pojava ni na ostalim vrstama srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u našim krajevima. Tako se oni nalaze na nadgrobnim pločama u kraljevskoj kapeli u Bobovcu,[429] na nadgrobnim pločama hrvatskih velikaša iz XV—XVI v. iz Bihaća,[430] na nadgrobnoj ploči Jurja V Šubića, iz 1303. god., koja se nalazi u Ninu, itd. Mačevi se nalaze i na novcu bosanskih vladara.[431]

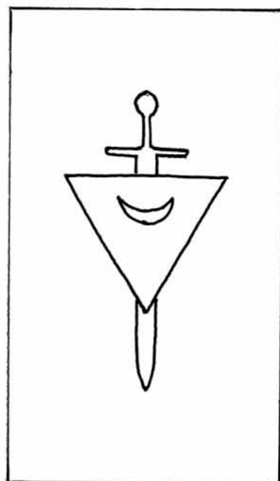
Pitanjem mačeva na stećcima se do sada niko nije posebno bavio. Većina istraživača se slaže da su mačevi atributi vojnih i uglednih lica. D. Sergejevski je rekao da je mač u srednjem vijeku bio oznaka slobodnog čovjeka,[432] P. Anđelić kaže da je mač od davnina oznaka ratnika, a da je u feudalizmu još i simbol plemstva.[433]

2 — *Štit*

Štit je srednjovjekovno oružje koje je korišteno na manjim odstojanjima u odbrani od mača, topuza i sjekirice, a na većem odstojanju u odbrani od koplja i strijele luka. Štit je korišten u narodnim junačkim igrama-turnirima, a još više u ratnim sukobima, i to kako kod pješadije tako i kod konjice. Na stećcima se pojavljuje nekoliko vrsta oblika ovoga oružja. Iznimno su okruglasti, rijetko se nalaze trouglasti, češće su to srcoliki, a najčešće duguljasti četverouglovi. Srcoliki su nekada vrlo blago zašiljeni, a ima i takvih koji su u donjem dijelu samo zaobljeni. Četverouglasti su nekada pravougaoni, više puta im je gornja kraća stranica kosa ili nešto izvijena i često polukružno urezana za proturanje koplja, a poznati su pod nazivom „tarče". Nalazimo i štitove

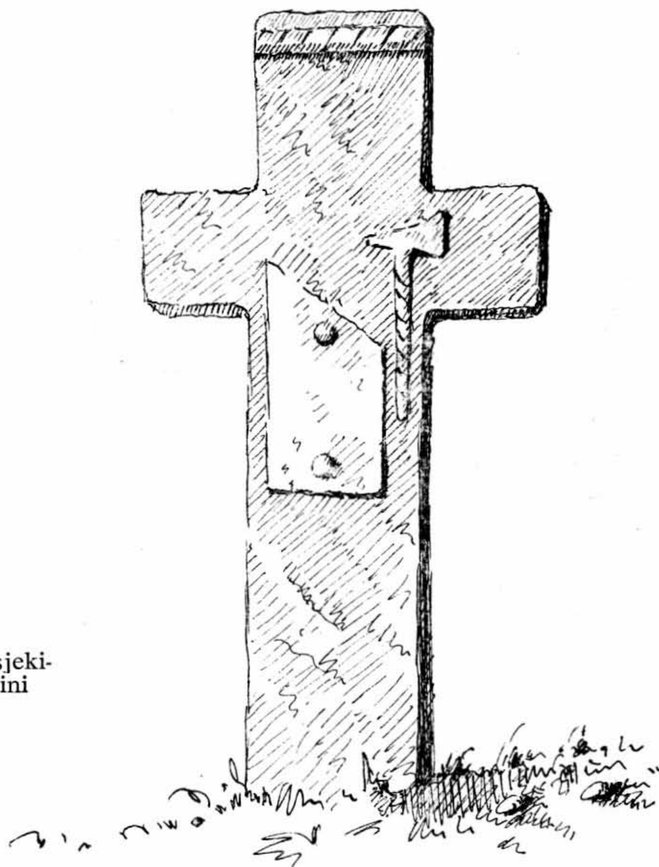
kod kojih su uglovi otupljeni, pa i znatno zaobljeni, tako da se u svom ukupnom izgledu približuju elipsi. Ponekad su štitovi rubno ojačani i ukrašeni uskim tordiranim vrpcama ili vrpcama od kosih paralelica. Često na štitovima susrećemo motive kosih prečki, zvijezde (rozete) i polumjesece, a u više slučajeva i kružiće, kružne vjenčiće, polujabuke, a ponekad i druge predstave, kao što su ljiljani, siluete utvrđenih gradova, srna, lav, konj i zmaj. U većini slučajeva ovi znakovi imaju heraldički karakter. Obično su štitovi isklesani kao samostalni motivi, ali postoje i primjerci uz ljudsku figuru (često s jedne strane štit, a sa druge mač), ili uz predstavu ruke, te znatan broj štitova u ruci konjanika, često u ruci konjanika koji su učesnici u turniru, pa i u lovu. Relativno veliki broj štitova je isklesan u kombinaciji sa mačem, o čemu će biti govora kao o posebnoj vrsti oružja.

Teško je reći koliko ukupno ima predstava štitova na stećcima, izgleda nešto malo više nego mačeva, po prilici oko 140 primjeraka. Štitove kao samostalne predstave nismo našli oko Olova, Vlasenice, Tuzle, Lopara, Srebrenice i Zvornika, što znači u skoro čitavoj istočnoj Bosni, rijetka su pojava u Srbiji, Crnoj Gori, zapadnoj Bosni, Imotskoj krajini, oko Kalinovika, Ljubuškog, a malo ih ima u centralnoj Bosni. Najviše samostalnih motiva štitova ima oko Nevesinja i u Popovu polju, u Hercegovini, a onda oko Šibenika, u Dalmaciji. Srcoliki i trouglasti se ističu u primorskim područjima, a potom u Popovu polju. Jedini okrugao štit se nalazi u ruci muškarca u Boljunima kod Stoca.[434] Štitove pravougaonog oblika vidimo na više mjesta, npr. u Slivnu Ravnom i u okolini Ljubuškog.[435] Skoro elipsast oblik imaju, npr., štitovi u Popovu polju i u okolini Ljubuškog.[436] Tarče štitovi se nalaze na mnogo mjesta, pretežno su zajedno sa mačem. Heraldičke oznake na štitovima nalazimo najčešće u Hercegovini, a u tome okviru u Popovu polju. Na dva štita u Boljunima predstavljeni su utvrđeni gradovi sa tri kule,[437] na štitu u Uboskom nalazi se stilizovana predstava jelena,[438] na štitu u Trstenom kod Dubrovnika je predstava lava,[439] a na štitu u Gvoznu kod Kalinovika neka fantastična životinja.[440] Uz neke štitove se javljaju ptice, obično par afrontiranih ptica postavljenih na gornju ivicu štita, npr. u okolini Trebinja.[441] Rekao sam već da štitove vidimo u mnogim scenama. Zanimljivo je i neobično što su u jednoj sceni lova na jelena u Ziemlju, u okolini Nevesinja, lovci na konjima prikazani sa štitovima u rukama. Vjerovatno je nevješt majstor šablonski prenio figure sa neke scene turnira.[442]

Sl. 74. — Predstava trouglastog štita sa mačem na stećku u Lepenici kod Šibenika.

U nauci je konstatovano da su stari Slaveni poznavali i koristili se ovom vrstom oružja. Prema G. Škrivaniću, štitovi starih Slavena su bili bademovog ili okruglog oblika, od XII v. u Srbiji i Bosni dolaze u upotrebu i trouglasti i srcoliki. Od XIV v. srpska konjica upotrebljava skoro isključivo okrugle štitove, a u Bosni se u konjici upotrebljavaju trouglasti ili srcoliki, a u pješadiji pravougaoni.[443] Prema V. Ćurčiću, najstariji bosanski štitovi su bili okrugli, od XI v. su u upotrebi srcoliki, a kasnije četverougaoni. On misli da su najprije pravljeni od drveta i pleteni od pruća, a kasnije da su prošivani kožom i okivani željeznim pločama. Obično su nošeni na lijevoj ruci, ali i o vratu ili o ramenu. U XIV v. se spominju štitovi „po slavenskom načinu".[444] St. Novaković je naveo da su se u Mlecima pravili „slovenski štitovi".[445] O postojanju

Sl. 75. — Motiv štita (i sjekirice) na krstači u okolini Kupresa.

štitara u Dubrovniku i izradi samih štitova ima više podataka. Slikar Frančesko iz Bolonje se ugovorom 1371. god. obavezao da najmanje na dvije godine pređe u Dubrovnik i za opštinu napravi 300 dobrih štitova. Ovome umjetniku je kasnije produžena služba još za jednu godinu dana.[446] Polovicom XV v. u Dubrovniku djeluje štitar Radoje Dragosalić.[447] Kod dubrovačkih štitara učili su zanat mladići iz Bosne i Hercegovine, pa se tako osposobljavali za samostalan rad. Tako je 1424. god. Radiša Obradović, iz Gacka, nastupio 6-godišnje naukovanje u radionici dubrovačkog štitara Radašina Junčića.[448] Đ. Petrović je navela da se u dubrovačkim arhivskim podacima 1335. god. spominje bosanski štit — „scutus bosinensis".[449] Nije jasno kako je izgledao taj bosanski štit. D. Kovačević-Kojić misli da su bosanski štitovi bili trouglastog oblika.[450] Vjerovatnije je, ipak, da se radi o pravougaonom, odnosno o četverougaonom obliku, koji i G. Škrivaniću izgleda da je bio „tipičan bosanski".[451] Izgleda da su bolji i luksuzniji štitovi nabavljani sa strane, najviše iz Dubrovnika, ali se opravdano pretpostavlja da su štitovi pravljeni i u samoj Bosni, o čemu govore i toponimi Štitari, Šćit, itd. Dobruško Dobrilović Štitarić, iz Trebinja, vjerovatno je sin nekog štitara. Postoje i Štitarići iz Bosne, npr. Ivan Štitarić, koji je dolazio na službu u Dubrovnik. Štitarići se spominju nešto prije polovine XV v.[452]

*
* *

Istraživači stećaka su veoma malo pažnje posvetili proučavanju štitova. Ako izuzmemo P. Anđelića, koji je o štitu na stećcima pisao u okviru studije o bosanskoj herladici, i M. Wenzel, koja je u posebnoj studiji tretirala štitove i grbove na stećcima, može se reći da ih niko nije proučio svestrano. Anđelić kaže da je štit bitan elemenat grba u zapadnoevropskoj heraldici, odakle je s tom funkcijom preuzet u Bosni. On je tom prilikom pokrenuo važno pitanje značenja rozete i polumjeseca kao heraldičkih znakova uopšte, a posebno funkcije tih motiva na štitovima stećaka u odnosu na bosanski heraldički sistem.[453] M. Wenzel kaže da štitovi „ponekad nose heraldičke oznake, koje označavaju porodicu ili feudalne veze".[454] U svojoj posebnoj studiji ona je dobro uočila da je najveći broj četverougaonih štitova (ali ih pogrešno naziva „kvadratni"). Dobro je uočila i činjenicu da se štitovi sa grbovnim oznakama nalaze gotovo isključivo u Hercegovini, ali nije tačna tvrdnja da takvih ima vrlo malo. Nije uočila da postoje štitovi sa grbovnim oznakama vlastelinskih porodica Pavlovića i Kosača. Osim toga, njena tvrdnja da većina štitova pripada Vlasima nema naučnog opravdanja.[454a] M. Vego kaže da štitovi iz Radimlje, sa rozetama, polumjesecima i kružićima, označavaju „oficirski čin koji su pojedini ratnici imali u miliciji Donjih Vlaha".[455] A. Benac smatra da se u tome slučaju ne radi o grbu plemića, nego o vojničkoj oznaci.[456] A. Solovjev je pokušao da štitove na stećcima protumači kao manihejske simbole, kao „lađe svjetlosti" koje izabrane vode u raj, kao štit u bogu koji spasava „prave krstjane". On se pozivao i na Psaltir u kome se kaže da je Gospod kao „štit naš".[457] Treba reći da Solovjev u tome nije bio kategoričan, zbog čega je, misleći na ulazak realizma u kršćansku umjetnost XV v., dozvolio mogućnost da štit na stećcima ukazuje na vojnički ili vlastelinski položaj umrloga, tj. da je mogao imati značenje vlasteoskog dostojanstva.[458]

Iz prednjih podataka se prvenstveno uočavaju dvije činjenice: da je na stećcima najviše četverougaonih štitova i da se stećci sa štitovima nalaze uglavnom u Hercegovini i u primorskim krajevima. Po svemu izgleda da su četverougaoni štitovi ne samo tipično nego i specifično bosansko oružje, jer se u to doba u susjednim našim zemljama koriste uglavnom srcoliki oblici. Pošto se srcoliki oblici nalaze uglavnom na stećcima primorskih krajeva, proizlazi da su stećci sa četverougaonim štitovima karakteristični za Hercegovinu. Pri proučavanju štitova na stećcima važno je pitanje zvijezda, polumjeseca i ostalih znakova koji su na njima isklesani, koje nije moguće za sada potpuno riješiti. Mislim da štitovi bez ikakvih oznaka pripadaju ličnostima koje su se istakle u vojnim akcijama, a oni sa oznakama još i muškim članovima feudalnih porodica. Vjerovatno je da štitovi sa zvijezdama i polumjesecima, koji su masovnija pojava, označavaju pripadnost porodicama sitnijih feudalaca, dok rijetki primjerci sa znakovima kao što su lav, srna, silueta utvrđenog grada, oklopljena ruka i sl., označavaju pripadnost porodicama srednjeg ili višeg feudalnog ranga. Stećci sa predstavom grada sa tri kule u Boljunima kod Stoca sigurno su nadgrobnici članova feudalne porodice Pavlovića, a stećak sa predstavom lava u Trstenom kod Dubrovnika vjerovatno pripada nekome od muških članova feudalne porodice Hranića-Kosača. Štitovi sa oznakama nisu pravi grbovi, ali su

ipak neka vrsta malih grbova ili polugrbova, ako se tako može reći. Pravih i potpunih grbova je tada u Bosni bilo vrlo malo, oni su se odnosili na vladare i najviše feudalce, a u svom sastavu su imali isključivo trougaone, odnosno srcolike štitove. Činjenica da se stećci sa četverougaonim štitovima nalaze u Hercegovini, a da su primjerci sa heraldičkim oznakama česta pojava, upućuje na pretpostavku da se tu možda radi i o isticanju pripadnosti Humu, odnosno Hercegovini, kao o nekoj vrsti konkretne državne i nacionalne pripadnosti?

3 — *Štit sa mačem*

Štit i mač kao zasebni motivi razmatrani su naprijed, ali sam ipak smatrao da oni kao kombinacija, zbog relativno velikog broja i značenja, predstavljaju zasebnu vrstu motiva oružja. Najčešći vid ovoga motiva jeste štit u uspravnom položaju sa mačem prislonjenim sa druge, unutarnje strane štita, također u uspravnom položaju. U takvoj kombinaciji mač nije predstavljen čitavom svojom dužinom; iznad štita mu se vidi držak sa krsnicom, a ispod štita donji završni dio sječiva. Više puta je mač u kosom položaju. Ima i primjeraka, ali ne mnogo, gdje su mačevi predstavljeni čitavom svojom dužinom, opet u uspravnom ili kosom položaju, što znači da mač nije sa druge strane, iza štita, nego da je ispred štita, npr. na Radimlji, ili u Slivnu Ravnom.[459] Postoje i vrlo rijetki primjerci u kojima je mač pored štita, npr. u Dokmiru, u zapadnoj Srbiji.[460] U nekoliko slučajeva vidimo da na štitu stoje dvije, ili samo jedna ptica.[461] Nisu tako rijetki slučajevi gdje muškarac jednom rukom drži štit, a drugom mač, kao npr. u okolini Lištice ili Mostara.[462] Obično je štit u lijevoj ruci, kako je i pravilno, ali ima slučajeva gdje je on u desnoj, a mač u lijevoj ruci.[463] Više puta je mač sječivom gore okrenut i povisoko izdignut, npr. u okolini Stoca.[464] Koji put je štit sa mačem isklesan uz mušku figuru, npr. na Radimlji, ali ponekad u velikoj nesrazmjeri.[465] U više slučajeva je umjesto čitave figure isklesana samo ruka, npr. u okolini Kalinovika.[466] U Radimlji su na jednome stećku prikazana dva štita sa mačevima i između njih ruka do članaka.[467] Zanimljiva su dva slučaja u Popovu polju, gdje iza ogromnog štita sa mačem vire glava i noge muškarca.[468] Sasvim je neobičan slučaj u okolini Nevesinja, gdje je predstavljena ležeća muška figura sa štitom i mačem na grudima.[469]

Napominjem da se u svim ovim varijantama pojavljuju uglavnom četverougaoni štitovi sa prorezom na gornjoj stranici, ali da ima i srcolikih, odnosno trouglastih štitova sa mačevima.

Broj štitova sa mačevima nije malen, ima ih približno koliko i štitova, nešto oko 130 primjeraka. Najviše ih je na stećcima u Popovu polju, gdje se javljaju 56 puta, zatim ih ima dosta u okolini Stoca, Nevesinja i Ljubuškog, a onda i u okolini Ljubinja i Kalinovika. Rijetko se javljaju oko Duvna, u centralnoj Bosni i u Crnoj Gori, a nema ih nikako u istočnoj Bosni.

Vrlo su neujednačeno klesani. Pretežno su plastični, a ima i primjeraka koji su samo urezani.

Sl. 76. — Ležeća muška figura sa mačem i štitom na grudima na sanduku u Morinama kod Nevesinja.

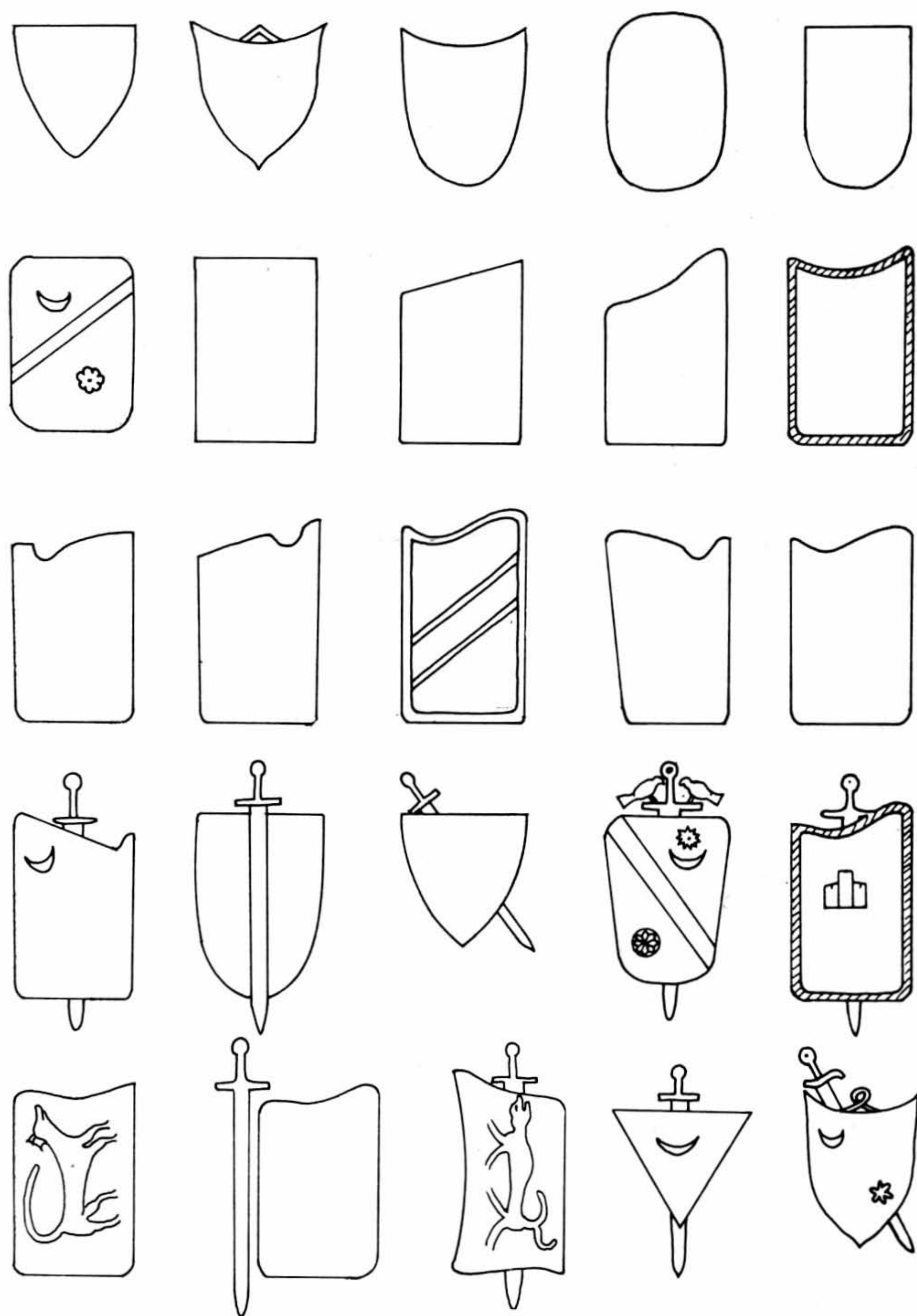

Tabela XVIII — Osnovni motivi štitova i štitova s mačevima koji se javljaju na stećcima.

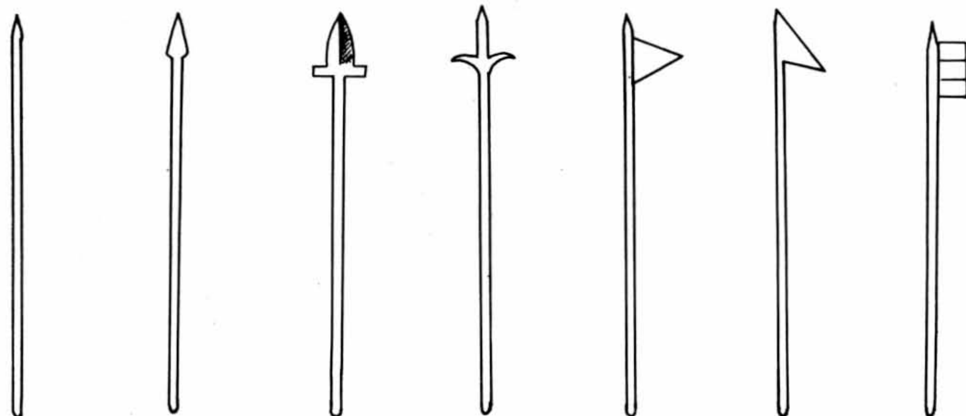
Prikupljeni statistički podaci pokazuju da je ovaj motiv najbrojniji u Hercegovini, a najrjeđe ga susrećemo u primorskim krajevima. Stanje je dobro uočila M. Wenzel kada je rekla da je ovaj motiv česta pojava i da je poznata gotovo samo u Hercegovini.[470] Motiv se, doduše, javlja i u Bosni, ali u graničnim krajevima, i veoma rijetko, najviše u okolini Kalinovika, i to u desetak primjeraka. U primorskim krajevima se nalaze maltene isključivo srcoliki ili trouglasti štitovi. Moglo bi se reći da je ovaj motiv sa četverougaonim štitovima specifikum Hercegovine i da je ta specifičnost još izrazitija nego kod prethodne vrste motiva samih štitova. Treba reći da se i na štitovima u ovoj kombinaciji (sa mačevima) često nalaze zvijezde, polumjeseci i ostali heraldički motivi. Kako se ovakvi motivi ne susreću na novcima, pečatima, freskama i drugim umjetničkim djelima, proizlazi da su oni na stećcima sasvim originalna pojava. P. Anđelić je rekao da štit sa mačem „označava vrstu oružja s kojom je niži feudalac bio dužan da služi svome senioru, a kasnije je taj znak obaveze i podređenosti postao simbol feudalnog statusa uopće".[471] Mislim da za ovaj motiv na stećcima još više vrijedi ono što sam naprijed naveo za štit. On je neka vrsta nepotpunog grba koji atribuira sitne hercegovačke plemiće i njihove porodične veze. Istovremeno on atribuira pokojnike kao ljude koji su se istakli u ratu i junačkim igrama. U krajnjoj liniji, štit sa mačem je i simbol vlasti, makar i u ograničenom kraju.

Na priloženoj tabeli XVIII vide se osnovni motivi štitova i štitova s mačevima koji se pojavljuju na stećcima.

4 — *Koplje*

Koplje je oružje za bodenje u napadu. Sastoji se od drvenog kopljišta ili držalja i željeznog bodila ili vrška. Vršak se sastoji od oštrice (lista) i tuljca koji se nabija na držak. Držak je obično bio opšiven kožom. Koplje su upotrebljavali i pješaci i konjanici. Kraće i lakše koplje

Sl. 77. — Osnovne vrste motiva koplja koje se susreću na stećcima.

je služilo za bacanje na daljinu, a duže i deblje za bodenje na kraćim odstojanjima.

Na stećcima nalazimo tri vida ovoga oružja: obično koplje, koplje sa krsnicom (lovačko koplje) i koplje sa zastavicom. Ovo sa krsnicom je služilo za lov na opasnu divljač — na medvjede i veprove. Takva koplja vidimo, npr., na scenama lova na medvjeda u Gračanici kod Visokog i u Podgradinju kod Stoca.[472] Na koplje je često stavljana zastavica raznih oblika — trouglasta, četverouglasta, sa jednom ili sa nekoliko latica. Tako, npr., na stubu vojvode Radivoja Oprašića (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu) vidimo trouglastu zastavicu.[473] U nekoliko slučajeva koplje je isklesano uz mušku ljudsku figuru, a u nekoliko upravo ta figura, pješak ili konjanik, drži koplje, ili upravo sluga hoće da ga doda gospodaru na konju.[474] Uz neka koplja je umjesto čitave figure isklesana samo ruka, kao, npr., u okolini Kladnja i Olova.[475] U više slučajeva koplje vidimo u scenama lova, npr. u okolini Kalinovika i Kupresa,[476] zatim u scenama turnira, npr. u okolini Nevesinja, ili u Imotskoj krajini.[477]

U svemu je nađeno oko 70 primjeraka kopalja. Najčešće ih susrećemo u scenama lova i turnira, a samostalnih predstava je vrlo malo, mnogo manje nego, npr., mačeva. Teritorijalno je vrlo neravnomjerno rasprostranjen ovaj motiv. Samostalna zasebna koplja javljaju se u svega desetak primjeraka, i to u istočnoj i centralnoj Bosni (uglavnom oko Kladnja, Olova i Bratunca). Uz individualne ljudske figure nalazimo ih također u malom broju, uglavnom oko Nikšića, na Blidinju, kod Kalinovika i u zapadnoj Srbiji. U scenama ih nalazimo na više područja, relativno, najviše oko Nevesinja, Kalinovika, Kupresa, Duvna, na Blidinju, u Imotskoj krajini, oko Lištice, Stoca, Ljubuškog i u Popovu polju.

Klesanje ovoga motiva je vrlo neujednačeno. Redovno je plastično predstavljen.

*
**

Srednjovjekovno bosansko oružje najviše je proučavao V. Ćurčić, a u novije vrijeme G. A. Škrivanić. Od njih doznajemo da su koplja upotrebljavali stari Slaveni, ali da su i prije njihovog dolaska u ove krajeve još u predistoriji i za vrijeme Rimljana korištena, pa se pretpostavlja da su ih Slaveni primili od Rimljana i Langobarda.[478] Prilagođeno novim uslovima ratovanja, srednjovjekovno koplje se razlikovalo od ranijeg po tome što je bilo „šire, čvršće i jače". Koplje za lov na medvjede i veprove, masivnije, sa krsnicom ili sa krilcima na dnu tuljca, upotrebljavalo se još od IX v.[479] Jedno takvo koplje je nađeno u Podhumu kod Mostara. U XV v., kada se razvila konjica, koplja su imala vrlo važnu ulogu. Tada su nastale i nove varijante koplja-partizana, sa tanjim i elegantnijim listom, bojna kosa, nešto slično našem kosiru, halebarda i dr., a i Turci su donijeli nešto drugačije vrste — džidu, tanko i vrlo dugačko koplje, mizdrak, sa nekoliko bridova na tuljcu i sa jabukom na njegovom dnu, ili džilit, kraće koplje koje je služilo za junačke igre.[480] Starija koplja su bila kraća (držak je bio nešto kraći od prosječne visine čovjeka, a bodila do 25 cm dužine), a kasnije su postala duža, ali nisu prelazila 2 m dužine. Izgleda da su se južniji kra-

jevi Bosne kopljima najviše snabdijevali u Dubrovniku, a da su sjeverniji krajevi u tome pogledu bili više upućeni na ugarske radionice.[481] Ali je sigurno da su koplja pravljena i u samoj Bosni. O tome govore i toponimi: Kopljari, Kopljevići i dr.

Predstavu koplja nalazimo na bosanskim srednjovjekovnim novcima i pečatima, npr. na pečatu bana Matije Ninoslava, iz 1240. god.[482] Koplje sa zastavicom u rukama konjanika, kakvo vidimo na stećcima u zapadnoj Srbiji, nosi jedan sveti ratnik na fresci u Dečanima.[483] Koplje se često spominje u našim narodnim pjesmama. Tako, iz narodnih pjesama doznajemo da se mrtvom junaku njegovo koplje zabijalo više glave, za koplje su mu privezali konja, a na vrh koplja njegova sokola.[484]

D. Sergejevski je koplje na stećcima uvrstio u društveno-socijalne ambleme, ali nije bio siguran da li je ono znak društvenog položaja ili samo vojničkog poziva.[485] Istraživači stećaka gotovo da nisu ni zapazili ovaj motiv. Teško je pružiti sigurno objašnjenje o razlozima pojave i značenju koplja na stećcima. Mislim da je ono stavljano na nadgrobnike onih koji su se istakli u rukovanju kopljem u ratu, turniru ili lovu. Kako se koplja pretežno nalaze na scenama lova i turnira, a te scene su prvenstveno odraz realnog života ondašnjih plemića, najvjerovatnije je da koplja, slično mačevima i štitovima, označavaju i ističu pokojnika kao plemića i uglednog čovjeka.

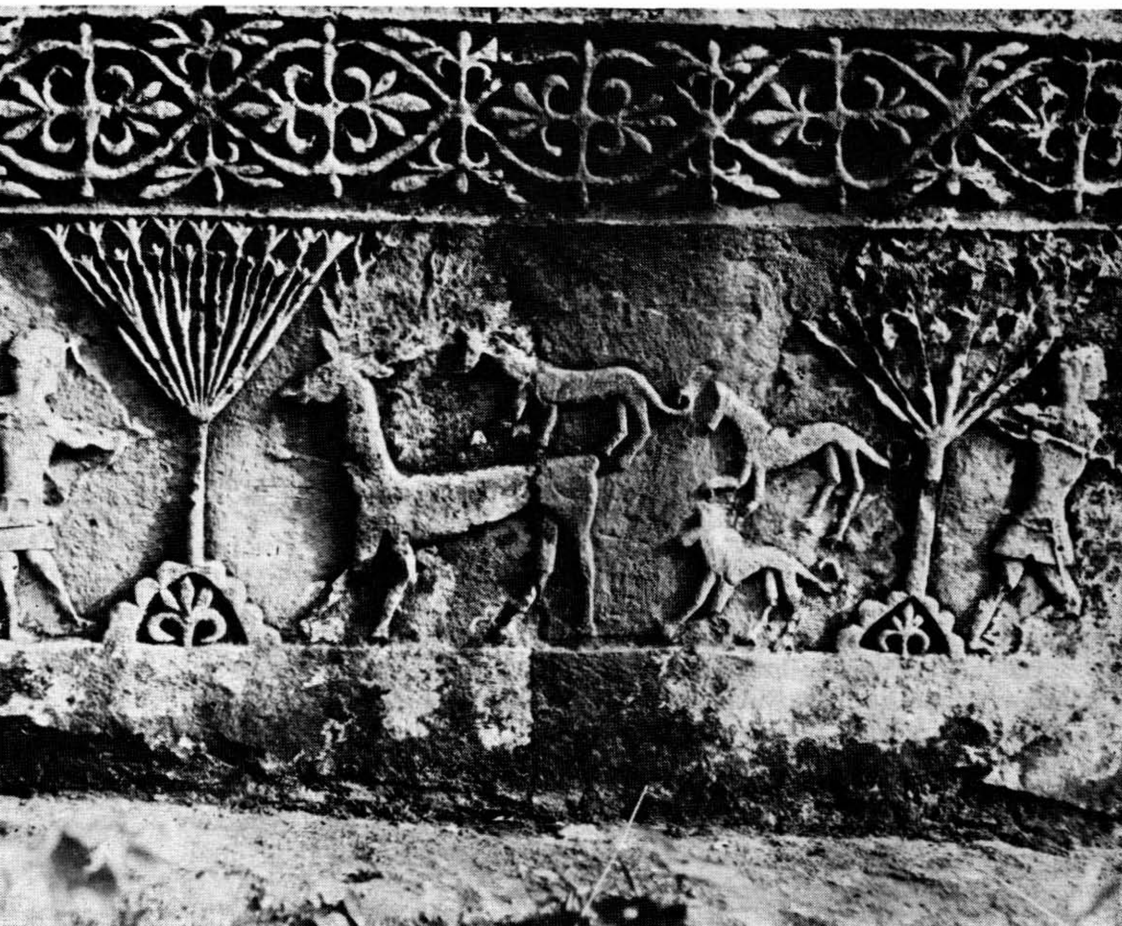
5 — *Luk*

Luk sa strijelom se upotrebljavao u napadima na daljim odstojanjima. Prema Ćurčiću, luk je korišten i za odbranu utvrđenih gradova, a i u lovu na raznu divljač.[486] Pravljen je od drveta, tetive su mu bile od crijeva ili usukane opute, a strijele su bile tanke drvene šipke, sa željeznim šiljkom. Ubrzo je došlo do savršenijeg luka, sa kundakom, zupcima i okretaljkom za jače napinjanje luka i tetive, a Turci su donijeli svoj luk kružnog oblika.

Na stećcima vidimo jednostavnije i starije oblike lukova. Oni su ili samostalne predstave, ili su u rukama učesnika u lovu i turniru. U scenama su lukovi u rukama konjanika, ali ima i primjeraka gdje su prikazani u rukama pješaka-učesnika. Samo u nekoliko, rekao bih iznimnih, primjeraka luk vidimo uz osamljenu ljudsku figuru, npr. u ruci konjanika u Boljunima kod Stoca.[487] Jedinstvena je pojava luka u rukama žene, u blizini scene turnira, u okolini Kalinovika.[488]

Lukovi na stećcima su pretežno slabo klesani, ima ih samo ovlaš urezanih, a mnogi su i oštećeni. Na tim predstavama se ne zapažaju gotovo nikakvi detalji. Zbog toga nije moguće lukove svrstati u njihove varijante. Ipak se primjećuju neke razlike među njima. Tako, neki lukovi izgledaju kao pravilan polukrug, neki su ulegnuti u svom tjemenu, a u većine je tetiva neznatno zavinuta na svojim krajevima. Kod većine lukova, osim toga, isklesane su i strijele, dok su neki predstavljeni bez strijela. Na sljemenjaku iz Donje Zgošće lovac-pješak o pojasu nosi tobolac sa strijelama.[489] Zanimljive su predstave luka sa strijelama uz „vojvodske figure", s lijeve strane, u visini glave.[490]

Lukovi nisu tako brojno zastupljeni na stećcima. Ima ih mnogo manje nego mačeva ili štitova, ali ipak nešto više nego kopalja. Njihov

Sl. 78. Lovac-pješak sa lukom i tobolcem u sceni lova na jelena na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu).

ukupan broj kreće se oko 100 primjeraka. Oko polovine toga broja odnosi se na samostalne predstave, dok su ostali lukovi vezani uz figuralne predstave, uglavnom u scenama lova i turnira. Samostalnih predstava, relativno, najviše ima u Popovu polju, a onda u Boljunima kod Stoca i u Žugić Bari kod Žabljaka, u Crnoj Gori. Lukovi sa figurama u scenama nalaze se uglavnom na hercegovačkim stećcima. Lukovi su vrlo rijetka pojava u primorskim krajevima, u Srbiji, u zapadnoj i u centralnoj Bosni, a u istočnoj Bosni ih gotovo uopšte nema (samo po jedan primjerak u Žepi i u Ludmeru). Zanimljiv je primjerak u Ludmeru, gdje je luk isklesan uz ležeću figuru.[491] U Biskupu kod Konjica luk se nalazi na štitu, što je jedini primjerak luka kao heraldičkog znaka.

*
* *

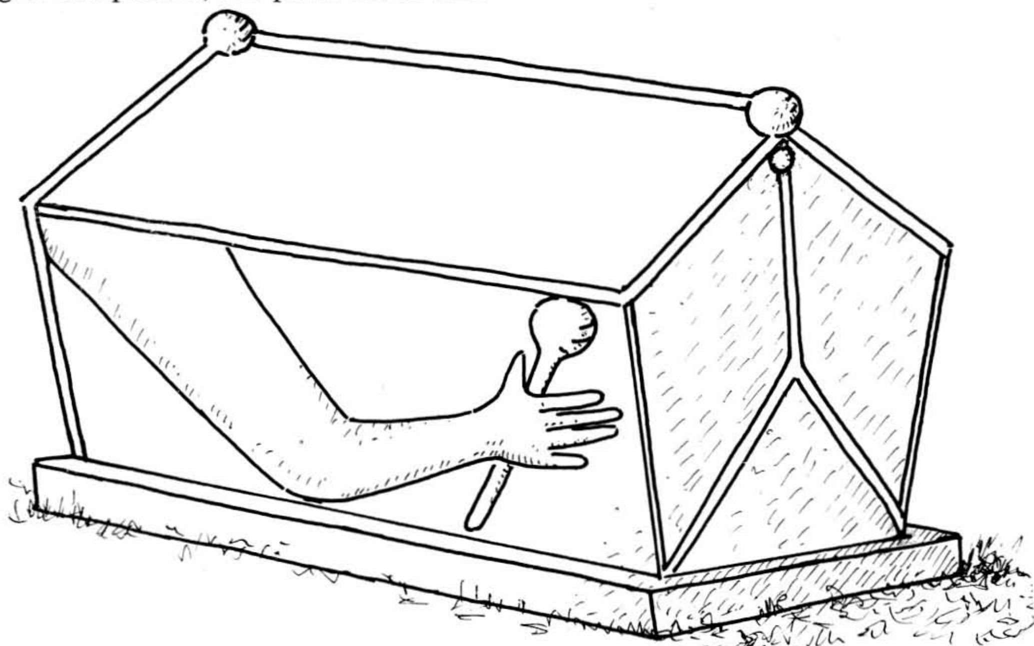
Prema Škrivaniću i Ćurčiću, luk je bio glavno oružje starih Slavena. Iz svoje pradomovine oni su donijeli drveni luk i strijele koje su često mazali otrovom. Kako sam već naveo, lukovi su se postepeno usavršavali, a Ćurčić kaže da su kasnije pravljeni i od željeza, ali o

tome ne znamo mnogo. Od XIV v. je sa Zapada unesen samostrel, a onda i vatreno oružje, ali se oni ne pojavljuju na stećcima. Izgleda da su lukovi najviše nabavljani iz Dubrovnika, ali se može pretpostaviti da su ih i sami Bosanci pravili. U dubrovačkim arhivskim dokumentima se spominje 1448. god. Radoslav, iz Fojnice, koji je bio lukar.[492]

Ovaj motiv na stećcima nije bio predmet posebnog proučavanja. Za lukove na muslimanskim nišanima Ćurčić kaže da vjerovatno označavaju vrstu čete kojoj je pripadao sahranjeni ratnik.[493] A. Benac misli da lukovi uz „vojvodske figure" u Radimlji označavaju ratnike.[494] Ne treba da nas iznenađuje što se luk, kao tipično staroslavensko i mnogo korišteno srednjovjekovno oružje, pojavljuje na stećcima. Njegovu svrhu vidim u težnji da se obilježe pokojnici čiji je društveni ugled zasnovan na uspjesima u rukovanju lukom, kako u ratnim pohodima tako i u lovu i junačkim igrama. Mislim da i luk, slično koplju, pripada plemićima, možda više onim sitnijim nego krupnijim i da također simbolizira vlast, makar onu nižu i u manjem obimu.

6 — *Buzdovan*

Buzdovan se smatra napadnim udarnim oružjem za bliska odstojanja. Prema Ćurčiću, njime se nije samo udaralo po oklopljenom neprijatelju nego i dočekivala neprijateljska koplja, mačevi i sablje. Kod starih Slavena je buzdovan bio od drveta (Škrivanić ga naziva topuzom) — kraći držak se završavao kvrgom, okruglastom glavom, koja je kasnije ojačavana željeznim čavlima sa ovećim glavicama. Dolaskom Turaka povećala se upotreba ovoga oružja. Nazivali su ga i kijačom (čomagom). Tada su nastali i željezni buzdovani, koji su nekada imali glavu sa perima, tzv. perni buzdovani.[495]

Sl. 79. Motiv buzdovana u ruci na sljemenjaku u Vrućici kod Teslića.

Na stećcima se nalazi veoma malen broj buzdovana, u svemu 16 primjeraka, i to u centralnoj Bosni — 6, u zapadnoj Bosni — 2, u istočnoj Bosni — 2, u Hercegovini — 5 i u Crnoj Gori — 1. Po svojim oblicima i drugim okolnostima, kao npr. što se neki od njih nalaze na krstačama, mislim da su klesani u vrijeme vladavine Turaka u Bosni. Na tu pretpostavku upućuje i okolnost što se u Vrućici kod Teslića nalazi na, relativno, kasnijem obliku stećka i što se radi o predstavi turskog pernog buzdovana.[496] Od navedenog broja jedan buzdovan pridržava ruka, a četiri su u rukama figura. Zanimljivo je da u sceni mačevanja na Blidinju učestvuju i dvije žene koje drže buzdovane.[497]

*
* *

G. Škrivanić je zapazio predstavu buzdovana na freskama iz XIV v. u Peći i Lesnovu i na freskama iz XV v. u Kaleniću, a od bosanskih nalaza naveo je zanimljive primjerke iz XV v. u Sarajevu i u Sanskom Mostu i topuz sa gvozdenom glavom iz Varvare kod Prozora.[498] Buzdovan je u srednjem vijeku služio i kao atribut vlasti. Tako ga vidimo u ruci velikog turskog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Dodajmo još i podatak da se buzdovan (kijača) nalazi na mnogim muslimanskim nišanima iz XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini.[499]

Iako malobrojan, buzdovan na stećcima nije beznačajna pojava. Za njega bi se moglo reći maltene isto što i za koplje i luk — da atribuira uglednije ljude, a možda i državne funkcionere u doba Turaka.

7 — *Sjekirica*

Škrivanić je i bojnu sjekiricu uvrstio u udarno oružje za manja odstojanja. Spada u naoružanje konjice. Bojnu sjekiricu V. Ćurčić naziva baltom, koja je upotrebljavana protiv pancir-košulja.

I ovaj motiv na stećcima je malobrojan. Koliko sam mogao ustanoviti, jedva da ga ima više od 10 primjeraka, od čega u Bosni — 7 (istočna Bosna — 3, zapadna Bosna — 3, centralna Bosna — 1), a u Hercegovini — 3. Sve su to sjekire manjih dimenzija, približno istoga oblika. Jednu sjekiricu u okolini Kladnja drži ruka do ramena,[500] a jedna iz okoline Nevesinja lebdi iznad glave muške figure.[501] Sjekirica iz okoline Kupresa, koja se nalazi na krstači, zajedno sa štitom, ima tordiran držak.[502]

*
* *

Kult sjekirice je poznat još od neolita. Svi mediteranski i indoevropski narodi su je smatrali svetim predmetom. Stari Srbi su vjerovali da sjekira može da posluži kao sredstvo protiv zlih demona. U opasnosti od gràda ona se iznosila pred kuću. Da bi porođaj bio bezbolan, žene su pile vodu u kojoj je oprana oštrica sjekire.[503]

Prema G. Škrivaniću, bojnu sjekiru su poznavali i stari Slaveni, a Ćurčić misli da je ona u Bosni upotrebljavana tek u doba Turaka. D. Sergejevski je pretpostavio da sjekira na jednome stećku u Ludmeru nije realna predstava predmeta kućne upotrebe, nego da ima magičan ka-

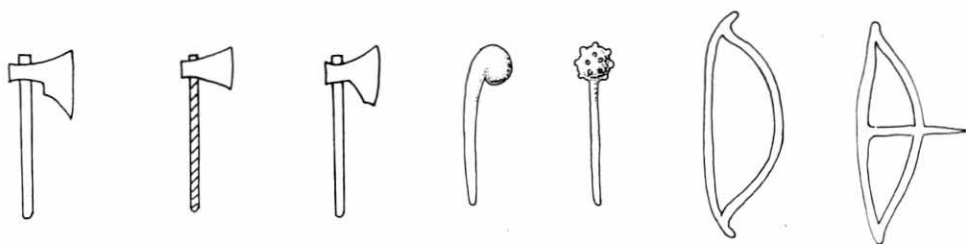
Sl. 80. — Motiv sjekirice iznad ljudske figure sa gore uzdignutim rukama na stećku u Humčanima kod Nevesinja.

rakter, tj. da kao i preistorijski apotropain odvraća zlo od ljudi i njihovih kuća.[504]

Ja mislim da sjekirica na stećcima, slično kao i buzdovan, simbolizira čovjeka koji se naročito istakao u borbi tim oružjem.

*
* *

Ova grupa motiva se sastoji od 7 vrsta i oko 40 podvrsta oružja. Njeno ukupno brojno stanje iznosi nepunih 600 primjeraka. Između njenih pojedinih vrsta postoje znatne razlike u tome pogledu. Dok su štitovi i štitovi sa mačevima zastupljeni u velikom broju, a lukovi, pogotovo koplja, ne dostižu ili ne prelaze cifru od 100, dotle se buzdovani i sjekirice javljaju u manje od po dvadesetak primjeraka. I po teritorijalnom rasprostiranju su ovdje znatne neravnomjernosti. Uočljiva je važna činjenica da su štitovi i štitovi sa mačevima isključivo karakteristika Hercegovine i primorskih krajeva, a samostalna koplja isključivo Bosne. Osobito je zanimljiva i važna činjenica da se četverouglasti štitovi (kako oni u obliku pravougaonika tako i oni u obliku trapeza,

Sl. 81. — Osnovni motivi sjekirice, buzdovana i luka koji se susreću na stećcima.

sa urezom za koplje, ili bez ureza) nalaze maltene isključivo u Hercegovini. Kako izgleda, ti četverouglasti štitovi su tipično bosanski, oni koji se u istorijskim izvorima nazivaju „scutus bosnensis". Pretpostavlja se da su sva ova oružja pravljena u Bosni, ali su više nabavljana iz Dubrovnika, Kotora i Budima.

Većinu ovih vrsta oružja poznavali su stari Slaveni, osobito luk, koji je bio njihovo glavno oružje. U srednjovjekovnoj Bosni su sva ova oružja u velikom broju korištena ne samo u ratnim akcijama nego i u narodnim junačkim igrama, kao i u lovu. Za sablju, buzdovan i sjekiricu se može reći da pripadaju vremenu turske vladavine u Bosni i Hercegovini.

Iako ima različitih mišljenja o razlozima pojave oružja na stećcima, mislim da su sve ove vrste, prije svega, atributi ljudi koji su se za života isticali u uspješnom rukovanju njime, bilo u ratu, bilo u lovu ili u igrama, zatim da simboliziraju te ljude kao članove plemićkih porodica i rođačkih plemićkih veza, prvenstveno onih sitnijih, ali i drugih, a u konačnoj liniji da su znak vlasti, makar i one manje i teritorijalno ograničene. Štitovi sa heraldičkim oznakama su jedna vrsta bosanskohercegovačkih polugrbova, a oni četverouglasti, budući da su karakteristični za Hercegovinu, možda bi se mogli smatrati nacionalnim državnim simbolima.

SIMBOLI ZANIMANJA

Reljefni motivi koji obilježavaju zanimanja pokopanih ljudi su malobrojni, svega nešto preko 100 primjeraka. Ima motiva koji su realna predstava oruđa i alata, ali i takvih koji samo simboliziraju zvanje. Evo vrsta tih motiva: motika, kosir, srp, plug i škare, zatim čekić, dlijeto, uglomjer, šestar i visak, onda nakovanj i čekić, dalje cipele, te štap, knjiga i čaša. Prvih pet vrsta su znakovi zemljoradnika, slijedeća grupa od pet znakova odnosi se na klesarski zanat, nakovanj sa čekićem je obilježje kovačkog zanata, iza toga je znak cipelara, a onda tri zadnja znaka koji simboliziraju svešteničko zvanje.

 Ovi motivi su vrlo nejednako raspoređeni i klesani.

1 — *Motika, kosir, srp, plug i škare*

Ti simboli zemljoradničkog zanimanja javljaju se ukupno oko 35 puta.

Predstavu *motike,* bez držalja, evidentirao sam samo na stećcima u sjevernoj Dalmaciji, i to 4 primjerka u okolini Šibenika, 7 primjeraka u okolini Zadra i 5 primjeraka u okolini Trogira. Motika je trouglastog oblika, sa vratom i prošupljenom glavom, kroz koju se provlači i nabija drveno držalje. Javlja se samostalno, ili uz druga poljoprivredna oruđa. U jednome slučaju, uz ralo, polumjesec i zvijezdu u Rogoznici kod Šibenika, predstavlja heraldički znak na štitu.[505]

Motiv motike se redovno javlja na tanjim pločama, koje su vjerovatno iz XVI, a možda i iz XVII v.

Isti motiv sam našao na više nadgrobnih ploča iz XVII i XVIII v. u Dalmaciji i Istri. Tako je motika postavljena na jednoj nadgrobnoj ploči kod crkve Gospe od rozarija u Prekom kod Zadra, zatim na ploči

Sl. 82. — Motiv kosijera na ploči nekropole Biranj kod Šibenika.

uz crkvu sv. Jelene u Kastavu, na ploči u groblju sela Škrip na otoku Braču, te na ploči u crkvi sv. Margarite u selu Štinjan kod Pule.[506]

Ovaj motiv do sada nije bio zapažen, pa nije ni proučavan. Mislim da je obilježje grobova uglednijih zemljoradnika u našim primorskim, prvenstveno vinogradarskim krajevima.

Motiv *kosira* sam našao na 14 stećaka u okolini Zadra, Šibenika i Trogira, a još jedan je ranije evidentiran u okolini Cavtata.[507] Alatka se sastoji od drvenog drška i lučno povijenog snažnog željeznog sječiva. Redovno je predstavljen osamljen, ili zajedno sa nekim drugim poljoprivrednim oruđem.

Isti motiv susrećemo na vremenski nešto kasnijim nadgrobnim pločama u našim primorskim krajevima. Između ostaloga, vidio sam ga na ploči uz crkvu u Donjem Humcu na otoku Braču i na nadgrobnoj ploči kod crkve u selu Sveti Martin kod Omiša.[508]

Ni ovaj motiv stećaka do sada nije bio uočen, niti mu je posvećena kakva pažnja prilikom proučavanja. Kosir je i danas vrlo korišteno i skoro nezamjenljivo oruđe u vinogradarstvu i u krajevima sa mnogo bodljikavih biljaka. Mislim da se i ovdje radi o simbolu uglednijih poljoprivrednika u našim primorskim krajevima.

Kosiru vrlo slična poljoprivredna alatka jeste *srp,* čiju predstavu susrećemo na vrlo ograničenom broju stećaka u istočnim krajevima Bosne. Nalazi se u svega 5 primjeraka. I srp, kao i kosir, sastoji se od lučno povijenog, samo nešto tanjeg a dužeg željeznog sječiva, i kratkog drvenog drška.

Stari Srbi su vjerovali da srp ima moć zaštite ljudi od demona, zbog čega je, između ostaloga, stavljan u kolijevku da dijete očuva od uroka i vještica.[509]

Ovaj motiv do sada nije interesovao istraživače stećaka. Srp je u Bosni predstavljao važno i neophodno poljoprivredno oruđe, posebno pri žetvi žita, pa nije neobično što se pojavio i na nadgrobnicima, sa svrhom da u određenom kraju osigura uspomenu na dobrog i uglednog poljoprivrednika.

Motiv primitivnog *pluga,* zapravo *ralice,* našao sam samo na pet stećaka u okolini Šibenika. Uklesan je urezivanjem, sasvim jednostavno, linearno. U jednom slučaju je heraldička oznaka na štitu, uz polumjesec i zvijezdu. U dva slučaja sam našao i ucrtanu spravicu koja sliči lopatici, pa sam ustanovio da se radi o tzv. ogrijebu, koji služi za čišćenje rala od nalijepljene zemlje. Osim navedenih pet primjeraka pluga u okolini Šibenika, našao sam još jednu sličnu predstavu na stećku u okolini Kupresa. Predstava je oštećena, zbog čega danas nije sasvim jasna, ali mislim da je tu klesar dao scenu oranja — muškarac pridržava plug koji vuče konj.[510]

Jedan primjerak pluga se nalazi na stećku nekropole uz crkvu Velike gospe u selu Srimi, s kraja XII i početka XIII v., u okolini Šibenika. Na sačuvanim freskama u toj crkvi nalazi se i scena oranja sa ovakvim ralom.[511] Uvjeren sam da je upravo ta fresco-scena inspirisala klesara da plug predstavi na stećku. Napominjem da sam i na jednoj nadgrobnoj ploči u crkvi sv. Margarite u selu Štinjan, kod Pule, iz XVII v., vidio uklesanu sličnu ralicu.

Ovaj motiv do sada nije bio zapažen. Mislim da se i za njega, kao i za prethodna dva, može reći da je na stećke došao da bi sačuvao uspomenu na pokopane ugledne ratare.

Motiv *škara* je ustanovljen samo na jednoj ploči u Zadru.

Napominjem da sam takav motiv našao i na dvjema nadgrobnim pločama u podu crkve Sv. Margarite u Štinjanu, kod Pule. Navodno se takav motiv nalazi i na starijim nadgrobnim pločama u okolini Dubrovnika, Korčule i Splita.

U ovome slučaju su prikazane škare kakve se upotrebljavaju za obrezivanje loze i za slične potrebe, a ne one krojačke, zbog čega mislim da se i ovaj motiv može ubrojati u simbole umrlih uglednijih poljoprivrednika.

2 — *Čekić, dlijeto, uglomjer, šestar i visak*

Sve su to simboli klesarskog zanata. Javljaju se ukupno 12 puta.

Predstave *čekića* ustanovio sam na 6 stećaka, i to u okolini Duvna, u okolini Glamoča, u Kiseljaku, u okolini Foče i u Popovu polju. Sve su to jasne i plastične realne predstave čekića, kao alatke klesara stećaka. Da se baš radi o klesarskom alatu jasno govori primjerak iz Papratnog, u okolini Foče, gdje su predstavljene dvije ruke (bez figure), i to tako da desna drži čekić, a lijeva dlijeto.[512]

Ovaj motiv se susreće i na drugim nadgrobnim spomenicima. Na nadgrobnoj ploči u selu Škripu, na otoku Braču, uz motiku, isklesan je i čekić.[513]

Postoje analogije i izvan naše zemlje. Tako se, npr., čekić nalazi na starokršćanskim sarkofazima u Aliscampu, u Arlesu, kao i na starofrancuskim stelama (koje neki pripisuju katarima) u Muzeju La Cité u Carcassonnu.[514]

Smatram da je čekić na stećcima alatka i simbol klesara stećaka.

Na već spomenutom stećku u Papratnom, kod Foče, uz dvije ruke i čekić, predstavljena su i dva *dlijeta*, od kojih je jedno u ruci majstora.

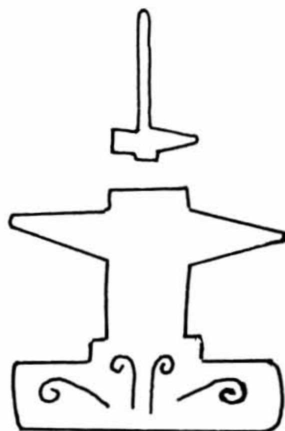
Na stećcima su ustanovljene i dvije predstave *uglomjera*, jedna u okolini Kupresa, a druga u okolini Cavtata.[515]

Također su ustanovljene dvije predstave *šestara*, i to obadvije na stećcima u okolini Kupresa,[516] a uz šestar se nalazi i predstava *viska*.

Visak sam našao i na starokršćanskom sarkofagu u Aliscampu, u Arlesu.[517]

Nema sumnje da su sve to predstave klesarskog alata, čime su se majstori stećaka željeli ovjekovječiti.

3 — *Nakovanj sa čekićem*

Sl. 83. — Motiv nakovnja sa čekićem na stećku u Osovi kod Rogatice.

Ustanovljena su samo četiri primjerka motiva nakovnja sa čekićem. Jedan od njih se nalazi u Osovi, kod Rogatice,[518] drugi u Zalomu, kod Nevesinja,[519] treći u Jošanici, kod Foče,[520] a četvrti u Marini, kod Trogira.[521] Sve su to plastične sasvim realne i prepoznatljive predstave

uobičajenog oblika nakovnja i čekića koji odozgor dodiruje nakovanj. Napominjem da se predstava ovoga motiva u Jošanici nalazi na muslimanskom nišanu sa turbanom, spomeniku koji spada u XV ili u početak XVI v., i koji se po svojim svojstvima može smatrati prelaznim oblikom od stećaka ka pravim nišanima, a da je primjerak iz Marine na oštećenoj ploči u grobljanskoj crkvi. U Osovi je nakovanj ukrašen spiralnim zavojima.

Motiv nakovnja sa čekićem sam zabilježio na srcolikom štitu (uz potkovicu i ribu) jedne starofrancuske gotičke krstače u Muzeju sv. Augustina u Tuluzu.[522]

Mislim da motiv nakovnja sa čekićem na stećcima i starom nišanu znači da se ovdje radi o grobovima majstora-kovača, čiji je zanat bio cijenjen kao i klesarski.

4 — *Cipele*

Motiv cipela je ustanovljen samo na tri nadgrobne ploče u Zadru.[523] To su starinske, šiljaste cipele, koje su tehnikom urezivanja u kamen predstavljene kao parovi, i to jedna cipela u horizontalnoj a druga u kosoj projekciji. Na ovoj drugoj se ističe jezičac nad rìsom.

Sličnu predstavu cipele sam vidio i na jednoj nadgrobnoj ploči uz crkvu sv. Jelene u Kastavu, kod Rijeke. Tu je bila samo jedna cipela i uz nju neka sprava koja me podsjeća na cipelarski nož za sječenje kože. Vjerovatno bi se na nadgrobnim pločama većih primorskih naselja moglo naći još ovakvih predstava.

Mislim da nema sumnje da se u ovome slučaju radi o oznakama cipelarskog zanata, tj. da se ovaj motiv klesao na nadgrobnicima ljudi koji su bili poznati i cijenjeni kao dobri cipelari.

Sl. 84. — Motivi motike, kosijera, srpa, čekića i cipela koji se nalaze na stećcima.

5 — *Štap, knjiga i čaša*

U odnosu na ostale motive ove grupe, *štap* je mnogo bolje zastupljen. Ustanovljen je na 44 stećka, i to 29 puta kao samostalan motiv, 10 puta uz mušku figuru (redovno u samoj ruci) i 5 puta uz predstavu ruke koja pridržava štap.

Obično su štapovi na stećcima pažljivo crtani i klesani. U nekoliko slučajeva su urezani, inače su plastično predstavljeni. Najviše (gotovo tri četvrtine ukupnog broja) ovih motiva nalazi se u istočnim krajevima, nešto ih ima u centralnoj i zapadnoj Bosni, te u zapadnoj Hercegovini i u Imotskoj krajini. Nema ih u primorju, Srbiji i Crnoj Gori.

S obzirom na oblik drška, postoji nekoliko tipova štapova. U desetak primjeraka držak je prav, vodoravan i iste debljine kao i ostali dio štapa. U nekoliko primjeraka držak je od sredine blago nagnut na obadvije strane. Postoje dva štapa čiji su dršci spiralno povijeni, slično onima koje često vidimo uz figure rimokatoličkih biskupa na starim slikama i skulpturama. Jedan od ta dva štapa drži svojom lijevom rukom muška stojeća figura (Visočica u okolini Konjica).[524] Štap je visok koliko i sama figura. Uz figuru i štap tu su ptica i nesrazmjerno mala figura konja. Drugi takav štap se nalazi na stećku uzidanom u crkvu sela Luka, u okolini Nevesinja.[525] Svi ostali štapovi imaju držak koji je nešto povijen. Tako se neki dršci blago uzdižu prema svojim krajevima, a potom malo povijaju prema dolje, a neki još i unutra. Neki dršci se obratno povijaju — u sredini su izbočeni, zatim se blago

Sl. 85. — Predstava muške figure sa štapom (uz to još i predstave konja i ptice) na sljemenjaku u Poljicu (Visočica planina), u okolini Konjica.

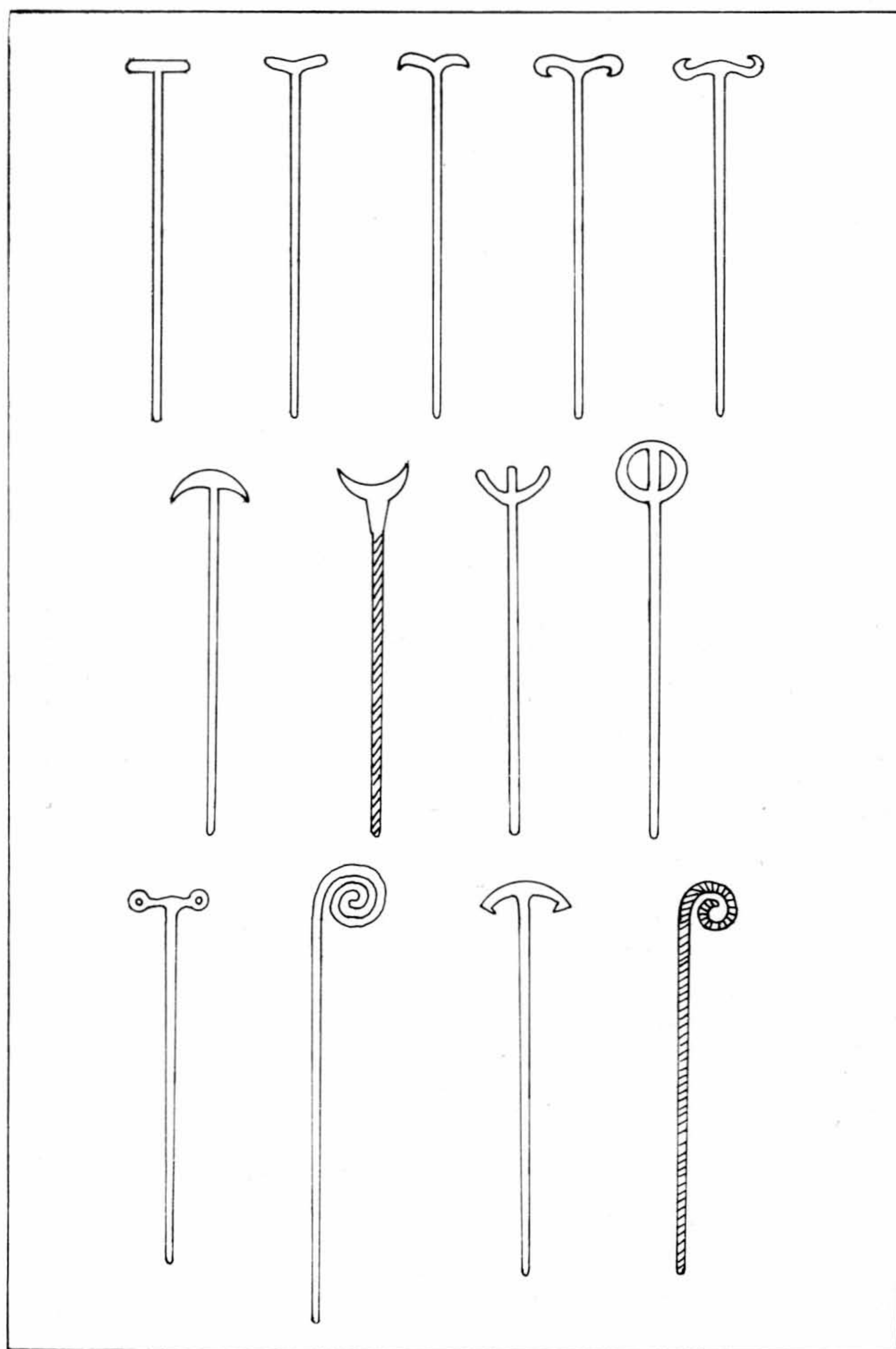

Tabela XIX — Vrste reljefnog motiva štapa koje susrećemo na stećcima.

povijaju prema dolje, a onda prema gore i na svojim krajevima još i nešto unutra. Ima i držaka koji se čitavom svojom dužinom blago lučno povijaju prema dolje, a ima i takvih koji se povijaju prema gore, kao polumjesec. U dva primjerka držak je jako povijen prema gore i uspravni dio štapa se proteže preko samoga drška, u jednome je držak kao kružni vijenac u vertikalnom položaju, a ima jedan primjerak čiji držak završava u vidu kružića (Radimlja).

Prilaže se tabela osnovnih tipova štapova — T. XIX.

Među predstavama štapova uz ljudsku figuru, uz već spomenutu na Visočici, kod Konjica, sa spiralnim drškom, vrlo je zanimljiva i predstava na sljemenjaku u Hočevlju, kod Breze, u kojoj sjedeća figura drži štap i knjigu.[526] Među predstavama štapa sa rukom (bez figure) ističe

Sl. 86. — Motiv sjedeće ljudske figure sa štapom i knjigom na sljemenjaku u Hočevlju kod Breze.

ovi kaluđera
silija — pre-
Miletić.

se ona u Baštini, kod Skender-Vakufa, gdje osim toga vidimo polumjesec, sunce, polujabuku i dvije ptice.[527] Zanimljivo je da šest primjeraka štapova ima tordiran svoj uspravni dio (okolina Trebinja, Stoca, Nevesinja, Lištice, Imotskog i Travnika), a kod sedmoga je i držak tordiran (Luka kod Nevesinja). Posebno je zanimljiv jako dugačak štap bez uobičajenog drška koji drži sv. Kristofor, u blizini scene lova na jelena u Mokrom, kod Lištice.[528]

Stari Srbi su smatrali da je štap znak vlasti. Štaka se smatrala stalnim atributom sv. Jovana i sv. Save. „Sv. Savo je svojim čarobnim štapom izvodio vodu iz kamena, pretvarao gradove u jezera, oživljavao mrtve, slepom davao vid, ženi olakšavao porođaj, nerotkinji da rodi".[529]

Predstave štapa na stećcima zanimale su nekoliko istraživača umjetnosti stećaka. Tako se najprije M. Karanović zadržao na pojavi štapa u Baštini, kod Skender-Vakufa. Pri tome je on pomišljao na štap kao simbol velikodostojnika Crkve bosanske, ali i na štapove koje su nekada nosili ugledni ljudi u selima Povrbasja.[530] I. Renđeo je opisao nekoliko štapova sa stećaka i pronašao nekoliko analogija štapova koji su na Zapadu od VII do XII v. nosili biskupi i opati. Naveo je podatak da su ti zapadni štapovi do XI v. bili obične veličine, u obliku slova T, ili sa nešto povijenim drškom, a da su od tada postali visoki kao čovjek, sa spiralno povijenim drškom. On misli da štapovi na stećcima pripadaju djedu i gostu Crkve bosanske.[531] A. Solovjev je štapove na stećcima vidio kao atribute najviših sveštenika Crkve bosanske. Kao povod i glavni razlog za to svoje stanovište on nalazi u predstavi štapa u ruci ljudske figure iz Humskog, kod Foče, gdje se nalazi i natpis u kojem se kaže da je to spomenik gosta Milutina, i na predstavi štapa u ruci sjedeće figure, uz motive otvorene knjige, zatim pijetla i čaše, u Hočevlju, kod Breze.[532] J. Šidak je izrazio misao da se štap na stećcima uopšte ne odnosi na sveštenike, nego na civilna lica.[533] Sv. Radojčić je u polemici sa Solovjevom istakao da su štap i knjiga „stereotipni atributi sveštenstva" uopšte, a ne samo bogumilskih sveštenika.[534] Slično mišljenje ima i M. Vego, koji je rekao da štap nije specifično obilježje bogumilskog dostojanstvenika, nego svih kaluđera uopšte.[535] M. Miletić je ustanovila da su štapove, slične biskupskim i onim viših sveštenika na Zapadu, o kojima je pisao I. Renđeo, nosili kaluđeri reda sv. Vasilija na Istoku, reda koji je i inače, po njenom mišljenju, mogao imati posrednog utjecaja na crkvene prilike u srednjovjekovnoj Bosni.[536] Pišući o novopronađenom natpisu na stećku krstjanina Ostoje u Zgunji, kod Srebrenice, i štapa na istome spomeniku, ja sam o štapovima na stećcima rekao da se oni ne mogu pripisati samo djedu ili gostu, nego vjerovatno svim sveštenicima Crkve bosanske.[537] Napominjem da je L. Katić, povodom nalaza tordiranog štapa u Imotskoj krajini, rekao da bi on mogao da bude znak vlasti i časti pokopanoga.[538] Prilikom studijskog putovanja kroz Tursku 1977. god. doznao sam da su u Anadoliji šehovi nosili drvene štapove sa povijenim i na krajevima malo uzdignutim drškom, kakvi se nalaze i na našim stećcima. U crkvi sv. Josipa u Kotoru nalazi se reljef sv. Antuna Opata, koji u desnoj ruci drži biskupski štap.[539]

Sl. 88. — Stojeći portret gosta Milutina sa štapom i knjigom na stubu u Humskom kod Foče (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

Smatram da će pitanje štapa na stećcima još biti predmet interesovanja stručnjaka, naročito na relaciji civilna ili sveštenička oznaka. Ali, uzimajući u obzir rezultate istraživanja M. Miletić i I. Renđea i mišljenja Sv. Radojčića i M. Vega, mislim da dosta opravdanja ima pretpostavka da štapovi na stećcima simbolizuju bosanskog sveštenika uopšte.

Motiv *knjige* je ustanovljen samo na tri stećka, i to na sljemenjaku u Hočevlju, kod Breze, na stubu u Humskom, kod Foče i na ploči u Miranju, kod Zadra. Ova ploča bi mogla biti i iz relativno kasnijeg vremena. U Hočevlju je to otvorena dosta velika knjiga, koju jednom rukom dodiruje ljudska sjedeća figura.[540] U Humskom stojeća muška figura jednom rukom drži povisoko podignutu knjigu (u drugoj ruci je štap). Natpis na tome stubu govori o grobu gosta Milutina, pa se može pretpostaviti da se ovdje radi o portretu toga gosta.[541] Na ploči u Miranju uz knjigu je predstavljena čaša, kalež, što je oznaka svešteničkog groba.

Na stećku iz Hočevlja, kao i na stećku iz Humskog, osim knjige, uz figuru je isklesan štap. Kako je o štapu već bilo govora kao o mogućem atributu svešteničkog zvanja, moglo bi se pretpostaviti da i knjiga pripada svešteniku. S obzirom na to da spomenik iz Humskog pripada gostu Milutinu, monahu Crkve bosanske, to su zagovornici teze o pripadnosti stećaka bogumilima i predstavu na stećku iz Hočevlja objasnili kao predstavu djeda, ili nekog drugog velikodostojnika te crkve, koji se služi evanđeljem. Poznato je, međutim, da su na romaničkim sarkofazima evanđelisti predstavljani sa evanđeljem. Na fresci crkve u Davidovici, između Prijepolja i Pljevalja, iz XIII v., vidi se sveštenik koji u dosta izdignutoj ruci drži knjigu. Sv. Radojčić je upozorio na sarkofag jednog episkopa u crkvi S. Zeno u Veroni, za koji je rekao da „mnogo potsjeća na hočevaljski reljef".[542] Radojčić je i za knjigu rekao da ne znači ništa specifično heretičko, nego da, kao i štap, predstavlja stereotipni atribut sveštenstva.[543] M. Vego je rekao da knjiga u ruci gosta Milutina ne mora da znači evanđelje, nego vjerovatno „spise diplomatije" (gost Milutin se bavio i diplomatskim poslovima — nap. moja).[544]

Mislim da ima puno razloga da pretpostavimo da knjiga na stećcima predstavlja evanđelje koje je simbol svešteničkog poziva.

Motiv *čaše* ustanovljen je na 13 stećaka, od kojih na jednome u dva primjerka. Njihov geografski raspored je ovakav: 6 primjeraka u Hercegovini, 5 u istočnoj Bosni, 1 u centralnoj Bosni i 1 u Dalmaciji. Napominjem da je primjerak iz Hočevlja (stećak na kome je sjedeća figura, sa knjigom i štapom) neobično oblikovan i da sam kružno udubljenje na dlanu figure — krsta u Raškoj Gori, kod Mostara, shvatio kao projekciju čaše.[545] Ovi motivi su obično samostalni. U jednom slučaju je čaša u ruci sjedeće (?) figure (Banja Stijena, kod Rogatice), uz sto i štap, a u jednome je prikazana samo ruka koja drži čašu (Međaš, kod Tuzle).[546] U jednome od ostalih slučajeva uz čašu je prikazana knjiga.

Motiv čaše nije neobična pojava na starijim, pa i na novijim nad-

grobnim spomenicima. Čašu na štitu vidio sam na nadgrobnoj ploči iz

XVI v., sa glagoljskim epitafom koji se odnosi na župnika Stipana Dekovića u Muzeju u Poreču. U Srbiji je nađena nadgrobna ploča iz XIX v. sa predstavom čaše. U ćirilskom epitafu se kaže da je to spomenik jereja Milivoja Antonovića, iz sela Prnjavora.[547] U grobu ispod stećka Radače Čihorić — Polihranije u Veličanima, u okolini Trebinja, nađena je staklena čaša,[548] a tako isto i u grobu ispod stećka kaznaca Sanka u Biskupu, u okolini Konjica.[549]

Po nekim okolnostima možemo zaključiti da su čaše na našim spomenicima vezane za pokopana sveštena lica. U Hočevlju je to sjedeća figura sa štapom i knjigom, za koju sam naprijed rekao da se odnosi na nekog crkvenog velikodostojnika, u Banji Stijeni je štap u blizini figure, u Miranju je knjiga do čaše, a u Raškoj Gori figura u drugoj ruci drži krst. I na novijoj ploči u Srbiji čaša je vezana za pokopanoga sveštenika. Zbog svega toga mislim da su motivi čaša na stećcima predstave crkvenih obrednih kaleža-putira, koji, poput štapa i knjige, simboliziraju sveštenički poziv.

*
* *

Svi ovdje navedeni simboli zanimanja javljaju se oko 115 puta.

Kako smo vidjeli, petnaest vrsta osnovnih motiva ove grupe odnosi se na poljoprivredna zanimanja, zatim na tri vrste zanata — klesarski, kovački i cipelarski, te na sveštenički poziv. Upada u oči da se njihov geografski razmještaj uglavnom odnosi na Dalmaciju, kada se tiče poljoprivrednih zanimanja i cipelarstva, s iznimkom srpa, koji se nalazi u istočnoj Bosni, te na Bosnu i Hercegovinu, tačnije na krajeve istočne Bosne, kada se tiče ostalih vrsta motiva. Samo se, iznimno, neki od ovih bosanskohercegovačkih motiva nalaze u Imotskoj krajini ili u primorju. I po broju i po veličini prostora na kojem se nalazi, ovdje dominira motiv štapa, sa svojih 12 varijanti oblika (tabela br. XIX), a ako mu pridodamo motive knjige i čaše, onda vidimo da simboli svešteničkih zvanja zauzimaju gotovo 50% ukupnog broja svih motiva ove grupe.

Osim izvjesnog manjeg broja štapova, motivi ove grupe, može se reći, nisu bili zapaženi pa samim tim ni proučavani.

Većina vrsta ovih motiva se nalazi na srednjovjekovnim i kasnijim nadgrobnim spomenicima u našoj i drugim evropskim zemljama (štap i knjiga na romaničkim sarkofazima, čekić, visak i nakovanj na starim južnofrancuskim spomenicima, scena oranja na našim srednjovjekovnim freskama, poljoprivredne alatke, cipele i čaša na pločama XVII i XVIII v. u našem primorju, itd.). Zbog toga nas ne treba da iznenađuje njihova pojava na stećcima. Radi se o oznakama zanimanja koja su u svoje vrijeme bila cijenjena. Impresionira pažnja koja je na taj način odavana svešteničkim ličnostima. Veoma je zanimljivo to što je evidentirano 12 primjeraka znakova klesarskog zanata, u čemu vidim obilježavanje i isticanje društvene vrijednosti poslova izrade stećaka.

Iako će ovdje navedeni motivi biti predmet daljeg proučavanja, prvenstveno motivi štapova, mislim da postoji više opravdanih razloga za pretpostavku da svi motivi stećaka ove grupe predstavljaju simbole ondašnjih cijenjenih zanimanja pokopanih lica.

PREDSTAVE ŽIVOTINJA

Ovdje su tretirane individualne predstave životinja na stećcima. Postoji šest glavnih životinjskih vrsta, i to: jelen, konj, pas, lav, zmija i ptica. Na stećcima se, osim toga, javlja i manji broj nekih drugih životinja, kao što su vepar, medvjed i vuk, a zastupljena je i poneka životinja fantastičnog izgleda, pa sam ih uvrstio u ostale predstave.

Mnogi motivi ove grupe javljaju se i kao elementi kompozicija sa ljudskim i životinjskim predstavama, kao npr. u prikazima lova i turnira, ali sve te scene sačinjavaju zasebne grupe motiva.

Kako će se vidjeti, motivi ove vrste su dosta dobro zastupljeni na stećcima. Raspoređeni su na maltene čitavom teritoriju ovih spomenika, ali je njihova koncentracija na određena područja prilično uočljiva. U njihovom klesanju primijenjen je isti tehnički postupak, pretežno plastično klesanje, ali i urezivanje u kamenu plohu. Ima dosta rustičnih, nezgrapnih i inače slabo urađenih predstava, ali su mnoge sasvim pogođene, skladne inventivne i pune života.

1 — *Jelen*

Od svih predstava životinja na stećcima jelen se naročito ističe. Ta životinja je relativno najviše zastupljena, prostire se na širokom području i nalazi se na svim vrstama oblika stećaka, ali pretežno na sljemenjacima i visokim sanducima, i to na najvažnijim mjestima njihovih ploha. Dobija se utisak kao da su ovim motivima majstori poklonili posebnu pažnju. Javlja se ukupno u oko 100 primjeraka.

Kao samostalan motiv (izuzimajući ga u kompozicijama s drugim figuralnim predstavama), jelen se najviše pojavljuje na stećcima u okolini Ljubinja (22 puta), a potom u okolini Nevesinja i Kalinovika. Malo ga ima u okolini Kupresa, vrlo rijetko se javlja oko Stoca, u Popovu polju i u Crnoj Gori, a nikako ga nema oko Lištice, Ljubuškog, Duvna, u centralnoj i istočnoj Bosni, u Srbiji i u primorju. U nekim područjima ga, ipak, nalazimo u scenama, kao npr. u centralnoj Bosni, Imotskoj krajini, oko Ljubuškog i Lištice, u Popovu polju, kao i na Blidinju i u Ziemlju. (Uz put napominjem da se jeleni naročito ističu u scenama oko Ljubinja i Kalinovika, zatim u Popovu polju, a onda i na Kupresu i Blidinju.)

U ogromnom broju slučajeva motiv se zaista odnosi na jelena, sa rogovima na kojima se vide parošci. Među najljepše primjerke osamljenih jelena spadaju dva iz okoline Kalinovika.[550]

Sl. 89. — Motiv srne na sljemenjaku na Dugom polju (Blidinje), između Treskavice i Vran-planine.

Sl. 90. — Motiv jelena pokraj izvora vode na stećku u Bitunjoj u široj okolini Stoca.

Sl. 91. — Motiv stilizovanog jelena na štitu sa mačem u Uboskom kod Ljubinja.

U više slučajeva su predstavljene košute, a ne jeleni. Mlada srna je, npr., predstavljena na sljemenjaku nekropole na Dugom polju (Blidinje) — sl. br. 89.[551] Koji put se uz košutu vidi lane.[552]

U nekoliko slučajeva jelen je predstavljen odmah do izvora vode, npr. u Bitunjoj, kod Ljubinja (sl. br. 90) i u okolini Kupresa.[553]

Ponekad je jelen korišten kao heraldička oznaka. Tako se nešto stilizovan jelen nalazi na štitu u Uboskom, kod Ljubinja (sl. br. 91).[554]

Sl. 92. — Motiv jelena sa pticom na hrbatu na sljemenjaku u Uboskom kod Ljubinja.

Više puta je sa jelenom vezana ptica, nekada ona stoji na leđima ili rogovima jelena, a nekada je u njegovoj neposrednoj blizini.[555] Ponekad je krst ili neki biljni motiv isklesan u neposrednoj blizini jelena, kao npr. na Kupresu ili Ludmeru, a u okolini Žabljaka vidimo luk pokraj jelena. Česte su predstave nizova jelena ili košuta, npr. u Premilovu Polju, kod Ljubinja,[556] u Popovu polju, ili u Domaševu, kod Trebinja.[557]

Sl. 93. — Predstava niza jelena sa pticama na hrbatima na sanduku u Uboskom kod Ljubinja.

* * *

Kao likovni motiv jelen je dosta korišten u raznim zemljama i vremenima, naročito u scenama lova, ali i inače. Tako ga nalazimo na rimskim cipusima.[558] Đ. Basler kaže da je jelen kao elemenat u rimskoj epohi zadržanog Orfejevog kulta, nađen na mozaicima i nadgrobnim spomenicima u nekim našim krajevima.[559] Isti autor nalazi jelena na portalima, krstionicama i zidovima romaničkih crkava u nekim krajevima Austrije i Njemačke.[560] I pored opšteg islamskog stanovišta da se u umjetnosti ne upotrebljavaju figuralne predstave, svjedoci smo upotrebe motiva životinja, a u tome okviru i jelena, kako u mozaiku tako i u slikarstvu i tekstilu kod raznih islamskih naroda od VII v. pa dalje.[561] Ovaj motiv je često klesan na romaničkim crkvama. Tako ga vidimo, npr., kod ulaza u podzemlje crkve S. Zeno u Veroni i na fasadi crkve S. Michele u Paviji.[562] J. Šale kaže da se jelen nalazi na kapitelima brojnih romaničkih crkava.[563] Vidimo ga i na nadgrobnim srednjovjekovnim spomenicima, tako, npr., na nadgrobnoj ploči gotičke crkve S. Maria Novella u Firenci. Napomenimo i to da se niz od pet gazela nalazi na nadgrobnim stelama iz Mikene.[564]

I u našim krajevima nalazimo jelena. Tako je on, uz ostale životinje, isklesan na naslonu drvene korske klupe u splitskoj katedrali.[565]

Nalazimo ga na duboreznim vratima manastirske crkve u Treskavcu, u Makedoniji (XV v.)[566] i na tzv. postsasanidskim čašama u Srbiji, koje se upotrebljavaju u crkvenim obredima.[567]

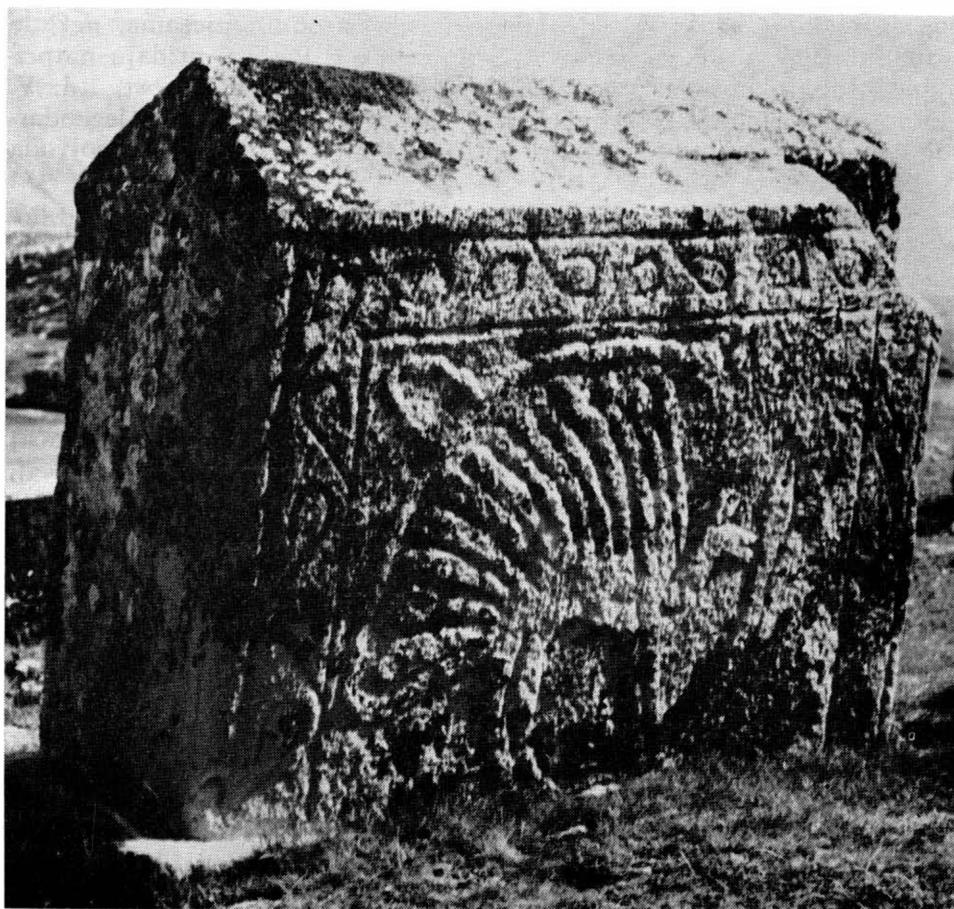
Kao sveta životinja jelen je poznat u Maloj Aziji još od druge polovine trećeg milenija.[568] Kaže se da je jelen još u predistoriji simbolizirao besmrtnost ljudske duše. S. Zečević kaže da je jelen, analogno vjerovanjima evropskih naroda u predistoriji, i u našem srednjem vijeku, kao htonska životinja, mogao imati veliku ulogu u mrtvačkom ritualu,[569] a D. Srejović misli da su naši narodi još u XIV v. vjerovali u neko božanstvo u obliku jelena koje gospodari dušama umrlih.[570] U kršćanstvu jelen simbolizira dušu. Prema psalmu 42 Psaltira koji glasi: „Kao što košuta traži potoke, tako duša moja traži te, bože", proizlazi da usamljen jelen simbolizira dušu umrloga pravednoga kršćanina.[571] Često se jelenu pridaje značenje predvodnika ili prenosnika duša na putu za drugi svijet. Ponekad se čak identificira sa samim Kristom, jer se kaže „Sam Krist je jelen među jelenima".[572] Po G. Wilkeu, jelen je u savezu sa mjesecom, kao božanstvom podzemlja iz indoevropskih bajki. Grci su ga žrtvovali Artemidi, a važnu ulogu je imao i u Dionizovom kultu. Kaže da se jelen nalazi na kavkaskim bronzanim sjekirama, jer je i sjekira bila jedan od simbola božanstva mjeseca.[573] Š. Kulišić navodi kako je ustanovljeno postojanje kulta jelena na balkanskom području još u preistorijskim kulturama. Nešto kasnije je jelen doveđen u vezu sa mjesecom i podzemnim svijetom, a onda i sa pojedinim božanstvima i svetiteljima (Artemida, Dijana, Apolon, sv. Đorđe). Tako je jelen žrtvovan starogrčkim božanstvima lova — Artemidi i Apolonu. U etrurskoj umjetnosti se jelen javlja kao simbol mjeseca.[573a] Prema arheološkim nalazima, vidi se da je božanstvo jelena bilo poznato u jugoistočnoj Evropi još prije dolaska Kelta, a prema ostacima nekih narodnih običaja, može se reći da je taj kult i u našim krajevima sve donedavno bio zastupljen.[574]

Međutim, jelen je na stećcima najčešće klesan u neposrednoj blizini lovca, sokola, psa, ili u blizini samoga luka sa strijelom. Osim toga, vidimo ga na štitu kao heraldičku oznaku. Sve te okolnosti upućuju na mogućnost objašnjenja toga motiva na stećcima kao realne predstave. U srednjovjekovnoj Bosni je bilo dosta jelena, pa i pripitomljenih. U svijesti naših naroda jelen je uvijek smatran izvanredno privlačnom i lijepom životinjom s kojom se uporeďuju lijepi, gizdavi i ponosni ljudi, što se posebno odnosi na žene. U našoj narodnoj književnosti se na jednome mjestu ovako kaže: „Zaigra se mlada niz svatove, kano jelen od godine dana".[575] I okolnost da se na stećcima ne predstavljaju samo jeleni nego i košute, pa i lanad, ne ide u prilog tretiranja ovoga motiva kao predstave kultne životinje.

Kako izgleda, jelen je kao likovni motiv u starokršćanskom periodu, kao i u ranom srednjem vijeku, imao vrijednost istaknutog simbola čovjekove duše i bio vezan za posmrtni kult, ali je ta simboličnost u doba stećaka bila već zaboravljena, zbog čega njegova pojava na stećcima, po mome mišljenju, ima više karakter realne predstave, vezane za lov i društveni ugled brojnih članova feudalnih porodica, a može se govoriti i o jelenu kao dekorativnom motivu, koji je u našoj narodnoj umjetnosti često korišten.

Za razliku od dosta velikog broja predstava konja u zajednici sa čovjekom, koji ga jaše ili vodi, zatim u raznovrsnim scenama, naročito u scenama lova na jelena, predstava samostalnog, osamljenog konja je rijetka pojava. Takvih motiva, koje sigurno možemo prepoznati, nema više od petnaestak, od čega u zapadnoj Bosni — 4, centralnoj Bosni — 3, istočnoj Bosni — 2, zapadnoj Hercegovini — 2, istočnoj Hercegovini — 3 i u Dalmaciji — 1. Neki od tih primjeraka predstavljaju osedlane i opremljene konje, npr. u Selinama kod Gruda.[576] U okolini Šibenika sam našao konja na štitu.[577] U ovaj broj su uračunata i dva neobična, sasvim originalna slučaja, za koje bi se moglo reći da su predstave krilatih konja. Jedan od njih se nalazi u Varošištu, kod Rogatice,[578] a drugi na Dugom polju, u okolini Duvna.[579] Sljemenjak sa predstavom konja u Kupresu u narodu je poznat kao spomenik junaka iz narodnih pjesama Alije Đerzeleza.[580] Samostalnoj i osamljenoj predstavi konja sasvim je bliska predstava konja sa jahačem, kakvih motiva na stećcima ima preko 50 primjeraka.

Sl. 94. — Motiv krilatog konja (opasanog zmajem) na sljemenjaku na Dugom Polju (Blidinje), između Treskavice i Vran planine.

Klesarski postupak kod izrade ovih motiva bio je nejednak, pretežno pažljiv i kvalitetan. Motivi su redovno plastično predstavljeni.

*
* *

Kao likovni motiv konj je kod svih naroda i u svim vremenima obilno predstavljan, najviše u vezi sa lovom i junačkim igrama, ali i kao osamljena pojava. Možemo ga vidjeti na starokršćanskim spomenicima, na romaničkim i gotičkim crkvenim fasadama, na gotičkim zapadnoevropskim tapiserijama, kao i na raznim spomenicima i predmetima islamske umjetnosti. I sveci se često prikazuju na konjima, npr. sv. Zoilo na srebrnozlatnom relikvijaru u Zadru (XIV v.).[581]

Prema mišljenjima nekih etnologa, konj na nadgrobnim spomenicima, slično objašnjavanju jelena, predstavlja nosioca duša.[582] Postoji običaj da se u pogrebu nekog uglednika, posebno vojnika i ratnika, vodi njegov osedlan konj.[583] Na nadgrobnoj steli iz XVI v. u Milićima, na području stare Raške, isklesan je portret pokojnika, sa mačem u desnoj ruci, a ispod njega je predstava njegovog osedlanog konja.[584] Sasvim je vjerovatno da i predstave osedlanih osamljenih konja na stećcima evociraju uspomenu na njihove preminule gospodare.

Na duboreznim vratima manastira Treske, u Makedoniji, vidimo krilatog konja, sličnog onima na stećcima u Varošištu i na Blidinju. Poznat je konj krilaš ili vilenjak iz naših narodnih pjesama, nekada zvani Jabučilo, kome se, poput grčkog antičkog Pegaza, pridaju natprirodne osobine: munjevita brzina, neodoljiva sila, neranjivost, itd. V. Ćurčić misli da bi takav konj mogao obilježavati grob nekog legendarnog junaka.[585] Po narodnom predanju, takvog konja je imao vojvoda Momčilo (prva polovina XIV v.).

Kao poslušna, vjerna i inteligentna životinja, konj je u srednjovjekovnoj Bosni u mnogim životnim situacijama bio neophodan i cijenjen čovjekov pratilac. Dobar konj i sjajna konjska oprema bili su ne samo potreba nego i znak društvenog ugleda. Junačke igre, do kojih je feudalac, i inače dobro stojeći čovjek veoma držao, nisu se mogle ni zamisliti bez dobrog konja i junačke opreme. Zbog toga je razumljivo što se konj predstavlja na nadgrobnim spomenicima. I za tursko doba u Bosni i Hercegovini može se to isto reći. Poznat je, npr., veliki značaj turskih konjaničkih odreda, tzv. akindžija, ili konja koji su učestvovali u megdanima. Otuda i pojava motiva konja na muslimanskim nišanima.

Mislim da se pojava konja na stećcima, još sigurnije nego pojava jelena, može objašnjavati kao obilježje trajne uspomene na sahranjenog, koji se kao ugledan čovjek za života osobito isticao s konjem u vojnim pohodima, megdanu ili u lovu.

3 — *Pas*

Iako se pas često javlja u raznovrsnim scenama, najviše u scenama lova na jelena, a potom i na vepra, on se kao samostalan motiv dosta rijetko susreće na stećcima. Evidentirano je svega 11 primjeraka motiva samog psa, i to po jedan primjerak u okolini Sarajeva, Čitluka,

Gacka, Stoca, Trebinja i Žabljaka, dva primjerka su ustanovljena u okolini Rogatice, a tri u okolini Kalinovika. Postoji, doduše, još nekoliko primjeraka koji su nejasni i sporni, za koje neki kažu da su psi, a neki da su lavovi. Pošto mi izgledaju najsličniji lavovima, ja sam ih tamo i uvrstio. U vezi s tim, napominjem da Vl. Palavestra životinju na stećku Radivoja Vlatkovića u Opličićima, kod Stoca, za koju se i u natpisu toga spomenika kaže da je lav (A VREBA LAV...), smatra psom, zbog toga što se u našim narodnim pjesmama pas ponekad naziva lavom („Tad zavrišta devet dobrih konja i zalaja devet ljutih lava...").[586]

Jedan pas u Žepi, u okolini Rogatice, koji trči, ima neobično stilizovanu glavu, sličnu ptičjoj.[587] Jedan od tri primjerka iz okoline Kalinovika je na nekropoli u Gornjim Barama. To je vrlo vjerna i lijepa figura psa, sa izdignutom glavom, otvorenih ralja i isplaženog jezika i sa

Sl. 95. — Predstava psa na sljemenjaku u Gvoznu kod Kalinovika.

dugačkim gore zavinutim i zakovrčenim repom.[588] Druga dva primjerka su u Gvoznu. U jednome slučaju je to snažna životinja, pognute glave, otvorenih usta, isplaženog jezika i gore i naprijed zavijenog repa, a i u drugome slučaju je slična figura, samo u normalnom stavu, sa razvijenim grudima i također gore i naprijed zavijenim repom (sl. br. 95).[589]

Zanimljivo je da se i psi, slično jelenima i pticama, ponekad prikazuju u nizu, u koloni, npr. u okolini Nikšića i Cavtata.

Kako vidimo, osamljeni psi se nalaze skoro isključivo na području Bosne i Hercegovine, i to uglavnom u planinskim, stočarskim predjelima. U tome pogledu se ističe područje Kalinovika, gdje, osim ovih, postoje još 22 scene u kojima su predstavljeni i psi.

*
* *

Pse kao likovne motive možemo naći na romaničkim arhitektonskim objektima u evropskim zemljama. Đ. Basler ih je evidentirao na benediktinskim crkvama u nekim krajevima Austrije i Njemačke.[590] Taj motiv se nalazi i na nadgrobnim spomenicima, tako npr. na rimskim cipusima i na starokršćanskim sarkofazima.[591] Motiv psa se nalazi i na nadgrobnim pločama gotičke crkve S. Maria Novella u Firenci.[592] Pse nalazimo i na muslimanskim nišanima XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini.[593]

Pas je veoma vjerna i korisna životinja. Stanovnik planine i stočar u srednjovjekovnoj Bosni nije mogao opstati bez psa koji ga je čuvao i štitio od mnogih opasnosti. Ni lov na divljač se nije mogao zamisliti bez dobrih pasa. Kako se ova životinja na stećcima najčešće pojavljuje u planinskim krajevima i u vezi sa jelenom i sokolom, mislim da nema sumnje da se radi o realnoj predstavi. Ovaj motiv na stećcima obilježava grob čovjeka za koga je, dok je bio živ, izvjestan pas značio veoma mnogo — bio zaštitnik života i imanja, a u lovu njegova „desna ruka".

4 — *Lav*

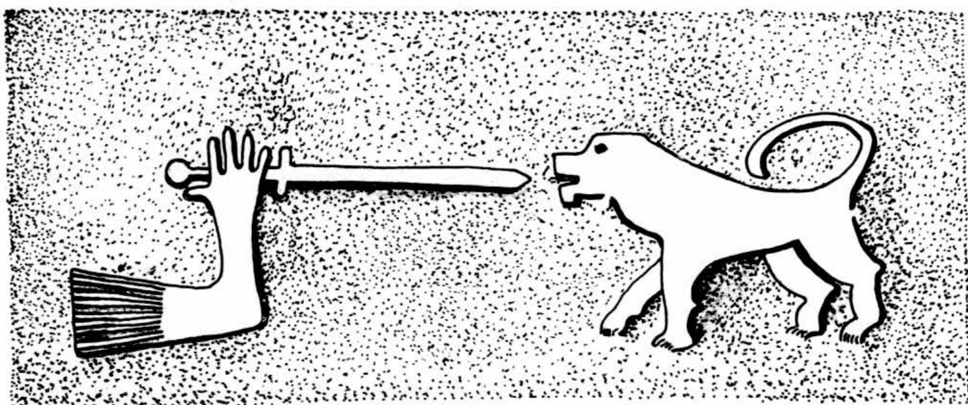
Motiv lava nije česta, a ni rijetka pojava na stećcima. Javlja se 38 puta, od toga 20 puta u istočnoj Hercegovini, relativno, najviše u okolini Stoca (6 puta). Brojno stanje u ostalim područjima je slijedeće: zapadna Hercegovina — 5, centralna Bosna — 4, istočna Bosna — 3, Srbija — 2, Crna Gora — 1, Dubrovačko primorje — 3.

U nekoliko slučajeva nije samostalna pojava. Tako se u Brotnjicama (Konavli) i Uboskom, u okolini Ljubinja, lav bori sa zmajem u tri maha.[594] U tri slučaja ruka zabija mač u ralje razjarenog lava — u Vranjskoj, kod Bileće, Nekuku, kod Stoca i u Trebečaju, kod Trnova.[595] U Donjoj Zgošći i u Boljunima lav je svezan za stablo.[596] U Boljunima je, osim toga, jedanput lav predstavljen zajedno sa konjem i nekom životinjom sličnom krupnom zelembaću, drugi put u zajednici sa istim takvim zelembaćem, a u Opličićima ga vidimo uz srnu i psa.[597] U Trstenom, kod Dubrovnika, lav je na štitu, a isto tako, samo više stilizovan, nalazi se na štitu u Gvoznom, kod Kalinovika i u Uboskom, kod Ljubinja.[598]

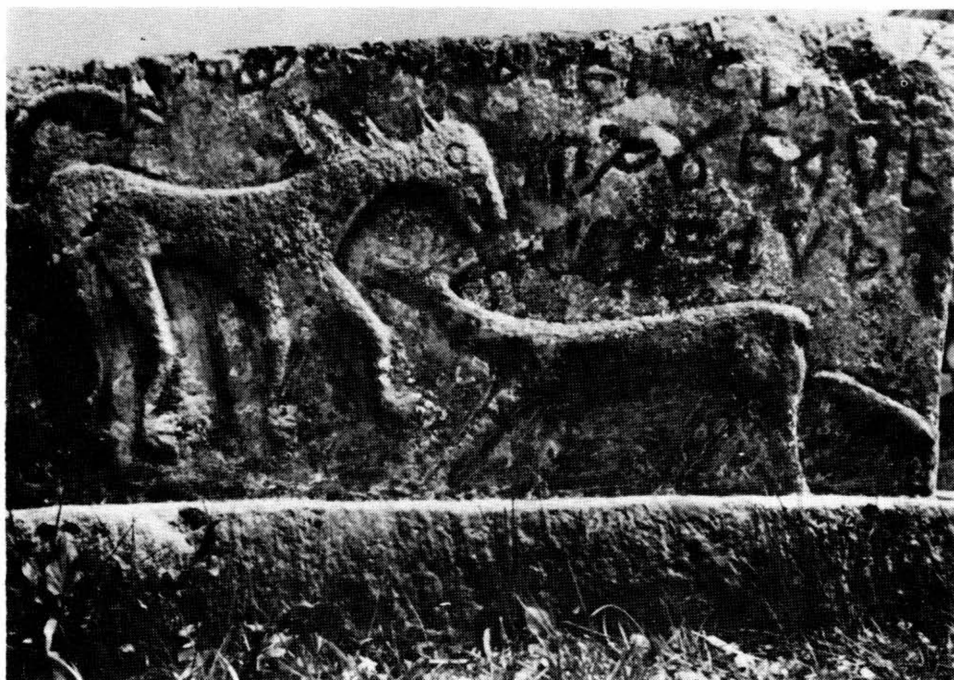

Sl. 96. — Lav u borbi sa zmajem na sljemenjaku u Uboskom kod Ljubinja.

U navedenom broju nalaze se 2—3 primjerka za koja se ne može sasvim sigurno tvrditi da su to predstave lavova, jer je, npr., jedna od njih odveć stilizovana (Gabrili, kod Cavtata), a druge sliče predstavama pasa, ali treba reći da je moguće da i neke od već naprijed navedenih predstava pasa pripadaju grupi lavova. Nije čudo ako su se neki istraživači stećaka u tome pogledu teško snalazili. M. Wenzel, npr., ništa ne kaže o motivima lavova, kao da ih uopšte nije zapazila.[599] Većina predstava ove grupe je uveliko slična lavovima — povelika glava, sa isplaženim jezikom, snažna prsa, naznačena griva, gore i naprijed zavijena repina, obično kitnjastog razvedenog završetka, pandže na noga-

Sl. 97. Ruka zabada mač u ralje lava na sanduku u Trebečaju kod Trnova.

Sl. 98. — Motiv lava (sa srnom i psom) na sanduku sa postoljem u Opličićima, u okolini Čapljine (Grubačev lav).

ma. Svojim izgledom se nešto razlikuju primjerci iz Boljuna i Opličića, koji su mršavi i sa vrlo rijetkom grivom. Razlikuju se i primjerci u okolini Lištice, koji imaju ili neobično veliku grivu, ili odveć kitnjast rep.[600]

Sl. 98a. — Motiv lava (?) na stećku u Barevištu kod Lištice.

*
* *

Na starokršćanskim spomenicima često su korištene predstave životinja, a među njima i lav. Ć. Truhelka kaže da je lav na starokršćanskim sarkofazima počesto predstavljan kako lovi druge zvijeri i da u takvim slučajevima nema simbolično značenje, ali kada se bori sa zmajem ili zmijom da simbolizira paklene napasti.[601] U ranom srednjem vijeku, sve do početka romanike, izgleda da je lav rijetko kada poslužio kao likovni motiv; u romaničkom bestijariju, međutim, on je važan elemenat.

Ispod uspravne figure Krista na južnom dovratniku crkve sv. Andrije u Barletti (XIII v.) nalaze se dvije životinje od kojih je jedna lav (oštećeno).[602] U umjetnosti islamskih naroda, posebno kod Perzijanaca i Seldžuka, korišteni su životinjski motivi. Na seldžučkom dvorcu u Konji, iz XIII v., prikazan je vladar na konju kako svladava lava.[603] Lavove, uz ostale životinje, vidimo na mozaicima sale Ruđera II dvorca u Palermu, iz XII v.[604] U Ferari sam vidio grb jednog kastela, iz XIV v., na kojemu je prikazana borba dvaju lavova sa zmajevima.

Bezbrojni su primjeri predstava lavova u našim krajevima. Na ciboriju uzidanom u vrata sakristije katedrale u Kotoru, datiranom u XI v., nalazi se isklesan lav koji progoni neku manju životinju (vjerovatno janje).[605] I na fragmentu iz Prevlake, kod Kotora, postoji predstava lava, koja je još sličnija onim na našim stećcima.[606] Vrlo slična predstava se nalazi i na ciboriju u Ulcinju (danas u Narodnom muzeju u Beogradu). Takav lav je i na ciboriju iz Komolca, u Rijeci dubrovačkoj. Slična ovim je i predstava lava (isplažen jezik, zavinuta i razgranata repina, jedna prednja noga malo podignuta) nalazi se na južnom nadvratniku katedrale u Splitu, kao i na škropionici iste crkve.[607] Na reljefima ruševina kasnoantičke bazilike u Zenici nađene su dvije predstave lava, u jednom od ta dva slučaja lav se bori sa zmijom.[608] I u nedavno nađenim ostacima starobosanske bazilike u Predjelu, kod Foče, nađen je reljef lava.[609] I. Nikolajević kaže da je lav česta pojava na nekim skulpturama iz centralnih i jugozapadnih krajeva naše zemlje. Na prostoru od Zadra do Bojane lavovi su prikazani na dva načina: ležeći sa podvijenim repom i u skoku, sa repom zavitlanim iznad tijela. Lav iz Predjela, po njenom mišljenju, spada u ovaj drugi tip. Na Radovanovom portalu u Trogiru vidimo i scenu u kojoj lav, sa otvorenim raljama, napada na zmaja koji se još opire.[610] Slične predstave se nalaze i na ulomku s Lokruma.[611] I. Petricioli kaže da se motiv lava u borbi sa ostalim životinjama ili sa plijenom koji mrcvari često javlja u dalmatinskom romaničkom kiparstvu.[612] U našim krajevima lav se najčešće javlja kao heraldička oznaka. Tako ga vidimo na pečatima srpskih despota Vuka (1387. g.), Đurđa (1445. g.) i Lazara Brankovića (1457. g.).[613] Lav je heraldička oznaka i bosanskohercegovačke velikaške porodice Hranića-Kosača, što se može objasniti i rodbinskim vezama sa Brankovićima. Veliki vojvoda Sandalj Hranić-Kosača bio je oženjen Jelenom, udovicom Đurđa Stracimirovića-Balšića, kćerkom kneza Lazara, Herceg Stjepan Vukčić-Kosača kćerkom Balše III, koja je iz roda Brankovića a sin mu Vladislav Anom Kantakuzen, rođakom despotice Jerine Branković. Zbog toga se lav nalazi na pečatu knezova braće Stjepana, Radoslava i Ostoje Dragišića-Kosača, oko 1440. god.[614] I na pečatu Hercega Stjepana se nalazi takav lav, samo bez zadnjeg dijela tijela, a i njegovi sinovi Vladislav i Vlatko, kao i unuk mu Balša, imaju takve lavove na svojim pečatima.[615] Pretpostavlja se da je i grb Sandalja Hranića-Kosače bio isti takav.[616] Nedavno je P. Anđelić pronašao grb na kamenoj kruni jedne cisterne u Dubrovniku koji iznad štita i kacige ima lik prednjeg dijela robustnog lava, čije šape drže zastavu, pa misli da pripada Hercegu Stjepanu Vukčiću.[617] Zanimljivo je što se i na dukatu posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića nalazi reljef lava.[618] To se može objasniti okolnošću da je Stjepan Tomašević bio oženjen Marom, kćerkom pokojnog srpskog despota Lazara i despotice Jelene Branković. Kako se na nišanu Mahmuta Brankovića, iz okoline Rogatice (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), nalazi predstava lava, očito je da narodno predanje koje govori da Mahmut potječe iz srpske despotske kuće Brankovića ima svoje opravdanje. I na štitu Hrvoja Vukčića, hercega splitskog, uz ruku sa mačem, nalazi se lav sa vrlo razgranatim repom i pandžama na nogama, što se može vidjeti na iluminaciji Hrvojevog glagoljskog misala, iz 1404. god. Osim toga, lav se nalazi i na mramor-

nim nadgrobnim pločama kraljevske kapele u Bobovcu, kao elemenat ikonografske kompozicije.[619] Dodajmo još da lav sa razigranim repom zauzima mjesto i na grbu Zane de Zaninusa, dvorjanika kralja Tvrtka I, kao i na grbu dubrovačke porodice Pečenića, iz XIV v.[620]

*
* *

Mislim da pojavu reljefnih motiva lava u borbi sa zmajem na stećcima u Uboskom i Brotnjicama treba shvatiti kao starokršćansku alegoriju borbe dobra i zla, koja je najprije mogla doći utjecajem i ugledanjem na takve slične motive iz repertoara kamene plastike romaničkoga stila u našem primorju. I za tri predstave lava i životinje slične zmaju (gušteru-zelembaću) u Boljunima moglo bi se to isto reći, zbog toga što se one ne razlikuju mnogo od prvih dviju. Njima su bliske i tri predstave zabijanja mača u ralje lava (Trebečaj, Nekuk, Vranjska). Mislim da one simboliziraju direktnu borbu čovjeka, dobrog kršćanina, sa „paklenim napastima" koje ga snalaze. Dva slučaja lavova privezanih za stabla možda predstavljaju pripitomljene leoparde, koji su uvezeni kao rijetki pokloni uglednim bosanskim feudalcima, u svrhu njihovog korištenja u lovu na opasne divlje zvijeri, kakvu je misao jednom saopštio Ć. Truhelka, ali će to prije biti ipak lavovi koji su ukroćeni i onemogućeni u svom djelovanju. I lavovi u Boljunima i Opličićima, koje pripisujem majstoru Grubaču, izgledaju dosta jadno i obesnaženo, i kao takvi više ne predstavljaju ozbiljne opasnosti za čovjeka — kao da je klesar htio da kaže kako je pokojnik uspio da se za života odrve svim napastima. Međutim, svi ostali primjerci lavova na stećcima, njih više od tri četvrtine ukupnog broja, čini se da imaju drugačije značenje. Oni su veoma slični naprijed navedenim heraldičkim simbolima. Kako se radi uglavnom o jugoistočnim krajevima Bosne, odnosno o području oblasti Kosača, čiji najugledniji članovi imaju takvog lava na svojim grbovima, najvjerovatnije je da su na stećke stigli sa ciljem da obilježe grobove koji pripadaju istaknutijim članovima te feudalne porodice, kao i njihovih rođaka — članova porodice Brankovića. U vezi s tim, treba reći da se u istorijskim izvorima XV v. spominju i bosanski kršćanski feudalci Brankovići, knezovi Radoslav i Radivoje, koji su vjerovatno bliski rođaci Mahmutovi.[621] Pošto i vojvoda Radivoje Oprašić, iz kraja oko Rogatice, odakle je i Mahmut Branković, ima gotovo potpuno jednako klesan i ukrašen stećak (nišan) kao i Mahmut, te na njemu identičan reljef lava, opravdano se može pretpostaviti da su njih dvojica također bliski rođaci. I pojava lava na stećcima u okolini Krupnja ima svoje razloge. Taj je kraj, naime, i nakon smrti despota Stefana, kada je Mačva pripala Ugarskoj, ostao u sastavu despotovine Đurđa Brankovića.[622] Odatle nije daleko Dragaljevac, sa druge strane Drine, gdje se također nalazi stećak sa predstavom lava. Tri primjerka od tih lavova su isklesana na štitovima (Trsteno, Ubosko, Gvozno), što nesumnjivo govori o simbolu grba.

5 — *Zmija*

I ovaj motiv ne spada u one koji se često, javljaju na stećcima. Po svom ukupnom broju je najbliži motivu lava. Evidentirano je ukup-

no 38 motiva zmija (u jednom slučaju su dvije, a u jednom drugom četiri zmije na istome spomeniku). Prema svom izgledu, sve ove zmije mogli bismo podijeliti na obične ili nešto stilizovane i na zmajeve. Šest pri-

Sl. 99. — Predstava zmaja koji hoće da proždere jare na sanduku u Vlahovićima kod Ljubinja.

Sl. 100. — Predstava konjanika koji kopljem napada zmaja koji je već uhvatio ruku žene na sanduku u Poljicu (Visočica planina), u okolini Konjica.

Sl. 101. — Motiv dvaju prepletenih zmajeva na sljemenjaku u Hodovu kod Stoca.

mjeraka zmajeva veoma sliče krupnim zelembaćima, a ostali su pravi zmajevi, sa krilima i razigranim repovima. U tri slučaja se zmaj bori sa lavom, u druga tri on je upravo svojim raljama uhvatio čovjeka, odnosno živinče, a u šest slučajeva su predstavljena po dva zmaja kako se prepliću.

Ovdje nisam ubrojao dvije zmije na muslimanskim nišanima iz XV v.

Teritorijalni raspored stećaka sa reljefnim motivom zmije izgleda ovako: centralna Bosna — 5, zapadna Bosna — 1, istočna Bosna — 1, zapadna Hercegovina — 1, istočna Hercegovina — 17, Imotska krajina — 5, Makarsko primorje — 3, Dubrovačko primorje — 4, Crna Gora — 1. Kako vidimo, gotovo polovina ukupnog broja otpada na istočnu Hercegovinu. U Srbiji nema ovoga motiva.

Većina zmija, posebno zmajeva, isklesana je pažljivo. Veoma impresivno djeluju primjerci zmajeva sa žrtvom u razjapljenim raljama. U Gvoznu, kod Kalinovika, zmaj upravo hvata glavu žene,[623] u Vlahovićima, kod Ljubinja, glava koze (jareta) već je u raljama bijesnog zmaja,[624], a na Visočici planini, u okolini Konjica, konjanik s kopljem navaljuje na zmaja koji je već zgrabio desnu ruku žene.[625] Zanimljive su stilizovane zmije u formi „pereca" na sanduku u Bistrini, u Dubrovačkom primorju.[626] Sasvim je neobičan, a i zagonetan, primjerak u Dugom polju, ispod Vran-planine (Blidinje), gdje zmija obavija krilatog konja.[627] Osobito su zanimljivi primjerci predstava dvaju zmajeva koji se simetrično prepliću, sa glavama kao u konja i sa krilcima, čije je klesanje zahtijevalo dosta vještine. Jedna takva stilizacija je u Hodovu,

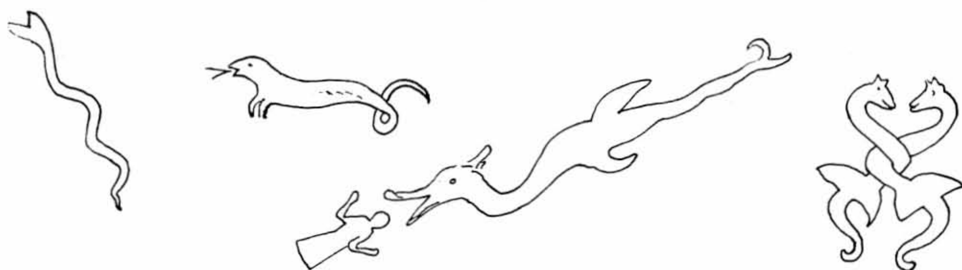

Sl. 102. — Predstava Grubačevog zmaja (uz konja i lava) na sanduku sa postoljem u Boljunima kod Stoca.

kod Stoca,[628] a druga u Podgradinju, u široj okolini Stoca, treća u Glumuni, također u široj okolini Stoca,[629] četvrta u Brštanici, u okolini Čapljine, peta je u Slivnu Ravnom, u Dubrovačkom primorju,[630] dok sam šestu pribilježio iz literature.[631] Ipak je najljepše i najinventivnije isklesan zmaj na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), sa krilima, snažnim nogama, prepletenim repom i plamenim jezikom.[632]

O primjercima borbe zmaja sa lavom bilo je riječi naprijed, u tekstu koji se odnosi na lava. Tim primjercima bi se mogao dodati i jedan iz Boljuna, gdje izgleda kao da se zmaj u obliku velikog zelembaća sprema za borbu sa lavom.[633] U toj sceni zmaj ima relativno velike noge i prepleten rep, a bez krila je. Velik je kao i lav. Po natpisu koji se tu nalazi, vidimo da je to klesao kovač Grubač. Analogno tome, i ostale zmajeve — guštere zelembaće u Boljunima možemo pripisati Grubaču.

Napominjem da se zmaj u Makarskoj nalazi na štitu.[634]

Sl. 103. — Zmija i zmajevi kao reljefni motivi stećaka.

*
* *

Zmije i zmajevi su poznati simboli paganske mitologije. S. Knežević kaže da se zmija nalazi na neolitskim nadgrobnim spomenicima, na sarkofazima ranog bronzanog doba i na urnama starih Grka i Slavena.[635] Na jednoj etrurskoj steli iz IV v. vidio sam scenu borbe konja (?) sa zmijom.[636] U Naroni je nađen antički kameni spomenik na kome su isklesane dvije zmije.[637] Zmija je korištena kao likovni motiv i u starokršćanskoj umjetnosti. Na freskama rimskih katakombi susrećemo morsku neman-zmaja kako guta čovjeka, kao predstavu biblijske legende o profetu Jonasu, a isti prikaz se nalazi i na Jonasovom sarkofagu u Lateranskom muzeju u Rimu.[638] Konstantin je naslikan kako gazi zmaja i baca ga u ponor. Na novcu je prikazan Konstantin II na konju kako gazi zmaja.[639] Iznad lijevog portala romaničke katedrale u Ferrari isklesana su dva zmaja koja se prepliću.[640] Na štitu u Franjevačkom samostanu u Schwatzu, u Austriji, zabilježio sam predstavu zmije koja hoće da

proguta dijete.[641] Rekli su mi da je to grb italijanske plemićke porodice Viskonti, iz koje je druga žena Maksimilijana I. Jedan kamen sa dva stilizovana zmaja, koja podsjećaju na stećke, našao sam u Zemaljskom muzeju u Stuttgartu, a malo potom ustanovio da je to primjerak romaničke kamene plastike iz Württemberga.[642] Na južnoj fasadi crkve S. Marco u Veneciji nalazi se reljef koji prikazuje zmaja kako guta čovjeka.[643] Zmaj u obliku guštera je i likovni elemenat orfičkog kulta.[644] Italijanska plemićka porodica Sforca je imala grb sa zmajem koji hoće da proguta čovjeka, a takav je i grb grada Milana.[645] Prepletene zmije, slične stilizacijama na stećku u Bistrini, nalazimo kod seldžučkih Turaka. Oni su ih zvali „mjesečevi čvorovi" i klesali su ih kako na javnim objektima tako i na nadgrobnim spomenicima.[646]

Motiv zmije se nalazi i na brojnim raznovrsnim spomenicima u našim krajevima. Sv. Đorđe i drugi sveci često su prikazivani kako ubijaju zmaja. Zmaj je predstavljen na sjedalima drvenog kora splitske katedrale i na njenim Buvinovim vratnicama, zatim na zabatu korčulanske katedrale iz XV v., onda na jednome kapitelu Mihoja iz Bara u Franjevačkom samostanu u Dubrovniku (XIV v.), na jednome luku i impostu vrata, kao i na konzoli trijema Kneževa dvora u Dubrovniku.[647] Zmiju nalazimo na grbovima, tako, npr., kod porodice Vršinić,[648] dalmatinsko-hrvatski feudalci Kačići su na svom grbu imali zmaja, na grbu omiške porodice Dešković, iz 1600. god., nalaze se dva prepletena zmaja, na grbu dubrovačke porodice Basegli (porijeklom iz Huma) vidimo zmaja. Zmaj je isklesan i na ulomku-spoliji na kući u Smokvinoj ulici, kao i na gotičkim vratima kuće u ulici od Buže u Dubrovniku.[649] Zmija je često prikazivana i u duborezu. Tako je nalazimo na stubu crkve Krivaje u zapadnoj Srbiji.[650] Zmajeve, kako obične tako i prepletene, baš kao na stećcima, vidimo i na duboreznim vratima manastira Slepča i Treskavca, u Makedoniji.[651] Stilizovan zmaj, sličan onome iz okoline Nevesinja, nalazi se na kamenom patosu sa inkrustacijama u crkvi sv. Arhanđela, kod Prizrena, iz XIV v.[652] Dva prepletena zmaja sa konjskim glavama nalaze se iznad bifora romaničkog i gotičkog stila manastirske crkve u Dečanima, kao i na manastirskoj crkvi u Kaleniću.[653] Zmiju sam našao i na starim malisorskim stelama u Vuksan-Lekiću, kod Tuzi, u Crnoj Gori.[654] Zmija je motiv i kamene plastike starih bosanskih bazilika. Tako, na ploči iz bazilike u Zenici, uz Isusa, kao dobrog pastira, isklesani su zmaj, lav i zmija.[655] Zmajevi „razjapljenih usta i dugačkog plamenog jezika", u funkciji nosača grba, nađeni su na kraljevskim nadgrobnim pločama u Bobovcu, a predstava zmaja je ustanovljena i na zvonu sa Bobovca, rad mletačkog majstora.[656] Motiv zmije je dosta korišten i na duboreznim proizvodima u Bosni.[657] Osim toga, zmiju vidimo na starim i novijim krstačama, zatim na starijim muslimanskim nišanima, kao npr. u Turovima, kod Trnova i u Hrasnici, kod Sarajeva.[658]

*
* *

U nauci je utvrđen i dosta proučavan snažan paganski i srednjovjekovni kult zmije. Postoje različita vjerovanja o simbolizmu zmije. Negdje se smatra simbolom žita, plodnosti, zdravlja i bogatstva. Stari Grci su vjerovali da duša kralja Erehteja boravi u zmiji koja se čuvala

na Akropolisu.[659] Kod starih Egipćana zmija je bila htonični demon. Vjerovali su da ona sprovodi duše na onaj svijet.[660] Ilirios, mitski predak Ilira, predstavljan je u obliku zmije.[661] Tračani su vjerovali da mrtvi produžuju život u obliku zmije.[662] „Kirgizi vjeruju da se anđeli na zemlji javljaju u obliku zmije."[663] Rasprostranjeno je i vjerovanje da zmije imaju ljekovitu moć i da usjeve čuvaju od vremenskih nepogoda. U okolini Skoplja neki ljudi od zmije traže pomoć pri sklapanju braka, kao i supružnici koji nemaju djece.[664] Međutim, posvuda je dominantno vjerovanje u zmiju kao životinju koja je vezana za kult smrti, kao htonsko božanstvo. Opštečovječansko vjerovanje je da je zmija „jedan od onih primarnih oblika kojima se simbolički prikazuje duša kada izlazi iz tela".[665] Kod starih Slavena je vrlo izrazito povezivanje zmije sa kultom predaka. Duše predaka imaju oblik zmije. Kućna zmija se smatra duhom nekog od rodonačelnika ili domaćina. U uvjerenju da kućna zmija živi pod pragom, ili pod ognjištem, to se ta mjesta, kao staništa duhova predaka, smatraju kultnim mjestima, a sama zmija se smatra čuvarkućom, otjelovljenjem predaka, zbog čega se poštuje, hrani i čuva.[666]

Iako snažan i opšterasprostranjen, paganski kult zmije ušao je u kršćansku simboliku, izgleda, tek za Konstantina Velikog.[667] Zmijolika stvorenja se u toj simbolici smatraju predstavnicima sila pakla, pa otuda i borba protiv njih, kao borba kršćana protiv napasti grijeha. To su razlozi što se zmija u raznim vidovima javlja na srednjovjekovnim freskama, na sarkofazima, grbovima i na kamenoj plastici, što taj motiv susrećemo i na starim bosanskim bazilikama, na grbovima plemićkih porodica u našim primorskim krajevima, na nadgrobnim spomenicima i na umjetničkim duboreznim predmetima.

*
* *

O samoj pojavi motiva zmije na stećcima do sada nije bilo ozbiljnijeg proučavanja. M. Wenzel je izrazila misao o pojavi kompozicije dvaju zmajeva kao „sjećanje na antički kult personificiranog života i smrti".[668] Prema mišljenju N. Miletić, zmija na stećcima je trag htonskog božanstva grčke mitologije, kasnije izražene u germanskoj, naročito langobardskoj varijanti.[669] Proučavajući motiv zmije na starim muslimanskim nišanima, ja sam bio mišljenja da su ti motivi ostatak prastare magijsko-religijske patrijarhalne kulture, ili da označavaju uspomenu na sahranjene ličnosti, koje su zadužile svoje bližnje liječenjem od ujeda zmije, odnosno koje su bile žrtva ujeda zmija.[670]

Zmija na stećcima će sigurno zanimati buduće istraživače. Danas je moguće predložiti nekoliko hipoteza u tumačenju toga motiva. Obične zmije, njene naturalističke, realne ili ponešto stilizovane predstave, koje su, relativno, i najbrojnije, mislim da su ostatak staroslavenskog kulta zmije, i to prvenstveno kulta predaka. Otuda poštovanje zmije kao čuvara doma. U tome smislu je moguće čak i zmaja na sljemenjaku iz Donje Zgošće objasniti kao patrona vlastelinske kuće — dvorca čija se reljefna predstava nalazi na tome stećku. Zmajevi koji prožđiru ljude i životinje uveliko podsjećaju na biblijsku alegoriju o proroku Jonasu. Te predstave su, po mome mišljenju, došle na stećke kao sjećanje na

kršćansku simboliku borbe sa paklenskim napastima. Pošto je to vrijeme kada se u Italiji i u susjednim zemljama motiv zmaja koji proždire čovjeka upotrebljava kao heraldički simbol, moguće je da se i na stećcima to već manifestuje, ali za sada ne znamo na koje bi se to bosanske feudalne porodice moglo odnositi. Predstave borbe zmajeva sa lavovima samo su jedna varijanta čestih romaničkih predstava međusobne borbe samih grijehova. Što se tiče zmajeva koji su slični gušterima-zelembaćima, oni bi mogli imati isto značenje kao i obične zmije, dakle kao relikt staroslavenskoga kulta predaka, ali su oni djelo samo jednoga klesara, majstora Grubača, zbog čega mi se nameće misao o mogućnosti njegove lične, autorske, polugrbovne oznake. Prepletene zmije u Bistrini u vidu „pereca", kao i kompozicije sa po dva prepletena zmaja, po mome mišljenju, izgubili su svoje nekadašnje simboličko značenje i postali čista umjetnička stilizirana kreacija dekorativnog karaktera. Primjerak zmije koja okružuje krilatog konja na Dugom polju (Blidinje) i koja je u izvjesnoj mjeri postala nerazdvojni dio kompozicije, najvjerovatnije je da predstavlja umjetnikovo viđenje borbe duše pokopanoga (konj) sa napašću pakla (zmija).

Prema tome, najveći broj zmija na stećcima zadržao je barem sjećanje na nekadašnju staroslavensku pagansku, odnosno srednjovjekovnu kršćansku (romaničku) simboliku, a ostali dio je već poprimio karakter čistih ukrasa, odnosno heraldičkih oznaka.

6 — *Ptica*

Motiv ptice se često javlja na stećcima, i to u nekoliko oblika i u više situacija. Redovno je to uobičajen, klasičan oblik ptice, koji je sličan golubu ili sokolu. Samo u devet slučajeva je to pijetao, a u četiri slučaja fantastična ptica koja je, ipak, najsličnija pijetlu. Javlja se kao individualna, samostalna predstava, zatim kao dvije najčešće afrontirane ptice, i to obično uz krst ili uz štit sa mačem (na krakovima krsta i na ivicama štita), a i kao čitav niz ptica, poput nekog friza na sanducima i sljemenjacima. Ptica je nekada na ruci pješaka, ili na ruci žene. U više slučajeva je isklesana na rogovima jelena, ili na leđima jelena odnosno srne, a koji put je i na konju. Ponekad ptica učestvuje u lovnim scenama. Dodajmo još i to da postoji jedna predstava orla koji napada zeca i jedna predstava stilizovanog orlovog krila, kao heraldička oznaka bez štita.

Nije utvrđen tačan broj motiva ptica. Po mojoj ocjeni, postoji ukupno oko 100 stećaka na kojima se nalazi približno 200 primjeraka ovoga motiva. Tačan broj može biti još samo nešto veći od ovoga.

Teritorijalni raspored stećaka sa pticama po prilici izgleda ovako: centralna Bosna — 19, zapadna Bosna — 4, istočna Bosna — 15, zapadna Hercegovina — 29, istočna Hercegovina — 116, Imotska krajina — 3, primorje sa zaleđem — 13, Crna Gora — 1. U Srbiji nema ovoga motiva

Pojedinačnih ptica ima 11 primjeraka, od toga najviše u okolini Stoca (Opličići, Boljuni, Glumina). Zanimljiva je predstava ptice u Opličićima koja u kljunu nosi grančicu za svoje gnijezdo, ili u Boljuni-

Sl. 104. — Predstava ptice u blizini ležeće ljudske figure (mrtvaca) na stećku u Selinama kod Gruda.

ma gdje stoji na ogradi dvorca.[671] Ovdje sam ubrojao i pticu u Selinama, kod Gruda, koja je u blizini ležeće figure (mrtvaca).[672] Predstave parova ptica na krstovima javljaju se 10 puta, od toga relativno najviše oko Ljubinja. Tako, u Uboskom na jednome krstu stoje dvije, a na drugome — dvostrukome krstu — dva puta po dvije ptice.[673] Evidentirano je 10 mačeva sa štitovima na kojima se nalaze ptice, najviše u okolini Ka-

Sl. 105. — Niz ptica sa ljudskom figurom na sanduku u Čerinu kod Čitluka (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

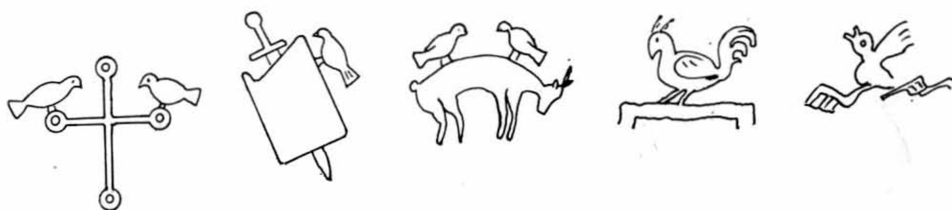

linovika. U Gornjim Barama vidimo jednu pticu na ivici štita, a na Čengić Bari su simetrično postavljene dvije ptice.[674] Postoji 9 nizova u kojima je isklesano ukupno 55 ptica. U nekim nizovima su ptice okrenute na jednu, a u nekim na obadvije strane. Ima ih u okolini Bileće, Trebinja, Stoca, Čitluka, Ljubuškoga i Cavtata. U Brotnjicama, kod Cavtata, niz ptica se nalazi na istoj strani sljemenjaka gdje i scena kola,[675] a u Čerinu je prikazana žena u sredini niza od četiri ptice.[676] U osam slučajeva su ptice na jelenima, ili na srnama. Tako, npr., u Gvoznu jedna ptica stoji na rogovima jelena,[677] u Uboskom su četiri srne i na svakoj od njih je po jedna ptica[678] (sl. br. 93), a u Ždrijelovićima su dvije ptice isklesane na jednome lanetu.[679] Postoje i dvije predstave ptica na konjima. Jedna od njih je u Gvoznu.[680] U 14 slučajeva je ptica predstavljena na ruci ljudske figure (ne računajući scene lova), od toga na ruci konjanika pet puta, na ruci pješaka četiri puta, na ruci žene četiri

Sl. 106. — Predstava pijetla na ogradi na sljemenjaku u Sočicama kod Rogatice (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

puta i uz predstavu ruke (bez figure) jedanput. Konjanik sa pticom u Brotnjicama, u okolini Cavtata, vjerovatno je feudalac Druško Ljubojević, koji se spominje u natpisu na istoj strani stećka.[681] Zanimljiva je jedinstvena pojava ptice u sceni turnira u okolini Šeikovića[682] (sl. br. 27). U Gvoznu, kod Kalinovika, predstavljeni su jahač na konju i do njega žena koja stoji i na ruci drži pticu.[683] Ptica kod predstave ruke nalazi se na sljemenjaku u Baštini, kod Varcar-Vakufa.[684] Postoji devet scena lova na jelena u kojima su prikazane ptice u letu. U sceni u Čerinu vidimo lovca-pješaka s lukom, jelena, psa i pticu.[685] Zanimljiva je scena u Uboskom, kod Ljubinja, u kojoj vidimo psa kako napada na jelena na kome je ptica, iznad jelena su još dvije ptice, a malo dalje se vidi žena sa dvjema pticama na svojim ramenima.[686] Ustanovljeno je devet predstava pijetlova, od čega 4 u Bosni, 3 u Hercegovini, 1 u Imotskoj krajini i 1 u dubrovačkom zaleđu. U četiri slučaja su to stilizovane i gotovo fantastične ptice (Ubosko, Podgradinje i Brotnjice) koje sam, zbog toga što najviše sliče pijetlu, ubrojao u pijetlove. Jedan vrlo izrazit pijetao je u Hočevlju, kod Breze, iznad predstave sjedeće ljudske figure, koja se jednom rukom naslanja na štap, a drugom lista knjigu.[687] Drugi takav pijetao kao da je na stolu ili na nekoj drvenoj klupi (ogradi). Osim njega, na tome stećku je predstavljena ljudska glava.[688] Fantastična ptica u Brotnjicama je dio veće kompozicije u kojoj se lav bori sa zmajem i orao mrcvari zeca.[689] U šest slučajeva isklesane su po dvije ptice (osim onih uz krst ili uz štit sa mačem), obično afrontirane i postavljene u zabate sljemenjaka. U Domaševu, u okolini Trebinja, dvije ptice se dodiruju kljunovima.[690] Osim ovih, dvije ptice se nalaze na granama stabla na sljemenjaku iz Donje Zgošće.[691] To nisu svi primjerci ptica na stećcima: postoje tri ptice u letu iznad jelena u Glumini, u široj okolini Stoca, zatim četiri ptice kao grupa u Vrhovinama, kod Kalinovika, kao i još neki drugi. Dodajmo još i to da se stilizovano orlovo krilo nalazi na stećku u Bribiru, nedaleko od Šibenika.[692]

Sl. 107. — Motivi ptica koji se susreću na stećcima.

***

Ptica kao motiv likovnih umjetnosti korištena je u predistoriji, zatim u antičkom i starokršćanskom periodu, a onda i tokom čitavog srednjeg vijeka. Na stelama iz raznih krajeva Grčke, oko V v. prije n. e., viđamo portrete pokojnika koji ponekad drže pticu, zeca ili jabuku (kuglu).[693] Na glavnoj fasadi romaničke crkve S. Michele u Paviji, uz ostale životinjske predstave, vidimo i ptice.[694] Na glavnoj fasadi crkve

S. Zeno u Veroni vidimo ženu sa dvije ptice. Na jednom sarkofagu u Niortu (XII v.) nalazi se scena lova na jelena u kojoj lovac na konju drži pticu.[695] Ptice se nalaze i na islamskim spomenicima, tako, npr. u štuku omajadskog dvorca Kirbet el-Mefdžir u Jordanu, iz VIII v., zatim na zidnim slikama sasanidskog dvorca u Nišapuru, iz X v.[696] Pticu na ruci lovca vidimo i na seldžučkom sarkofagu u Afyonu (XII v.).[697] U dvorištu klaustera S. Paolo fuori le mura u Rimu našao sam kapitel koji je na jednoj strani imao isklesanu predstavu pijetla. Pijetao se javlja na tkaninama Perzije, iz VIII v., zatim na odjeći u Muzeju u Hamburgu, na tepisima iz guvernemana Semipalatinsk i na muškoj odjeći u Indiji.[698] Predstavu ptice koja napada zeca vidimo na mozaiku crkve S. Marco u Veneciji (XII v.). Iznad portala romaničke crkve S. Michele u Paviji nalazi se reljefna scena u kojoj orao napada zeca. Istu takvu predstavu vidimo na glavnoj fasadi crkve S. Zeno u Veroni.[699] Na nekoliko romaničkih kuća u Veneciji nalaze se reljefni medaljoni sa takvim scenama.[700]

Evo i nekoliko primjera motiva ptice na spomenicima u našim krajevima. Iluminacija Hrvojevog misala prikazuje ovoga hercega na konju sa sokolom na ruci. Na fragmentu sarkofaga u Eufrazievoj bazilici u Poreču uz krst su isklesana dva pauna i po jedna ptica (golub) na njihovim repovima (oko VII v.).[701] Predstava ptice se često nalazi na srednjovjekovnom nakitu, uglavnom na prstenju, počev još od XI v.

Sl. 108. — Predstava orla koji napada zeca na mozaiku crkve S. Marco u Veneciji.

Taj motiv je bio naročito omiljen u XIV i XV v. Češće se javlja na kamenoj plastici arhitektonskih spomenika moravske škole, kao npr. na Lazarici i u Kaleniću.[702] Ptice se nalaze i na nekoliko naših grbova. Tako, npr., tri ptice raširenih krila su grbovna oznaka bosanske porodice Masnovića.[703] Orla koji je zgrabio janje vidimo na Radovanovom portalu u Trogiru, kao i na kruni bunara u dvorištu nekadašnjeg samostana sv. Klare u Dubrovniku, a orla koji napada zeca na kapitelima stubova klaustra Franjevačkog samostana u Dubrovniku.[704] U Arheološkom muzeju u Zadru nalazi se kameni medaljon (donesen iz neke ruševine) s reljefom „sokola koji se oborio na zeca".[705] Na novcu nasljednika humskog kneza Andrije (1204—1209. g.) nalazi se predstava vladara na prijestolju koji na desnoj ruci drži pticu.[706] Na nadgrobnoj ploči kasnoantičke bazilike u Zenici nalazi se predstava ptice,[707] a na pluteju kasnoantičke bazilike u Dabravini predstavljen je krst i na njegovim horizontalnim krakovima po jedna ptica.[708] Uz lava i zmaja, orao je također jedan od predstavnika životinjskog svijeta u skulpturi dvorca u Bobovcu.[709] Stilizovanu predstavu pijetla, sličnu našim u Uboskom, našao sam na malisorskim nadgrobnim stelama iz XVII—XVIII v. u Vuksan-Lekiću, kod Tuzi, u Crnoj Gori.[710] Napominjem da se predstave ptica nalaze i na najstarijim muslimanskim nišanima u Bosni.[711] I na jednom kršćanskom nišanu iz XV v. nalazi se ptica (Kalimanići).

U starokršćanskoj umjetnosti se upotrebljavao motiv goluba i orla. Za goluba se kaže da je „simbol duše koja živi u vječnom pokoju". Dva goluba i kalež imaju sepulkralno značenje, predstavljaju vjernike „koji u euharistiji srču zalog vječnog blaženstva". Orao u kršćanskoj simbolici predstavlja Kristovu vlast u carstvu nebeskom.[712] Prastaro je vjerovanje da duša čovjeka ima oblik ptice. Za golubove na krstu se kaže da predstavljaju duše vjernika.[713] U staroj Indiji, Perziji, Vavilonu i Egiptu golubovi su smatrani božjim vjesnicima i prema tome svetim stvorovima. Jevreji su ih prinašali kao žrtvu bogovima. I Grci su obožavali golubove. Kao simbol ljubavi kod Grka, a kasnije i kod Rimljana, golub je bio posvećen Afroditi.[714]

Gledajući oblike ptica na našim stećcima, a imajući na umu kršćansku simboliku, koja je mogla biti od utjecaja, najprije nam se nameće misao o predstavama golubova. Zaista, najveći broj tih motiva na stećcima najsličniji je golubovima, izuzimajući nekoliko predstava pijetlova i jednu predstavu orla koji napada zeca. U tome slučaju najprije bi dolazilo u obzir tretiranje tih motiva kao kršćanskih simbola čovječjih duša. Pogotovo kada imamo na umu onih devet predstava ptica uz krstove. Isti tretman bih predložio i za pticu iz Selina koja se nalazi uz predstavu mrtvoga pokojnika.[715] Za ptice u Brotnjicama L. Zore kaže da su golubovi koji znače „sladost i mir".[716] Neke ptice na stećcima i na nišanima V. Ćurčića su podsjetile na predstave kukavica koje bi, po narodnom vjerovanju, mogle simbolizirati tugu ljudi za izgubljenim bliskim srodnicima.[717] Neki istraživači stećaka su ptice na jelenima, ili u vezi s jelenima, smatrali predstavama duša na putu za drugi svijet.[718] Međutim, mnogo je vjerovatnije da se ovdje radi o predstavama sokolova vezanih za lov kako na dlakavu tako i na pernatu divljač, koji je u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini bio veoma cijenjen i njegovan. Lov sa sokolima je bio poznat mnogim narodima Evrope i Azije, a u

vezi s tim i gajenje sokolova. Arapi su, npr., bili strasni lovci sa sokolima, a Perzijanci su bili naročito vješti u gajenju sokolova. Turci su u sastavu svoje vojske imali posebne jedinice, sokolare, tzv. šahindžije. Bosanske narodne pjesme mnogo spominju sokolove. Tradicija lova sa sokolima u Bosni se održavala sve do prije 40 godina.[719] Već sam naveo da je herceg Hrvoje prikazan na konju sa sokolom. Despot Stefan Lazarević je poginuo u lovu sa sokolom.[720] U dosta slučajeva nema nikakve sumnje da su na stećcima zaista predstavljeni sokolovi. Ako je ptica na ruci lovca, kako onoga na konju tako i lovca-pješaka, ili ako je ptica u letu ka jelenu, ili je već na njemu samome, sasvim je jasno da se radi o sokolu. Pa, i kada je samo vitez prikazan na konju, sa pticom na ruci, mislim da nema sumnje da se opet radi o sokolu, a ne o golubu. U Brotnjicama je na jednoj strani predstavljen takav feudalac-lovac sa sokolom, a na drugoj strani istoga stećka je isklesan čitav niz ptica, što upućuje na istu pretpostavku. I predstave ptica na štitovima sa mačevima opravdanije je vezati za odnosnog vlastelina, viteza, koji je njegovao lov sa sokolima i u tome se isticao, nego za odnosnog pokojnika čija je duša predstavljena golubovima. Ja mislim da će i ptica na ruci kolovođe biti prije soko nego golub. U nekoliko slučajeva soko se nalazi na jelenu ili srni koja je već malaksala, npr. u Uboskom,[721] Podgradinju i Ždrijevićima, kako klesar ne bi postupio kada bi ta srna, odnosno taj jelen imao funkciju prenosnika duša na drugi svijet. Jedan slučaj pojave dviju ptica na stablu u Donjoj Zgošći mogao bi se objašnjavati kao elemenat kompozicije kršćanskog drveta života, u smislu predstave raja, ali, s obzirom na sve druge motive toga stećka (kavalkada konjanika, scena lova, predstava dvorca, itd.), meni izgleda da je to realna slika stabla sa pticama, kao dijela pejzaža. Predstava ptice (vjerovatno orla) koja napada janje u Brotnjicama, kao dio veće kompozicije,[722] u kojoj vidimo i borbu lava sa zmajem, svakako je rezultat ugledanja, a možda i dalekog sjećanja na romanički bestijarij dubrovačkog primorja, što znači da simbolizira kršćansko vjerovanje u borbu smrtnih grijeha. A možda je to soko na već malaksalom lanetu, zbog čega bi onda tu predstavu trebalo pridružiti ostalim takvim predstavama. Ostaje još da se objasni devet motiva pijetlova (uračunavši u to i stilizovane ptice koje su najsličnije pijetlovima). Pijetao je imao vrlo zapaženu ulogu kako u paganskoj tako i u kršćanskoj mitologiji. U antičko vrijeme je Perzija nazivana zemljom pijetlova, jer je pijetao bio jedna od svetih životinja boga svjetla Ahuramazde. U Grčku je stigao preko Perzijanaca, a odatle u ostale krajeve Evrope i sjeverne Afrike. U svadbenim običajima južnih Slavena smatran je simbolom plodnosti. U starim srpskim običajima pijetao je klan kao žrtva u slučaju bolesti, zidanja kuće, itd. U nekim krajevima se obavezno klao na sv. Iliju. Klan je na završetku oranja radi roda, na gumnu kao demon žita, itd. Poznat je kao atribut sv. Save. Ovaj svetac ga je uvijek nosio uza se.[723] Na krovu kuće je simbol života, a inače simbol budnosti i ponosa. U kršćanskoj mitologiji pijetao je uvijek budan čuvar koji nagovještava kraj teških noćnih časova, bjekstvo lopova, olakšanje bolesnicima, molitvu kršćanima, povratak nade, hrabrosti i snage. Svemu tome treba dodati i ulogu koju je pijetao odigrao u odricanju sv. Petra od Krista. U toj poznatoj epizodi pijetao je upozorio sv. Petra na njegovu slabost, zbog koje se on dugo kajao.[724]

U paganskoj mitologiji pijetao je bio žrtvena ptica. Rimljani su krijestu pijetla žrtvovali Larima, a u Meksiku je i pijetao korišten pri ljudskim žrtvama i krvnim ceremonijama. Slaveni su ga još u srednjem vijeku stavljali u grob, zajedno sa pokojnikom.[725] U srednjem vijeku je najčešće smatran vjesnikom Kristove nauke, a na grobovima je bio simbol protiv grijeha.[726] Zbog svega toga nas ne iznenađuje njegova pojava na stećcima. Vjerovatno je pijetao na stećku zadržao nešto od dalekog slavenskog običaja, ali je vjerovatnije da u tome treba vidjeti i nešto od kršćanskog simbolizma.

7 — *Ostale životinje*

Od ostalih životinjskih predstava evidentirana su četiri primjerka *medvjeda,* i to jedna scena lova na tu životinju i tri scene neposredne borbe čovjeka i medvjeda. Scena lova se nalazi u Han-Stjenicama kod Rogatice.[727] Lovac je pješak, sa kopljem. U lovu učestvuje i pas. Scene neposredne borbe su zastupljene na stećcima u Lovreču kod Imotskog, u Uboskom kod Ljubinja i u Podgradinju kod Stoca.[728] U svim tim scenama muškarac kopljem napada medvjeda.

*
* *

Na jednom portalu crkve sv. Andrije u Barletti isklesane su razne scene sa ljudima i životinjama, pa tako i lov na medvjeda.[729] Medvjed je likovni motiv i nekih naših romaničkih djela. Tako ga nalazimo na Radovanovom portalu u Trogiru, zatim na drvenim sjedištima u koru, kao i na propovjedaonici katedrale u Splitu. Taj se motiv pojavljuje i na portalu kao i na ugaonoj konzoli pročeljnog trijema Kneževog dvora u Dubrovniku.[730]

Zbog toga što svojim načinom života asocira na mjesečeve mijene, medvjed je u običajima nekih Indijanaca na zapadnoj obali Sjeverne Amerike i nekih stanovnika staroga Sibira smatran lunarnom životinjom. U tradiciji slavenskih naroda ustanovljeni su tragovi totemističkog vjerovanja u vezi sa medvjedom. Naši narodi su medvjedu pridavali ljekovitu i zaštitnu moć.[731]

Općenito se smatra da u kršćanskoj mitologiji borba sa divljim zvijerima simbolizira borbu kršćana sa grijesima.[732] Mislim da su motivi medvjeda na stećcima došli ugledanjem na apulske i naše primorske motive. Pitanje je samo da li su majstori stećaka bili svjesni kršćanske simbolike u klesanju tih scena na stećcima?

Druga životinja koju sam ovdje ubrojao jeste *vepar.* Javlja se jedanaest puta, i to na Duvanjskom polju — u Eminovom Selu, Sarajlijama i Kongori, zatim u Donjoj Zgošći kod Kaknja, Gračanici kod Visokog, Zbornoj Gomili kod Gacka, Risovcu na Blidinju (između Čvrsnice i Vran-planine), u Vranjevu Selu kod Neuma i u Radmilovića Dubravi kod Bileće.[733] Sve su to scene u kojima lovac-pješak kopljem napada na vepra, samo je u jednom slučaju lovac na konju. Osim u slučaju Zborne Gomile, u svim scenama na vepra napada i pas; u Zgošći su tu

dva a u Gračanici tri psa. Sasvim se jasno raspoznaju figure vepra. Najdinamičnije su scene u Zgošći i u Gračanici.[734] Osim toga, u Vlaškovcu, kod Olova, predstavljena je stilizovana glava vepra, kao heraldička oznaka. Ralje su otvorene i istaknut je očnjak (derač). Do glave su još predstave štita, kacige, vela, a onda i spirale i rozete.[735] Sve se to ponavlja na sve četiri strane obeliska.

*
* *

Scenu lova na vepra našao sam na sarkofagu iz V v. u Muzeju sv. Augustina u Tuluzu, a predstavu samoga vepra na jednom starokršćanskom sarkofagu u Aliscampu u Arlesu.[736] Sv. Radojčić je našao scenu

Sl. 109. — Scena lova na vepra kao minijatura Miroslavljevog evanđelja.

lova na vepra na jednom rimskom mozaiku, koja je gotovo identična našoj sceni u Zgošći.[737] Scenu sličnu onoj u Gračanici J. Kovačević je našao na jednom sarkofagu iz VI v. u Galiji.[737a]

Scenu lova na vepra nalazimo kao minijaturu Miroslavljevog evanđelja.[738] Sarkofag sa predstavom lova na kalidonskog vepra u Splitu smatra se jednim od najvrednijih kiparskih spomenika antičke umjetnosti u našim krajevima.[739] Scena koja predstavlja čovjeka kako ubija vepra nalazi se kod Radovanovog prikaza decembra na portalu u Trogiru.[740]

Ono što je naprijed rečeno o kršćanskoj simbolici medvjeda vrijedi i za vepra. Borba sa veprom je alegorijska predstava borbe kršćanina sa grijesima. U evanđelju po Mateju i Luki se kaže da duh zla ulazi u svinje.[741] Majstor stećaka se mogao nadahnuti sličnim predstavama u našem primorju. I ovdje se s razlogom može posumnjati u postojanje prave svijesti o simbolu vepra.

U vezi sa heraldičkim motivom glave vepra u Vlaškovcu mogu samo da navedem podatak da se na dovratku zapadnog renesansnog portala crkve sv. Andrije u Barletti nalazi osmerokraki štit sa glavom vepra kao glavnim motivom.[742] Osim toga, našao sam jedan mađarski grb neutvrđene pripadnosti, objavljen prije 60 godina, koji ima gotovo identičnu predstavu glave vepra kao glavnu heraldičku oznaku.[743] Istražujući ovu upadnu sličnost, došao sam do uvjerenja da spomenik i grb na lokalitetu Vlaškovac pripada nekom od članova ugledne vlastelinske porodice Bakića, koji su 1525. god. prebjegli iz smederevskog turskog sandžaka u Ugarsku. Pavle Bakić je u Ugarskoj dobio titulu srpskog despo-

Sl. 110. — Predstava prednjeg dijela vuka kao heraldička oznaka na sanduku kneza Radoja u Zabrđu kod Kiseljaka.

ta.[744] I naziv lokaliteta ovoga spomenika kao i samoga sela (Donji Bakići), vjerovatno je nastao po nekom knezu Bakiću koji je tu živio i umro, po svoj prilici u drugoj polovini XV ili u početku XVI v.[745]

U Mirušama, kod Bileće, postojao je visoki sanduk (zbog potapljanja doline Trebišnjice i stvaranja akumulacionog bazena za hidrocentralu stećak je prenesen u Bileću) na čijoj je jednoj čeonoj strani prikazana scena u kojoj neka četveronožna životinja, najsličnija vuku, napada na čovjeka,[746] a u Zabrđu, u široj okolini Kiseljaka, na čeonoj strani većeg sljemenjaka predstavljena je glava sa prednjim dijelom tijela vuka kao osnovna heraldička oznaka.[747] Prema tome, *motiv vuka* se javlja dva puta. Postoji još poneka predstava životinje koja podsjeća na vuka, ali je sličnost tako malena da je ne mogu sa sigurnošću svrstati ovdje, npr. niz takvih životinja u Tupanu, kod Nikšića, ili životinja koja se nalazi u dijelu velike scene u Brotnjicama.[748]

* * *

Predstavi vuka na stećku u Mirušama nisam našao analogije. O samoj njegovoj pojavi i značenju bi se moglo reći ono isto što sam već rekao za medvjeda i vepra. I vuk je zvijer koja u kršćanskoj mitologiji može da predstavlja grijeh protiv koga se kršćanin bori. U staroj srpskoj religiji, kao i u etrurskoj, grčkoj, rimskoj, germanskoj i keltskoj, vuk je predstavljao demona, a možda i božanstvo donjeg svijeta.[749] Što se tiče vuka kao grbovne oznake, ni tu nema analogije, ali iz natpisa koji se nalazi na tome spomeniku doznajemo da se radi o grobu velikog bosanskog kneza Radoja, koji se u istorijskim izvorima spominje oko 1400. god.[750] Predstava unekoliko sliči onoj iz Bakića, gdje je glava vepra glavna grbovna oznaka.

Motiv ribe se javlja u dva primjerka na spomeniku u obliku stuba u Donjoj Zgošći (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).[751]

Riba je važan i često upotrebljavan starokršćanski motiv, koji je još u predistoriji bio veoma rasprostranjen, a posebno uvažavan kod azijskih naroda. U starokršćanskoj simbolici ima nekoliko značenja, ali je najviše vezan za ime Isusovo kao hijeroglif i za euharistiju.[752] Poslije IV v. rjeđe se upotrebljava. Motiv ribe je isklesan na jednoj grobnoj ploči iz II v. nađenoj u Jezerinama, kod Bihaća.[753] I na nadgrobnoj ploči gotičke župne crkve u Petrovini, između Zagreba i Jastrebarskog, s latinskim natpisom, iz XVI v., nalazi se riba.[754] Motiv ribe se nalazi i na starim drvorezbarenim predmetima iz zapadne Bosne.[755]

Uz motiv ribe na stubu iz Donje Zgošće nalaze se i motivi stola, pehara, posude i neki drugi, što očito govori o religijskoj kršćanskoj simbolici.

Na ovome mjestu mogli bismo dodati *motiv jareta i janjeta* koji se javlja nekoliko puta. Jedanput je to jare u raljama zmaja (Vlahovići, kod Ljubinja), a drugi put jarac sa neuobičajeno dugačkim rogovima na krstači iz Fojnice.[756] Na Visočici planini, uz ljudsku figuru sa štapom i pticom, vidimo i janje[757] (ukoliko to nije ždrijebe?), a u Slivnu Ravnom, kod Metkovića, ovna uz krst, vjerovatno Agnus Dei (ukoliko to nije konj, kako neki misle).[758] Po mišljenju M. Wenzel, u Turmentima, kod Trebinja, mogla bi biti predstava janjeta, uz krst.[759] Ako se jedanput ustanovi

Sl. 111. — Predstava dviju riba na stolu na stubu iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

da neki primjerci zaista predstavljaju janje, onda je to nesumnjivo blisko kršćanskom simbolu Dobrog pastira (umjesto Krista je krst).

Ovdje bi se još mogla ubrojati predstava dviju *fantastičnih životinja* — četveronožnih dosta visokih životinja, sa visoko uzdignutim glavama, bez rogova, sa razigranim ali ne tako dugačkim repovima, koje se, uz dvije ljudske figure, nalaze na jednom sljemenjaku u Ljubinju[760] (sl. br. 165), kao i samostalna fantastična životinja sa četiri para nogu u Starom Gradu, kod Zadra, za koje se može izraziti pretpostavka da su nastale inspiracijom romaničkog primorskog bestijarija.[761]

Ostale fantastične životinje — nekoliko primjeraka sličnih zelembaću, iz okoline Stoca, dva krilata konja, iz Varošišta i Blidinja i primjerak četveronožne životinje razigranog repa na štitu u Gvoznu, kod Kalinovika, uvrstio sam u zmajeve, konje i lavove, zbog čega ih ne donosim na ovome mjestu.

*
* *

Kako se vidi, ovu grupu sačinjava 12 vrsta i 46 podvrsta motiva životinja. Najzastupljenije su ptice, kojih ima oko 200 primjeraka, iza njih dolaze jeleni, kojih ima oko 100 primjeraka, ne računajući one u scenama lova. Najmanje ima riba i vukova (samo po dva primjerka), kao i ovaca — koza, veprova i medvjeda (od 5 do 10 primjeraka). Ukupan broj primjeraka ove grupe nije tačno utvrđen, ali se on, po mojoj procjeni, približuje cifri od 450, pa, prema tome, spada u dobro zastupljene grupe motiva.

Geografsko rasprostiranje ovih motiva je široko, obuhvata gotovo sva glavna područja, ali su glavni motivi koncentrisani na istočne krajeve Bosne i Hercegovine.

Likovna obrada je vrlo neujednačena. Može se reći da su motivi stećaka iz Hercegovine, relativno, najuspjeliji. Među njima ima vrlo efektnih, sa puno ritma i životne svježine, kakva je, npr., predstava osamljenog jelena na Čengić Bari, kod Kalinovika,[762] zatim predstava osamljenog pijetla u Banji Stijeni, kod Rogatice (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu),[763] predstava zmaja koji proždire jare u Vlahovićima, kod Ljubinja,[764] ili predstava borbe čovjeka sa medvjedom u Podgradinju, kod Stoca (sl. br. 151).[765]

Porijeklo i značenje ovih motiva na stećcima još nisu proučeni. Općenito se pretpostavlja da većina ovih vrsta životinja potječu od starokršćanskih simbola vezanih za smrt i drugi svijet, ili za paklene napasti, a da neposredniji utjecaj treba tražiti u romaničkom bestijariju. Jelen je, npr., prenosnik pravednih kršćanskih duša, sličnu funkciju ima i konj, golub je predstava same duše Kristovih vjernika, a glavno značenje zmije je vezano za duše umrlih predaka. Lav, medvjed, vepar, vuk, zmaj i orao koji napada janje ili zeca najprije bi spadali u fond kršćanskih simbola grijeha i zala protiv kojih se čovjek mora boriti. Tako bi izgledalo kao da najviše opravdanja ima tumačenje naših motiva sa stanovišta ortodoksne kršćanske simbolike. Međutim, do vremena stećaka vjerovatno nije bilo sasvim iščezlo sjećanje na stare slavenske paganske kultove, jer je bilo i običaja koji su na neki način odražavali

prisustvo tih kultova, kao što je, npr., štovanje kućne zmije, ili prilaganje pijetlova mrtvacima, itd., zbog čega i tu staroslavensku komponentu moramo uzeti u obzir. Kada se govori o borbi sa paklenim napastima, ili o njihovim međusobnim obračunavanjima, što dolazi do izražaja preko predstava borbe lava sa zmajem, orla sa zecom, odnosno janjetom, ili zabijanja mača u ralje ljava, treba reći da je takvih predstava malo. Stoga nije u pravu M. Wenzel kad sve predstave ptica na jelenima vidi kao predstave grabljivica na zečeve,[766] niti O. Bihalji-Merin kad ptice na jelenima slično tretira — kao „ptice smrti".[767] Mislim da su kod majstora i poručioca stećaka sjećanja o tim starim kultovima bila nejasna, maglovita i već gotovo sasvim iščezla, zbog čega velika većina ovih motiva izgledaju drugačije i imaju drugačije značenje. Uz jelene postoje i predstave košuta i lanadi, a osim toga, većina je ovih životinja na razne načine uključena u lov. Osim golubova uz krstove i pijetlova, gotovo da su sve ostale ptice, a njih je ogroman broj, sokolovi (na ruci konjanika, na štitovima, u lovu), koji su elementi lova srednjovjekovnih bosanskih feudalaca. I konj kao i pas izraz su ondašnjih realnih veza za čovjeka i njegove potrebe. I malobrojne predstave borbe čovjeka sa medvjedom, veprom i vukom, uglavnom lova na te zvijeri, vjerovatno su realne životne situacije. Ako bi imalo izvjesnog razloga da, npr., zmiju objašnjavamo kao znak staroslavenskog kulta predaka, ili goluba uz krst kao kršćanski simbol duše vjernika, nema nikakva razloga da većinu predstava jelena, ptica, konja, pasa, medvjeda, veprova i vukova ne objašnjavamo kao realne predstave koje na stećcima imaju svrhu da, po ondašnjim kriterijumima, atribuiraju društveno ugledne ljude. Osim toga, u više primjeraka su motivi naših životinja postali ukrasna kreacija, kao što su prepleteni zmajevi. Dosta motiva je zauzelo mjesto osnovne oznake grba ili polugrba, kao što su stilizovani lavovi na štitovima u Trstenom, Uboskom i Gvoznu, stilizovana glava vepra u Bakićima, stilizovana glava vuka u Zabrđu, zmajevi u Makarskoj, ili neke druge predstave lavova bez štitova, kakva je, npr., ona na stubu Mahmuta Brankovića, kao i zmajevi (zelembaći) majstora Grubača u okolini Stoca.

PREDSTAVE LJUDI

Ovdje je postupljeno isto kao i kod predstava životinja. Uzete su u obzir samo one predstave ljudi koje se na plohama stećaka javljaju kao individualne, samostalne. (O predstavama ljudi kao elementima čitavih kompozicija, kao npr. u prikazima lova, kola i turnira, gdje se one javljaju u relativno velikom broju, biće govora nešto kasnije, zbog toga što te scene sačinjavaju posebnu grupaciju motiva.)

Sve motive ove grupe podijelio sam na četiri glavne vrste, kako slijedi: 1 — glava; 2 — ruka; 3 — polufigura; i 4 — figura, pa ću ih tim redom i prikazati.

Kasnije će se vidjeti da grupa ovih motiva ima i neke svoje podvrste, da se rasprostire na dosta širokom teritoriju, ali uglavnom u istočnim krajevima Bosne i Hercegovine i da se svojim ukupnim brojem primjeraka približava cifri od 400.

Sam klesarski postupak je uobičajen, ali je vrlo neujednačen. Bilo je i planiranja prostora i prethodnog crtanja, ali se uveliko radilo neposredno, bez prethodnih radnja. Ima mnogo grubih, naivnih i inače loših klesarskih ostvarenja, ali isto tako i dobrih, impresivnih, vrlo izražajnih i originalnih likova.

1 — Glava

Motiv glave se javlja 24 puta. U 22 slučaja je taj motiv na krstačama, a samo u dva slučaja na ostalim oblicima stećaka (jedan sanduk i jedan sljemenjak). Postoje, doduše, još dva objavljena slučaja, iz Stupara, kod Kladnja i Vrulja, kod Pljevalja, koja nisam ubrojao zbog toga što mislim da ih raniji istraživači nisu dobro uočili, odnosno nacr-

Sl. 112. — Predstava ljudske glave na krstači kod sela Hrušta, u okolini Nevesinja.

tali.[768] Teritorijalni raspored ovih motiva izgleda ovako: okolina Nevesinja — 8, okolina Gacka — 6, okolina Bileće — 5, okolina Ljubinja — 1, okolina Trnova — 1, Mostara — 1, Lištice — 1 i Rogatice — 1. Broj primjeraka iz okoline Bileće je samo približno tačan, zbog čega ukupan broj treba uzeti također kao približno tačan. Kako vidimo, radi se gotovo isključivo o području istočne Hercegovine.

Svi ovi motivi nisu jednako predstavljeni. U većini slučajeva su to predstave lica muškaraca, sa očima, nosom, ustima i brkovima, kao npr. u selu Hrušta, kod Nevesinja[769] (sl. br. 112). Obično su lica kruškolikog izgleda, ponekad oivičena tordiranim vijencem, koji vjerovatno označava kosu, kao npr. u selu Domrke, u okolini Gacka.[770] Predstava glave iz Ledinca, kod Lištice, izgleda da nije muška, jer nema brkova, pored vijenca ima i kosu, a možda i dijademu iznad čela. A. Benac je ovu predstavu nazvao maskom.[771] Neke predstave glave su svedene na oči, obrve, nos i usta, a na krstači u Kokorini, kod Gacka, samo na oči s obrvama.[772] U Ledićima, kod Trnova, na vodoravnoj strani plićeg sanduka nalazi se jedinstven motiv — tri jednake predstave glava, na kojima se danas ne zapažaju nikakvi detalji,[773] a na čeonoj strani ovećeg sljemenjaka u Banji Stijeni, u okolini Rogatice (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu), iznad predstave stola, ljudske figure sa čašom u ruci i predstave štapa, lebdi također jedinstvena predstava glave u profilu,

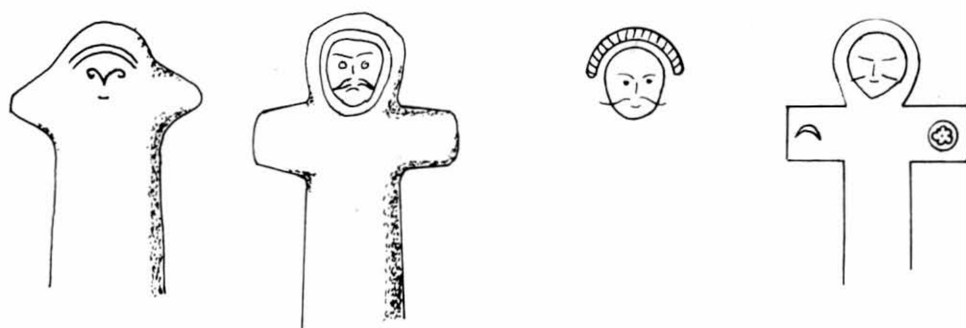
Sl. 113. — Predstava ljudske glave na krstači u Ledincu kod Lištice.

sa naznakom kose, ili sa oreolom.[774] Sve ostale predstave glave su na nadgrobnicima u obliku krsta, gdje obično zauzimaju istočnu stranu gornjeg uspravnog kraka, tako da čitav spomenik djeluje kao figura čovjeka — gornji uspravni krak kao glava, horizontalni krakovi kao ramena, a donji uspravni krak kao trup i noge čovjeka. U Simiovi, kod Bileća, postoje dvije krstače iz XVIII v., na kojima je umjesto predstave glave isklesan krst okružen tordiranim vijencem oblika konture muškog lica sa šiljastom bradom.[775] Po utisku da predstava krsta u tordiranom vijencu zamjenjuje predstavu ljudskog lica, bilo je izvjesnog razloga da i ova dva primjerka dodam našim motivima glava, ali se na to nisam odlučio uz ostalo i zbog okolnosti da jedna od te dvije krstače ispod predstave krsta ima predstavu dviju figura, muškarca i žene, koji se jednom rukom drže zajedno. Mislim da se ovdje radi o zajedničkom grobu lica čiji su portreti već prikazani, pa da nema

Sl. 114. — Predstava ljudske glave (uz čitavu figuru i štap) na sljemenjaku u Sočicama kod Rogatice (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

razloga da se muški portret još jedanput prikazuje sa predstavom lica, i to u vidu krsta. Između svih takvih krstača najsnažnije, a istovremeno i najljepše, djeluje ona iz Hrušta, u okolini Nevesinja.[776]

Sl. 115. — Nekoliko motiva ljudskih glava sa krstača u istočnoj Hercegovini.

Ta krstača iz Hrušta, a i još neke, ima kružni vijenac i polumjesec na svojim horizontalnim krakovima, i to vijenac na lijevom, a polumjesec na desnom kraku, gledajući od krstače, što je Z. Kajmakovića podsjetilo na ikonografsku shemu kompozicije Kristova raspeća i na mogućnost izvjesnog ugledanja majstora stećaka na freske pravoslavnih crkava sa takvim predstavama. Kajmaković je, ipak, većinu krstača sa predstavama glava ljudi protumačio kao „rudimente portreta umrlih".[777] Pišući u svoje vrijeme o predstavama ljudskih glava na krstačama u okolini Nevesinja, ja sam izrazio pretpostavku da bi to mogli biti pokušaji shematskog prikazivanja portreta zakopanih ličnosti.[778] Ovu pojavu su spominjali još neki istraživači, ali više kao oblike stećaka na kojima su antropomorfne predstave tumačene kao odraz bogumilskog — heretičkog učenja (Solovjev),[779] ili kao pojave kršćanskog ortodoksnog karaktera[780] (D. Vidović). Naprijed sam spomenuo da su neke predstave glava svedene na predstave očiju. Taj motiv je proučavao jedino etnolog P. Ž. Petrović. On misli da su oči nastale regresivnim postupkom od predstave glave, a da je na nadgrobne spomenike došao s ciljem da grob i spomenik sačuva od eventualnog skrnavljenja. Mrtvome se oči zatvaraju zbog toga što se vjeruje da bi, ako ostanu otvorene, mogle nekoga od svojih da povuku u grob. Na nadgrobnim spomenicima one ostaju otvorene kao upozorenje i opomena nasilnicima da će ih stići osveta i kazna. Petrović misli da su i mnogi motivi spirala na stećcima, tzv. dvostruke spirale, nastale po motivu očiju i da zbog toga te spirale imaju antropoidni karakter.[781]

Treba reći da se naši motivi ljudskih glava nalaze gotovo isključivo na stećcima oblika krsta koji vremenski pripadaju kraju perioda stećaka, zatim da su ustanovljeni na krstačama kasnijeg vremena, kao i na najstarijim muslimanskim nišanima, i to u istočnim krajevima Hercegovine i Bosne.[782] Ustanovljene su i brojne predstave ljudskih glava na krstačama i stelama XV—XIX v. u okolini Novog Pazara, Sjenice, Raške i Kraljeva, najviše na tzv. studeničkim stelama.[783] Običaj

klesanja motiva glave ljudi u Srbiji je nastavljen vremenski i dalje, te na mnogo širem području. Takve predstave vidimo i na takozvanim krajputašima u zapadnoj Srbiji. Ustanovio sam ih i na krstačama sa takozvanim preklopima, iz XVII—XIX v., u okolini Kumanova, u Makedoniji.[784]

Kako se vidi, krstače sa motivima glave specifičnost su istočnih krajeva Hercegovine. Sam oblik tih stećaka, naročito njegova antropomorfnost (zaobljen gornji uspravni krak, nešto oboreni horizontalni krakovi, itd.) u izvjesnoj mjeri su i rezultat utjecaja muslimanskih nišana. Otuda i pojava velikog broja po obliku sličnih nadgrobnika u Srbiji, naročito onih u obliku stubova-stela. Sama pojava motiva glava ljudi na hercegovačkim krstačama, a u vezi s tim i motiva glava na srbijanskim krstačama i stelama, kao i onim oko Kumanova, odražava želje i nastojanja majstora i poručilaca da se na taj način ovjekovječe uspomene na sahranjene ličnosti. To su, dakle, portreti pokopanih, istina vrlo uprošteni i shematizovani, ali se tu i tamo primjećuju i realistički detalji. U prilog ovakvom opredjeljenju u tumačenju ovih motiva ide i to što se kod nekih predstava u Srbiji razlikuju portreti sveštenika i žena, te što su uz neke predstave glava dodati i neki predmeti zanimanja.

2 — *Ruka*

Motiv ruke je česta pojava na stećcima. To je predstava osamljene ruke u tri vida: kao otvorena šaka do članaka, sa prstima, zatim kao ruka do lakta, ili do blizu lakta, a onda i kao ruka do ramena, obično savijena u laktu. Nekada je ovaj motiv potpuno osamljen, često je u blizini polumjeseca, krsta, rozete, ili nekog drugog motiva, ali ga najčešće susrećemo u zajednici sa mačem, štitom sa mačem, ili sa kopljem, a ponekad i sa lukom, ili buzdovanom. To zajedništvo ruke i oružja nekada se ogleda u predstavi ruke u neposrednoj blizini oružja, obično tako da oružje dodiruju prsti ruke, ali mnogo češće u tome da ruka drži oružje. Relativno, najviše primjeraka ima motive ruke koja drži mač. Postoji i nekoliko primjeraka gdje ruka drži neki drugi predmet, npr. štap, ili klesarsko dlijeto. Kod motiva osamljene ruke, pogotovo motiva šake, prsti su često nesrazmjerni — uveličani i prilično rastavljeni. U nekim slučajevima se uočava oklop na ruci, a moguće je da je klesar u nekim slučajevima umjesto ruke prikazao samo pancir-rukavice. Ruka na stećcima, dakle, po svom mjestu i funkciji, nadomješta čitavu ljudsku figuru, zbog čega smo je uvrstili u ovu vrstu motiva.

Pregledao sam sve raspoložive materijale i ustanovio da se ukupan broj motiva ruke kreće negdje oko cifre 150, uključujući u to i pet slučajeva gdje su prikazane obadvije ruke.

Teritorijalni raspored ovih motiva izgleda ovako: istočna Bosna — 45, centralna Bosna — 30, zapadna Bosna — 11, istočna Hercegovina — 27, zapadna Hercegovina — 6, primorje sa zaleđem — 13, Lika — 1, Srbija — 8 i Crna Gora — 2. Kako se vidi, najviše ovih motiva posjeduju stećci Bosne (oko 60% ukupnog broja), a u tome okviru oni u istočnoj Bosni. Iza toga dolazi istočna Hercegovina. Sva ostala područja zaostaju dosta iza njih.

Statistika motiva ruke do sada je interesovala jedino M. Wenzel. Ona je tvrdila da postoji „blizu devedeset poznatih predstava usamljene ruke na stećcima". Velika razlika između te procjene i stvarnog stanja rezultat je njenog oslanjanja na nepotpunu građu o stećcima. Iz istih razloga, nema osnova ni njena tvrdnja da se najveći broj motiva ruke nalazi „u Hercegovini, Dalmaciji i oko Kupresa".[785]

Klesarski postupak u prikazivanju ovoga motiva je veoma različit. Dok su neke ruke prikazane realno, anatomski i pravilno i skladno u odnosu na ostale motive na istoj strani stećka, dotle je mnogo više onih koje su nezgrapne, rustične i naivne. U većini slučajeva su pozitivno plastične, ali postoji i znatan broj primjeraka koje su samo urezane u kamenu plohu. Relativno veliki broj slabo klesanih ruku govori o slabijim majstorima koji su se poduhvaćali toga posla. To je i razumljivo. Bolji majstori su, po pravilu, klesali pune ljudske figure, dok su se ovi drugi, prema svojim sposobnostima, opredjeljivali za lakši postupak, za klesanje ruke, što je, po njihovom mišljenju, ipak vrijedna zamjena za punu figuru. Ne bi se moglo reći da je ruka klesana samo na određenim oblicima stećaka. Nalazimo je na svim vrstama oblika, kako na ležećim tako i na stojećim.

Kao jednu od ilustracija najslabije uspjelih prikaza ruke do članaka navodim primjerak ruke između dva štita sa mačevima u Radimlji,

Sl. 116. — Motiv okopljene ruke (uz to još polumjesec i zvijezda) na štitu sa mačem na sanduku u Donjem Brataču kod Nevesinja.

kod Stoca,[786] a za predstavu ruke do ramena primjerak iz Brštanice, u opštini Čapljina.[787] Kao primjerak ruke boljih likovnih kvaliteta može se navesti onaj na krstači u Blatskom Dolu, kod Stoca,[788] ili onaj na ploči u Slanom.[789] Dosta primjeraka ruke sa kopljem ili sa mačem možemo naći oko Olova[790] i inače u istočnoj Bosni. U dvadesetak primjeraka vidimo ruku u panciru, kao što je, npr., ona koja drži mač u okolini Kupresa.[791] Oklop je još izrazitiji u slučaju predstave ruke na štitu s mačem u Donjem Brataču, kod Nevesinja. To je, istovremeno, jedini primjerak gdje ruka zauzima mjesto glavne heraldičke oznake.[792] Postoje tri slučaja u kojima je predstavljena ruka koja zabada mač u ralje lava, kakva je ona oklopljena u Trebečaju, kod Trnova.[793] Vrlo je zanimljiva, a i lijepo obrađena, predstava ruke koja drži štap na sljemenjaku u Baštini, kod Skender-Vakufa, zatim predstava ruke koja drži topuz u Vrućici, kod Teslića,[795] ili predstava ruke koja drži čašu u Tojšiću, kod Tuzle.[796] Posebno su zanimljive i zagonetne predstave na kojima vidimo po dvije ruke. Ima ih pet primjeraka. Na čeonoj strani sljemenjaka u Varošištu, kod Rogatice (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu), iz rebra koje se pruža sredinom uspravno izlaze dvije simetrično oblikovane ruke koje drže po jednu „jabuku",[797] a na vodoravnoj strani ploče kod Ravnog, u okolini Kupresa, iz rozete izlaze dvije ruke.[798] Veoma je instruktivan nedavni nalaz V. Palavestre u Papratskom, u okolini Foče, gdje na ploči, uz nedovoljno čitljiv natpis, rozetu, kružni

Sl. 117. — Dvije ruke koje drže jabuku na sljemenjaku u Varošištu kod Rogatice.

Sl. 118. — Predstava dviju ruku na krovnim plohama sljemenjaka u Zelinji kod Kalesije.

Sl. 119. — Reljefni motivi ruku koje susrećemo na stećcima.

vijenac i krst, vidimo desnu ruku koja drži čekić i lijevu koja drži dlijeto. Tu je još i jedna alatka slična kratkom nožu. Desna ruka svojim ramenom se naslanja na krst, bolje reći izlazi iz toga krsta.[799]

Motiv ruke nije ostao samo na stećcima. Susrećemo ga na najstarijim muslimanskim nišanima u Bosni i Hercegovini,[800] na najstarijim jevrejskim kamenim nadgrobnicima u Bosni i Hercegovini i na krstačama iz XVII v. i onim iz kasnijeg vremena. Na rimokatoličkim grobljima oko Orašja, u bosanskoj Posavini, drvene ili limene ruke pričvršćuju za vrhove krstača, a na Kosovu postoji običaj da se aplicirana ruka na tekstilu postavlja na grobne humke.[801] P. Kostić je ustanovio da u zapadnoj i srednjoj Srbiji, zatim na Kosovu i u jednom dijelu Crne Gore i danas postoji običaj da se na grobovima postavljaju zastave, a u okolini Kuršumlije, Novog Pazara i Istoka u Metohiji na te zastave apliciraju platnene ruke, a onda i rozete, krstove i polumjesece. Proučavajući tu pojavu, Kostić je došao do zaključka da ruka na tim zastavama znači zamjenu pokojnikove duše koja se poslije smrti, po narodnom vjerovanju, naseljava u sam nadgrobni spomenik.[801a]

Sl. 120. — Skulpture drvenih ruku i danas se postavljaju na vrh drvenih krstača na rimokatoličkim seoskim grobljima oko Orašja u bosanskoj Posavini.

Sl. 121. — Aplicirane tekstilne ruke i danas se postavljaju na nadgrobne zastave na Kosovu i oko Novog Pazara.

*
* *

Ruka kao motiv likovne umjetnosti odavno je poznata. U antici se javlja kao rimski legionarski simbol.[802] U Sasama, kod Srebrenice, nađena je bronzana ruka koju je arheolog V. Paškvalin pripisao kultu Sabazijeva božanstva, koji je bio naročito razvijen u Trakiji.[803] U Mogorjelu, kod Čapljine, nađen je rimski kameni spomenik na kome su prikazane dvije ruke u dosta neobičnom položaju, čija namjena još nije proučena (spomenik se nalazi u lapidariju Zemaljskog muzeja u Sarajevu). Otvorenu ruku nalazimo na semitskim stelama kao simbol obožavanja.[804] U dvorištu bazilike S. Paolo fuori le mura u Rimu vidio sam kapitel na kojem je predstavljena oveća šaka (sa druge strane se nalazi figura muškarca sa raširenim rukama, a s treće predstava pijetla).[805] Motiv ruke su upotrebljavali i neki islamski narodi. Prema navodima D. Sergejevskog, motiv dva otvorena dlana su upotrebljavali šiitski muslimani kao uspomenu na Aliju, Muhamedova zeta, osnivača šiita, koji je u međuislamskim sukobima ubijen.[806] Na munari džamije jednog muslimanskog naselja u podnožju Himalaja stavljena je ruka umjesto uobičajenog polumjeseca.[807] Žene nekih arapskih naroda u Africi i danas nose

na lančiću oko vrata šaku sa otvorenim dlanom i prstima koju zovu „hazreti Fatimina ruka".[808]

Predstava ruke na stećcima različito je objašnjavana. A. Benac se bez dvoumljenja izjasnio da ruka sa oružjem označava grob ratnika-feudalca, a i za samu ruku, bez oružja, dao je isto objašnjenje.[809] D. Sergejevski je najprije mislio da je kršćanska srednjovjekovna podignuta ruka pozajmljena iz rimskog imperatorskog ceremonijala i da znači gest svečanog pozdrava, ali se pitao da možda ta ruka ne označava i gest čuđenja. Međutim, povodom nalaza starije krstače u Konjevićima, kod Travnika, na kome je uz ruku bilo i nekoliko predstava noževa, spomenika nekog čovjeka koji je ubijen, kao i jednog nišana u Sarajevu sa predstavom dvaju otvorenih dlanova, koji je pripisan nekom došljaku sa Krima, ovaj istraživač je bio sklon da ruku na stećcima vidi kao znak prijetnje za osvetom.[810] Osamljenu ruku sa prstima okrenutim ka gore na stećku u Bančićima, kod Ljubinja, objasnio sam kao akt molitve, kao pozdrav bogu, ili kao prijetnju za osvetom.[811] Osamljene ruke u Popovu polju i u centralnoj Bosni vidio sam kao znak obraćanja bogu, ali i kao izraz vlasti, odnosno snage i volje za odmazdu prema neprijatelju, a one sa oružjem kao atribut viteštva.[812]

E. Lilek je 1894. zabilježio jednu bosansku bajalicu u kojoj se kradljivci koriste rukom mrtvog čovjeka, vjerujući da će ukućani biti mirni kao i ta ruka dok oni obave svoj posao. Povodom toga je mladi američki istoričar Džon Fajn, koji se interesovao za stećke, upozorio na nekoliko engleskih narodnih pripovijedaka u kojima mrtva ruka igra sličnu ulogu, pa misli da bi dalje proučavanje motiva mrtvačke ruke u našem folkloru moglo olakšati objašnjenje pojave reljefnog motiva ruke na stećcima. Na to je M. Wenzel, uz napomenu da ruka na stećku pripada umrlome, ali da ne znači njegovo mirno počivanje, rekla da su zapažanja o obrednoj upotrebi mrtvačke ruke od strane lopova u Bosni doprinos istraživanju ruke na stećcima.[812a]

Očito je da ruka na stećcima nije dovoljno proučena i da do sada ona ima više značenja, od paganskog pozdrava suncu i bogu, preko antičkog svečanog pozdrava i starokršćanskog gesta za spasenjem, do oznake ratnika, vlasti i želje za osvetom. Moguće je da dalja istraživanja pokažu kako ovaj motiv nema samo jedno značenje. Neke naše pojave ruke nije teško objasniti. Sasvim je izvjesno da ruka sa čekićem i dlijetom u Papratskom predstavlja majstora-klesara i pisara toga stećka i da ruka sa čašom u Tojšiću govori o svešteničkom grobu. Iako motiv ruke na stećcima uglavnom ostaje i dalje neproučen, mislim da se već sada sa dosta sigurnosti može reći da ruka sa oružjem simbolizira ratnika i čovjeka koji ima neku društvenu vlast u svome kraju. Sama ruka na stećcima nije mogla zadržati staru pagansko-antičko-kršćansku simboličnost, nego je, po mome mišljenju, prije svega mogla označavati čovjeka od ondašnjeg društvenog ugleda i vlasti.

3 — *Polufigura*

Ova vrsta motiva najmanje je zastupljena. Evidentirano je ukupno 17 primjeraka, i to: u okolini Trogira — 2, Ljubuškog — 1, Olova — 2, Višegrada — 1, u okolini Foče — 1, u okolini Krupnja (Srbija) — 1,

na području stare Raške — 6, u okolini Plužina (Crna Gora) — 1 i u okolini Pljevalja — 1.

Predstave su vrlo različito koncipirane. U Gustirni, kod Trogira, to su dvije dosta plastično predstavljene glave, sa diskretnim naznakama očiju i nosa, i dijelovi poprsja, ali bez ruku.[813] Vrlo slična predstava, samo bez naznake očiju i nosa, nalazi se na ploči kod Uzdolja, u okolini Knina.[814] U Gornjim Studencima je plastično shematski prikazana žena do pojasa. Na kružnoj glavi nema nikakvih oznaka, na prsima su naznačena dva plastična kruga, a ruke su nešto raširene i opružene prema dolje. Šake sa raširenim prstima su potencirane. Dalje se nastavlja usječen pravougaonik koji samo podsjeća na žensku haljinu, na kome je udubljena pravougaona „kamenica" i jedan krstić.[815] U Kamenskom, kod

Sl. 122. — Vrlo plastična ljudska polufigura na sljemenjaku sa postoljem u Kamenskom kod Olova.

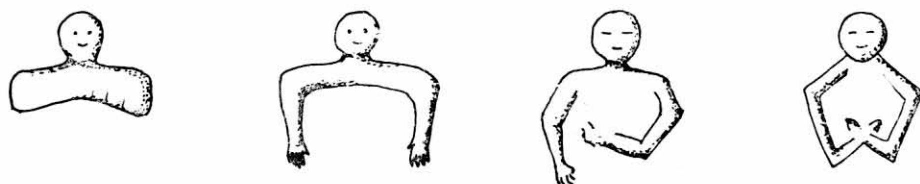

Olova, jedan oveći sljemenjak ima natpis iz koga se vidi da tu leži neki Milašin. Na njegovoj zapadnoj čeonoj strani isklesana je dosta plastična ljudska figura do pojasa. Naznačene su oči, nos i usta, a diskretno i ruke.[816] Na istoj nekropoli još jedan sljemenjak ima sličnu polufiguru. Sljedeća polufigura je na velikoj nekropoli stećaka u Klašniku, kod Višegrada. Tu je plastično prikazana glava, sa očima, nosom i ustima, zatim dio prsa, a onda dolje opuštene povelike ruke.[817] U Bujakovini, kod Foče, prema jednom starijem podatku, postoji sanduk sa predstavom polufigure, sa rukama podbočenim na bokovima.[818] U Lipenoviću, kod Krupnja, u zapadnoj Srbiji, nađen je stub sa predstavom muškarca koji je jednu ruku stavio na grudi, a drugu dolje ispružio.[819] Na nekoliko lokaliteta stare Raške (Strumice, Vranovina, Crčevo i Milići) usta-

Sl. 123. — Predstava ljudske polufigure na ploči u Klašniku kod Višegrada.

novljeno je šest polufigura — poprsja na stelama i krstačama iz XV—XVII v., na kojima prepoznajemo sveštenika, ktitora crkve i nekog viteza sa mačem.[820] U Rudinicama, u opštini Plužine (Crna Gora) nalazi se trokraka oveća krstača i na njoj, uz krst, luk i viticu sa trolistovima, urezana ljudska polufigura, sa očima, ustima i nosom na glavi, te rukama povijenim na bok[821] (krstača je dijelom u zemlji). Posljednji primjerak je na sljemenjaku u Vrulji, u okolini Pljevalja, gdje je dopojasna figura, bez naznake ruku.[822]

Sl. 124. — Nekoliko primjera motiva ljudskih polufigura na stećcima.

Postoji još nekoliko primjeraka motiva koji podsjećaju na polufiguru čovjeka, ali su oni ili veoma oštećeni ili toliko nejasni da ih nisam mogao ovdje uvrstiti.

Kako se vidi, većina evidentiranih motiva polufigura ljudi nalazi se u istočnim područjima, i to u istočnoj Bosni, Srbiji i u Crnoj Gori. Oni su klesani i na ležećim i na stojećim spomenicima. Sama likovna obrada je neujednačena, a pretežno slaba i rustična. Međutim, primjerci u Kamenskom su pravo ugodno iznenađenje u tome pogledu. Moglo bi se reći da je to rad pravoga skulptora.

Motivi ljudskih polufigura nisu samo specifičnost stećaka, jer ih susrećemo i na drugim vremenski nešto kasnijim nadgrobnim spomenicima. Tako se dopojasna figura žene ogrnute maramom, bez naznaka ruku, nalazi na muslimanskom nišanu iz XV—XVI v. u Šatorovićima, kod Rogatice.[823] Poprsje sa rukama i oznakama narodne nošnje našao sam i na starim malisorskim stelama i krstačama u Vuksan Lekiću, nedaleko od Tuzi, u Crnoj Gori.[824]

*
* *

Iz rimskog perioda u Bosni i Hercegovini i u našim krajevima uopšte ostao je znatan broj kamenih nadgrobnih stela na kojima su plastično predstavljeni dopojasni portreti umrlih; nekada je to bio samo jedan lik, a češće po dva, tri, pa i četiri lika. Takvih stela ima, npr., na području opštine Konjic.[825] Majstori stećaka su bili u prilici da vide ove i ovakve rimske stele i da po njihovom uzoru urade svoje reljefe.

Do sada nije bilo pokušaja analize i objašnjavanja ovih motiva na stećcima. Više primjeraka su shematske predstave, bez detalja, čak i bez ruku, slabog umjetničkog kvaliteta. Međutim, na nekim od tih predstava se razlikuje pol, a primjećuju se i drugi individualiteti. Na nekim spomenicima u staroj Raškoj epitrahilj odaje sveštreno lice, mač

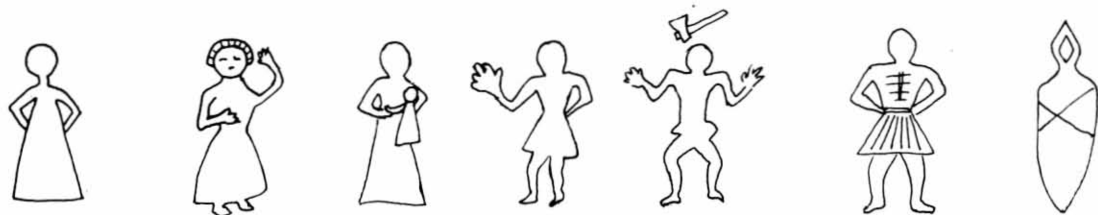
ili luk govore o vojniku-feudalcu, a na nadgrobniku u Crčevu, u staroj Raškoj, ustanovljen je lik ktitora crkve. Ako uzmemo u obzir i muslimanske nišane, kao i stare malisorske stele i krstače, onda se povećava fond elemenata koji govore o konkretnoj pokopanoj ličnosti. Sa druge strane, ruke polufigura, gdje one postoje, nemaju položaj oranta, a nisu ni predstave Krista. Slično situaciji predstave glave, i ovdje se, po mome mišljenju, radi o predstavama sahranjenih ličnosti, istina, samo o manje ili više uspjelim pokušajima njihovog portretiranja.

4 — *Figura*

U grupi predstava ljudi najbrojnije su zastupljeni motivi punih figura. Po svom ukupnom broju, oni spadaju među one motive koji se često javljaju. Ustanovio sam da ovih motiva u svemu ima oko 180 primjeraka, računajući samo pojedinačne — samostalne predstave, i to one koje su jasne, realne predstave. Odlučio sam da ovdje ne uračunam individualne jahače na konjima koji se javljaju tridesetak puta. Treba reći da postoji i dvadesetak antropomorfnih predstava sličnih krstovima — ljudima, sa gore izdignutim rukama (krakovima), zatim nekoliko stilizacija na kojima se zapažaju ljudske glave, ramena i trup, kao i desetak biljnih stilizacija koje samo podsjećaju na ljudsku figuru, ali ni takve predstave nisam uzeo u obzir.

Kod svih motiva punih figura nije teško uočiti pol. Muškarci uvijek imaju gaće priljubljene uz noge, a u gornjem dijelu je često haljetak do iznad koljena. Obično su utegnuti u pasu. Na glavi su obično naznačeni markantni dijelovi lica — oči, nos i usta, a ponekad i kosa u vidu običnog ili tordiranog luka. Više puta na glavi nema nikakvih oznaka. Ponekad je čitava glava predstavljena običnim ili tordiranim vijencem, a postoje i slučajevi da lice predstavlja kosi krst. Nekada nose kapu koja je pozadi zašiljena prema gore. Izvjestan, ne tako velik, broj muških figura ima ukrašenu odjeću. Žene se prepoznaju po svojim dugačkim haljinama koje se prema dolje šire i dopiru gotovo do zemlje, tako da im se noge nekada uopšte ne vide. Najčešće su utegnute u pasu. Ponekad su haljine sprijeda nešto kraće nego pozadi, da se žene lakše kreću. I na licima žena su nekada naznačene oči, nos i usta, a nekada nisu. Češće nego muškarci, one imaju kose u vidu tordiranog vijenca.

Prepoznao sam 147 muških i 31 žensku figuralnu predstavu. Dva primjerka figura, koliko još nedostaje do punog broja od 180, odnose se na ležeće figure čiji pol nije mogućno ustanoviti. Od našeg ukupnog broja samo pet primjeraka su ležeće, a dva sjedeće figure. Sve ostale su u stojećem stavu. Inače, među svim ovim figurama postoje znatne razlike. Te razlike se najprije vide u položaju ruku. Neke figure imaju ruke povijene na bokovima, neke su ih raširile, a neke gore uzdigle. Često je samo jedna ruka visoko podignuta, a druga stavljena na bok. U velikom broju slučajeva jedna ili obadvije ruke drže oružje (mač, štit, luk, koplje), ili neki drugi predmet, npr. krst ili kružni vijenac. Najčešće se drži mač ili štit sa mačem. Postoji izvjestan broj figura na kojima ruke uopšte nisu naznačene. Neke figure su isklesane na krstačama, ali je ogromna većina na ostalim vrstama oblika stećaka.

Sl. 125. — Važniji motivi stojećih ljudskih figura na stećcima.

Evo kako izgleda teritorijalni raspored motiva figura: zapadna Bosna — 13, centralna Bosna — 17, istočna Bosna — 25, zapadna Hercegovina — 24, istočna Hercegovina — 69, primorje sa zaleđem — 19, Srbija — 4 i Crna Gora — 9. Kako se vidi, ovi motivi su najbrojnije zastupljeni u Hercegovini i istočnoj Bosni. Istočna Hercegovina i istočna Bosna zajedno imaju 52% od ukupnog broja motiva.

Likovna obrada ovih motiva je veoma različita, često primitivna i naivna, u mnogo slučajeva veoma nesrazmjerna u odnosu na motive s kojima je zajedno. Likovi su obično prikazani vrlo sumarno, bez detalja; nekada i bez najnužnijih pojedinosti. Ponekad su ruke, npr., date sasvim nestvarno, a ponekad i čitava figura djeluje apstraktno. Kao jedna od sasvim naivnih predstava mogla bi se navesti ona iz Šeleca, kod Kalinovika, u kojoj je sa nekoliko ureza u kamen dočarana figura. Ruke su predstavljene sa po pet nemarno urezanih crta, što znači prsta, koje izlaze iz samih ramena,[826] ili ženska figura uz stablo (ili uz vile za kupljenje sijena?) u Gornjim Barama, također kod Kalinovika, gdje je čitava figura data jednom neprekinutom linijom, kao konturom, bez ekstremiteta i markantnih dijelova lica.[827] Među pravilnije i ljepše urađene figure spadaju one iz Radimlje, sa jednom podignutom rukom, nazvane vojvodskim figurama[828] (sl. br. 126).

Među muškim figurama osobito se ističu one sa stećaka Radimlje. Pet figura koje se nalaze na čeonim stranama triju sljemenjaka, jednoga sanduka i jedne krstače imaju dosta zajedničkoga. Sve te figure su predstavljene *en face*, sa nogama u profilu na obadvije strane, u malom raskoraku, sa desnom rukom podignutom u visinu glave, sa uvećanim šakama i nešto rastavljenim uvećanim prstima tih ruku, a sa lijevom rukom savijenom i oslonjenom na bok. U svim tim slučajevima prikazana je ista nošnja — zakopčan haljetak sužen u struku, sa kratkim dijelom od pasa dolje, koji se kao suknjica širi i završava dosta visoko iznad koljena. Rukavi haljetaka idu do samih šaka, ali su priljubljeni uz ruke. Ispod haljetka su deblje dugačke gaće, priljubljene uz noge. Na nogama se ne vidi nikakva obuća. Haljetak je ukrašen do pasa horizontalnim, a dalje vertikalnim, odnosno nešto kosim prugama. Na nekim rukavima ukrasi su kao dva niza spojenih kosih paralelica. Glave su gotovo kao krugovi, ili kao kružni vijenci, nekada tordirani, da bi se dočarala kosa. Na licu su naznačene oči, nos i usta, sa vodoravnom crtom ispod nosa da se dočaraju brkovi, osim u jednome slučaju, gdje je lice označeno jednim nedovoljno jasnim kružićem, odnosno „kvadratom", kako to kaže Benac. U četiri slučaja su iznad lijevog ramena isklesani lukovi sa strijelama, u jednome još i štit sa mačem ispod luka, dok u jednome

nema oružja uopšte. U četiri već spomenuta slučaja se između glave i desne ruke nalazi kružni vijenac, dok kod onoga petoga nema ni toga vijenca. Osim toga, u dva slučaja iza navedenih figura isklesana je još po jedna mala muška figura, od kojih jedna također drži podignutu

Sl. 126. — Predstava muške stojeće ljudske figure sa podignutom desnom rukom na sljemenjaku u Radimlji kod Stoca.

ruku. Sve glavne figure imaju vrlo čvrst i stabilan stav.[829] Iako postoje izvjesne razlike u detaljima, prvenstveno kod prikaza lica i oružja, ove figure su vrlo slično zamišljene i klesarski obrađene, zbog čega se može govoriti o istom majstoru, odnosno o istoj klesarskoj radionici. Najviše se razlikuje ona figura koja je bez oružja, koja djeluje kao predstava dječaka. Pošto se nalazi na malom sljemenjaku, sa natpisom u kome se pokojnik spominje kao sinovac vojvode Petra,[830] mislim da se zaista

Sl. 127. — Predstava dječje stojeće figure sa podignutom desnom rukom na sljemenjaku u Radimlji kod Stoca.

radi o dječaku. Po svojoj osnovnoj koncepciji, ovdje spada još jedan, šesti, primjerak ove nekropole, na kojem je na isti način prikazana glavna figura, ali sa obadvije gore podignute ruke, i uz nju još dvije male ženske figure ispod tih ruku. I tu su luk, štit sa mačem i kružni vijenac.[831] Postoji još nekoliko sličnih muških predstava u okolini Stoca, Nevesinja i Kalinovika, ali su najsličnije dvije iz Varoši, nedaleko od Kalinovika.[832]

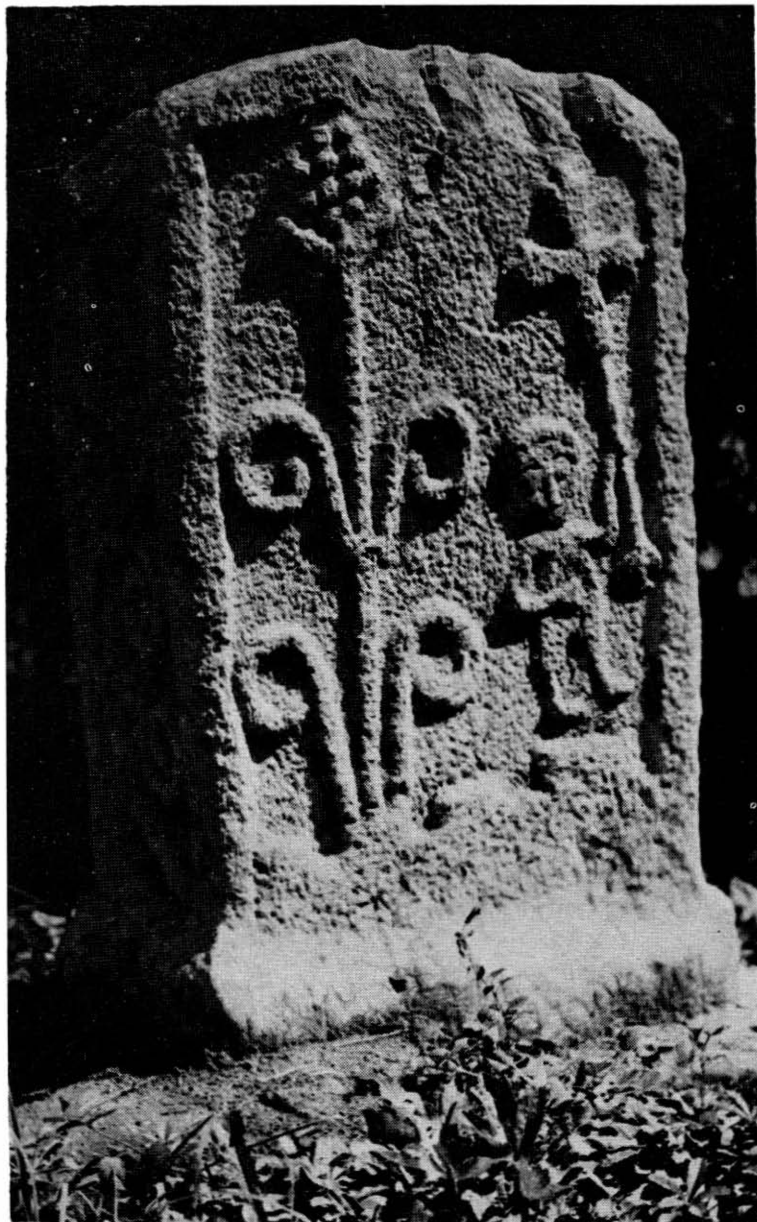
Relativno dosta muških figura ili stoje pokraj mača, odnosno štita sa mačem, ili to oružje drže u rukama. Zanimljiva je rustična i vrlo nesrazmjerna predstava jedne figure koja rukom dotiče mač i štit, koja po svojoj visini ne dostiže ni polovinu visine mača u Borju, kod Ljubuškog.[833] Postoje slične još drastičnije nesrazmjerne predstave. Vrlo su zanimljive dvije predstave ovećeg štita sa mačem iza i iznad kojeg se gore vidi samo glava, a ispod noge muškarca, u profilu, u Lopoču, u okolini Trebinja.[834] Ovima je još slična predstava štita sa mačem iza koga

Sl. 128. — Predstava muške ljudske figure koja drži mač i štit na sanduku u Knežaku kod Nevesinja.

vire glave i noge, dok ogromne ruke neprirodno izlaze sa jedne strane štita u Radimlji.[835] Među realne i dobro obrađene takve motive može se ubrojati primjerak iz Ravnoga, kod Kupresa, gdje muškarac u desnoj ruci drži uzdignut mač, a u lijevoj štit,[836] ili slična predstava u Cisti, u okolini Imotskog.[837]

Neke muške figure drže krst ili neki drugi predmet. U tome pogledu je zanimljiva predstava u Radeljevcu, kod Bratunca (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), gdje pokraj stilizovanog stabla vidimo dosta malenu figuru koja u lijevoj ruci drži procesijski krst,[838] ili predstava gosta Milutina, sa knjigom i štapom, iz Humskog, kod Foče (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu)[839] — sl. br. 88.

Sl. 129. — Predstava muške ljudske figure koja drži krst na stubu u Radeljevcu kod Bratunca.

Jedna od tri sjedeće figure nalazi se u Hočevlju, nedaleko od Breze. Stariji muškarac sjedi na niskoj stolici, desnom rukom pridržava štap, a lijevom veliku otvorenu knjigu. Sve je to smješteno u dvije arkadne niše (sl. br. 86).[840]

Na stećcima su rijetke ležeće figure, ali smo ih ipak našli na pet lokaliteta, i to u Klotjevcu, kod Srebrenice, Banjevićima, kod Bratunca, Sinjevu, kod Pala, Morinama, kod Nevesinja, Hodovu, kod Stoca i u Selinama, kod Gruda. Osim u Banjevićima, gdje je figura zamotana u platno, kao mumija,[841] i u Hodovu, gdje od trupa teku snopovi paralelnih crta, gdje je teško ustanoviti pol,[842] u svim ostalim slučajevima je sasvim jasno da se radi o muškarcima. Na grudima figure na Morinama leže štit i mač (sl. br. 76).[843] Dva navedena polno problematična slučaja vjerovatno su također muškarci, jer je, npr., u Banjevićima uz figuru uklesan luk, što više odgovara muškarcu nego ženi.

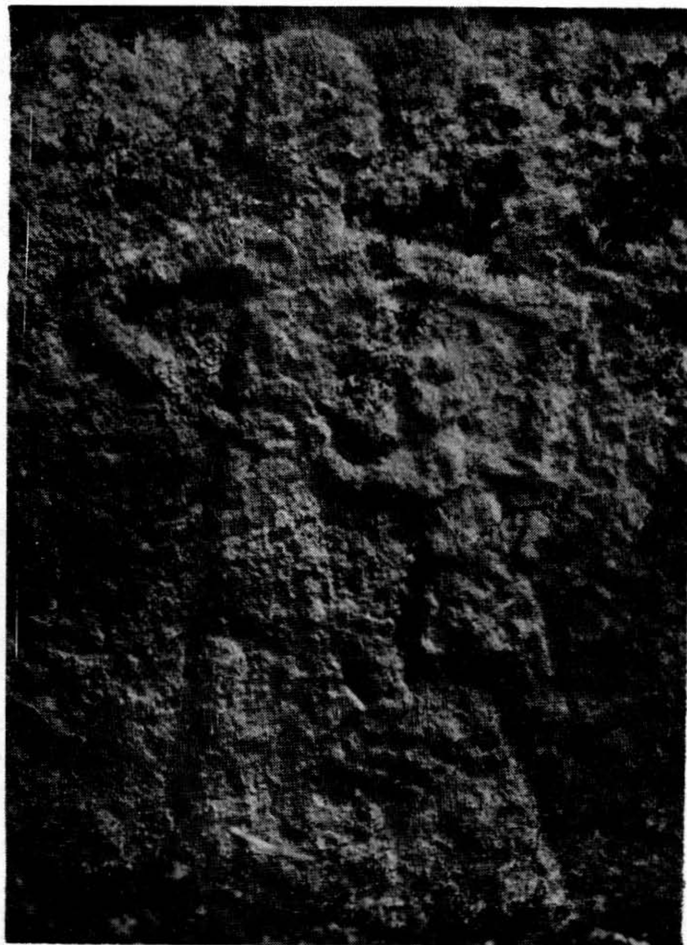
Kod pojedinačnih ženskih figura nisu karakteristične gore podignute ruke kao kod muških figura. Ipak, postoji nekoliko takvih položaja

Sl. 130. — Predstava plesačice na stećku u Premilovom Polju kod Ljubinja.

ruku, npr. kod jedne ženske male figure u Radimlji.[844] U Uzarićima, kod Lištice, prikazana je žena koja u jednoj ruci drži vijenac, a drugu je podigla.[845] U Premilovu Polju, nedaleko od Ljubinja, prikazana je žena, sa tordiranim vijencem oko glave, koja desnu ruku drži u visini grudi, a lijevu je povila i izdigla do visine glave. Na licu se vide oči, nos i usta. Dobija se utisak kao da se radi o predstavi plesačice[846] (sl. br. 130). To je, inače, ne samo zanimljiva i originalna nego i vrlo atraktivna predstava. Važna je originalna predstava žene koja je visoko gore ispružila ruke koje dodiruju dvije zvijezde na sljemenjaku u Dugom polju, na Blidinju.[847] Ženske figure najčešće svoje ruke drže na boku. Neke ženske figure su predstavljene uz veliki krst, pa izgleda kao da se radi o nošenju procesijskog krsta, npr. u Budimiru, nedaleko od Sinja.[848] Osobito su zanimljive dvije predstave žene sa djetetom, jedne u Boljunima, kod Stoca,[849] a druge kod Buhova, u okolini Lištice.[850]

Pojavljuje se desetak muških figura koje nam na prvi pogled izgledaju kao da su nage. Takve su, npr., dvije figure u Podveležu, u okolini Mostara. To su osamljeni snažni ljudi, sa raskoračenim nogama i različito postavljenim rukama niz tijelo, bez ikakvih detalja.[851] U okolini Nevesinja i Nikšića su tri figure istog stava nogu, ali sa gore izdig-

Sl. 130a. — Predstava žene sa djetetom u naručju u Boljunima kod Stoca.

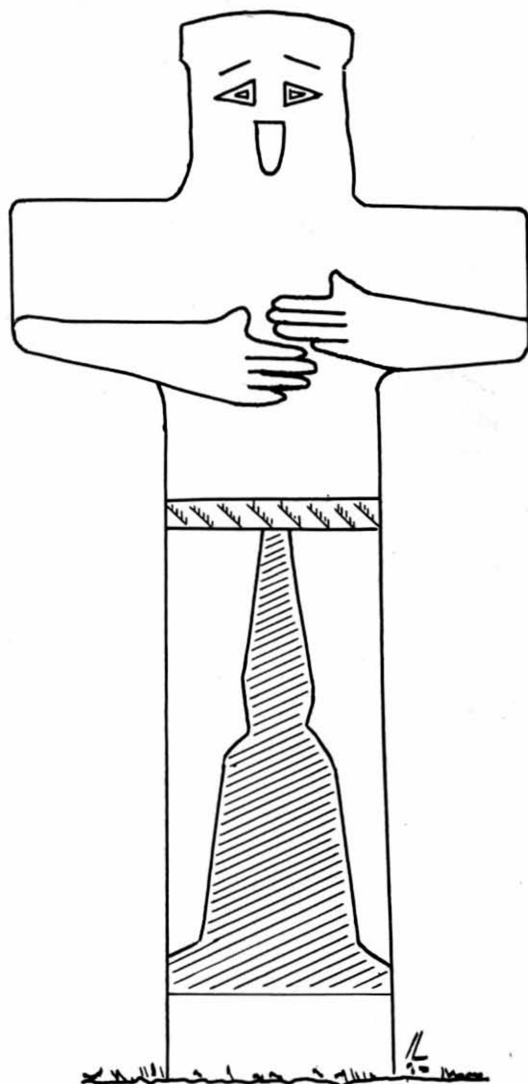
nutim rukama. Iznad jedne od njih lebdi sjekira[852] (sl. br. 80). U Bijači, kod Ljubuškog, noge su veoma raskoračene, a ruke podignute, baš kao da se radi o strasnom plesaču.[853] Ovoj predstavi je slična jedna u Vlahovićima, nedaleko od Ljubinja, gdje je figura nešto povila noge u koljenima, lijevu ruku stavila na bok, a desnu, sa velikim i rastavljenim prstima, podigla u visinu glave.[845] U okolini Bratunca i Srebrenice se javljaju tri figure sa rukama prekrštenim na grudima.[855] Osim ovih

Sl. 131. — Predstava ljudske figure sa prekrštenim rukama na grudima na stubu u Opravdićima kod Bratunca.

triju, koje izgledaju kao da predstavljaju pokojnike neposredno pred njihovu sahranu, i drugih ležećih figura sa prekrštenim rukama, o kojima je bilo riječi naprijed, sve ostale predstave su žive, neke vrlo dinamične.

Na kraju spominjem nekoliko vrlo interesantnih figura koje je klesar malom, ali inventivnom intervencijom isklesao na krstačama, maksimalno prilagođavajući motiv samome obliku spomenika. Jedna takva krstača je u Petrovićima, u okolini Trebinja, gdje na gornjem uspravnom kraku vidimo kapu na glavi, zatim obrve, oči, nos i usta na licu, pri dnu horizontalnih krakova su predstavljene ruke položene na grudi, a u donjem dijelu spomenika isklesan je pojas, a potom suknene gaće.[856] Druga je u Bihovu, kod Trebinja. Tu ruke drže štap. Figura djeluje snažno.[857]

Sl. 132. — Predstava ljudske figure na krstači u Petrovićima kod Trebinja.

*
* *

Ljudske figure su poznate na nadgrobnim spomenicima još iz davnih vremena. One su prisutne na predistorijskim menhirima u Francuskoj i Liguriji, javljaju se i u periodu arhajske i zrele grčke umjetnosti, a osobito su omiljene na nadgrobnim stelama rimskih provincija.[858] Sa upotrebom toga likovnog motiva nastavilo se i u srednjem vijeku. U starokršćanskim katakombama su često slikane figure, naročito žena sa gore izdignutim rukama — oranti i orantkinje sa svojim gestovima za spasenje.[859] Figure žena i muškaraca su klesali i Seldžuci na svojim nadgrobnim stelama u Anadoliji, u XIII v., iako je u islamu vladao stav o zabrani prikazivanja figura u umjetnosti.[860] Anadolski nadgrobni spomenici u tome pogledu imaju veze sa zemljanim cilindričnim sudovima na kojima se nalaze slikani portreti turskih vojnih dostojanstvenika u Samari, takozvanim „stelama sa likovima", iz IX—X v., a ovi, opet, potječu od kamenih statua, zvanih „balbali", koji su još u Mongoliji u IX v. postavljani ispred grobova nomadskih seldžučkih prinčeva kao simboli njihovih ratnih pobjeda.[861] Na drugom mjestu sam već naveo da se u klaustaru bazilike S. Paolo fuori le mura u Rimu nalazi kapitel koji s jedne strane ima isklesanu ruku, a sa druge pijetla. Isti kapitel na trećoj strani ima nezgrpanu figuru muškarca raširenih ruku, sa vrlo velikim šakama i prstima.[862] Na romaničkim crkvama u Toskani ima isklesanih likova ljudi sa gore izdignutim rukama.[863] U romanici, ali još više u gotici zapadne Evrope kleše se u reljefu, ili izljeva u bronzi lik pokojnika najprije na nadgrobnoj ploči koja zatvara grob, ili na uspravnoj ploči koja se postavlja uz grob, a kasnije se ti likovi klešu u visokom reljefu na sarkofazima.[864] Takva je, npr., grobnica Ričarda Lavljeg Srca, koji je umro 1199. god. U periodu renesanse taj običaj se jako proširio, naročito u Italiji.[865] Takvih nadgrobnika je nađeno i u našim krajevima, posebno u primorju, Hrvatskoj i zapadnoj Bosni iz vremena XIII—XVI v. U Ninu postoji nadgrobna ploča Jurja V. Šubića, iz oko 1303. god., na kojoj je u visokom reljefu prikazan pokojnik u pancir košulji i sa mačem u ruci.[866] U crkvi dominikanaca u Dubrovniku nalaze se dvije nadgrobne ploče (jedna je uzidana) u blizini oltarskog prostora na kojima su isklesani likovi nadbiskupa Andreasa di Durrachio, koji je umro 1393. god. i njegovog nasljednika nadbiskupa Nikolausa de Hortisa, koji je umro 1415.[867] god. Među dalmatinskim kamenim sarkofazima nalazi se onaj sv. Šimuna, sa ležećim svecem, u Zadru, iz XIII v. Likovno najvredniji je svakako srebrno-zlatni sarkofag sv. Šimuna u Zadru, iz 1380. god., sa ležećom skulpturom, koji je izrađen po narudžbi kraljice Jelisavete, žene Ludovika Anžuvinca, ugarsko-hrvatskog kralja, kćerke bosanskog bana Stjepana II Kotromanića (sl. br. 31). Umjesto zapadnoevropskog običaja reljefnog predstavljanja umrlih uglednih ličnosti, u manastirima i crkvama srednjovjekovne Srbije se od XIII—XV v., prema vizantijskom običaju i tradiciji, iznad grobova vladarskih ktitora i članova njihovih porodica, vlastele i crkvenih velikodostojnika, na zidu u fresko-tehnici slikaju njihovi portreti.[868] Tako je, npr., u Gracu sačuvan sarkofag Jelene Anžujske i ktitorska kompozicija na južnom zidu toga sarkofaga.[869] U grobnoj kraljevskoj kapeli u Bobovcu nađeni su dijelovi figura pokojnika u visokom reljefu rađenih na nadgrobnim spo-

menicima. Vjerovatno se ove figure odnose na bosanske kraljeve, Tvrtka II i Tomaša.[870]

Nekoliko naučnih radnika je razmatralo pojave ovih figura na stećcima, pokušavajući da proniknu u njihovo pravo značenje. A. Benac je muške figure sa uzdignutim rukama u Radimlji shvatio kao predstave članova feudalne porodice Hrabrena — Miloradovića, koji su tu sahranjivani. Nazvao ih je vojvodskim figurama. Zbog toga što su sumarno izvedene, smatrao ih je više pojmom nego individualnim portretima.[871] D. Sergejevskog su interesovale figure iz okoline Bratunca i Srebrenice.

Sl. 133. — Predstava muške ljudske figure sa izdignutim rukama u Tekiji kod Bratunca.

Za one iz Banjevića, Opravdića i Buča, sa rukama prekrštenim na grudima, rekao je da, uprkos prividno stojećeg stava (jedna je ležeća) i očiju kao da su otvorene, one nisu predstave živih, nego već umrlih ljudi. Kako se uveliko razlikuju od ostalih predstava ljudi na stećcima, koje su ili portreti živih, ili predstave Krista, ako su na krstačama, on misli da su ove iz okoline Bratunca i Srebrenice nastale pod utjecajem običaja sa Zapada, vjerovatno direktnim učešćem dubrovačkih majstora.[872] Za figuru omotanu u platno iz Banjevića on je također rekao da predstavlja pokojnika, a za onu iz Radeljevca — figura koja drži veliki krst — da predstavlja određenog pokojnika u njegovoj najznačajnijoj ulozi za života.[873] Za mušku figuru podignutih ruku iz Tekije (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu) kaže da predstavlja oranta.[874] Sve ostale figure ljudi na stećcima on vidi kao predstave živih ljudi sa atributima njihovog svakodnevnog života, ili kao predstave pokojnika. A. Solovjev je muške figure sa raširenim rukama, kao i čovjekolike krstove, tumačio kao heretički simbol Krista, ali je istovremeno smatrao da figura čovjeka raširenih ruku može da označava pokojnika koji se „načinivši krst tim gestom približava Isu-Krstu". On smatra, dakle, da figure raširenih ruku mogu da označavaju Krista, a možda i samog „pravog krstjanina" koji je dobio isti oblik kao i Krist.[875] Slično Solovjevu, D. Vidović je antropomorfne krstače smatrao Kristovim raspećem, ali ne u heretičkom, nego u ortodoksnom smislu.[876] Za M. Wenzel muške stojeće figure često predstavljaju predstave pokojnika „pretežno onako kako su izgledali za života", a one sa podignutim rukama također vidi kao predstave pokojnika, ali u njihovom „preobraženom stanju". Ona misli da oružje u rukama figura označava svjetovni, a krstovi, štapovi, knjige i vijenci da možda označavaju duhovni položaj pokojnika. Predstavama žena ona uglavnom pridaje nadzemaljske i božanske osobine. Tako, npr., za ženu između dvojice konjanika ona misli da gotovo sigurno predstavlja božanstvo podzemlja, a za ženu koja drži krst da gotovo sigurno predstavlja sv. Jelenu.[877] V. Đurić smatra da su figure sa podignutom rukom na stećcima portreti pokojnika u molitvenom položaju ruku („deisisni stav"), pogotovo kada su obadvije ruke podignute. On misli da su i portreti čitavih porodica na stećcima mogli doći iz Srbije, što se vidi često na freskama koje stoje iznad sarkofaga i grobova crkava u Srbiji iz XIII—XV v.[878] O. B. Merin u izdignutoj ruci vidi obraćanje višim silama, sa magijskim značenjem, da se javlja „rano kod arhitipičnih figura drevnosti". On misli da bi to mogao biti gest zaklinjanja, ali ne mora da znači obožavanje, nego „pravi stav komuniciranja sa mitskim i htonskim silama, stav božanstva, sile same".[879] Z. Kajmaković smatra da muška figura na stećku predstavlja pokojnika, a da je podignuta ruka gest molitve, kakav se vidi kod slikanih predstava ktitora i svetih lica u pravoslavnim crkvama. On misli da su portreti pokojnika sa podignutim desnicama na stećcima „neposredno preuzeti sa ktitorskih kompozicija u oslikanim crkvama".[880] M. Vego smatra da muške figure sa podignutim rukama u Radimlji predstavljaju ljude višeg društvenog reda koji se mole bogu. Tako se franjevci još od najstarijih vremena mole, uzdignutih ruku prema nebu.[881] Š. Bešlagić je pojedinačne ljudske predstave na stećcima smatrao nevještim portretima pokopanih, a izdignutu ruku tumačio kao molitvu, pozdrav bogu, ali i kao znak vlasti i prijetnje za osvetom.[882]

*
* *

Na osnovu dosadašnjeg proučavanja nije moguće pružiti konačno, a pogotovo jedinstveno tumačenje ovih motiva na stećcima. Otežavajuća okolnost u tome pogledu je i likovni kvalitet samih predstava, za koje se općenito može reći da su primitivne i sumarno date. I po brojnosti i po klesarskoj obradi, muškarcima je posvećena mnogo veća pažnja nego ženama, što je odraz ondašnjih društvenih odnosa i shvatanja. U jednoj gruboj podjeli dobijamo četiri osnovne vrste ovih motiva: osamljene figure, figure sa oružjem ili drugim predmetima, figure izdignutih ruku i predstave već umrlih lica. Mislim da se sa dosta vjerovatnosti može pretpostaviti da su usamljene figure pokušaji portreta živih lica koja su tu kasnije sahranjena. Što mi u većini takvih slučajeva ne prepoznajemo konkretno lice, razlozi se nalaze u neumješnosti samih klesara. Nema razloga ni u figurama nadgrobnika u obliku krstača tražiti predstavu Krista, niti bosanskog „heretika" koji se i svojim oblikom približio njemu. Može nekoga i žena sa djetetom u Boljunima ili u Buhovu podsjećati na Bogorodicu sa malim Kristom, ali je to najvjerovatnije spomen na zajedničku smrt majke i djeteta, kakav slučaj je ustanovljen u grobu ispod stećka u Grborezima kod Livna.[883] Pretpostavka o portretima preminulih ima još više osnova kada uzmemo u obzir brojne figure sa mačevima, štitovima, kopljima i lukovima, kao i one sa krstovima, vijencima ili štapovima, bilo da su ti predmeti u rukama samih figura, ili u njihovoj neposrednoj blizini. Svako lice je na taj način prikazano u položaju i odnosu koji su karakteristični za njegovo prepoznavanje. Iako nisu najbrojniji u ovoj grupi, motivi sa podignutim rukama su do sada pobuđivali najviše interesovanja. Većina istraživača u njima vide orante, za što ima dosta razloga. I ja tako mislim, ali bih htio da ponovno istaknem i mišljenje o postojanju mogućnosti da se barem neke od takvih figura protumače kao znak društvenog ugleda, vlasti, a možda i prijetnje za odmazdom. Na takvu alternativnu pretpostavku navode me činjenice što u nekim slučajevima ima razlika u položaju ruke na stećcima i kod ktitora i svetačkih likova na freskama, zatim što gotovo uopšte nema žena sa takvim položajem ruku i, napokon, što su ruke na stećcima veoma potencirane (uveličane), što su klesarski majstori svjesno uradili. Ležeće i figure sa prekrštenim rukama bez sumnje su portreti umrlih osoba, iako ni u njima ne prepoznajemo konkretne osobe.

U koncipiranju i klesarskoj obradi ovih motiva klesari stećaka su bili u mogućnosti da se nadahnu kako zapadnoevropskim običajem skulptorskog portretiranja umrlih feudalaca i crkvenih velikodostojnika putem spomenika našeg primorja, tako i vizantijsko-srpskim običajem fresko-slikanja ktitora i svetačkih likova putem bosanskohercegovačkih i srpskih crkava i manastira. Mislim da su obadva običaja imala određenog utjecaja na pojavu portreta na stećcima.

*
* *

Ova grupa motiva ima četiri osnovne vrste oblika i 26 podvrsta. Javlja se u ukupnom broju od blizu 400 primjeraka i rasprostire pretežno u istočnim krajevima Bosne i Hercegovine. Klesarska obrada im

je veoma različita, ali pretežno primitivna i bez većih umjetničkih vrijednosti. Neki primjerci su, ipak, rad dobrih majstora koji su u svoja djela te vrste uložili dosta truda i umješnosti. U tome pogledu se ističu „vojvodske figure" u Radimlji, kao i u okolici Stoca i Kalinovika. Uz čitave figure, koje su najviše zastupljene (preko 40% svih motiva), ovdje su uvrštene i polufigure, a onda i predstave glava, kao i samih ruku, koje su, prema koncepciji majstora, došle na stećke kao zamjena čitave figure. Svi ovi motivi imaju svoju daleku prošlost, a kao likovni elementi su naročito poznate pune figure i predstave ruku, čije porijeklo vodi u predistoriju. Dosadašnji istraživači stećaka su se, prvenstveno, bavili pitanjem pojave čitave figure i ruke. Njihova mišljenja su neusaglašena i ne mogu se uzeti kao definitivna. Najvjerovatnija je pretpostavka da čitave figure ljudi, a potom i polufigure, kao i predstave glava, znače pokušaje portretiranja određenih lica za života, čemu, pored ostaloga, najviše doprinosi povezivanje tih lica sa oružjem i predmetima karakterističnim za njihovo prepoznavanje. Figure sa podignutom rukom, a često i same ruke, tumače se najčešće kao gestovi molitve. Ja, međutim, mislim da bi, uz takvo gledište, mogla doći u obzir i pretpostavka o podignutoj ruci kao simbolu društvenog ugleda, vlasti, a vjerovatno i spremnosti na neku osvetu.

SCENE

Ovoj grupi pripadaju motivi sa dvije ili više figura ljudi, životinja ili udruženih jednih i drugih figura. Podijelio sam ih u pet osnovnih vrsta: čovjek na konju, kolo, lov, turnir i ostale scene.

Ukupan broj ovih vrsta motiva iznosi oko 550 primjeraka, po čemu grupa, prema svojoj zastupljenosti, spada u gornju polovinu ljestvice. U samoj grupi dominiraju scene lova, a najmanje je turnirskih scena.

Motivi su raspoređeni po čitavom teritoriju stećaka, ali su u tome pogledu uočljive prilične neravnomjernosti. Hercegovina je mnogo bogatija nego Bosna, po brojnosti se osobito ističe istočna Hercegovina, koja posjeduje 43% ukupnog broja motiva. Zanimljivo je da su primorski krajevi dosta dobro zastupljeni. Najmanje primjeraka je nađeno u istočnoj Bosni i u Srbiji.

I ovdje se, kao i kod ostalih motiva, osjeća velika neujednačenost umjetničke obrade. Mnogo je veći broj slabo koncipiranih, kompozicijski raspoređenih i crtački i klesarski obrađenih figura, nego onih pravilnih, skladno proporcionalnih i sasvim uspjelih. Likovno najvredniji primjerci se nalaze u istočnoj Hercegovini.

1 — *Čovjek na konju*

Ovdje sam uračunao predstave čovjeka koji jaše na konju, ako su takve predstave samostalne, tj. ako se same nalaze na jednoj strani stećka, bez prisustva nekih drugih figuralnih predstava. U nekim primjercima se uz čovjeka na konju vidi poneki nefiguralni motiv, npr. krst, polumjesec ili zvijezda. Samo u dva primjerka nije sasvim jasno da li

je čovjek na konju, ili stoji pored njega. Uglavnom u svim primjercima se radi o predstavama muškaraca kao jahača.

Koliko sam mogao ustanoviti, postoje ukupno 53 primjerka ovakvih motiva. Njihov teritorijalni raspored izgleda ovako: zapadna Hercegovina — 4, istočna Hercegovina — 25, zapadna Bosna — 1, centralna Bosna — 5, istočna Bosna — 3, Srbija — 1, Crna Gora — 2, primorski krajevi i njihovo zaleđe — 12. Vidimo, dakle, da najviše ovih motiva imaju stećci u istočnoj Hercegovini.

Ovi motivi su klesani isključivo na vertikalnim stranama sljemenjaka i visokih sanduka. Vrlo rijetko, gotovo iznimno je u tu svrhu korišten stub ili krstača. Na pločama se ovi motivi ne nalaze. Zanimljiv je i osamljen nalaz predstave konjanika na stećku koji je u sekundarnom položaju upotrijebljen kao stub časne trpeze u Bitunjoj, kod Stoca.

Obično se na ovim predstavama ne uočavaju detalji, npr. markantni dijelovi lica, odjeća, itd., nešto zbog slabije klesarske obrade, a možda i zbog uobičajenog načina klesanja, ali se na nekim primjercima sasvim dobro vidi oružje koje konjanici nose. Tako je u pet primjeraka prika-

Sl. 134. — Predstava konja i jahača kao heraldička oznaka na štitu (sa mačem) na sanduku u Ljubovu kod Trebinja.

zan konjanik sa izdignutim mačem u ruci, npr. u Budimiru, nedaleko od Sinja.[884] U nekoliko primjeraka je mač o bedru jahača, npr. u Ljubovu, u okolini Trebinja, gdje je konjanik isklesan na četverouglastom štitu sa mačem. To je jedini primjerak gdje je konjanik upotrijebljen kao oznaka grba. Napominjem da je to istovremeno jedno od najuspjelijih klesarskih ostvarenja ovoga motiva[885] (sl. br. 134). Na osam primjeraka vidimo koplje u rukama konjanika, npr. u Krehinu Gracu, blizu Čitluka (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu), ili u Radmilovića Dubravi, nedaleko od Bileće.[886] Ta dva primjerka odaju odlične majstore koji su u svoje kreacije umjeli da unesu dosta živosti i pokreta. Veoma je uspjela također dinamična predstava konjanika sa kopljem u Troskotima, u okolini Lištice, koja, po natpisu koji se tu nalazi, prikazuje feudalca Ljupka Vlasnića, iz obližnjeg sela, koje se i naziva po njegovoj porodici — Vlasnići[887] (sl. br. 135). Zanimljiva je dosta naivna jedina predstava konjanika sa lukom u Boljunima, u okolini Stoca, na kojoj je glava konjanika oivičena nepotpunim tordiranim vijencem, da bi se na taj način prikazala kosa.[888] U nekoliko slučajeva naziru se i štitovi u

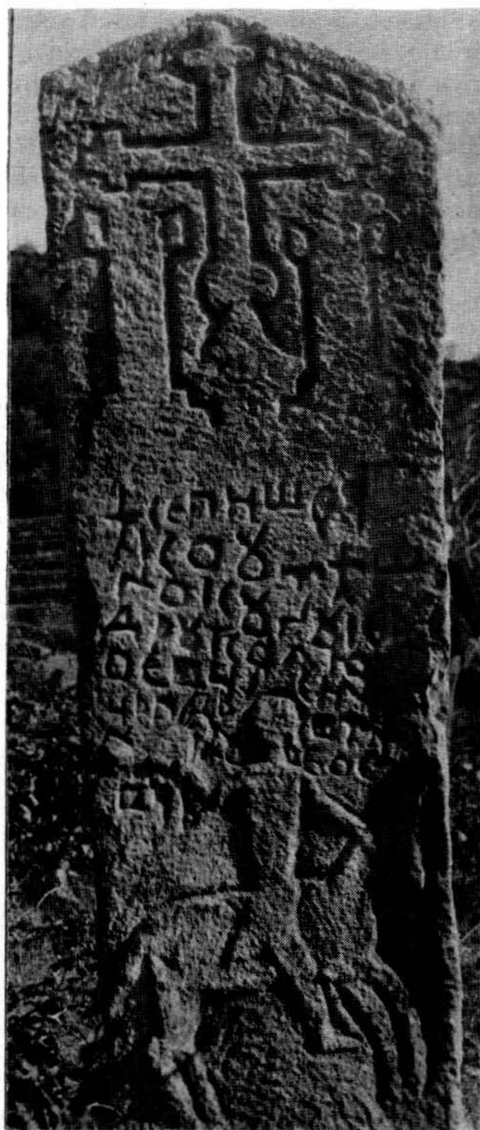

Sl. 135. — Predstava konja i jahača sa kopljem na sljemenjaku iz Troskota kod Lištice (sada u Muzeju Hercegovine u Mostaru).

rukama konjanika, a u Boljunima je štit sa mačem isklesan pored predstave konjanika s kopljem, koji je više nego dva puta veći od konja i jahača zajedno.[889] U tri primjerka se vidi ptica (soko) uz konjanika. U Brotnjicama, u okolini Cavtata, soko stoji na desnoj ruci konjanika (sl. br. 136).[890]

Napominjem da ovdje nije uračunato dvadesetak predstava u kojima, osim konjanika, vidimo ženu ili muškarca koji vode konja. Takve predstave sam uvrstio u ostale scene. Razumljivo, iz istoga razloga, brojni konjanici, kao elementi scena lova, turnira ili ostalih scena, također nisu ovdje uvršteni.

Na drugom mjestu je već bilo riječi o konju kao likovnom motivu, poznatom kod svih naroda i u svim vremenima. U našim krajevima se često susreće motiv konja sa jahačem. U glagoljskom misalu hercega

Sl. 136. — Predstava konja i jahača sa sokolom na ruci na sljemenjaku u Brotnjicama, u okolini Cavtata.

Hrvoja ovaj vitez je predstavljen na konju, sa sokolom na ruci.[891] Na pečatu bosanskog bana Stjepana II Kotromanića, zatim na pečatu kralja Tvrtka I, a onda i na pečatima bosanskih kraljeva Stjepana Dabiše, Ostoje i Tvrtka II vidimo viteza na konju, s kopljem.[892] I sveci se prikazuju na konjima, tako npr. sv. Krševan na srebrno-zlatnom relikvijaru sv. Zoila iz XIV v., koji se nalazi u Zadru.[893]

***

Nije poznato kako je došlo do pojave ovoga motiva na stećcima i šta bi on tu trebalo da znači. Nisu zapažena ni istraživanja u tome pravcu. Bez obzira šta bi se u tome pogledu moglo reći za druge vrste motiva ove grupe, motiv konjanika ima svoje posebno značenje. Iako motiv konjanika asocira na ikonografsku predstavu nekoga od svetih ratnika, npr. na sv. Đorđa, ili sv. Dimitrija, mislim da on na stećcima ima isključivo svjetovni karakter. To što se uz našu konjaničku figuru kleše oružje, bez čega bi srednjovjekovni vitez u svojim ratnim pohodima, u lovu i junačkim igrama bio nezamisliv, jasno govori o takvom karakteru tih predstava. To potvrđuje i predstava sokola na ruci konjanika. U tome pogledu klesari stećaka su mogli imati svoje uzore u neposrednoj blizini — u portretima bosanskih banova, kraljeva i visokih feudalaca na pečatima i novcu. Reljefna predstava Ljupka Vlasnića u Troskotima (sada u Muzeju Hercegovine u Mostaru), npr., gotovo je identična

Sl. 137. — Pečat bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz 1419. godine.

slikanom portretu hercega Hrvoja, ili portretu na pečatu kralja Tvrtka II. Zbog svega toga mislim da motivi konjanika na stećcima nisu ništa drugo nego konjanički portreti pokopanih ličnosti.

2 — *Kolo*

Kola (igru) na stećcima možemo najprije podijeliti na ona u kojima učestvuju samo muškarci, zatim na ona u kojima su same žene, te na kola u kojima su i muškarci i žene zajedno. Muškarce prepoznajemo po odjeći. U svom gornjem dijelu oni imaju haljetke, na struk, koji sežu do iznad koljena, a u donjem hlače (gaće) koje su uske, priljubljene uz noge. Samo u nekoliko slučajeva vidimo gaće koje nisu priljubljene uz noge, kao npr., u okolini Ljubuškog.[894] Samo iznimno se na haljetku do pasa vide vodoravne, a od pasa uspravne pruge. Žene su obučene u dugačke haljine koje su prema dolje šire. Nekada su utegnute u pasu. I kod žena su haljine u donjem dijelu ponekad uspravno prugaste.

Muških kola ima 23, ženskih 40, a mješovitih 69. Ukupno, dakle, postoje 132 motiva kola. To je približno tačan broj. Prema tome, kolo spada među česte motive stećaka. Iako zbog oštećenja spomenika u nekim slučajevima situacija nije sasvim jasna, uspio sam da utvrdim i približno tačan broj kola prema broju figura koje u njima učestvuju. Tako, sa tri figure (nekada muške, nekada ženske, a nekada mješovite) postoji 25 primjeraka kola, sa četiri figure 29, sa pet figura 22, sa šest do osam figura 38, sa devet figura 10, sa deset figura 6 i sa jedanaest figura 2 primjerka kola. Kako vidimo, najviše je mješovitih kola, a zatim onih sa šest do osam figura. Možda su i predstave sa po dvije ljudske figure koje se drže za ruku također igra, ples, zbog čega bi mogle ovdje da se uvrste, ali pošto nije sigurno da se u takvim slučajevima radi baš o igri, ja sam ih svrstao u ostale scene, pa će o njima tamo biti riječi. Kada bismo takve predstave pridružili ovima, broj motiva kola bi se povećao za oko 40 primjeraka.

Ovi motivi su teritorijalno raspoređeni ovako: zapadna Bosna — 16, centralna Bosna — 12, zapadna Hercegovina — 18, istočna Hercegovina — 51, primorje sa zaleđem — 31 i Crna Gora — 4 primjerka. Prema tome, istočna Hercegovina ima najviše primjeraka, u centralnoj Bosni i u Crnoj Gori ih je vrlo malo, a u istočnoj Bosni i u Srbiji ih uopšte nema. Primorje sa zaleđem je bogato i stoji odmah iza istočne Bosne.

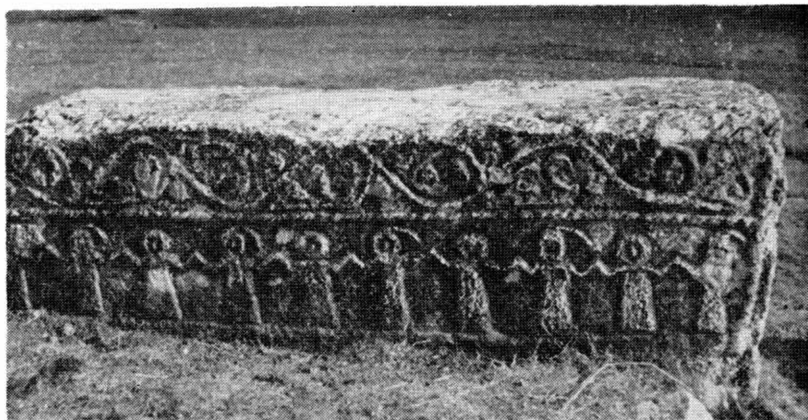
Kao i čovjek na konju, i motivi kola su redovno klesani na vertikalnim stranama stećaka, gotovo isključivo na visokim sanducima i sljemenjacima, ali se poneki primjerak nalazi i na krstači ili na horizontalnoj strani sanduka, odnosno ploče. U nekoliko slučajeva se kolo nastavlja i na drugoj strani stećka, npr., u Budimiru, nedaleko od Sinja,[895] a u jednom slučaju u okolini Kalinovika prelazi čak i na treću stranu.[896] Ponekad su po dva kola predstavljena na jednoj strani stećka, kao npr., u Brotnjicama, u okolini Cavtata.[897] U Starom Slanom, u okolini Trebinja, kolo igra ispred trijema kuće (ispred arkada),[898] a u Radmilovića Dubravi, nedaleko od Bileće, kolo sa deset muških figura je isklesano iznad arkada, pa djeluje kao friz.[899]

Klesarska obrada je neujednačena. U odnosu na druge figuralne predstave, ovdje je veliki broj motiva obrađen pažljivo i uspješno. Obično se majstori nisu upuštali u detalje. Rijetko su gdje, npr., označene oči, nos i usta, ne vidi se kosa na glavi, obično nema kapa, nisu označeni prsti, cipele, detalji odjeće, itd. U nekim slučajevima su na glavama muškaraca ipak označene kape, koje su redovno sa zadnje strane prema dolje produžene.[900] Ponekad su te kape prema gore i nešto pozadi zašiljene, tako da nekada daju utisak čelenke na kapi.[901] U nekoliko slučajeva su takve šiljaste kape isklesane i kod žena.[902] Neuobičajena, vrlo zanimljiva kapa nalazi se na glavi kolovođe u Boljunima, u okolini Stoca, koja na krajevima ima dva šiljka, a iz sredine joj izrasta ljiljan.[903] Ponekad su glave učesnika oivičene tordiranim vijencem, kao predstavom kose, npr., u Dragičini, u okolini Čitluka,[904] a u Mokrom, nedaleko od Lištice, glave su predstavljene rozetama okruženim tordiranim vijencima („točkovima").[905] Učesnici u kolu se uvijek drže za ruke, samo su te ruke vrlo različito prikazane. Najčešće su uzdignute do visine ramena, nekada nešto više, a nekada su ruke sasvim u horizontalnom položaju, a ima ih i nešto spuštenih. U nekoliko slučajeva učesnici drže trolisne cvjetove u svojim rukama, npr., u Žitomisliću, u okolini Mostara,[906] koji nekada izgledaju kao mali krstovi, npr. u selu Gabrili, u okolini Cavtata.[907] Zanimljiv je prikaz triju figura sa rukama na grudima u Dugom polju, ispod Čvrsnice planine (Blidinje), koji je M. Wenzel uvrstila u kolo, ali on više djeluje kao predstava nekog kultnog obreda.[908] Prva i zadnja figura u kolu obično svoju slobodnu ruku drži povijenu na boku, ali postoje i drugačiji slučajevi. U ženskom kolu u Ravnom, u okolini Kupresa, žena-kolovođa drži oveći tordirani vijenac;[909] u mješovitom ko-

Sl. 138. — Na sljemenjaku u Brotnjicama, u okolini Cavtata, predstavljeno je kolo sa deset ženskih figura koje se kreće ulijevo (gledajući od stećka ka publici).

lu na Gvoznu, kod Kalinovika, kolovođa-muškarac drži mač,[910] a u mješovitom kolu u Knešpolju, u okolini Lištice, kolovođa — muškarac drži štit.[911] Na nogama nije naznačena obuća. Usljed dugačkih haljina, kod žena se noge često uopšte ne vide, a kada se vide, onda je to samo mali dio nogu. Po haljinama, ako su sprijeda malo podignute i po nogama kada se one vide, moguće je odrediti pravac kretanja žena u kolu. Kod muškaraca se prema položaju nogu taj pravac lakše uočava. I položaj tijela učesnika je važan elemenat za određivanje pravca kretanja kola. Obično su figure nagnute na onu stranu na koju kolo kreće. To se osobito jasno vidi po muškim figurama koje su se ugnule u koljenima. Tako se, npr., kod mješovitog kola u Mirušama, nedaleko od Bileće, sasvim jasno vidi da ono kreće udesno (gledajući od kola ka posmatračima).[912]

Sl. 139. — Predstava ženskog kola na stećku Mirkove Kose kod Kalinovika.

Neki istraživači stećaka smatraju da je pravac kretanja kola presudan faktor pri rješavanju pitanja da li su kola na stećcima realne životne predstave, ili ona imaju karakter posmrtnog kulta. U mnogo slučajeva ne postoje potrebni elementi za određivanje pravca kretanja kola. Osim toga, neka su kola ozbiljna, mirna i sasvim monotona, a neka pokretna, živa i vrlo dinamična. Jedno od ženskih mirnih i ozbiljnih kola je u selu Gabrili, nedaleko od Cavtata, a od muških u Gornjoj Dragičini,[913] u okolini Čitluka. Među mješovita življa kola spada ono u Ustirami, u okolini Konjica, a najživlje muško kolo svakako je ono sa tri učesnika na Gvoznu, u okolini Kalinovika[914] (sl. br. 140). Većina ženskih kola su mirna. U najviše mješovitih kola kolovođa je muškarac. Naprijed sam naveo da postoje dva kola sa po 11 učesnika. Ona su mješovita i nalaze se u Krekovima, nedaleko od Nevesinja, i u Dubovcu, nedaleko od Bileće. Kolo u Krekovima predvodi žena.[915] To je jedno od najljepše klesanih kola na stećcima (spomenik je sada u Vojnom muzeju JNA na Kalemegdanu u Beogradu). Po položaju stopala izgleda da kolovođa stoji nešto drugačije u odnosu na ostale igrače, kao da upravo zakreće kolo, kakav je slučaj u Boljunima, u okolini Stoca.[916]

Postoji nekoliko neuobičajenih, specifičnih i originalnih kola. To su kola sa više mješovitih figura koja predvodi muškarac jašući na je-

lenu. Tako se u Boljunima nalazi kolo sa šest žena i kolovođom muškarcem koji jaše na jelenu, držeći se jednom rukom za rogove jelena, a drugom za ruku prve žene u kolu. Kolo kreće na lijevu stranu[917] (sl. br. 141). Vrlo slična predstava, samo sa pet mješovitih figura i kolovođom na jelenu i sa pravcem kretanja udesno, nalazi se u Toplici, u okolini Stoca.[918] Gotovo identična toj predstavi, sa pet mješovitih figura i kolovođom na jelenu, i istim pravcem kretanja, nalazi se u Čitluku, nedaleko od Nevesinja.[919] U Zaplaniku, kod Trebinja, predstavljeno je kolo sa sedam naizmjenično poredanih muških i ženskih figura (na krajevima su žene sa slobodnom rukom na boku). Kolo kreće udesno. Ispred kola u istom pravcu kreće muškarac jašući na jelenu. Nije sasvim izvjesno da li životinja ima rogove, zbog čega ne smijemo isključiti eventualnu mogućnost da se u ovome slučaju radi o predstavi konja umjesto jelena.[920] U Nekuku, kod Stoca, postoji kolo sa pet žena, muškarcem kao kolovođom i sa muškarcem na jelenu, odnosno na konju, kao završnim učesnikom.[921] Kolo kreće udesno, a zadnja žena pridržava ruku jahača,

Sl. 140. — Vrlo živo muško kolo na sanduku u Gvoznu kod Kalinovika.

Sl. 141. — Žensko kolo predvodi muškarac jašući na jelenu na sanduku u Boljunima kod Stoca.

Sl. 142. — Mješovito kolo ispred koga je jahač na konju (?) predstavljeno je na sanduku u Zaplaniku kod Trebinja.

ili ular životinje. Ni ovdje nije jasno da li je u kolu jelen, ili konj. Osim toga, ovdje jahač na jelenu ne vodi nego završava kolo. Na Ravanjskim Vratima, u okolini Kupresa, predstavljeno je kolo sa tri ženske figure. Prva drži vijenac, a do zadnje je jelen. Kako izgleda, ovdje je u završni dio kola uključen jelen, ali bez jahača.[922] Ovoj vrsti scena pripadaju još dvije. Jedna od njih je u Radimlji kod Stoca. To je kolo sa četiri žene, jednim muškarcem i do njega jelenom. Izgleda da se muškarac, kao krajnja ljudska figura, jednom rukom drži za podbočenu ruku žene, a drugom za jelena.[923] Druga je u Žugić Bari, nedaleko od Žabljaka (Crna Gora). Tu je predstavljeno kolo sa četiri mješovite figure, a do prve ženske figure je i muškarac na jelenu, iza koga je još pas. Nije sasvim sigurno da li žena dodiruje jelena. U ovome slučaju jahač i jelen nisu okrenuti u pravcu kretanja kola.[924] Ovoj vrsti scena možda bismo mogli pribrojiti i onu u Eminovom Selu, gdje u arkadnim nišama vidimo muškarca, ženu i jahača na konju kako se drže za ruke kao u kolu.

Sl. 143. — Predstava muškarca, žene i jahača na konju u kolu (?) na sljemenjaku u Eminovom Selu kod Duvna.

*
* *

Kolo kao likovni motiv odavno je poznato na vrlo širokom geografskom prostoru. Etruščani su ga klesali na svojim nadgrobnim spomenicima.[925] Kolo je evidentirano na starijim grčkim i etrurskim vazama, kao i na sarkofazima Tračana.[926] Kolo se prikazuje i na umjetničkim djelima srednjovjekovne Evrope. Tako je žensko kolo prikazano na bronzanom sudu iz XIII v. koji se nalazi u Muzeju Cluny u Parizu,[927] a vidimo ga i na italijanskom tekstilu iz XIV v.[928] U našim krajevima ga vidimo kao ples mrtvaca na freskama Vincenta iz Kastva u crkvi sv. Marije u Bermu kod Pazina, iz druge polovine XV v.,[929] zatim vidimo kolo sa plesačima i sviračima u crkvi manastira Lesnova, u Makedoniji, iz XIV v.,[930] a onda kolo sa muškim figurama na fresci manastirske crkve u Dečanima. Zanimljiva je i reljefna predstava kola sa šest mješovitih figura na kruni bunara (cisterne) u Hamzićima, kod Čerina, u Hercegovini. M. Wenzel je mislila da se u ovome slučaju radi o stećku u sekundarnom položaju. Međutim, kamen je specijalno klesan i ukrašen za krunu bunara, kako se u to vrijeme (XV v.) praktikovalo i u susjednom Dubrovniku.[931]

Izgleda da su svi ovakvi nalazi posljedica starog paganskog običaja igranja kola kao znaka kulta mrtvih, za koje se iz literature i istorijskih izvora znade da je bio veoma raširen. D. Vidović kaže da su „pogrebni plesovi u raznim vidovima postojali kod velikog broja naroda, naročito onih na nižem stupnju razvoja". On je našao podatke da su takvi plesovi postojali, npr., na otocima Samoa, na Borneu, na Haitima, u Novoj Irskoj, te kod niza afričkih plemena, plemena istočne Brazilije i indijanskih plemena Sjeverne Amerike. Takvi plesovi su se održavali i u staroj Grčkoj i u Egiptu. Kod nekih od navedenih naroda oni se i danas priređuju.[932] Kultni plesovi su poznati i u predistorijskoj Evropi. Posmrtna kola su igrali i stari Slaveni. Kola su nastavljena i u srednjem vijeku. Kršćanstvo se dugo vremena i na razne načine borilo protiv toga naslijeđenog paganskog običaja, iz početka opreznije i blaže, a kasnije energičnije, ali se on ipak zadržao sve do u kasni srednji vijek, a ponegdje izgleda sve donedavno. M. Vego je pronašao više podataka iz kojih se vidi da su se u zapadnoevropskim zemljama od XIII do XV v. igrala kola na grobljima, u crkvama i na drugim svetim mjestima i da su koncili katoličke crkve donosili odluke o strogim kaznama za prekršaje. Time su se bavili, npr., sabori u Parizu 1212—1213. god., u Trieru 1227. god. i drugi.[933] I u našim krajevima se u srednjem vijeku igralo i pjevalo na grobljima i u crkvama. Tako se na dan sv. Tripuna kolo izvodilo pred crkvama sv. Tripuna u Kotoru.[933a] Postoji podatak da su dubrovačke vlasti 1425. god. zabranile ples i druge igre u crkvi sv. Marije u Dubrovniku.[934] Ipak je u Dubrovniku 10 godina kasnije registrovan ples na dan sv. Blaža.[935] Tragovi posmrtnog kola su uočeni u raznim našim krajevima, tako u okolini Sarajeva, Užica i Valjeva, zatim u Sandžaku i u Sremu, kao i u još nekim krajevima. U Krepoljinu, u istočnoj Srbiji, zabilježeni su običaji Pomana i Privelj, u kojima se na određene praznične dane igra posmrtno kolo koje je nešto drugačije od ostalih kola. Tu se u kolu drže upaljene svijeće, ili se igra kraj vatre preko koje se i preskače.[935a]

Pitanje porijekla i značenja kola na stećcima još nije riješeno, niti je dovoljno proučavano. Nekoliko istraživača su se bavili tim pitanjem i u vezi s tim izrazili svoja mišljenja. Prije jednog stoljeća L. Zore je smatrao da su na stećcima predstavljena žalobna, posmrtna kola. Takvo stanovište on je zasnivao na postojanju starog slavenskog narodnog običaja, za koji on kaže da se sve do naših dana održao u vidu „mrtvačkog kola", u okviru ceremonijala tzv. „karmine" i „sedmine".[936] Izgleda da se zaista tada igralo takvo kolo i u stihovima naricalo u Paštrovićima.[937] Važan elemenat za svoje stanovište Zore je našao u pravcu kretanja kola na stećcima. On je, naime, vidio da se ta kola ne kreću kao obična vesela narodna kola, nego na obratnu stranu, naopako, tj. na lijevu, a ne na desnu stranu. Malo iza toga je i F. Radić izrazio slično mišljenje: „. . . Kolo što se naopako igra pri samrtnijem obredima, starodrevni je običaj našega naroda . . ."[938] Nedavno je J. Dopuđa, proučavajući narodne igre na Kupresu, našla tragove posmrtnih kola, koja su se kretala obratno od običnih kola.[939] Prema svemu izgleda da je pravac kretanja kola na stećcima presudan faktor za utvrđivanje da li se radi o običnim ili žalobnim kolima. U našim narodnim pjesmama i poslovicama ima više dokaza da se kola kojima se izražava žalost i tuga kreću naopako. U narodnoj pjesmi Ženidba Milića barjaktara, između ostaloga, kaže se da su kićeni svatovi, kada su vidjeli da je Milić mrtav, naopako okrenuli svoja koplja, naopako kolo poveli i žalostivu pjesmu zapjevali.[940] Iz studije B. Krstića o igranju, sviranju i pjevanju u našim narodnim pjesmama, objavljene prije nešto više od 20 godina, vidi se da se posmrtna i uopšte žalobna kola kod naših naroda zaista kreću obratnim pravcem od uobičajenoga i omiljenoga veseloga kola.[941] Ali, dok u tome pogledu

Sl. 144. — Predstava mješovitog kola koje kreće udesno na sljemenjaku u Dugom polju (Blidinje) između Čvrsnice i Vran-planine

izgleda da nema nikakve sumnje, postavilo se pitanje: koji je to, zapravo, uobičajeni, odnosno naopaki pravac i kako ga sigurno ustanoviti? Za Zorea sam već naveo da je kolo koje se kreće ulijevo smatrao naopakim, žalobnim. Pišući o kolima na Kupresu, muzikolog C. Rihtman je žalostiva kola smatrao ona koja se kreću udesno, a vesela ulijevo, tj. „naoposun".[942] Naoposun i naoposlen se kaže za pravac po prividnoj sunčevoj putanji, od istoka ka zapadu, u smislu kretanja unapredak, u dobri čas, sretno.[943] A. Solovjev je te nazive, prema ruskom „posolon", objašnjavao kao pravac kretanja od desna nalijevo, kao kod crkvenih obreda, litija, vjenčanja i sl.[944] Pobijajući Solovjeva, M. Stojković je tvrdio da je naoposun kretanje po suncu, tj. slijeva nadesno.[945] Bilo je još nekih pisanja i osvrta na pitanje pravca kretanja kola.[946] Iz svega se vidi da ne postoji usaglašeno objašnjenje pojma pravog i naopakog kretanja kola.[947] I ja sam u dva maha o tome pisao. I danas mislim isto — naoposun je kretanje ulijevo (gledajući od stećka ka publici), prema prividnoj sunčevoj putanji, kako se kreću obična, vesela narodna kola, a obratno, naopako je kretanje udesno, kako se kreću žalobna kola.

Kod mnogih kola na stećcima nije moguće utvrditi pravac kretanja. Kod onih gdje je to moguće, vidi se da ima kretanja i na jednu i na drugu stranu, ali je broj onih koja kreću udesno znatno veći. Po tome bi izgledalo da je više žalobnih kola.

O kolu na stećcima najviše je pisao D. Vidović. On je naveo više podataka koji govore da su pogrebni plesovi bili široko rasprostranjeni kako u predistoriji tako i u srednjem vijeku. Iako se protiv toga paganskog običaja kršćanska crkva borila, ona ga je, ipak, u prvo vrijeme u izvjesnom smislu tolerisala, a moglo bi se reći da ga je čak prilagodila svojim uslovima. Osnovna ideja kola u kršćanstvu je da ono simbolizira smrt i uskrs čovjeka. Vidović smatra da je ta ideja izražena i na stećcima.[948] A. Benac je u kolu na stećcima vidio igru i zabavu.[949] M. Vego je kolo smatrao posmrtnim.[950] Lj. Karaman nije dijelio mišljenje onih koji su kolo na stećcima gledali kao izraz kulta smrti.[951] V. Đurić je nedavno izrazio misao o mogućnoj vezi između kola na stećcima i kola na freskama u Srbiji, za koje kaže da je ilustracija 148. psalma Davidova, i da spada u kompoziciju *Hvalite Gospoda.*[951a]

Trebalo bi da su sva žalobna kola mirna, svečana, bez većih pokreta. Međutim, mnogobrojna kola koja se kreću udesno, koja bi, po tome kriteriju, bila žalobna, kultna kola, nisu mirna i svečana. Takva su, upravo, dva kola koja se mogu smatrati najživljim — na Gvoznu i u Ustirami.[952]

U više slučajeva je na jednom te istom stećku prikazano i kolo i lov na jelena, ili turnirska scena, a u nekim slučajevima vidimo i jednu i drugu scenu na istoj strani spomenika, npr. u Boljunima.[953] Teško bi bilo objasniti zašto se zajedno klešu scene različitog karaktera. Interesantno je da na stećcima nema nekih drugih predstava pogrebnog karaktera, npr. prikaza nošenja mrtvaca, naricanja nad njim, gošćenja kod groba i sl., na što je ukazao i Lj. Karaman.[954] Iako mi se čini da mišljenje o posmrtnim, kultnim kolima na stećcima ima više svoga osnova, ipak, s obzirom na druge okolnosti, zauzimanje isključivog stava u tome pogledu za sada ne bi bilo sasvim opravdano.

U čitavom problemu kola čini se najzanimljivije, a i najzagonetnije pitanje sasvim neobične pojave kola sa kolovođom koji jaše na jelenu,

kao i kola u kojemu je jelen bez jahača. Naprijed sam naveo svih osam slučajeva takvog motiva. Među njima se jahač na jelenu javlja tri puta u funkciji kolovođe, a dva puta je on ispred kola. Jelen bez jahača je dva puta na začelju kola, njegova krajnja figura, a u jednom slučaju je nešto iza kola. Dodajmo ovome fondu i jedinstvenu predstavu jahača na jelenu u Ždrijelovićima, nedaleko od Trebinja, iako nije elemenat kola.[955] O porijeklu i značenju motiva jelena na stećcima bilo je govora naprijed. Istaknuta je dosta velika uloga jelena u mrtvačkom ritualu, kako u predistoriji tako i u srednjem vijeku. Mislim da je u ovome slučaju posebno važna okolnost što se jelen u kršćanstvu smatrao simbolom duše. Jelena u kolu na stećcima do sada je istraživao jedino naš etnolog S. Zečević. Po njegovom mišljenju, jelen bi tu „mogao imati ulogu božanstva ili *psychopomposa*". Takvo kolo on smatra izrazom htonskog rituala, sličnom plesu kostura na freskama.[956] Tragao sam za eventualnim paralelama naših kola sa jelenom, ali ih nisam nigdje našao. U ovome pogledu su od važnosti istraživanja G. Wilkea. On je na fresci Casa del poeta tragico u Pompejima našao jahača na jelenu, kao ilustra-

Sl. 145. — Predstava žene koja jaše na jelenu na sljemenjaku u Ždrijelovićima (Ljubomir) u okolini Trebinja.

ciju priče o Ifigeniji koja vodi jelena, poslana od božice Artemide.[957] Osim toga, on je jahača na jelenu našao u indijskim i nekim evropskim mitovima. Kaže da se takva predstava nalazila već na ranoneolitskom dolmenu u Alvao, u Portugalu. Jelen je poznat i kao žrtvena životinja. Grci su ga žrtvovali božici Artemidi.[958] Ali, i samome jelenu su se prinosile žrtve. U nekim krajevima Srbije postojao je, a navodno i danas postoji, običaj da se svake godine na 12. jula na Petrovoj Gori održava neka vrsta velikog sabora, kojom prilikom se na kamenom žrtveniku kolje brav, kao žrtva velikom jelenu sa zlatnim rogovima.[959] I kod Rusa postoji vrlo slično predanje.[960]

Na našem terenu je nađen spomenik koji prikazuje Dijanu kako je „klekla na jelena, koji je podvio noge, te objema rukama čvrsto uhvatila životinju za rogove".[961] Reljefni motiv sa stećka u Ždrijelovićima, u okolini Trebinja, veoma podsjeća na takvu antičku Dijanu. Napominjem da se u našim narodnim pjesmama više puta govori o vili kako jaše na jelenu. U bugarskim narodnim pjesmama „samodive" su na jelenu, umjesto na konju. N. Ljubinković je upozorio na bugaršticu *Vjeridba i smrt Sekule sestričića*, u kojoj se spominju „tri vile na tri ljeljena", kao predznak i aluzija na pogibiju trojice braće Ugričića. On je upozorio i na bugaršticu o Kraljeviću Marku i bratu mu Andrijašu, u kojoj se spominje „tihi jelenčac", koji predskazuje i zamjenjuje usmrćenog Andrijaša. Ljubinković misli da motivi kolovođe na jelenu mrtvačkih kola na stećcima i ovaj motiv vile na jelenu u narodnim pjesmama imaju nešto zajedničko i da potječu sa istoga — bosanskohercegovačkoga područja.[962] Čini se da bi naš motiv iz Ždrijelovića mogao imati veze sa antičkom Dijanom na jelenu i sa „vilom na ljeljenu" iz naših narodnih pjesama. I Dijana i vila su povezane sa kultom smrti.

Iz svega navedenog o jahaču na jelenu, čini se najosnovanijim da taj motiv na stećcima ima značenje paganskog simbola prenosnika duša.

3 — *Lov*

S obzirom na namjenu i cilj, postoje tri vrste ovih scena: lov na jelena, lov na vepra i lov na medvjeda. Po vrsti i broju učesnika u lovu, ove bismo scene mogli podijeliti na četiri vrste: one u kojima učestvuje lovac kao konjanik, u kojima učestvuju po dvojica konjanika, zatim scene u kojima su dva lovca, i to jedan konjanik i jedan pješak, te scene sa lovcem — pješakom. Od ukupno 181 scene njih 166 ili 92% odnose se na lov na jelene (to je približno tačno brojno stanje), scena lova na vepra ima ukupno 11, a na medvjeda 4 primjerka. Postoji 99 scena sa jednim konjanikom i 25 scena sa dvojicom konjanika. U 14 scena učestvuju zajedno konjanik i pješak, a u 28 scena sam pješak kao lovac.

Teritorijalni raspored ovoga reljefnog motiva izgleda ovako: centralna Bosna — 25, zapadna Bosna — 25, istočna Bosna — 2, zapadna Hercegovina — 18, istočna Hercegovina — 69, primorje sa zaleđem — 37, Srbija — 1 i Crna Gora — 4. Kako se vidi, u svim scenama predominantan broj imaju scene lova na jelena, a što se tiče geografskog rasprostiranja relativno najveći broj ima Hercegovina (gotovo 50%), posebno istočna Hercegovina. Može se reći da je lov iznimna pojava u

istočnoj Bosni i u Srbiji, pa i u Crnoj Gori. Zanimljivo je da je ovaj motiv dobro zastupljen u primorju i njegovom zaleđu.

Ovome motivu majstori su poklanjali mnogo pažnje. Za njega su odabirani veliki i visoki stećci, redovno sljemenjaci i visoki sanduci, i to njihove vertikalne, obično bočne strane. Vidi se da su se u izradi okušavali majstori različitih sposobnosti. Većini njih je to bio pretežak zadatak, zbog čega su mnoge scene ne samo šablonizirane nego su grube, naivne i općenito malih umjetničkih vrijednosti. U njima ima dosta neprirodnog, neproporcionalnog i neusklađenog. Međutim, kod prilično velikog broja scena ogledaju se daroviti majstori, naročito u istočnoj Hercegovini, a izvjestan broj primjeraka je izrađen besprijekorno i inventivno. Neki primjerci oko Stoca, Nevesinja, Ljubinja, Trebinja i Bileće su prave umjetničke kreacije.

Scene lova na jelena u kojima učestvuje jedan lovac na konju zauzimaju 60% svih scena lova na jelena. Najčešće je lovac sa kopljem u ruci u trčanju za jelenom, spreman da upravo baci svoje koplje prema jelenu. Ponekad je lovac gotovo dostigao jelena i svojim kopljem mu se sasvim približio, a gdjekada kao da ga je dodirnuo, ili u njega već zabio koplje, kao npr. u Lovreču, blizu Imotskoga,[963] ili na Duvanjskom polju, ili u okolini Lištice.[964] Međutim, nema nijednog slučaja da je jelen ubijen, ili da je posrnuo kao smrtno ranjen; naprotiv, on se gotovo uvijek drži uobičajeno, sa visoko uzdignutom glavom. U mnogo slučajeva u lovu učestvuje pas, a više puta i soko. Ponekad u ovakvim scenama učestvuju i po dva, pa čak i po tri psa.[965] Ako je soko angažovan, onda je on na ruci lovca, ili u letu prema jelenu, odnosno već na samome jelenu. U nekoliko slučajeva umjesto koplja lovac upotrebljava mač.[966] U dva slučaja scena je prikazana u arkadama — lovac je u jednoj, a jelen u drugoj arkadnoj niši.[967] U Zvirićima, nedaleko od Ljubuškog, predstavljena je scena lova na dva jelena, što je neuobičajena pojava.[968] Sve figure u ovim scenama su dosta sumarno date, detalji se

Sl. 145. — Predstava lova na jelena na sanduku u Pridvorcima kod Nevesinja

ne raspoznaju. Na glavi lovca često se vidi neka kapa koja se prema gore i nešto nazad šiljasto završava. Ponekad te kape potpuno sliče šljemovima sa čelenkama, npr. u sceni u Boljunima,[969] koja je, i inače, vrlo uspješno obrađena. Na više ovih scena isklesan je mač o bedru lovca. Jedna od najljepše klesanih je scena u Pridvorcima, nedaleko od Nevesinja (sl. br. 146).[970]

U drugoj vrsti scena lova na jelena učestvuju po dva lovca na konjima. Najčešće su to lovci sa kopljima, okrenuti jedan prema drugome, a između njih je jelen, npr. u Žitomisliću, u okolini Mostara, ili u Toplici, u široj okolini Stoca.[971] Ima i slučajeva gdje su obadva konjanika okrenuta u istome pravcu, u potjeri za jelenom koji ispred njih bježi. Rijedak je slučaj da se jelen okrenuo prema lovcima, kao u Ziemlju, u okolini Nevesinja.[972] Ponekad je umjesto jelena predstavljena košuta (bez rogova), npr. u Toplici.[973] U nekoliko slučajeva lovci umjesto kopalja u rukama nose mačeve, npr. u Bijeloj Rudini, u okolini Bileće, a ponekad jedan lovac drži koplje, a drugi mač, kao u Vukovskom, kod Kupresa.[974] I u ovoj vrsti scena lova više puta učestvuju psi, nekada po jedan, a nekada i po dva psa, npr. u Hodovu, nedaleko od Stoca i u Glumini, na području opštine Čapljina (sl. br. 25).[975] Ponekad su i ove scene isklesane u arkadama.[976] Lovci su često sa šljemovima na glavama i mačevima o bedrima. Dvije scene su sasvim neobične. U Gvoznu, u okolini Kalinovika, lovci ne drže koplja, niti mačeve, nego su svoje ruke podigli i raširili,[977] a u Suhom Polju, također u okolini Kalinovika, iza lovaca na konjima predstavljen je još jedan osedlan konj (bez jahača).[978] Teško je reći šta je ovim predstavama klesar htio da kaže; izgleda da prva znači hajku na jelene, a druga da je osedlani konj na neki način ostao bez svoga gospodara. Neobičan je raspored figura u sceni u Gracu, nedaleko od Čapljine, gdje je drugi lovac okrenut na obratnu stranu od jelena i prvoga lovca.[979]

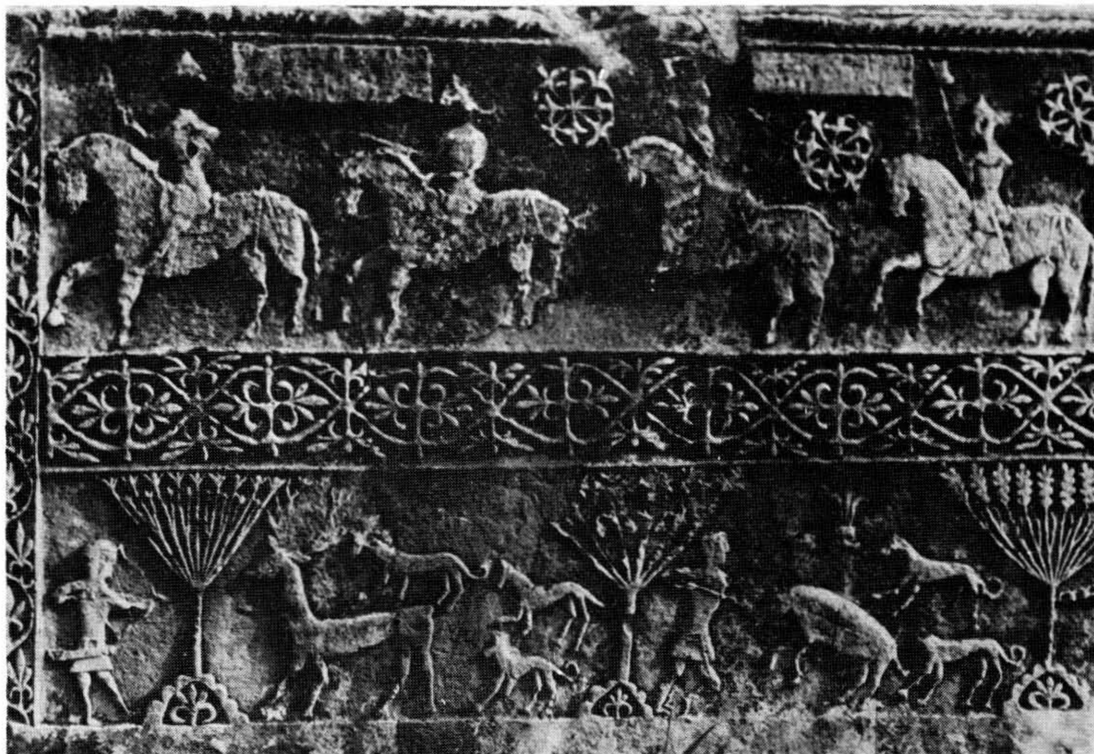
Naprijed je rečeno da postoje i scene u kojima učestvuju dva lovca, i to jedan konjanik i jedan pješak. Više puta su konjanik sa kopljem u ruci i pješak sa lukom i strijelom postavljeni tako da obojica napadaju na jelena koji se nalazi između njih, kao npr. u Suhom Polju, u okolini Kalinovika.[980] Takvu scenu vidimo i na zidu pećine Vjetrenice, u Hercegovini.[981] U nekim scenama su prikazani psi, a ima slučajeva gdje se nalaze po dva, pa i po tri psa, npr. u Radimlji.[982] Ova scena iz Radimlje je istovremeno jedna od najljepše obrađenih u ovoj vrsti. U nekim scenama se koriste i sokoli. U Zalomu, kod Nevesinja, u sceni učestvuju konjanik sa kopljem, pješak sa lukom, pas i soko, koji je već na samome jelenu.[983] Na istoj nekropoli se nalazi scena u kojoj, uz lovca na konju, učestvuje i žena sa sokolom na ruci.[984] Ima scena u kojima su po dva jelena. Tako, npr., u Boljunima vidimo konjanika sa kopljem, zatim pješaka sa lukom i dva jelena koji idu prema njima.[985] Ponekad lovac-konjanik ne nosi u ruci koplje, nego mač. Na takvoj jednoj sceni u Ziemlju, nedaleko od Nevesinja, konjanik nosi štit, što je vrlo rijedak slučaj.[986] U Cisti, kod Imotskog, vidimo lovca — konjanika sa mačem, a pješaka sa štitom, što je jedinstven slučaj.[987] I ova vrsta scena se ponekad kleše u arkadama, npr. u Cisti.[988] Zanimljivo je da se na kruni bunara (cisterne) u Hamzićima, u okolini Čitluka, nalazi scena lova na jelena u kojoj, kao i na stećcima, učestvuju konjanik sa kopljem, pješak sa lukom i pas[989] (sl. br. 149). U Gvoznu, kod Kalinovika, prikazan je

lov na dvije srne ili divokoze (?). S jedne strane na životinje napada konjanik sa kopljem, a sa druge, pješak sa mačem i pas. Ispod ove scene su prikazane tri životinje koje najviše liče na pse.[990] U Bijači, kod Ljubuškog, neobična je scena — konjanik sa kopljen, ispred njega jelen, a ispred ovoga luk sa strijelom koji lebdi (bez lovca). Iza konjanika su dvije žene koje se sa po jednom visoko podignutom rukom drže kao da plešu.[991] Najzanimljivija je scena u Barevištu, kod Ličtice, u kojoj s jedne strane konjanik kopljem pogađa jelena, a sa druge, pješak napeo svoj luk. Između jelena i lovca sa lukom, nešto naprijed — u prvom planu, predstavljena je muška figura koja u desnoj ruci drži dijete, a lijevom se drži za drvo. Dijete u ruci drži mali krst. Po svetačkom oreolu iznad glave, zatim po krstu u ruci djeteta, kao i po drvetu koje je slično prolistaloj palici, A. Benac smatra da se u ovom slučaju radi o predstavi sv. Kristofora (sl. br. 147).[992]

Sl. 147. — Scena lova na jelena i sv. Kristofor sa djetetom na stećku u Barevištu kod Lištice.

Dva puta više od prethodnih ima scena lova na jelena u kojima je lovac pješak. Najčešće je lovac sa lukom i strijelom, a jelen je ispred njega, npr. u Lovreču, nedaleko od Imotskog, ali je više puta jelen okrenut ka lovcu, npr. u Novakovićima, blizu Žabljaka.[993] U više slučajeva u lovu učestvuje i pas. U takvoj sceni u Donjoj Zgošći (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu) angažovana su tri psa.[994] Na toj sceni vidimo kako se strijela već zabada u vrat jelena. Treba reći da je upravo ta scena kreacija odličnog majstora (sl. br. 148). Uz ostalo, stilizovano razgranato stablo dočarava pejzaž sa šumom u kome se odigrava scena.

Sl. 148. — Scena lova na jelena u kojoj je lovac-pješak upravo odapeo luk (učestvuju i tri psa) na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

Sl. 149. — Scena lova na jelena u kojoj uz lovca sa lukom učestvuju soko i pas na sljemenjaku iz Čerina kod Čitluka (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

U nekim scenama učestvuju i sokolovi, kao npr. u Uboskom, nedaleko od Ljubinja.[995] Izvanredno je živa scena u kojoj na jelena u trku, s jedne strane lovac odapinje strijelu, a sa druge, snažno napadaju pas i soko u letu u Čerinu, u okolini Čitluka[996] (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu) — sl. br. 149. U Podgradinju, u okolini Stoca, u takvoj jednoj sceni učestvuju pas i tri sokola.[997] Ponekad lovac nije sa lukom, nego sa mačem, npr. u Bitunjoj, u okolini Ljubinja.[998] U nekoliko slučajeva umjesto jednog jelena vidimo dva ili više, a ponekad među njima i košutu. Tako, u Laćevinama, u okolini Kalinovika, vidimo dva jelena koje napada lovac sa mačem, sokolom i psom,[999] a u Radimlji pješak sa lukom i psom napada tri košute i jednog jelena.[1000] Vrlo slična scena — sa dva jelena i dvije košute — postoji i u Vranjevu Selu, blizu Neuma.[1001] U Raškoj Gori, nedaleko od Mostara, lovac ima mač i štit, što je neobična pojava.[1002] Istu pojavu imamo i u Dragičini kod Čitluka.

I u ovim scenama primjećujemo da neki lovci nose šljemove na glavama, a ponekad izgleda da imaju i čelenke na tim šljemovima. Ponekad o bedrima lovaca vise mačevi. Glava lovca u Novakovićima, kod Žabljaka, oivičena je tordiranim vijencem, čime je valjda označena kosa. U Žitomislićima, u okolini Mostara, postoji dosta neobična scena, sa predstavama u dva nivoa. U gornjoj predstavi je lovac svoj luk uperio prema koloni životinja koja ide prema njemu — naprijed je jelen, a iza njega su dvije košute. U donjem nivou je ista takva scena, samo su naprijed i pozadi jeleni, a košuta je između njih.[1003] Osim jelena u gornjoj zoni, sve ostale životinje imaju po dvije ili po tri šiljaste „grbe" na svojim leđima. Scene su veoma lijepo klesane. U Hodovu, blizu Stoca, klesar je svoju scenu lova protegao na dvije susjedne strane stećka — na jednoj je prikazao lovca sa lukom, a na drugoj jelena u trku.[1004]

Dvije scene lova na vepra se nalaze u centralnoj Bosni (Donja Zgošća kod Kaknja i Gračanica kod Visokog, sada obadvije u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu), pet u zapadnoj Bosni (Risovac, na Blidi-

Sl. 150. — Scena lova na jelena u kojoj učestvuju pješak sa lukom i pješak sa mačem i štitom na sanduku u Dragičini kod Čitluka

nju i Eminovo Selo, Sarajlije i Kongora, na Duvanjskom polju), a četiri u istočnoj Hercegovini (Vranjevo Selo, blizu Neuma, Avtovac, blizu Gacka i Radmilovića Dubrava, blizu Bileće). U Risovcu i Vranjevu Selu su po dvije scene na istoj strani stećka. U Vranjevu Selu veprovi dosta sliče medvjedima. Tu su dva pješaka sa kopljima (?). Jedan lovac svoje oružje upravo zabija u ralje, a drugi u vrat životinje.[1005] U scenama se osjeća pokret. U sceni na spomeniku iz Donje Zgošće lovac upravo zabada koplje u vrat vepra, koga su već dostigla dva psa. Tu je i stilizovano stablo sa krošnjom, da se dočara pejzaž.[1006] U sceni ima dosta živosti. Može se reći da je to likovno najvrednija scena te vrste (sl. br. 148). U Eminovom Selu i u Sarajlijama su također lovci-pješaci, sa kopljima. U lovu učestvuju i psi. Veprovi su tu sasvim vjerno prikazani —

Sl. 151. — Scena lova na medvjeda na sljemenjaku u Podgradinju, u široj okolini Stoca.

zdepasta tijela, lučno povijena hrptenjača, krupne glave, male uši i šiljasti kratki repovi.[1007] U trećoj sceni na Duvanjskom polju (Kongora) lovac je na konju, što je jedinstvena pojava. Najzanimljivija je scena lova na vepra u Gračanici. Uz lovca sa specijalnim kopljem (sa krsnicom) učestvuju i tri psa, od kojih je jedan u borbi sa veprom oboren na leđa. Lovac je sa bradom, što je jedinstvena pojava. Na strani ove dinamične scene uklesan je natpis iz kojeg doznajemo da je to nadgrobnik velikog kaznaca Nespine.[1008]

Kako vidimo, lovci na vepra su redovno pješaci, sa kopljima. I oni više puta na glavama nose šljemove.

Od ukupno četiri scene lova na medvjeda jedna je evidentirana u Han-Stjenicama, u okolini Rogatice, druga u Podgradinju, u široj okolini Stoca, treća u Uboskom, blizu Ljubinja, a četvrta u Lovreču, nedaleko od Imotskog. Najimpresivnije djeluju predstave u Podgradinju i Uboskom, koje su gotovo identične. U očajnoj borbi medvjed je gotovo sjeo na zemlju, ali je ispružio svoje snažne noge prema čovjeku koji ga napada kopljem „na krunicu". Da bi istakao snagu medvjeda, klesar je veoma umanjio ljudsku figuru[1009] (sl. br. 151). Ostale predstave su slabiji klesarski rad. U Han-Stjenicama u lovu učestvuje i pas.[1010]

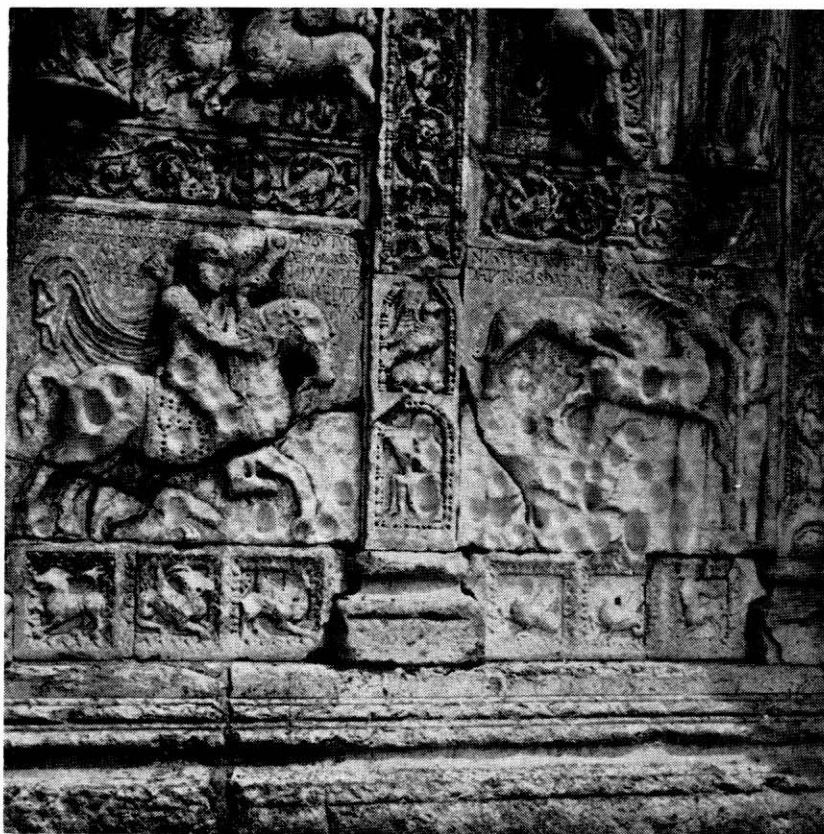
*
* *

Likovni motiv lova na divlje životinje poznat je iz raznih vremenskih razdoblja na širokom geografskom prostoru. To je posebno evidentno kada se radi o motivu lova na jelena. Scene lova na jelena mogu se naći u umjetnosti Hetita,[1011] a kasnije i Parćana i Sasanida.[1012] Isto tako i u kretsko-mikenskoj umjetnosti. Scene lova na jelena nalaze se na kraljevskim nadgrobnim pločama iz Mikene.[1013] Isti motiv se vidi u umjetnosti Rimljana i Kelta. Keltima je prostorno i vremenski bliska kultura Val Camonice u sjeveroitalskim alpama, u kojoj je na zidovima pećinskih nastambi ovaj motiv veoma korišten.[1014] Sv. Radojčić je naveo da se takva scena kao skulptura nalazi u Casa dei cervi u Herkulanumu.[1015] I kršćanska umjetnost je ovaj motiv usvojila i vijekovima ga upotrebljavala. Nalazimo ga na vizigotskom nadgrobnom spomeniku iz V—VIII v. u Narboni[1016] i na sarkofagu sv. Sernina, iz V ili VI v., u Tuluzu.[1017] Takvu scenu često imaju sarkofazi iz merovinškog doba u Francuskoj.[1018] U zapadnoevropskoj predromanici, a posebno u romanici, ovaj motiv je dosta korišten. Nalazimo ga na glavnoj fasadi romaničke crkve S. Michele u Paviji, na portalima crkava u Bourgesu kod Arlesa.[1019] Takva scena se nalazi i na jednoj oštećenoj ploči iz karolinške epohe u Carcassonnu i na romaničkim kapitelima u Muzeju sv. Augustina u Tuluzu.[1020] I na jednom sarkofagu iz Niorta, iz XII v., nalazimo scenu u kojoj učestvuju lovac-konjanik, sa kopljem i sokolom, i lovac-pješak sa lukom,[1021] a ima ih i na mnogim drugim romaničkim crkvama. Dobro je poznata scena lova na jelena na crkvi S. Zeno u Veroni.[1022] I na nekoliko kasnoromaničkih benediktinskih crkava iz XIII v. na području Württenberga i Bavarske, u Njemačkoj i južnog Tirola u Austriji, nalazimo takve motive.[1023] I na jednom nadgrobnom spomeniku u obliku krsta u Gruziji, iz XIV v. (sada u Istorijskom muzeju u Moskvi), nalazi se uklesana scena lova na jelena.[1023a] Lov na jelena strasno su njegovali

i taj su motiv na mnogim svojim likovnim djelima prikazivali mnogi islamski narodi, posebno seldžučki Turci. Tako se scene lova na jelena, najčešće uz korištenje sokolova, vide na freskama omajadskih dvoraca u Jordanu i Siriji. Seldžuci su i na svojim nadgrobnim spomenicima prikazivali taj motiv.[1024] Motiv je, kako izgleda, najviše korišten u gotičkoj umjetnosti zapadne Evrope, u vrijeme veoma razvijenog dvorskog feudalnog života, kada ga nalazimo na freskama, tapiserijama i raznim predmetima primijenjenih umjetnosti. Takve scene, npr., često vidimo na italijanskom tekstilu, na tapiserijama u Muzeju Cluny u Parizu, ili na tzv. lovačkim tepisima, s početka XV v. iz Wienhausena.[1025] U upoređenju sa scenama lova na jelena, mnogo manje scena lova na vepra nalazimo u umjetnosti. Ipak je predstava borbe čovjeka sa veprom nađena na mozaiku jednog rimskog cirkuskog lovca.[1026] Scena lova na vepra, slična onoj na stećku u Gračanici, nađena je da jednom sarkofagu iz VI v. u Galiji.[1027] I starokršćanska koptska umjetnost ima taj motiv. Nađen je i na jednom sarkofagu iz V v. u Muzeju sv. Augusta u Tuluzu. Jedinu analogiju našim predstavama borbe sa medvjedom našao sam u luku iznad portala katedrale u Barletti, u Italiji, rad Simeuna Dubrovčanina, iz XII v.[1028]

Evo i nekoliko analogija iz naših krajeva:

Scena lova na jelena, u kojoj učestvuju konjanik, dva pješaka i psi, nalazi se na Radovanovom portalu u Trogiru.[1029] Sličan motiv je i

Sl. 152. — Scena lova na jelena na glavnoj fasadi crkve. S. Zeno u Veroni.

na reljefu crkve sv. Katarine, iz XI v., u Novigradu kod Zadra, a također i nad ulazom u zvonik stolne crkve u Splitu.[1030] Najstarija poznata predstava lova na jelena u našim istočnim krajevima je na anfori iz Vinče.[1031] Drugi takav nalaz je na kapitelu u Stobima (sada u Beogradu). Lov na jelena je predstavljen i na amvonu crkve u Konjuhu, iz VI ili početka VII v., u Makedoniji.[1032] U Lisičićima, blizu Konjica, nađen je rimski nadgrobni spomenik sa isklesanom takvom scenom. Naprijed sam već naveo da se na bosanskohercegovačkom području takve scene nalaze na vanjskom zidu pećine Vjetrenice u Zavali, u okolini Trebinja, i na kruni bunara u Hamzićima, u okolini Čitluka. Napominjem da je lov predstavljen bijelom bojom na živoj stijeni u Gostilji kod Višegrada, te također na živoj stijeni u Lipcima, u Boki Kotorskoj.[2032a] Osim toga, scena lova na jelena se nalazi i na muslimanskom nišanu iz XV v. u Govedovićima, blizu Trnova.[1033] Scena lova na vepra ustanovljena je na Radovanovom portalu u Trogiru (tema Decembar).[1034] Antički sarkofag s reljefom lova na kalidonskog vepra stajao je pred Dioklecijanovom palačom u Splitu.[1035] Lov na vepra postoji i kao minijatura Miroslavljevog evanđelja.[1036] (Sl. 109.)

*
* *

Pitanje porijekla i značenja motiva lova na stećcima samo je uzgred ponekog istraživača interesovalo. M. Hoernes je u tim scenama vidio samo realnu sliku života srednjovjekovnog bosanskog plemstva, tih „neobuzdanih" i „surovih divljaka".[1037] I Ć. Truhelka je smatrao da su to predstave u kojima se „prikazuje život u najživljim i najveselijim časovima"...[1038] A. Benac kaže da takve scene „odražavaju duh slobodnih feudalaca sa ratničkim navikama" i da iz njih „izbija viteški štimung srednjeg vijeka".[1039] Slično mišljenje imaju i D. Sergejevski i M. Vego.[1040] A. Solovjev je scene lova ubrojao u svjetovne motive, ali je rekao da one mogu imati i vjerski karakter — da simboliziraju čovječju dušu napadnutu od duha zla.[1041] Sv. Radojčić je u scenama lova, kao i u scenama kola i turnira, vidio ilustracije zabava plemićkog života.[1042] M. Wenzel je rekla da „ikonografija stećaka ima pravu hrišćansku osnovu, protkanu izvjesnim klasičnim ikonografskim rješenjima". Navela je, između ostaloga, da su scene lova bile poznate u srednjovjekovnoj umjetnosti, ali da ih nije bilo na nadgrobnim spomenicima.[1043] Prema mišljenju N. Miletić, mnoge ovakve scene odražavaju realni svijet, ali i asociraju na grčku mitologiju, čiji su simboli transponirani u kršćansku simboliku posmrtnih tema.[1044] U proganjanju jelena J. Challet vidi napad moćnog zla na besmrtnu dušu koja tome napadu sigurno izmiče. Zbog toga on kaže da se na stećcima nigdje ne nalazi pogođen jelen.[1045] I za Đ. Baslera takve scene su napasti grijeha. Predstave jelena bez lovaca i pasa su za njega duše bez grijeha. Osim toga, on za scenu lova na fasadi crkve S. Zeno u Veroni kaže da je, prema mjesnoj tradiciji, to predstava Teodoriha kao „divljeg lovca".[1046] Slično mišljenje zastupa i G. Wild, samo sa stanovišta bogumilske hereze.[1047]

Sva ova mišljenja odnosila su se na scene lova na jelena. O drugim scenama gotovo da uopšte nije bilo riječi. U vezi s tim, vrijedno je napomenuti da je Đ. Mano-Zisi vjerovatno mislio na vepra i medvjeda

kada je rekao da je borba sa divljim zvijerima alegorijski prikaz borbe kršćana sa grijesima.[1048] Za objašnjenje lova na vepra mislim da je važna okolnost što se u evanđelju po Mateju i Luki kaže da duh zla ulazi u svinje. Ta okolnost je, mislim, uslovila i pojavu lova na vepra kao minijaturu na Miroslavljevom evanđelju, a onda i kao plastiku na crkvama, npr. na Radovanovom portalu u Trogiru, a konačno i na sarkofazima. Po tome bi naše predstave lova na vepra na stećcima trebalo objašnjavati kao alegoriju borbe sa opasnostima kroz koje prolazi kršćanin na svom putu za raj. Neki istraživači stećaka ne misle tako. M. Vego, npr., scenu borbe sa medvjedom i vukom, a analogno tome i sa veprom, vidi kao profanu scenu, kao „scenu iz života nekog bogatijeg lovca".[1049]

Kako vidimo, do sada izražena mišljenja o motivu lova na stećcima vrlo su različita, čak suprotna, ali se svode na dvoje — da je taj motiv laičkog karaktera, odnosno da je ilustracija života i zabave feudalca, ili da je religijskog karaktera, tj. da je odraz kršćanske ikonografske teme izbavljenja duša. I danas bi bilo teško zauzeti decidirano stanovište, pogotovo kada se radi o glavnom motivu — lovu na jelena. Izgleda da se kršćanski simbolizam motiva lova na jelena u suštini ne razlikuje od rimskog, a moglo bi se reći i paganskog uopšte. Rimljani su u lovcu personificirali smrt, a jelen je predstavljao pokojnika, a takvo se tumačenje može dati i za kršćanski lov na jelena.[1050] Preko jelena vjernik želi da se približi Kristu, pa čak i identificira s njim. Otuda i pojava toga motiva na kršćanskim nadgrobnim spomenicima, kao npr. na sarkofagu sv. Sernina u Tuluzu, na brojnim merovinškim sarkofazima u Francuskoj, na galo-rimskim i drugim nadgrobnim spomenicima. (Razumljivo, M. Wenzel nema pravo kada tvrdi da se taj motiv ne pojavljuje na nadgrobnim spomenicima.) U vezi s tim osobito je zanimljiva pomenuta scena sa svecem u Barevištu, blizu Lištice. Ako se uzme da se u tome slučaju radi o sv. Kristoforu, što ima osnova zbog toga što se taj svetac obično predstavlja sa malim Kristom i sa batinom koja se pretvorila u palmu i zbog toga što je njegov kult u susjednim dalmatinskim krajevima bio dosta razvijen, onda bi, po mome mišljenju, mogle doći u obzir dvije varijante objašnjenja te kompozicije. Svetac je tu da onemogući strijelca u njegovoj namjeri, kako je to već M. Vego protumačio,[1051] ili se, pak, radi o ilustraciji tzv. zlatne legende o tome svecu — o neuspjelom pokušaju četiri hiljade vojnika da odapnu strijele na njega, kako je to Sv. Radojčić protumačio.[1052] U prilog ovakvog shvatanja išla bi i činjenica da na ovim scenama stećaka nema ubijenog jelena (ima strijela već zabodenih u vrat jelena, ili kopalja koja svojim vrhom dodiruju ili već ubadaju u tijelo jelena, ali nema onesposobljenog i usmrćenog jelena). Mislim da je značajan još jedan podatak koji bih želio da na ovome mjestu saopštim. U crkvi sv. Nikole Šiševskog, nedaleko od Skoplja, iz XIV v., na mlađem sloju fresaka, iz 1630. god., nalazi se scena u kojoj sv. Evstatije, kao lovac-konjanik, progoni jelena između čijih rogova je slika Krista. Scena je jedinstvena u našoj ikonografiji. Pronašao ju je R. Ljubinković, ali je još nije publicirao.[1053] Legenda o ovome svecu, bivšem Trajanovom generalu Placidusu, govori o njegovom lovu na jelena u kojem je između jelenovih rogova vidio krst kao sunce, zbog čega je odustao od lova i prešao na kršćanstvo, uzevši ime Evstatije. Scena o tome može se vidjeti na raznim umjetničkim djelima zapadne

Sl. 153. — Sv. Evstatije u lovu na jelena između čijih se rogova vidi bista Krista — freska u crkvi sv. Nikole Šiševskog kod Skoplja.

Evrope od XII do XVI v. U nekim od tih scena je krst zamijenjen bistom Krista, kao u sv. Nikoli Šiševskom.[1054] Mislim da sa stanovišta kršćanske ikonografije lov na vepra i medvjeda treba nešto drugačije objašnjavati od lova na jelena. Ovdje lovac nije personifikacija smrti, nego predstava pokojnika koji se bori sa ovozemaljskim zlima.

Međutim, ima dosta elemenata koji idu u prilog onog drugog stanovišta u tumačenju motiva lova na stećcima. U tim scenama se javljaju i košute, pa i divokoze, na što se, vjerovatno, ne može primijeniti isti kriterij kao za jelena. Osim toga, u više slučajeva na istome stećku, a nekada na istoj strani stećka, uz scenu lova na jelena, vidimo scene kola i turnira, koje se najčešće objašnjavaju kao svjetovne realne životne scene. Zatim, scene lova na jelena nalazimo na kruni bunara u Hamzićima i na zidu pećine Vjetrenice, gdje manje dolazi u obzir tumačenje sa stanovišta kršćanske mistike, a pogotovo to vrijedi za takvu scenu na muslimanskom nišanu u Govedovićima. Vrlo je važna okolnost da je u srednjem vijeku lov na jelena bio vrlo raširena pojava u krugovima feudalaca i uopšte imućnijih i uglednijih ljudi. Već su u VI v.

na crkvenim saborima izdavane naredbe da se ne smije pretjerivati u lovu sa sokolima u Francuskoj.[1055] I naša je vlastela veoma voljela tu vrstu sporta i bavila se njome. Herceg Hrvoje se u tome isticao, caru Dušanu je to bila omiljena zabava, despot Stefan Lazarević je poginuo u lovu sa sokolom. Turci su taj običaj prenijeli već razvijen. U Bosni je u srednjem vijeku bilo jelena, pa i pripitomljenih. Naše narodne pjesme mnogo govore o takvom lovu. Sasvim je vjerovatno da je u kasnom srednjem vijeku, s jedne strane već izblijedjela ili sasvim iščezla svijest o staroj paganskoj mitologiji, ili kršćanskoj simbolici, a sa druge strane, toliko ovladao običaj organizovanja i učešća u lovu, zbog čega se opravdano može pretpostaviti da su scene lova na stećcima postale više odraz savremenog stanja. Iako sam donedavno bio više naklonjen ovakvom gledanju na pojavu ovoga motiva na stećcima, ipak mislim da na sadašnjem stepenu istraživanja ne bi bilo opravdano ni jedno krajnje stanovište, a nije isključeno da se u budućnosti pokaže da obadva na svoj način imaju svoje opravdanje.

4 — *Turnir*

U ovu vrstu scena ubrojao sam ne samo međusobnu borbu aktera na konjima, turnire u užem smislu riječi, nego i borbu pješaka, koju najčešće poznajemo kao mačevanje dvojice učesnika. Postoje i junačke borbe sa više učesnika. Zbog toga sam sve ovakve scene podijelio u tri podvrste — turnir na konjima, pješački turnir i turnir sa više učesnika. Ustanovio sam da ukupno postoji 57 primjeraka scena turnira, i to od prve podvrste — 14, od druge — 9 i od treće — 34 primjerka.

Teritorijalna rasprostranjenost scena turnira je slijedeća: centralna Bosna — 6, istočna Bosna — 2, zapadna Bosna — 9, zapadna Hercegovina — 4, istočna Hercegovina — 29, Crna Gora — 3 i primorje sa zaleđem — 4. I motivi ove vrste su najbrojnije zastupljeni u Hercegovini. Sama istočna Hercegovina posjeduje oko 52% cjelokupnog fonda. U istočnoj Bosni je, relativno, najmanje ovih scena, a u Srbiji ih uopšte nema.

I motivi ove vrste, kao i oni koji se odnose na lov, zahtijevali su vještije majstore i mnogo pažnje i snalažljivosti pri likovnoj obradi. Kako u svim krajevima i u svako vrijeme nije uvijek bilo na raspolaganju najboljih majstora, to su se posla na izradi ovih motiva prihvatali i majstori nižeg ranga, zbog čega su njihove klesarije ispadale kao djela općenito slabih i malih umjetničkih kvaliteta. Može se reći da je, ipak, veći broj onih scena koje su dobro urađene i da je među njima znatan broj veoma uspjelih kreacija. Među takvim se ističu scene iz okoline Stoca, Nevesinja i Gacka.

Naprijed sam već napomenuo da u sistematizaciji reljefnih motiva stećaka M. Wenzel ove kategorije uopšte nema. Ona je ovakve motive utopila u druge kategorije, tako je većinu turnira na konjima svrstala u motive koje je nazvala „dva konjanika".

U konjaničkom turniru obično učestvuju dvojica muškaraca na konjima, suprotstavljeni jedan drugome. Iako su neke scene sumarne, bez detalja, često oštećene, ipak se na većini od njih vidi da učesnici u svojim rukama drže koplja ili mačeve. U nekoliko slučajeva oni imaju

Sl. 154. — Scena turnira dvojice konjanika u arkadama na sljemenjaku Ravanjskih Vrata, u okolini Kupresa.

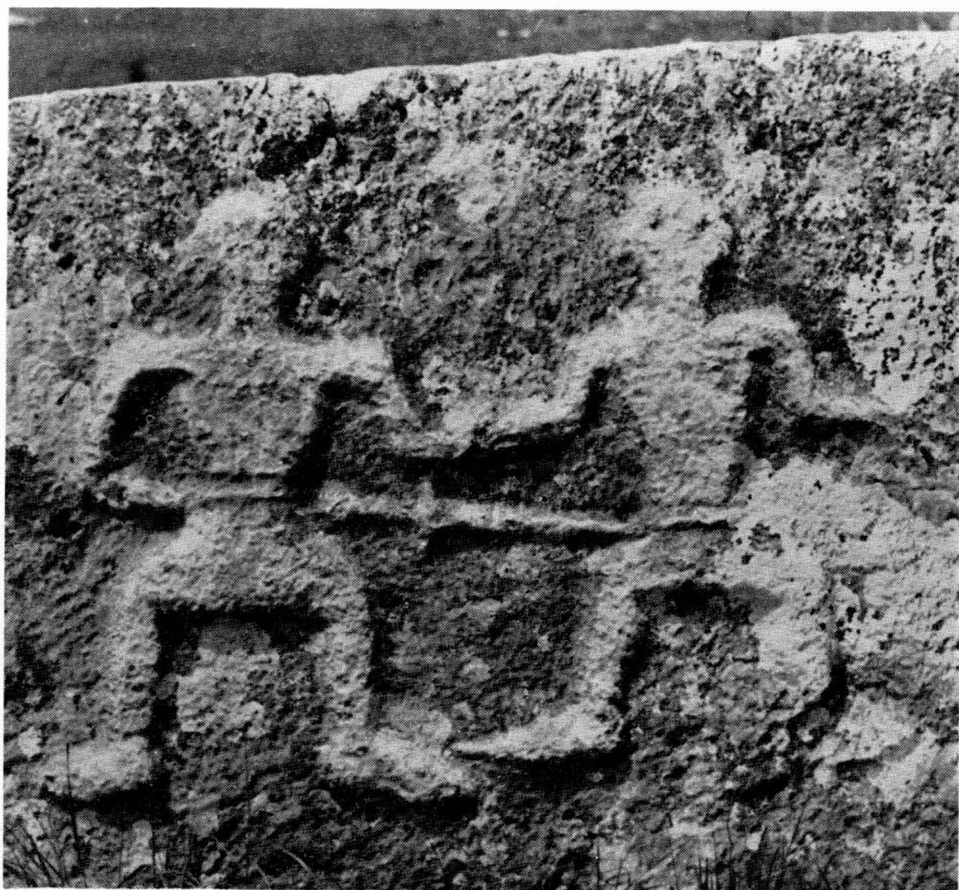
Sl. 155. — Scena turnira u kojoj jedan konjanik ima koplje, a drugi luk na sanduku nekropole u Nikšiću.

i štitove. Na glavama su im šljemovi, koji put sa čelenkama, a o bedrima vise mačevi. Neke scene se odigravaju ispred dvoraca, kao npr. u Radimlji,[1056] a neke u arkadama, kao npr. u Ravnom, nedaleko od Kupresa.[1057] U nekim slučajevima vidimo učesnike sa nejednakim oružjem i u nejednakoj poziciji. Tako se u Nikšiću jedan konjanik bori kopljem, a drugi lukom i strijelom,[1058] a u Ziemlju, u okolini Nevesinja, jedan akter je na konju, a drugi je pješak sa lukom, što je dosta neobično.[1059] U Gornjem Suhom Polju, u okolini Kalinovika, živo se bore dvojica konjanika sa kopljima kojim se, kako izgleda, već dotiču. Na istoj toj strani stećka prikazana je i scena lova na jelena, što nije osamljena pojava.[1060] Na takvoj sceni u Lokvičićima, nedaleko od Imotskog, jedan konjanik je s kopljem, a drugi s mačem.[1061]

Relativno, najmanje je dvoboja pješaka. Obično su učesnici sa mačevima, kakav je primjerak sa Dabrića Poljane, u široj okolini Konjica.[1062] Ta scena je dosta dinamična. U drugoj takvoj sceni, na Dugom polju (Blidinje), između aktera su dvije žene koje, kao zainteresovane, očekuju ishod borbe.[1063] U nekoliko scena učesnici se ne služe jednakim oružjem. Tako u Kutcu, blizu Ljubuškog, jedan učesnik drži mač, a

Sl. 156. — Scena dvoboja pješaka na sanduku Dabića Poljane, u okolini Konjica.

drugi luk sa strijelom.[1064] Takvi slučajevi postoje u Cisti, u okolini Imotskog, Ziemlju, u okolini Nevesinja i u Toplici, u široj okolini Stoca. Turnir konjanika i pješaka u Ziemlju već sam naveo. Takav slučaj je i u Lovreču, nedaleko od Imotskog, gdje se dvoboj odigrava u arkadama.[1065] Na nekim scenama učesnici imaju šljemove na glavama i mačeve o bedrima.

U trećoj podvrsti turnira učestvuju po tri ili više figura. U oko dvadesetak takvih scena uz aktere se pojavljuje i jedna žena, koja stoji između konja i kao da ih pridržava, npr. u Ziemlju.[1066] U nekoliko slučajeva pojavljuje se muškarac umjesto žene, kao npr. u okolini Kupresa.[1067] Na toj sceni muškarac kao da dodaje rezervni mač. Malo dalje stoje još dvije žene koje su zainteresovane za ishod borbe. U sceni konjaničkog dvoboja u Avtovcu, blizu Gacka (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), osim žene koja kao da pridržava konja, vidimo i ženu koja iz dvorca posmatra dvoboj.[1068] Među najljepše scene te vrste spada ona u Radimlji u kojoj su dvojica vitezova već ukrstila svoja koplja ispod dvorca sa kojeg ih posmatraju dvije žene.[1069] Učesnici imaju šljemove, mačeve i štitove. Scena je dosta živa. Žena između samih boraca je vjerovatno arbiter dvoboja, a ona koja iz dvorca posmatra sukob veoma

Sl. 157. — Scena borbe pješaka sa mačevima uz sudjelovanje pješaka sa lukom na sanduku u Začulama, u okolini Trebinja.

je zainteresovana za njegov ishod; možda se zbog nje ili u njenu čast i priređuje taj dvoboj. U nekoliko slučajeva žena nije između samih učesnika, nego u njihovoj blizini, kao npr. u Žiocima, u okolini Šekovića.[1070] U toj sceni iz Tepena vidimo još i sokola, što je jedinstvena pojava. Neke scene se odigravaju ispred dvorca, kao npr. u Boljunima.[1071] U nekoliko slučajeva te scene sa ženama su prikazane u arkadama, kao npr. u Lokvičićima, gdje se sa svake strane pojavljuje po jedna žena.[1072] Jedinstvena je scena u Donjim Barama (Blidinje) u kojoj ispred vitezova, ali ispod arkade, stoji žena raširenih ruku, do nje s jedne strane djevojčica, a sa druge dvije djevojčice u arkadama. Vitezovi su sa kopljima, štitovima i šljemovima.[1073] Zanimljiva je scena u Ravnom, blizu Kupresa, u kojoj se desno i lijevo nalazi po jedno stablo, a iznad scene tri zvijezde. Umjetnik je želio da prikaže kako se taj dvoboj odigrava u prirodi.[1074] U Borju, blizu Ljubuškog, dvije žene sa cvjetovima u podignutim rukama stoje između aktera.[1075] U sceni borbe trojice pješaka u Začulama kod Trebinja dvojica su sa mačevima, a treći sa lukom. U okolini Lištice prikazana je scena sa dvojicom konjanika koji su okrenuti na istu stranu i ženom između njih koja drži veliki mač. Izgleda da je tu već završena borba i da pobijeđeni napušta teren.[1076] A. Benac misli da je mač u rukama žene namijenjen pobjedniku. Jedna od najljepše klesanih i najzanimljivijih scena te vrste je u Mijatovcima, nedaleko od Nevesinja, gdje osim žene između učesnika, sa strana stoji još po jedan muškarac koji drži koplje. Vjerovatno su to sekundanti.[1077] U Radimlji je isklesana scena turnira u kojoj s jedne strane učestvuju

Sl. 158. — Scena turnira dvojice konjanika uz učešće još jednog pješaka sa lukom na sanduku u Gorici kod Stoca.

trojica, a sa druge samo jedan konjanik, a u Mijatovcima (Krekovima), u okolini Nevesinja scena u kojoj u turniru s jedne strane učestvuju dvojica, a sa druge strane također dvojica konjanika, sa kopljima.[1978] To su također najljepše obrađene scene. Ovim dvjema scenama veoma je slična ona u Donjoj Zgošći (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), gdje s jedne strane vidimo četvoricu konjanika, a sa druge jednoga. Ove figure su u pokretu i u položaju kakav se zauzima u turniru (sa već ispruženim kopljima), ali su odvojene vrpcama, slično situaciji u arkadama.[1079] Posebno je zanimljiva, jedinstvena scena u Gorici kod Stoca, u kojoj se kopljima bore dvojica konjanika, a na jednoga od njih, iza njegovih leđa, upravo odapinje strijelu jedan pješak.[1080] U turnirskim igrama ovakva situacija nije uobičajena. Možda se u ovome slučaju ne radi o turniru, nego o pravom ratnom sukobu?

*
* *

Turnirske scene ponekad nalazimo kao reljefe na romaničkim crkvama u Italiji. Na glavnoj fasadi najznačajnije romaničke crkve sjeverne Italije S. Zeno Maggiore u Veroni (XII v.) nalaze se brojne scene, među kojima turnir na konjima, sa ženom koja kleči i turnir pješaka s mačevima.[1081] J. Challet kaže da su turniri naših stećaka dosta slični

Sl. 159. — Predstava turnira dvojice konjanika na glavnoj fasadi crkve S. Zeno u Veroni.

onim koji ukrašavaju kapitele francuskih romaničkih crkava, ali ne daje konkretne podatke. On je saopštio da se jedna scena turnira nalazi na portalu katedrale u Modeni. Misli da su turniri stećaka slični rimskim gladijatorskim igrama, koje su priređivane i kod stanovnika Val Camonice. Osim toga, borbu konjanika nalazi i kod Sasanida.[1082] Scene slične onoj na Radimlji, gdje se dvoboj odigrava ispred dvorca, sa čijih doksata žene posmatraju borbu, mogu se vidjeti na kutijama od slonove kosti i drugim predmetima primijenjene gotičke umjetnosti zapadne Evrope, posebno Francuske, poznatih pod nazivom „Opsada grada ljubavi" (Chateau d'amour), npr. u Luvru u Parizu i Ermitažu u Lenjingradu, kako je naveo Sv. Radojčić.[1083] Slične scene dvojice afrontiranih konjanika, sa ženom između njih, M. Wenzel nalazi na antičkim spomenicima Dioskurova kulta koji su nađeni u dolini Neretve.[1084] I Kelti su se u svojoj umjetnosti koristili ovim motivom. Tako se dvoboj konjanika nalazi na jednoj pojasnoj kopči koja je nađena u grobu u Vaču, kod Ljubljane, zajedno sa ranolatenskim mačem, a koja je datirana u VI v. prije n. e.[1085] U našim krajevima na freskama nekih pravoslavnih crkava, npr. u Zavali, u Hercegovini i Morači, u Crnoj Gori (početak XVII v.) postoje scene u kojima su predstavljeni afrontirani sveti ratnici na konjima, najčešće sv. Đorđe i sv. Dimitrije, koje su unekoliko slične našim turnirima na stećcima.[1086] Na ovu sličnost upozorili su M. Wenzel i Z. Kajmaković.[1087] Turnir konjanika se nalazi na pečatu bosanskog velikog bana Ninoslava, iz 1240. god. Dodajmo ovome još i podatak da se na vanjskom zidu pećine Vjetrenice u Zavali nalazi reljef koji prikazuje turnir dvojice konjanika koje prate dvojica sekundanata-pješaka, sa mačevima o bedrima.[1088]

Istraživači stećaka su ovome motivu posvećivali veoma malo pažnje. Ozbiljnijeg proučavanja nije bilo. Kao i scene lova i kola, M. Hoernes je i scene turnira shvatio isključivo kao životne događaje ondašnjih plemića.[1089] Slično je mislio i J. Asbóth,[1090], a onda i Ć. Truhelka.[1091] U istome duhu je i stanovište A. Benca.[1092] F. Stele ovakve scene smatra čisto profanim.[1093] I A. Solovjev ih je također svrstao u profane.[1094] M. Filipović je te scene vidio kao obilato prikazivanje života srednjovjekovnog feudalnog društva.[1095] V. Đurić misli da bi dobar dio scena (pa prema tome i ovakvih) trebalo objašnjavati „kultom mrtvih i liturgijskim pjesmama što se upotrebljavaju prilikom sahranjivanja".[1096] Sv. Radojčić kaže da ove scene odražavaju mentalitet onih koji su iznad svega „cijenili ljepote viteškog života" i ideale plemića.[1097] Za scene turnira konjanika, pogotovo onih sa ženom između učesnika, M. Wenzel nalazi paralele u antičkim predstavama kulta Dioskura, zbog čega misli da su one „autohtoni ostatak klasične tradicije", a da žena između konjanika „vjerovatno predstavlja boginju podzemlja".[1098] M. Vego kaže da su scene lova, pa i turnira, zabava plemića, da je crkva zabranjivala dvoboje, ali „bez većeg uspjeha", te da turnir „nema nikakove veze s kršćanskom simbolikom".[1099] Đ. Basleru su ove scene slične scenama borbenih igara Orfejevog kulta, koje su slikane na vazama kao dar mrtvima.[1100] J. Challet se najduže zadržao na ovim motivima. On u njima vidi

temu sukoba životinja, koja je sa Orijenta došla do preromaničke i romaničke umjetnosti. Misli da su turniri u romaničkoj ikonografiji možda mogli biti i isječci epskih ciklusa, kao što je Chanson de Roland, jer je, npr., scena na katedrali u Modeni, po njegovom mišljenju, uzeta iz romana gdje se prikazuju Artur i njegovi drugovi. Njemu se isto tako čini da bi afrontirani konjanici sa kopljima mogli biti alegorična predstava vječne borbe dobra i zla, ali ga buni što su obadva protivnika predstavljena jednako, na isti način, kao „dva brata". Žena između konjanika možda razdvaja, odnosno pomiruje zavađene, a možda im daje znak za borbu? On se pita da li je ona plijen, odnosno ulog u turniru, koji se prima, ili „predstavlja simboličan teren na kojemu se odigrava moralna bitka između sila dobrih i sila zlih"? Ovaj prolazni istraživač stećaka uglavnom postavlja pitanja za koja sam kaže da ostaju neriješena.[1101]

Reljefni motiv turnira na stećcima mene je interesovao i kao tema i kao likovno ostvarenje. U njemu sam, prije svega, vidio realan prikaz borbene i junačke igre plemića i drugih brojnih imućnijih stanovnika srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, o čemu sam u nekoliko navrata pisao.[1102] Evo još nekoliko opažanja. Turnir, kako se općenito shvaća, zapadnoevropskog je porijekla. Početak mu nalazimo u XI v. u Francuskoj, u vezi sa krstaškim ratom protiv Seldžuka. Krajem XII v., za vrijeme Ričarda Lavljeg Srca, turnir je u Engleskoj bio u velikoj modi. Dalje se razvijao dosta brzo i zauzimao velika područja, da bi u XV v. dostigao svoju najveću primjenu. Međutim, tema turnira, ako ga shvatimo nešto šire, ne samo kao borbu dvojice pješaka ili konjanika, sa kopljima i mačevima, nego kao takmičenje u raznim borbenim igrama uopšte, daleko je starijeg porijekla. O tome nam svjedoče, npr., takmičenja u mačevanju, rvanju i drugim brojnim disciplinama u staroj Grčkoj i u Rimu (palestra, olimpijske igre i dr.), borbe gladijatora u starom Rimu, itd. U Etruriji su nekada postojale „ritualne borbe koje su proizlazile iz pogreba", kakve su, po svoj prilici, praktikovali i stanovnici Val Camonice.[1103] U srednjem vijeku su ta takmičenja postala mnogostranija, masovnija, uključujući i vježbe u vojne svrhe, i općenito su poprimila karakter narodnih zabava. Ugledajući se na susjedne zapadnoevropske dvorske običaje, feudalci Bosne i Hercegovine, kao i oni u susjednim našim zemljama, veoma mnogo su držali do toga da imaju dobre konje i opremu i da se u turnirima istaknu. Izgleda da su u tome pogledu zaista mnogo postigli i bili nadaleko poznati. Veoma je zanimljivo svjedočenje jednog poljskog ljetopisca o velikim turnirskim svečanostima u Budimu 1412. god. („Kongresu velikaša i vitezova iz čitave Evrope"), na kojima su učestvovali bosanski kralj Stjepan Ostoja, velike vojvode Hrvoje Vukčić i Sandalj Hranić, knez Pavle Radenović, zatim srpski despot Stefan Lazarević, krbavski i blagajski hrvatski knezovi i drugi. U turnirskim igrama su se osobito odlikovali bosanski vitezovi, koje ljetopisac opisuje kao „visoke i krepke ljude, a u borbi preduzetne i hrabre".[1104] Poznato je da su u Srbiji u vrijeme cara Dušana često priređivane viteške igre u kojima su pobjednici nagrađivani, zatim da su u Prištini, u XV v., priređivane igre na kojima su Dubrovčani kopljem skidali rukavicu obješenu o stub.[1105] Jedna od masovnijih junačkih igara koje su se priređivale u Dubrovniku zvala se „Osvajanje grada".[1106] Rekao sam već da se takva igra u zapadnoevropskim zemljama zvala

„Opsada grada ljubavi".[1107] O turnirima kao omiljenom zanimanju naših srednjovjekovnih vitezova nalazimo dosta podataka u našim narodnim pjesmama. Jedan naš istoričar narodnih igara kaže da „nigdje u svijetu nema toliki broj opisanih, odnosno opjevanih megdana i borbenih susreta kao u narodnim pjesmama Južnih Slavena..."[1108]

Ovako snažna opsjednutost turnirima u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini morala je doći do izražaja i u umjetnosti stećaka. Ne bih rekao, zbog toga, da scene turnira na stećcima imaju simboličan vjerski karakter, a pogotovo heretički, kako to neki misle. Takve scene nisu poznate kao biblijske. Mislim da je to glavni razlog zbog čega ih tako malo, rekao bih gotovo iznimno, susrećemo na sakralnim kršćanskim spomenicima ne samo u našim krajevima nego i u drugim zemljama. Od značaja je i okolnost da takvih scena uopšte nema na kršćanskim sarkofazima i drugim kršćanskim nadgrobnim spomenicima. Navedene sličnosti sa scenama Orfejevog kulta i kulta Dioskura su minimalne, vremenski udaljene, a kada se tiče Orfejevog kulta, onda još i geografski daleke. Mislim da upoređenja sa svetim ratnicima na freskama nekih naših manastirskih crkava ne znače mnogo, zbog toga što ti ratnici nisu u stavu međusobne borbe, kako je to u scenama stećaka. Ne bi bilo veliko iznenađenje kada bismo na nekom od stećaka i našli scenu da afrontirani konjanici gaze životinju ili čovjeka, zbog toga što su scene svetih ratnika mogle biti od izvjesnog utjecaja na majstore stećaka, ali takve scene na stećcima nema. Scena na sljemenjaku iz Avtovca, blizu Gacka, koju M. Wenzel i Z. Kajmaković smatraju jedinom takvom predstavom,[1109] ne može se, po mome mišljenju, upotrijebiti kao siguran argumenat, zbog toga što je sama po sebi nedovoljno jasna. Ne vidi se da li je ispod kopita jednoga konja neka životinja, a ljudska figura je u stojećem stavu i nešto ispred konjanika, kao kada se radi o sekundantu u turniru. Treba imati na umu još neke pojedinosti. Tako se motiv turnira u umjetnosti javlja gotovo isključivo na profanim spomenicima, a na stećcima se ne pojavljuju drugi kršćanski ikonografski motivi, osim u nekim iznimnim slučajevima. Čini mi se da je situacija sa motivom turnira na stećcima mnogo čistija i jasnija od situacije nekih drugih scena, npr. scena lova, što olakšava zauzimanje pouzdanijeg gledišta za njegovo objašnjenje. Zbog toga, iako ne isključujem svaku vezu sa kršćanskom simbolikom, mislim da su turniri na stećcima u najvećoj mjeri odraz omiljenih navika i običaja feudalaca i drugih imućnijih i uglednijih stanovnika toga vremena u Bosni i Hercegovini.

5 — *Ostale scene*

Ovdje sam uračunao scene koje nisu mogle biti uvrštene ni u jednu od četiri prethodne vrste. Mislim da ću najmanje pogriješiti ako ih podijelim na slijedeće podvrste: dvije ljudske figure, tri i više ljudskih figura, ljudska figura i konj, ljudska figura i konjanik, ljudska figura sa konjima ili sa drugim životinjama, scene sa više ljudskih i životinjskih figura i nekvalificirane scene.

Ukupan broj svih navedenih sedam podvrsta iznosi 131 primjerak. Dvije ljudske figure, ljudska figura i konjanik, više ljudskih i životinj-

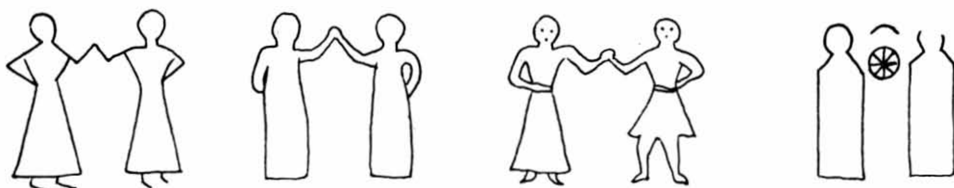
skih figura i nekvalificirane scene zastupljene su u po 20 do 36 primjeraka, a ostale podvrste u 2 do 14 primjeraka.

Evo i teritorijalnog rasporeda ovih motiva: zapadna Hercegovina — 9, istočna Hercegovina — 63, zapadna Bosna — 20, centralna Bosna — 20, Srbija — 2, Crna Gora — 6 i primorje sa zaleđem — 11 primjeraka. Kako se vidi, Hercegovina je najbogatija ovim motivima, a sama istočna Hercegovina posjeduje 48% ukupnog broja. U Srbiji su ovi motivi iznimna pojava, a u istočnoj Bosni ih uopšte nema.

Likovna obrada reljefa ove vrste je veoma neujednačena. Većina primjeraka ima osrednju ili nisku umjetničku vrijednost. Znatan broj je oštećen, ili i inače nejasan, zbog čega je broj nekvalificiranih scena ispao veći nego što bi stvarno iznosio.

Relativno, najbolje obrađene reljefe ove vrste našli smo u okolini Stoca i na poznatom sljemenjaku iz Donje Zgošće.

Dvije ljudske figure. Nađeno je 27 primjeraka ove podvrste motiva. Relativno, najviše je predstava dviju žena koje se jednom rukom drže zajedno, a druge ruke su savile na bok, npr. u Dugom polju (Blidinje).[1110] Gledajući ih posmatrač ima utisak plesa (igre) u dvoje. U nekim slučajevima ruke žena drugačije stoje. U Matarugama, u okolini Pljevalja, one su podigle svoje obadvije ruke, a u Opličićima, nedaleko od Stoca, one između sebe, u visini glava, drže krst.[1111] Postoje i parovi muških figura, kao i parovi muškarca i žene. U Brajkovićima, u okolini Gacka, dvojica muškaraca drže visoko podignut mač, u Pasičini, u okolini Vrgorca, kao da drže neki sud, a u Cisti, kod Imotskog, stoje naporedo.[1112] U Radimlji se nalaze dva primjerka na kojima u prvom planu stoji odrastao muškarac, sa izdignutom rukom, a u drugom dječko.[1113] U Mirušama, nedaleko od Bileće, predstavljena su dvojica muškaraca (sa čelenkama na glavama) kako se drže jednom rukom i plešu, kao u kolu.[1114] I mješoviti parovi se obično drže za ruku kao u plesu, npr. u Hodovu, u okolini Stoca[1115] u Mokrom Dolu, kod Nikšića, to je zaista

Sl. 160. — Nekoliko parova ljudskih figura kao reljefnih motiva sa stećaka.

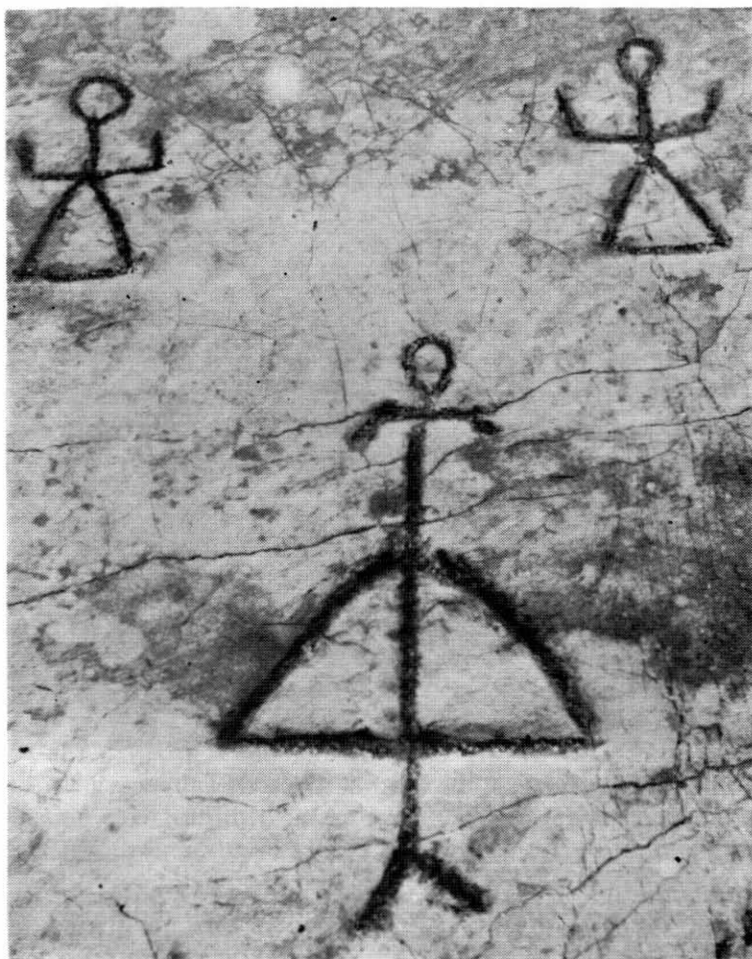
ples.[1116] Ponekad je takav mješoviti par smješten u arkade, pa se jednom rukom drže za stub, npr. u Ravnom, u okolini Kupresa.[1117] U ovoj podvrsti je neobična scena na kojoj vidimo dvije ženske figure bez ruku, naporedo postavljene u Dugom polju, na Blidinju.[1118] Najzanimljivija je scena u Fatnici, u okolini Bileće, na kojoj muškarac drži visoko podignut krst, a žena u njegovoj blizini u lijevoj ruci drži visoko podignut vijenac. Muškarac je povio koljena kao da pleše.[1119]

Sl. 161. — Dvije ljudske figure u plesu na stećku u Fatnici kod Bileće.

Tri i više ljudskih figura. Takvih scena je nađeno 14 primjeraka. U nekoliko slučajeva su to po tri muške, odnosno ženske, ili mješovite ljudske figure koje se obično drže jednom rukom, kao da su u kolu, npr. u Trstenom, blizu Dubrovnika.[1120] Zanimljiv je slučaj sa tri vjerovatno muške figure u Dugom polju (Blidinje) koje svoje ruke drže na prsima.[1121] U Radimlji su na jednoj strani stećka prikazana dva mješovita para koja se drže jednom rukom, a rastavljena su vrpcom (bordurom).[1122] Na Nekuku, blizu Stoca, postoji scena sa devet figura — muškaraca, žena i djece, koje se djelomično pridržavaju jednom rukom. Kod dviju žena jedna ruka je podignuta i povijena do glave, a kod nekih figura su ruke na bokovima. Scena veoma podsjeća na kolo, ali možda ima i neko drugačije značenje. Inače je veoma lijepo isklesana.[1123] Ovdje spada i scena u Radimlji na kojoj su prikazane tri figure — jedan muškarac, sa obadvjema podignutim rukama i dvije djevojčice uz njega. Pored glave muškarca isklesan je kružni vijenac, a lijevo od figura nesrazmjerno velik štit sa mačem.[1124] Neobična je scena sa tri ženske figure podignutih ruku u Gvoznu, u okolini Kalinovika.[1125] Jedinstvena je pojava triju stilizovanih ženskih figura u Ziemlju ispod Veleža.

Ljudska figura i konj. U 7 slučajeva nađene su scene u kojima žena ili muškarac vode konja, ili stoje u njegovoj blizini, npr. u Turmentima, u okolini Trebinja.[1126] U Uzarićima, blizu Lištice, vidimo ženu koja

Sl. 162. — Scena sa tri ženske stilizovane figure na stećku u Ziemlje Polju, u široj okolini Mostara.

Sl. 163. — Vrlo uproštene i stilizovane predstave ljudske muške figure i konja na sljemenjaku iz okoline Šekovića.

vodi osedlana konja, a u drugoj ruci drži vijenac.[1127] U Dabrici, u okolini Stoca, prikazan je muškarac sa podignutim rukama i konj, a između njih ogroman štit sa mačem. Zanimljiva je i scena u Mratincima, blizu Bratunca, na kojoj vidimo muškarca sa lukom (u jednoj ruci drži strijelu) i osedlanim konjem u drugom planu. Na glavi ovoga muškarca je kapa sa dva veoma dugačka pera.[1128] U okolini Šekovića vidimo stilizovane figure čovjeka i konja.

Ljudska figura i konjanik. Ovakvih scena nađeno je 20 primjeraka. Najčešće je to predstava jahača na konju koga vodi žena ili muškarac, npr. u Zvirićima, nedaleko od Ljubuškog.[1129] U ovome slučaju o bedru konjanika visi mač, a na glavi mu je šljem sa čelenkom. U Dobromanima, u okolini Trebinja, ispred konja sa jahačem prikazan je

Sl. 164. — Scena sa konjanikom i ženom koja pridržava uzde konja na sanduku u Začulama, u okolini Trebinja.

muškarac.[1130] Zanimljiva je scena u Varošištu, u okolini Rogatice (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), na kojoj konja sa jahačem pridržava muška figura, sa dugačkim kopljem u drugoj ruci, kao i scena u Začulama kod Trebinja, na kojoj žena vodi konja sa jahačem.[1131] Ovaj jahač drži koplje u vodoravnom položaju, na glavi mu je šljem, a o bedru mu visi mač (sl. br. 164). Taj stećak je sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Vrlo pažljivo je isklesana scena u Žrvnju, nedaleko od Ljubinja, na kojoj uzde konja sa jahačem pridržava žena koja u drugoj uzdignutoj ruci drži krst. Izgleda da jahač drži sokola na jednoj ruci (oštećeno).[1132]

Ljudska figura sa konjima ili drugim životinjama. Ovakvih scena ima 6 primjeraka. U Priluci, u okolini Livna, na sceni vidimo muškarca sa lukom i strijelom i u prednjem planu relativno malene figure konja i psa. (U drugoj polovini iste strane, odvojen vrpcom, prikazan je muškarac raširenih i nešto uzdignutih ruku.)[1133] Na Visočici planini, u široj okolini Konjica, prikazan je u stojećem stavu muškarac sa štapom, pokraj njega je relativno malena figura konja (?), a iznad njega lebdi ptica.[1134] U Ljubinju je scena na kojoj su prikazana dva afrontirana konja i žena između njih koja pridržava njihove ulare.[1135] Slična scena, samo umjesto konja su košute, nalazi se u Nekuku, blizu Stoca.[1136] Vrlo su neobične dvije identične scene na istoj strani sljemenjaka u Ljubi-

Sl. 165. — Scena sa muškarcima koji drže mačeve i štitove na kojima se nalaze fantastične životinje kao heraldičke oznake na sljemenjaku u Ljubinju.

nju — muškarac u jednoj ruci visoko podigao mač, a drugom drži štit (?) na kojem je predstavljena fantastična životinja visoko podignute glave i razgranatog repa.[1137] Vrlo je zanimljiva i originalna scena na kojoj vidimo ženu koja na visoko podignutim rukama drži dvije ptice, zatim srnu iznad koje lebde tri ptice, te psa iza srne.[1138]

Više ljudskih i životinjskih figura. Najviše je scena ove podvrste, ustanovljeno ih je 36 primjeraka. Navešću samo neke zanimljivije. U donjoj zoni čeone strane sljemenjaka iz Donje Zgošće prikazana je scena sa dva afrontirana osedlana konja i dva muškarca između tih konja. Crtež je izvanredno uspio, ali je reljef djelomično oštećen.[1139] (sl. br. 166). (U gornjoj zoni je predstava dvorca, sa tri ljudske figure ispred njega.) U Čvarićima, nedaleko od Trebinja, u jednom kraju bočne strane sanduka vidimo konja, jahača koji drži koplje i ženu koja dodiruje uzde konja, u drugom kraju te strane je osedlan konj, a između tih figura se nalazi relativno velik motiv krsta.[1140] U Avtovcu, blizu Gacka, u jednoj polovini bočne strane sljemenjaka prikazan je jahač na konju, sa ženom koja jednom rukom pridržava uzde konja, a u drugoj je polovini sličan jahač na konju, koji jednom rukom drži uzde drugog konja bez jahača.[1141] Vrlo je zanimljiva scena u Gornjim Barama, u okolini Kalinovika, na kojoj vidimo dvojicu konjanika kako na postelji (nosilima) od svojih kopalja nose ležeću mušku figuru, zatim ženu koja je visoko podigla obadvije ruke i konja u pratnji žene, koji idu iza te povorke.[1142] Ova jedinstvena kompozicija pobuđuje veliku pažnju istraživača stećaka. U nekoliko slučajeva prikazani su konjanici u koloni. Tako, npr., u okolini Gacka vidimo kolonu od tri konjanika koji kreću u lijevu stranu. Oni jednom rukom drže uzde svojih konja, a druge ruke su im povijene na bokovima. Na glavama su im šljemovi sa čelenkama. Ovoj sceni je vrlo slična scena sa tri konjanika u Cisti, nedaleko od Imotskog, s tom razlikom što je treći konjanik izdigao svoj mač.[1143] Izvanredno je lijepo izrađena kolona konjanika na poznatom sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), gdje je u gornjoj zoni bočne strane predstavljeno pet konjanika, sa kopljima, mačevima i šljemovima. Na konjima je bogata oprema.[1144] Kolona je u hodu (sl. br. 148). Najzanimljivija je, iako ne tako lijepo obrađena, scena sa mnogo figura na Mirkovoj Kosi, nedaleko od Kalinovika, gdje se raspoznaje lov dvojice konjanika, uz učešće jednog psa, zatim borba dvojice afrontiranih konjanika, jednoga sa kopljem, a drugoga sa lukom. Na sceni se nalaze još četiri ljudske figure, i to jedan muškarac, sa mačem (?) i jedna žena, sa lukom, koji su vjerovatno angažovani u borbi dvojice konjanika, i dvije žene koje se drže za ruku, koje se nalaze ispred scene lova. Osim toga, tu je još jedan pas. U prednjem planu, oko sredine scene, nalazi se motiv stilizovanoga krsta. Na glavama dviju žena vide se kape na šiljak.[1145]

Nekvalificirane scene. Nakon prikazanih šest podvrsta preostala su još 22 primjerka različitih scena koje su nedovoljno jasne, ili su tako koncipirane da ih je nemoguće sigurno svrstati u prethodne podvrste. Među njima ima scena sa dvije, tri ili više ljudskih, životinjskih, ili mješovitih figura. U Mirušama, nedaleko od Bileće, kao da je prikazan napad vuka na nenaoružanog čovjeka.[1146] U Dobrom Polju, u široj okolini Kalinovika, predstavljeni su muškarac sa pticom na ruci i tri četvero-

nožne životinje, od kojih bi dvije mogle biti košute, a jedna pas.[1147] U Starom Selu, nedaleko od Donjeg Vakufa, vidimo konja, psa, tri žene, jednog muškarca sa mačem (?) i stilizovano stablo.[1148] U gornjoj zoni sljemenjaka iz Donje Zgošće, ispred (ispod) zgrada dvorca, primjećuju se tri ljudske figure, od kojih je srednja vjerovatno u sjedećem stavu, sa podignutom desnom rukom. Ranije sam naveo da se na istoj strani ovoga stećka, ali u donjoj zoni, nalazi scena sa dva afrontirana konja i sa dvije (?) muške figure između konja. Osim toga, iz jedne lođe dvorca kao da gleda jedna žena.[1149] Vrlo je teško reći šta predstavlja i znači scena sa tri ljudske figure — muškarac i žena sa visoko uzdignutim rukama (jednom spojenom) i dijete između njih sa također uzdignutim rukama u Šolajima, u okolini Skender-Vakufa.[1150] Sasvim je zagonetna i scena sa pet muških figura koso podignutih ruku u Dugom polju[1151] (Blidinje). Ima i drugih scena koje nije moguće odrediti.

*
* *

Mnoge od ovdje navedenih varijanti scena su unekoliko slične prethodno opisanim vrstama (kolu, lovu i drugim), ali se od njih i znatno razlikuju. Sličnost je u tome što se i ovdje pojavljuju na isti način prikazane ne samo ljudske nego i životinjske figure, što se, npr., i ovdje vide konji, jeleni i ptice, što su ljudi, osobito konjanici, prikazani sa oružjem, itd. Razlikuju se po tome što se figure javljaju u drugačijem međusobnom rasporedu, tako da izlaze iz klišeja na koje smo se navikli. Iz istih razloga ne nalazim im paralela u arhitektonskoj plastici, na freskama i drugim vrstama umjetničkih proizvoda. Osim manjeg broja, te naše scene su rad slabijih majstora. Za razliku od drugih scena, koje su u većini slučajeva ilustracije navika plemićkog načina života, ovdje vidim i znatan broj scena koje pripadaju običnim ljudima. U Dugom polju (Blidinje) jedna scena prikazuje konjanika i dvije žene ispred kule, jedna u Hodovu konjanika, ženu, dvoje djece i ždrijebe. Te i takve scene govore o odnosima u porodici, o porodičnoj atmosferi. Zbog toga mi se čini da naše „ostale scene", osim nekih iznimaka, nemaju sakralni, niti kakav kultni karakter, nego profani, laički, plemićki i opštenarodni. Čini mi se da bi im najbolje pristajalo ime porodičnih scena.

*
* *

Kako smo vidjeli, grupa scena ima pet svojih osnovnih vrsta, a ove 30 svojih podvrsta. Svi skupa se javljaju u oko 554 primjerka. Naprijed je već rečeno da je ovim vrstama scena najbogatija Hercegovina. Najveći broj ovih scena otpada na lov — oko 33% svega fonda.

Većina motiva ima svoje porijeklo u predistoriji, među njima lov najdalje seže u prošlost. Proučavanju njihovog porijekla i značenja do sada je poklonjena mala pažnja. Kao i kod mnogih drugih reljefnih motiva, i ovdje su se istraživači u suštini podijelili u dvije grupe — na one koji u tim scenama vide odraz kasnosrednjovjekovnih prilika u kojima privilegovana društvena klasa, po ugledanju na zapadnoevropski dvor, sadržaj svoga života nalazi uglavnom u viteškim igrama i razonodi, i na druge koji teže da svemu dadu religiozno-simbolično, kršćansko-ikono-

grafsko značenje, prvenstveno u okviru posmrtnog kulta. Zaista, postoje dosta ubjedljivi argumenti o dubokoj simboličnosti nekih motiva, npr. lova na vepra, ali isto tako, pa i ubjedljiviji, kada se oni objašnjavaju kao relane životne scene, pogotovo kada se oni odnose, npr. na turnirske scene. Iako je naučno neopravdano svako kategoričko i krajnje stanovište, uvjeren sam da su brojniji i uvjerljiviji razlozi prve, veće grupe istraživača. Zbog toga sam i ja više sklon tumačenju tih motiva na stećcima kao laičkih predstava koje ilustruju viteški duh i ratničke navike naših bosanskohercegovačkih plemića. Ako bi trebalo da neke od motiva izdvojim iz ovakvog gledanja, onda bi to najprije bilo kolo sa jahačem na jelenu kao kolovođom. Vjerovatno će dalja proučavanja utvrditi i postojanje nekih motiva sa dvovalentnim značenjem, ali će, mislim, većinu objasniti kao laičku kasnogotičku zapadnoevropsku ikonografiju.

ARHITEKTONSKI MOTIVI

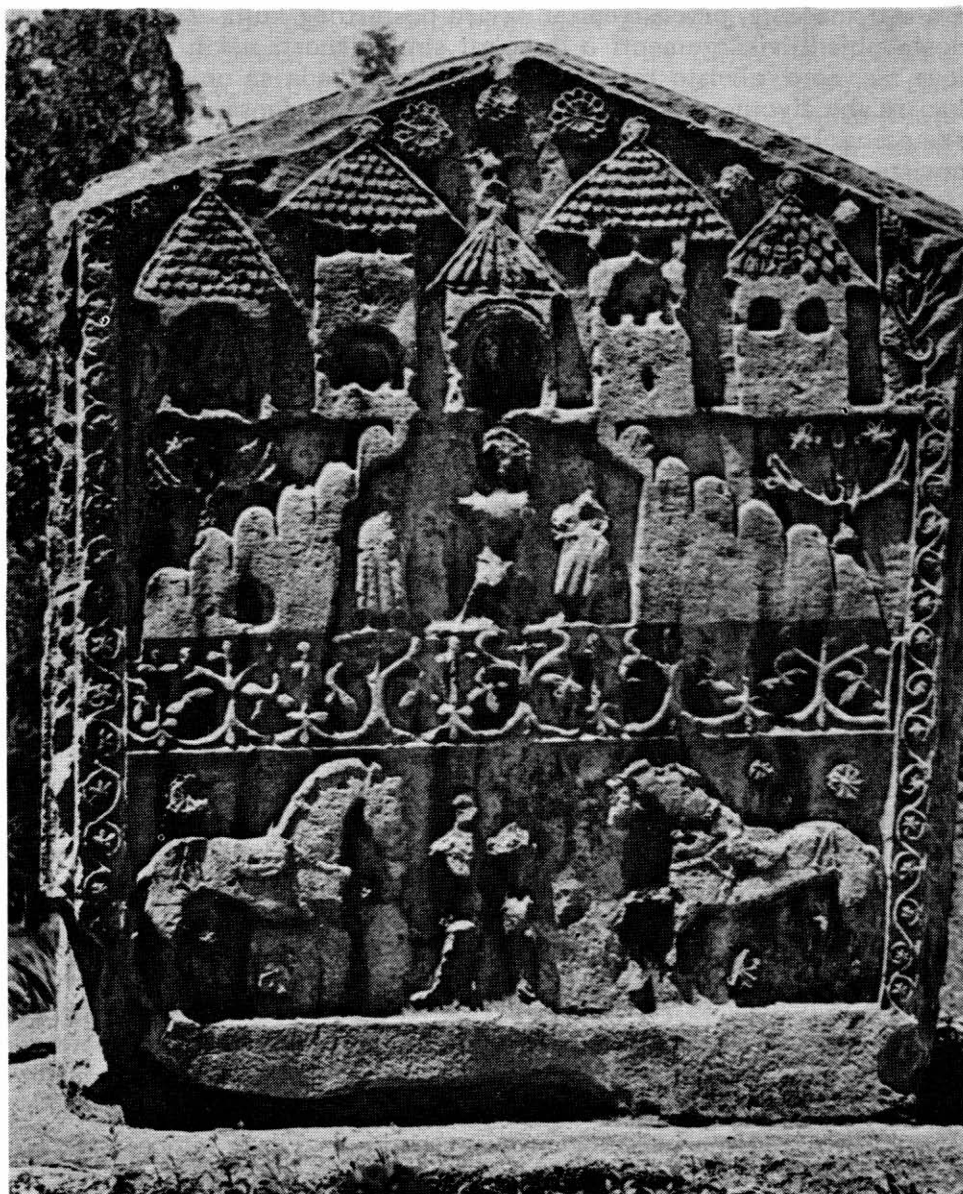
Ovu grupu čine slijedeći osnovni motivi: utvrđeni dvorci, arkade, šindra, brvna i mrežasti zakloni, sa svojim varijantama. Ukupan broj ovih motiva prelazi cifru od 650 primjeraka, od čega više od 75% otpada na arkade.

Najviše ovih motiva ima na područjima Hercegovine i Bosne, uz napomenu da su arkade dosta brojne i u Crnoj Gori. Motivi utvrđenih dvoraca, arkada i mrežastih zaklona svojim najvećim procentom pripadaju stećcima istočne Hercegovine, a motivi šindre i brvana istočnoj Bosni. Sama istočna Hercegovina zauzima oko 35% čitavog fonda motiva.

1 — *Utvrđeni dvorci*

To je dosta rijedak motiv. Javlja se 16 puta, od čega dva puta na jednome stećku. Lokaliteti tih motiva nalaze se na slijedećim područjima: u zapadnoj Bosni — 3, centralnoj Bosni — 1, zapadnoj Hercegovini — 3, istočnoj Hercegovini — 7 i u primorju — 2 primjerka. Kako se vidi, gotovo polovina ukupnog broja motiva nalazi se u istočnoj Hercegovini. Istočna Bosna, Srbija i Crna Gora nemaju ovih motiva.

Najčešće su to predstave zidova ili kula, sa uobičajenim propustima (zupcima) na galerijama, kao što je u Lokvičićima, blizu Imotskog.[1152] Da se zaista radi o dvorcu, jasno govori slučaj iz Radimlje, gdje su na galeriji (u lođi) prikazane dvije žene koje posmatraju konjanički turnir, koji se vjerovatno u njihovu čast i odigrava.[1153] Najzanimljivija je predstava na poznatom sljemenjaku iz Donje Zgošće. Na jednoj njegovoj čeonoj strani u gornjoj zoni vidimo pet kula pokrivenih šindrom. Kroz srednju se ulazi u kompleks utvrđenog dvorca. I prostor do kapije je ograđen zidom. Upravo se tu nalaze tri ljudske figure. U donjoj zoni, znači ispred dvorca, prikazana su dva opremljena afrontirana konja koje pridržavaju dvojica momaka, u očekivanju gospodara. Na balkonu jedne kule prikazana je jedna ženska figura. Reljef je izvanredno

Sl. 166. — Predstava dvorca sa pet kula (u donjoj zoni su dvojica momaka sa konjima) na sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

lijepo obrađen; danas je djelomično oštećen[1154] (sl. br. 166). Osim u Radimlji i Donjoj Zgošći, žene na galeriji dvorca su prikazane i u Avtovcu, blizu Gacka, i to na dva mjesta. U Boljunima, kod Stoca, na dva stećka je prikazan štit i na njemu silueta dvorca sa tri kule[1155] (sl. br. 167). Pošto grb velikog vojvode Radoslava Pavlovića, iz 1432. god., ima istu heraldičku oznaku — tri kule, opravdana je pretpostavka da se u ovome slučaju radi o grbu članova te feudalne porodice koji su ovdje sahranjeni.

Sl. 167. — Predstava štita (i mača) sa siluetom dvorca na sanduku u Boljunima kod Stoca.

Možda je trebalo da ovdje uvrstim i jedan neobičan motiv koji se nalazi na stubu iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu). Na jednoj strani u gornjem dijelu spomenika nalazi se motiv koji je vrlo sličan drvenom izrezbarenom gotičkom portalu ili prozoru.[1156] Na drugoj strani istoga spomenika, između ostaloga, predstavljen je sto i na njemu dvije ribe, zatim čaše, posuda i još neki predmeti. M. Karanović je u tim predmetima vidio predstavu male crkve, sa oltarom i časnom trpezom.[1157] Osim toga, na sljemenjaku u Modrom Polju, u okolini Foče, našao sam motive koji me najviše podsjećaju na predstave kuće i prozora, što je jedinstvena pojava, a u Vaganu Malom, nedaleko od Glamoča, na čeonoj strani sanduka našao sam gotički oblikovanu, dosta veliku i duboku nišu, neku vrstu kapelice ili tabernakula, zbog čega bi i ti motivi mogli da se ovdje uvrste.[1158]

2 — *Arkade*

To je motiv koji u ovoj grupi u svakom pogledu dominira. Javlja se na oko 260 spomenika u oko 500 primjeraka (računajući svaku stranu posebno). Obično zauzima bočne, a onda i čeone strane sljemenjaka i visokih sanduka, ali ga ima i na nižim sanducima, kao i na krstačama.

Teritorijalni raspored stećaka sa ovim motivom izgleda, po prilici, ovako: centralna Bosna — 9, zapadna Bosna — 5, istočna Bosna — 2, zapadna Hercegovina — 20, istočna Hercegovina — 173, Crna Gora — 38 i primorje sa zaleđem — 13. Kako se vidi, motiv arkada je uglavnom osobina Hercegovine i Crne Gore. U tome pogledu daleko odskače

istočna Hercegovina, zbog toga što ona sama ima 66% čitavog fonda reljefa. Napominjem da u Srbiji nema arkada, te da su u istočnoj Bosni iznimna pojava, jer se javljaju samo na dva spomenika.

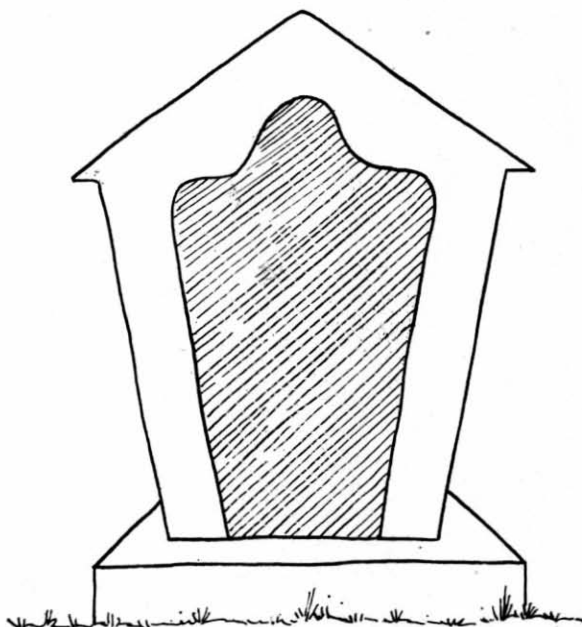
M. Wenzel je arkade, prema obliku lukova, podijelila u pet vrsta, i to: arkade sa šiljastim lukovima, sa polukružnim lukovima, sa prelaznim lukovima tipa A, sa potkovičastim lukovima i sa prelaznim lukovima tipa B. Prelazni A tip predstavlja razvojni stepen između starijih polukružnih i čisto potkovičastih lukova, a prelazni B tip je nastao od arkada sa potkovičastim lukovima unošenjem poprečnog kraka na izduženom vratu.[1159] Osim toga, ona u arkadama gdje su se lukovi transformirali u krugove (bez vrata), ili u krugove koji su se sasvim odvojili od pravougaonih niša, nije vidjela arkade, nego samo stubove, zbog čega je takve motive i nazvala stubovima. Ako bismo izbrojali arkade prema toj podjeli (ne uzimajući u obzir stubove), onda bi proizašlo da se arkade sa šiljastim lukovima nalaze na 14 stećaka, sa polukružnim lukovima na 113, sa prelaznim lukovima tipa A — 37, sa potkovičastim — 61 i sa prelaznim tipa B na 20 stećaka. Znači da polukružnih lukova ima najviše, da iza njih dolaze potkovičasti, a da šiljastih ima najmanje

Po mome mišljenju, arkade treba podijeliti na one sa polukružnim ili romaničkim lukovima, i na one sa šiljastim ili gotičkim lukovima. Arkada sa šiljastim lukovima ima vrlo malo, a onih sa polukružnim lukovima ima 89% ukupnog broja, što znači da je to, zapravo, forma kojom se arkade na stećcima i prezentiraju.

Arkade sa polukružnim lukovima imaju svoj razvojni put koji se može pratiti. Najjednostavniji vid tih arkada je niz plitkih arkadnih niša koje se u gornjem dijelu završavaju polukružno. Između samih niša ostavljen je manji ili veći prostor. Stubovi nisu ničim naznačeni, tako da se može reći da oni, zapravo, i ne postoje. Takav motiv se nalazi, npr., u Ziemlju, sjeverno od Nevesinja.[1160] Lukovi obično dopiru do vrha vertikalne strane spomenika, na kojoj se arkade nalaze, ali ima i slučajeva gdje se u tome međuprostoru pruža neka od vrpca. Ivice niša su jednostavne ili dvolinijski naznačene. Samo u vrlo ograničenom broju slučajeva pojavljuju se, više naziru, mali pupoljci ili trolistovi na mjestima gdje se lukovi spajaju, tako da su se između niša formirali stubovi. Isto tako, u nekoliko slučajeva se stubovi pri dnu pravougaono proširuju, tako da se na taj način stvaraju baze. Primjerak sa pupoljčićima vidimo u Kljunima, nedaleko od Nevesinja, a sa stidljivo naznačenim bazama u Veličanima, u široj okolini Trebinja.[1161] Ivice niša su vrlo rijetko tordirane. Kod vrlo ograničenog broja ovakvih arkada u nišama su prikazane scene, odnosno same ljudske ili životinjske figure, rjeđe neki drugi motiv, kakav je slučaj, npr., u Lisičićima, blizu Konjica (spomenik je sada u Konjicu), ili u Opličićima, u okolini Stoca (spomenik je sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu).[1162] U nekoliko slučajeva se iznad niše umjesto jednog pojavljuju dva, pa i tri spojena luka. Takve arkade sam našao u Podubovcu, nedaleko od Bileće i u Lugu, u okolini Trebinja.[1162a]

Na širem području oko Travnika javljaju se specifične arkade ove stilske podvrste. Obično se radi o jednoj niši na čeonoj strani sljemenjaka, koja je pravougaonog ili trapezastog i nešto zaobljenog oblika, sa polukružnim lukom. Kako krovne plohe sljemenjaka sa takvim mo-

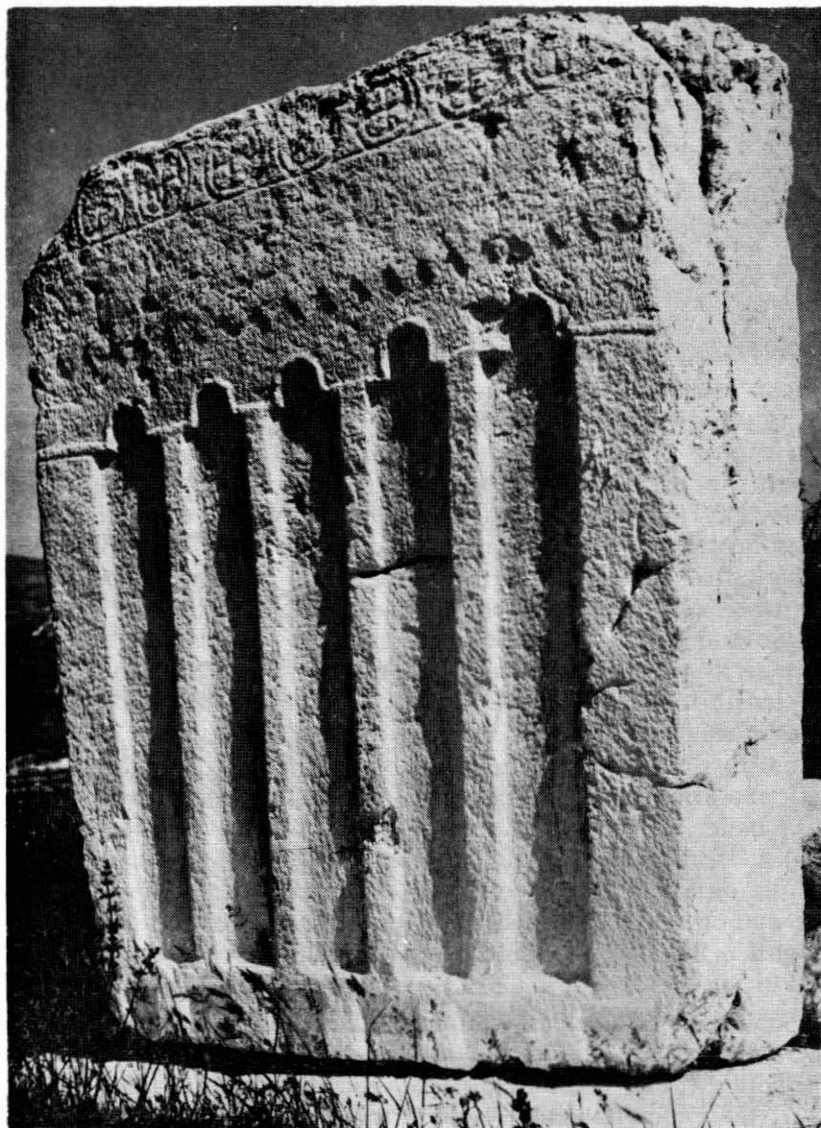
Sl. 168. — Arkade sa romaničkim lukovima na stećcima nekropole u Radmilovića Dubravi kod Bileće.

Sl. 169. — Jedan vid specifičnih travničko-zeničkih arkada.

tivima redovno prelaze vertikalne strane, kao strehe kuće, takvi spomenici veoma podsjećaju na mauzoleje. Njih nema mnogo, svega 24 primjerka na 11 sljemenjaka. Jedan od njih se nalazi u Grahovčićima, u okolini Travnika[1163] (sl. br. 169).

Slijedeći stepen u razvoju arkada sa polukružnim lukovima obilježen je već jasno formiranim stubovima. Sada se vide vodoravni završeci stubova. Često je sada i kapitel naznačen. On je postao nešto deblji od samoga stuba, tako da se lukovi na njemu sastaju, ili se samo naslanjaju na njegove krajeve, npr. u Nikšiću.[1164] Sada nam lukovi izgledaju nešto smanjeni, ili suženi. Još uvijek je relativno malo baza stubova. Sasvim jasno i lijepo formirane arkade polukružnih lukova sa kapitelima i bazama stubova nalazimo, npr., na visokom sanduku iz Vrulje, u okolini Pljevalja (spomenik je sada u Pljevljima).[1165] I kod ove pod-

Sl. 170. — Arkade sa romaničkim lukovima i stubovima sa kapitelima na sanduku u Dobreljima kod Gacka.

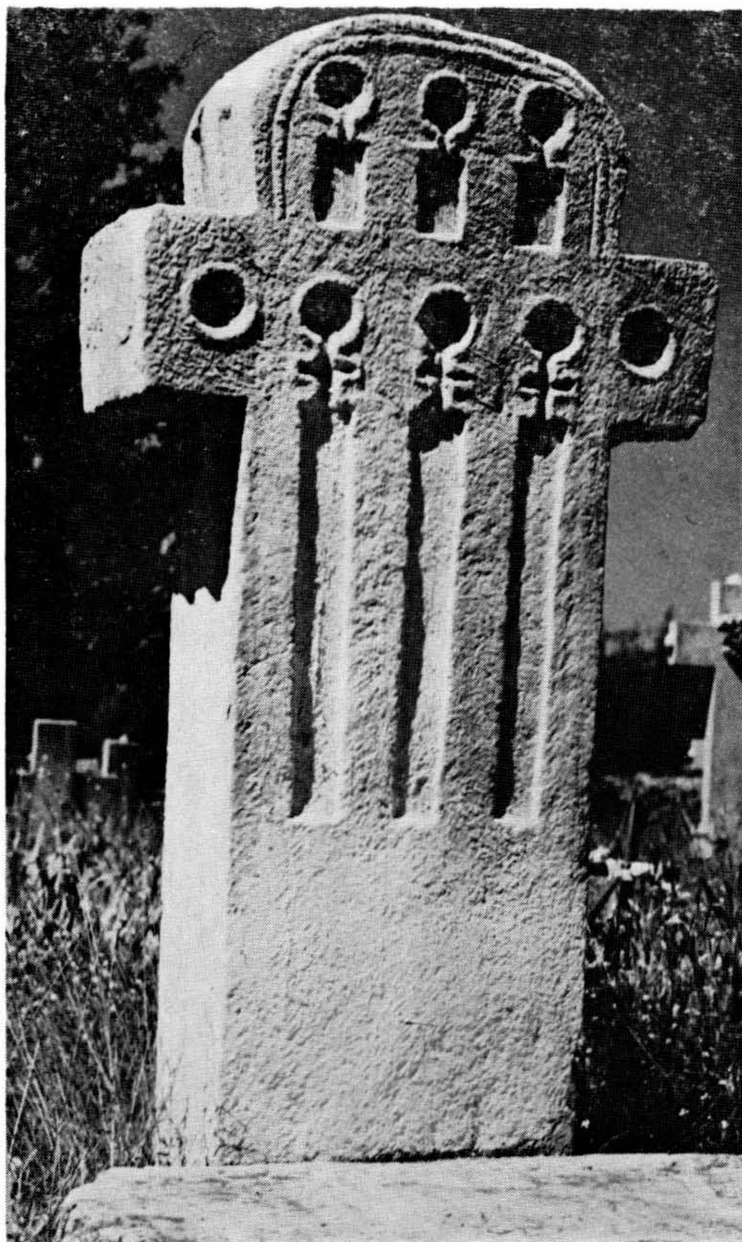
vrste arkada su stubovi i lukovi ponekad tordirani i u njihovim nišama se ponekad nađu scene ili neki drugi reljefni motivi. U jednoj arkadnoj niši iz Hočevlja, nedaleko od Breze, nalazi se sjedeća muška figura, a u drugoj velika otvorena knjiga, u nišama sljemenjaka u Boljunima, u okolini Stoca, isklesani su visoki ljiljani, a u Ravnom, na Kupresu, nalazi se scena konjičkog turnira (sl. br. 154).[1166]

U trećem stepenu razvoja lukovi se postepeno zatvaraju i poprimaju izgled potkovice. I dalje su kapiteli izraziti. Bazama stubova se sada posvećuje više pažnje i više ih ima nego ranije. One su najčešće pravougaonici, koji sada postaju i nešto duži. Ponekad gube pravu ve-

Sl. 171. — Arkade sa romaničkim lukovima i vratovima koji ih spajaju sa nišama na sljemenjaku u Radimlji kod Stoca.

zu sa stubovima i postaju neka vrsta novog niza niša. U ovoj fazi se lukovi i arkadne niše počinju razmicati, pojavljuju se vratovi kao njihove spojnice, koji su najprije kratki, a kasnije sve duži i uži. Mnoge arkade sada imaju uske a dugačke niše. Osjeća se prelaženje ovakvih arkada i na krstače. Može se reći da na ovome stepenu razvoja arkade postaju toliko stilizovane da djeluju kao ukrasi. Kao primjer arkada kod kojih se lukovi zatvaraju, može se navesti onaj iz Radmilovića Dubrave, blizu Bileće, (spomenik je sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), ili iz Avtovca, blizu Gacka.[1167] Primjer arkada na kojima počinje

Sl. 172. — Stilizovane romaničke arkade kod kojih su lukovi skoro odvojeni od niša na krstači u Uzarićima kod Ljštice.

razmicanje lukova od niša možemo vidjeti u Radimlji, a onih sa već stvorenim uskim vratovima u Hodbini, kod Mostara.[1168] Arkade sa pravougaonim i već odvojenim bazama možemo vidjeti u Radimlji. Tada dolazi i do manje pravilnih arkadnih niša, pa i do degenerisanih, kada se u donjem dijelu, suzuju, ili kada postaju nepravilno izdužene elipse.[1169]

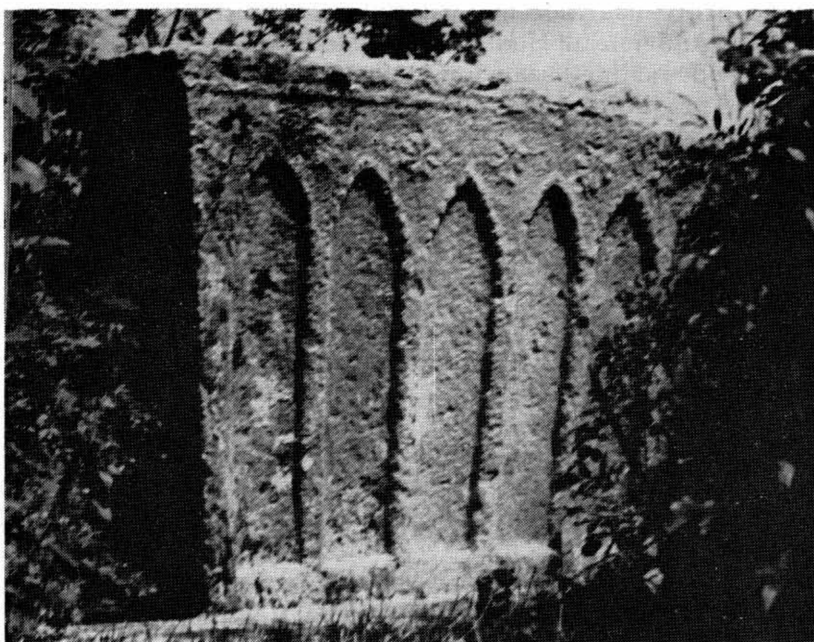
U četvrtoj fazi svoga razvoja lukovi su se već približili punom krugu, vratovi su se još više izdužili i suzili, zatim se na vratovima pojavljuju horizontalne pravougaone prečke, slične krsnicama mačeva, a potom dolazi do pretvaranja vrata u samu crtu, a onda i do stvaranja potpunih krugova i njihovog odvajanja od niša. Postoji i mali broj slučajeva gdje je prečka neposredno iznad niše (bez vrata), tako da taj oblik arkada veoma podsjeća na oblik mačeva, a i na ljudske figure. Ponekad vidimo horizontalnu prečkicu između razdvojenih lukova i niša. Ima slučajeva gdje krugovi čak i ne korespondiraju sa pravougaonim nišama. Vidi se, dakle, da kod majstora stećaka više ne postoji nikakva svijest o nekadašnjem smislu arkada, pa ih sada klešu mehanički kao čiste dekoracije. Većina arkada na krstačama su iz ove faze, i tu je njihova degeneracija najizrazitija. Tipične primjerke arkada ove faze možemo vidjeti, npr., u Radimlji, Ugarcima, blizu Trebinja, Uzarićima, nedaleko od Lištice, na Bivoljem Brdu, u okolini Čapljine i u Nikšiću (sl. br. 172).[1170]

Postoje i još neke degeneracije arkada polukružnih lukova, koje su malobrojne i nebitne, zbog čega se na tome ne zadržavam.

Pomenute faze razvitka ove podvrste arkada ne smijemo kronološki kruto shvatiti. One se često javljaju paralelno. Krstače se, npr., općenito smatraju pojavom kraja vremenskog razdoblja stećaka, a na krstači iz Jabuke, u okolini Trebinja, vidimo arkade iz prve faze razvoja.[1171]

Arkade sa šiljastim lukovima također imaju svoje varijante. Prije svega, njihovi lukovi su nekada manje, a nekada više zašiljeni, a ima i lukova islamske forme. Ivice arkadnih niša redovno neposredno prelaze u lukove, kao u prvoj fazi arkada sa polukružnim lukovima. Kapiteli nisu ničim naznačeni, a također ni baze, pa se može reći da stubovi ovdje i ne postoje, nego samo nizovi niša koje se nekada dodiruju, a nekada su manje ili više međusobno razmaknute, npr. u Udori i u Toplici, u okolini Stoca.[1172] Iznimno, u Orahovom Dolu, u okolini Trebinja, između niša su uske tordirane vrpce koje se protežu niz čitavu stranicu spomenika, što donekle podsjeća na stubove.[1173] I kod ovih arkada niše nekada dopiru do gornje ivice stranice spomenika, a nekada je tu stvoren međuprostor u koji se ubacuje poneki ornamenat. Isto tako, i ovdje su ivice arkada obične, dvostruke, ili tordirane. Ponekad u nišama ovih arkada vidimo ljudske figure, kao npr. u Hutovu, u okolini Čapljine.[1174] U ovu podvrstu arkada spadao bi i onaj primjerak iz Donje Zgošće, na kojemu je prikaz portala ili prozora gotičke crkvice.[1175]

Postoji još jedna podvrsta koja, strogo uzevši, ne spada u arkade, ali je njima slična. To su, zapravo, predstave trijemova, ili kolonada, sa nizovima stubova i pravougaonih šupljina između njih, koje djeluju kao neka vrsta antičkog atrijuma sa arhitravom. Takvi motivi se nalaze na svega tridesetak spomenika, kojih, relativno, najviše ima u istočnoj Hercegovini, naročito u okolini Gacka.[1176] Ponekad stubovi tih mo-

Sl. 173. — Arkade se gotičkim lukovima na sanduku u Premilovom Polju kod Ljubinja.

tiva imaju pravougaona postolja, ali nemaju kapitela, osim iznimno, kakav je slučaj u Lipi, u okolini Duvna i u Bahorima, blizu Gacka.[1177] Za razliku od hercegovačkih, bosanske predstave obično imaju samo dvije niše, a ponekad i samo jednu. To se pogotovo odnosi na sljemenjake u široj okolini Travnika, koji na svojim stranicama imaju dvije vrste motiva — na čeonim stranama arkade na luk, koje sam već spominjao, a na bočnim samo pravougaone niše, npr. u Divičanima, nedaleko od Jajca.[1178]

Prilaže se tabela glavnih vrsta i podvrsta arkada — T. XX i XXI.

***

Arkade su često korišten vid kamenoklesarske i graditeljske umjetnosti kod monumentalnih antičkih hramova i srednjovjekovnih crkava, naročito kod gradnje i ukrašavanja portala, klaustra i krstionica. I slijepe arkade su mnogo korišten motiv kako u antičkoj tako i u srednjovjekovnoj likovnoj umjetnosti. Tako ga nalazimo kao reljef na kamenim fasadama, parapetnim pločama i propovjedaonicama crkava, na drvenim skulptorskim djelima, na srebrnim oltarskim palama i relikvijarima, u djelima od zlata, slonovače, tekstila, nalazimo ih i kao minijature na rukopisnim knjigama, itd. U tome pogledu nije potrebno ići dalje od naših krajeva. U Solinu postoje antički sarkofazi sa ljudskim likovima u arkadicama.[1179] Slijepe arkade i poluarkade nalaze se na apsidama romaničke crkve sv. Krševana i na fasadama romaničke crkve sv. Anastazije (Stošije) u Zadru.[1180] Na kamenim parapetnim pločama iz crkve sv. Dominika u Zadru (XI v.) imaju arkadice.[1181] Na srebrnim relikvijarima iz XI do XV v., koji se u Dalmaciji nalaze na nekoliko mjesta, postoje arkadice. Tako, npr., romaničke arkadice, sa ka-

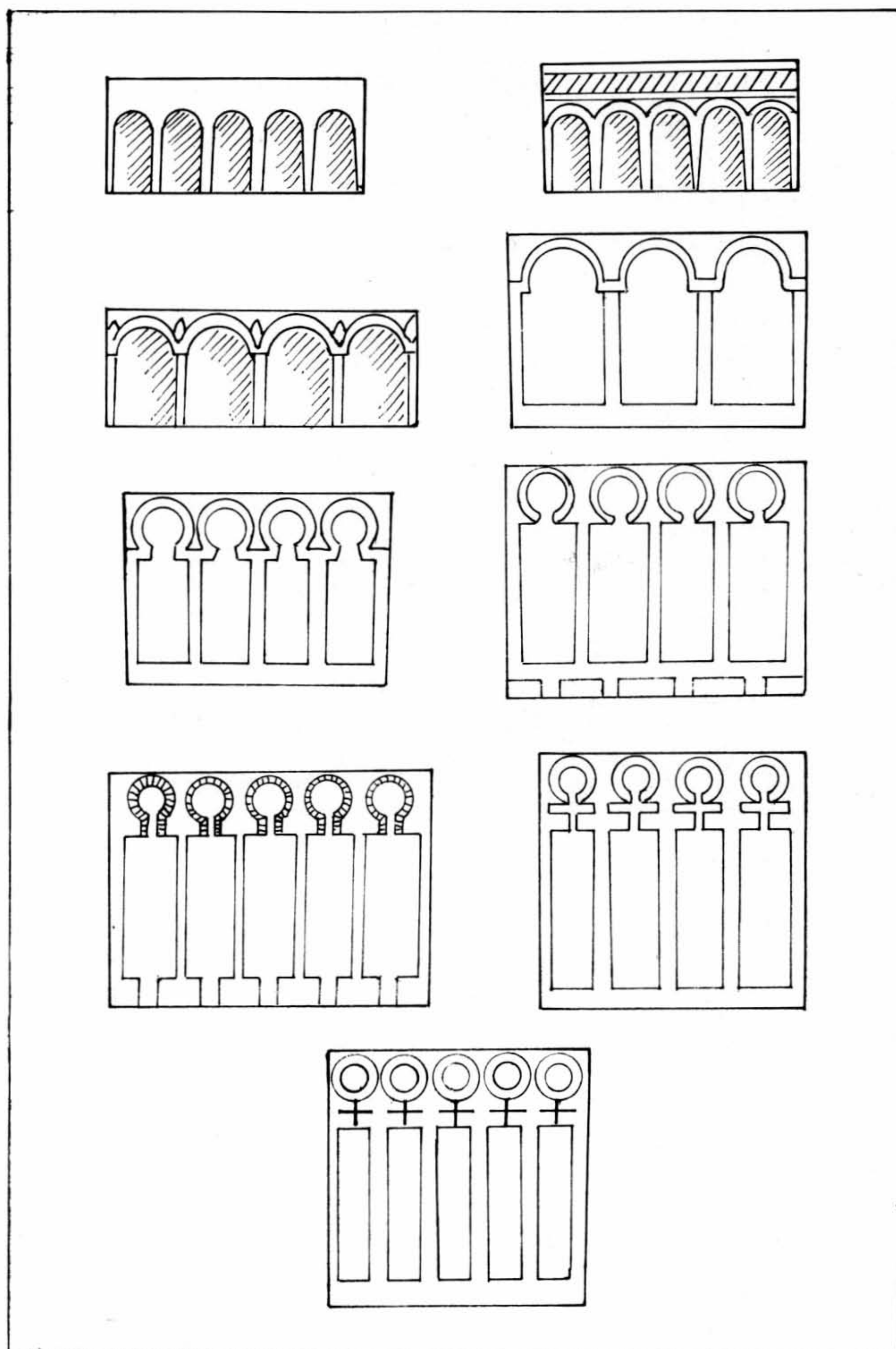

Tabela XX — Glavne vrste i podvrste reljefnih motiva arkada na stećcima

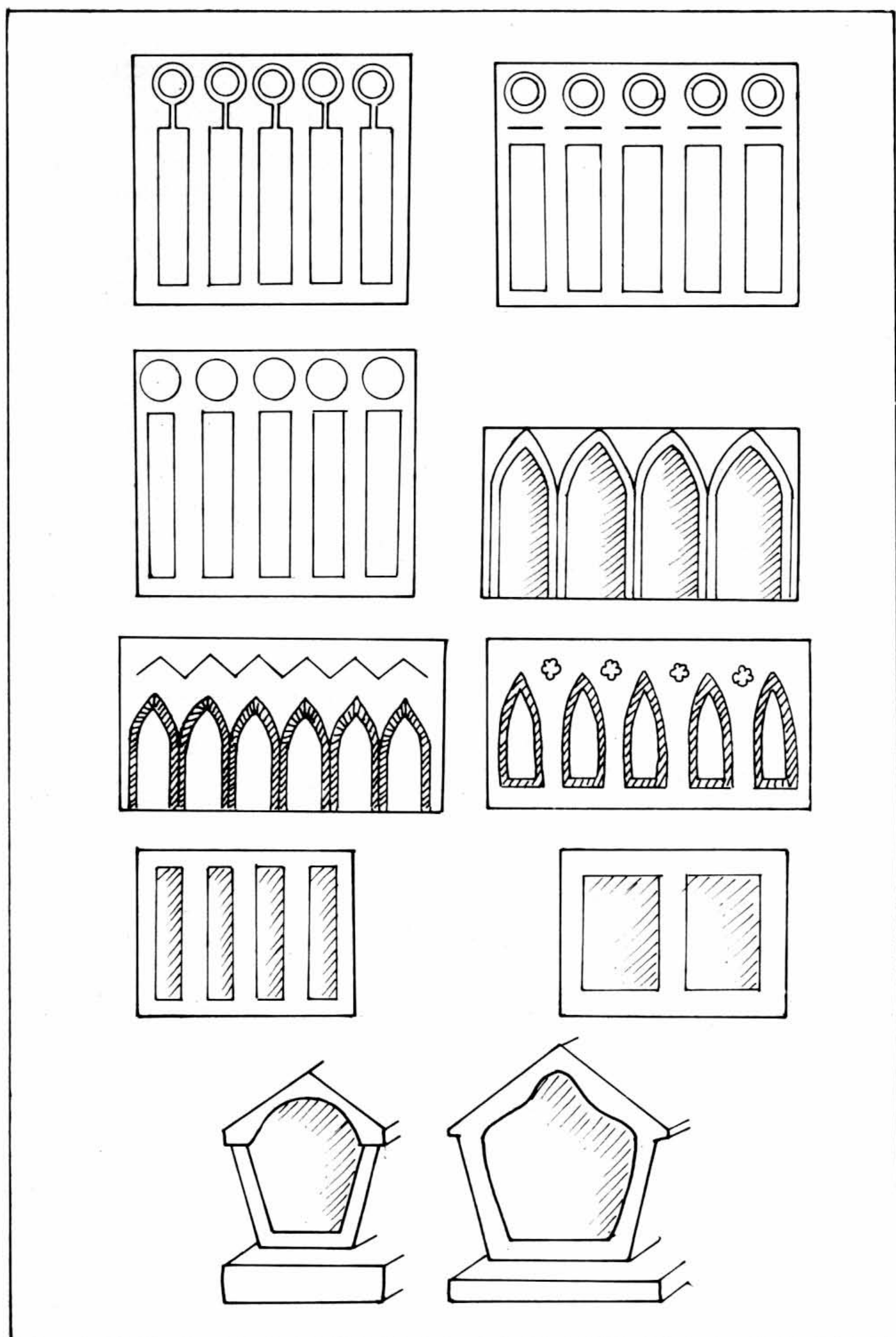

Tabela XXI — Glavne vrste i podvrste reljefnih motiva arkada na stećcima

Sl. 174. — Relikvijar sv. Grgura Magno sa romaničkim arkadama u Zadru.

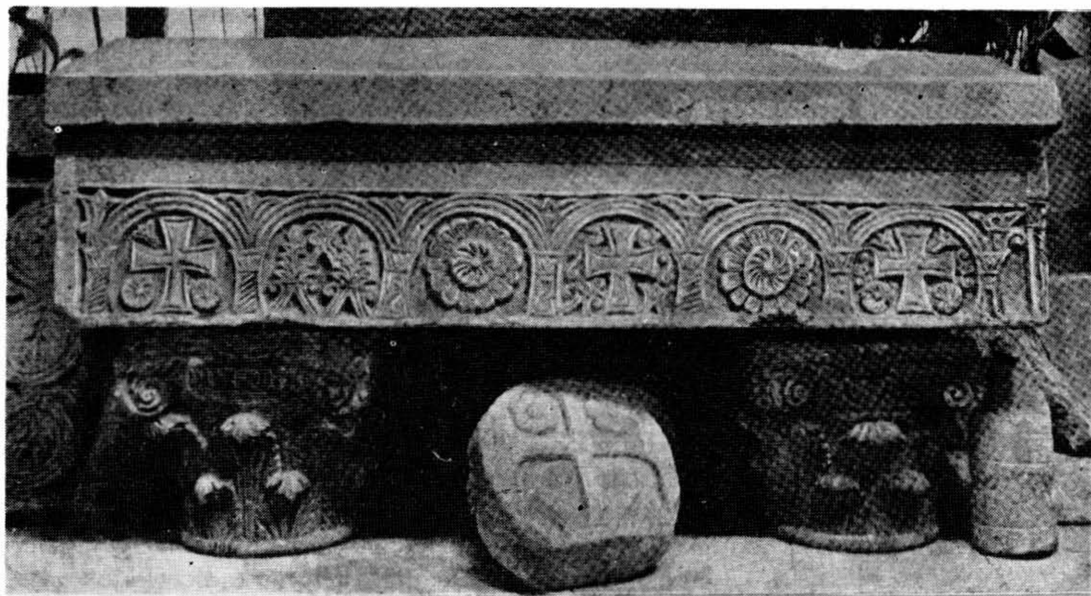
pitelima i bazama stubova, vidimo na relikvijaru sv. Oroncija u Zadru.[1182] U Zadru se nalaze i još neki relikvijari na kojima je motiv arkadica, npr. relikvijar sv. Grgura Magno, iz XIII v.,[1183] na kojem su lukovi i stubovi tordirani (sl. br. 174). Arkade sa romaničkim lukovima i tordiranim stubovima, sa svetačkim likovima u nišama, vidimo i na srebrnoj oltarskoj pali katedrale sv. Tripuna u Kotoru.[1184] Iznad stubova, između lukova, nalaze se cvjetne rozetice, baš kakve imamo na stećcima. Arkade sa ljiljanima u nišama vidio sam na kapitelu stuba oltarne pregrade crkve u Sustipanu-Jasenice, nedaleko od Omiša. Na poliptisima u Zadru ima mnogo motiva arkadica, tordiranih stubova, sa bazama i kapitelima, raznih oblika lukova. Među njima se nalazi i poliptih iz crkve sv. Franje, iz XV v.[1185] Arkadice su ustanovljene i na kamenim i drvenim poliptisima, kakav je, npr. onaj iz zbirke Male braće u Dubrovniku, iz XIV v., na kojem vidimo zvjezdaste cvjetiće između lukova i tordirano uže iznad toga, baš kao na stećku u Bujićima, kod Cavtata, ili na stećcima iz Gornjeg Hrasna, u okolini Stoca.[1186] Za nas su osobito važni podaci koji se odnose na postojanje arkada na nadgrobnim spomenicima. C. Fisković je prvi uočio i skrenuo pažnju na arkadice koje se na-

laze na dva sarkofaga preromaničkog stila XI v. u Zadru. Ove sarkofage je ranije objavio C. Cechelli[1187] (sl. br. 175). Ovaj se motiv još češće nalazi na kamenim sarkofazima romaničkog stila iz XIII v. u Dalmaciji, kao npr. na neidentificiranom sarkofagu u splitskoj katedrali, kao i na fragmentima sarkofaga u podu i lapidariju franjevačke crkve u Stonu. Zatim ga nalazimo na gotičkim sarkofazima, npr. na onome u dvorištu franjevačkog samostana Sv. Eufemije u Rabu, iz XIV v., ili na onome koji se nalazi u franjevačkom klaustru u Dubrovniku, iz XV v. Prema podacima C. Fiskovića, vidi se da je u Dalmaciji u XIV v. bilo i drvenih polihromnih sarkofaga sa romaničkim i gotičkim arkadicama, kakav je, npr. sv. Marcele u Ninu.[1188] I na srebrno-zlatnom sarkofagu sv. Šimuna, iz XIV—XV v., u Zadru postoje raznovrsne arkadice — sa zaobljenim i zašiljenim lukovima, pa i bez lukova, i sa naznačenim kapitelima i bazama stubova[1189] (sl. br. 31). I u manastirima i crkvama srednjovjekovne Srbije nalazimo sanduke i sarkofage na kojima su isklesane arkadice, na što je upozorio V. Đurić.[1190] Među tim srpskim kamenim sarkofazima sa arkadicama nalaze se tri u crkvama Pećke patrijaršije — u crkvi Sv. Bogorodice sarkofag arhiepiskopa Danila II, u crkvi sv. Dimitrija sarkofag patrijarha Jefrema i sarkofag jednog nepoznatog velikodostojnika.[1191] Napomenimo i to da su arkade stećaka vrlo slične arkadama Franjevačkog samostana u Dubrovniku, arkadama Sv. Mihovila u Stonu, kao i arkadama mnogih crkava u Srbiji i Makedoniji (Dečani, sv. Sofija i dr.).

***

Na arkade su skrenuli pažnju nekolicina istraživača stećaka, koji su se uglavnom kratko i usputno bavili njima. Studiozno su ih prouča-

Sl. 175. — Arkade na preromaničkom sarkofagu u Zadru.

vali jedino C. Fisković i M. Wenzel, koji su nam saopštili nekoliko vrijednih podataka, opažanja i misli.

M. Hoernes je još 1883. god. iznio mišljenje da su arkade stećaka nastale pod utjecajem romaničkog stila.[1192] To mišljenje podržao je i J. Asbóth 1888. god.[1193] Ć. Truhelka je u arkadama vidio utjecaj dubrovačkih i primorskih romaničkih crkava i palača.[1194] I. Renđeo se pita da li je taj motiv mogao doći i sa koje druge strane, najviše zbog toga što je u samome primorju ustanovljeno sasvim malo stećaka sa takvim motivom.[1195] A. Benac i D. Sergejevski su izrazili mišljenja slična Truhelkinom.[1196] I ja sam u arkadama vidio podražavanje trijema primorske kuće.[1197] Vrlo je neobično mišljenje P. Ž. Petrovića. On smatra da su se arkade stećaka razvile iz motiva mrtvačkih stolova. U Srbiji i u Crnoj Gori su, naime, nekada pravili od dasaka stolove antropomorfnog izgleda koji su služili za daću. Po uzoru na te stolove klesali su se čitavi nadgrobni spomenici, a i sami reljefi. Takve primitivne arkade autor je nalazio na nadgrobnim pločama u oblasti stare Raške.[1198] Povezivanjem nekoliko motiva stolova nastale su arkade, kako kaže Petrović. U jednom kratkom osvrtu Lj. Karaman se nije složio sa takvim objašnjenjem.[1199] C. Fisković je iznio nekoliko argumenata protiv Petrovićevog tumačenja. Naveo je, između ostaloga, da arkade nemaju oblik mrtvačkih stolova, na njima nema suženja kao kod stolova, a osim toga stolovi nemaju baza i kapitela koji se često vide na stubovima arkada. Navodeći brojne podatke o arkadama na raznovrsnim spomenicima u Dalmaciji, Fisković misli da su dalmatinske arkade, naročito one na sarkofazima, mogle uticati na postanak i razvoj rustičnih arkada na stećcima.[1200] M. Wenzel je prva dala tipološku klasifikaciju, sa analizom stilskog razvoja tih tipova. Uz to, ona je izrazila mišljenje da su arkade sa polukružnim i šiljastim lukovima mogle biti inspirisane dalmatinskim crkvama, da polukružni lukovi sa scenama ispod njih „sigurno duguju svoje porijeklo ukrasu gotskih relikvijara, kovčežića i škrinja", a da je apsolutno vjerovatno da su potkovičasti lukovi došli iz Srbije.[1201]

Iz prednjeg se jasno vidi da je motiv, arkada, kako po brojnosti tako i po tome što je klesan maltene isključivo na čitavim stranama najvećih i najviših sljemenjaka i sanduka, jedan od nekoliko vodećih reljefnih motiva na stećcima. Druga njegova osnovna karakteristika je u tome što se u 88% ukupnog broja nalazi na stećcima Hercegovine i Crne Gore, a najviše ih ima na relaciji Neretva—Nikšić. Treća važna karakteristika je u činjenici da se po svojim tipovima najviše ističu arkade sa polukružnim lukovima, koje zauzimaju oko 90% ukupnog fonda. Relativno malen broj bosanskih arkada razlikuje se od ostalih po tome što su sa svega jednom ili dvije interkolumnije i uglavnom bez lukova. U stilskom razvojnom procesu vidi se da je ovaj motiv prvobitno shvaćen kao simboličan elemenat u viziji neke vrste mauzoleja, ali je svijest o tome iščezla, zbog čega je u klesanju došlo do njegove degeneracije i do improvizacije kao ukrasa. Na pojavu i razvoj ovoga motiva prvenstveno su utjecala građevinska i skulptorska, a onda i ostala djela romaničkog i gotičkog stila u našim krajevima, najviše u primorju i Srbiji. Mislim da je najsnažniji utjecaj bio iz Dalmacije, a od vrsta umjetničkih djela mislim da su najviše inspiracija kod klesara pobuđivali sarkofazi.

3 — *Šindra*

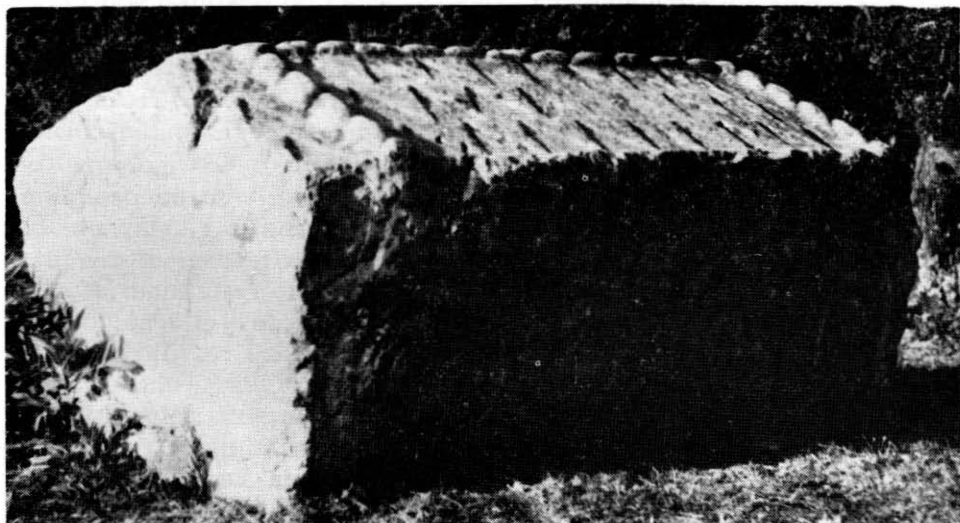
Šindrom nazivamo pokrov kuće koji se sastoji od drvenih daščica, od klisa. Reljefni motiv šindre našli smo na 10 stećaka u 19 primjeraka, tačnije na krovnim plohama 9 sljemenjaka i na jednoj čeonoj strani desetog sljemenjaka, na kojoj je isklesan utvrđeni grad — dvorac sa pet kula pokrivenih šindrom.

Na području istočne Bosne ustanovljeno je osam sljemenjaka koji su na svojim dvoslivnim krovovima imali takav motiv, jedan sljemenjak se nalazi u centralnoj Bosni, a jedan u Cisti, nedaleko od Imotskog (sada u Hrvatskom arheološkom muzeju u Splitu).

Svi primjerci ovoga motiva su rad odličnih majstora, što se očituje i u obradi ostalih reljefa, kao i samih oblika spomenika.

Najčešće su to nizovi plastičnih istostraničnih ili istokračnih trouglova po dužini krovne plohe (hipotenuze su im u istoj liniji), uokvireni tordiranim užetima koja se protežu ivicama tih krovnih ploha, kao npr. na sljemenjaku u Lipovicama kod Tuzle, ili u Križevićima, blizu Olova.[1202] U ovome slučaju poprečna tordirana užeta su malo odmaknuta od samih ivica krova. Ali ima i nešto drugačijih rješenja. U Donjoj Zgošći na poznatom sljemenjaku koji se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu četiri kule sa krovovima na četiri vode pokrivene su, kako to danas izgleda, daščicama oblika zašiljenog peterougaonika koje su složene u vodoravne nizove, dok se kod pete (srednje) kule ti nizovi daščica protežu odozgo prema dolje.[1203] To je istovremeno najzanimljiviji reljef ove vrste (sl. br. 166). U Cisti, nedaleko od Imotskog, kako to izgleda prema crtežu M. Wenzel, daščice su s donje strane polukružne, a ne zašiljene.[1204] To veoma podsjeća na krov od tzv. biber-crijepa, kakav možemo vidjeti na srednjovjekovnim sarkofazima u Italiji. Na krovu sljemenjaka u Sajtovićima, u okolini Kalesije, ne postoje nizovi daščica, kakvi se nalaze na drugim spomenicima u istočnoj Bosni, nego

Sl. 176. — Pokrov od šindre na sljemenjaku u Lipovicama kod Tuzle.

su daske postavljene po dužini krovnih ploha. Mislim da su te daske tesane tako da su s jedne strane stanjene, a sa druge ostavljene deblje i užlijebljene. Donja daska je svojim tanjim krajem uvučena u žlijeb gornje daske, tako da krov ne može prokišnjavati. Takav način tesanja i spajanja dasaka tesari zovu „šašavci".[1205]

Mislim da nema nikakve sumnje u to da ovi motivi imitiraju daščani pokrov srednjovjekovne bosanske kuće. Da se baš radi o bosanskoj kući, jasno govori i to što se stećci sa ovakvim krovovima nalaze samo u Bosni, osim u iznimnom slučaju u Cisti, gdje se možda i ne radi o šindri, nego o crijepu.

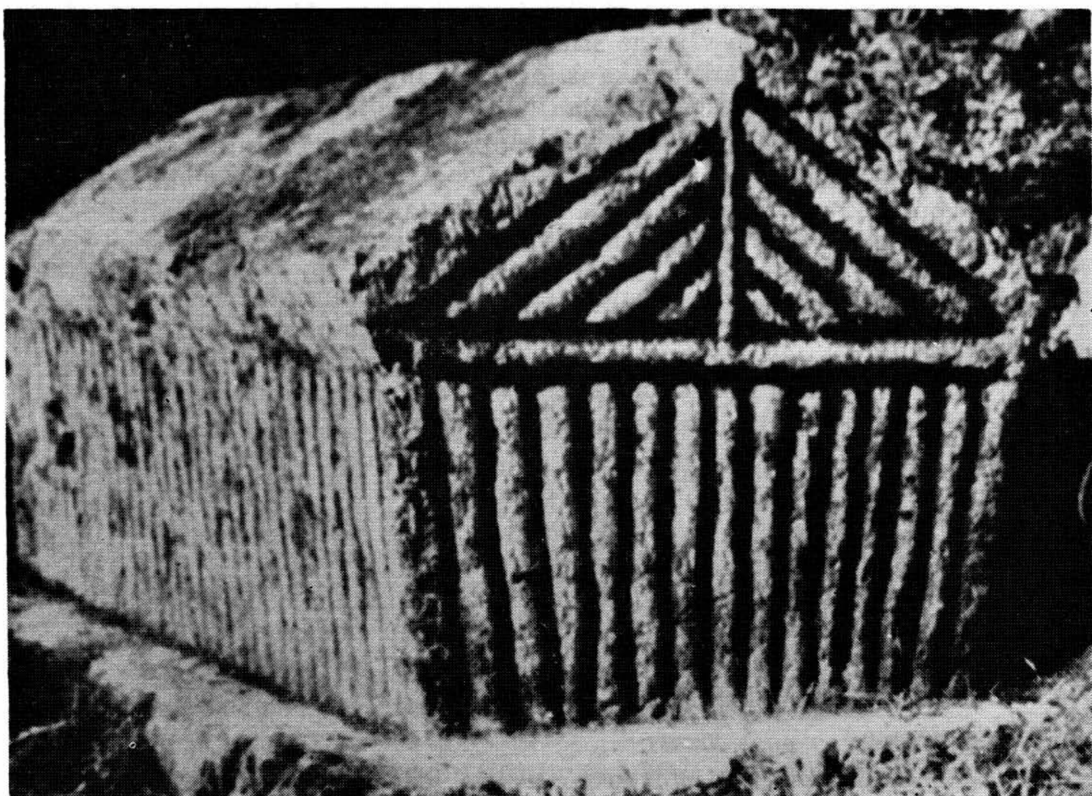
4 — *Brvna*

Brvnima nazivam motiv od više paralelnih plastičnih rebara, kao reljefnu predstavu jedne strane kuće pravljene od drveta. Takve kuće su se nekada pravile u Bosni, poznate pod nazivom brvnare. U praksi su dunđeri u tu svrhu upotrebljavali hrastova ili borova, malo pritesana i prepolovljena stabla, koja su obično horizontalno postavljana u strane kuće. Unutarnje strane takvih kuća su imale glineni sloj koji je krečen.

Motiv paralelnih rebara ustanovljen je na 46 stećaka u 77 primjeraka.

Njihov teritorijalni raspored je slijedeći: istočna Bosna — 13, centralna Bosna — 4, istočna Hercegovina — 12, zapadna Hercegovina — 2, Crna Gora — 14 i Srbija — 1 stećak.

Svi ovi motivi se nalaze na sljemenjacima i sanducima, osim slučaja u Ledincu, nedaleko od Lištice, gdje se radi o krstači sa rebrima koja se paralelno protežu dužinom širih vertikalnih strana. Ako za momenat izuzmemo taj ekstremni slučaj, onda bi se svi ostali motivi mogli podijeliti u dvije grupe — jednu bosansku, gdje se paralelna rebra pojavljuju na vertikalnim i krovnim stranama sljemenjaka i drugu — hercegovačko-crnogorsku, gdje se paralelna rebra pojavljuju na vodoravnim stranama sanduka. Kod bosanskih, bolje rečeno istočnobosanskih spomenika rebra na vertikalnim stranama se u većem broju pružaju vertikalno, a u manjem horizontalno. Na nekim od tih sljemenjaka ona se nalaze i na krovnim plohama, gdje se protežu poprijeko, paralelno sa kraćim (čeonim) ivicama krova. Primjerak sa vertikalnim rebrima na vertikalnim stranama i sa poprečnim rebrima na krovnim plohama vidimo, npr., u Hrnčićima, nedaleko od Bratunca.[1206] U Klisi kod Olova vidimo također vertikalna rebra, samo što se ona u zabatima čeonih strana protežu od sredine koso na obadvije strane.[1207] Takav slučaj je i u Prijanovićima kod Kladnja.[1208] Poprečna rebra na krovu vide se i na sljemenjaku iz Križevića, blizu Olova.[1209] Motiv rebara u Bakićima, blizu Olova, nešto se razlikuje od ostalih u ovome području. Na horizontalnoj strani sanduka isklesana su rijetka ali vrlo plastična rebra, upravo je tu pet rebara koji su na čeonim stranama spomenika povezani poprečnom plastičnom vrpcom.[1210] Sličan primjerak se nalazi i u Ferhatovićima kod Vlasenice. Iznimka je i stub u Djedini, blizu Živinica,

Sl. 177. — Motiv brvana (plastičnih rebara) na vertikalnim stranama sljemenjaka u Klisu kod Olova.

na čijim širim stranama vidimo rijetka plastična vertikalna rebra. Svi ostali stećci, izvan teritorija Bosne, izuzimajući krstaču u Ledincu, njih 27 na broju, jesu sanduci na čijim se horizontalnim stranama ovaj motiv nalazi. Samo na dva mjesta evidentirano je više od dvije trećine tih motiva — u Nikšiću 12 i u Bitunjoj, nedaleko od Stoca, 7 primjeraka. Redovno su to manje ili više gusti snopovi plastičnih uskih vrpca koji su na krajevima kraćih ivica često povezani poprečnom vrpcom. Jedan primjerak takvih rebara vidimo, npr., u Dragičini, u okolini Čitluka.[1211] Motivi u Nikšiću, kao i još dva takva motiva u Crnoj Gori, oko Šavnika i Žabljaka, nešto su drugačiji od ostalih hercegovačkih motiva. Rebra su obično plastičnija i deblja, a nisu tako gusta. Broj rebara je različit, od 6 do 10, a u jednom slučaju 13. Redovno su glatka, ali ima i „nasjeckanih". I ovakva rebra su povezana kod čeonih ivica tih strana stećka. Pošto se takva vrpca proteže i bočnim ivicama, dobija se dojam nekog okvira rebara. U nekoliko slučajeva snop rebara je povezan i jednom poprečnom vrpcom preko sredine te strane stećka. Vezivne vrpce i okviri su nekada tordirani. U većini slučajeva u ovaj motiv su ukomponovani koncentrični kružni vijenci, diskovi, čiji centri su upravo na srednjem rebru. Obično su tri takva diska, u nekim slučajevima samo jedan oko sredine strane. U jednom slučaju vidimo četiri takva diska. Kod ovih motiva ima i drugih razlika u detaljima. (Napominjem da postoje i

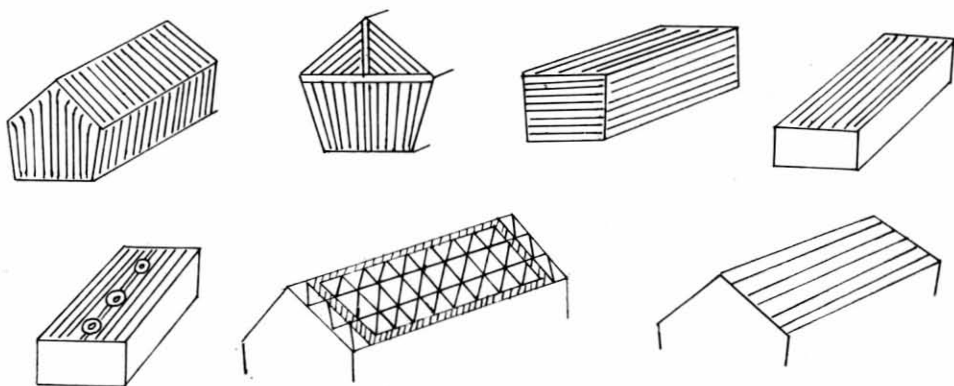

Sl. 178. — Motiv brvana na stubu u Djedini
kod Živinica.

diskovi sa samo jednim rebrom, koje motive nisam ovdje ubrojao.) Paralelna rebra sa medaljonima su, dakle, specifičan motiv crnogorskih stećaka[1212] (sl. br. 179). Osim paralelnih rebara na krstači u Ledincu, postoji još jedan hercegovački motiv koji se razlikuje od uobičajenih hercegovačko-crnogorskih. On se nalazi na sanduku u Podgradinju, u široj okolini Stoca. Paralelna rebra se nalaze na svim njegovim stranama, ali je neobičnost u tome što se ona na vertikalnim stranama ne pružaju vertikalno, nego horizontalno, što je jedinstven slučaj u fondu ove vrste motiva uopšte.[1213]

Sl. 179. — Plastična rebra sa medaljonima na sanduku u Nikšiću.

Sl. 180. — Motivi šindre i brvana koji se susreću na stećcima.

*
* *

Analogija našim motivima paralelnih rebara nisam našao na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima u našim krajevima, niti na drugim vrstama spomenika, osim na nadgrobnim pločama vojvode Stefana Crnojevića i njegove žene Mare u podu Uspenske crkve u Komu, na obali Skadarskog jezera, iz polovine XV v., na kojima su, slično stećcima u Nikšiću, isklesani medaljoni duž rebra sredinom ploča, za koje V. Đurić pretpostavlja da su djelo nekog primorskog klesara.[1214]

Motivima paralelnih rebara na stećcima do sada se jedino ozbiljnije pozabavio A. Benac. On je sasvim dobro uočio da pojava toga motiva na nekim sljemenjacima u okolini Olova znači imitaciju stare bosanske planinske kuće od drvenih oblica.[1215] Još je 1928. god. Vl. Skarić upozorio na sličnost bosanskih sljemenjaka i drvenih nadgrobnih spomenika u okolini Narve, na osnovu čega je pretpostavio da stećci u obliku kuće imaju staroslavensko porijeklo.[1216] Skarić tada nije znao za reljefni motiv brvana (paralelnih rebara), niti za motiv šindre na takvim spomenicima. Otkrivajući te motive oko Olova, Benac potkrepljuje Skarićevu hipotezu, ali i dublje ulazi u studij. Stara bosanska drvena kuća je građena od vodoravno položenih oblica, a na stećcima su oblice uspravne, pa je najprije trebalo taj nesklad objasniti. Prema istraživanjima J. Strzigovskog, takav način gradnje je bio poznat u nekim sjevernoevropskim zemljama.[1217] M. Filipović je utvrdio kako se savremene planinske kuće oko Sokoca grade ne samo na dobro poznati način nego i *na dizmu*, tj. okomitim polaganjem oblica.[1218] Na nekim bosanskim stećcima se uz dvostruke spirale i rozete javljaju uspravna i kosa plastična rebra, koja veoma podsjećaju na drvene grede kuća čiji su zidovi građeni od ćerpiča ili od nalijepljene zemlje (sl. 181). Na osnovu tih podataka, Benac je zaključio da su bosanski planinci u XIV i XV v. gradili svoje kuće, a vjerovatno još prije svoje crkve, polažući drvene oblice vertikalno, zbog čega je i došlo do reljefne imitacije takve gradnje na stećcima. On je polaganje dasaka na krovnu konstrukciju, kao i postavljanje šindre, objasnio kao uobičajenu normalnu pojavu, a za ok-

virnu ili poprečno postavljenu pletenu užad, kao i „plastičnu dugmad" na sastavcima, kaže da služe učvršćenju drvenog pokrivača protiv vjetra.[1219]

Ostaje mi da se samo složim sa mišljenjem A. Benca.

Ostali primjerci brvana nisu bili vrijedni pažnje istraživača stećaka, a gotovo bi se moglo reći da nisu bili ni uočeni. Među njima se, osim velike hercegovačko-crnogorske grupe, nalaze i tri primjerka iz Bosne — sanduk u Bakićima kod Olova, sa rebrima na horizontalnoj strani, sanduk u Gukavcu kod Trnova, sa rebrima na svim stranama i stub u Djedini, blizu Živinica, sa vertikalnim rebrima. Oni se, dakle, ponešto razlikuju od ostalih bosanskih primjeraka. Teško je reći šta ova varijanta paralelnih rebara znači. Postoje, ipak, neke okolnosti koje nam ukazuju put do rješenja. Gotovo svi ovi primjerci se nalaze u istočnim krajevima Hercegovine (današnja crnogorska područja Nikšića, Šavnika i Žabljaka bila su u sastavu stare Hercegovine), a bosanski primjerci se također nalaze u istočnim krajevima Bosne. Ta teritorijalna bliskost svakako nešto znači. Vidjeli smo da se na nekim bosanskim stećcima paralelna rebra nalaze i na krovnim plohama, i to ne samo poprijeko nego i po dužini. Ja sam motiv podužnih krovnih rebara iz Sajtovića uvrstio u šindru („šašavci"), a on je mogao i ovdje da se pridruži. Sanduci u Gukavcu i u Podgradinju imaju, osim na horizontalnim, i paralelna rebra na svojim vertikalnim stranama, što ih povezuje sa bosanskim motivima. Primjer iz Podgradnja je još najbliži starom načinu izgradnje drvene kuće, zbog toga što su rebra njegovih vertikalnih strana položena horizontalno. I primjerak iz Djedine se logično uklapa u ovu koncepciju. To je kućica u obliku debelog stuba sa krovom na

Sl. 181. — Uspravna i kosa rebra na sljemenjaku kod Kladnja koja podsjećaju na drvene grede.

dvije vode koja je građena od vertikalno položenih oblica. Sve to govori da bi i hercegovačko-crnogorski motivi, iako su to samo horizontalna paralelna brvna, mogli imati funkciju sličnu svim ostalim primjercima. Ja sam već ranije izrazio misao o tome da oni predstavljaju drvenu kuću.[1220] Danas još više razloga imam za takvu pretpostavku. Medaljoni koji se javljaju na crnogorskim stećcima su zaista prava mala tajna. Primjerak u okolini Kraljeva najvjerovatnije je odbljesak hercegovačkih motiva, a onaj iz Ledinca, zbog toga što je na krstači i vezan za portret, možda je neka vrsta stilizacije odjeće?

5 — *Mrežasti zakloni*

U tekstu koji se odnosi na bordure navedeno je da postoji malobrojna i teritorijalno vrlo ograničena mrežasta bordura. Kako u tome motivu prvenstveno vidim drveni mrežasti zaklon na verandama, doksatima i prozorima stare bosanske kuće, uvrstio sam ga u elemente arhitekture.

To je motiv koji se sastoji od relativno široke mreže rombova koja se proteže duž vertikalnih strana visokih sanduka, najčešće iznad arkada. U jednom slučaju zauzima čitavu čeonu stranu visokog sanduka (Davidovići, u okolini Bileće). Pravilno crtani i klesani rombovi te mreže su nekada oivičeni dvostrukim linijama, a tri spomenika imaju tačke u centrima svojih rombova (Plat u okolini Cavtata, Žrvanj u okolini Ljubinja i Davidovići u okolini Bileće). Ove mreže, posebno one sa dvostrukim linijama i tačkama u centrima rombova, veoma ugodno estetski djeluju. (sl. 39)

Motiv se javlja 39 puta (računajući svaku stranu stećka posebno) na 16 spomenika, koji se nalaze na 11 lokaliteta između Dubrovačkog primorja, na jugu, i okoline Gacka, na sjeveru, obuhvatajući okolinu Trebinja, Bileće, Ljubinja i Gacka. Iznimno se jedanput javlja i u Međurječju, u okolini Goražda i u Štedinu, u okolini Nikšića.

Ovaj geometrijski stilizovani ornamenat me podsjeća na željezne demire, ali još više na drvene mušepke starih turskih, a po njima i starih bosanskih stambenih zgrada.

Za ovaj reljef C. Fisković kaže da je „romanički motiv, tzv. natte, spleten od ševara, a reljefno izveden na građevinskim spomenicima u zapadnoj Evropi".[1221] U traženju analognih motiva na našem području, neophodno se susrećemo sa drvenim rešetkama naslona romaničkih korskih klupa splitske katedrale, koje su djelo našeg istaknutog majstora Buvine, iz XIII v. Raspravljajući o tome naslonu u svojoj studiji o Buvini, Lj. Karaman nije bio sasvim odlučan, jer je bio sklon mišljenju da su te rešetke rezultat „utjecaja domaće sredine i starohrvatske umjetnosti", ali je dozvolio i mogućnost utjecaja iz Apulije, kada su, za vrijeme vlasti Saracena, do nas mogli da dopru takvi motivi sa orijentalnih muslimanskih kuća i sa pokućstva koptskih crkava.[1222] J. Maksimović je, međutim, i u karakteru i u stilu tih rešetki u Splitu vidjela bliskost sa islamskom umjetnošću. Ona misli da je korska klupa mogla nastati čitavo stoljeće ranije, tj. da je iz druge polovine XII v.[1223]

Mislim da se u traženju porijekla i komparacija ovom motivu ne možemo osloniti samo na pretpostavku C. Fiskovića, a i upoređenja sa korskom klupom u Splitu, zbog dosta velike vremenske distance, teško bi došla u obzir. Mnogo su uvjerljivija upoređenja sa duboreznim umjetničkim predmetima koje sam našao u Srbiji i Makedoniji iz XV v. Dosta velike površine drvenih duboreznih vrata manastira Treskavca i manastira Slepče, u Makedoniji, ispunjene su mrežom rombova.[1224] Sv. Radojčić je treskavačka vrata datirao u XV v., a s njime se donekle složila i M. Ljubinković, iako je bila više uvjerena da su iz XVI v., a približno tome su datirana i ona iz Slepča.[1225] M. Ljubinković misli da su ta obadvoja vrata rad istoga majstora iz prilepsko-slepčanske duborezne škole, čiji je rad cvjetao u XVI v., a njeni su majstori nadahnuti srpskom moravskom školom.[1226] P. Momirović je izrazio mišljenje da su neki motivi treskavačkih i slepčanskih vrata mogli biti preuzeti sa savremenih orijentalnih tepiha i tekstilnih izrađevina, a naveo je i mišljenje A. Grabara da su neki motivi rezultat posrednog i neposrednog ugledanja na islamske uzore.[1227] Postoje i drvena duborezna vrata nekih drugih crkava u Makedoniji i Srbiji, kao npr. u manastiru Pološkom, kao i vrata dveri nekih crkava, kao npr. u Gračanici i Dečanima, na kojima se nalaze rešetkasti prepleti. Mislim da je sasvim opravdana pretpostavka o utjecaju islamske umjetnosti na stvaranje ovih vrata. U prilog tome govori nekoliko okolnosti: figure svirača su u islamskoj nošnji, u uobičajenom sjedećem stavu sa ukrštenim i podvučenim nogama, arkade imaju blago zašiljene lukove, duborez je bojen karakterističnom turskom plavom bojom, itd.

O mogućim vezama ovoga motiva na duboreznim vratima i na stećcima govore i okolnosti što vrata i stećci imaju i neke druge zajedničke motive, kao što su arkade, jelen, krilati zmajevi i dr. I treskavačka i slepčanska vrata imaju u centru svakog romba mreže po jednu tačku kakvu imaju i stećci u Platu, Davidovićima i Žrvnju. A takav motiv se često nalazi i na freskama, kao i na tekstilu istočnih krajeva Jugoslavije iz turskog perioda.[1228]

Korisno je da se uoče i istraže sličnosti i eventualne umjetničke veze između ovoga motiva stećaka i takvih motiva romaničkog stila kod nas. Međutim, činjenica što takav motiv do sada nismo uočili u vremenski mnogo bližoj gotičkoj umjetnosti našega primorja i Zapada uopšte, a što se on u XV v. javlja na freskama i u duborezu Srbije i Makedonije, očito govori o pojavi toga motiva na stećcima u sklopu ekspanzije islamske umjetnosti, vezane za prodor i naseljavanje Turaka u našim krajevima. Razumljivo, to istovremeno ide u prilog datiranju takve vrste stećaka najranije u drugu polovinu XV v.

*
**

Prije prelaza na zaključna razmatranja i mišljenja o grupi arhitektonskih motiva na stećcima, htio bih da saopštim nekoliko opservacija koje se odnose na te motive.

Sami stećci po svojim oblicima predstavljaju jednu vrstu arhitektonskih motiva. Naime, dosta veliki broj stećaka je klesan u obliku kuće sa dvoslivnim krovom, kakve su od davnina pravljene na teritoriji ste-

ćaka, pogotovo u Hercegovini, a postoje i sljemenjaci sa krovom na četiri vode, koji su veoma slični staroj bosanskoj kući. Mnogi sljemenjaci, osim toga, imaju krovne plohe isturene preko vertikalnih strana, što je očito imitiranje streha kuće. Ispuštena postolja, a pogotovo kod primjeraka koji imaju po dva, pa i po tri postolja, doprinose viziji crkve i mauzoleja, što i inače nerijetko stvaraju stećci oblika sljemenjaka. Razumljivo, reljefni motivi koji su uvršteni u ovu grupu veoma mnogo doprinose da u stećcima steknemo viziju kuće, prije svega viziju crkve — mauzoleja. Ovdje nije bilo govora o jednom motivu koji se susreće na istočnobosanskim sljemenjacima, kao elemenat arhitekture, čiju je važnost zapazio jedino A. Benac.[1229] Radi se o predstavi drvene konstrukcije pri gradnji kuće na kanate, gdje se grede postavljaju u vodoravnom, uspravnom i kosom položaju, a međuprostori ispunjavaju šeperom i obljepljuju ilovačom. Reljefe u kojima se imitira takav položaj greda vidimo, npr., u okolini Olova, zatim u okolini Ilijaša i na više mjesta u istočnoj Bosni.[1230] I relativno velike polukugle na krovu nekih sljemenjaka vjerovatno su predstave kupola u minijaturi, pogotovo kada se one nalaze na vrlo kasnim stećcima, kakav je, npr., onaj u Vrućici, blizu Teslića, ili kakvi su neki nišani, kao, npr. onaj vojvode Radivoja Oprašića, gdje i ostale završne plohe doprinose viziji kupolastog krova. Moglo bi se govoriti i o nekim frizovima koji bi se mogli tretirati kao dekorativna arhitektonska plastika, kao što je, npr. povijena lozica sa trolistovima, a kada imamo na umu tordirano uže, ili potkrovni (nazubljeni) vijenac, onda bi se o takvim motivima možda moglo govoriti i kao o arhitektonskim elementima koji imaju određenu funkciju. Trebalo bi se pozabaviti pitanjem: nisu li baš ta dva elementa štitila zidne plohe kuće od kiše i snijega?

*
* *

Kako se to iz prednjeg izlaganja vidi, grupa arhitektonskih motiva se sastoji od pet osnovnih motiva, sa petnaestak svojih varijanti. Svi se javljaju na približno 350 spomenika u oko 650 primjeraka. Među njima se svojim velikim brojem osobito ističu arkade, i to one sa polukružnim lukovima. U odnosu na teritorijalni raspored, može se reći da je gotovo sav fond ovih motiva lociran u Bosni i Hercegovini, podrazumijevajući tu i okolinu Nikšića, Šavnika i Žabljaka, kao dio stare Hercegovine. Unutar toga pojedini motivi imaju svoja ograničenija područja. Tako su arkade, utvrđeni gradovi i mrežasti zakloni karakteristika Hercegovine, šindra karakteristika Bosne. U tome okviru istočni krajevi Hercegovine su najbogatiji ovim motivima.

Tehnička obrada općenito je dobra, većina motiva je pažljiv rad boljih majstora. Znatan broj primjeraka spada u najbolja ostvarenja. Osim toga, neki od osnovnih motiva, naročito arkade, imaju dosta svojih varijeteta.

O porijeklu i značenju ovih motiva situacija je prilično jasna. Arkade su došle pod utjecajem romaničke i gotičke umjetnosti u našem primorju, a onda i takozvane moravske kuće u Srbiji, kao tipa balkanske arhitekture, i to pretežno po ugledanju na takve motive na sarkofazima,

relikvijarima i drugim djelima primijenjenih umjetnosti, gdje nalazimo i sasvim identične analogije (kameni poliptih u zbirci Male braće u Dubrovniku i oltarna pala u katedrali sv. Trifuna u Kotoru). Mrežasti zakloni su rezultat utjecaja islamske umjetnosti. Šindra, brvna i utvrđeni gradovi su originalni motivi koji su inspirisani starom bosanskom planinskom kućom i bosanskohercegovačkim feudalnim dvorcima. Svi su oni umjetnički stiliziran odraz realnog stanja srednjovjekovnih prilika, u njima nema ničega sakralnoga, niti mitološkoga. Izgleda da je u toku vremena svijest o značenju tih motiva izblijedjela, zbog čega su klesari u svojoj slobodi počesto odlazili u čiste improvizacije ukrasa, što se, npr., naročito osjeća kod nekih degenerisanih arkada.

OSTALI MOTIVI

Postoje i neki motivi koji po svojim osobinama ne pripadaju nijednoj od prethodnih grupa, zbog čega sam ih uključio u ovu nedefinisanu grupu. Njih je vrlo malo i po vrstama i po brojnom stanju. Među njima se izdvaja motiv „kamenica", koji je moguće kvalificirati, ali ga, ipak, nisam priključio nijednoj od prethodnih grupa motiva.

„Kamenica"

Nerijetko nailazimo na pravilno klesana udubljenja na vodoravnim površinama sanduka i ploča. Ona su obično kružnog oblika, različitih dimenzija, ali ih ima i pravougaonih, također različitih dimenzija. Kružna su najčešće 10 do 15 cm promjera i 2 do 5 cm dubine. Više puta su oivičena plastičnim kružnim vijencem, koji je nekada tordiran. Takvi motivi po svom izgledu sliče motivu krugova i kružnih vijenaca, ali po svojoj namjeni ne bi mogli spadati u grupaciju nebeskih tijela. Uz ovo ime, u narodu postoji i ime „vodenica" za ovaj motiv.

Sl. 181a. — Nekoliko motiva kružnih i pravougaonih udubljenja — „kamenica" koje susrećemo na stećcima.

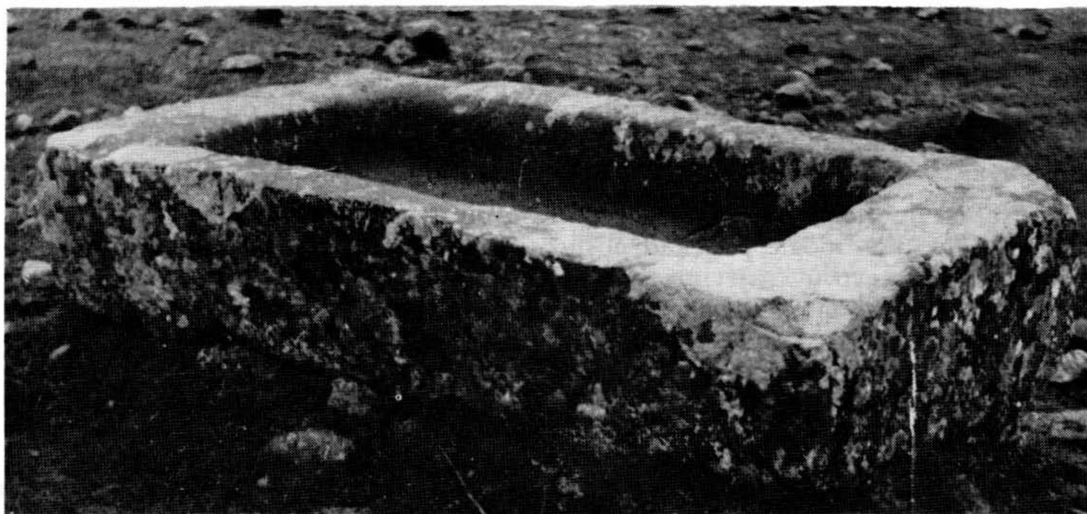
Nabrojao sam ukupno približno 130 primjeraka ovoga motiva. Napominjem da se na nekoliko spomenika pojavljuje po dva ili više puta. Njegov teritorijalni raspored izgleda ovako: centralna Bosna — 5, zapadna Bosna — 5, istočna Bosna — 7, zapadna Hercegovina — 15, istočna Hercegovina — 64, Crna Gora — 3, Srbija — 1 i primorje sa zaleđem — 30 primjeraka. Vidi se da Hercegovina raspolaže gotovo sa dvije trećine ovih motiva, a da sama istočna Hercegovina zauzima 49% čitavog fonda. U Crnoj Gori, a pogotovo u Srbiji, oni su iznimna pojava.

M. Wenzel je ove motive svrstala zajedno sa kružnim vijencima — „obručima", ali je često vrlo teško reći koji je kružni vijenac istovremeno i „kamenica", iako takvih slučajeva zaista ima. Moguće je da i u mojim „kamenicama" ima poneki vijenac, a i obratno — da sam u vijence možda uvrstio i neku „kamenicu". Zbog toga, ove brojčane podatke treba uzeti kao aproksimativne.

Najobičniji ovaj motiv vidimo, npr., na vodoravnoj strani sanduka u Donjem Selu, blizu Konjica.[1231] Oivičenih kružnim vijencem ima na više mjesta, naročito u Hercegovini. U dolini Trebišnjice sam našao najplastičnije kružne vijence oko „kamenica".[1232] Primjerak „kamenice" sa tordiranim vijencem možemo vidjeti, npr., u Radimlji.[1233] U Smriječnju, u široj okolini Nevesinja (Ziemlje), nalazi se „kamenica" okružena najprije običnim plastičnim, a onda i tordiranim plastičnim vijencem.[1234] Ima i primjeraka koji su okruženi „točkom".[1235] Ponekad je ovaj motiv isklesan u središtu krsta, ili na završetku njegovog gornjeg kraka, kao npr. u Začuli, nedaleko od Trebinja, gdje vidimo „kamenicu" u obliku duboke rozete.[1236] I inače su ovi motivi počesto klesani zajedno sa krstom. Jedinstven je motiv u Hreši, blizu Sarajeva, gdje vidimo oveće elipsasto udubljenje na hrbatu ovoga sljemenjaka.[1237] U Lovreču, blizu Imotskog, nalaze se tri naporedo isklesana kružna udubljenja, a u Žegaru, u okolini Zadra, na niskim krovnim plohama dvaju sljemenjaka je po pet manjih udubljenja u znaku krsta, što je neobična pojava. Zanimljiva je i originalna pojava u Raškoj Gori, u okolini Mostara, gdje antropomorfna figura u jednoj ruci drži krst, a na dlanu druge je isklesano kružno udubljenje.[1238] Pravougaonih udubljenja našao sam pet primjeraka, i to u Hercegovini (Ziemlje, Hodovo i okolina Ljubuškog). Dva takva oveća udubljenja se nalaze u Gornjim Studencima, nedaleko od Ljubuškog.[1239]

Treba reći da postoji i nekoliko „kamenica" koje su isklesane na vertikalnim stranama stećaka, umjesto na horizontalnim, kako je to

Sl. 182. — Veliko pravougaono udubljenje na sanduku u Humčanima kod Nevesinja.

uobičajeno. Jedan takav primjerak je već spomenut u Raškoj Gori, a i drugi se nalaze u Hercegovini — u okolini Stoca, Nevesinja, u Ziemlju i u okolini Čitluka, i to na čeonim stranama visokih sanduka, ili na krstačama. Najizrazitiji primjerak je u Ljubljenici, u okolini Stoca i u Knežaku, u okolini Nevesinja.[1240] U Ziemlju i u Arapima, nedaleko od Čitluka, isklesan je na široj strani krstača.[1241] Ovaj drugi slučaj se sastoji od dva niza po četiri kružna udubljenja između redova slova natpisa.[1242] Njima su slični i neki drugi primjerci, ali se mora priznati da ti drugi, kao i neki od ovih koje sam ovdje naveo, veoma liče kružnim vijencima i da bi se tako mogli i nazvati.

Napominjem da u Bitunjoj, nedaleko od Stoca, postoje tri kružna udubljenja, od kojih dva sa vijencem.[1243] U dva slučaja je taj motiv upravo ispred jelena.

*
* *

Kružna udubljenja nisu rijetka pojava na antičkim nadgrobnim spomenicima i žrtvenicima. To su predstave kultnih posudica, poznatih pod nazivom patera.[1244] Rimljani su ponekad upotrebljavali kamene stolove sa udubljenjima u vidu tanjira za pogrebne gozbe na grobljima.[1245] Takva udubljenja se nalaze i na starokršćanskim nadgrobnim spomenicima u raznim krajevima Evrope i sjeverne Afrike,[1246] a nađena su i na starokršćanskim sarkofazima u Solinu.[1247]

Izraženo je nekoliko pretpostavki o razlogu pojave okruglastih udubljenja na stećcima. V. Ćurčić misli da se iz njih pila voda — kišnica u ljekovite svrhe.[1248] A. Benac kaže da su ova udubljenja vjerovatno vezana uz kršćanska kultna shvatanja.[1249] D. Sergejevski u tome vidi predstave posudica sličnih antičkim paterama. On i u takvim motivima koji se nekada nalaze na vertikalnim stranama stećaka, poput onih uz ljudske figure sa podignutom rukom u Radimlji, za koje Benac kaže da označavaju društveni rang, vidi iste te posude za libaciju, ali sada već kao ornamenat. Sergejevski smatra da je pojava takvih udubljenja na vertikalnim stranama antičkih spomenika znak da je već tada bila iščezla svijest o nekadašnjoj funkciji tih posuda.[1250] L. Katić pretpostavlja da su ta udubljenja na stećcima služila kao uljanice za žižak.[1251] M. Vego smatra da su ona služila „za ulijevanje ulja koje se prisluživalo u čast pokojnika".[1252] Ja sam bio mišljenja da su „kamenice" prvobitno služile za daću, a saopštio sam i podatak, prikupljen sa terena istočno od Trebinja, da se u njima nekada miješala krv sprijateljenih ili pomirenih bratstava.[1253]

Nakon dubljeg razmišljanja došao sam do uvjerenja da su „kamenice" na stećcima mogle ponekad poslužiti za miješanje krvi izmirenih bratstava, pogotovo u krajevima stare Hercegovine, gdje je krvna osveta bila izraženija, da se u njih često ulijevalo ulje za žižak, naročito u zapadnijim i primorskim krajevima, ali da su one najčešće služile za ostavljanje tečne žrtvene hrane, po uzoru na antički i starokršćanski kultni običaj. Uvjeren sam, isto tako, da je u vremenu stećaka bilo vrlo malo svijesti o toj nekadašnjoj namjeni i da su motivi okruglastih udubljenja na stećcima uveliko klesani kao ukrasi, o čemu jasno govori pojava takvih udubljenja na vertikalnim stranama stećaka.

„Jelica"

U Žepi, dijelu bosanskog Podrinja, koji pripada području opštine Rogatica, postoji nekoliko stećaka u obliku sanduka i sljemenjaka na čijim se vertikalnim stranama vide ili samo naziru gusta i neznatno plastična rebra. Ima i primjeraka gdje se umjesto rebara pružaju vertikalni nizovi gustih, jedva vidljivih, plastičnih crtica koje teku koso-dolje na obadvije strane. Stećke u Žepi obradili su Vl. Palavestra i M. Petrić, zabilježili su i tu pojavu, smatrajući da su otkrili do sada neuočen reljefni motiv koji im je najčešće sličio stablu jele, zbog čega su ga i nazvali „jelica".[1254] U vezi s tim, napominjem da se slična pojava može vidjeti i na još nekim stećcima u istočnoj Bosni, kao i u nekim drugim krajevima. Negdje ti nizovi kosih crtica idu samo na jednu stranu. Razmatrajući tu pojavu došao sam do uvjerenja da se tu uopšte ne radi o klesanju reljefnog motiva, nego da je to jedan od načina i stepena klesarskog postupka. Takva tehnika klesanja primjenjivana je i pri klesanju starih kamenih nadgrobnika i u drugim evropskim zemljama, npr. u Njemačkoj u XVI v.[1255] Taj klesarski postupak se tamo zvao „Seitemansicht" (Scheibenkreuz — Grabstein „Trach"). Takav način obrade kamenih površina pomoću zupčastog čekića poznat je i iz kasnoantičkog razdoblja u Bosni i Hercegovini.[1255a] Radi se, mislim, o drugoj fazi klesanja (prva je grubo klesanje), nakon čega bi trebalo još samo da se ploha sasvim poravna ili uglača.

Još nekoliko motiva

Preostalo je još nekoliko nekvalificiranih motiva, pa ih ovdje navodim.

Na desetak mjesta, relativno, najviše u Popovu polju, susrećemo manje ili veće plastične kvadratne ili pravougaone površine na horizontalnim stranama sanduka i ploča. Nije poznato šta one znače. Vjerovatno su te površine predviđene za klesanje nekih motiva, pa su iz nepredviđenih razloga ostali neurađeni.

U okolini Kupresa sam našao dva motiva, od kojih jedan podsjeća na predstavu seoske stolice, ili nekog instrumenta, a drugi je vjerovatno neka fantastična životinja.[1256]

U Ziemlju sam na vodoravnoj strani jedne ploče, uz polumjesec i rozete, našao motiv koji me najviše podsjeća na ašov, a u Orahu, blizu Bileće, motiv urezanog štapa, sa krugom pri vrhu, koji bi možda mogao biti predstava štapa preslice za namotavanje vune ili kudjelje.[1257]

Na vodoravnoj strani jedne ploče na nekropoli u Bribiru, u okolini Šibenika, nalazi se motiv stilizovanog orlovog krila (?), kakav su hrvatski velikaši Šubići upotrebljavali kao svoj osnovni heraldički simbol.[1258]

Na vodoravnoj strani jedne ploče, u Trnu, blizu Lištice, uz motive štita sa mačem, nalazi se jedinstven motiv pentagrama urezanog u krug, koji je evidentirao[1259] A. Benac. Prema podacima ovoga istraživača, pentagram je široko rasprostranjen simbol kojemu se pridavala tajanstvena

Sl. 183. — Motiv orlovog krila na ploči u Bribiru kod Šibenika.

natprirodna moć, posebno u ratu. Nošen je na vizantijskim štitovima, a mnogo su ga upotrebljavali i Slaveni, naročito kao motiv na tekstilu i šarenim jajima. Pentagram je i poznati židovski motiv. U okolini Luštice evidentirana su tri primjerka motiva koji sliči na ukrštene ključeve, u dva slučaja kombinovanih sa rozeticama.[1260] A. Benac u njima vidi predstave drvenih ključeva koji bi mogli imati značenje nekog crkvenog amblema, ali su slični i znaku koji se javlja na bosanskom grbu. M. Vego kaže da motivi ključeva simboliziraju vlast sv. Petra, pa misli da stećak sa takvim motivom pripada nekom iz crkvenih redova.[1261] Ja sam ove motive naveo i u tekstu koji se odnosi na krstove, zbog toga što sliče kosim ili Andrijinim krstovima, ali nisam uvjeren da tamo isključivo spadaju.

Postoji još nekoliko neobičnih motiva za koje mislim da su od manjeg značaja, zbog čega se na njima ne zadržavam.

*
* *

Ovakvo grupisanje motiva je po mnogo čemu neobično. Ako reduciramo „jelicu" i kvadratne ili pravougaone plastične površine, zbog toga što, po mome mišljenju, ne spadaju u reljefne motive, ostaje onda „kamenica", koja se po svome brojnom stanju i svom sadržaju veoma

ističe i uz nju još sedam motiva, vrlo različitih i uglavnom nekvalificiranih, koji zajedno zauzimaju nešto više od desetak primjeraka.

Ukupan broj svih motiva ove grupe iznosi približno 150 primjeraka.

Većina motiva ove grupe nalazi se u Hercegovini, a najviše u istočnoj Hercegovini.

OPĆENITO O RELJEFIMA STEĆAKA

Sintetičan pregled ovoga prikaza i razmatranja svih reljefnih motiva stećaka upućuje na nekoliko instruktivnih osnovnih pokazatelja i zaključaka:

Svi su motivi obuhvaćeni ovom sistematizacijom koja ima 11 grupnih kategorija, od kojih svaka ima svoje osnovne vrste i podvrste motiva. Proizlazi da sav fond reljefnih motiva ima 78 osnovnih vrsta i 313 podvrsta motiva. Ovi pokazatelji ne govore o nekom velikom bogatstvu repertoara motiva, ali ni siromaštvu, pogotovo kada imamo na umu tako brojne podvrste. Ukupno brojno stanje motiva iznosi oko 500 primjeraka. Pošto nije bilo moguće baš u svakom slučaju utvrditi koliko se puta javlja neki motiv, ovo ukupno brojno stanje treba uzeti kao približno tačno. Kako u svemu imamo 6.028 stećaka koji imaju ukrase, proističe da oko jedna četvrtina tih primjeraka ima po dva ukrasa.

Kao grupne kategorije najbrojnije su bordure i astralni motivi, kojih ima po 1400 i nešto više primjeraka, a najmanja je grupa simbola zanimanja, sa svojih 114 primjeraka. Kao pojedinačni osnovni motivi u vrhu ljestvice stoje zvijezde-rozete, sa oko 800 primjeraka. Ako zvijezde odvojimo od rozeta, onda bi prvo mjesto zauzeli krstovi, sa oko 700 primjeraka. Dalji najbrojniji pojedinačni motivi su: polumjeseci, arkade, tordirano uže i povijena lozica sa trolistovima ili drugačijim umecima. Na dnu ljestvice su simboli zanata, sjekirica i višelatični list.

Teritorijalni raspored motiva je prilično neravnomjeran. Općenito uzevši, najšire se rasprostiru vrpce, astralni motivi i krstovi, iako u okviru tih grupacija ima nekih motiva čiji je teritorij ograničen, kao što su, npr., nizovi rozeta. Od pojedinačnih vrsta motiva vrlo široko se rasprostiru krstovi, zvijezde-rozete, polumjeseci i tordirano uže. To su istovremeno i najbrojniji motivi, što je bilo od utjecaja na toliku rasprostranjenost. Mnogo više je motiva čija su područja ograničena. Arkade su gotovo isključivo motiv Hercegovine, štitovi i štitovi s mačevima su motivi Hercegovine i primorja sa zaleđem, a četverouglasti štitovi bi se gotovo mogli pripisati samo Hercegovini. Hercegovina je općenito najbogatija, a u njoj je najveća koncentracija i većine onih opštih, zajedničkih motiva. Gotovo polovina svih motiva scena, npr., nalazi se u Hercegovini. Kao čisto bosanski motivi ističu se spirale, koplja, šindra i većina biljnih motiva, iako se za stablo i ljiljan može reći da su zajednička karakteristika zapadne Bosne i Imotske krajine. Brojni motivi su obilježje istočnih krajeva Bosne i Hercegovine, kao što su jeleni, konji, ljudske figure, neke vrste scena, stilizovani listovi, grozd i još neki drugi. Na teritoriju sadašnje Bosne i Hercegovine postoje svi osnovni motivi. To se ne može reći za susjedna republička područja, gdje mno-

gih motiva nema. Tako, npr., u primorju i njegovom zaleđu nema mnogih bordura, biljnih, životinjskih i ljudskih motiva. Međutim, u toj oblasti se javljaju neki motivi kojih nema u Bosni i Hercegovini, kao što su simboli poljoprivrednih zanimanja. U Crnoj Gori su mnogi motivi zajednički i istočnoj Hercegovini, ali znatan broj ih uopšte nedostaje, kao npr., ptice i zmije od životinjskih, ruka, glava i figura od ljudskih motiva, a nema ni ljiljana, stabala i spirala od biljnih, itd. I u samoj Bosni i Hercegovini razna područja i krajevi imaju svoje karakteristične motive. Tako su, npr., za Hercegovinu karakteristične arkade, četverougaoni štitovi, nizovi rozeta, mrežasti zakloni i scene lova, kola i turnira, a za Bosnu spirale, šindra, koplja i stilizovani višelatični listovi.

I čisto likovne osobine motiva su dosta neujednačene. Većina figuralnih predstava i scena, naročito ljudskih figura je slab klesarski rad, a ima i dosta ostalih vrsta motiva koja su djelo nedovoljno vještih majstora. Međutim, veliki broj bordura, rozeta, arkada, spirala i raznovrsnih dekorativnih motiva, te znatan broj figuralnih predstava, kao i samih scena, svojim crtežima, kompozicijama, skladnim i proporcionalnim odnosima, snažnim vitalnim izražajima, često elegantnih linija i pokreta, govore da je među klesarima stećaka bilo darovitih i sposobnih umjetnika. Najviše dobro urađenih i likovno vrijednih motiva nalazi se u Hercegovini, i to u njenim istočnim krajevima. Ustanovljeno je da se reljefni motivi nalaze na svim vrstama oblika stećaka, osim na amorfnim, što naročito vrijedi za krstove, zvijezde, rozete, polumjesece, tordirano uže i bordure od kosih paralelica i cikcak-linija. Ipak, treba reći da su za klesanje reljefa prvenstveno i najviše odabirani sljemenjaci i visoki sanduci, a potom i krstače. Od pojedinačnih primjeraka stećaka bogatstvom i kvalitetom svojih reljefa osobito se ističe sljemenjak iz Donje Zgošće, koji se sada nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Iz podataka koji su naprijed saopšteni, posebno iz pronađenih i navedenih analogija, vidi se da znatan broj naših osnovnih reljefnih motiva vode svoje porijeklo još iz predistorijskih vremena. Tako daleku prošlost imaju, npr., astralni motivi, zatim neki biljni i životinjski motivi, kao što su spirale, jeleni, konji i zmije, onda ljudske predstave, pa većina scena, naročito lov, kao i krstovi, pogotovo svastika. Veoma je važna okolnost što je većina takvih motiva vezana za vjerovanja i umjetnost starih paganskih Slavena. Izgleda da povijena lozica sa trolistovima, kružna udubljenja (patere) i portreti pokojnika potječu iz umjetnosti antičke epohe. Međutim, svoje pravo rođenje, ili potpunije formiranje putem transformacije, veliki broj motiva stećaka duguje srednjovjekovnoj umjetnosti, prije svega starokršćanskom, a onda i nekim od kasnijih stilskih umjetničkih razdoblja — predromanici, romanici ili gotici. U taj okvir spadaju ne samo motivi krstova nego i znatan broj figuralnih predstava i čitavih scena, a onda i neki biljni motivi, kao i neke bordure. Snažan pečat dobrom dijelu repertoara motiva stećaka utisnula je kršćanska umjetnost, zbog čega taj repertoar u svojoj suštini ima kršćanski sakralni karakter. Kako je kršćanstvo usvojilo i svojim potrebama prilagodilo neke paganske motive, to se i na nekim motivima stećaka osjeća ta simbioza. Ali, do vremena stećaka su neki paganski slavenski motivi i neposredno stigli. Osim toga, postoje i izvjesne, iako ne tako brojne i snažne, niti koje dopiru od umjetnosti islamskih naroda. Pri određivanju porijekla naših motiva moramo imati

na umu ne jedno, nego nekoliko izvorišta — predistorijsko, i to prevashodno slavensko, antičko, starokršćansko, kršćansko srednjovjekovno i islamsko. Težište je, mislim, na kršćanskoj umjetnosti.

Objašnjenje značenja naših motiva uglavnom je uslovljeno samim njihovim porijeklom. Većina motiva je mogla biti vezana za paganske i kršćanske kultove smrti i uskrsnuća, zbog čega je i najviše simbola koji govore o smrti, odnosno o borbi pravog kršćanina za drugi, bolji svijet njegovoj duši. Suština izgleda takva. Međutim, motivi stećaka su rezultat prilika i shvatanja kasnog srednjeg vijeka i uglavnom neposrednog utjecaja umjetnosti zapadnoevropske gotike, kada su u svijesti ljudi stari kultovi i mitovi u dobroj mjeri već bili zaboravljeni, kada se umjetnost zapadnoevropskog feudalizma najviše odražavala u djelima sa temama viteštva i lagodnog dvorskog života, zbog čega su i ti motivi poprimili takav karakter. Stoga su mnogi motivi stećaka postali ili čiste dekoracije ili realne predstave života i običaja tadašnjih ljudi, prvenstveno pripadnika privilegovanog društvenog sloja. Otuda prava poplava motiva viteškog oružja, scene lova i turnira, a ovamo spadaju i ljudske figure sa podignutim rukama, i heraldičke oznake. Sve je uglavnom u znaku isticanja društvenog ugleda i vlasti tadašnjih ljudi, a atributi straha od smrti, koji su također prisutni, kao da su u drugom planu, u sjenci onih prvih.

U pogledu stilskih karakteristika, motivi stećaka, pored toga što su rezultat opštih uslova i atmosfere kulture i umjetnosti ovoga dijela Evrope, imaju i svoje posebne veze sa romanikom, ali još više sa gotikom našega primorja, a onda i sa umjetnošću u Vizantiji i u Srbiji, posebno sa spomenicima moravske škole. U tome pogledu sigurno je bilo ugledanja majstora stećaka. Čini nam se da su podsticaji dolazili najviše od reljefa sarkofaga i drugih nadgrobnih spomenika, a onda i od relikvijara, kamene plastike crkvenih građevina, kao i od fresaka. Uz to je prisutna staroslavenska komponenta, a donekle i islamska. Pored svega toga, reljefi stećaka imaju dosta autohtonoga, što se, uz ostalo, odražava u portretima i nekim arhitektonskim i heraldičkim motivima.

NAPOMENE

[1] I. Renđeo, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici — stećci*, Bibliografija i građa za umjetnost i srodne struke VIII, Zagreb 1953, 48 (izdato kao rukopis).

[2] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. IV, Sarajevo 1891, 371.

[3] Isti, *Osvrt na sredovječne spomenike Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, Sarajevo 1914, 230.

[4] I. Renđeo, n. d., 49.

[5] M. Krleža, *Bogumilski mramorovi, Književne novine*, Beograd 3. VI 1954, 1—2.

[6] A. Solovjev, *Simbolika srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine VIII, Sarajevo 1956, 17 i 27.

[7] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, 12.

[8] N. Miletić, *Srednjovjekovna skulptura u Bosni*, Treći program Radio Sarajeva III, br. 5, Sarajevo 1974, 301.

[9] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 43 i 50.

[10] Vidi poglavlje o oblicima stećaka.

[11] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. IV, Sarajevo 1891, 371.

[12] Isti, *Osvrt na sredovječne spomenike Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, Sarajevo 1914, 230.

[13] Isti, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, Napretkova Povijest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 631.

[14] I. Renđeo, n. d., 52.

[15] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, 37—41.

[16] Isti, *Stećci* (Mala istorija umetnosti), Beograd 1967, str. XI—XII.

[17] D. Sergejevski, *Ludmer*, Sarajevo 1952, 26—34.

[18] Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, 161.

[19] P. Korošec, *Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., VII, Sarajevo 1952, 390—394.

[20] A. Solovjev, n. d., 30.

[21] N. Miletić, *Umjetnost stećaka*, Katalog izložbe stećaka, Sarajevo 1965, 5—6.

[22] Ista, *Srednjovjekovna skulptura u Bosni i Hercegovini*, Treći program Radio Sarajeva III, br. 5, Sarajevo 1974, 301.

[23] P. Ž. Petrović, *Motivi na bosanskohercegovačkim stećcima*, Zbornik Matice srpske, serija društvenih nauka 10, Novi Sad 1955, 15—17.

[24] M. Wenzel, n. d.

[25] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 71, sl. 96. Sljemenjak iz Lipenovića je sada u Etnografskom muzeju u Beogradu.

[26] Vl. Dvorniković, *Tri starija groblja u studeničkom kraju*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVII, Beograd 1954, 17.

[27] Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 93.

[28] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Francuskoj 1971. g.

[29] M. Krleža i saradnici, *Zlato i srebro Zadra i Nina*, Zagreb 1972, sl. na str. 19.

[30] Lj. Karaman, *O bosanskim srednjovjekovnim stećcima*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 174; J. Maksimović, *Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad 1971, 36.

[31] J. Maksimović, *Skulptura*, Istorija Crne Gore, knj. II, tom 1, Titograd 1970, sl. 51.

[32] C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1961, 148; Isti, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 157—158.

[33] A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1962, sl. 108, 336—337, 341—348 i dr.

[34] Enciklopedija likovnih umjetnosti III, Zagreb 1964, 53 i 692; J. Kujundžić, *Crkva sv. Ive u Podmilačju*, Dobri pastir XV—XVI, Sarajevo 1966, 371, sl. na str. 371 i 372.

[35] Enciklopedija likovnih umjetnosti IV, Zagreb 1966, 261.

[36] M. Krleža i saradnici, *Zlato i srebro Zadra i Nina*, Zagreb 1972, sl. na str. 44—45 i 50—51.
[37] C. Popović, *Razni rezbareni predmeti u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., IX (Istorija i etnografija), Sarajevo 1954, 75—94.
[38] Š. Bešlagić, *Rijetka vrsta nadgrobnih spomenika u kumanovskom kraju*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XIX, Beograd 1956, 258, sl. 3, 4, 8 i 18.
[39] A. Deroko, n. d., sl. 26.
[40] Isti, n. d., 63—64; *Moje bilješke na licu mjesta.*
[41] M. Krleža i saradnici, n. d., sl. na str. 98—99.
[42] P. Anđelić, *Skulptura vladarskih dvorova u srednjovjekovnoj Bosni*, Treći program Radio Sarajeva III, br. 6, Sarajevo 1974, str. 374.
[43] C. Popović, n. d., sl. 3.
[44] J. Maksimović, *Problemi ikonografije i stila na portalu Simeona Dubrovčanina u Barletti*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, Split 1960, 101—111, sl. 19.
[45] Moje zabilješke na studijskom putovanju u Italiji.
[46] J. Maksimović, *Skulptura*, Istorija Crne Gore, knj. II, tom 1, Titograd 1970, sl. 51.
[47] Na istom mjestu.
[48] Ć. Truhelka, n. d., 197—199.
[49] Lj. Karaman, n. d., 180.
[50] D. Sergejevski, *Dabravina*, Sarajevo 1956, T. VIII, sl. 20.
[51] Ć. Truhelka, n. d., 94.
[52] Pjer di Burge, *Koptska umetnost* (biblioteka „Umetnost u svetu") Novi Sad 1970 (prevod s francuskog).
[53] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Italiji i Francuskoj.
[54] Isto tamo.
[55] A. Petrucci, *Cattedrali di Puglia*, Roma 1964, 177, sl. 122, 125 i 133.
[56] Gipsani odljev u Muzeju francuskih spomenika u Parizu — moja bilješka.
[57] Moja bilješka sa studijskog putovanja u Francuskoj 1971. g.
[58] Kao napomena 54.
[59] J. Maksimović, *Skulptura*, Istorija Crne Gore II/1, 205, sl. 48.
[60] Prema dokumentaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Dubrovniku.
[61] Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, sl. 123.
[62] Ć. Truhelka, n. d., sl. 110.
[63] Isti, n. d., sl. 132.
[64] C. Fisković, *Fragments du style Roman à Dubrovnik*, Archaeologia iugoslavica I, Beograd 1954, 130, sl. 22.
[65] Enciklopedija likovnih umjetnosti I, Zagreb 1959, sl. na str. 557 i 558.
[66] A. Skovran, *Freske XIII v. u Manastiru Morači*, Zbornik radova SAN LIX Vizantološki institut, knj. 5, Beograd 1958, 158, sl. 6.
[67] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Italiji.
[68] Isto tamo.
[69] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo, 1973, sl. na str. 84.
[70] M. Krleža i saradnici, n. d., sl. na str. 50 i 51.
[71] Isti, n. d., sl. na str. 49.
[72] Isti, n. d., sl. na str. 22 i 44—45.
[73] Isti, n. d., sl. na str. 98—99.
[74] B. Radojković, *Zapadni uticaji na primenjenu umetnost Bosne u XIV i XV v.*, Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, sl. 11.
[75] Z. Janc, *Ornamenti fresaka*, Beograd 1961, T. LXVI, sl. 425.
[76] Ista, n. d., T. LXVI, sl. 427—428, T. LXVIII, sl. 441 i T. LXXI, sl. 458.
[77] Sv. Radojčić, *Stare srpske minijature* Beograd 1950, T. XXVII a; *Minijature Jugoslavije*, Zagreb 1964, T. 104.
[78] C. Popović, n. d., sl. 9.
[79] C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1961, 154—155.
[80] Š. Bešlagić, *Stećci u Gornjem Hrasnu*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 101, sl. 9; Isti, *Stećci u dolini Neretve*, Naše starine II, Sarajevo 1954, sl. 12 i 13.
[81] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, T. VII, sl. 3—9; Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Žabljaka*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. 36, Beograd 1973, sl. 18.

[82] Š. Bešlagić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici — stećci u dolini Trebišnjice*, Naše starine VIII, Sarajevo 1962, 25—26, sl. 19; M. Wenzel, n. d., T. VIII, sl. 6.

[83] Š. Bešlagić, *Stećci u Gornjem Hrasnu*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 105, sl. 9.

[84] Lj. Karaman, n. d., sl. 75.

[85] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Italiji.

[86] Christa Schug-Wille, *Bizant i njegov svijet* (prevod s njemačkog), Rijeka 1970, 185.

[87] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Francuskoj 1971. g.

[88] Lj. Karaman, *O putovima bizantijskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana*, Starohrvatska prosvjeta, sv. 6, Zagreb 1958, 72, sl. 15.

[89] M. Krleža i saradnici, n. d., sl. na str. 41.

[90] Isti, n. d., sl. na str. 80—82, 91 i 88.

[91] C. Fisković, n. d., 155 i 159.

[92] J. Maksimović, *Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad 1971, 141.

[93] *Raška baština* 1, Kraljevo 1975, 286.

[94] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Žabljaka*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. 36, Beograd 1973, 118, sl. 12; M. Wenzel, n. d., T. X, sl. 22.

[95] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 54—57; M. Wenzel, n. d., T. CVIII, sl. 1 i 2.

[96] Ć. Truhelka, *Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, sl. 13.

[97] M. Wenzel, n. d., T. LIV, sl. 24.

[98] Ista, n. d., T. X, sl. 16.

[99] J. Maksimović, *Problemi ikonografije i stila na portalu Simeona Dubrovčanina u Barletti*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, Split 1960, sl. 11.

[100] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Italiji.

[101] A. Petrucci, n. d., sl. 171.

[102] Isti, n. d., sl. 78.

[103] Gipsani odljev se nalazi u Muzeju francuskih spomenika u Parizu — moje bilješke sa studijskog putovanja u Francuskoj.

[104] Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, sl. 110 i 135; Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, sl. 111 i 117.

[105] Moja zapažanja na samome objektu.

[106] A. Deroko, n. d., sl. 349.

[107] Z. Janc, n. d., T. XLV, sl. 294 i 295.

[108] Ista, n. d., T. XLVII, sl. 306—308, T. XLVIII, sl. 314—315 i T. XLIX, sl. 316—321.

[109] R. Nikolić, *Prilog proučavanju živopisa manastira Jošanice*, Saopštenja IX, Beograd 1970, 129—143, sl. 4.

[110] P. Mijović, *Slikarstvo i primijenjena umjetnost, Istorija Crne Gore*, knj. II, tom 1, Titograd 1970, sl. 114, str. 268.

[111] Z. Janc, *Jedna alatka iz XIV v.*, Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti 16—17, Beograd 1972—1973, sl. 2 i 3; L. Mirković, *Crkveni umetnički vez*, Beograd 1940, T. XXIII; Minijatura u Jugoslaviji, Zagreb 1964, T. 123.

[111a] Z. Janc, n. d., 91—92.

[112] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Neretve*, Naše starine II, Sarajevo 1954, sl. 12 i 13.

[113] Isti, *Stećci Duvanjskog Polja*, Starinar VII—VIII, Beograd 1956—1957, sl. 16; Isti, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, T. I; M. Wenzel, n. d., T. VIII, sl. 7.

[114] Š. Bešlagić, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, sl. 93—95; M. Wenzel, n. d., T. XL, sl. 7—8.

[114a] M. Wenzel, n. d., T. IX, sl. 20 i 21.

[115] Ista, n. d., T. VII, sl. 10, T. VIII, sl. 1.

[116] Š. Bešlagić, *Stećci u Ziemlju*, Starinar XV—XVI, Beograd 1964—1965, sl. 14.

[117] Isti, *Stećci u Bitunjoj*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, sl. 16; M. Vego, *Ljubuški*, Sarajevo 1964, sl. 32 i T. XLIV, sl. 25.

[118] J. Strzygowski, *O razvitku starohrvatske umjetnosti*, Zagreb 1927, 57—58.

[119] Isti, n. d., 57.

[120] R. Ljubinković, *Humsko eparhijsko vlastelinstvo i crkva svetoga Petra u Bijelom Polju*, Starinar IX—X, Beograd 1958—1959, 108.

[121] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, T. XIII, sl. 16 i T. XXVII, sl. 41; Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 79; Isti, *Stećci u dolini Neretve*, Naše starine II, Sarajevo 1954, sl. 23; M. Wenzel, n. d., T. V, sl. 20.

[122] M. Krleža i saradnici, n. d., sl. na str. 59 i 62.

[123] D. Minić — M. Tomić, *Ostava srednjovekovnog nakita u Narodnom muzeju u Požarevcu*, Starinar, N. s., XXI (1970), Beograd 1972, 165.

[124] Moje bilješke kod samoga spomenika.

[125] J. Maksimović, *Kameni nadgrobni spomenici*, Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti 19—20, Beograd 1975—1976, 14—15.

[126] M. Krleža i saradnici, n. d., sl. na str. 97—101.

[127] Kameni grb se nalazi u lapidariju Narodnog muzeja u Zadru.

[128] B. Radojković, n. d., 216.

[129] Lj. Karaman, *O bosanskim srednjovjekovnim stećcima*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 180.

[130] A. Benac, *Starobosanski mramorovi*, Jugoslavija VII, Beograd 1953, 37—47.

[131] N. Božanić-Bezić, *Stećci i nadgrobne ploče u Makarskom primorju*, Starinar, N. s. XVIII (1966), Beograd 1967, 167—171.

[132] D. Sergejevski, *Ludmer*, Sarajevo 1952, 33.

[133] V. Đurić, *Umjetnost*, Istorija Crne Gore, knj. II, tom 2, Titograd 1970, 497.

[134] M. Wenzel, n. d., 31—32.

[135] C. Fisković, n. d., 173.

[136] Isti, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 147—199; Isti, *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi . . .*, 154—155.

[137] J. Maksimović, *Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad 1971, 151.

[138] M. Wenzel, n. d., T. XXXIX, sl. 4, 6 i 7.

[139] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, T. XXXIII, sl. 54.

[140] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Vlasenice*, Starinar, N. s., knj. XXIII, Beograd 1972, 118, T. I, sl. 3; Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 6; Isti, n. d., 27; Isti, *Popovo*, Sarajevo 1966, 35.

[141] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 42.

[142] M. Wenzel, n. d., T. XXXIX, sl. 11.

[143] Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 57.

[144] Isti, *Stećci u okolini Vlasenice*, Starinar, N. s., XXIII, Beograd 1972, T. IV, sl. 9.

[145] A. Solovjev, n. d., 14.

[146] N. Idrizović, „Oko", Zagreb 8—22 kolovoza 1974, 6.

[147] Moje bilješke kod samoga spomenika.

[148] E. Bock, Schwäbische Rovnanik, Stuttgart 1973, 52, sl. 20.

[149] Moje bilješke na studijskom putovanju u Italiji.

[150] N. Miletić, *Ranoslavensko doba*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 396.

[151] M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*, Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 322.

[152] *Djela* Andrije Kačića Miošića, knj. prva — *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Zagreb 1942, 393.

[153] M. Filipović, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XVI, Sarajevo 1965, 290—292.

[154] G. Wilke, *Über die Bedeutung einiger Symbole an den Bogumilengräbern*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVI, Sarajevo 1924, 27—38.

[155] A. Solovjev, n. d., 32—34.

[156] D. Vidović, *Simboličke predstave na stećcima*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 128—135.

[157] A. J. Ewans, *Trough Bosnia and the Herzegowina on foot*, London 1876, 174, nap. 1.

[158] Prema I. Renđeu, n. d., 54.

[159] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, 43—44.

[160] D. Sergejevski, n. d., 27.

[161] P. Korošec, n. d., 394—395.

[162] V. Ćurčić, *Rukopis o stećcima* u Biblioteci Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

[163] I. Renđeo, n. d., 54.

[164] P. Ž. Petrović, n. d., 17.
[165] A. Škobalj, *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu 1970, 231.
[166] L. Katić, *Stećci u Imotskoj Krajini*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv 3, Zagreb 1954, 159.
[167] A. Škobalj, na istom mjestu.
[168] M. Wenzel, n. d., 145.
[169] Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, sl. 17.
[170] A. Benac, n. d., sl. 30.
[171] Vidi nap. br. 146.
[172] A. Škobalj, n. d., sl. 183.
[173] Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 93—95.
[174] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Italiji i Mađarskoj.
[175] Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, sl. 84, 89 i 105.
[176] Ć. Truhelka, n. d., sl. 130.
[177] Lj. Karaman, n. d., sl. 49, 81 i 110.
[178] M. Vego, n. d., 322.
[179] Minijatura u Jugoslaviji, Zagreb 1964, T. 91.
[180] L. Mirković, n. d., T. I.
[181] P. Anđelić, *Neka pitanja bosanske heraldike*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. XIX (Arheologija), Sarajevo 1964, 167.
[182] M. Hoernes, *Mittelalterliche Grabdenkmäler in der Herzegowina* I, 22 — prema A. Bencu, Široki Brijeg, 40.
[183] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, 44.
[184] D. Sergejevski, n. d., 27.
[185] A. Škobalj, n. d., 235.
[186] A. Solovjev, n. d., 36 i 45.
[187] M. Wenzel, n. d., 145.
[188] P. Ž. Petrović, n. d., 25.
[189] A. Benac, n. d., sl. 34.
[190] A. Solovjev, n. d., 36.
[191] D. Vidović, n. d., 128—135.
[192] Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, 176.
[193] Moje bilješke na licu mjesta.
[194] E. Bock, n. d., 52, sl. 20.
[195] Š. Bešlagić, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, sl. 43.
[196] D. Sergejevski, *Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću*, Cetinje 1952, sl. 16, 19 i 20.
[197] Š. Bešlagić, *Stećci Hodova*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, sl. 16.
[198] Isti, *Kupres*, Sarajevo 1954, sl. 29.
[199] M. Wenzel, n. d., T. XCIII, sl. 16 i 19.
[200] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Neretve*, Naše starine II, Sarajevo 1954, sl. 18, 19, 21 i 22.
[201] Isti, *Stećci u okolini Kladnja*, Naše starine XII, Sarajevo 1969, sl. 14.
[202] D. Sergejevski, *Ludmer*, Sarajevo 1952, 27.
[203] Isti, *Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću*, Cetinje 1952, 26.
[204] F. Radić, *O spomenicima*, Bosanska vila, Sarajevo 1888, 252.
[205] D. Vidović, n. d., 128—135.
[206] A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950, 31.
[207] P. Ž. Petrović, n. d., 25.
[208] Srpski mitološki rečnik, Beograd 1970, 58—61.
[209] M. Wenzel, n. d., 130.
[210] A. Solovjev, n. d., 57.
[211] G. Wild, *Die Darstellung des bogumilischen „Perfectus" auf den mittelalterlichen Grabdenkmälern (Stećci) Bosniens und der Herzegowina*, Balcanica IV, Beograd 1973, 111—120.
[212] V. Đurić, *Umjetnost*, Istorija Crne Gore, knj. II, tom 2, Titograd 1970, sl. 134.
[213] Đ. Mazalić, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, Naše starine IV, Sarajevo 1956, 102, nap. 12.
[214] V. Ćurčić, n. d.,

[215] S. Traljić, *Muslimanski nadgrobni spomenici*, Narodna uzdanica — Kalendar za 1940. g., 202.
[216] P. Korošec, n. d., 395.
[217] M. Vego, *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini*, Most 17—18, Mostar 1978, 134.
[218] Vuk Stefanović-Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. II, izdanje „Prosvete", Beograd 1976, str. 366.
[219] I. Renđeo, n. d., 156.
[220] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. IV, Sarajevo 1891, 383; Isti, *Srednjovjekovni stećci u Bosni i Hercegovini*, Napretkova Povijest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 633.
[221] A. Solovjev, *Jesu li bogumili poštovali krst*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., sv. III, Sarajevo 1948, 91.
[222] Isti, *Simbolika srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 38.
[223] M. Wenzel, n. d., 91.
[224] A. Benac, *Bogumili i umjetnost na stećcima*. Izraz X, Sarajevo 1966, 217.
[225] Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 38.
[226] Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 26.
[227] L. Katić, n. d., 162.
[228] Š. Bešlagić, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 132, sl. 32.
[229] M. Wenzel, n. d., T. XXVI, sl. 27 i 28.
[230] Š. Bešlagić, *Popovo*, Sarajevo 1966, sl. 62.
[231] Isti, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XII, Sarajevo 1972, sl. 6 i 14.
[232] Isti, *Stećci u Ziemlju*, Starinar XV—XVI, Beograd 1964—1965, sl. 24.
[233] Isti, *Trnovo*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, sl. 20—22.
[234] M. Wenzel, n. d., T. XLIII, sl. 1—16.
[235] L. Katić, n. d., 162.
[236] Š. Bešlagić, *Stećci kod Raške Gore*, Naše starine III, Sarajevo 1959, 255—256, sl. 2.
[237] M. Wenzel, n. d., T. XXX, sl. 24 i 26, T. XXXI, sl. 8—12 i 14—16, T. XXXII, sl. 19.
[238] Ista, n. d., T. XXIII, sl. 12 i T. XXIX, sl. 27—28.
[239] Ista, n. d., T. XXXII, sl. 6.
[240] Ista, n. d., T. XXX, sl. 27—30, T. XXXI, sl. 1—7.
[241] Ista, n. d., T. XLVIII, sl. 17—18, T. L, sl. 1, 4, 5, 13, T. LII, sl. 20—21, LIII, sl. 5—9,11—16, 18—19, 21—22, 24—25.
[242] Ista, n. d., T. XXV, sl. 25—26, T. XXVI, sl. 16—17.
[243] Ista, n. d., T. XXIV, sl. 4.
[244] Ista, n. d., T. XXXII, sl. 26 i 27.
[245] Ista, n. d., T. CXIV, sl. 30, 34 i 35.
[246] Ista, n. d., T. XXIII, sl. 4, 12 i 31, T. XXIV, sl. 12, T. XXV, sl. 6 i 10.
[247] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Žabljaka*, Glasnik Etnografskog muzeja 36, Beograd 1973, sl. 22.
[248] L. Katić, n. d., sl. 15.
[249] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Francuskoj 1971. g.
[250] E. Bock, n. d., 52, sl. 20—23 i 27.
[251] D. Vidović, n. d., 125—127.
[252] Isto tamo.
[253] Ć. Truhelka, n. d., 26.
[254] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Italiji i Francuskoj.
[255] A. Venturi, *Storia Dell'arte Italiana II, Dell'arte Barbarica alla Romanica*, Milano 1902, 135—140, sl. 109—110 i 112—113.
[256] Moje bilješke sa studijskih putovanja u Italiji.
[257] M. Salmi, *L'abbazia di Pomposa*, Roma 1936, 101.
[258] J. Baltrušaitis, *Le Moyen age fantastique*, Paris 1955, 104.
[259] Moje bilješke u Arheološkom muzeju u Atini.
[260] Moje bilješke u Vizantološkom muzeju u Atini.
[261] Ć. Truhelka, n. d., sl. 137—138.
[262] A. Deroko, n. d., sl. 195 i 288.
[263] M. Vasić, *Žiča i Lazarica*, Beograd 1928, 234, sl. 183.
[264] Z. Janc, n. d., T. XXX, sl. 184.

[265] R. Prokić, *Konzervatorsko-restauratorski radovi na crkvini „Petkovica" kod Stragara*, Saopštenja IX, Beograd, 1970, 84, sl. 5.
[266] J. Maksimović, *Kameni nadgrobni spomenici*, Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti 19—20, Beograd 1975—1976, 13.
[267] M. Šakota, *Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja*, Saopštenja IX, Beograd 1970, 35, sl. 10.
[268] J. Maksimović, n. d., 11—15.
[269] Ć. Truhelka, n. d., 163, sl. 79.
[270] V. Ćurčić, *Drvorezbarstvo u Bosni i Hercegovini*, Napredak — hrvatski narodni kalendar za god. 1934, Sarajevo 1933, 131—145; C. Popović, n. d., sl. 2 i 4.
[271] A. Solovjev, *Jesu li bogumili poštovali krst*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., sv. III, Sarajevo 1948, 85.
[272] Ć. Truhelka, n. d., 24.
[273] Isti, n. d., 26.
[274] *Srpski mitološki rečnik*, Beograd 1970, 178—183.
[275] P. Ž. Petrović, n. d., 18—19.
[276] P. Tomić, *Lik čoveka u narodnoj umetnosti Srbije*, Katalog izložbe, Beograd 1974, 12.
[277] Ć. Truhelka, n. d., 25.
[278] A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u BiH*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 15.
[279] V. Ćurčić, *Sredovječna groblja (nekropole)* — rukopis u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.
[280] A. Solovjev, n. d., 40.
[281] Ć. Truhelka, n. d., 25.
[282] D. Vidović, n. d., 124—127.
[283] M. Wenzel, *O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14, Split 1962, 90.
[284] C. Cecchelli, *Zara, catalogo delle cose d'arte e di antichita*, Roma 1932, 49.
[285] F. Meyer, *Handbuch der Ornamentik*, Leipzig 1890. 192, sl. 8.
[286] M. Wenzel, n. d., 88.
[287] A. Solovjev, n. d., 38—45 i 47—48.
[288] Sv. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka*, Letopis Matice srpske, god. 137, Novi Sad, januar 1961, 3.
[289] M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*, Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 318.
[290] D. Vidović, n. d., 127.
[291] D. Sergejevski, *Ludmer*, Sarajevo 1952, 28.
[292] Sv. Radojčić, n. d., 8.
[293] J. Maksimović, *Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad 1971, 12, 103 i 109.
[294] M. Šakota, n. d., 35—36.
[295] J. Maksimović, n. d., 11 i 15.
[295a] M. Wenzel, *Lisnati krst na stećcima s područja Neretve*, Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti 8, Beograd 1962, 39—49.
[296] Ista, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, 92.
[297] Ć. Truhelka, n. d., 24.
[298] M. Vasić, n. d., 221 i 227.
[299] L. Katić, n. d., 163.
[300] Opširnije o odnosu stećaka i armenskih hačkara u posebnom odjeljku ove knjige.
[301] Š. Bešlagić, *Boljuni*, Starinar, N. s., XII, Beograd 1961, 179, sl. 10.
[302] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, sl. 8c.
[303] M. Wenzel, n. d., T. LV, sl. 37.
[304] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 54 i 57.
[305] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Italiji.
[306] M. Salmi, n. d., 52 i 61.
[307] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Italiji.
[308] Ć. Truhelka, n. d., 30.
[309] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Francuskoj.
[310] Ć. Truhelka, n. d., sl. 139.
[311] Moja zapažanja na samim spomenicima u Ninu i Ohridu.

[312] A. Deroko, n. d., sl. 249.
[313] J. Šobić, *Pirotsko ćilimarstvo i njegove veze sa Istokom*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XXI, Beograd 1958, 31 i dalje.
[314] Ć. Truhelka, n. d., sl. 73.
[315] C. Popović, n. d., sl. 3 i 4.
[316] Isti, n. d., sl. 15.
[317] Ć. Truhelka, n. d., 30.
[318] V. Đurić, n. d., 469.
[319] Š. Bešlagić, n. d., sl. 12 i 13.
[320] D. Sergejevski, n. d., sl. 3 i 60.
[321] D. Vidović, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u okolini Zvornika*, Naše starine III, Sarajevo 1956, 221—238.
[322] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Vlasenice, Starinar*, N. s., XXIII, Beograd 1972, T. I, sl. 2.
[323] Isti, n. d., 118, T. I, sl. 3.
[324] Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 296, sl. 36.
[325] B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1967, 44—47, sl. 21—24.
[326] Moje bilješke sa studijskog putovanja u Italiji i Francuskoj.
[327] I. Nikolajević-Stojković, *Ranovizantijska dekorativna plastika u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori*, SAN, Beograd 1957, sl. 86, 88 i 89.
[328] Ć. Truhelka, n. d., 73—74.
[329] J. Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, II izdanje, Zagreb 1939, sl. 1.
[330] G. Wilke, *Značenje nekih simbola na bogumilskim spomenicima*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVI, Sarajevo 1924, 33 i 36.
[331] D. Vidović, n. d., 237.
[332] A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950, 34; Isti *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, 37—38; D. Sergejevski, n. d., 32.
[333] A. Škobalj, n. d., 307.
[334] M. Karanović, *O zobunima u Bosni*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu V, Beograd 1930, 27.
[335] M. Wenzel, *O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14, Split 1962, 92—93.
[336] P. Ž. Petrović, *Motiv ljudskih očiju kod balkanskih Slovena*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 22—23, Beograd 1960, 37.
[337] A. Solovjev, n. d., 47.
[338] A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950, 31.
[339] Š. Bešlagić, *Boljuni*, Starinar, N. s., XII, Beograd 1961, 199, sl. 36, 37, 42, 44 i 51.
[340] Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 55—56.
[341] Moje bilješke iz Atine.
[342] A. Deroko, n. d., sl. 288.
[343] A. Petrucci, n. d., sl. 94.
[344] Moje bilješke iz Stuttgarta.
[345] J. Maksimović, n. d., 150.
[346] Isto tamo.
[347] Moje bilješke sa studijskih putovanja u Italiji i Francuskoj.
[348] U Museo Nazionale u Rimu vidio sam više motiva rozeta na antičkim stelama.
[349] Moja zapažanja na licu mjesta.
[350] M. Vasić, n. d., 234, sl. 183.
[351] Z. Janc, n. d., T. XXX, sl. 184.
[352] A. Deroko, n. d., sl. 195.
[353] R. Prokić, n. d., 84, sl. 5.
[354] J. Maksimović, n. d., 14—15.
[355] A. Skovran-Vukčević, *Freske XIII v. u Manastiru Morači*, Zbornik radova SAN LIX, Vizantološki institut, knj. 5, Beograd 1958, sl. 4.
[356] Sv. Radojčić, n. d., 8.
[357] M. Ćorović-Ljubinković, *Srednjovekovni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije*, Beograd 1965, 106.
[358] Ista, n. d., T. LXXVI.
[359] M. Vego, n. d., 322.
[360] Ć. Truhelka, n. d., 209, sl. 139.
[361] J. Horvat, n. d., sl. 53.

[362] Ć. Truhelka, n. d., sl. 115—117.
[363] Isti, n. d., sl. 137—138.
[364] Vlastita zapažanja na samim spomenicima.
[365] J. Maksimović, n. d., 44.
[366] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973, sl. na str. 84.
[367] M. Filipović, Godišnjak Društva istoričara BiH XVI, Sarajevo 1965, 290—292.
[368] P. Ž. Petrović, n. d., 21 i 25.
[369] A. Solovjev, n. d., 45 i 46.
[370] S. Zečević, *Predanja o rusalijskim grobljima u istočnoj Srbiji*, Narodno stvaralaštvo — Folklor, sv. 3—4, Beograd, juli—oktobar 1962, 235—243.
[371] B. Orel, *Mitos o Mostu*, Slovenske narodoslovne študije, Tri obredja iz Bele Krajine, Ljubljana 1936, 86.
[372] *Srpski mitološki rečnik*, Beograd 1970, 254—256.
[373] Vidi nap. br. 240.
[374] Š. Bešlagić, *Boljuni, Starinar*, N. s., XII, Beograd 1961, sl. 49; Isti, *Stećci u Opličićima*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, sl. 8 i 9.
[375] Isti, *Kupres, Sarajevo* 1954, T. I; Isti, *Stećci Duvanjskog Polja*, Starinar VII—VIII, Beograd 1956—1957, 394; Isti, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, 53 i T. II.
[376] Isti, *Stećci u okolini Vlasenice*, Starinar, N. s. XXIII, Beograd 1972, 121—122, T. III, sl. 8.
[377] Moje bilješke na studijskom putovanju u Italiji.
[378] E. Bock, n. d., sl. 23, 27, 72, 332—333.
[379] Moja zapažanja na samome spomeniku.
[380] Moja zapažanja na samim spomenicima.
[381] L. Jelić, *Povjesno-topografske crtice o Biogradskom primorju*, str. 72, sl. 18 i str. 73, sl. 20.
[382] M. Krleža i saradnici, n. d., sl. na str. 43.
[382a] A. Deroko, n. d., sl. 358.
[382b] V. Han, *Prilog datiranju slepčanskih i treskavačkih rezbarenih vrata*, Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti 6—7, Beograd 1960—1961, sl. 6 na str. 81.
[383] A. Deroko, n. d., sl. 452.
[384] B. Radojković, *Nakit kod Srba*, Beograd 1969, str. 32—33, br. 127 i 128.
[385] D. Minić — M. Tomić, n. d., 165.
[386] P. Ž. Petrović, *Iz naše narodne prošlosti I—II*, Beograd 1959—1960, 19.
[387] J. Kovačević, *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena*, Beograd 1953, 126 i 215.
[388] P. Anđelić, *Grbovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., XVII, (Arheologija), Sarajevo 1962, 165—171; P. Ž. Petrović, n. d., 19.
[389] P. Anđelić, *Skulptura vladarskih dvorova u srednjovjekovnoj Bosni*, Treći program Radio Sarajeva, god. III, br. 6, Sarajevo 1974, 372.
[390] M. Vego, *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini*, „Most" 17—18, Mostar 1978, 131.
[391] C. Popović, n. d., sl. 3.
[392] P. Ž. Petrović, n. d., 17.
[393] D. Minić — M. Tomić, n. d., na istom mjestu.
[394] Iste, n. d., 165.; A. Ivić, *Stari srpski pečati i grbovi*, knjiga Matice srpske 10, Novi Sad 1910, 31, sl. 38, str. 35, sl. 56; A. Solovjev, *Postanak ilirske heraldike*, Glasnik Skopskog naučnog društva XII, Skoplje 1932, T. V.
[395] M. Wenzel, n. d., 90 i 92.
[396] Ista, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, 163.
[397] A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 57—58.
[398] P. Ž. Petrović, *Motivi na bosansko-hercegovačkim stećcima*, Zbornik Matice srpske, Serija društvenih nauka 10. Novi Sad 1955, 23; Isti, *Motiv ljudskih očiju kod balkanskih Slovena*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 22—23, Beograd 1960, 33—56; Vidi i njegovu radnju „Iz naše narodne prošlosti" I—II, Beograd 1959—1960, 23.
[399] Ć. Truhelka, n. d., 92.
[400] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 54—56.
[401] Isti, *Popovo*, Sarajevo 1966, sl. 38.

[402] Sv. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, T. I i III—VII.
[403] P. Mijović, *Slikarstvo i primijenjena umjetnost Istorija Crne Gore*, knj. II, tom 1, Titograd 1970, sl. 86.
[404] Ć. Truhelka, n. d., sl. 14, 69 i 80.
[405] B. Radojković, n. d., 216.
[406] I. Petricciolí, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960, 52—53, T. XVI i str. 67, T. XXVI.
[407] Moja zapažanja na samome spomeniku.
[408] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 25.
[409] D. Sergejevski, *Ludmer*, Sarajevo 1952, sl. 4, 5, 8, 9 i dr.
[410] Š. Bešlagić, *Trnovo*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 123, sl. 43; M. Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965, T. LII, sl. 8.
[411] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Vlasenice*, Starinar, N. s., XXIII, Beograd 1972, str. 112—113, T. VI, sl. 15.
[412] A. Solovjev, *Bogumilstvo u Bosni*, Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1955, 641—645.
[413] Ć. Truhelka, n. d., 30.
[414] Isti. n., str. 128, sl. 47 i 60 i str. 154, sl. 58 i 68.
[415] V. Ćurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja LV, Sarajevo 1943, 87, sl. 98.
[416] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, sl. 11.
[417] Š. Bešlagić, *Stećci u Ziemlju*, Starinar XV—XVI, Beograd 1964—1965, sl. 15.
[418] Isti, *Popovo*, Sarajevo 1966, sl. 33 i 80.
[419] A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, T. XXXIX, sl. 3; Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, sl. 23 b; Isti, *Hrišćanski nišani XV v. u Bosni*, Zbornik Sv. Radojčića, Beograd 1969, str. 26, sl. 3.
[420] Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 22 i 29; M. Vego, *Ljubuški*, Sarajevo 1954, T. XLI, sl. 81; M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, T. XCII, sl. 20.
[421] Š. Bešlagić, *Stećci na Nekuku kod Stoca*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu knj. XXI, Beograd 1958, sl. 2.
[422] Isti, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, sl. 53.
[423] G. Škrivanić, *Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, SAN, posebna izdanja — knj. CCXCIII, Odeljenje društvenih nauka — knj. 24, Beograd 1957, 186—194.
[424] V. Ćurčić, n. d., 29.
[425] Đ. Petrović, *Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem u XIV i XV v.* Radovi muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 74.
[426] C. Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, Split 1959, 130.
[427] D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 209.
[428] V. Ćurčić, n. d., 87, sl. 98.
[429] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973, 87 i 91.
[430] M. Vego, *Srednjevjekovni bihaćki latinski spomenici XVI vijeka*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. (Arheologija) IX, Sarajevo 1954, T. I, sl. 3, T. II, sl. 4.
[431] I. Renđeo, *Novci bosanskih banova i kraljeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja LV, Sarajevo 1943, 237—292; V. Ćurčić, n. d., str. 85, sl. 92—95.
[432] D. Sergejevski, n. d., 26.
[433] P. Anđelić, *Neka pitanja bosanske heraldike*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. XIX (Arheologija), Sarajevo 1964, 162.
[434] Š. Bešlagić, *Boljuni*, Starinar, N. s. XII, Beograd 1961, sl. 46.
[435] M. Wenzel, n. d., T. LVIII, sl. 18 i T. LIX, sl. 19.
[436] Ista, n. d., T. LIX, sl. 24 i T. LXII, sl. 17.
[437] Š. Bešlagić, *Naknadna zapažanja na nekropoli stećaka u Boljunima*, Starinar XXII (1971), Beograd 1974, 177—178.
[438] Isti, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 132, sl. 33.
[439] M. Wenzel, n. d., T. LXIII, sl. 29.
[440] Š. Bešlagić, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, sl. 36.
[441] M. Wenzel, n. d., T. LXIII, sl. 4.
[442] Š. Bešlagić, *Stećci u Ziemlju*, Starinar XV—XVI, Beograd 1964—1965, str. 289.

[443] G. Škrivanić, n. d., 186—194.
[444] V. Ćurčić, n. d., 123—126.
[445] S. Novaković, *Stara srpska vojska,* Beograd 1893, 166.
[446] J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII—XVI v.*, knj. I, Beograd 1952, str. 17, broj dokumenta 51 i str. 33, broj dokumenta 85.
[447] Isti, n. d., 185.
[448] Isti, n. d., str. 66, broj dokumenta 162.
[449] Đ. Petrović, n. d., 74.
[450] D. Kovačević-Kojić, n. d., 328.
[451] G. Škrivanić, na istom mjestu.
[452] D. Kovačević-Kojić, n. d., 210.
[453] P. Anđelić, n. d., 166—168.
[454] M. Wenzel, n. d., str. 323.
[454a] Ista, *Štitovi i grbovi na stećcima,* Vesnik Vojnog muzeja JNA, 11—12, Beograd 1966, 90—108.
[455] M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca,* Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 323.
[456] A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950, 32.
[457] A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini,* Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 56.
[458] Isti, n. d., 30 i 56.
[459] M. Wenzel, n. d., T. LIX, sl. 17.
[460] Ista, n. d., T. LIX, sl. 4.
[461] Ista, n. d., T. LXVII, sl. 3 i T. LXVI, sl. 6.
[462] Ista, n. d., T. XC, sl. 1, 5.
[463] Ista, n. d., T. XC, sl. 2.
[464] Ista, n. d., T. XC, sl. 10.
[465] Ista, n. d., T. LXXXIV, sl. 12 i T. LXIII, sl. 26.
[466] Š. Bešlagić, *Kalinovik,* Sarajevo 1962, sl. 97.
[467] A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950, T. XXXII, sl. 67.
[468] Š. Bešlagić, *Popovo,* Sarajevo 1966, sl. 82, 83 i 83a.
[469] Š. Bešlagić, *Nevesinjski stećci,* Naše starine XIII, Sarajevo 1972, sl. 17.
[470] M. Wenzel, n. d., 223.
[471] P. Anđelić, n. d., 163.
[472] M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 16, T. LXV, sl. 13.
[473] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1978, sl. 28.
[474] M. Wenzel, n. d., T. LXXXIX, sl. 8, T. CI, sl. 7.
[475] Š. Bešlagić, *Stećci okoline Kladnja,* Naše starine XII, Sarajevo 1969, sl. 22; Isti, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, sl. 26.
[476] Š. Bešlagić, *Kalinovik,* Sarajevo 1962, sl. 10 i 106; Isti, *Kupres,* Sarajevo 1954, sl. 15 i 42.
[477] Š. Bešlagić, *Stećci i nišani u Vojnom muzeju JNA,* Vjesnik Vojnog muzeja JNA 6—7, Beograd 1962, sl. 3.
[478] V. Ćurčić, n. d., 29.
[479] Isti, n. d., sl. 7.
[480] Isti, n. d., 32—33; G. Škrivanić, n. d., 75—86 i 186—194.
[481] Đ. Petrović, n. d., 70.
[482] V. Ćurčić, n. d., str. 46, sl. 28.
[483] *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji* I — Zapadna Srbija, Beograd 1953, str. 177.
[484] Vuk Stefanović-Karadžić, *Srpske narodne pjesme II,* Beograd 1976, 221.
[485] D. Sergejevski, *Ludmer,* Sarajevo 1952, 26.
[486] V. Ćurčić, n. d., 54 i 58.
[487] Š. Bešlagić, *Boljuni,* Starinar, N. s., XII, Beograd 1961, sl. 37.
[488] Isti, *Kalinovik,* Sarajevo 1962, sl. 10.
[489] M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 22.
[490] Ista, n. d., T. LXXXV, sl. 9—12.
[491] D. Sergejevski, n. d., sl. 21.
[492] D. Kovačević-Kojić, n. d., 210.
[493] V. Ćurčić, n. d., 59.
[494] A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950, 32.

[495] V. Ćurčić, n. d., 64.
[496] M. Wenzel, n. d., T. XXXVII, sl. 12.
[497] Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 29.
[498] G. Škrivanić, n. d., 88—91.
[499] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1978, 57—60.
[500] Isti, *Stećci okoline Kladnja*, Naše starine XII, Sarajevo 1969, sl. 3.
[501] Isti, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, sl. 16.
[502] Isti, *Kupres*, Sarajevo 1954, sl. 23 a.
[503] *Srpski mitološki rečnik*, Beograd 1970, 266—267.
[504] D. Sergejevski, n. d., 29.
[505] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Šibenika*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975, 191—192, sl. 29.
[506] Vlastita zapažanja na samim spomenicima.
[507] C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1961, 147—148.
[508] Vlastita zapažanja na samome spomeniku.
[509] *Srpski mitološki rečnik*, Beograd 1970, 274—275.
[510] Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, sl. 26.
[511] Isti, *Stećci u okolini Šibenika*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975, 184 i 194.
[512] Materijal još nije objavljen.
[513] Vlastita zapažanja na licu mjesta.
[514] Moje bilješke na studijskom putovanju u Francuskoj 1971. god.
[515] Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, sl. 62; C. Fisković, n. d., 159.
[516] Š. Bešlagić, n. d., sl. 62 i sl. 108.
[517] Moje bilješke na studijskom putovanju u Francuskoj 1971. god.
[518] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 250.
[519] Isti, n. d., 350.
[520] V. Ćurčić, n. d., sl. 117.
[521] C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjevjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, napomena 203.
[522] Moje bilješke na studijskom putovanju u Francuskoj 1971. god.
[523] Š. Bešlagić, *Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra*, Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21, Zadar 1974, 64, sl. 7.
[524] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, T. LXXXVIII, sl. 24.
[525] Š. Bešlagić, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 102.
[526] Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 41.
[527] Isti, n. d., sl. 109.
[528] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, T. V, sl. 7 a.
[529] P. Ž. Petrović, *Srpski mitološki rečnik*, Beograd 1970, 310—311.
[530] M. Karanović, *Jedan zanimljiv mramor kod Skender Vakufa*, Glasnik Zemaljskog muzeja XL, sv. II, Sarajevo 1928, 135—139, sl. 1.
[531] I. Renđeo, *Simbolika štapa na stećcima*, Hrvatski planinar XXXIX, Zagreb 1943, 61—68.
[532] A. Solovjev, *Jesu li bogumili poštovali krst*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., sv. III, Sarajevo 1948, 91—92, T. I, sl. 2; Vl. Skarić, *Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu*, Glasnik Zemaljskog muzeja XLVI, sv. za historiju i etnografiju, Sarajevo 1934, 79—82.
[533] J. Šidak, *Studije o „crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 58 i 66.
[534] Sv. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka*, Letopis Matice srpske, knj. 387, sv. 1, Novi Sad, januar 1961, 10—11.
[535] M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*, Radovi Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 318.
[536] M. Miletić, *I „krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, Roma 1957.
[537] Š. Bešlagić, *Novopronađeni natpisi na stećcima*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 138—139.
[538] L. Katić, *Stećci u Imotskoj Krajini*, Starohrvatska prosvjeta III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 164.

[539] V. Đurić, *Umjetnost*, Istorija Crne Gore, knj. II, tom 2, Titograd 1970, 517, sl. 117.

[540] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 33, sl. 41.

[541] M. Wenzel, n. d., T. LXXXVIII, sl. 23.

[542] Sv. Radojčić, n. d., 11.

[543] Isti, n. d., 10.

[544] M. Vego, n. d., 318.

[545] Š. Bešlagić, *Stećci kod Raške Gore*, Naše starine III, Sarajevo 1956, 256, sl. 2.

[546] M. Wenzel, n. d., T. LXXXVIII, sl. 22.

[547] M. Ćorović-Ljubinković, *Nekropole i grobni belezi, Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji* II, Centralna Srbija, Beograd 1956, 256.

[548] Lj. Kojić — M. Wenzel, *Veličani — srednjovekovna nekropola...*, Starinar XVIII (1967), Beograd 1968, 139—152.

[549] M. Vego, *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u Biskupu kod Konjica*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., X, Sarajevo 1955, (Arheologija), str. 157—160; Isti, *Iskopavanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1955. god...*, Starinar, N. s., VII—VIII, Beograd 1956—1957, 336—337.

[550] Š. Bešlagić, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, sl. 95 i 129.

[551] Isti, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 45.

[552] A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950, T. XV, sl. 31.

[553] Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, sl. 14; M. Wenzel, n. d., T. LXIX, sl. 14 i T. LXX, sl. 20.

[554] Š. Bešlagić, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, sl. 9.

[555] Isti, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, sl. 38.

[556] Isti, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, sl. 19; Isti, *Popovo*, Sarajevo 1966, sl. 66 i 96 a.

[557] M. Wenzel, n. d., T. LXXI, sl. 19.

[558] Moje bilješke u Nacionalnom muzeju u Rimu.

[559] Đ. Basler, *Orfički elementi u simbolici stećaka*, Dobri pastir XXVI, Sarajevo 1976, 88.

[560] Isti, *Neke likovne paralele stećcima*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 123—133.

[561] K. O. Dorn, *Türkische Grabsteine mit figurenreliefs aus Kleinasien*, Ars Orientalis, Vol. III, Baltimore, Maryland, 1959, 49—56.

[562] Moje bilješke na studijskom putu u Italiji 1971. i 1975. god.

[563] J. Challet, *Bogumili i simbolika stećaka*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 26.

[564] Moje bilješke na studijskom putu u Italiji 1971. god. Vlastita zapažanja u Arheološkom muzeju u Atini.

[565] J. Maksimović, *Orijentalni elementi i datiranje korskih klupa splitske katedrale*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 15, Split 1963, 8.

[566] M. Ćorović-Ljubinković, *Srednjovekovni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije*, Beograd 1965, 80.

[567] B. Radojković, *Srpsko zlatarstvo XVI i XVII veka*, Novi Sad 1966, 88.

[568] Srpski mitološki rečnik, Beograd 1970, 160—161.

[569] S. Zečević, *Ljeljenovo kolo*, Narodno stvaralaštvo — Folklor, sv. 9—10, Beograd januar—april 1964, 707.

[570] D. Srejović, *Jelen u našim narodnim običajima*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVIII, Beograd 1955, 234—235.

[571] A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 55.

[572] Isto tamo.

[573] G. Wilke, *Kult mjeseca u priči i umjetnosti indogermanskih naroda*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXV, Sarajevo 1913, 544—555.

[573a] Š. Kulišić, *Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije I*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. 8, Sarajevo 1973, 201—204.

[574] D. Srejović, n. d., 231—237.

[575] *Rječnik JAZU*, IV dio, Zagreb 1892—1897, 576.

[576] M. Wenzel, n. d., T. LXXII, sl. 2.

[577] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Šibenika*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 1, Zagreb 1975, sl. 11.

[578] M. Wenzel, n. d., T. LXXIII, sl. 13.

[579] Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 44.
[580] Isti, *Kupres*, Sarajevo 1954, 129, sl. 85.
[581] M. Krleža i saradnici, *Zlato i srebro Zadra i Nina*, Zagreb 1972, sl. na str. 44—45.
[582] J. Kunst, *Kulturno-historijski odnosi između Balkana i Indonezije*, Bilten Instituta za proučavanje folklora 2, Sarajevo 1953, 312.
[583] M. Wenzel, n. d., 258.
[584] *Raška baština I*, Kraljevo 1975, 289.
[585] V. Ćurčić, *Sredovječna groblja*, rukopis u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.
[586] V. Palavestra, *O umjetničkoj vrijednosti natpisa na stećcima*, Treći program Radio Sarajeva, god. III, br. 6, Sarajevo 1974, 382.
[587] M. Wenzel, n. d., T. LXXIV, sl. 13.
[588] Š. Bešlagić, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, sl. 74.
[589] Isti, n. d., sl. 41 i 61.
[590] Đ. Basler, *Neke likovne paralele stećcima*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 123—132.
[591] Moje bilješke u Nacionalnom muzeju u Rimu i u Aliscampu u Arles-u.
[592] Moje bilješke na studijskom putovanju u Italiji 1971. g.
[593] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*, Djela Akademije nauka i umjetnosti BiH LIII (Odjeljenje društvenih nauka, knj. 30), Sarajevo 1978, 49, sl. 11 i 30.
[594] Isti, *Stećci u Brotnjicama*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VIII—IX, Dubrovnik 1962, T. III, sl. 3; Isti, Ljubinje, Naše starine X, Sarajevo 1965, 133, sl. 33 i 34; M. Wenzel, n. d., T. LXIII, sl. 28 i T. LXXVI, sl. 7.
[595] Š. Bešlagić, *Stećci na Nekuku kod Stoca*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XXI, Beograd 1958, sl. 2; Isti, *Trnovo*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 132, sl. 2.
[596] Isti, *Boljuni*, Starinar XII, Beograd 1961, sl. 10; M. Wenzel, n. d., T. LXXVI, sl. 12.
[597] Š. Bešlagić, *Boljuni*..., sl. 11 i 50; Isti, *Stećci u Opličićima*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, sl. 2.
[598] Š. Bešlagić, *Kalinovik*..., sl. 36; M. Wenzel, n. d., T. LXIII, sl. 28 i 29.
[599] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, 257—259.
[600] M. Wenzel, n. d., T. LXXIV, sl. 5 i 14.
[601] Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 29.
[602] J. Maksimović, *Problemi ikonografije i stila na portalu Simeuna Dubrovčanina u Barletti*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, Split 1960, 102.
[603] K. O. Dorn, *Türkische Grabsteine*..., 156 i 158—160.
[604] Sv. Radojčić, n. d., 8—9.
[605] I. Petriccioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960, 48—49, sl. 18; J. Maksimović, *O srednjovjekovnoj skulpturi Boke Kotorske*, Spomenik CIII, Nova serija, 5, Beograd 1953, 104—107.
[606] I. Petriccioli, n. d., sl. 20.
[607] Isti, n. d., sl. 19, 21, T. XXVI i XXVII.
[608] Ć. Truhelka, n. d., sl. 2 i 10.
[609] I. Nikolajević, *Skulpture iz Predjela u Bosni*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. XVI, Beograd 1975, 191—202.
[610] C. Fisković, *O ikonografiji Radovanova portala*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 7, Split 1953, 15.
[611] Isti, *Romanički bestijarij na renesansnom bunaru u Dubrovniku*, Starinar, N. s. XX (1969), Beograd 1970 (Zbornik Đurđa Boškovića), 97—108.
[612] I. Petriccioli, *Pojava romaničke sklupture u Dalmaciji*, Zagreb 1960, 9.
[613] A. Ivić, *Stari srpski pečati i grbovi*, Novi Sad 1910, sl. 27, 56 i 63.
[614] P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970, 72; Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1978, sl. 50.
[615] P. Anđelić, n. d., 78—79; A. Ivić, n. d., sl. 71, 73 i 80.
[616] P. Anđelić, n. d., 102.
[617] Isti, *Grbovi Hercega Stjepana Vukčića Kosače na kruni jedne kućne cisterne u Dubrovniku*, Tribunia 1, Trebinje 1975, 83—90, sl. 1 i 2.
[618] I. Renđeo, *Novci bosanskih banova i kraljeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja LV, Sarajevo 1943, 287.

[619] P. Anđelić, *Skulptura vladarskih dvorova u srednjovjekovnoj Bosni,* Treći program Radio Sarajeva za 1974, g., br. 6, str. 374.
[620] C. Fisković, *Prilog životopisu Marka Marulića Pečenića,* Republika VI, br. 4, Zagreb 1950, 196.
[621] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini...,* 45.
[622] K. Jireček, *Istorija Srba I,* Beograd 1952, 422.
[623] Š. Bešlagić, *Kalinovik,* Sarajevo 1962, sl. 51.
[624] Isti, n. d., sl. 135 a.
[625] M. Wenzel, n. d., T. C, sl. 10.
[626] A. Benac, *Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća,* Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku II, Dubrovnik 1953, T. VII, sl. 2; M. Wenzel, n. d., T. LXXV, sl. 11.
[627] Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju,* Zagreb 1959, sl. 44; M. Wenzel, n. d., T. LXXVI, sl. 11.
[628] Š. Beš!agić, *Stećci Hodova,* Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, sl. 15.
[629] Isti, *Stećci u Gornjem Hrasnu,* Naše starine VII, Sarajevo 1960, sl. 4 i 6; Isti; *Popovo,* Sarajevo 1966, sl. 120.
[630] M. Wenzel, n. d., T. LXXVI, sl. 4.
[631] S. Tihić, *Nekoliko novopronađenih predmeta spomeničke vrijednosti u posjedu samostana sv. Katarine u Kreševu,* Naše starine VI, Sarajevo 1959, 257.
[632] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, str. 49; M. Wenzel, n. d., T. LXXVI, sl. 12.
[633] Š. Bešlagić, *Boljuni...,* sl. 50; M. Wenzel, n. d., T. LXXVI, sl. 10.
[634] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 84; P. Kaer, *Makarska i Primorje,* Rijeka 1914, 43.
[635] S. Knežević, *Lik zmije u narodnoj umetnosti i tradiciji,* Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 22—23, Beograd 1960, 92.
[636] Moje zabilješke na Izložbi etrurske umjetnosti u Parizu 1956. god.
[637] M. Abramić, *Reljef dioskura iz Narone,* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIV, Split 1952, 120—126, T. VI, sl. 1.
[638] K. Woermann, *Geschichte der Kunst,* III sv., Leipzig 1926, Tbl. I, sl. b i str. 19, sl. 8.
[639] Ć. Truhelka, n. d., 134.
[640] Moje bilješke na studijskom putovanju u Italiji 1971. g.
[641] Moje bilješke sa putovanja u Austriji.
[642] E. Bock, *Schwäbische Romanik,* Stuttgart 1973, 97, sl. 75.
[643] Moje bilješke sa studijskog putovanja.
[644] Đ. Basler, *Orfički elementi u simbolici stećaka,* Dobri pastir XXVI, Sarajevo 1976, 88.
[645] Š. Bešlagić, *Kalinovik...,* 92.
[646] K. O. Dorn, n. d., 72; Ista, *Islamska umetnost,* Novi Sad 1971, 176.
[647] C. Fisković, *Romanički bestijarij na renesansnom bunaru u Dubrovniku...,* 102—103.
[648] Palinićev grbovnik, list 11.
[649] C. Fisković, isto tamo; Dujšinov *Zbornik plemstva I,* Zagreb 1938, 284.
[650] *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I* — Zapadna Srbija, Beograd 1953, 121—122.
[651] M. Ćorović-Ljubinković, *Srednjovekovni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije,* Beograd 1965, 75 i 79, T. XXVIII, sl. A. P. Momirović, *Ikonografija duboreznih vrata manastira Slepča,* Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 6, Novi Sad 1970, 55—69, sl. 4 i 9.
[652] A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevekovnoj Srbiji,* Beograd 1962, sl. 146.
[653] Isti, n. d., 141, 142 i 326.
[654] Š. Bešlagić, *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću,* Glasnik Muzeja Kosova X, Priština 1970, sl. 5.
[655] Ć. Truhelka, n. d., sl. 2.
[656] P. Anđelić, *Skulptura vladarskih dvorova u srednjovjekovnoj Bosni...,* 374.
[657] C. Popović, *Razni rezbareni predmeti u Bosni i Hercegovini...,* sl. 7.
[658] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini...,* sl. 19 i 35.

[659] V. Čajkanović, *Studije iz religije i folklora*, Srpski etnografski zbornik XXXI, Beograd 1937, 132.
[660] S. Knežević, n. d., 93.
[661] N. Županić, *Iliri*, Stanojevićeva enciklopedija II, 25.
[662] M. Filipović, *Trački konjanik u običajima i verovanjima savremenih balkanskih naroda*, Naučna izdanja Matice srpske, knj. IV, Novi Sad 1950, 6.
[663] S. Knežević, isto tamo.
[664] M. S. Filipović, *Kult zmije u okolini Skoplja, Miscellanea I*, Izdanja Centralnog higijenskog zavoda 25, Beograd 1937, 136—147.
[665] P. T. Vukanović, *Etnogeneza južnih Slovena*, Vranjski glasnik X, Vranje 1974, 216.
[666] S. Zečević, *Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru*, Radovi Muzeja grada Zenice V, Zenica 1973, 85—87.
[667] Ć. Truhelka, n. d., 133—134.
[668] M. Wenzel, n. d., 258.
[669] N. Miletić, *Srednjovjekovna skulptura u Bosni*, Treći program Radio Sarajeva III, br. 5, Sarajevo 1974, 303.
[670] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*..., 49.
[671] Isti, *Stećci u Opličićima*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 147, 152, sl. 6; Isti, *Naknadna zapažanja na nekropoli stećaka u Boljunima*, Starinar XXII, Beograd 1974, 178.
[672] M. Wenzel, n. d., T. LXVI, sl. 5.
[673] Š. Bešlagić, *Ljubinje*..., sl. 32; M. Wenzel, n. d., T. LXVII, sl. 1.
[674] Š. Bešlagić, *Kalinovik*..., sl. 75 i 121.
[675] Isti, *Stećci u Brotnjicama*..., sl. 6.
[676] M. Wenzel, n. d., T. LXXXII, sl. 9.
[677] Ista, n. d., T. LXX, sl. 6.
[678] Š. Bešlagić, *Ljubinje*..., sl. 41.
[679] M. Wenzel, n. d., T. LXVIII, sl. 4.
[680] Š. Bešlagić, *Kalinovik*..., sl. 60.
[681] Isti, *Stećci u Brotnjicama*..., 81—82, sl. 4.
[682] Priložena fotografija je snimljena prije dvadesetak godina.
[683] M. Wenzel, n. d., T. CI, sl. 1.
[684] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., sl. 109.
[685] M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 21.
[686] Ista, n. d., T. LXVIII, sl. 3.
[687] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., sl. 41.
[688] M. Wenzel, n. d., T. LXVIII, sl. 10.
[689] Š. Bešlagić, *Stećci u Brotnjicama*..., 80, sl. 7.
[690] M. Wenzel, n. d., T. LXVI, sl. 9.
[691] Ista, n. d., T. LXVII, sl. 2.
[692] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Šibenika*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975, sl. 1.
[693] Moja zabilješka u Arheološkom muzeju u Atini.
[694] Moje zabilješke na studijskom putovanju u Italiji 1971. g.
[695] Moje zabilješke na studijskom putovanju u Italiji i Francuskoj 1971. g.
[696] K. O. Dorn, *Türkische Grabsteine*..., 49—56, 98—99, sl. 58.
[697] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*..., sl. 8
[698] H. Th. Bossert, *Das ornamentwerk*, Berlin 1937, Tbl. 64, sl. 1 i 3.
[699] Moje bilješke na studijskom putovanju u Italiji 1971. g.
[700] I. Petricciolі, *Neobjavljene romaničke skulpture u Zadru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 7, Split 1953, 27.
[701] R. Ivančević — B. Kelemen, *Fragmenti srednjevjekovne skulpture iz Poreča*, Peristil I, Zagreb 1954, 142—146.
[702] D. Minić — M. Trnić, *Ostave srednjovekovnog nakita u Narodnom muzeju u Požarevcu*, Starinar, N. s. XXI (1970), Beograd 1972, 165.
[703] *Korenić-Neorićev grbovnik iz 1595. god.*, list CXXV.
[704] C. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, *Dubrovnik* 1955, 123.
[705] I. Petricciolі, *Romanika u Zadru*, poseban otisak iz zbornika „Zadar", Zagreb 1964, 555.
[706] I. Renđeo, *Prvi hrvatski novci*, Kalendar Napredak 1936, 55.

[707] Đ. Basler, *Orfički elementi*..., 89, sl. 6.
[708] Ć. Truhelka, n. d., 28, sl. 9.
[709] P. Anđelić, *Skulptura vladarskih dvorova u srednjovjekovnoj Bosni*..., 374.
[710] Š. Bešlagić, *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću*..., sl. 5.
[711] Isti, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*..., 36—38, sl. 8, 12, 39, 41 i 48.
[712] Ć. Truhelka, n. d., 28.
[713] D. Sergejevski, *Dabravina*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., sv. XI (Arheologija) — posebno izdanje, Sarajevo 1956, 35.
[714] A. E. Brem, *Životinjsko carstvo*, drugo izdanje, Beograd 1940, 353.
[715] M. Wenzel, n. d., T. LXVI, sl. 5.
[716] L. Zore, *Bosanski grobovi*, Program c. k. Velikog gimnazija u Dubrovniku za šk. god. 1880—1881, Dubrovnik 1881, 12.
[717] V. Ćurčić, *Ptice na našim sredovječnim nadgrobnim spomenicima i starim muslimanskim nišanima*, Zadružni glasnik XIII, br. 3, Sarajevo 10. II 1939., str. 2.
[718] J. Kunst, *Kulturno-istorijski odnosi*..., 253; E. Lilek, *Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja VI, Sarajevo 1894, 158; N. Miletić, *Srednjovjekovna skluptura u Bosni*..., 303.
[719] V. Ćurčić, *Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1956, 22; Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v*..., 37.
[720] V. Ćurčić, n. d., 7.
[721] M. Wenzel, n. d., T. LXVIII, sl. 1—4.
[722] Š. Bešlagić, *Stećci u Brotnjicama*..., T. III, sl. 3.
[723] *Srpski mitološki rečnik*, Beograd 1970, 233—234.
[724] *Dictionaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, tom III, drugi dio, Paris 1914, pod „COq", str. 2886—2905; *Standard Dictionnary of folklore, mythology and legend*, Funk and Wagnalls Comp., N. Y., USA, vol. I, str. 239, pod „cock."
[725] Š. Bešlagić — Đ. Basler, *Grborezi*, Sarajevo 1964, 90—91; Š. Kulišić, *Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije I*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. 8, Sarajevo 1973, 205.
[726] W. Spemann, *Kunstleksikon*, Stuttgart 1905, 408.
[727] M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 7 i 11.
[728] Ista, n. d., T. CIX, sl. 6 i 13, T. CX, sl. 2 i T. LXVI, sl. 13.
[729] Moja zapažanja na samome spomeniku.
[730] C. Fisković, *Romanički bestijarij na renesansnom bunaru u Dubrovniku*..., 97—107.
[731] Š. Kulišić, n. d., 198.
[732] M. Zisi, *Iskopavanja u Caričinom Gradu 1949—1952*, Starinar, N. s. III—IV (1952—1953), 150.
[733] M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 8, 9, 10, 12 i 16, T. CVI, sl. 9.
[734] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., sl. 57 i 44.
[735] A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, 27, T. XVI, sl. 24 b.
[736] Moje zabilješke na studijskom putovanju u Francuskoj 1971. g.
[737] Sv. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka*..., 9.
[737a] J. Kovačević, *Nadgrobni natpis i reljef kaznaca Nespine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., XV—XVI (Arheologija), Sarajevo 1961, 319.
[738] L. Mirković, *Miroslavljevo evanđelje*, SAN, posebna izdanja, knj. CLVI, Beograd 1950, sl. 31.
[739] D. Kečkemet, *Renesansna klesarsko-kiparska djela u Splitu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 7, Split 1953, 61.
[740] C. Fisković, *O ikonografiji Radovanovog portala*..., 13.
[741] J. Kovačević, n. d., 319.
[742] Moje bilješke na studijskom putovanju u Italiji 1975. g.
[743] L. Thalloczy, *Studien zur geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, 314.
[744] M. Vasić, *O knežinama Bakića pod turskom vlašću*, Godišnjak Istorijskog društva BiH IX, Sarajevo 1958, 223.
[745] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*..., 43—44, sl. 43, 44 i 49.

[746] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Trebišnjice,* Naše starine VIII, Sarajevo 1962, sl. 16.
[747] Isti, *Stećci centralne Bosne*..., sl. 51; M. Wenzel, n. d., T. LXIII, sl. 30.
[748] M. Wenzel, n. d., T. LXXIII, sl. 7.
[749] *Srpski mitološki rečnik*..., 82—83; Š. Kulišić, n. d., 198.
[750] P. Anđelić, *Arheološka ispitivanja — Lepenica,* Sarajevo 1963, 181—182; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., 43, 96—97, sl. 51.
[751] M. Wenzel, n. d., T. LXXV, sl. 5.
[752] Ć. Truhelka, n. d., 22—23.
[753] Na istom mjestu.
[754] Usmeni podatak od dr Anđele Horvat.
[755] C. Popović, n. d., sl. 7.
[756] M. Wenzel, n. d., T. LXXVI, sl. 9 i T. LXXIII, sl. 12.
[757] Ista, n. d., T. LXXXVIII, sl. 24.
[758] M. Vego, *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini,* „Most" 17—18, Mostar 1978, 122.
[759] M. Wenzel, n. d., T. LXXIII, sl. 9.
[760] Ista, n. d., T. LXXIV, sl. 8.
[761] Š. Bešlagić, *Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra,* Radovi Centra JAZU u Zadru 21, Zadar 1974, 60, sl. 2.
[762] Š. Bešlagić, *Kalinovik*..., sl. 129.
[763] M. Wenzel, n. d., T. LXVIII, sl. 10.
[764] Š. Bešlagić, *Kalinovik*..., sl. 135 a.
[765] Isti, *Stećci u Gornjem Hrasnu*..., 95, sl. 6.
[766] M. Wenzel, n. d., T. LXVIII, sl. 1—4.
[767] O. Bihalji-Merin, *Plastika bogumila, Stećci,* Beograd 1962, str. XIV.
[768] M. Wenzel, n. d., T. LXXX, sl. 1 i 14.
[769] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 345, sl. 47.
[770] M. Wenzel, n. d., T. LXXX, sl. 10.
[771] A. Benac, *Široki Brijeg,* Sarajevo 1952, 29 i 48; M. Wenzel, n. d., T. XXVIII, sl. 43.
[772] Z. Kajmaković, *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja,* Naše starine IX, Sarajevo 1964, T. I, sl. 30.
[773] Š. Bešlagić, *Trnovo,* Naše starine XI, Sarajevo 1967, 103 i 131—132, sl. 8.
[774] M. Wenzel, n. d., T. LXXX, sl. 18.
[775] Ć. Truhelka, *Starobosanski natpisi,* Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 275—277, sl. 22 i 23.
[776] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, sl. 47.
[777] Z. Kajmaković, n. d., 164.
[778] Š. Bešlagić, *Nevesinjski stećci,* Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 117.
[779] A. Solovjev, *Svjedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu,* Godišnjak Istorijskog društva BiH V, Sarajevo 1953, 22.
[780] D. Vidović, *Simbolične predstave na stećcima,* Naše starine II, Sarajevo 1954, 125.
[781] P. Ž. Petrović, *Motiv ljudskih očiju kod balkanskih Slovena,* Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 22—23, Beograd 1960, 34—37.
[782] Z. Kajmaković, n. d., 160, sl. 24; Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*..., 50—51, sl. 33 i 45.
[783] Susretljivošću Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu neke od takvih spomenika sam pregledao na terenu, a o nekima sam podatke uzeo iz dokumentacije Zavoda. Neki od tih spomenika su objavljeni u „Raškoj baštini" I, Kraljevo 1975. g. na str. 285, 286 i 291. Primjerke sa nekropole uz Petrovu crkvu kod Novog Pazara objavila je M. Ćorović-Ljubinković u svojoj radnji „Studenički majstori kamenoresci i njihovi spomenici oko Petrove crkve kod Novog Pazara", Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu, sv. V, Beograd 1967, sl. 3—4, 8—22.
[784] Š. Bešlagić, *Rijetka vrsta nadgrobnih spomenika u kumanovskom kraju,* Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XIX, Beograd 1956, 257—271.
[785] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima,* Sarajevo 1965, 291.
[786] A. Banac, *Radimlja,* Sarajevo 1950, sl. 67.
[787] Š. Bešlagić, *Popovo,* Sarajevo 1966, sl. 126.
[788] M. Wenzel, n. d., T. LXXIX, sl. 18.

[789] Ista, n. d., T. LXXVII, sl. 11.
[790] A. Benac, *Olovo,* Beograd 1951, T. XXXIX.
[791] Š. Bešlagić, *Kupres,* Sarajevo 1954, sl. 48.
[792] Isti, *Nevesinjski stećci,* Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 114, sl. 12.
[793] Isti, *Trnovo,* Naše starine XI, Sarajevo 1967, sl. 2.
[794] Isti, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, sl. 109.
[795] Isti, n. d., sl. 112 a.
[796] M. Wenzel, n. d., T. LXXIX, sl. 2.
[797] Ista, n. d., T. LXXIX, sl. 24.
[798] Š. Bešlagić, *Kupres...,* 25, sl. 13.
[799] Materijal još nije objavljen.
[800] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini...,* 50—53, sl. 9, 13, 14, 16, 17, 20, 31 i 37.
[801] Isti, n. d., 53.
[801a] P. Kostić, *Običaj postavljanja zastava na grob,* Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 33, Beograd 1970, 11, 20 i 27, sl. 2.
[802] M. Wenzel, n. d., 291.
[803] V. Paškvalin, *Bronzana votivna ruka iz Sasa,* Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. XV—XVI (Arheologija), Sarajevo 1961, 203—208, sl. 1.
[804] *Rani srednji vek* (prevod s njemačkog), Beograd 1976, 191.
[805] Moje bilješke na studijskom putovanju u Italiji 1971. g.
[806] D. Sergejevski, *Ludmer,* Sarajevo 1952, 30.
[807] Emisija Televizije Zagreb „Putovanja" od 27. IX 1978. god.
[808] Fatima je bila kći Muhamedova, a žena četvrtog kalife Alije.
[809] A. Benac, *Olovo,* Beograd 1951, 54.
[810] D. Sergejevski, n. d., 29—30.
[810] D. Sergejevski, n. d., 29—30.
[811] Š. Bešlagić, *Ljubinje...,* 155, sl. 12.
[812] Isti, *Stećci centralne Bosne...,* 92; Isti, *Popovo...,* 76.
[812a] E. Lilek, *Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine...,* 655—656; Džon Fajn, *Mrtvačka ruka i ruka magična,* Narodno stvaralaštvo — Folklor VI, sv. 21, Beograd, januar 1967, 20—22; M. Wenzel, *Neki komentari o odvojenoj ruci na bosanskim nadgrobnim spomenicima,* Narodno stvaralaštvo — Folklor VI, 22—24, Beograd 1967, 137—139.
[813] Materijal je u štampi.
[814] M. Wenzel, n. d., T. LXXX, sl. 21.
[815] M. Vego, *Ljubuški,* Sarajevo 1954, 8, T. IV, sl. 7.
[816] Materijal nije publiciran.
[917] M. Wenzel, n. d., T. LXXX, sl. 23.
[818] Ista, n. d., T. LXXX, sl. 26.
[819] M. Vlahović i Peđa Milosavljević, *Seoski nadgrobni spomenici u Srbiji,* Beograd 1965, sl. 10.
[820] R. Stanić, *Nekoliko natpisa na stećcima u okolini Novog Pazara, Sjenice i Raške,* Naše starine XII, Sarajevo 1969, 151, sl. 1; *Raška baština I,* Kraljevo 1975, 283, 285, 288, 289 i 291.
[821] Š. Bešlagić, *Stećci u Pivi, Starine Crne Gore* V, Cetinje 1975, sl. 16.
[822] M. Wenzel, n. d., T. LXXX, sl. 25.
[823] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. ...,* sl. 40.
[824] Isti, *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću,* Glasnik Muzeja Prištine X, Priština 1970, sl. 11 i 12.
[825] P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline,* Konjic 1975, slike na stranicama 65—67, 70—72 i 74—75.
[826] Š. Bešlagić, *Kalinovik...,* sl. 31.
[827] Isti, n. d., sl. 67.
[828] A. Benac, *Radimlja...,* sl. 5, 12, 14, 15, 22 i 24; M. Wenzel, n. d., T. LXXXV, sl. 8—12.
[829] A. Benac, n. d., sl. 5, 12, 14, 15, 22 i 24.
[830] Isti, n. d., sl. 15.
[831] Isti, n. d., sl. 24.
[832] Š. Bešlagić, *Trnovo,* Naše starine XI, Sarajevo 1967, sl. 45 i 47.
[833] M. Vego, *Ljubuški,* Sarajevo 1954, T. XXXVIII, sl. 75.

[834] Š. Bešlagić, *Popovo...*, sl. 82, 83 i 83a; M. Wenzel, n. d., T. LXXXIX, sl. 17 i 21.
[835] A. Benac, *Radimlja...*, sl. 50.
[836] Š. Bešlagić, *Kupres...*, sl. 7.
[837] L. Katić, *Stećci u Imotskoj Krajini*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 3, sl. 23; M. Wenzel, n. d., T. XC, sl. 9.
[838] D. Sergejevski, *Ludmer...*, T. XXX, sl. 65.
[839] Vl. Skarić, *Grob i grobni spomenik gosta Milutina...*, Glasnik Zemaljskog muzeja XLVI, Sarajevo 1934, 79—82; M. Wenzel, n. d., T. LXXXVIII, sl. 23.
[840] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne...*, sl. 41.
[841] D. Sergejevski, n. d., T. X, sl. 21; M. Wenzel, n. d., T. LXXXIV, sl. 7.
[842] Š. Bešlagić, *Stećci Hodova...*, 134, sl. 27.
[843] Isti, *Nevesinjski stećci...*, sl. 18.
[844] A. Benac, *Radimlja...*, sl. 24.
[845] Isti, *Široki Brijeg...*, T. XIX, sl. 25.
[846] Š. Bešlagić, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, sl. 25.
[847] Isti, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 46.
[848] M. Wenzel, n. d., T. LXXXVIII, sl. 12.
[849] Š. Bešlagić, *Boljuni...*, sl. 34.
[850] Materijal nije objavljen.
[851] M. Wenzel, n. d., T. LXXXIII, sl. 7 i 8.
[852] Ista, n. d., T. LXXXVI, sl. 15, 16 i 18.
[853] Ista, n. d., T. LXXXII, sl. 9.
[854] Š. Bešlagić, *Ljubinje...*, sl. 55.
[855] M. Wenzel, n. d., T. LXXXIV, sl. 14, 17 i 18.
[856] Š. Bešlagić, *Popovo...*, 33, sl. 53.
[857] M. Wenzel, n. d., T. LXXXVIII, sl. 20.
[858] Lj. Karaman, *O bosanskim srednjovjekovnim stećcima*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 179.
[859] Ch. Schug-Wille, *Bizant i njegov svijet* (prevod s njemačkog), Rijeka 1970, 15.
[860] Takve stele sam 1976. g. zabilježio u Arheološkom muzeju u Akšehiru, u Turskoj, a donio ih je i R. Melul Meridž u svojoj radnji na turskom jeziku „Akšehir turbe ve mezarlari", koja je objavljena u *Turkiyat Madžmusi V*, 1935. god.
[861] K. O. Dorn, *Türkische Grabsteine...*, 80—81.
[862] Moje bilješke na studijskom putovanju u Italiji 1971. g.
[863] M. Salmi, *Romanische Kirchen in der Toskana*, Nürnberg (? g.).
[864] Lj. Karaman, n. d., 179; D. Sergejevski, *Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. VIII, Sarajevo 1953, 131—139.
[865] D. Sergejevski, n. d., 137.
[866] J. Maksimović, *Kameni nadgrobni spomenici*, Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti 19—20, Beograd 1975, 12.
[867] D. Sergejevski, n. d., 137, nap. 28.
[868] J. Maksimović, n. d., 8; V. Đurić, *Umjetnost, Istorija Crne Gore*, knj. II, tom, 2, Titograd 1970, 470.
[869] J. Maksimović, n. d., 13.
[870] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973, 86—98.
[871] A. Benac, *Radimlja...*, 34.
[872] D. Sergejevski, n. d., 131—139.
[873] Isti, *Ludmer...*, 31.
[874] Isti, *Nadgrobni spomenik iz Tekije*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. IX (Arheologija), Sarajevo 1954, 273—274, sl. 1.
[875] A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini...*, 53.
[876] D. Vidović, *Simbolične predstave na stećcima...*, 124.
[877] M. Wenzel, n. d., 308.
[878] V. Đurić, isto tamo.
[879] O. Bihalji-Merin, n. d., str. XI.
[880] Z. Kajmaković, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1971, 151.
[881] M. Vego, *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini...*, 127.

[882] Š. Bešlagić, *Ljubinje...*, 155; Isti, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 49.

[883] Š. Bešlagić — Đ. Basler, *Grborezi*, Sarajevo 1964, 16, T. X, sl. 3.

[884] M. Wenzel, n. d., T. XCIX, sl. 6.

[885] Š. Bešlagić, *Popovo...*, sl. 67. Kod M. Wenzel je ovaj motiv prikazan bez štita i mača — T. XCIX, sl. 2.

[886] M. Wenzel, n. d., T. XCIX, sl. 9 i 12.

[887] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo 1964, br. 47.

[888] Š. Bešlagić, *Boljuni...*, 186—187, sl. 37.

[889] Isti, n. d., sl. 8.

[890] Isti, *Stećci u Brotnjicama...*, 68—70, T. IV, sl. 4.

[891] *Hrvatski glagoljski misal Hrvoja Vukčića, Zagreb, Ljubljana*, Graz 1973, 501.

[892] P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970, T. II, sl. 4, T. III, sl. 5, T. VI, sl. 10 b, T. X, sl. 15 b i T. XII, sl. 16 b.

[893] M. Krleža i saradnici, *Zlato i srebro Zadra i Nina...*, sl. na str. 44—45.

[894] M. Vego, *Ljubuški...*, sl. 77.

[895] M. Wenzel, n. d., T. XCV, sl. 2.

[896] Š. Bešlagić, *Kalinovik...*, 15—17, sl. 8, 9 i 11.

[897] Isti, *Stećci u Brotnjicama...*, sl. 6.

[898] Isti, *Popovo...*, sl. 48.

[899] M. Wenzel, n. d., T. XCIV, sl. 16.

[900] A. Benac, *Radimlja...*, T. XXVI, sl. 55.

[901] M. Wenzel, n. d., T. XCIV, sl. 5.

[902] Š. Bešlagić, *Kalinovik...*, sl. 8.

[903] Isti, *Boljuni...*, 179, sl. 12; M. Wenzel, n. d., T. XCV, sl. 16.

[904] M. Wenzel, n. d., T. XCV, sl. 10.

[905] A. Benac, *Široki Brijeg...*, T. IV, sl. 5 d; M. Wenzel, n. d., T. XCV, sl. 17.

[906] M. Wenzel, n. d., T. XCIV, sl. 5.

[907] Ista, n. d., T. XCIII, sl. 17.

[908] Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju...*, sl. 57; M. Wenzel, n. d., T. XCIV, sl. 17.

[909] Š. Bešlagić, *Kupres...*, sl. 29 a; M. Wenzel, n. d., T. XCIII, sl. 6.

[910] Š. Bešlagić, *Kalinovik...*, sl. 53; M. Wenzel, n. d., T. XCVI, sl. 3.

[911] M. Wenzel, n. d., T. XCV, sl. 2.

[912] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Trebišnjice*, Naše starine VIII, Sarajevo 1962, 23—24, sl. 15; M. Wenzel, n. d., T. XCVI, sl. 15.

[913] M. Wenzel, n. d., T. XCIII, sl. 23 i T. XCIV, sl. 11.

[914] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Neretve*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 203 i 206, sl. 27; Isti, Kalinovik..., 45, sl. 58; M. Wenzel, n. d., T. XCVI, sl. 17 i XCIV, sl. 6.

[915] Š. Bešlagić, *Stećci i nišani u Vojnom muzeju JNA*, Vesnik Vojnog muzeja JNA 6—7, Beograd 1962, sl. 3; Isti, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, sl. 6.

[916] Isti, *Boljuni...*, sl. 12; M. Wenzel, n. d., T. XCV, sl. 16.

[917] Š. Bešlagić, n. d., sl. 18; M. Wenzel, n. d., T. XCVI, sl. 12.

[918] Š. Bešlagić, *Stećci u Gornjem Hrasnu*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, sl. 6; M. Wenzel, n. d., T. LXIX, sl. 18.

[919] Š. Bešlagić, *Nevesinjski stećci...*, sl. 9.

[920] Isti, *Popovo...*, 38, sl. 65.

[921] Isti, *Stećci na Nekuku kod Stoca*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XXI, Beograd 1958, 157—158, sl. 18.

[922] Isti, *Kupres...*, 48, sl. 29 b; M. Wenzel, n. d., T. XCV, sl. 4.

[923] A. Benac, *Radimlja...*, 20—21, sl. 49; M. Wenzel, n. d., T. XCVI, sl. 4.

[924] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Žabljaka*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. 36, Beograd 1973, 121—122, sl. 16.

[925] Na Izložbi etrurske umjetnosti u Parizu 1954. g. vidio sam „relief funeraire" iz VI v. sa predstavom kola žena.

[926] D. Vidović, *Predstave kola na stećcima i njihovo značenje*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. IX (Arheologija), Sarajevo 1954, 278. Vidi na tome mjestu navedenu literaturu.

[927] D. Koco, *L'ornamentation d'un Vase à mesure du Musée Cluny est les stećci bosniaques*, Artibus Asiae XV, Ascona 1952, 195—201, fig. 1.

[928] Sv. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka...*, 4.
[929] B. Fučić, *Istarske freske*, Zagreb 1963, 26—28.
[930] Sv. Radojčić, *Majstori starog srpskog slikarstva*, Beograd 1955, 35; V. Petković, *La peinture Serbe du Moyen-âge*, Beograd 1934, Pl. CXL.
[931] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima...*, 322.
[932] D. Vidović, n. d., 276.
[933] M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje*, Radovi Muzeja grada Zenice, III, Zenica 1973, 322—323; Isti, *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini...*, 130.
[933a] O. Mladenović, *Kolo u južnih Slovena*, Etnografski institut — Posebna izdanja 14, Beograd 1973, 31.
[934] M. Vego, n. d., 130—131.
[935] K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 305.
[935a] Lj. S. Janković, *Igranje za mrtve u Jugoslaviji*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke 36, Novi Sad 1963, 49—52.
[936] L. Zore, *Bosanski grobovi*, Program c. k. Velikog gimnazija u Dubrovniku za šk. god. 1880—1881, Dubrovnik 1881, 11.
[937] Vuk Stefanović-Karadžić, *Život i običaji naroda srpskoga*, Beograd 1957, 146—147.
[938] F. Radić, *Spomenici*, Bosanska vila III, Sarajevo 1888, br. 7, str. 107.
[939] J. Dopuđa, *Narodne igre sa Kupreškog Polja*, Bilten Instituta za proučavanje folklora II, Sarajevo 1953, 165 i 167.
[940] Vuk Stefanović-Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. III, Beograd 1954, 529.
[941] B. Krstić, *Igranje, sviranje i pevanje u narodnim pesmama Južnih Slovena*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XIX, Beograd 1956, 189 i napomena na str. 200.
[942] C. Rihtman, *Čičak Janja, narodni pjevač sa Kupresa*, Bilten Instituta za proučavanje folklora I, Sarajevo 1951, 35.
[943] Iveković i Broz, *Rječnik hrvatskog jezik*, sv. I, Zagreb 1901, 754; *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU*, dio VII, Zagreb 1911—1916, 473.
[944] A. Solovjev, *Oposun*, Prilozi za književnost, jezik i folklor II, Beograd 1922, 265—267.
[945] M. Stojković, *„Oposun", „naoposun" i trokrako „naoposun" kretanje*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, knj. XXVII, Zagreb 1930, 25—42.
[946] S. Trojanović, *Psihološko izražavanje srpskog naroda*, Srpski etnografski zbornik III, Beograd 1935, 102; J. Dopuđa, *Narodne igre s područja Jajca*, Bilten Instituta za proučavanje folklora III, Sarajevo 1955, 6 i 23; P. Ž. Petrović, *Iz naše narodne prošlosti* I—II, Beograd 1959—1960, 7—10.
[947] Š. Bešlagić, *Kupres...*, 185; Isti, *Stećci u Brotnjicama...*, 72—78.
[948] D. Vidović, n. d., 277—278.
[949] A. Benac, *Bogumili i umjetnost na stećcima*, Izraz X, br. 8—9, Sarajevo 1966, 218.
[950] M. Vego, *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini...*, 130.
[951] Lj. Karaman, *O bosanskim srednjovjekovnim stećcima*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 181.
[951a] V. J. Đurić, *Istorija Crne Gore* 2 tom 2, Titograd 1970, 468—475.
[952] Š. Bešlagić, *Kalinovik...*, sl. 58; Isti, *Stećci u dolini Neretve*, Naše starine II, Sarajevo 1954, sl. 27; M. Wenzel, n. d., T. XCVI, sl. 17.
[953] M. Wenzel, n. d., T. CX, sl. 12.
[954] Lj. Karaman, n. d., 181.
[955] M. Wenzel, n. d., T. LXX, sl. 5.
[956] S. Zečević, *Ljeljenovo kolo*, Narodno stvaralaštvo — Folklor 9—10, Beograd, januar—april 1964, 705—707.
[957] G. Wilke, *Kult mjeseca u priči i umjetnosti indogermanskih naroda*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXV, Sarajevo 1913, 545, sl. 60.
[958] Isti, n. d., 544—555.
[959] D. Srejović, *Jelen u našim narodnim običajima*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVIII, Beograd 1955, 231—232.

[960] Š. Kulišić, *Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije I*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. 8, Sarajevo 1973, 202.
[961] D. Rendić-Miočević, *Ilirske predstave Silvana*..., Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. X, Sarajevo 1955 (Arhel.), 33.
[962] N. Ljubinković, *Jelen u bugaršticama*, Narodno stvaralaštvo — Folklor, god. VII, sv. 26—27, Beograd juli—oktobar 1968, 173—177.
[963] L. Katić, *Stećci u Imotskoj Krajini*..., 140, sl. 29.
[964] Š. Bešlagić, *Stećci Duvanjskog polja*, Starinar VII—VIII, N. s., Beograd 1956, 390, sl. 24; A. Benac, *Široki Brijeg*..., T. XVII, sl. 23 b.
[965] Š. Bešlagić *Stećci u Gornjem Hrasnu*..., 103—105, sl. 8; A. Benac, *Široki Brijeg*..., T. IV, sl. 5 c.
[966] V. Ćurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja LV, Sarajevo 1943, 94, sl. 108; M. Wenzel, n. d, T. CXII, sl. 6.
[967] M. Wenzel, n. d., T. XVI, sl. 11 i 14.
[968] M. Vego, *Ljubuški*..., sl. 59.
[969] Š. Bešlagić, *Boljuni*..., sl. 17.
[970] Isti, *Nevesinjski stećci*..., sl. 21.
[971] Isti, *Stećci u Gornjem Hrasnu*..., sl. 7; M. Wenzel, n. d., T. CVII, sl. 2, 4.
[972] M. Wenzel, n. d., T. CXIII, sl. 3.
[973] Š. Bešlagić, n. d., sl. 7 na str. 100; M. Wenzel, n. d., T. CVII, sl. 4.
[974] M. Wenzel, n. d., T. CVII, sl. 3 i T. CXIII, sl. 7; Š. Bešlagić, *Kupres*..., sl. 60.
[975] Š. Bešlagić, *Stećci u Gornjem Hrasnu*..., sl. 5 na str. 105; M. Wenzel, n. d, T. CVII, sl. 8 i 9.
[976] M. Wenzel, n. d., T. CXIII, sl. 9 i 10.
[977] Š. Bešlagić, *Kalinovik*..., sl. 49; M. Wenzel, n. d., T. CXIII, sl. 2.
[978] Š. Bešlagić, n. d., sl. 107; M. Wenzel, n. d., T. CXIII, sl. 6.
[979] Š. Bešlagić, *Popovo*..., sl. 115.
[980] Isti, *Kalinovik*..., sl. 106. Tu je na istoj strani još i scena turnira.
[981] Isti, *Popovo*..., 94; M. Wenzel, n. d., T. CXV, sl. 1.
[982] A. Benac, *Radimlja*..., sl. 60.
[983] M. Wenzel, n. d., T. CXIII, sl. 21.
[984] Š. Bešlagić, *Nevesinjski stećci*..., 116.
[985] Isti, *Boljuni*..., sl. 13.
[986] Isti, *Stećci u Ziemlju*, Starinar XV—XVI, Beograd 1964—1965, sl. 17.
[987] M. Wenzel, n. d., T. XC, sl. 16.
[988] Ista, n. d., T. XVI, sl. 15.
[989] Ista, n. d., T. CX, sl. 8.
[990] Š. Bešlagić, *Kalinovik*..., sl. 57; M. Wenzel, n. d., T. CXII, sl. 10.
[991] M. Vego, *Ljubuški*..., sl. 43; M. Wenzel, n. d., T. CX, sl. 13.
[992] A. Benac, *Široki Brijeg*..., 9, T. V, sl. 7 a i str. 47; M. Wenzel, n. d., T. LXXXVIII, sl. 16.
[993] M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 14 i 15.
[994] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., sl. 57.
[995] Isti, *Ljubinje*..., sl. 37 i 39; M. Wenzel, n. d., T. CX, sl. 2.
[996] M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 21.
[997] Ista, n. d., T. CX, sl. 1.
[998] Š. Bešlagić, *Stećci u Bitunjoj*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, sl. 25.
[999] Isti, *Trnovo*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, sl. 49.
[1000] A. Benac, *Radimlja*..., sl. 54; M. Wenzel, n. d., T. CX, sl. 6.
[1001] M. Wenzel, n. d., T. CX, sl. 7.
[1002] Ista, n. d., T. XC, sl. 6.
[1003] Ista, n. d., T. CX, sl. 4.
[1004] Š. Bešlagić, *Stećci Hodova*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, 124.
[1005] M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 13.
[1006] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 57; M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 12.
[1007] Š. Bešlagić, *Stećci na Duvanjskom Polju*, Starinar VII—VIII, N. s., Beograd 1956, sl. 25 i 32; M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 8 i 9.

[1008] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne...*, sl. 44; M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 16.

[1009] Š. Bešlagić, *Stećci u Gornjem Hrasnu...*, sl. 6; Isti, *Ljubinje...*, sl. 36; M. Wenzel, n. d., T. LXVI, sl. 13. i T. CX, sl. 2.

[1010] M. Wenzel, n. d., T. CIX, sl. 7. U Mirušama kod Bileća postoji scena na kojoj vidimo neku četveronožnu životinju koja napada nenaoružanog čovjeka (Vidi kod M. Wenzel, n. d., T. LXXXIV, sl. 5). Životinja podsjeća na medvjeda, ali još više na vuka, zbog čega je ovdje nisam ni uvrstio.

[1011] J. Challet, *Bogumili i simbolika stećaka*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 28—29.

[1012] D. Srejović, n. d., 232.

[1013] Moje bilješke u Arheološkom muzeju u Atini.

[1014] E. Anati, *La civilisation du Val Camonica*, Arthaud 1960, na više mjesta i slika.

[1015] Sv. Radojčić, *Crkva u Konjuhu*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. 1, Beograd 1952. 163.

[1016] Moje bilješke na studijskom putovanju u Francuskoj 1971. g.

[1017] M. Vego, *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini...*, 128.

[1018] D. Srejović, n. d., 234.

[1019] Moje bilješke iz Pavije. Odljev se nalazi u Muzeju francuskih spomenika u Parizu.

[1020] Moje bilješke na studijskom putovanju u Francuskoj 1971. g.

[1021] Odljev se nalazi u Muzeju francuskih spomenika u Parizu.

[1022] J. Challet, n. d., sl. 13.

[1023] Đ. Basler, *Neke likovne paralele stećcima*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 123—133.

[1023a] Đ. Bošković, *Sur le caractere cultuel des representations de la chasse au cerf au Moyen-age*, Slovenska archeologia XXVI — 1, Bratislava 1978, 29—40, Pl. I—4.

[1024] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1978, sl. 8.

[1025] Sv. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka...*, 5.

[1026] Isti, n. d., 9.

[1027] J. Kovačević, *Nadgrobni natpis i reljef kaznaca Nespine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. XV—XVI (Arheologija), Sarajevo 1961, 319.

[1028] Moje bilješke u Tuluzu i u Barletti 1971 i 1975. g.

[1029] C. Fisković, *O ikonografiji Radovanovog portala...*, 15.

[1030] K. Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, sl. 18.

[1031] M. Vasić, *Preistorijska Vinča, I*, Beograd 1932, sl. 17.

[1032] Sv. Radojčić, *Crkva u Konjuhu...*, 163.

[1032a] Đ. Stratimirović, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, II*, Wien 1894, 327; Đ. Bošković, *O poreklu kompozicije sa predstavom lova na jelene u Lipcima*, Starine Crne Gore III—IV, Cetinje 1965, 13—21.

[1033] Š. Bešlagić, n. d., 29, sl. 32.

[1034] C. Fisković, n. d., 13.

[1035] D. Kečkemet, *Renesansna klesarsko-kiparska djela u Splitu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 7, Split 1953, 61. Spomenik se sada nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu.

[1036] L. Mirković, *Miroslavljevo evanđelje*, SAN, posebna izdanja, knj. CLVI (Arheološki institut, knj. 1), Beograd 1950, s. 31; G. Škrivanić, *Prilozi za proučavanje junačkih igara u srednjovekovnom Dubrovniku, Srbiji i Bosni*, Vesnik Vojnog muzeja JNA 2, Beograd 1955, 179—180.

[1037] A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 10; M. Hoernes, *Alte Gräber in Bosnien und der Herzegowina, Mitteilungen der Anthropologischen Geselschaft in Wien*, XIII, 1883, 169—177.

[1038] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. IV, Sarajevo 1891, 381.

[1039] A. Benac, *Stećci* (Mala istorija umetnosti), Beograd 1967, str. XI; Isti, *Široki Brijeg...*, 40.

[1040] D. Sergejevski, *Slike pokojnika...*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., VIII (Arheologija), Sarajevo 1953, 136; M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje...*, 323.

[1041] A. Solovjev, n. d., 30, 54 i 56.

[1042] Sv. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka...*, 4—5.

[1043] M. Wenzel, n. d., 15 i 397.

[1044] N. Miletić, *Srednjovjekovna skulptura u Bosni,* Treći program Radio Sarajeva III, br. 5, Sarajevo 1974, 304.

[1045] J. Challet, n. d., 28—29.

[1046] Đ. Basler, n. d., 123.

[1047] G. Wild, *Die Darstellung des bogumilischen „Perfectus" auf dem mittelalterlichen Grabdenkmälern (Stećci) Bosniens und der Herzegowina, Balcanica IV,* Beograd 1973, 111—120.

[1048] Đ. Mano-Zisi, *Iskopavanja u Caričinom Gradu...*, 150 i dalje.

[1049] M. Vego, n. d., 122 i 134.

[1050] D. Srejović, n. d., 233—234.

[1051] M. Vego, n. d., 115.

[1052] Sv. Radojčić, n. d., 7—8.

[1053] Zahvaljujem R. Ljubinkoviću na ovome podatku i na odobrenju da ga u ovu svrhu mogu objaviti.

[1054] L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien,* tom III — *Iconographie des Saints,* Paris 1958, 468—470.

[1055] V. Ćurčić, *Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1956, 6.

[1056] M. Wenzel, n. d., T. CV, sl. 2.

[1057] Š. Bešlagić, *Kupres...*, sl. 53 i 53 a; M. Wenzel, n. d., T. CIV, sl. 7.

[1058] M. Wenzel, n. d., T. CIV, sl. 1.

[1059] Ista, n. d., T. XCIX, sl. 18.

[1060] Ista, n. d., T. CIV, sl. 3.

[1061] Ista, n. d., T. CIV, sl. 9.

[1062] Ista, n. d., T. XCII, sl. 10.

[1063] Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju...*, sl. 29 i 30; M. Wenzel, n. d., T. XCV, sl. 29.

[1064] V. Ćurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini...*, sl. 107; M. Wenzel, n. d., T. XCII, sl. 20.

[1065] M. Wenzel. n. d., T. CI, sl. 5.

[1066] Ista, n. d., T. CVI, sl. 2.

[1067] Š. Bešlagić, *Kupres...*, sl. 65.

[1068] M. Wenzel, n. d., T. LXXXII, sl. 1.

[1069] A. Benac, *Radimlja...*, T. XXVIII, sl. 59.

[1070] M. Wenzel, n. d., T. CIV, sl. 10; Š. Bešlagić, *Stećci...*, Sarajevo 1971, 217.

[1071] Š. Bešlagić, *Boljuni...*, 180—181, sl. 16; M. Wenzel, n. d., T. CVI, sl. 9.

[1072] M. Wenzel, n. d., T. CIV, sl. 11.

[1073] Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju...*, 43, sl. 72; M. Wenzel, n. d., T. CVI, sl. 7.

[1074] Š. Bešlagić, *Kupres...*, sl. 17; M. Wenzel, n. d., T. CV, sl. 11.

[1075] M. Wenzel, n. d., T. CVI, sl. 11.

[1076] A. Benac, *Široki Brijeg...*, T. X, str. 48, sl. 11; M. Wenzel, n. d., T. CVI, sl. 4.

[1077] Š. Bešlagić, *Stećci i nišani u Vojnom muzeju JNA,* Vesnik Vojnog muzeja JNA 6—7, Beograd 1962, 44, sl. 3; M. Wenzel, n. d., T. CVI, sl. 10.

[1078] M. Wenzel, n. d., T. CVIII, sl. 3 i 6.

[1079] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne...*, sl. 56; M. Wenzel, n. d., T. CVIII, sl. 2.

[1080] M. Wenzel, n. d., T. CIV, sl. 8.

[1081] Moje bilješke na studijskom putovanju u Italiji 1971. g.

[1082] J. Challet, n. d., 32—34.

[1083] Sv. Radojčić, n. d., 9.

[1084] M. Wenzel, n. d., 365; M. Abramić, *Reljef Dioskura iz Narone,* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIV, Split 1952, 120—126, Pl. VI, sl. 1.

[1085] F. Stare, *Vače, Enciklopedija likovnih umjetnosti IV,* Zagreb 1966, 483.

[1086] I. Zdravković — A. Skovran, *Manastir Zavala,* Naše starine VI, Sarajevo 1959, 54, sl. 11.

[1087] M. Wenzel, n. d., 364; Z. Kajmaković, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1971, 152, sl. 67. Vidi i str. 213, sl. 144—146 i sl. u koloru između str. 224 i 225.

[1088] Š. Bešlagić, *Popovo...*, sl. 93; M. Wenzel, *Some Reliefs outside the Vjetrenica Cave at Zavala*, Starinar N. p. XII, Beograd 1961, 21—34.

[1089] M. Hoernes, *Alte Gräber...*, 169—177.

[1090] J. Asbóth, *Bosnien und Herzegowina*, Wien 1888, 94—118.

[1091] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi...*, 380—381.

[1092] A. Benac, *Stećci* (Mala istorija umetnosti)..., str. XI.

[1093] F. Stele, *Mittelalterliche bildende Kunst in Jugoslavien im Lichter der Ausstellung im Palais Chaillot, Jahrbuch der Östereichischen Byzantischen Gesellschaft* II, Wien 1952, 90.

[1094] A. Solovjev, n. d., 30.

[1095] M. Filipović: *M. Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima*, Godišnjak Društva istoričara BiH XVI, Sarajevo 1965, 290—292.

[1096] V. Đurić, *Umjetnost, Istorija Crne Gore* II, tom 2, Titograd 1970, 471.

[1097] Sv. Radojčić, n. d., 14.

[1098] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima...*, 365.

[1099] M. Vego, *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini...*, 133.

[1100] Đ. Basler, *Orfički elementi u simbolici stećaka...*, 86.

[1101] J. Challet, n. d., 32—34.

[1102] Š. Bešlagić, *Kupres...*, 183—184.

[1103] J. Challet, n. d., 34.

[1104] V. Klaić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882, 244; M. Perojević, *Herceg Ostoja po drugi puta kralj*, Napretkova povijest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 437.

[1105] G. Škrivanić, n. d., 178.

[1106] Isti, n. d., 177.

[1107] Sv. Radojčić, n. d., 9.

[1108] M. Kurelić, *Neka fizička vježbanja naših naroda i njihovo tumačenje u narodnoj epskoj poeziji*, Fiskultura, knj. III, Beograd 1949, 2—4.

[1109] M. Wenzel, n. d., 364, T. CV, sl. 1; Z. Kajmaković, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini...*, 152, sl. 67.

[1110] Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju...*, 27, sl. 27; M. Wenzel, n. d., T. XCI, sl. 6.

[1111] Ista, n. d., T. XXXVII, sl. 9 i T. XCI, sl. 15.

[1112] Ista, n. d., T. XCII, sl. 1, 2 i 6.

[1113] Ista, n. d., T. LXXXV, sl. 10 i 11.

[1114] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Trebišnjice*, Naše starine VIII, Sarajevo 1962, 23, 25, sl. 16.; M. Wenzel, n. d., T. XCIV, sl. 1.

[1115] Isti, *Stećci Hodova...*, sl. 8; M. Wenzel, n. d., T. XCI, sl. 10.

[1116] M. Wenzel, n. d., T. XCI, sl. 13.

[1117] Š. Bešlagić, *Kupres...*, sl. 50 b; M. Wenzel, n. d., T. XCII, sl. 5.

[1118] M. Wenzel, n. d., T. XCII, sl. 9.

[1119] Ista, n. d., T. LXXXVIII, sl. 4.

[1120] Ista, n. d., T. XCV, sl. 7.

[1121] Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju...*, 34—35, sl. 57; M. Wenzel, n. d., T. XCIV, sl. 17.

[1122] M. Wenzel, n. d., T. XCIII, sl. 2.

[1123] Š. Bešlagić, *Stećci na Nekuku kod Stoca...*, 158—160, sl. 6; M. Wenzel, n. d., T. XCVI, sl. 28.

[1124] A. Benac, *Radimlja...*, T. XII, sl. 24; M. Wenzel, n. d., T. LXXXVII, sl. 5.

[1125] Š. Bešlagić, *Kalinovik...*, 38—39, sl. 43; M. Wenzel, n. d., T. LXXXVII, sl. 10.

[1126] M. Wenzel, n. d., T. LXXXII, sl. 2.

[1127] A. Benac, *Široki Brijeg...*, 20, T. XVI, sl. 22 b; M. Wenzel, n. d., T. LXXII, sl. 9.

[1128] M. Wenzel, n. d., T. LXXXVII, sl. 6, T. XC, sl. 19.

[1129] M. Vego, *Ljubuški...*, 26, T. XXIX, sl. 57; M. Wenzel, n. d., T. LXVII, sl. 11.

[1130] M. Wenzel, n. d., T. CI, sl. 2.

[1131] A. Benac, *Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća...*, 67, T. III, sl. 1; M. Wenzel, n. d., T. C, sl. 2, T. XI, sl. 7.

[1132] Š. Bešlagić, *Ljubinje*..., 117—118, sl. 4; M. Wenzel, n. d., T. C, sl. 4.
[1133] M. Wenzel, n. d., T. LXXXVII, sl. 2.
[1134] Ista, n. d., T. LXXXVIII, sl. 24.
[1135] Š. Bešlagić, n. d., 120, sl. 8; M. Wenzel, n. d., T. LXXII, sl. 14.
[1136] Š. Bešlagić, *Stećci na Nekuku kod Stoca*..., 165; M. Wenzel, n. d., T. LXXXII, sl. 5.
[1137] Š. Bešlagić, *Ljubinje*..., 121, sl. 9; M. Wenzel, n. d., T. LXXIV, sl. 8.
[1138] Š. Bešlagić, n. d., 136, sl. 40; M. Wenzel, n. d., T. LXXXII, sl. 8.
[1139] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., 46, sl. 54; M. Wenzel, n. d., T. LXXXV, sl. 13.
[1140] M. Wenzel, n. d., T. LXXII, sl. 7.
[1141] Ista, n. d., T. LXXII, sl. 11.
[1142] Š. Bešlagić, *Kalinovik*..., 52—54, sl. 73; M. Wenzel, n. d., T. LXXXVII, sl. 8.
[1143] Ista, n. d., T. CVIII, sl. 4, 5.
[1144] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., 48—49, sl. 57; M. Wenzel, n. d., T. CVIII, sl. 1.
[1145] Š. Bešlagić, *Kalinovik*..., 16, sl. 10; M. Wenzel, n. d., T. CVI, sl. 6.
[1146] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Trebišnjice*..., 23, 25, sl. 16; M. Wenzel, n. d., T. LXXXIV, sl. 5.
[1147] M. Wenzel, n. d., T. LXXI, sl. 3.
[1148] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., 76—77, sl. 101; M. Wenzel, n. d., T. LXXII, sl. 6.
[1149] Š. Bešlagić, n. d., 46, sl. 54; M. Wenzel, n. d., T. LXXV, sl. 13.
[1150] Š. Bešlagić, n. d., 79, sl. 107.
[1151] Isti, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959, sl. 61.
[1152] M. Wenzel, n. d., T. LXXII, sl. 4.
[1153] A. Benac, *Radimlja*..., 23, T. XXVIII, sl. 59; M. Wenzel, n. d., T. XI, sl. 2.
[1154] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., 46—47, sl. 54; M. Wenzel, n. d., T. LXXXV, sl. 13.
[1155] Š. Bešlagić, *Naknadna zapažanja na nekropoli stećaka u Boljunima*, Starinar XXII — 1971, N. s., Beograd 1974, 177—178, sl. 1 i 2.
[1156] Isti, *Stećci centralne Bosne*..., 50, sl. 59; M. Wenzel, n. d., T. XIII, sl. 13.
[1157] M. Karanović, *Grobna crkva grafički izražena na bosanskom srednjovjekovnom spomeniku* (brošurica br. 11 edicije „Novosti iz bosansko-hercegovačkog muzeja"), Sarajevo 1934, 22.
[1158] Š. Bešlagić, *Stećci, katološko-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 272.
[1159] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*..., 55—57.
[1160] Ista, n. d., T. XIII, sl. 12.
[1161] Ista, n. d., T. XIV, sl. 11 i 16.
[1162] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Neretve*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 189, sl. 7; M. Wenzel, n. d., T. XVI, sl. 18.
[1162a] Š. Bešlagić, *Popovo*..., sl. 41.
[1163] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., 64, sl. 82.
[1164] M. Wenzel, n. d., T. XVII, sl. 4 i 6.
[1165] Ista, n. d., T. XVII, sl. 14.
[1166] Ista, n. d., T. XVI, sl. 10 i 19, T. XVII, sl. 5.
[1167] Ista, n. d., T. XVIII, sl. 8 i T. XX, sl. 13.
[1168] Ista, n. d., T. XX, sl. 10 i T. XXI, sl. 2.
[1169] Ista, n. d., T. XIX, sl. 14.
[1170] Ista, n. d., T. XX, sl. 12 i 16, T. XXII, sl. 4 i 15, T. XII, sl. 15.
[1171] Ista, n. d., T. XIV, sl. 6.
[1172] Ista, n. d., T. XIII, sl. 1 i 4.
[1173] Ista, n. d., T. XIII, sl. 10.
[1174] Š. Bešlagić, *Popovo*..., sl. 101 i 101 a; M. Wenzel, n. d., T. XIII, sl. 5.
[1175] M. Wenzel, n. d., T. XIII, sl. 13.
[1176] Ista, n. d., T. XII, sl. 7.
[1177] Š. Bešlagić, *Stećci na Duvanjskom Polju*, Starinar VII—VIII, Beograd 1956, 384, sl. 12; M. Wenzel, n. d., T. XII, sl. 11.
[1178] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., sl. 106.
[1179] C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1961, 55.

[1180] *Enciklopedija likovnih umjetnosti* IV, 593.
[1181] C. Cecchelli, *Zara, catalogo delle cose d'arte e di antichita,* Roma 1932, sl. na str. 188 i 189.
[1182] Lj. Karaman, *O putovima bizantskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana,* Starohrvatska prosvjeta, sv. 6, Zagreb 1958, 71, sl. 14; C. Cecchelli, n. d., 48—49, sl. na str. 49.
[1183] C. Cecchelli, n. d., 80—81, sa fotosom.
[1184] *Enciklopedija likovnih umjetnosti* III, Zagreb 1964, sl. na str. 230.
[1185] C. Cecchelli, n. d., sl. na str. 135.
[1186] C. Fisković, n. d., 159.
[1187] C. Fisković, n. d., 159; C. Cecchelli, n. d., sl. na str. 195 i 198.
[1188] C. Fisković, n. d., 157.
[1189] C. Cecchelli, n. d., sl. na str. 112—115.
[1190] V. Đurić, n. d., 470.
[1191] J. Maksimović, *Kameni nadgrobni spomenici,* Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti 19—20, Beograd 1975—1976, 14—15.
[1192] M. Hoernes, Alte Gräber . . ., 169.
[1193] J. Asbóth, n. d., 104.
[1194] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi . . .,* 378.
[1195] I. Renđeo, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici — stećci,* Bibliografija i građa za umjetnost i srodne struke VIII, Zagreb 1953, 58 (izdato kao rukopis).
[1196] A. Benac, *Radimlja . . .,* 29; Isti, *Stećci (Mala istorija umetnosti),* Beograd 1962, str. XX—XXI; D. Sergejevski, *Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikišću . . .,* 22.
[1197] Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost,* Sarajevo 1971, 31.
[1198] P. Ž. Petrović, *Motiv arkada i stolova na stećcima,* Starinar, N. s. VII—VIII, Beograd 1956—1957, 196—205.
[1199] Lj. Karaman, *Vijesti Društva konzervatorskih radnika Hrvatske* VIII, br. 2, Zagreb 1959.
[1200] C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi . . .,* 156—160.
[1201] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima . . .,* 55.
[1202] A. Benac, *Olovo,* Beograd 1951, 46, T. XXXIV, sl. 52 a i crtež na T. XL.
[1203] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 46—47, sl. 54; M. Wenzel, n. d., T. LXXXV, sl. 13.
[1204] M. Wenzel, n. d., T. XII, sl. 9.
[1205] Materijal još nije objavljen.
[1206] D. Sergejevski, *Ludmer,* Sarajevo 1952, 23, T. VII, sl. 15.
[1207] A. Benac, n. d., sl. 18 a i 18 b.
[1208] Š. Bešlagić, *Stećci okoline Kladnja,* Naše starine XII, Sarajevo 1969, 161, sl. 16.
[1209] A. Benac, *Olovo . . .,* sl. 49 a.
[1210] Isti, n. d., sl. 14.
[1211] M. Wenzel, n. d., T. II, sl. 17.
[1212] D. Sergejevski, *Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću . . .,* 13, sl. 14—16 i 19.
[1213] Š. Bešlagić, *Stećci u Gornjem Hrasnu . . .,* 14.
[1214] V. Đurić, *Umjetnost, Istorija Crne Gore . . .,* 497.
[1215] A. Benac, n. d., 62—68.
[1216] Vl. Skarić, *Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova,* Glasnik Zemaljskog muzeja XL, sv. II, Sarajevo 1928, 141.
[1217] J. Strzygowski, *O razvitku starohrvatske umjetnosti,* Zagreb 1927, 91 i dalje.
[1218] M. Filipović, *Glasinac,* Srpski etnografski zbornik, knj. LX, Beograd 1950, 229.
[1219] A. Benac, na istome mjestu.
[1220] Š. Bešlagić, *Ljubinje . . .,* 157; Isti, *Popovo . . .,* 79.
[1221] C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi . . .,* 149.
[1222] Lj. Karaman, *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva,* Zagreb 1963, 79.
[1223] J. Maksimović, *Orijentalni elementi i datiranje korskih klupa splitske katedrale,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 15, Split 1963, 11—14.

[1224] M. Ćorović-Ljubinković, *Srednjovekovni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije*, Beograd 1965, 72—81; P. Momirović, *Ikonografija duboreznih vrata manastira Slepča*, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 6, Novi Sad 1970, 55—69.

[1225] P. Momirović, n. d., na istom mjestu; V. Han, *Prilog datiranju slepčanskih i treskavačkih rezbarenih vrata*, Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti, knj. 6—7, Beograd 1960—1961, 77—85.

[1226] M. Ćorović-Ljubinković, n. d., 81, 85—86.

[1227] P. Momirović, n. d., 66.

[1228] M. Ćorović-Ljubinković, n. d., 78.

[1229] A. Benac, *Olovo*..., 68.

[1230] Isti, n. d., sl. 2 a, 52 a i dr.; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*..., sl. 18 i 19.

[1231] Š. Bešlagić, *Stećci u dolini Neretve*..., sl. 1.

[1232] Isti, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici — stećci* (u dolini Trebišnjice), Naše starine VIII, Sarajevo 1962, 22, sl. 9.

[1233] A. Benac, *Radimlja*..., T. XXX, sl. 63.

[1234] Š. Bešlagić, *Stećci u Ziemlju*, Starinar, N. s., XV—XVI, Beograd 1964—1965, 279, sl. 5.

[1235] Isti, Popovo..., sl. 10.

[1236] Isti, n. d., sl. 69.

[1237] M. Wenzel, n. d., T. XXXV, sl. 2.

[1238] Š. Bešlagić, *Stećci u Raškoj Gori*, Naše starine III, Sarajevo 1956, 256, sl. 2; M. Wenzel, n. d., T. LXXXVIII, sl. 10.

[1239] M. Vego, *Ljubuški*, Sarajevo 1954, T. IV, sl. 7 i T. V, sl. 14.

[1240] Š. Bešlagić, *Stećci Hodova*..., 141—142, sl. 40.

[1241] Isti, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, sl. 17.

[1242] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* II, Sarajevo 1954, br. 13.

[1243] Š. Bešlagić, *Stećci u Bitunjoj*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, sl. 21, 22 i 24.

[1244] *Enciklopedija likovnih umjetnosti* III, Zagreb 1964, 638.

[1245] M. Wenzel, n. d., 129.

[1246] D. Sergejevski, n. d., 19.

[1247] L. Katić, n. d., 160; D. Sergejevski, *Ludmer*..., 31.

[1248] V. Ćurčić, *Zanimljivi pabirci iz narodne medicine*, Gajret br. 6, Sarajevo 1933, 127—129 (Vidi i Napredak, Sarajevo 1933, 143—144).

[1249] A. Benac, *Radimlja*..., 33.

[1250] D. Sergejevski, *Ludmer*..., 31.

[1251] L. Katić, n. d., 160.

[1252] M. Vego, *Historija Broćna*, Sarajevo 1961, 101.

[1253] Š. Bešlagić, *Stećci u Bitunjoj*..., 99; Isti, *Kalinovik*..., 93.

[1254] V. Palavestra — M. Petrić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi*, Radovi Naučnog društva BiH XXIV (Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 8), Sarajevo 1964, 164—165, T. II, sl. 2 i 3, T. VI, sl. 1—4.

[1255] F. K. Azzola, *Mittelalterliche Scheibenkreuz-Grabsteine in Stadt und Kreis Büdingen*, Büdinger Geschichtsblätter, Band VII, 1970—1971, 11—28, Abb. 6, 15, 29, 30, 42 i 43.

[1255a] D. Sergejevski, *Japodske urne*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. IV—V, Sarajevo 1950, 66, sl. 9.

[1256] Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, sl. 28 i 89.

[1257] Isti, *Stećci u Ziemlju*..., 284, sl. 20; Isti, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici — stećci* (u dolini Trebišnjice)... 19, sl. 5.

[1258] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Šibenika*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I, Zagreb 1975, 180, sl. 1.

[1259] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, 23, T. XXI, sl. 30.

[1260] Isti, n. d., 45—46, T. XXX, sl. 48 i T. V, sl. 6.

[1261] M. Vego, *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini*, „Most" 17—18, Mostar 1978, 132.

3 — NATPISI STEĆAKA

Uz oblike i ukrase, natpisi predstavljaju najkarakterističniji i najznačajniji faktor naučne i umjetničke vrijednosti stećaka. Sami po sebi, oni su odavno skrenuli pažnju naših i stranih naučnih radnika i ostalih kulturnih građana i sve donedavna su bili, a i danas predstavljaju, predmet istraživanja.

1 — EVIDENTIRANJE I PROUČAVANJE

Najstarije zabilješke i podatke o natpisima stećaka nalazimo u putopisu Benedikta Kuripešića iz 1530. godine. Poslanstvo austrijskog cara Ferdinanda I turskom sultanu Sulejmanu II, u čijem je sastavu, kao tumač latinskog jezika, bio Slovenac Kuripešić, na putu kroz Bosnu, zaustavilo se u selu Lađevini (Vlađevini) kod Rogatice da pregleda nekropolu sa ogromnim stećcima. Tom prilikom je Kuripešić zabilježio i dva natpisa „na srpskom jeziku i srpskim pismenima", od kojih se jedan odnosio na vojvodu Vlatka Vlađevića, a drugi na njegovog vjernog vlastelina vojvodu Miotoša (obadva stećka se danas nalaze u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu). Bez obzira što su ovi natpisi tada vrlo pogrešno pročitani (zapravo je to bila slaba rekonstrukcija narodnog predanja), Kuripešićeva informacija ima istorijsku vrijednost.[1]

Slijedeće vijesti i podaci o natpisima stećaka potječu tek iz druge polovine XVIII v., ali nije isključeno da podaci postoje i iz ranijeg perioda, koji još nisu ustanovljeni, a možda ih je bilo pa su se izgubili. Osamdesetih godina XVIII v. Talijan Alberto Fortis je proputovao neke krajeve Dalmacije i Hercegovine i u svom putopisu ostavio nam je zabilješke o nekoliko lokaliteta stećaka. Rekao je da su ga u okolini Trebižata privukli natpisi koje, međutim, zbog močvarnog tla nije uspio da pregleda.[2]

Među starije istraživače stećaka spada i pruski konzul u Sarajevu Otto Blau, koji je pred kraj turske vladavine proputovao Bosnom i Hercegovinom i u svom putopisu saopštio i dva natpisa iz okoline Stoca.[3]

U periodu austrougarske vladavine u Bosni proučavanju stećaka se posvećivalo dosta pažnje. I interesovanje stranaca za ove spomenike naglo je poraslo, a među njima su: austrijski vojni ljekar dr F. Luschan,[4] bečki arheolog dr Moritz Hoernes,[5] mađarski rudarski inženjer Götting,[6] mađarski istoričar Johan von Asbóth,[7] ruski putopisac Pavle Rovinski[8] i francuski putopisac E. De Sainte Marie.[9] Pišući o stećcima iz raznih krajeva, oni su ponešto rekli i o natpisima. Konstantin Jireček je jednu svoju studiju posvetio natpisu Radače Čihorić, iz Veličana kod Trebinja.[10]

Gotovo za sve navedene strane istraživače može se reći da su stećke vrlo slabo upoznali, zbog čega su njihova zapažanja uglavnom pogrešna, pogotovo kada se odnose na natpise.

Mnogo je više domaćih naučnih radnika koji su se zanimali za natpise stećaka. Među najstarije spadaju bosanski franjevac i književnik fra Martin Nedić[11] i hrvatski književnik i istoričar Ivan Kukuljević-Sakcinski.[12] Odmah iza njih dolazi hercegovački franjevac i pisac fra

Petar Bakula.[13] Neke natpise su objavili i sarajevski mitropolit Sava Kosanović,[14] zatim Miloš Milojević,[15] Milan Đ. Milićević,[16] Ljubomir Kovačević,[17] Šime Ljubić[18] i Mihajlo Valtrović.[19] Među najstarije bi se mogao ubrojati i Vid Vuletić-Vukasović, koji je o natpisima stećaka još najviše pisao, objavivši tridesetak priloga u *Viestniku hrvatskog arkeologičkog družtva* i nekim drugim časopisima u razdoblju između 1881 i 1896. g.[20]

Osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu i pokretanjem njegovog godišnjaka *Glasnika Zemaljskog muzeja,* nastupilo je razdoblje nešto šireg i kvalitetnijeg rada na evidentiranju i proučavanju natpisa. Gotovo su svi poslovi bili vezani za ličnost Ćire Truhelke, tadašnjeg kustosa a kasnije direktora Zemaljskog muzeja. Ne samo da je bio inicijator i organizator akcija koje su se na to odnosile, nego je lično najviše terena pregledao, crtao i fotografisao natpise, pravio odljeve u gipsu, a onda te natpise proučavao. U svojim radovima, štampanim najviše u *Glasniku Zemaljskog muzeja* između 1889. i 1896. g., objavio je preko 100 natpisa. Zapažen mu je, npr., rad *Starobosanski natpisi,* objavljen u *Glasniku Zemaljskog muzeja* 1895. g.[21] Posebnu studiju je posvetio pismu natpisa stećaka, nazvavši ga *bosančicom.*[22] U tome vremenu svoje radove o natpisima objavljuju: Luko Zore,[23] Ljubomir Stojanović,[24] Kosta Hörmann,[25] Matija Bijelić,[26] Petar Kaer[27] i Alija Ćatić.[28] I naš ugledni slavista Vatroslav Jagić je jednu svoju radnju posvetio natpisima stećaka.[29]

Prva dva decenija XX v. u obradi stećaka, kao i njihovih natpisa, vladala je stagnacija. Iznimne aktivnosti nisu bile od nekog značaja.

Jedan od razloga što se javlja više istraživača natpisa u drugoj polovini prošloga vijeka svakako je bio u blagonaklonosti tadašnjih naših časopisa, prvenstveno *Viestnika hrvatskog arkeologičkog družtva, Slovinca, lista za knjigu umjetnosti i obrtnost, Arkiva za povjesnicu jugoslavensku, Stărina* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i *Starinara* Arheološkog društva u Beogradu, da objavljuju njihove izvještaje, članke i radove. Mislim da je to jedan vid odraza opštih kulturnih kretanja i stremljenja karakterističnih za doba ilirizma i romantizma u našim krajevima. Treba, međutim, reći da su poslovi uglavnom bili slabo organizovani i nesistematski. U prepisivanju i čitanju natpisa griješilo se dosta. I sam Ćiro Truhelka je dosta griješio, iako treba priznati da je njegov doprinos u tome pogledu najobimniji i najvredniji.

U staroj Jugoslaviji je bilo samo povremenih aktivnosti. Tada se pojavljuju doprinosi Vladimira Ćorovića,[30] Milenka Filipovića,[31] Đorđa Stratimirovića,[32] A. Martinovića,[33] Vladislava Skarića,[34] Đoke Mazalića,[35] Vejsila Ćurčića[36] i Pere Slijepčevića.[37]

Na ovome mjestu potrebno je navesti i jedan svojevrstan poduhvat. Ljubomir Stojanović je godinama skupljao stare ćirilske zapise i natpise na knjigama, ikonama, freskama, crkvama i nadgrobnim spomenicima. Za sakupljanje grobnih natpisa služio se raznim izvorima i literaturom, te saradnjom znatnog broja ljudi sa terena koji su bili vješti tim poslovima. Nakon dugogodišnjeg napornog rada objavio je 6 knjiga zbornika *Stari srpski zapisi i natpisi,* koje je počelo 1902, a završilo se 1926. g. U knjizi III objavio je 201 i u knjizi VI 27 nadgrobnih natpisa, pretežno se stećaka, ali i sa vremenski kasnijih nadgrobnih spomenika. Ova

zbirka natpisa bila je od velike koristi mnogim naučnim radnicima, a i danas ima svoju veliku naučnu vrijednost.[38]

Vrijeme od oslobođenja zemlje 1945. g. do danas možemo smatrati periodom organizovanog i sistematskog naučnog istraživanja natpisa. Najprije nastojanjem Zemaljskog muzeja, a potom i Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, pristupilo se planskom evidentiranju i proučavanju stećaka, a uz to i evidentiranju i proučavanju natpisa. Dugogodišnjom akcijom Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine oko terenskog popisa stećaka i njihovih natpisa rukovodio je Šefik Bešlagić. U međuvremenu se došlo do saznanja da su natpisi na terenu u veoma teškom tehničkom stanju, zatim da u njihovoj dosadašnjoj naučnoj obradi ima dosta propusta i netačnosti, te da je njihovo objavljivanje rastureno po raznim časopisima, pa da bi, zbog njihove velike naučne i umjetničke vrijednosti, trebalo organizovati posebnu akciju koja bi što prije ostvarila uvid u pravo stanje na terenu, revidirala dosadašnja čitanja, otkrila i pročitala nove primjerke i pripremila kritičko izdanje svih natpisa u vidu zbornika. Toga se prihvatio Zemaljski muzej u Sarajevu. U tu svrhu je formirana stručna ekipa koja je pod rukovodstvom Marka Vega, počevši od 1957. g., obišla teren, napravila fotose, u mnogo slučajeva i gipsane odljeve, a potom pripremila Zbornik koji je u 4 toma, kao izdanje Zemaljskog muzeja, objavljen u vremenu od 1962. do 1970. g.[39] Zbornik je obuhvatio i dotle pristigle materijale opšte akcije popisa stećaka koji su se odnosili na natpise. Ne računajući ostale epigrafske natpise koji su tim zbornikom obuhvaćeni (ćiriličke, glagoljske i latinske), tu je zastupljeno ukupno 267 natpisa stećaka. O svim tim natpisima je data transliteracija i transkripcija, njihov sadržaj je preveden na francuski jezik, navedeni su bibliografski podaci i izvori, a priloženi su i fotosi ili crteži natpisa. Tom akcijom Zemaljskog muzeja obuhvaćeni su samo natpisi teritorija današnje Bosne i Hercegovine. Proširenjem opšte akcije Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine na područja susjednih republika, došli smo i do natpisa koji su nađeni u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, pa se može reći da je na taj način posao oko evidentiranja natpisa stećaka u potpunosti obavljen.

Najveći broj do sada nepoznatih natpisa pronašli su Marko Vego,[40] a potom Šefik Bešlagić.[41] Bilo je i drugih obrađivača stećaka koji su otkrili i objavili poneki natpis, tako npr.: Alojz Benac,[42] Đoko Mazalić,[43] Mirjana Ćorović-Ljubinković,[44] Drago Vidović,[45] Zdravko Kajmaković,[46] Angela Horvat,[47] Pavao Anđelić,[48] Jovan Ivović,[49] Leontije Pavlović,[50] Dušan Glumac[51] i Radomir Stanić.[52] Neki od objavljenih natpisa su bili predmet studija i rasprava. Ističem takve radove Marka Vega,[53] Jovana Vukovića,[54] Jovana Kovačevića,[55] Aleksandra Solovjeva[56] i Pave Anđelić.[57] Posebnom paleografskom studijom zadužila nas je Gordana Tomović,[58] a posredno, putem studija stare bosanske ćirilice uopšte, Gregor Čremošnik,[59] Vladimir Mošin,[60] Maja Miletić,[61] Petar Đorđić[62] i Tomislav Raukar.[63] Ovome treba dodati i sintetičan naučni rad Đorđa Sp. Radojičića[64] i obimnu radnju o stećcima Ivana Renđea, u kojoj je na pregledan način donio i 164 natpisa sa stećaka, koji su prije 1945. g. već bili na raznim mjestima objavljeni.[65] Smatram da treba navesti i zanimljivo djelo nedavno preminulog istaknutog bosanskohercegovačkog pjesnika

Maka Dizdara. U vrlo zapaženoj knjizi *Stari bosanski tekstovi* Dizdar je sa puno truda, smisla i nadahnuća izvršio izbor jezički najzanimljivijih natpisa stećaka (uz izbor tekstova srednjovjekovnih povelja i rukopisa) i obavio njihovu književnoestetsku analizu i valorizaciju. Djelo ima ne samo književnu nego i naučnu vrijednost.[66]

Iako su poslovi oko evidentiranja natpisa stećaka obavljeni dosta solidno i savjesno, ipak je poneki natpis još ostao neotkriven. Tako je u međuvremenu Š. Bešlagić pronašao jedan natpis u okolini Gradačca[67] i jedan u Perastu,[68] dr V. Palavestra jedan u okolini Foče[69] i R. Stanić nekoliko natpisa na području bivšeg Novopazarskog Sandžaka,[70] a nedavno je Brana Belić pronašao jedan natpis u okolini Teslića,[71] te dr Z. Kajmaković dva natpisa u okolini Foče.[71a]

2 — BROJNO STANJE

Po završetku opšte sistematske akcije evidentiranja stećaka 1969. g. utvrđeno je brojno stanje primjeraka sa natpisima, koje je publicirano 1971. g.[72] Kako je u međuvremenu bilo naknadnih akcija evidentiranja stećaka, i to kako na teritoriji Bosne i Hercegovine tako i na susjednim republičkim područjima, a u vezi s tim i pronalaženja dotle nepoznatih natpisa, od kojih neki još nisu publicirani, potrebno je a i moguće da u ovome momentu pružimo maksimalno tačne i kompletne podatke:

Na teritoriji Bosne i Hercegovine do prije 10 godina bila su 323 natpisa, u međuvremenu su pronađena još 3, tako da ih sada u svemu ima 326.

Na teritoriji Hrvatske je bilo 13, u međuvremenu ih je nađeno još 9, pa njihov ukupan broj danas iznosi 22.

U Crnoj Gori je bilo 12, nađeno je 6, tako da ih danas ima ukupno 18.

U Srbiji je ranije bilo 15, u međuvremenu su otkrivena 3, što znači da danas tamo postoji 18 natpisa.

Prema tome, umjesto 363, koliko je ranije iznosio ukupan broj natpisa na stećcima u Jugoslaviji, danas imamo u svemu 384 natpisa.

Danas je i ukupan broj stećaka izmijenjen; on je sa 66.478 povećan na 69.356.[73] Procentualna zastupljenost natpisa u odnosu na današnji ukupan broj stećaka iznosi 0,55% Taj procenat se samo ponešto izmijenio u republičkim relacijama. Tako on u Hrvatskoj sada iznosi 0,49%, u Crnoj Gori 0,59%, u Srbiji 0,8%, a u Bosni i Hercegovini 0,55%.

I što se rasprostiranja natpisa tiče, ostalo je približno isto stanje kao i prije 10 godina. U Bosni i Hercegovini ima najviše natpisa. U tome okviru Hercegovina je dva puta bogatija od Bosne, a na njenom području se brojem natpisa naročito ističu krajevi oko Trebinja, Bileće, Gacka i Stoca. Relativno, najviše natpisa okupljenih na jednome lokalitetu imaju Boljuni kod Stoca — 19 primjeraka. U Bosni, relativno, najviše natpisa ima oko Lopara, a vodeći lokalitet u tome pogledu su Piperi. U Hrvatskoj natpisa ima najviše u okolini Dubrovnika, u Srbiji u oko-

lini Malog Zvornika i Raške, a u Crnoj Gori u okolini Nikšića, tačnije u Banjanima, kraju između Nikšića i Bileće.

Vjerovatno bi bio zanimljiv podatak o osnovnim oblicima stećaka koji su korišteni za klesanje natpisa. To nije moguće sasvim tačno ustanoviti, nego samo približno. Od 267 natpisa na teritoriji Bosne i Hercegovine, koji su ušli u Vegin *Zbornik natpisa*, najviše ih je klesano na pločama — 89 primjeraka, zatim na sanducima — 71, na sljemenjacima — 57, na krstačama — 34 i na stubovima — 16.[74]

3 — PISMO I JEZIK

Prije svega, potrebno je reći da su natpisi stećaka pisani na narodnom jeziku starom bosanskom ćirilicom, odnosno bosančicom, kako to pismo još neki nazivaju. Ne postoji nijedan natpis na stećku koji je napisan glagoljicom, latinicom ili nekim drugim pismom, niti da je na latinskom, talijanskom ili nekom drugom jeziku. U Bihaću je, doduše, evidentirano 9 nadgrobnih ploča (u Fethiji džamiji, nekadašnjoj crkvi sv. Ante), na kojima su natpisi na latinskom jeziku, koji se pretežno odnose na hrvatske plemiće iz XVI v.,[75] ali takvih nadgrobnih ploča ima mnogo u Hrvatskoj, istih ili sličnih onima iz Italije i drugih zemalja zapadne Evrope, koje ne smatramo stećcima. Osim toga, u Rogoznici kod Šibenika postoji nadgrobna ploča na kojoj je uklesan danas nečitljiv natpis gotičkim slovima na latinskom jeziku, iz XV v.,[76] a u Vlašićima na otoku Pagu ploča sa glagoljskim natpisom iz XV v.,[77] ali ni te ploče ne možemo svrstati u stećke. U najnovije vrijeme su u bivšoj dvorskoj kapeli na Bobovcu nađene 3 oštećene nadgrobne ploče, sa likovima i insignijama bosanskih kraljeva s kraja XIV i iz prve polovine XV v.,[78] na kojima su ustanovljeni latinski natpisi, ali te ploče, karakteristične za razdoblje kasne gotike u srednjoj Evropi, također ne možemo svrstati u stećke. Dodajmo još i to da je Nikola Bjelovučić, pišući o Pelješcu 1921. g. naveo da su nekada kod crkve Gospe od Lužana u Stonskom polju bile 3 ploče sa natpisima latinicom u kojima se spominju imena Radivoja Vučetića, Radovana Humkovića i Radovana Pribinića, ali je, mislim, ovaj podatak prilično nesiguran, barem što se samoga pisma tiče.[79]

Natpisi stećaka su, dakle, pisani isključivo ćirilicom, što je veoma važna činjenica.

a — *O nazivu pisma*

Nije nam poznato kako se u svoje vrijeme nazivalo pismo kojim su pisani srednjovjekovni bosanski knjiški i epigrafski spomenici. Naprijed sam već naveo da ga je 1530. g. putopisac Kuripešić nazvao „srpskim pismom". Tragajući za najstarijim nazivima, M. Hadžijahić je pronašao nekoliko dragocjenih podataka. Još 1530. g. susreće se naziv *bosansko pismo.* Godine 1668 i 1672. za to pismo upotrijebljen je naziv *bosanički alfabet.* A. Fortis je u svom putopisu iz XVIII v. govorio o *bosanskoj staroj azbuci,* a F. Jukić je 1842. g. to pismo nazvao *bosanskim.* A. Stojačković je, međutim, 1847. g. ustao protiv toga naziva.[79a]

O nazivu pisma naših natpisa u užem smislu riječi mišljenja ne samo da nisu usaglašena nego se može reći da u tome pogledu faktično postoji velika raznolikost. Po nekima je to *srpska ćirilica,* koja se proširila i na Bosnu, neki je zovu *hrvatskom,* odnosno *hrvatsko-bosanskom,* zatim *bosansko-dalmatinskom* ili *zapadnom ćirilicom,* a naziva se i *starobosanskom,* odnosno *bosanskom ćirilicom,* a onda i *bosančicom.*

Stariji hrvatski naučni radnici su ovo pismo različito nazivali. Ivan Brčić ga zove imenom *bosanska azbuka,*[80] smatrajući da se razlikuje od ćirilice po slovima *b, v, đ,* i *č.* Ivan Kukuljević je upotrebljavao ime *hrvatsko-bosanska ćirilica,*[81] Vatroslav Jagić *bosansko-dalmatinska ćirilica* (kasnije je on brzopis u Poljicama XVI—XVIII v. nazvao *zapadnom ćirilicom*),[82] a Franjo Rački *bosanska ćirilica.*[83] Naziv, *bosančica* se prvi put susreće kod F. Kurelca 1861. g., a naziv *bosanica* kod S. Zlatovića 1888. g.[83a]

Ćiro Truhelka je ovo pismo nazvao *bosančicom* i pokušao da taj naziv obrazloži. Smatrao je da bosančica ima ne samo svoje specifičnosti u odnosu na srpsku ćirilicu nego i posebno epigrafsko pismo, koje je postalo i razvilo se nezavisno od srpske ćirilice. On je, osim toga, bio uvjeren da je lapidarna bosančica bila osnov za razvoj bosančice kojom su pisani drugi tekstovi — povelje, ugovori, kronike, statuti, pisma itd.[84] Njega je slijedio Mate Tentor, koji je pod nazivom bosančica podrazumijevao cjelokupnu bosansko-humsku srednjovjekovnu ćirilsku pismenost.[85] Da bi dokazao da se radi o sasvim novom pismu, on je naveo više njenih paleografskih i jezičkih osobitosti, među kojima je istakao nove oblike slova *č, v* i *z,* ikavski govor i, naročito, povezanost sa katoličanstvom. Pišući o književnim nastojanjima u srednjovjekovnoj Bosni, Vladimir Vrana je rekao da se ćirilsko pismo proširilo u Bosnu i u Hrvatsku, izmijenivši se u ponečem, koje on naziva *hrvatskom ćirilicom.*[86] Rekao je da je najstariji hrvatski ćirilski rukopis ugovor Kulina bana s Dubrovnikom 1189. g. Slično Vrani, mislili su i neki drugi hrvatski naučnici. Tako, npr., Benedikta Zelić, pišući o razvitku brzopisa u Dalmaciji, najprije je smatrala da je bosančica *hrvatsko nacionalno pismo, hrvatska ćirilica,* za koju je rekla da se ispoljavala i na bosanskim stećcima, a nešto kasnije je pokušala i da u nauci već odbačenu hipotezu Truhelke i Tentora o postanku bosančice neposredno iz grčkog pisma, a ne posredno iz crkvene ćirilice, ponovno oživi.[87] Zvonimir Kulundžić smatra da je u Bosni nastala posebna varijanta ćirilice, „specifično pismo Bosne", koje on naziva *bosančicom ili hrvatskom ćirilicom.*[87a] I u udžbenicima o hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti su svi natpisi bosanskohercegovačkih stećaka uvršteni u hrvatsku epigrafiku.[88] Vladimir Mošin je dobro uočio specifičnosti ćirilice u dalmatinsko-hrvatskom području i prihvatio termin *bosančica,* kao već ustaljen, ali je to pismo uklopio u opšti razvitak južnoslovenske ćirilice.[89] Pišući o razvitku bosanske ćirilske minuskule, posebno o njenom teritorijalnom širenju u Dalmaciju od XV v. dalje, T. Raukar je pledirao za termine *zapadno ćirilsko područje* i *zapadna ćirilica.* U svojoj studiji *O problemu bosančice* on je nešto kasnije usvojio termin *bosančica* samo za zapadno-ćirilski brzopis XVI—XVIII v. i za ćirilsko pismo štampanih knjiga na zapadu, tretirajući to sve dijelom zapadne ćirilice, ali je bio protiv toga naziva za čitavu bosansko-humsku ćirilsku pismenost. Za pismo natpisa stećaka on je predložio naziv *lapidarna bosanska ćirilica.*[90]

Srpski naučni radnici su bosansku ćirilicu gotovo odreda vezali za srpski narod i smatrali *srpskim ćirilskim pismom.* Vuk Karadžić ju je smatrao dijelom srpske pismenosti.[91] Ljubomir Stojanović je sve natpise stećaka uvrstio u svoju poznatu zbirku starih srpskih zapisa i natpisa.[92] Petar Kolendić je, ne pominjući Truhelku ni druge autore, bio protiv upotrebe naziva *bosančica* i *bosansko-hrvatska ćirilica,* tvrdeći da je to samo *srpsko pismo.*[93] Među poznatim savremenim srpskim naučnim radnicima Petar Đorđić u svom djelu o istoriji srpske ćirilice smatra bosančicu varijantom srpske ćirilice, ali ističe i obrazlaže i njezine posebne odlike.[94]

A. Belić je rekao da je u Bosni od poluustavnih i brzopisnih slova stvorena stilizovana azbuka koja se naziva *bosančicom.*[93a]

Truhelkino mišljenje o bosančici, posebno ono o epigrafskom pismu kao starijem od pisma rukopisa, ozbiljno je kritikovao Gr. Čremošnik.[95] Na Truhelkino mišljenje o bosančici kao posebnom pismu dali su ozbiljne prigovore i M. Rešetar[96] i S. Ćirković.[97] Truhelkinu koncepciju o samostalnom razvoju bosančice, nezavisno od srpske ćirilice, oštro je napao Brana Nedeljković, tvrdeći „da ničega nema što bi pismo iz Bosne izdvajalo od ostalih ćirilskih pisama".[98] Nedeljković je južnoslovensku ćirilicu isključivo vezao za srpski narod, što mu je prigovorio Aleksandar Mladenović, ali je i on na svoj način osporio posebne odlike bosanske ćirilice.[99]

Interesantno je napomenuti kako se u starijoj literaturi o stećcima i njihovim natpisima, naročito u radovima koji su objavljivani u *Glasniku Zemaljskog muzeja* u Sarajevu iz pera Ć. Truhelke i K. Hörmanna, stećci počesto nazivaju starobosanskim spomenicima, a njihovi natpisi starobosanskim. A kada je K. Hörmann na XI Arheološkom kongresu u Kijevu 1899. g. podnio referat o stećcima, onda su mu ruski arheolozi prigovorili zbog takvog naziva, zato što su u njemu vidjeli spontanu želju Austro-Ugarske da Bosnu i Hercegovinu ogradi od srpskog svijeta.[100]

Treba reći da je Vladimir Ćorović za ovo pismo upotrebljavao naziv *bosanska ćirilica.*[101] Iz srednje generacije bosanskohercegovačkih naučnih radnika koji su se povremeno bavili istraživanjem natpisa stećaka spomenimo Vladislava Skarića, koji se suprotstavio nazivu bosančica.[102]

Savremeni bosanskohercegovački naučni radnici koji proučavaju stećke i natpise na njima, najčešće ovo pismo nazivaju *starom bosanskom ćirilicom* ili *bosančicom.* U nedavno objavljenom djelu o pismenosti u Bosni i Hercegovini Vojislav Bogićević je upotrijebio termin *bosanska ćirilica,*[103] a prof. Herta Kuna, koja kao lingvistički stručnjak proučava stare bosanske rukopise, ovu staru bosansku ćirilicu naziva *bosančicom.*[104]

Gotovo sve ove kontraverzne i važnije razlike o nazivu i obilježjima stare bosanske ćirilice uspješno je prikazao i podvrgao kritici T. Raukar u svom referatu koji je podnio na Simpozijumu „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", održanom u Zenici 1973. g. Doduše,

on je najviše pažnje tada posvetio dalmatinskoj ćirilici XVI—XVIII v., ali je, povezujući tu ćirilicu sa bosansko-humskom pismenosti XIV—XV v., upravo uslovljavajući je time, dosta pažnje posvetio obilježjima te kasnosrednjovjekovne bosansko-humske ćirilice, a u tome okviru i epigrafskim spomenicima.[105]

Općenito se može reći da je danas prevladalo mišljenje da knjiško, kancelarijsko i epigrafsko pismo stare Bosne nije nastalo nezavisno i da nije nikakvo posebno i samostalno pismo, nego da je samo varijanta južnoslavenske ćirilice sa izvjesnim osobenostima koje, po mome mišljenju, kada se radi o epigrafici, dozvoljavaju i opravdavaju naziv *bosanska epigrafska ćirilica*, a donekle i naziv *bosančica*. Prvi naziv ima puno naučno opravdanje, pa bi ga od sada trebalo prvenstveno i upotrebljavati. Izvjesno opravdanje ima i drugi naziv, koji je, osim toga, praktičan za upotrebu i što u postojećim uslovima na svoj način pomiruje isključivosti navedenih nacionalnih naziva.

***

U nauci se smatra da je ćirilsko pismo nastalo krajem IX ili početkom X v. negdje na teritoriji današnje Makedonije ili Bugarske. Misli se da je njegov autor episkop Kliment Ohridski, učenik slovenskog apostola sv. Ćirila, osnivača slovenske pismenosti. Najveći broj slova preuzet je iz grčkog uncijalnog pisma, a za specifične slovenske glasove stvorena su nova slova, uglavnom po uzoru na glagoljicu. Ubrzo potom ćirilicu su uveli gotovo svi slovenski narodi, prilagođavajući je prema svojim uslovima i potrebama. Malo prije ćirilice pojavila se glagoljica, koju je, međutim, ćirilica ubrzo potisnula, tako da se glagoljica u Bugarskoj zadržala samo do X v., u Makedoniji do XII v., dok se u Hrvatskoj, i to sjeverno od Splita, održala sve do XIX v.[106] Najprije je stvorena takozvana crkvena ćirilica na staroslovenskom jeziku, sa 38 slova. Tokom vremena, pod utjecajem živih narodnih govora, došlo je do stvaranja pojedinih slovenskih nacionalnih azbuka. Stara (staroslovenska) ćirilica u početku je imala uglavnom kvadratni, a kasnije pravougaoni oblik slova. Ćirilica srpske recenzije obično se dijeli na *ustav* (najstariji način pisanja, kasnije samo pismo svečanih crkvenih knjiga) i *poluustav* (koji se razvio iz ustava kada se pored crkvenih knjiga javio i književni rad), te *brzopis* (neki ga nazivaju *kurzivom)*, koji se javlja u XIII v. kao posebno kancelarijsko pismo, tzv. *kancelarijska minuskula)*. Poluustav je postepeno istisnuo ustav iz liturgijskih knjiga.[107] Zaslugom Petra I Velikog, u Rusiji je početkom XVIII v. reformirana stara crkvena ćirilica u tzv. *građansku azbuku*, koju su uglavnom prihvatili i ostali slovenski narodi, ali je u pojedinim zemljama i dalje prilagođavana nastalim potrebama. Tako je kod nas Vuk Karadžić 1818. g., izbacivši 12 nepotrebnih slova građanske azbuke i dodavši 6 novih znakova, stvorio srpsku azbuku od 30 slova.[108]

Po Beliću, ćirilica je Srbima došla već u X v., ali je tek u XII v. u svjetovnim spomenicima (poveljama i pismima) dobila svoj definitivan karakter. Iz Srbije i Makedonije je u XII v. prenesena u Bosnu, Zahumlje i Travuniju, a potom i u srednju Dalmaciju i u Dubrovnik.[109]

U staroj bosanskoj ćirilici su neka slova stare slovenske ćirilice izbačena kao nepotrebna, a za neke glasove, za koje u crkvenoj ćirilici nije bilo znakova, uvedena su nova slova. Za to pismo je općenito karakteristična arhaičnost oblika slova i pravopis u kojem se osjeća utjecaj latinsko-talijanskog pravopisa.

Prema oblicima, veličini, povezanosti i izgledu slova, stara bosanska ćirilica se dijeli na četiri tipa: *ustav, poluustav, brzopis* i *kurziv*. Kod ustava su slova relativno velika, pisana pažljivo i pravilno, obično uspravno, jednakih visina i širina, sa jednakim razmacima, tako da djeluju lijepo i svečano. Po pravilu, takva slova zauzimaju prostor između dvije zamišljene paralelne crte. Kod poluustava je ta pravilnost nešto poremećena; neka slova su duža prema dolje ili prema gore, a nisu više ni sasvim jednako široka, ni jednako razmaknuta. Pojavljuje se i po nekoliko vrsta jednog te istog slova. Narušen je estetski izgled kompozicije. U brzopisu su neka slova sasvim uproštena, postoji velika raznolikost u slovima. Teži se bržem pisanju, ali se, ipak, vodi računa da čitava kompozicija ne djeluje ružno. U kurzivu su slova svake riječi međusobno povezana. Proces razvoja je išao od ustava, koji nalazimo na najstarijim pisanim spomenicima iz XII—XIII v., preko poluustava, koji se javlja već na početku XIII v., i brzopisa, koji je oformljen u XIV v., do kurziva, čiji početak pada u XV v. Treba reći da kurziv nije nikada u cjelini prodro u srednjovjekovnu bosansku ćirilicu.[110]

Prema Đorđiću, osnovna grafijska karakteristika bosanske ustavne ćirilice sastoji se u upotrebi đerva, slova koje je već u XIII v. gotovo sasvim nestalo u srpskoj ćirilici. Uz to se ističe velika ograničenost upotrebe ligature, ꙗ ,umjesto čega se u bosanskim rukopisima najviše koristi ѣ, sa glasovnom vrijednošću *ja* i ograničenost upotrebe tzv. *nadrednih znakova*. Osim toga, bosanski rukopisi se općenito razlikuju od rukopisa raškog područja i po tome što su njihova slova više kvadratnog, a raška više pravougaonog oblika.[111] Prema istom autoru, glavne odlike bosanske knjiške ćirilice XIII do XV v. sastoje se u zadržavanju oblika slova koji su u raškim rukopisima već u XIII v. uveliko zamijenjeni novim. Tako slovo *v* ima povezane i jednako velike petljice slovo *o* nije okruglo, nego elipsasto, a u ligaturi Ю još i ne dopire do gornje linije prostora, *č* ima simetričan gornji račvasti dio, kod slova *c* i *št* uspravna crta, koja se od donje linije reda spušta u donji međuprostor, po pravilu je tanka, odnosno postepeno se sužava prema dolje, kod slova *jat* pored novije i češće varijante sa visokim stablom, još se susreće i prvobitni oblik sa niskim stablom.

Bosanski brzopis je nastao za vrijeme vladavine kralja Tvrtka I (1353—1391), i to pred samo njegovo krunisanje, iako je nešto ranije već bio poznat u Humu. Taj brzopis je imao osobine raškog brzopisa — upotrebljavana su, npr., i slova ꙗ ѥ, koja su vrlo karakteristična za Rašku pisarsku školu, zatim slovo V, ali se ono nije dugo održalo. Ligature su se više upotrebljavale u Humu nego u Bosni.[112]

Pisari bosanskih vladara i oblasnih gospodara, po pravilu, nisu upotrebljavali slovo ї ni slovo ъ.[113] Uz osnovno obilježje bosanskog brzopisa — izbjegavanje ligatura ꙗ i ѥ, postoje i druga, manja ili veća od-

Sl. 184. — Slova Nikoljskog evanđelja imaju mnogo karakteristika bosanske ustavne ćirilice.

stupanja od savremenog i starijeg raškog brzopisa, ali u tome pogledu nije bilo ni potpune jedinstvenosti, a ni prave dosljednosti među bosanskim pisarima. Osim toga, pojavljuju se različiti oblici slova, a nastaju i sasvim nova slova.

Štampani tekstovi bosanskih ćirilskih spomenika najprije su imali slova crkvene ćirilice, zatim su slova *v* i *t* zamijenjena njihovim brzopisnim tipovima (□, ш), a poslije su i za druga slova uzeti oblici koji su potom preneseni i na natpise stećaka.[114]

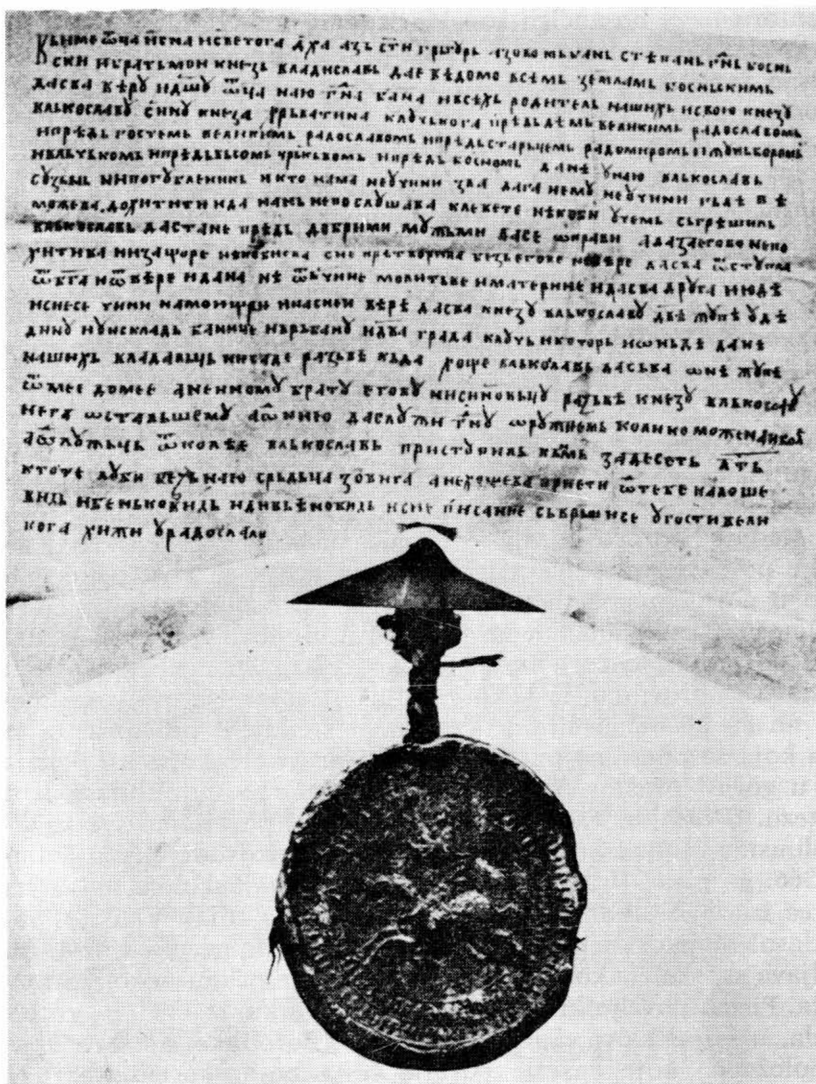
Po Tentoru je za bosančicu karakteristično, između ostaloga, slovo *ć* u značenju glasa *đ*, za koje se u srpskoj ćirilici, po staroslovenskom, najprije pisao znak *št*, a kasnije *k* i *t*. Kao sasvim nove oblike slova bosančice on je naveo *č*, *v* i *z*.[115]

Vrana je bosanske tekstove crkvenog sadržaja podijelio u dvije skupine — starije, iz XII i XIII v. i mlađe, iz XIV i XV v. Za starije je rekao da su pisani krupnim i nagnutim poluustavom, crkvenoslovenskim jezikom, ali s utjecajem živog narodnog jezika. Ti tekstovi nemaju akcenata iznad samoglasnika, u njima se osjeća sklonost prema ligaturama, a rastavljanje riječi je mehaničko. Mlađi tekstovi su pisani lijepim, sitnim i uskim ustavom, sa čestim oblicima živog govornog jezika.[116]

Evo i nekih zapažanja Gr. Čremošnika koja se odnose na važnije bosanske povelje.

U povelji Kulina bana iz 1189. g. dijak Radoje upotrebljava ustav, ali sa mnogo elemenata buduće minuskule. Slovo *u* je pisano brzo i u novom obliku, kombinovanom iz *O* i na njega nasađenom ižicom. Slovo *a* je još u srednjem prostoru, ali je njegova uspravna crta iskrivljena u luk i dolje povijena udesno. Drugi dio slova *k* već je postao luk, ali sa kukicom u gornjem početnom dijelu (ІC). Od osobitosti pisma ove povelje Čremošnik ističe znak ћ za glas *đ*, zatim slovo *č* u obliku čaše (Y), što će postati tipično za bosansku kancelarijsku ćirilicu. Povelju bana Ninoslava Dubrovniku, iz 1232. g., dijak Desoje piše ustavom (majuskulom), ali sa neobično sitnim slovima u srednjem prostoru, osim nekih slova koja se ponešto spuštaju u donji prostor i slova ѣ i ȣ koja se protežu u gornji prostor. I on, kao i Radoje, već upotrebljava *u* u jednom potezu. U ostalim važnijim Ninoslavljevim poveljama sve se više ide u poluustav.[117] Ćirilsku povelju bana Tvrtka vojvodi Vukcu Hrvatiniću, iz 1366. g., pisar Draževslav piše izrazitom majuskulom, ali neka slova mu već izlaze iz srednjeg prostora, npr. *r* i *u*. Dijak Vladoje, poznati prvoklasni majstor, u povelji kralja Tvrtka I Dubrovniku, iz 1378. g., upotrebljava srpske znakove Ю i Ѥ i neka slova piše u nekoliko različitih oblika. Pismo povelje kralja Dabiše Dubrovniku, iz 1393. g., gruba je minuskula, u kojoj slova *d* i *z* imaju neobične oblike, a slovo *b* je već blizu položenog koje kasnije postaje česta bosanska pojava.[118] U povelji istoga kralja braći Semkovićima, iz 1395. g., koju je pisao dijak Tomaš Lušac tipičnom minuskulom, korišteno je kvadratno *v*, zatim *k* sa polukružnim drugim dijelom i *t* sa tri vertikalne crte.[119]

Đ. Sp. Radojičić je istakao da eventualna pojava ꙑ umjesto ѣ u starijim bosanskim tekstovima govori o pisaru sa istoka, zatim da u bosanskim spomenicima od XIV v. umjesto ѣ dolazi H (iže). Isti autor kaže da su tokom vremena neka slova mijenjala svoje oblike. Tako je slovo *v* vremenom dobilo četvrtast oblik. Slovo *ž* pisano je na više načina — krajem XIV v. je sa kosim linijama koje su napisane jednim potezom i obrazuju petlju na desnoj strani, u prvoj polovini XV v. piše se sa tri poteza, ali srednja crta dolazi samo do sjecišta kosih, zbog čega prema gore idu samo dva kraka (ж). Slovo *z* sve do početka XV v. ima obrnut oblik (S), slovo *i* ima poprečnu crtu horizontalnu, koja postepeno postaje kosa, slovo *t* od kraja XIII v. piše se sa tri vertikalne crte. Najstariji oblik slova *č* je u vidu čaše, u XIII v. je tipično račvasto (V), a u XIV v. se javlja i ч. Od ranijih slova O i y stvara se ligatura ȣ.[120]

Sl. 185. Povelja bana Stjepana II Kotromanića knezu Vukosavu Hrvatiniću oko god. 1323.

Raspravljajući o nekim pitanjima razvoja bosančice, T. Raukar je, između ostaloga, istakao da je bosanska kancelarija Tvrtka I preuzela diplomsku minuskulu srpske kancelarije, ali da se u XV v. odvija „proces morfološkog raspadanja diplomske minuskule", pa se u bosansku kancelariju u početku toga vijeka ponovno vraća ustav bosanskog tipa, a sredinom vijeka, za vrijeme kralja Tomaša, u bosansku kancelariju se ponovno uvodi „autohtona bosanska diplomska minuskula".[121]

Po I. Brčiću karakteristična slova bosančice su *b, v, č* i *d,*[122] po J. Hammu *b, v, g, d, k, n, p, t, č* i *u,*[123] a po ruskom paleografu J. F. Karskiju to su slova *b, d, ž, n* i *g*. Kao dalje osobitosti bosančice Karskij je naveo poseban znak ƛ za glas *ć*, karakterističan oblik slova *u*, zatim uglasto *v*, slovo *t* sa tri noge, te slovo *št*, čija je srednja spuštena crta pomaknuta udesno. U štampanoj bosančici on je istakao zasebna karakteristična slova *d, v, b* i *ž*, koja se po svom obliku znatno razlikuju od obične štampane ćirilice.[123]

B. Zelić je istakla da su sva slova iz staroslovenske azbuke, koja nisu odgovarala glasovnom sistemu hrvatskog jezika, izbačena u azbuci bosančice, osim mekog poluglasa koji se zadržao do XVI v. Zasebni znakovi za dvoglase *ju* i *št*, odnosno *šč*, zadržavaju se u dalmatinskoj bosančici i duže, tako *ju* do kraja XVII, a *št* sve do XIX v., „ali se uporedo s njim odnosne glasovne skupine pišu i sa dva odgovarajuća slova". Ona je također istakla da slovo *jat* u starijim tekstovima bosančice ima značenje sloga *ja*, „a od XV v. ima isključivo značenje glasa *j*, koji nije imao svoga znaka u starocrkvenslovenskoj azbuci, a uz to služi i kao ortografski znak za palatalizaciju suglasnika *l* i *n*".[124]

I T. Raukar je istakao grafijske specifičnosti ćirilskih spomenika bosansko-humskog područja: upotrebu slova Е i Ѣ za glasovne skupine *je* i *ja*, te upotrebu slova *đerv* za označavanje glasova *đ* i *ć*. U bosanskim rukopisima se osjeća „težnja prema jednostavnijim oblicima i grafiji, te snažan prodor čistog narodnog govora", kako kaže ovaj autor. Pri tome je istakao da bosanski rukopisi ne poznaju nadredne oznake za akcente. Od specifičnih ustavnih oblika slova, istakao je Р koje ima trouglast i četverouglast trbuh. Osim toga, on je ustanovio da ne postoje ligature ꙗ i ѥ, nema pisanja skupine *ja* znakom Ѣ i upotrebe slova ꙉ. U jezičkom pogledu te rukopise karakterizira živ narodni govor i pretežno ikavski izgovor. Cjelokupna bosansko-humska ćirilska pismenost kasnog srednjeg vijeka, po mišljenju ovoga autora, „odlikuje se zajedničkim morfološkim, grafijskim i jezičnim osobitostima", u čemu ne treba vidjeti izoliranost i zatvorenost kulture srednjovjekovne Bosne, nego naprotiv — izraz njezine snage.[125]

Sve navedene osobitosti se uglavnom odnose na knjiške i kancelarijske tekstove, ali sam ih ipak ovdje izložio da bi se kasnije vidjelo koliko one imaju zajedničkoga sa epigrafskim spomenicima, odnosno od kolikog je to utjecaja bilo na paleografske osobine natpisa stećaka.

Do sada je bilo vrlo malo publiciranih stručnih radova koji se odnose na tretiranje pitanja epigrafske bosančice, ili na same natpise stećaka. Ipak, doprinos Truhelke u nešto starijoj literaturi, zatim M. Vega, Vl. Ćorovića, J. Vukovića, J. Kovačevića, P. Anđelića, A. Benca, Z. Kajmakovića, Š. Bešlagića, T. Raukara i G. Tomović u novijoj literaturi, omogućuju nam utvrđivanje najvažnijih i najizrazitijih paleografskih osobina natpisa stećaka.

Najstariji ćirilski epigrafski spomenik u Bosni i Hercegovini je Humačka ploča, koja, prema rezultatima proučavanja M. Vega, potječe iz X ili XI vijeka.[125a] Među najstarije bosanske epigrafske spomenike spada i nedavno pronađeni natpis u Podbrežju kod Zenice koji se odnosi na gradnju crkve-mauzoleja Građeše, velikog sudije Kulina bana.[125b]

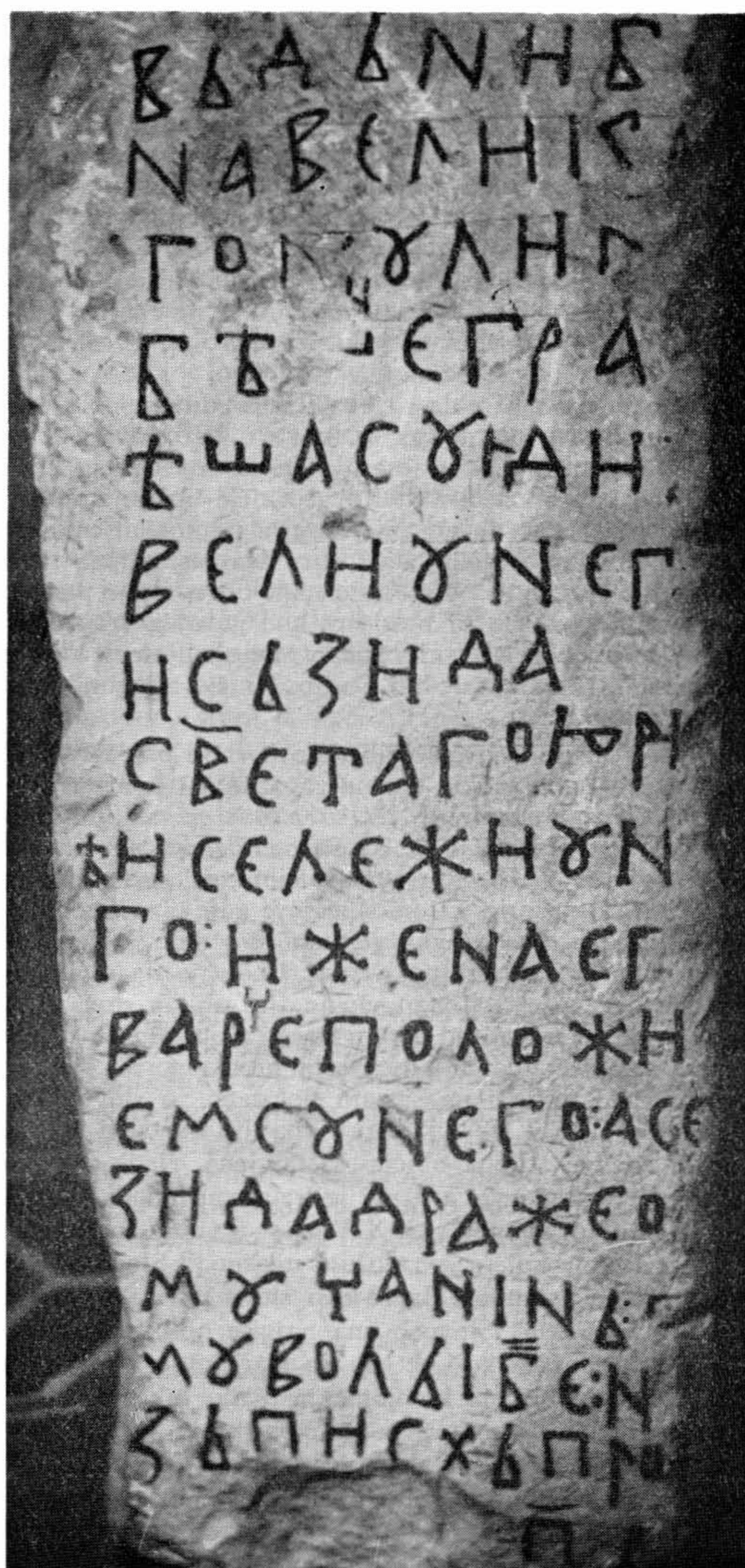
Još prije 90 godina V. Jagić je objavio kratak članak o natpisima stećaka sa svrhom da se od tada pravilnije usmjeri i obavlja rad oko njihovog evidentiranja i proučavanja. Tom prilikom on je, na osnovu pregleda i razmatranja nekih dotle objavljenih natpisa, formulirao i neka svoja zapažanja o osobinama tih natpisa, pa je, s obzirom na to što se radi o vrlo uglednom slavisti, korisno da ih ovdje navedem. Prije svega, on je rekao da su ti natpisi većinom pisani ikavski, da je to čisti narodni jezik, a pravopis da je bosanski. Zatim je rekao da se slovo Ѣ upotrebljava u značenju srpskoga ꙗ, a da uz drugo samoglasno slovo

Sl. 186. — Humačka ploča iz okoline Ljubuškog.

to ѣ znači *j*, npr. u riječi своѣwн. Kako nema ꙗ, tako u tim natpisima nema ni ѥ već se umjesto toga piše є npr. воєвода. I slovo ю se rijetko upotrebljuje, i to najčešće na početku riječi, ili poslije samoglasnog slova; obično se piše ꙋ. Kaže da je u bosanskoj ćirilici važno i slovo ꙉ, „ono je isprva značilo *đ*, a u XIV v. ga počeše pisati za današnje *ć*". Nema slova ы, već se svugdje piše prema izgovoru и (синь umjesto crkvenoga сынь). Jagić je uočio da se na kraju riječi koje se završavaju suglasnikom redovito piše meki poluglas. Ovo slovo je on ponekad zapazio i u sredini riječi, pa je rekao da tu pojavu ne zna da objasni. Po svom sadržaju svi ovi natpisi su mu izgledali kao da su proizvod jedne epigrafske škole. Konstatovao je da oni obično počinju riječima сє, сиє, асє лєжи. Uočio je i natpise koji počinju sa здє лєжить ili здѣ почиваєть, pa za njih veli da su crkveno-pravoslavni. Natpisi su obično napisani u prvom licu, pa u vezi s tim, navodi primjere, kao ovaj: молꙋ вас нє настꙋпаитє на мє ѣ сам биль...[126]

Evo najvažnijih uočavanja i saopštavanja dosadašnjih istraživača koja se odnose na osnovna grafijska obilježja i karakteristike natpisa stećaka:

Sl. 187. — Natpis na dovratku crkve-mauzoleja Građeše, velikog sudije Kulina bana, iz Podbrežja kod Zenice (sada u Muzeju grada Zenice).

Ć. Truhelka je natpise stećaka tretirao bosanskom epigrafikom, koja je bila osnov za razvoj kurzivne bosančice. Ukazujući na posebnosti bosančice, naveo je, između ostaloga, da ona nema srpskih slova za *đ, f, dž, ć* i *šč*, da nema ni nazala, ni labijala, da su neki znakovi slova sasvim drugačiji od ćirilskih (*c, č*), da neka slova imaju više svojih varijanti znakova (*ć, ž, d, z, r, o*). Kao karakteristična slova bosančice naveo je *k, c, v, ž*. Naveo je i razlike koje postoje u kraticama i ligaturama. Dao je i tablicu lapidarnih slova u njihovom razvoju kroz XIV i XV v. U riječima ikavskog izgovora nekih natpisa Truhelka je vidio pripadnost „hrvatskoj jezičnoj grupi", a slučajeve upotrebe ijekavštine objašnjavao je tuđim pisarom ili tuđim utjecajem.[127]

Pišući o Grdovom natpisu, Vl. Ćorović je rekao da su slova toga natpisa vrlo slična onima na Kulinovoj ploči, naročito uglasti tvrdi znak, neobično *z*, a onda i slovo *i* sa srednjom položenom crtom, da se *jat* upotrebljava i za ѣ i za ꙗ, kao i u Miroslavljevom evanđelju, da se znak є upotrebljava umjesto ѥ, te da se za glas *i* koristi krstić — +.[128]

Kod istoga natpisa J. Kovačević je uočio, između ostaloga, da se slovo *n* piše sa srednjom izvijenom a ne kosom crtom, da kod slova *k* luk pri dnu ima kvačicu, da *v* ima dva rastavljena trbuha, da se slovo *d* piše kao trougao sa dvije vrlo male crtice dolje prije krajeva, te da se ѣ sastoji od trougla sa krstićem kod gornjeg vrha. Kovačević je rekao da mu je taj natpis veoma sličan Miroslavljevom ktitorskom natpisu u Bijelom Polju i da zajedno s njim i s Povaljskim sa Brača čini jednu stilsku grupu.[129]

M. Vego je u više svojih radova vršio paleografske analize natpisa stećaka i o tome pružio brojna zapažanja i konstatacije. Tako je u dosta slučajeva konstatovao da su natpisi pisani majuskulom, i to pretežno oblom. Ustanovio je da se meki poluglas često koristi na kraju riječi koje se završavaju suglasnicima, ali i da ima takvih riječi bez toga znaka. Upozorio je i na slučajeve gdje je meki poluglas upotrijebljen umjesto slova *a* za oznaku genitiva singulara.[130] Ponekad je trbuh toga znaka napisan na obratnoj strani. Uočio je da se tvrdi poluglas nalazi samo u dva natpisa. Ustanovio je više oblika slova *b*, između ostalih i takvo koje se sastoji od uspravnog pravougaonika kojemu je od sredine gornje stranice dodata kraća crta prema gore koja se pri kraju lomi udesno. Naišao je i na sasvim položeno to slovo (Arapi), za koje je rekao da spada u XV v. Slovo *v* ima dva osnovna oblika. Prvi, relativno stariji, sa dva trbuha obično sastavljena, rjeđe rastavljena, ne desnoj strani vertikalne crte, a drugi je, relativno mlađi, — počinje da se upotrebljava od druge polovine XIV v., — u vidu kvadrata, ponekad sa vodoravnim crtama koje se produžuju udesno.[131] Slovo *e* je vrlo rijetko uglasto. Vego je ustanovio da se ovo slovo u više slučajeva koristi u značenju glasa *j* i *je*. Slovo *ž* ima najviše oblika. Najčešći je onaj sa tri prekrštena štapića koji se smatra starijim, ali koji se upotrebljava i u XV v. Drugi oblik je kombinacija dvaju lukova sa vertikalnom crtom između njih ili sa vodoravnom crtom preko njih. Ostali oblici su rjeđi, kao dva koso prekrštena štapića, ili kao luk prema dolje sa vertikalnom crtom od sredine dolje.[132] Slovo *k* se piše najčešće sa prvom vertikalnom i drugom manje ili više povijenom crtom, ali ga ima, i to nerijetko, i u vidu dviju lučno povijenih linija, a onda i sa drugim dijelom

u obliku ugla, pa i sa obadva dijela u obliku ugla. Ovi uglasti oblici su izgleda mlađi. Slovo *l* se uglavnom javlja u dva vida — kao znak za ugao prema dolje i takav znak sa crticom na vrhu, što je mnogo rjeđi slučaj. Slovo *m* je u osnovi kao latinsko. Ako su mu crte kose na jednu i drugu stranu, smatra se relativno starijim. Rjeđa su slova sa crticama na vrhovima vertikalnih poteza. I slovo *n* se javlja uglavnom u dva oblika — pravilno i kao tri sastavljena komada štapića, kao izlomljena linija. Ponekad se ovaj drugi oblik sastoji od jedne duže vertikalne i dviju pod pravim uglom izlomljenih i naslonjenih linija.[133] Slovo *o* ima također svoja dva oblika — ili je to kružnica (ponekad elipsa), ili je grčko omega. Izgleda da se javljaju uporedo. Slovo *r* je najčešće pisano tako da mu se zaobljeni trbuh nalazi na gornjem dijelu vertikalne crte, sa desne strane. Taj trbuh je ponekad uglast, ponekad se i vertikalna crta nešto povija, a vrlo je rijedak slučaj da se to slovo sastoji od kružnice nasađene na štap.[134] M. Vego je slovo *s* zabilježio kao manje ili više povijen luk sa otvorom udesno, ili kao njegove rijetke varijante u obliku tupog ugla ili sa tri stranice pravougaonika. Slovo *t* je obično latinsko ili se sastoji od tri vertikalne crte jednake visine, spojene horizontalnom crtom. Izgleda da je ovo drugo nešto mlađe, iako se obadva uglavnom javljaju istodobno. Tipično bosansko epigrafsko *ć* je prekriženo stablo koje se od sredine dolje račva. Nekada je taj donji dio polukružan, a ponekad sasvim uglast, a ima i vrlo rijetkih slučajeva da vertikalni dio nije prekrižen nego se završava vodoravnom crtom. Ponekad to slovo ima ulogu slova *đ*, npr. u riječi тȣѣни. Slovo *u* na stećcima najčešće vidimo kao dvije kose prekrižene linije koje se u donjem dijelu spajaju u krug ili elipsu, ali i u trougao. Ponekad su završeci tih kosih linija nešto malo povijeni. Ima slučajeva kada je to slovo sastavljeno od kružnice i ižice na njoj, a koji put kod najstarijih natpisa ono je kombinovano od slova *O* i 8.[135] Slovo h se javlja u jednom osnovnom obliku — kao dva koso prekrižena štapića koja su ponekad u gornjim završecima nešto povijena. Slovo *c* je kao ćirilsko štampano *č*, ali je nekada taj gornji uglasti dio nešto zaobljen, a ponekad je donji dio druge vertikalne crte produžen koso lijevo. Najčešće *č* je u obliku gore okrenute račve. Ponekad je račva nasađena na štapić, a koji put je pretvorena u čašku. Slovo *š* je kao veliko štampano ćirilsko takvo slovo, obrnuto *t*. Ponekad vodoravna spojnica prelazi vertikalne strane. Slovo щ nije često, ali ga ipak ima u značenju *št* i *šč* (бацина, помоцию). Jat se piše obično sa okruglastim ili trouglastim trbuhom, dosta visokim stablom, sa prečkom koja se pri krajevima malo povija ili lomi prema dolje. Iznimno se to slovo piše kao krug na kome je krstić. Upotrebljava se u nekoliko značenja: kao *j* (npr. ѣȣналса), kao *ja* (npr. днѣсь) i kao *i* (npr. ісаталѣна).[136]

U više svojih radova dao sam svoje paleografske opaske. Ovdje se iznose one koje na neki način dopunjavaju naprijed navedene Vegine opaske.

Ustanovio sam da je velika većina natpisa stećaka pisana ustavom i poluustavom, ali da ima i takvih čija su slova čisti brzopis, kao npr. u Jelaškama,[137] ili su napisana slovima koja su na prelazu u brzopis. Uz čestu pojavu mekog poluglasa na krajevima riječi koje se završavaju suglasnicima, ustanovio sam u više slučajeva upotrebu toga znaka u sre-

dini riječi, iza suglasnika, koji put odmah iza prvog suglasnika, pa čak i u jednosložnoj riječi (ІсьнѣзЬ, ДЬВА).[138] Slovo *a* ponekad umjesto trbuha ima samo jednu kosu crticu. Ponekad je stablo toga slova kao pravi luk. Evidentirao sam i slova *b* koja na kraju gornje vodoravne crte imaju mali dekorativni trougao. Trbusi slova *v* su često oštri (kao trouglovi), a ponekad im sredine ne dotiču vertikalnu crtu, što je, po mom mišljenju, prelazni oblik u kvadrat. Uobičajeno slovo *g*, slično slovu *b*, također ima dekorativni trougao na kraju gornjeg vodoravnog kraka, a u Aranđelovu sam ukazao na sasvim neobičan oblik toga slova — štapić na čijem je donjem kraju nasađena obratno okrenuta čaška (λ).[139] Uz više vrsta slova *d* ukazao sam na ovo slovo i u obliku uspravnog pravougaonika sa nešto dužom donjom vodoravnom stranicom. Upozorio sam i na slovo *e* čija se glavna crta uopšte ne povija. Uz navedene oblike slova *ž* postoji još i takvo koje se sastoji samo od dva uspravna luka, bez horizontalne ili vertikalne crte. U natpisima stećaka nema slova *z* u obliku latinskog S, kakvo se nalazi u pisanim dokumentima. Ustanovljeno je i slovo *i* kod kojeg srednja crta nije vodoravna, nego kosa slijeva nadesno — odozdo prema gore. Zanimljiv je i slučaj upotrebe ovoga slova u značenju slova *j* (Koraj).[140] Pored ranije navedenih oblika slova *k*, postoji i takvo kod kojeg su obadva dijela kosi ili uspravni štapići. U jednom slučaju ovo slovo je upotrijebljeno umjesto *p* (сєістєкра).[141] U starija slova *m* spada i ono čiji srednji dio nisu dvije kose linije, nego su to najprije dvije male vodoravne linije koje se prema dolje lučno povijaju i spajaju, ili se srednje kose linije sastaju oko polovine visine, a onda do dna produžuju kao vertikalna crta (Ϻ,Μ). Slovo *r* se javlja još i takvo da mu je trbuh u obliku romba, ili zaobljen i dopire do blizu dna. Postoji slovo *s* i kao štapić koji se uopšte ne povija. Ponekad su prelomni dijelovi običnog slova *t* dosta dugački, a ima i čestih tronogih slova kod kojih vodoravne spojnice prelaze vertikalne crte. Uz navedena slova *ć* postoje još i ova: na štapić nasađena račva prema gore i na štapić nasađena čaška. Postoji i slovo *u* kod kojeg od manje kružnice prema gore ide mali vertikalni štapić na kojem je nasađena račva. Evidentirao sam i rijetko slovo *c* kod kojeg je gornji dio naznačen sa desne umjesto sa lijeve strane (Ⴘ). Upozorio sam i na slovo *jat* kod kojeg je trbuh s lijeve umjesto sa desne strane. Treba reći da spojenica ѥ nije specifičnost samo najstarijih hercegovačkih spomenika, nego da se nalazi i u Bosni, i to na stećku iz kasnog srednjeg vijeka (Kaljina). Isto se može reći i za spojenicu ю, koja je ustanovljena u Bosni u XV v. (Koraj).[142]

Neke zajedničke paleografske osobine bosansko-humskih rukopisa i natpisa stećaka dobro je uočio i T. Raukar. Iako su općenito i u najvećem broju natpisi stećaka majuskulni, zbog snažnog utjecaja savremene kancelarijske minuskule, naročito u XIV i XV v., u njima nailazimo, kako kaže on, na minuskulne oblike slova *b*, *v*, *d*, *k*, *n* i *č*. Za slova *b* i *d* kaže da se samo izuzetno javljaju u minuskulnom obliku, i to redovno u natpisima XV i XVI v., a slova *v*, *k*, *n* i *č* istoga vremenskog razdoblja gotovo uvijek imaju minuskulni oblik — □, cc, Ⴡ, ѵ.[143]

I P. Anđelić je upozorio na neke važnije osobine natpisa stećaka. Rekao je da slova staroslovenskog jezika ѧ, оу, і, ѣ samo rijetko dolaze, i to do XII v., za konstante srpske ćirilice ѥ i ꙗ rekao je da su vrlo rijetka pojava i da je njihovu funkciju najviše preuzelo slovo ђ, istakao

je slovo ƛ po kojem se bosančica razlikuje od ostalih područja ćirilice i da se kao specifična smatraju slova ѵ, □ i ϵϵ.[144]

Z. Kajmaković je ustanovio da se na natpisima krstača u okolini Gacka osjeća utjecaj crkvenoslovenske ćirilice sve do XVIII v., pa se tako, npr., slovo *v* piše u XVI v., a slovo ѥ se nalazi čak i u XVIII v.[145]

Nedavno objavljena knjiga Gordane Tomović *Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu* jeste dosta veliko obogaćenje za ovaj naučni sektor.[146] Njene opservacije, stavovi i zaključci su zasnovani na ukupnom materijalu koji je prikupila, zbog čega se kao opšti odnose i na Bosnu i Hercegovinu. Međutim, zbog ograničenog broja natpisa stećaka (uzeti su samo sigurno datirani), neki od njenih opštih stavova nisu prihvatljivi. Prema morfološkoj analizi slova ona je ustanovila da su postojala tri vremenska perioda u razvitku ćirilskog epigrafskog pisma — od X do XIII v., zatim od XIII do XIV v. i onda od XIV do kraja XV v. U drugom periodu, tačnije od sredine XIII do druge polovine XIV v., postignuto je „savršenstvo klesanja natpisa", tvrdi ovaj autor, zbog čega mu pridaje najveću važnost, nazivajući ga „periodom cvetanja ćiriličke epigrafike".[147] Iza toga nastaje period pada te vrste klesarske umjetnosti, tako da su u XV v. vješto izvedeni i kvalitetni natpisi prava rijetkost. Činjenica je, međutim, da u Bosni i Hercegovini postoji svega 18 natpisa stećaka koji potječu iz druge polovine i s kraja XIV v., a samo 2, i to nesigurno datirana, koja bi, eventualno, mogla biti iz druge polovine XIII v. Prema tome, taj važan zaključak o periodizaciji ćirilskog epigrafskog pisma na Balkanu ne može se odnositi na teritorij srednjovjekovne Bosne. Ako bi trebalo da se odlučim za vrijeme koje bi se moglo nazvati „periodom cvjetanja ćirilske epigrafike u srednjovjekovnoj Bosni", onda bi, mislim, početak toga perioda bio duboko u drugoj polovini XIV v., a samo trajanje do u drugu polovinu XV v. To bi u najvećoj mjeri odgovaralo i periodizaciji srednjovjekovne kulturne istorije Bosne i Hercegovine koju nam je nedavno predložio odličan poznavalac stare Bosne P. Anđelić. Sedamdesetogodišnji period od 1250 do 1322. g. on naziva *kulturnom depresijom*, iza toga slijedi 55 godišnji *period postepenog obnavljanja kulturnog života* (banovanje Stjepana II Kotromanića i Tvrtka I), a slijedeće razdoblje, od 1377. do 1463. g., koje je on nazvao *kraljevskim periodom kulturne povijesti*, jeste razdoblje kada je Bosna u svakom pogledu ojačala i kada kulturni život intenzivno, široko i kvalitetno pulsira.[148] I neki zaključci koji se odnose na morfološki razvoj pojedinih slova nemaju opravdanja kada se odnose na Bosnu i Hercegovinu. Tako se, npr., tvrdi da je slovo *l* sa vodoravnom crticom na vrhu vrlo rijetka pojava, da se pojavljuje samo na natpisu gospođe Katalene Nikolić (1349—1363. g.) i natpisu Pribislava Petojevića (druga polovina XIV v.) i da se, zbog toga, može smatrati „lokalnom epigrafskom inovacijom".[149] Činjenica je, međutim, da ovo slovo nije sasvim rijetka pojava zatim da ga ima ne samo u natpisima stećaka Hercegovine, nego i u zapadnoj i centralnoj Bosni, a, relativno, najviše u sjeveroistočnim krajevima — oko Olova, Tuzle, Lopara i Ugljevika, te da uglavnom potječe iz XIV i XV v. Navodim samo nekoliko primjera izvan Hercegovine: Lipa kod Duvna,[150] Han-Ploče kod Kiseljaka,[151] Berisalići kod Olova,[152] Đurđevik kod Tuzle[153] i Likovica kod Lopara.[154]

Ne ulazeći u druge manje i sitne propuste i previde, koji su mogli nastati zbog oslanjanja samo na izvjesnu, a ne na svu literaturu, kao i u samome procesu precrtavanja nekih natpisa, pogotovo ako su fotosi bili nedovoljno jasni, treba priznati da je G. Tomović duboko ušla u oblast naše stare epigrafike, pa prema tome i u sektor morfologije natpisa stećaka. Sasvim dobro je, npr., uočila i istakla neka bitna obilježja bosanskih natpisa, kao što su: znatne nepravilnosti i nedosljednosti u izradi slova i čitavih riječi i redova, veliki broj natpisa u kojima su maleni razmaci između redova, relativno rijetka pojava ligatura, ogroman broj natpisa bez sigurnijih elemenata datiranja, relativno veliki broj brzopisnih oblika slova, naročito u natpisima iz XV v., tipizirane formulacije tekstova, sa naglašavanjem roda i baštine umrloga. Za razliku od natpisa u Srbiji i Makedoniji, bosanski se ne ističu sa svojim pobožnim formulama. Dobro je uočeno i ugledanje majstora na starije majstore i njihove natpise.[155]

G. Tomović je odredila i osnovne oblike svakog pojedinog slova u njihovom razvoju, a u više slučajeva i varijante tih slova, istakavši da je to zavisilo najviše od vještine i originalnosti samih majstora.

***

Iz ovih pregleda se vidi kako natpisi stećaka imaju mnogo zajedničkoga sa bosančicom pisanih knjiških i kancelarijskih spomenika, odnosno kako su gotovo sva obilježja slova takvih tekstova zajednička obilježjima slova natpisa stećaka. Evo tih najbitnijih morfoloških osobina.

Većina natpisa stećaka je pisana ustavom, ali se sasvim dobro primjećuju prelazna slova ka poluustavu, zatim se vidi prodiranje poluustava, a potom i brzopisnih slova. U tome pogledu je najizrazitiji proces transformiranja slova B u B, B, B, □ i ⊏ i slova T u T, T, T i ⊓⊓ a onda i slova N u N, N, N, ⊓, H N i ⌐

Uočljiva je i relativno velika upotreba brzopisnih slova a potom i slova □ i m.

Slovo ⅄ je vrlo karakteristična pojava. Uvedeno je kao nasušna potreba narodnog jezika, bez obzira što ga ne poznaju druga ćirilska područja, i razvilo se u mnogo svojih varijanti.

Ako bi trebalo da se izdvoje slova u natpisima stećaka koja se odlikuju kao bosanska, onda bi to, prije svega, bila ova: □, V, cc i ⅄. Nešto specifičnoga posjeduju i ova slova: ж, N, д i к.

Osobenost bosanske epigrafske ćirilice u odnosu na srpsku epigrafsku ćirilicu sastoji se i u tome što su u bosanskoj vrlo rijetko upotrebljavani složeni znakovi ꙑ, ѥ, ю i ꙋ, što se u njoj iznimno susreću znakovi ї, ъ i ы, te što uopšte nema slova ѧ, ѩ, i ф. Sa druge strane, u srpskoj ćirilici se nije često upotrebljavalo slovo ь, naročito iza XIII v., a u Bosni je njegova upotreba česta i kroz sav period. Ligature nisu karakteristične za natpise stećaka, također ni obilježavanje datuma slovima, a pogotovo nisu karakteristične skraćenice i u vezi s njima title. Za nadredna slova i uopšte nadredne znakove gotovo se može reći da uopšte ne postoje.

TABLICA SLOVA NATPISA STEĆAKA

NAJČEŠĆE UPOTREBLJAVANA SLOVA	VARIJANTE SLOVA	TIPIČNO SLOVO
		ɑ
		Б
		В
		Г
		Д
		Є
		Ж
		Ȝ
		Н
		К
		Λ
		М
		N
		О
		П
		Р
		С
		Ⲧ
		Ѣ
		Ȣ
		Х
		Ч
		Ѵ
		Ш
		Ь
		Ђ

Tabela XXII — Tablica slova natpisa stećaka.

***

Na osnovu svih materijala, kako publiciranih tako i nepubliciranih, sastavio sam tablicu slova koja se javljaju u natpisima stećaka, u kojoj su najprije navedena najčešća slova, zatim njihove varijante, a onda je za svako slovo dat njegov tipičan oblik. Nastojao sam da poredak slova bude maksimalno kronološki (od vremenski starijih ka mlađima). Ne mislim da je tablica savršena, ali se nadam da je približno tačna i da će kao pregled korisno poslužiti (prilaže se Tablica slova natpisa stećaka — Tabela XXII.

c — *Nešto o pravopisu*

Već je nešto rečeno o mekom poluglasu. On se, često stavlja na kraju riječi koje se završavaju konsonantima, rjeđe ga vidimo u sredini riječi iza konsonanta, kao i u nekim jednosložnim riječima, a ponekad se javlja odmah iza konsonanta kojim riječ počinje. Međutim, upotreba ovog znaka nije konzekventna, jer ima pisara koji se njime uopšte ne koriste, a ima i onih koji ga negdje koriste, a negdje ne. Prvobitno smo mislili da neupotrebljavanje toga znaka govori o slaboj vještini majstora, ali sada vidimo da se radi o običaju i maniru.

Glas *j* najčešće se piše slovom *jat*, rjeđe slovom *i*. U jednom slučaju *jat* je umjesto є, a u petnaestak slučajeva se є piše kao *j* i *je*. Skupina *ja* se često piše znakom ѣ. U daljem razvoju se umjesto ѣ piše H (iže).

Posebni znakovi za dvoglasja *ja* i *je* vrlo su rijetka pojava, i obično ih nalazimo kod starijih natpisa. Nerijetko je upotrebljavan dvoglas *ju*.

Tvrdi poluglas se pojavio samo na tri natpisa iz XII v. u okolini Trebinja, da bi ga odmah zatim zamijenio meki poluglas.

U natpisima stećaka palatalizacija se nije označavala.

Slovo *ć* je u više svojih varijanata svojstveno skoro svim natpisima stećaka. U najstarijim natpisima to slovo upotrebljavamo u značenju ѣ.

Vrlo su rijetke pojave slova *i* u znaku krstića, kakav slučaj imamo u natpisu župana Grda, iz XII v., i još samo u jednome u Boljunima, iz XV v., što je, mislim, preuzeto iz latinske epigrafike.

Slovo щ je dosta rijetko upotrebljavano. Zanimljivo je što se to slovo našlo umjesto slova ћ (помощню), isto kao i na Kulinovoj ploči.

U nekoliko slučajeva smo ustanovili upotrebu slova *p* umjesto nepostojećeg znaka za glas f (пнапь), zatim slova *k* umjesto *p* (сесте\кра), kao i zaostalog običaja iz crkvene ćirilice da se umjesto *ć* piše *k* (дражнвоевнка).

Iako je znak оу općenito zamijenjen za ȣ, ipak smo ga našli čak u XV v. (P. Anđelić je držao da se javlja samo do XII v.),[156] i to ne samo u isturenim istočnim lokalitetima (Pošćenje i Šćepan-Polje, u Crnoj Gori), nego i u centralnoj Bosni (Turbe kod Travnika).

Sl. 188. — U natpisu stećka u Velimlju kod Nikšića vidi se da je slovo jat upotrijebljeno umjesto slova E i da su dvotačkama odvojene riječi.

Interpunkcija nije bitna u epigrafskoj bosančici. Ponegdje se, pretežno u Hercegovini, riječi odvajaju dvotačkama, ali ima i slučajeva gdje su riječi odvojene sa po jednom tačkom, ili sa trotačkama. Raspravljajući o slučaju u Arapima, gdje su riječi odvojene trotačkama, M. Vego je izrazio pretpostavku da ta interpunkcija vodi porijeklo iz grčke epigrafike.[157] U natpisu Kulinove ploče vidimo da su dvotačke korištene za rastavljanje rečenica, a u ćirilskim dokumentima Dubrovačkog arhiva češće se vide tačke koje odvajaju riječi i dvotačke koje odvajaju rečenice.[158]

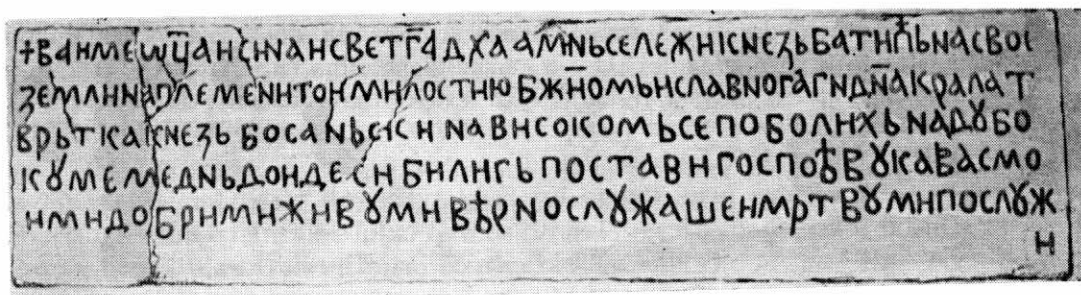
Za rastavljanje riječi zbog prelaza u novi red nije postojalo nikakvo pravilo. To se činilo sasvim mehanički. Bilo je slučajeva kada se u novi red prenosilo samo jedno slovo, kao npr. kod natpisa u Gradcu, iz okoline Konjica, ili u Kopošiću kod Ilijaša, gdje dijaci nisu bili nevješti u svome poslu.[159]

Ligature nisu tako rijetka pojava i ima raznovrsnih kombinacija u tome pogledu — od jednostavnih dvoslovnih do višeslovnih. Obično se legiraju samoglasnici Н i а sa suglasnicima, npr. СНИꙗ, ꙗМНИ. Više ligatura imaju natpisi u istočnijim krajevima (Pošćenje kod Šavnika), a od ostalih se u tome pogledu naročito ističe natpis iz Kočerina kod Lištice (sl. br. 189).

Skraćenice nisu mnogo upotrebljavane, ali nisu ni rijetka pojava. Ima ih oko 30 slučajeva. Najviše se skraćuju sakralne riječi — бг, оч, снь ali su uobičajene i skraćenice riječi гнь, блгь, kao i ne-

Sl. 189. — Natpis na stećku uzidanom u crkvu u Pošćenju kod Šavnika

Sl. 190. — Natpis na stećku kneza Batića u Kopošiću kod Ilijaša

kih drugih (sl. br. 190). Gotovo redovno se iznad skraćenih riječi urezuje vodoravna ili nešto povijena linija (hasta, titla), kao oznaka skraćivanja.

Nadredna slova su sasvim iznimna pojava, i to samo na relativno starijim natpisima u istočnim krajevima (Pošćenje kod Šavnika) — sl. br. 189.

Nisam mogao ustanoviti da su neka slova natpisa stećaka formirala svoj oblik da bi na taj način odražavala određenu kršćansku simboličnost, kao što je slovo λ, o kojem piše M. Miletić kao o krizmonu, tajnom znaku Isusa Krista, sličnom „ankhu", prastarom tajnom simbolu života.[161] Slijedeći misao M. Miletić o takvoj simbolici slova λ, A. Škobalj na nekim natpisima stećaka prepoznaje taj krizmon, koji je, po njegovom mišljenju, prenesen iz glagoljice, npr. u natpisu velikog bosanskog kneza Radoja, iz Zabrđa kod Kiseljaka, a nalazi ga i među jednom vrstom stilizovanih krstova i ljiljana, kao reljefnih motiva stećaka, tvrdeći da se taj mistični znak Isusa Krista na stećcima „obilno upotrebljava".[162]

Općenito se može reći da pravopis natpisa stećaka ne predstavlja čvrsto organizovan niti ustaljen sistem.

d — *Jezička obilježja*

Gotovo svi objavljeni radovi o staroj bosanskoj ćirilici, sa svrhom utvrđivanja njenih obilježja, obuhvatali su paleografski aspekt, u tome okviru gotovo isključivo morfološku stranu pisma. Ta tematska nekompletnost najviše se očitovala u zapostavljanju aspekta jezika. Na nekoliko mjesta je, doduše, rečeno da bosansko-humsku ćirilsku pismenost odlikuje narodni jezik, a osobito dobro je to formulirao M. Raukar, ističući „snažan prodor čistog narodnog govora" i „težnju za jednostavnost izraza".[163]

Neki jezički termini čistog narodnog govora u natpisima stećaka djeluju dosta arhaično. Još je V. Ćorović, pišući o natpisu župana Grda, rekao da je to jezik „najstarijeg tipa", a kao primjere za to naveo riječ вȣмрѣ umjesto оȣмрѣ i pridjev велии umjesto kasnijeg велись.[164] Na jednom natpisu se vokativ od imenice čovjek piše чоче, redovno se u prvom licu perfekta glagola biti kaže ѣ сьмь биль, susrećemo izraz молȣ ви се umjesto MOLIM VAS, upotrebljava se zamjenica ьса umjesto SVA, pridjev вели umjesto VELIKI, glagolski oblik на висорахь umjesto NA VISORIMA, upotrebljava se imenica чоѥк umjesto ČOVJEK, ili izraz нека вѣ što je NEKA ZNA, kao treće lice singulara prezenta starog glagola *vjedjeti,* tj. *znati, spoznati.* Osim toga nailazimo na izraze POLEG, u značenju POKRAJ, PORED, zatim PRISTE, kao zapovjedni način za drugo lice plurala glagola PRISTUPITI, onda ČTIOČE (čitaoče), KONČINA (kraj, konac, smrt), UGOTOVIH SI (stvorih sebi), DOMOM DOĐOH (domu dođoh) i sl. Zanimljiv je i ovaj sklop riječi UČINIŠE VRHU MENE KRV NEZAIMITU, što znači UČINIŠE NADAMNOM KRVNU OSVETU.[165] (sl. 191.)

Natpisi imaju mnogo naziva koji su već odavno zaboravljeni, npr.: KUĆNICA i PODRUŽIJE (domaćica, supruga), VLADIKA (gospođa), BAŠTINA (nasljedno zemljište), PLEMENITO (nasljedna velikaška zem-

Sl. 191. — Natpis Radovana Pribilovića u Ričici kod Kaknja.

lja), SJEN (grob, spomenik, uspomena), UZMOŽNI MUŽ (ugledni muž), BILIG, BJELEG, KAMI, ZLAMENIE (nadgrobni spomenik), itd.

I pored snažnog prodora čistog narodnog govora, u mnogim natpisima su se zadržali izrazi koji govore o utjecaju crkvenoslovenskog jezika, naročito kod vremenski starijih natpisa, npr.: U TRETI NA DESETE (trinaestoga), ZDJE (ovdje, tu), NIČESARE (ništa, nikoga), V'DNI (u dane), V'MRJE (umrije), itd.

Postoje i uobičajeni, specifični jezički termini koji također vuku na starinu i utjecaj sa istoka, npr.: S, SA, SI, SE, u značenju TAJ, TA, TO, OVO, OVAKO, ili SE, ASE, ASEI, ASIE, ISE, u značenju TU, OVDJE, itd. Ponekad se umjesto SE upotrebljava AZ, npr. азь писахь.

Treba reći da ima natpisa u kojima je zastupljen ikavski izgovor, gdje je *jat* prešlo u *i* (BILIG', VIRE, itd.), ali ni ijekavski izgovor nije sasvim rijetko zastupljen (SJEČE, SJEN, itd.).

U više natpisa susrećemo fraze i reminiscencije koje su uobičajene i na epitafima u zapadnoevropskim zemljama, kao što su kršćanske invokacije ASE LEŽI, U IME OCA I SINA I SVETOGA DUHA, VA IME BOGA, ili završne sentence PRIĐITE I ŽALITE ME..., NE PRETU-

Sl. 192. — Natpis Mihovila Grahovčića iz Grahovčića kod Travnika na kome se vidi upotreba ikavskog govora.

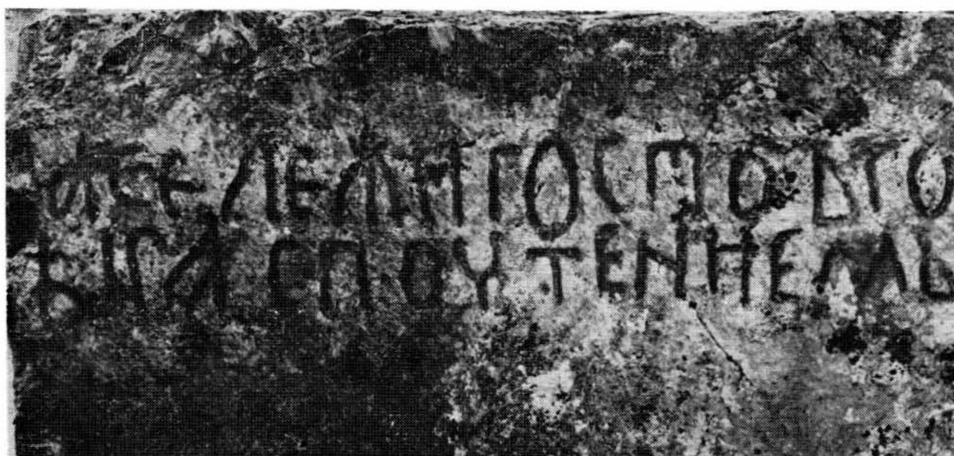
RAJTE MI KOSTI JA SAM BIO KAO VI A VI ĆETE BITI KAKO JESAM JA, ili DA JE PROKLET TKO ĆE U ME DIRNUTI, i sl.

Ponekad je u natpisima stećaka snažno i sočno izražena narodna mudrost i filozofija, a ponekad ti natpisi djeluju kao prava literarna ostvarenja. Evo takvih primjera: DAVNO TI SAM LEGAO I VELE TI MI JE LEŽATI . . .; I DA VISTE DA ĆETE UMRIJETI I VSI VI . . .; U TOJ DOBA UMRIJEH, SVAKOMU ME BI ŽAO MOMU; DRUŽINO ŽALITE ME, MLAD SI SEGA SVITA OTIDOH, A JEDIN BIH U MAJKE.

Treba reći i to da su svi natpisi ozbiljni i da u njima nema nikakvih neukusnosti. U jednome se na sarkastičan način izražava gorko životno iskustvo: KAKO STEKOH' BLAGO I Š NJEGA POGIBOH' (Arapi). Neobično je, ali sasvim vješto, sa dosta podataka i sa izvjesnom dozom suzdržanog humora sastavljen epitaf iz Grahovčića kod Travnika: STOIPEDESET GODINA ŽIVIH, TRIPUT NA JURJEVDAN BILU NA LEDU PRIDOH, TRIPUT NA JURJEVDAN NOVOG KRUHA JIDOH, NE VIDIH ŠEHER ZENICE, NI KASABE TRAVNIKA.[166]

4 — LIKOVNE VRIJEDNOSTI

Natpisi stećaka imaju i svoje likovne vrijednosti, koje su bile zavisne od više elemenata — kvaliteta kamena i njegove podesnosti za klesarsku obradu, te alata koji se pri tome upotrebljavao. Na estetski izgled natpisa mogli su da utiču i poručioci spomenika, kao i neke druge

Sl. 193. — Dio natpisa Goisave Sanković iz Biskupa kod Konjica.

Sl. 194. — Dio natpisa Radače Čihorić iz Veličana, u okolini Trebinja.

okolnosti, ali je najviše zavisio od sposobnosti samih pisara i klesara. Vještiji dijaci i kovači stvarali su natpise čija su slova bila jednako velika i inače ujednačenija, pažljivo pisana (crtana) i klesana, prostor takvih natpisa je uvijek prethodno brižljivo isplaniran, sa predviđenim ligaturama, skraćenicama i interpunkcijom, tako da čitav natpis, kako sam za sebe tako i u odnosu na eventualne reljefne motive, kao i na oblik spomenika, kao kompozicija djeluje skladno i lijepo. Tako su neki natpisi vrijedna kaligrafska djela, a neki djeluju kao pravi ornamenat. Na žalost, mnogi natpisi nemaju tih likovnih vrijednosti, a ima ih koji su dosta nevješto rađeni i jedva čitljivi.

Neki natpisi su pisani svečanim lapidarnim ustavom, kakav je onaj župana Grda, iz Polica kod Trebinja, ili Goisave Sanković iz Biskupa kod Konjica (sl. br. 193), zbog čega imaju visoke likovne vrijednosti. Približno takve vrijednosti imaju i natpisi kneza Batića, iz Kopošića kod Ilijaša (sl. br. 190), zatim Radače Čihorić iz Veličana kod Trebinja (sl. br. 194), Radoja Bogčinića iz Opličića kod Stoca, a onda i vojvode Miotoša iz Vlađevina kod Rogatice, kao i neki drugi. Neki su veoma oštećeni, zbog čega danas ne djeluju tako lijepo, a izgleda da su prvobitno imali također visoke likovne vrijednosti, kao što su, npr.: natpis u Starom Selu kod Donjeg Vakufa, u Turbetu kod Travnika i u Zabrđu kod Kiseljaka. Ovaj iz Turbeta je značajan i zbog toga što su mu slova vrlo slična gotičkim, što je jedinstvena pojava.

M. Vego smatra da natpis Milata Pripčinića, iz Živnja kod Nevesinja, spada među najljepše primjerke, čak mu je dao „prvo mjesto među hercegovačkim srednjovjekovnim natpisima”.[167]

Ako bi trebalo da između natpisa sa dužim tekstovima, bez reljefnih ukrasa, odaberem najljepše, onda bi to bio natpis Goisave Sanković, iz Biskupa, ili kneza Batića, iz Kopošića,[168] ali ako bi trebalo da se vodi računa i o reljefima, onda bi to bio natpis Miroslava Raškovića, iz Pošćenja (sl. br. 189), ili Radoja Bogčinića, iz Opličića.[169]

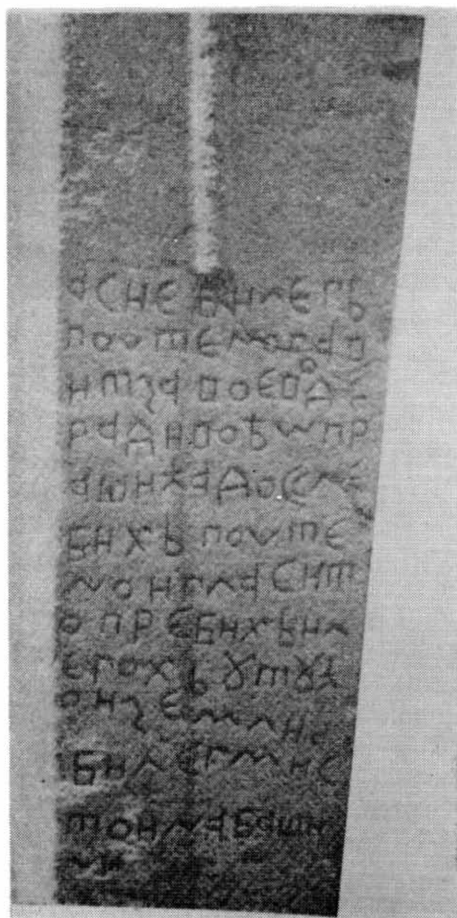
Treba još reći da natpisi stećaka nemaju takozvanih ukrasnih slova, kakva se više puta susreću na poveljama i drugim knjiškim spomenicima, kao da u tome pogledu nije bilo ugledanja na praksu kancelarijskih dijaka. Izniman je slučaj ukrašenog početnog slova B natpisa iz Ričice kod Kraljeve Sutjeske, u Bosni (sl. br. 191).

5 — NATPISI KAO DOKUMENTI I IZVORI

I po svome sadržaju natpisi stećaka imaju velike vrijednosti. U njima se redovno navode imena i drugi podaci o sahranjenim osobama, koje ponekad spadaju u znamenite ličnosti svoga doba. Isto tako, natpisi spominju događaje u kojima su te sahranjene ličnosti za svoga života, i njihovi rođaci, učestvovali ili s kojima su na neki način bili povezani. Takav je, npr., natpis iz Veličana kod Trebinja: GOSPOJA RADAČA, ŽUPANA NENCA ČIHORIĆA KUĆNICA A NEVJESTA ŽUPANA VRATKA I SLUGE DABIŽIVA . . . , KĆI ŽUPANA MILTJENA DRAŽIVOJEVIĆA . . . ,[170] ili natpis iz Kočerina kod Lištice: . . . SE LEŽI VIGANJ MILOŠEVIĆ SLUŽI BANU STIPANU I KRALJU TVRTKU I KRALJU

DABIŠI I KRALJICI GRUBI I KRALJA OSTOJU I U TO VRIME DOJDE I SVADI SE OSTOJA KRALJ S HERCEGOM I S BOSNOM I NA UGRE POJE OSTOJA...[171]

Posebno važnu dokumentarnost i istorijsko-izvornu vrijednost imaju natpisi sa crkava, kao i neki na kamenim stolicama i živim stijenama. Iz natpisa na Kulinovoj ploči doznajemo da je ban Kulin ktitor crkve u Muhašinovićima kod Visokog, da je na toj ploči zabilježeno nekoliko imena uglednika — župana KRILETA, krstjanina RADOHNE i drugih, koja ne nalazimo na drugom mjestu, a navode se i važni topo-Zenice prvi put doznajemo da je na dvoru Kulina bana postojala institucija velikog suda i da je GRADJEŠA, koji je ktitor toga hrama, obavljao funkciju velikog sudije, te da je samo zidanje hrama izveo DRAŽE OHMUČANIN, koji je vjerovatno naš prvi bosanski arhitekt i rodonačelnik porodice Ohmućevića, o čijem je plemićkom porijeklu u našoj istoriografiji izraženo dosta sumnje. Natpis na crkvi u Sopotnici kod Goražda je značajan argumenat da je Herceg Stjepan Vukčić — Kosača, koji se u nauci često smatra sljedbenikom heretičke Crkve bosanske, polovinom XV v. podigao pravoslavni hram sv. Đorđa. A natpis na kamenoj stolici u Ošanićima kod Stoca nam otkriva donjovlaške vojvode Stipana i sina mu Petra Miloradovića-Hrabrena, iz druge polovine XV v.

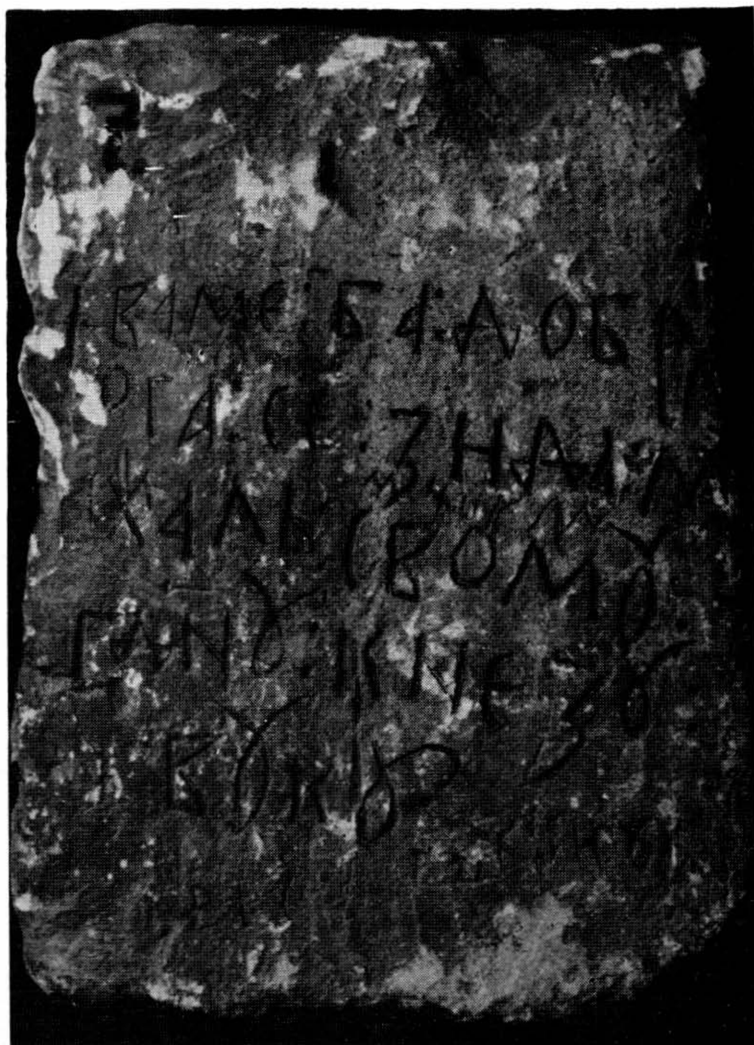

Sl. 195. — Natpis Mahmuta Brankovića na stubu u Brankovićima kod Rogatice (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu) iz koga se vidi da je ovaj feudalac poginuo u tuđoj zemlji, a da je nadgrobnik postavljen na njegovoj baštini.

Ponekad natpisi stećaka govore o društvenim prilikama i odnosima, o običajima i uslovima ondašnjeg života. Zbog svega toga, oni služe kao istorijski izvori i kao dokumenti.

Iako se u ovim natpisima zapažaju ponavljanja jezičkih termina, fraza i formula, oni su, ipak, raznovrsni po svom sadržaju. Uz osobne i društvene podatke sahranjenih ljudi, oni više puta pružaju i podatke o uzroku smrti: POGIBOH ZA SVOGA GOSPODINA, ili UBI ME GROM i sl. Često se ističe mjesto sahrane, odnosno mjesto groba: NA SVOJOJ ZEMLJI; NA SVOJOJ BAŠTINI; NA SVOM PLEMENITOM, i tome slično, ali se to ponekad i konkretnije kaže: NA SVOM PLEMENITOM POD KOČERINOM, ili NA SVOJOJ BAŠTINI KORAJU. Ima i slučajeva gdje se radi samo o kenotafu, pa se to i u natpisu konstatuje: DOKLE BIH POČTENO I GLASITO PREBIH I LEGOH U TUĐOJ ZEMLJI A BILJEG MI STOJI NA BAŠTINI (Oprašići kod Rogatice).[172]

Više puta se daju podaci o onima koji podižu spomenik, zatim o majstorima — klesarima i pisarima, npr.: BILIG POSTAVI SIN . . .; ASE

Sl. 196. — U natpisu se kaže da je Mihalj zidao mauzolej svome knezu Vuku u Mošunju kod Travnika.

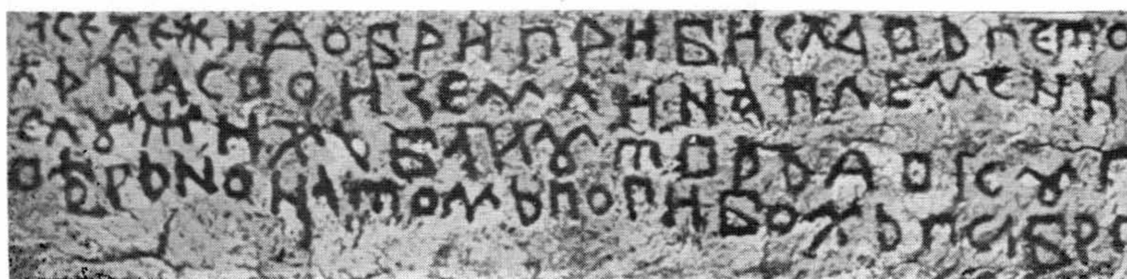
SJEČE KOVAČ RADOJE; PIŠE DIJAK SEMORAD; SE PISA OBRAD, itd.

Ranije smo već vidjeli da natpisi stećaka imaju svoj značaj zbog toga što pružaju dragocjen materijal za upoznavanje i proučavanje pisma i njegovog razvoja, kao i za upoznavanje osobina narodnog jezika i njegovog razvoja u određenom vremenskom periodu, a sada vidimo da su oni važni i kao istorijski izvori i dokumenti. Znači da im je vrijednost višestruko značajna.

6 — O DATIRANJU

Bilo je a i sada ima više teškoća i problema pri datiranju natpisa stećaka, zbog toga što nije postojao običaj stavljanja datuma. Samo smo u nekoliko slučajeva našli datum, koji je bio napisan slovima uobičajene brojčane vrijednosti. Godine su tada računate na stari način — od stvaranja svijeta, a ne od početka nove ere. Ćirilska slova uopšte, kako u Srbiji tako u Bosni i u drugim krajevima, bez obzira na njihov tip, imala su uobičajene i jedinstvene brojne vrijednosti. Za razliku od glagoljice, gdje su isključivo azbučna slova imala brojnu funkciju, u ćirilici su uz azbučna slova korišteni i neki drugi znaci, koji inače nisu imali svoje glasovne vrijednosti. Sistem je zasnovan po grčkom, slova su dobila brojne vrijednosti po svojim azbučnim mjestima. Tako, prvih 9 slova imaju vrijednosti jedinica — od 1 do 9, drugih devet vrijednosti desetica — od 10 do 90, a trećih devet vrijednosti stotica — od 100 do 900. Tako, npr., slovo а vrijedi 1, slovo к — 20, п — 80, с — 200, × 600 i Ц — 900. Ubačen je znak I sa vrijednošću od 10, pa se 11 piše kao 10 + 1 ili 1 + 10 (jedan na deset), tj. аі ili іа, 12 kao □І, itd. Hiljade su se označavali stavljajući ispred odnosnog slova i nešto niže jedan krstić, pa se 1000 pisala ovako — ҂а, 7000 ovako — ҂з, itd.[173] Ako je trebalo da pročitamo šifrovani datum koji je, npr., bio napisan ovako — ҂заг, onda smo najprije sabrali brojne vrijednosti slova, pa od toga zbira oduzeli broj 5508, koliko iznosi razlika između biblijskog navođenja stvaranja svijeta i Kristova rođenja, odnosno početka n. e. U ovome slučaju zbir slovnih vrijednosti iznosi 7004 (7000 + 1 + 3). Kada od toga oduzmemo 5508, dobićemo broj 1496, koji je godina podizanja spomenika.

Sl. 197 — Natpis Pribislava Petojevića iz Ljusića kod Kalinovika.

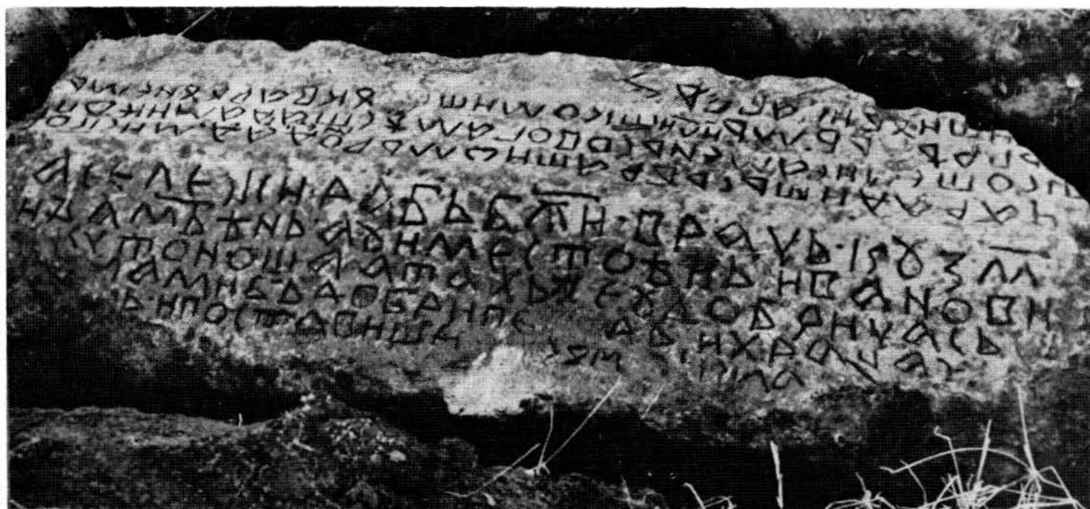

Razumljivo, to što su neki natpisi tačno datirani omogućuje nam da sigurno datiramo sam stećak, kao i njegove reljefne motive, ukoliko su oni na njemu klesani. Analogno tim reljefima, omogućeno nam je da takve i slične motive na drugim primjercima stećaka vremenski fiksiramo, što mnogo znači u samome proučavanju stećaka i njihove umjetnosti. Međutim, broj na taj način pouzdano datiranih natpisa i stećaka je vrlo ograničen. Ima ih ukupno 14, od čega 11 na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine (od toga 9 u Hercegovini), 2 na susjednom području Srbije i 1 na susjednom području Crne Gore. Od tih 14 sigurno datiranih natpisa 2 potječu iz XIII v. (Vidoštak[174] i Police), 1 iz XV v. (Turbe),[175] ukoliko je dobro pročitan, 8 ih je iz XVI, 2 iz XVII i 1 iz XVIII v.

Osim navedenih, postoji još jedan sigurno datiran natpis. On nosi godinu 1589. zabilježenu arapskim ciframa (Jelaške kod Olova).[175a] To je zaista iznimno na taj način datiran natpis.

Kao važni ostali elementi za određivanje kronologije natpisa, a posredno i njihovih stećaka, služe nam ličnosti i događaji koji se u njima spominju, pogotovo ako za njih imamo arhivske podatke, odnosno podatke u istorijskim izvorima i u literaturi. Takav je, npr., natpis iz Ljusića kod Uloga u kojem se kaže da je sahranjeni Pribislav Petojević vjerno poginuo u službi bana Tvrtka. Pošto je Tvrtko banovao od 1353. do 1377. g., kada se krunisao za kralja, to taj natpis i stećak sa sigurnošću datiramo u taj vremenski period Tvrtkovog banovanja.[176] Ima natpisa koji nam omogućuju i preciznije datiranje. Takav je, npr., natpis Radonje Ratkovića iz Ključa kod Gacka (danas u Vojnom muzeju JNA u Beogradu), u kojem se kaže da je taj velikaš poginuo pod gradom Ključem za svoga vojvodu Sandalja. Prema Veginom istraživanju, ovdje se radi o borbi između vojvode Sandalja i vojvode Radiča Sankovića 1404. g., ili o upadu Turaka u Humsku zemlju 1415. g., stoga zaključujemo da natpis potječe iz vremena između 1404. i 1415. g.[177]

Sl. 198. — Natpis na sljemenjaku u Klenju kod Bogatića (Mačva), iz XV v., ima mnoge osobine natpisa bosanskohercegovačkih stećaka.

Činjenica je, međutim, da općenito malo ima natpisa na stećcima i da većina od njih ne posjeduje elemente za sigurnije datiranje. U tim slučajevima vršimo pokušaje upoređivanja osobina pisma i jezika nekih natpisa, pa se po njihovoj analogiji određuje vrijeme klesanja ostalih sličnih natpisa. I ukrasi, kako je to već naprijed navedeno, mogu mnogo pomoći u vremenskom određivanju stećaka. Ali, pri upoređivanju osobina pisma i jezika, kao i ukrasa, moramo biti vrlo oprezni, jer se neke od takvih osobina javljaju u vrlo dugom vremenskom periodu. Donedavno se, npr., mislilo da formula ASE ili ASIE LEŽI upućuje na relativno veću starost natpisa, a da formula ZDJE POČIVAET u odnosu na nju govori o mnogo mlađim natpisima. Međutim, ustanovljeno je da se prva formula piše i u XVI, pa čak i u XVII i u XVIII v.[178] Ni na oblik slova se ne smijemo potpuno osloniti, jer se neka od njih vrlo dugo upotrebljavaju. Tako smo, npr., donedavno općenito smatrali da se brzopisno slovo ш (tronogo) pojavljuje dosta kasno i upotrebljava od XV v. dalje. Tako je tvrdila i G. Tomović, koja dosta dobro poznaje naše ćirilske epigrafske spomenike.[179] Međutim, ustanovili smo da se ta vrsta slova pojavljuje i ranije. Evo nekoliko primjera natpisa s takvim slovom koji potječu iz XIV v. Natpis Pribislava Petojevića iz Ljusića kod Uloga,[180] Župana Medulina iz Vrpolja kod Trebinja,[181] Radovana Rakojevića iz Čerina kod Čitluka[182] i natpis gosta Milutina iz Humskog kod Foče.[183]

[1] B. Curipeschitz, *Itinerarium der Botschaftreise des Joseph v. Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530,* Insbruck 1910, 38—39 (Izdanje na našem jeziku: B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530,* Sarajevo 1950, 24—25.).

[2] A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia,* Venezia 1774, vol. II, 191, 197.

[3] O. Blau, *Reisen in Bosnien und der Herzegowina,* Berlin 1877.

[4] F. Luschan, *Altbosnische Graber,* Deutsche Zeitung 14. IX. 1879. (prevod na našem jeziku u dnevnom listu Obzor, Zagreb, 18. i 20. X. 1879.).

[5] M. Hoernes, *Alte Graber in Bosnien und der Herzegowina, Mittheilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien,* XIII, Wien 1883, 169—177.

[6] A. Götting, *Ueber den Grabstein des bosnischen Fürsten Batić, Mittheilungen der Antropologischen Gesellschaft XVII,* Wien 1887, (prilog o godišnjoj skupštini Antropološkog društva), 55—56.

[7] J. Asbóth, *Bosnien und die Herzegovina,* Wien 1888, 229—232, 339—342.

[8] P. Rovinskij, *Černogoria,* zom II, Peterburg 1901, dio IV, str. 206—223.

[9] E. De Sainte Marie, *Itinerairs en Herzegovine,* Paris 1876.

[10] K. Jireček, *Vlastela humska na natpisu u Veličanima,* Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1892, 279—285.

[11] M. Nedić, *Starine bosanske,* Arkiv IV, 1857, 142—162.

[12] I. Kukuljević-Sakcinski, *Putovanje po Bosni — Lavoslav Župan,* Zagreb 1858, 90—93.

[13] P. Bakula, *Shematismus topographico-historicus custodiae provincialis in Hervegovina pro anno 1867,* Spalati 1867 — drugo izdanje, Mostar 1873.

[14] S. Kosanović, *Srpske starine u Bosni,* Glasnik Srpskog učenog društva XXIX, 1871, knj. XII, 158—189.

[15] M. Milojević, *O starim srpskim grobljima,* Vidovdan br. 95 iz 1870. g.

[16] M. Đ. Milićević, *Kneževina Srbija,* Beograd 1876, 526.

[17] Lj. Kovačević, *Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka,* Starine X, 1878, 260, 267.

[18] Š. Ljubić, *Hercegovački nadpisi na Radimlji,* Viestnik V (1883), 81; Isti, *Privoljski nadpis,* Viestnik III (1881), 97—99.

[19] M. Valtrović, *Nadgrobni natpisi iz Bosne,* Starinar V (1888), 85—86.

[20] V. Vuletić-Vukasović, Viestnik IV — XIV (1882—1892), Slovinac IV—VII (1881—1884), *Starohrvatska prosvjeta* I—II, Glasnik Zemaljskog muzeja I (1889), i dr.

[21] Ć. Truhelka, *Starobosanski natpisi,* Glasnik Zemaljskog muzeja VII (Sarajevo 1895), 259—284.

[22] Isti, *Bosančica. Prinos bosanskoj paleografiji,* Glasnik Zemaljskog muzeja I, knj. IV, Sarajevo 1889, 65—83; Isti, *Die Bosančica, Wissenschaftliche Mitteilungen...* II, Wien 1894, 364—374.

[23] L. Zore, *Starinski natpisi,* Slovinac IV, 1881, 45, 66, 103; Isti, *Starinski natpisi u Hercegovini,* Slovinac III, 1880, 70, 137—138, 179, 212, 278, 295, 397; Isti, *Starinski spomenik,* Slovinac V, 1882, 84.

[24] Lj. Stojanović, *O natpisima na stećcima,* u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1890. g., Bosanska Vila VII, Sarajevo 1892, 91—92.

[25] K. Hörmann, *Nadgrobni spomenik kneza Batića,* Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 391—395; Isti, *Epigraphische Denkmaler aus dem Mittelalter, Wissenschaftliche Mitteilungen...* III, Wien 1895, 481—502; Isti, *Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine,* Trudy, tom II, Moskva 1902, 165—172.

[26] M. Bijelić, *Glasnik Zemaljskog muzeja II* (1890), 225—226, 298—304; III (1891), 193—195; IV (1892), 248—249.

[27] P. Kaer, *Starohrvatska prosvjeta I* (1895), 27, 157, 218; II (1896), 18, 91; IV (1898), 64, 135.

[28] A. Ćatić, *Bilješke o Koraju,* Glasnik Zemaljskog muzeja XIII (1901), 443—449.

[29] V. Jagić, *Nekoliko riječi o bosanskim natpisima na stećcima,* Glasnik Zemaljskog muzeja II (1890), knj. I, 1—9; Isti, *Einige Worte uber bosnische Inschriften auf Grabsteinen,* Wissenschaftliche Mittheilungen III, Wien 1895, 369—402.

[30] V. Ćorović, *Bosna i Hercegovina,* Beograd 1925, 200.

[31] M. Filipović, *Natpis u Tičićima,* Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVIII (1926), 79—83.

[32] Đ. Stratimirović, *Starinarske bilješke,* Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVII (1925), 85—86.

[33] A. Martinović, *Bogomilski stećci,* Napredak — kalendar za 1930. g., Sarajevo 1930, 167—173.

[34] V. Skarić, *Grob i grobni spomenik gosta Milutina,* Glasnik Zemaljskog muzeja XLVI (1934), sveska za historiju i etnografiju, 79—82; Isti, *Grobni natpis braće Radilovića u Čadovini,* Glasnik Zemaljskog muzeja XL, sv, 2, (1928), 57—63.

[35] Đ. Mazalić, *Starine po okolini Sarajeva,* Glasnik Zemaljskog muzeja LI, sv. 1 (1939), 15—36.

[36] V. Ćurčić, *Sredovječna groblja* (rukopis u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

[37] P. Slijepčević, *Staro groblje po Gacku,* Glasnik Zemaljskog muzeja XL, sv. 2 (1928), 57—63.

[38] Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi,* I—VI, Beograd — Sremski Karlovci, 1902—1923.

[39] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I—IV, Sarajevo 1962—1970.

[40] M. Vego, Glasnik Zemaljskog muzeja 1958 (Arheologija), 169—177; 1959 (Arheologija), 221—237; 1960—1961 (Arheologija), 259—283; 1962 (Arh.), 191—240; 1964 (Arh.), 173—210.

[41] Š. Bešlagić, Glasnik Zemaljskog muzeja 1959 (Arh.), 231—247; Naše starine IX, Sarajevo 1964, 133—144; Naše starine XI, Sarajevo 1967, 41—50; Naše starine XII (1969), 133—146.

[42] A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950, 39; Isti, *Široki Brijeg,* Sarajevo 1952, 8, 28 i 56; Isti, *Srednjovjekovni nadgrobni stećci od Slivna do Čepikuća,* Anali Historijskog instituta JAZU Dubrovnik II (1953), 68—69 .

[43] Đ. Mazalić, Glasnik Zemaljskog muzeja 1955 (Arh.), 41—48; 1950, 231—241; 1959, 239—242.

[44] M. Ćorović-Ljubinković, *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji* I, Zapadna Srbija, Beograd 1953, 169—197; Ista, *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji* II, Centralna Srbija, Beograd 1956, 231—261.

[45] D. Vidović, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u okolini Zvornika,* Naše starine III, Sarajevo 1956, 222—223, 225, 227, 236—237.

[46] Z. Kajmaković, *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja,* Naše starine IX, Sarajevo 1964, 145, 147—148, 149.

[47] A. Horvat, *O stećcima sa područja Hrvatske,* Historijski zbornik IV, Zagreb 1951, 157—162; Ista, *Prilog rasprostiranju stećaka u Liki i Baniji,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 15, Split 1963, 26—34.

[48] P. Anđelić, *Arheološka ispitivanja, Lepenica,* Sarajevo 1963, 181—182; Isti, *Revizija čitanja Kulinove ploče,* Glasnik Zemaljskog muzeja XV—XVI, Nova serija, Sarajevo 1961 (Arh.), 287—308.

[49] J. Ivović, *Tri natpisa u selu Petrovićima,* Istorijski zapisi X, knj. XIII, 1—2, Cetinje 1957, 258—265.

[50] L. Pavlović, *Nadgrobni spomenik skutonoše Stojana Ivanovića,* Godišnjak Istorijskog arhiva VIII, Šabac 1970, 49—63.

[51] D. Glumac, *O jednom natpisu iz Azane XIII—XIV veka,* Starinar XIX, Beograd 1969, 263—266.

[52] R. Stanić, *Nekoliko natpisa na stećcima u okolini Novog Pazara,* Naše starine XII, Sarajevo 1969, 149—153.

[53] M. Vego, Vidi napomenu 40.

[54] J. Vuković, *Novo čitanje i tumačenje nekih starih bosanskih nadgrobnih natpisa,* Godišnjak Istorijskog društva BiH I, Sarajevo 1949, 80—100; Isti (sa A. Kućanom), *Jedan stari bosanski nadgrobni spomenik i natpis,* Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1947.

[55] J. Kovačević, *Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu,* Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1961 (Arheologija), 309—316; Isti, *Nadgrobni natpis i reljef kaznaca Nespine,* isto tamo, 317—322.

[56] A. Solovjev, *O natpisu na grobu velikog kaznaca Nespine,* Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1948, 235—237.

[57] P. Anđelić, *Revizija čitanja Kulinove ploče,* Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1961 (Arh.), 287—308.

[58] G. Tomović, *Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu*, Beograd 1974.

[59] G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula*, Slovo 13, Zagreb 1963, 119—136 (Vidi i Studije iz srpske paleografije i diplomatike, Glasnik Skopskog naučnog društva XXI, Skoplje 1940, 1—19).

[60] V. Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici*, Slovo 15—16, Zagreb 1956, 150—180.

[61] M. Miletić, *I „krstani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, Roma 1957.

[62] P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*, Beograd 1971.

[63] T. Raukar, *O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule* („Bosančice"), Historijski zbornik XIX—XX, Zagreb 1966—1967, 485—499; Isti, *O problemu bosančice u našoj historiografiji*, Radovi sa Simpoziuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, 103—144.

[64] Đ. Sp. Radojičić, *Ćirilica*, Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1956, 626—632.

[65] I. Renđeo, *Sredovječni nadgrobni spomenici — stećci*, Bibliografija i građa za umjetnost i srodne struke VIII (Redakcija A. Bauer), Zagreb 1953 (izdano kao rukopis).

[66] M. Dizdar, *Stari bosanski tekstovi*, Sarajevo 1969.

[67] Š. Bešlagić, *Novopronađeni natpis na stećku u Gornjoj Međeđi kod Gradačca*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne XI, Tuzla 1975, 27—31.

[68] Isti, *Epitaf bosančicom u Perastu*, Starine Crne Gore V, Cetinje 1975, 265—268.

[69] V. Palavestra, *Gornje Podrinje u doba Kosača I*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo 1973 (Izvještaj o radu u 1973. g., umnožen kao rukopis), str. 35—36.

[70] R. Stanić, *Nekoliko natpisa na stećcima u okolini Novog Pazara, Sjenice i Raške*, Naše starine XII, Sarajevo 1969, 149—153.

[71] Natpis iz Čečave kod Teslića još nije publiciran.

[71a] Z. Kajmaković, Gornje Podrinje u doba Kosača IV (umnožen rukopis u izdanju Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH), Sarajevo 1977, 46—54.

[72] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971.

[72a] Dva natpisa iz okoline Foče, koje je nedavno pronašao Z. Kajmaković, nisu ovdje uračunata.

[73] Novosakupljeni materijali još nisu publicirani.

[74] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I—IV, Sarajevo 1962—1970.

[75] M. Vego, *Srednjevjekovni bihaćki latinski spomenici XVI vijeka*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, sv. IX (Arheologija), Sarajevo 1954, 255—272.

[76] Š. Bešlagić, *Natpisi stećaka sjeverne Dalmacije*, Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, Sarajevo 1975, 130—132.

[77] Isti, n. d., 140—141.

[78] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973, 86—98.

[79] N. Z. Bjelovučić, *Povijest Poluotoka Rata*, Split 1921, 74.

[79a] M. Hadžijahić, *Predislamski elementi u kulturi bosanskih Muslimana*, Univerzitet-Fakultet političkih nauka u Sarajevu (izdato kao umnožen rukopis), Sarajevo 1973, 180—181.

[80] I. Brčić, *Bukvar staroslovenskog jezika . . .*, Prag 1860, 72—75.

[81] Prema B. Zelić-Bučan, *Bosančica u srednjovjekovnoj Dalmaciji*, Split 1961, str. 8.

[82] V. Jagić, *Hrvatski pisani zakoni*, Zagreb 1890 (prema B. Zelić, n. d. str. 8.)

[83] F. Rački, *Slovensko pismo*, Zagreb, 1861.

[83a] Prema navodima T. Raukara — *O problemu bosančice u našoj historiografiji* (u zborniku Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973.), str. 105, nap. 34 i 35.

[84] Ć. Truhelka, *Bosančica*, Glasnik Zemaljskog muzeja I, Sarajevo 1889, knj. IV, 65—83.

[85] M. Tentor, *Bosančica*, Napretkova Poviest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 821—829; Isti, *Bosančica*, Hrvatska enciklopedija 3, Zagreb 1942, 97—99.

[86] V. Vrana, *Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni*, Napretkova Poviest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 801.

[87] B. Zelić-Bučan, *Bosančica u srednjovjekovnoj Dalmaciji,* Split 1961, 1—32; Ista, *Bosančica — poljičko narodno pismo,* Poljički zbornik I, Zagreb 1968, 143—152.

[87a] Z. Kulundžić, *Knjiga o knjizi,* Zagreb 1951, 300—301.

[88] *Hrvatska književnost srednjega vijeka,* Zagreb 1969, 71—72.

[89] V. Mošin, *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici,* Slovo 15—16, Zagreb 1956, 150—182.

[90] T. Raukar, *O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule* („Bosančice"), Historijski zbornik XIX—XX, Zagreb 1966—1967, 489; Isti, *O problemu bosančice u našoj historiografiji,* Radovi sa simpoziuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, 137.

[91] Prema T. Raukaru, *O problemu bosančice...,* 105.

[92] Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi* I—VI, posebno knj. III i VI.

[93] P. Kolendić, *„Bosančica", „bosansko-hrvatska ćirilica" i Dubrovčani,* Bosanska Vila XIX, Sarajevo 1904, br. 19/20, 349—351.

[93a] A. Belić, Narodna enciklopedija III, Zagreb 1928, 283.

[94] Vidi napomenu 62.

[95] G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula,* Slovo 13, Zagreb 1963, 179—180.

[96] M. Rešetar, Dubrovački zbornik od g. 1520, Posebna izdanja SKA, Beograd 1933, 122—124.

[97] S. Ćirković, *Istorija Bosne,* Beograd 1964, 235.

[98] B. Nedeljković, *O „bosančici",* Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor XXI, sv. 3—4 Beograd 1955, 271—284.

[99] A. Mladenović, *Prilog proučavanju razvitka naše ćirilice,* Književnost i jezik, XII, Beograd 1965, br. 3, 53—66.

[100] Radovi (Trudy) XI Arheološkog kongresa u Kijevu 1899. god., Tom II, Moskva 1902, 174, napomena 1.

[101] V. Ćorović, *Nekoliko fojničkih pisama,* Glasnik Zemaljskog muzeja XXI, Sarajevo 1909, 479—494.

[102] V. Skarić, *Bogumilski grobovi i bosančica* (Dvije istorijske zablude), Narodno jedinstvo, ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za 1932. god., Sarajevo 1932, 358.

[103] V. Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1975.

[104] Prema V. Bogićeviću, n. d., 86.

[105] T. Raukar, *O problemu bosančice u našoj historiografiji,* Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, 103—144.

[106] Đ. Sp. Radojčić, *Ćirilica,* Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1956, 626—632.

[107] Enciklopedija Leksikografskog zavoda 2, Zagreb 1959, 202—204; Mala enciklopedija Prosveta 2, Beograd 1959, 715.

[108] Š. Jurić, *Transliteracija ćiriličkih azbuka,* Vjesnik bibliotekara Hrvatske I, Zagreb 1950, br. 4, 225—244; Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1956, 626—632.

[109] V. Bogićević, n. d., 34.

[110] Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1956, 626—632.

[111] P. Đorđić, n. d., 133.

[112] Isti, n. d., 154—158.

[113] Isti, n. d., 157—162.

[114] Isti, n. d., 227.

[115] M. Tentor, *Bosančica,* Napretkova Poviest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 821—829.

[116] V. Vrana, *Književna nastojanja...,* Napretkova Poviest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 820—821.

[117] G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka,* Glasnik Zemaljskog muzeja III, Nova serija, Sarajevo 1948, 111—116.

[118] Isti, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka,* Glasnik Zemaljskog muzeja V, N. s., Sarajevo 1950, 105—200.

[119] Isti, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka,* Glasnik Zemaljskog muzeja 1955 (Istorija i etnografija), 140—145.

[120] Vidi napomenu 110.

[121] T. Raukar, *O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule* („Bosančice"), Historijski zbornik XIX—XX, Zagreb 1956, 491.

[122] I. Brčić, *Bukvar staroslovenskoga jezika,* Prag 1860, 72—75.

[123] Prema B. Zelić-Bučan, *Bosančica u srednjoj Dalmaciji,* Split 1961.
[124] B. Zelić-Bučan, n. d.,
[125] T. Raukar, n. d., 123.
[125a] M. Vego, *Humačka ploča,* Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., XI (Arheologija), Sarajevo 1965, 41—61.
[125b] Š. Bešlagić—Z. Kajmaković—F. Ibrahimpašić, *Ćirilski natpis iz doba Kulina bana,* Naše starine X, Sarajevo 1965, 203—207.
[126] Vidi napomenu 29.
[127] Ć. Truhelka, *Bosančica,* Glasnik Zemaljskog muzeja I, Sarajevo 1889, knj. IV, 65—83; Isti, *Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine,* Napretkova Poviest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 637.
[128] V. Ćorović, *Jedan srpski natpis iz XII v.*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXIII, Sarajevo 1911, 549—551.
[129] J. Kovačević, *Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu,* Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1961, (Arheologija), 309—316.
[130] M. Vego, Glasnik Zemaljskog muzeja XV—XVI, N. s., (Arheologija), Sarajevo 1960—1961, 259—286.
[131] Vidi napomenu 40.
[132] Isto tamo.
[133] Isto tamo.
[134] Glasnik Zemaljskog muzeja 1962 (Arheologija), 191—240.
[135] Glasnik Zemaljskog muzeja 1959 (Arheologija), 221—237.
[136] Vidi napomenu 40.
[137] Naše starine IX, Sarajevo 1964, 140—142.
[138] Naše starine XII, Sarajevo 1969, 138.
[139] Glasnik Zemaljskog muzeja XIV, N. s., Sarajevo 1959 (Arheologija), 240—241.
[140] Naše starine XII, Sarajevo 1969, 135—136.
[141] Vidi napomenu 139.
[142] Naše starine XI, Sarajevo 1967, 47—48.
[143] T. Raukar, n. d., 121.
[144] P. Anđelić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine,* Doba srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1966, 515—516.
[145] Naše starine IX, Sarajevo 1964, 145—165.
[146] G. Tomović, *Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu,* Beograd 1974.
[147] Ista, n. d., 28.
[148] P. Anđelić, *Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku,* Glasnik Zemaljskog muzeja XXV, N. s., Sarajevo 1970, 207—211.
[149] G. Tomović, n. d., 21.
[150] Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III, br. 260.
[151] Zbornik srednjovjekovnih natpisa ... III, br. 250.
[152] Zbornik ... III, br. 233.
[153] Zbornik ... III, br. 240.
[154] Zbornik ... III, br. 298.
[155] Vidi napomenu 147.
[156] P. Anđelić, n. d., 515.
[157] M. Vego, Glasnik Zemaljskog muzeja 1960/61 (N. s. XV—XVI, Arheologija), 279.
[158] V. Bogićević, n. d., 107.
[159] Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV, br. 245.
[160] Š. Bešlagić, *Nekropola drobnjačke vlastele u Pošćenju,* Zbornik VIII Narodnog muzeja, Beograd 1975, 431—452, sl. 11.
[161] Vidi napomenu 61.
[162] A. Škobalj, *Obredne gomile,* Sveti Križ na Čiovu 1970, 305, 335, 369.
[163] T. Raukar, n. d., 119, 120 i 134.
[164] Vidi napomenu 128.
[165] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967, 98—99.
[166] J. Petrović, *S arheologom kroz Travnik,* Zagreb 1931 (poseban otisak iz knjige VI Narodne starine), 8. Natpis pripada turskom periodu, najvjerovatnije XVI v., ali je, na žalost, već nestao.
[167] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* III, br. 179; Isti, Glasnik Zemaljskog muzeja XIII, N. s. (Arh.), Sarajevo 1958, 173—174.

[168] Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine III, br. 178 i IV br. 245.

[169] Š. Bešlagić, *Nekropola drobnjačke vlastele u Pošćenju*, Zbornik VIII Narodnog muzeja, Beograd 1975, 431—452, sl. 11 i Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH I br. 37.

[170] Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH II br. 102.

[171] Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH 1 br. 1.

[172] Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH IV br. 226.

[173] P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*, Beograd 1971, 38—41.

[174] Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH II, br. 53 i III, br. 128.

[175] Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH IV, br. 255.

[175a] Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH IV, br. 238.

[176] Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH III, br. 182.

[177] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja XIX, N. s. (Arheologija), Sarajevo 1964, 194; Isti, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH III*, br. 159.

[178] Z. Kajmaković, *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 154—159.

[179] G. Tomović, n. d., 22.

[180] Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH III, br. 182.

[181] Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH II, br. 115.

[182] Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH I, br. 5.

[183] Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH III, br. 190.

Za izradu stećaka korišten je kamen koji se mogao naći u blizini nekropole. Uglavnom je to bio krečnjak, jer na teritoriji Bosne i Hercegovine, kao i na drugim područjima stećaka, najviše ima te vrste kamena. Razumljivo, biran je kompaktniji i kvalitetniji kamen.

Klesarski proces je počinjao u kamenolomima, koji su redovno bili u blizini nekropola. O samome poslu u kamenolomu — zasijecanju i odvajanju kamenih blokova od stijene — bilo je govora naprijed. Za to je trebalo imati snažne, spretne i odvažne ljude, kao i dobar alat. Za neke od tih poslova u kamenolomu bili su vični i obični, priučeni ljudi, pogotovo kada se radilo o manjim i jednostavnijim spomenicima.

Kada je odvaljen kameni blok, otpočinjalo je grubo oblikovanje u samome kamenolomu, odnosno u njegovoj najneposrednijoj blizini. I nekim od takvih poslova su bili vični nešto priučeni ljudi, pogotovo u ranijem razdoblju stećaka, kada nije bilo pravih klesara.

Slijedeća faza se sastojala u finijem klesanju — u stvaranju oblika koji se želio dobiti, a u dosta slučajeva i klesanju reljefa, kao i natpisa, ukoliko su i oni programirani. Nemamo dovoljno podataka da bismo mogli sasvim pouzdano tvrditi gdje su obavljani ti poslovi, da li u samome kamenolomu, ili je grubo klesani kamen prevezen do nekropole i tamo obrađivan. U znatnom broju slučajeva nađeni su u kamenolomima već oblikovani stećci, pa čak i isklesani reljefi na njima. Nekoliko takvih primjeraka smo našli na putu do nekropole. Po tome bi se moglo pretpostaviti da je sav klesarski posao obavljan u kamenolomima, potom se prevozio gotov stećak do nekropole i postavljao na grob. Međutim, ustanovili smo na više grobova već postavljene, ali nedovršene stećke, i to kako u pogledu klesanja samoga oblika tako i u pogledu reljefnih motiva na njihovim stranicama. Takvi primjerci postoje, na Radimlji, na Kupresu i u okolini Olova. Klesanje u kamenolomu moglo bi se opravdati najviše time što se veliki blok maksimalno smanjivao i time se olakšavao njegov prevoz do nekropole, ali, sa druge strane, već potpuno izrađen stećak, naročito ako je sa ukrasima ili sa natpisom, izložen je oštećenju pri prevoženju, zbog čega je sasvim razumljiva bila težnja da se klesanje, barem ono finije, obavlja kod nekropole. Vjerovatno u ovome pogledu nije postojalo neko kruto pravilo, pa je negdje klesarski posao obavljan u kamenolomu, a negdje kod nekropole. Mislim da se u većini slučajeva postupalo tako da se u kamenolomu obavljalo grubo klesanje, a kod nekropole ono finije, završno, pogotovo kada su bili u pitanju spomenici sa reljefima i natpisima.

Za prevoz stećaka od kamenoloma do nekropole korišteni su posebno napravljeni drveni plazovi, sa konjskim i volovskim zapregama, a kad je bio vrlo težak spomenik, pristupalo se i guranju preko hrastovih oblica. U Žepi (srednje bosansko Podrinje) za prevoz stećaka korišten je „smuk", jedna vrsta plaza, koji je napravljen od malo pritesanog hrastovog račvastog debla, sa nekoliko zakovanih prečaga.[1]

U prvo vrijeme su stećci bili rijetka pojava na ograničenim područjima, njihovoj obradi se nije posvećivala baš velika pažnja, a sami po sebi su najčešće bili u obliku ploča, i to ne tako velikih dimenzija.
459 Postepeno, vremenom, oni su postajali veći, viši i pravilnije klesani. Sve

više se posvećivalo pažnje njihovim ukrasima i natpisima, što je iziskivalo veći broj sposobnih majstora za izradu ovih spomenika. Kada je klesanje i postavljanje stećaka postalo masovniji običaj, povećao se broj ljudi koji su se posvetili isključivo tim poslovima. Mnogi od njih su postali pravi majstori i umjetnici toga posla. Neki od njih su osjetili potrebu da svoja imena zabilježe na svojim djelima. Po tim zabilježenim, a do danas sačuvanim imenima, majstore stećaka, prema karakteru njihovih poslova, možemo podijeliti u dvije grupe — na one koji su se bavili klesanjem oblika i ukrasa i druge koji su se bavili natpisima stećaka.

KLESARI

U natpisima stećaka nailazimo na različite jezičke termine kojima se nazivaju poslovi oko oblikovanja ovih spomenika i izrade njihovih ukrasa. Najčešće se kaže da je po imenu taj i taj *sjekao* spomenik. U tim natpisima se nadgrobni spomenik najčešće naziva imenom *kam* i *biljeg* (bilig, bjeleg, bjelig). Tako se kaže: ASE SJEČE GRUBAČ KAMI, ili: SIČE DRAGIŠA POBRAT.[2] Sjeći, dakle, znači isto što i klesati. Ponekad se kaže da je neko *usjekao* stećak, kao npr.: OVI KAMI USJEKOH ZA ŽIVOTA,[3] ili USIČE KOVAČ MILIĆ,[4] ili NA NJ USIČE KAMI NJEGOV VOJVODA MIOTOŠ . . .[5] Postoji i natpis u kome se kaže: USIČE NA NJ MATI RADOSAVA I NA SE.[6] Po tome bi izgledalo da glagol *usjeći* ima isto značenje kao i glagol *sjeći*. Međutim, nije vjerovatno da se baš vojvoda Miotoš bavio klesanjem, a pogotovo da je majka Radosava obavljala takve poslove. Rečeno je već da se proces odvajanja i vađenja blokova u kamenolomu naziva usijecanjem i da su se time bavili mnogi seljani. Kako vidimo, usijecanje su vršili i pravi majstori, vjerovatno u težim i delikatnijim slučajevima, što ne znači da to nije bio uglavnom posao običnih ili nešto priučenih ljudi. Biće da je glagol usjeći ponekad značio obezbijediti, osigurati finansijska sredstva i brinuti se da se spomenik isklesše i postavi. U tome značenju su se upotrebljavali i termini *postaviti*, *pobiližiti* i *pokamenovati* — ASE POSTAVI BRAT, ili POSTAVIŠE NJEGOVI SINOVI, ili A POBILIŽI GA KNEZ, ili POKAMENOVA GA KNEZ.[7] Nailazimo i na ovakav natpis: ASE ČINIO MIOGOST KOVAČ, kao i na ovakav: OVO PRAVI RADOJE . . . ,[8] što znači da su glagoli *činiti* i *praviti* također imali smisao glagola *klesati*.

Na ovome mjestu ističem još neke termine koji bi mogli biti zanimljivi za raspravu. U epitafu iz Čičeva kod Trebinja kaže se da POLETA DRUŽAN ČINI RAKU NAD MATERIJU . . . ,[9] epitaf iz Polica kod Trebinja kaže da župan Radomir ZIDA RAKU svome bratu trebinjskom županu Grdu i da je taj posao obavio MOJSTR' IMENEM' BRAJA, a epitaf u Davidovićima, u okolini Bileće, kaže da UZIDA NA ME ČUMOJIĆ'.[10] Obično se rakom smatra sam grob, pa se može shvatiti da je Poleta zidao grobnu raku, pogotovo kada se u druga dva epitafa direktno kaže ZIDA i UZIDA. Međutim, treba imati na umu da se nekada pod rakom podrazumijevao mrtvački kovčeg koji je polagan u grob.[11] A u Bosni su nađeni i kameni kovčezi, koji su sigurno rad boljih majstora. Možda je Poleta klesao takav kovčeg, ali je moguće da se u njegovom slučaju radi samo o nadgrobnoj ploči, jer se kaže NAD MATERIJU?

Teško je sasvim sigurno objasniti i druga dva slučaja. Mislim da se može pretpostaviti da se poslovi odnose i na nadgrobnike (u Davidovićima se kaže NA ME), zbog čega sam svu trojicu navedenih majstora uvrstio u klesare. U jednom natpisu iz Boljuna navode se trojica majstora koji su radili na istome spomeniku: ASE LEŽI RADIČA BRAT. SIČE DRAGIŠA POBRAT. ASE PIŠE DIJAK SEMORAD. USIČE KOVAČ MILIĆ.[12] U ovom neobičnom slučaju je moglo doći i do nehotimične upotrebe tehničkih termina, ali postoji i mogućnost da je kovač Milić zaista obavio samo prvu fazu klesanja — usijecanje i grubo oblikovanje, zatim da je Dragiši, kao pobratimu pokojnika, ustupljeno obavljanje druge faze — definitivno oblikovanje i klesanje ukrasa, a da je za natpis angažovan treći stručnjak — dijak Semorad. Slučajevi eventualne nedosljednosti u upotrebi ovih tehničkih termina mogu da unesu izvjesnu zabunu, ali ne bi trebalo, čini mi se, da značenje tih pojmova ne usvojimo kako sam naprijed izložio.[13]

U deset natpisa hercegovačkih stećaka klesar se naziva imenom *kovač*. Za dvojicu između njih se to zvanje po dva puta navodi (Milić kovač i Miogost kovač). Za nekoga majstora se jedanput kaže da je kovač, a u drugim slučajevima, gdje se navodi njegovo ime, ne ističe se to njegovo zvanje, npr., kod majstora Grubača. Znači da nije bilo dosljednosti u tome pogledu. Nije poznato kako je došlo do toga da se neki klesari stećaka nazivaju kovačima. Ako nije zbog toga što oni, slično ostalim kovačima, udaraju i kuju čekićima, a možda i sami prave i kale svoje željezne alatke — čekiće, dlijeta i poluge.

Ako sječenje, činjenje i pravljenje uzmemo kao jezičke termine za poslove klesanja (ne uzimajući, dakle, u obzir još i *usijecanje*, ukoliko nije izričito rečeno da je to obavio *kovač*, a pogotovo ne uzimajući u obzir termine *postavljanje* i *pobilježavanje)*, onda, na osnovu sačuvanih natpisa, možemo ustanoviti imena klesara koja su na stećcima zabilježena. Ja sam iz obavljenih, kao i nekih još neobjavljenih, materijala povadio sva ta imena i prezimena i sačinio slijedeći spisak:[14]

Bogdan
Braja
Dragiša
Grubač
Mihalj
Milić
Milojko
Milosav
Miobrat
Miogost
Miotoš
Radič
Radoje
Vladimir
Vukadin
Vukosav
Zelija

Bjelopčelanin Pribil
Brativonić Ratko
Đumojić (ili Čumonjić)
Kablović Milutin
Krilić Mileta
Poimlić (braća)
Poleta Družan
Radohnić Pavko
Semunović Boško
Utješenić Ratko
Vladisalić
(Vladisalić) Vuk
(Vlađević) Radonja
(Vukac) Ivanko
(Vukčić) Petar
(Vukićević) Blagoje

Kako vidimo, zabilježena su ukupno 33 imena (i prezimena) klesara. Neka od njih se javljaju po nekoliko puta. Tako se Grubač pojavljuje na osam stećaka (četiri puta u Boljunima i četiri puta u Opličićima), Radoje na četiri stećka (tri puta u Žakovu i jedanput u Pridvorici) i Milić na dva stećka u Boljunima. To znači da su klesari svoja imena zabilježili ukupno na 45 stećaka. Klesar Radoje se javlja u Popovu polju i u Borču, sjeverno od Gacka. Pošto su to dosta udaljena mjesta, vjerovatno se ne radi o istome majstoru, nego o dvojici istoga imena. To bi, opet, značilo da imamo ukupno 34 majstora-klesara. Pošto su neki natpisi nedovoljno čitljivi, neki su u međuvremenu nestali, a možda se u budućnosti neki novi pronađu, može se pretpostaviti da je stvarno brojno stanje zabilježenih imena klesara nešto veće od navedenog ukupnog broja.

Prema lokacijama stećaka sa natpisima u kojima su zabilježena imena iz prednjeg spiska, naši su klesari po geografskim područjima brojčano raspoređeni ovako: centralna Bosna — 1, istočna Bosna — 4, zapadna Hercegovina — 3, istočna Hercegovina — 36 i primorje sa zaleđem — 1. Kako se vidi, Hercegovina ima 39 klesara, ili 87% ukupnog broja. Bosna daleko zaostaje u tome pogledu, primorje sa zaleđem ima samo jednoga klesara, a zapadna Bosna, Srbija i Crna Gora uopšte nemaju zabilježenih imena klesara.

Ni o jednome klesaru do sada nemamo arhivskih i drugih podataka. Ne znamo gdje su rođeni, kada su živjeli i djelovali, gdje su pokopani, itd. Jedino, po epitafu u Boljunima, u kome se kaže da ga je pisao Obrad, sin nekog Popovljanina, a u kome je navedeno NA GRUBAČU . . . ,[15] doznajemo da je majstor Grubač sahranjen u Boljunima. Po jednom podatku koji je pronađen u Dubrovačkom arhivu, koji govori o tome da je „covaz Radochna Utisenovich" čovjek vlastelina Kopića iz Samobora,[16] opravdano pretpostavljam da je klesar Ratko Utješenić, koji je zabilježen na stećku u Brotnjicama (Konavli), identičan sa ovim čovjekom vlastelina Kopića. Da li je taj Utješenić iz istočne Bosne, ili je kao majstor iz primorja bio na službi u Samoboru na Drini[17], teško je odgonetnuti. U vezi s tim treba reći da je, prema arhivskim podacima do kojih je došao C. Fisković, bilo više slučajeva angažovanja kamenara i graditelja iz Dubrovnika i primorja uopšte na poslovima u Bosni, ali su isto tako bosanski mladići učili te zanate u Dubrovniku i drugim primorskim gradovima i nakon toga djelovali u svojim krajevima.[18] Sigurno je postojala i praksa da se i domaći bolji majstori pozivaju i angažuju za rad u krajevima izvan svojih stalnih boravišta. U tome pogledu su najviše pozivani klesari iz nekih krajeva istočne Hercegovine, koji su u svom zanatu postigli najviše, kakvi su, npr., bili Popovci, koji su i danas poznati kamenari. Otuda je razumljivo što je jedan od tih Popovaca djelovao i u Boljunima (Obrad Popovljanin). Nije isključeno da su i neki od poznatijih primorskih kamenara bili rodom iz Bosne i Hercegovine. U Dubrovniku je u XV v. djelovao izvrstan kamenar Radonja Grubačević, koji je možda bio u srodstvu sa klesarom stećaka Grubačem iz Boljuna.[19] Za dubrovačkog majstora Ivana C. Fisković kaže da je vjerovatno iz Trebinja.[19a]

Moglo bi se postaviti pitanje: zašto su neki klesari zabilježili samo svoje ime? Mislim da se za objašnjenje mogu navesti dva razloga. Prvi

i važniji je u tome što su ljudi u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini gotovo sve do XV v. imali samo imena, a onda su tek nastala i prezimena, i to prema očevom imenu — patronimici. Drugi razlog je možda u tome što su klesari stećaka bili u svojim sredinama dosta poznati i popularni već po samome imenu. Ovom prilikom treba reći da su klesari stećaka bili vrlo cijenjeni i poštovani ljudi i da su imali relativno visok društveni ugled. Taj njihov položaj se ogleda i u stilizacijama nekih natpisa, kao npr.: DA JE BLAGOSOVENA RUKA KOJA SIJEČE I PISA.[20] U nekoliko natpisa stećaka spominje se samo klesar, a nema imena pokojnika kome je i postavljen spomenik. Na jednom stećku u Boljunima natpis glasi ovako: MILIĆ KOVAČ SIČE,[21] a na stećku u Žakovu kod Trebinja ovako: ASE USJEČE I PISA RADOJE KOVAČ.[22] Moglo se nehotice izostaviti ime pokojnika, a možda će nekome izgledati da su ovo nadgrobnici samih majstora, ali ja mislim da je u ovim slučajevima svjesno isklesano samo ime majstora da bi se upravo time on istakao. Pretpostavljam da su ljudi iz Žakova, po lociranju ovih stećaka na nekropoli, dobro znali kojoj porodici, pa i kojem njenom članu, oni pripadaju, stoga nisu osjećali velike potrebe da se imenuje i pokojnik pored klesara. Još sam izrazitije slučajeve našao kod majstora pisara, o čemu će nešto kasnije biti riječi.

Tehnika klesanja

O tehničkom klesarskom postupku također nemamo ni arhivskih niti drugih podataka. Tim pitanjem su se dosadašnji istraživači stećaka vrlo malo bavili. Izvjesna nastojanja u tome pogledu su učinjena prilikom proučavanja stećaka u Boljunima kod Stoca.[23] I A. Benac je pokušao da, na osnovu dotle publicirane građe o stećcima, izloži neke svoje misli o klesarskim školama.[24] Danas je moguće nešto više reći o njima, ali se opet ne može potpuno, objasniti tehnika klesanja.

U čitavom klesarskom postupku je veoma važan alat koji se upotrebljava. Pri najgrubljim poslovima u samome kamenolomu korišteni su željezni čekići i željezna špicasta dlijeta, zatim željezni i drveni klinovi i željezne i drvene poluge. U daljoj fazi obrade osnovne alatke su morale biti čekići i dlijeta raznih veličina i izgleda, zatim sprava za mjerenje dužine, ravnalo, kutomjer i visak, a vjerovatno i šestar kao i kamena glačalica. Da bi dlijeta bila tvrđa, majstori su se koristili klasičnim načinom kaljenja užarenog željeza u hladnoj vodi. Pretpostavljam da su za svoje potrebe sami pravili sve te željezne alatke i da su u tu svrhu morali imati nakovanj, mijeh, čekić i drugi kovački alat.

Pretpostavljam da je sam klesarski proces tekao na slijedeći način.

Najprije su čekićem sa špicom i ručnom špicom, ili čekićem sa sjekirastom oštricom grubo isklesane plohe stećka. Dotjerivanje tih ploha je obavljano sa nazubljenim čekićima, a najprije onim sa rjeđim, a onda i sa gušćim zubima. Na taj se način dobila umjereno hrapava površina tih ploha stećka. Ima mišljenja da je finalno klesanje površina obavljano čekićima sa kratkim sjekirastim oštricama.[25] Na nekim primjercima stećaka vide se vertikalne ili nešto kose guste, plitko plastične linije, tj. paralelna rebra, odnosno guste paralelno urezane linije,

neka vrsta kanelura ili žljebova. Mislim da je to jedan od načina klesanja većih ploha, koji je primjenjivan i u antičkom periodu a i kasnije, npr. pri klesanju nadgrobnih spomenika.[26] Na takvim plohama će još uslijediti finalna obrada u kojoj će ta rebra iščeznuti. U izvjesnim, ne tako čestim, slučajevima se pristupalo i glačanju nekih ploha, prvenstveno gornjih horizontalnih kod stećaka oblika sanduka i ploča. To se izvodilo glačalicom od tvrđeg kamena. Najviše je pažnje posvećivano stećcima u obliku sljemenjaka. Kod takvih oblika često su krovne plohe produžene preko vertikalnih, u vidu streha na kući, a još češće su zabati odvajani od ostalih dijelova čeonih strana, obično na taj način što su ivice zabata ostavljene plastične u odnosu na ostalu površinu. U mnogo slučajeva sljemenjaci i visoki sanduci imaju homogena postolja. Svi ti poslovi su zahtijevali mnogo umješnosti i snalažljivosti klesara.

Postupak oko izrade reljefnih motiva tekao je nešto drugačije. Vjerovatno su mnogi klesari imali albume svojih predložaka da bi poručilac mogao da odabere motive koji se njemu sviđaju. Određeni motiv je potom ugljenom ili nekom bojom nacrtan na kamenoj površini. Možda je bilo i kopiranja uzoraka, a vjerovatno je bilo i crtanja motiva bez prethodnih uzoraka. Prije toga je sva površina isplanirana, određeno je i obilježeno mjesto gdje će stati koji reljef, vodeći računa i o svemu drugome — da li će se i kako omeđiti, da li će na toj strani doći još neki motivi, a možda i natpis. Samo klesanje je obavljano na dva načina — da reljef bude plastičan u odnosu na neposrednu ili svu okolinu (na odskok, pozitivno plastičan), ili da bude urezan (uklesan, graviran), a nekada se pristupalo i kombinaciji tih načina. Plastičnost se postizala tako što se okolina — pozadina kamena snizila. Ta plastičnost je obično bila dosta plitka. Rijetki su reljefi sa većom plastičnošću i uglavnom su se odnosili na neke figuralne predstave. Nije nam poznato zašto su reljefi stećaka baš tako niski. Mislim da se za objašnjenje mogu navesti dva razloga. Veća plastičnost bi tražila mnogo veću umjetničku sposobnost, koju bi mali broj klesara mogao postići. Osim toga, veoma plastični reljefi, neka vrsta poluskulptura, odvraćali bi ili umanjivali pozornost na sam oblik stećka, što ne bi bilo u skladu sa osnovnom intencijom čitave umjetničke koncepcije stećaka. Za klesanje linealnih udubljenih motiva korištena su dlijeta sa različitom dužinom sječiva. Tim dlijetom je klesar ulazio u sredinu linije koso s jedne i druge strane tako da se stvorio žlijeb sa sve širim izlaskom na površinu plohe. To je tzv. klesanje kosim rezom. Ako se želio dobiti ovalan žlijeb, korištena su dlijeta sa ovalno povijenom oštricom, slična onima koja se upotrebljavaju i u tehnici duboreza. U nekim slučajevima klesari su svoje linije najprije obilježili gušćim ili rjeđim tačkastim udubljenjima, a potom su, na osnovu toga punktiranja, lakše pravili žljebove. Bilo je i sasvim plitkog urezivanja tanjih i širih običnih trakastih linija. Takvim linijama su se često omeđivali raznovrsni frizovi i razne bordure. Uži ili širi pravougaoni prostor između dviju paralelnih urezanih linija već je imao relativnu plastičnost i samo je trebalo izvjesnim urezima oblikovati povijenu lozicu sa trolistovima, ili neku drugu vrstu friza, odnosno bordure. Plastične linije su obično bile nešto valjkaste, zasvođene. Rozete su, npr., najčešće klesane tako da im je centar predstavljen kao tačka, udubljeni kružić, ili kao plastičan kružni vjenčić, a

Sl. 199. — Na nedavno pronađenom stećku u Papratskom kod Foče isklesani su simboli klesara.

njihove latice su bile plastične i nešto povijene prema centru (tučku cvijeta), kao i prema svim perifernim linijama. Okolna površina rozeta je otučena, snižena, da bi se rozeta na njoj plastično projicirala. Veće, složenije i kompliciranije ornamentalne motive radili su vještiji i iskusniji klesari, a za klesanje životinjskih i ljudskih predstava, pogotovo čitavih kompozicija, traženi su najbolji majstori.

Klesanjem oblika i reljefa bavilo se više istraživača. Među njima je bilo dobrih i slabih majstora, zbog čega su njihove rukotvorine tako nejednakih kvaliteta. I u oblikovanju i u ukrašavanju stećaka postoje velike razlike u kvalitetu. Općenito uzevši, mnogo više je dobro urađenih poslova oko oblikovanja stećaka nego oko njihovog ukrašavanja. Biće da je toj formalno-oblikovnoj karakteristici stećaka posvećivano više pažnje i da su za te poslove majstori bili brojniji i sposobniji. Što se ukrasa tiče, općenito se može reći da je mnogo više onih koji su slabije obrađeni, tj. da je mnogo više primjeraka koji, prema uobičajenim likovnim mjerilima, imaju malu umjetničku vrijednost. Tolike razlike u likovnim umjetničkim vrijednostima reljefa rezultat su i velikih razlika u osposobljenosti klesara. Velik je broj samo priučenih klesara. Iz izvjesnog broja natpisa vidi se da su klesanje često obavljali najbliži pokojnikovi srodnici. U jednom natpisu u Boljunima, između ostaloga se kaže: ... SIČE VUK NA OCA ...,[27] a u Kapavici kod Ljubinja se kaže

da tu leži Tvrtko Vukac, a potom: A SI BILEG SEČE UNUK MU IVANKO...[28] Nije vjerovatno da su baš svi takvi bliski srodnici bili pravi majstori za izradu stećaka. I tako velike neproporcionalnosti koje se uočavaju u klesanju reljefa na jednom spomeniku, pa čak i na jednoj strani nekoga spomenika, dolaze od različitih osposobljenosti ljudi koji se bave klesanjem. Možda bismo se mogli složiti da je ruka, odnosno šaka sa prstima, neke muške figure na stećku u Radimlji potencirana ne zbog toga što klesar nije znao da njen odnos uskladi sa figurom, nego zato što je, u stilu svog umjetničkog shvatanja, namjerno htio da je iskleše uveličanu, da istakne simboličnost ugleda i moći, odnosne ličnosti, ali zašto bi mač u ruci žene u Ziemlju morao da bude dva puta veći od same figure te žene, ili zašto bi, također u Ziemlju, mač u ruci konjanika morao da bude veći nego i konj i konjanik zajedno?[29] Neki klesari su se ugledali na reljefe boljih majstora u svom ili obližnjem kraju, pa su ta viđenja šablonski prenosili i kopirali. Tako se moglo dogoditi da jedan klesar u Ziemlju iskleše scenu lova u kojoj učesnici, uz koplja, drže i štitove. Očito je pobrkao lov i turnir.[30]

Na kvalitet stećaka sigurno su utjecali i poručioci koji su, zavisno od svojih shvatanja i obrazovanosti, mogli klesaru da pomognu, ali i da odmognu u radu. Sitni feudalci, kmetovi i seljani uopšte su manje razumijevali ovu vrstu umjetničkog izraza. Stoga napominjem da se u blizini utvrđenih gradova i mjesta gdje su bili dvorci zapažaju nekropole sa bolje klesanim i ukrašenim stećcima, npr., na Radimlji, u Kopošiću kod starog grada Dubrovnika i dr. Kvalitetnije obrade, sa bogatijim ukrasima i sa natpisima javljaju se i uz srednjovjekovne crkve — zadužbine feudalaca, npr., u Vlahovićima kod Ljubinja.

Za razliku od klesara koji su svoje klesanje ukrasa obavljali bez predložaka i prethodnih crteža na kamenoj površini, bez upotrebe ravnala i drugih uobičajenih pomagala, kakav je slučaj, npr., sa nekim klesarima u okolini Srebrenice i Bratunca, znatan broj klesara je bio vješt u svojim poslovima. Djela ovih spretnijih i savršenijih klesara se lako primjećuju. Njihovi stećci su po svojim oblicima mnogo pravilniji i skladniji u svojim formama i odnosima. Reljefi takvih klesara su znalački odabrani i lijepo komponovani, crtež im je pravilan, međusobni odnosi su harmonični, u figuralnim predstavama ima dosta realnoga i životnoga, klesarska obrada je izvedena pažljivo i do kraja konzekventno i savjesno. Reljefi takvih klesara su vrlo izražajni i na posmatrača djeluju neposredno, snažno i ugodno. Među djelima takvih majstora često zapažamo dosta originalnoga u kreiranju i komponovanju, kao i u samoj tehničkoj obradi. Takve majstore i takva djela nalazimo u gotovo svim područjima, ali najviše u hercegovačkim krajevima istočno od rijeke Neretve. U tome se ističu stećci u okolini Stoca, Nevesinja, Ljubinja, Bileće i Trebinja.

Klesarski centri

Iako su u svojoj ukupnosti stećci jedinstvena pojava, oni su po svojim likovnim svojstvima vrlo različiti. U tome mozaiku zanatskih i umjetničkih sposobnosti, ukusa i shvatanja brojnih majstora i poručilaca stećaka, uz te raznovrsnosti oblika i reljefa, svaki pažljiviji istra-

živač, pa i obrazovaniji posmatrač, uočiće i karakteristike koje su zajedničke stećcima određenih područja, kojima se ističu. To je i razumljivo zbog toga što su približno jednake političke, ekonomske i kulturne prilike nekog regiona u određenom vremenskom razdoblju uslovile da stećci imaju dosta zajedničkoga u umjetničkom izrazu. Razumljivo je da su pečatima pojedinih područja najviše doprinosili sami majstori, svojim stručnim dometom i shvatanjem, svojom umjetničkom ličnošću.

Na proučavanju likovnih karakteristika stećaka pojedinih područja dosadašnji istraživači su se vrlo malo zadržavali. Može se reći da posebnih, ozbiljnijih i sistematskih akcija u tome pogledu nije ni bilo. Pojedini istraživači su, ipak, na osnovu manjeg ili većeg uvida u dotle objavljenu građu, a neki i uvida na samome terenu, više usputno, izražavali svoja gledanja, uglavnom utiske, o izrazitijim značajkama stećaka pojedinih krajeva. Među istraživače koji su se nešto više interesovali za taj aspekt stećaka prvenstveno se mogu ubrojati: A. Benac, M. Ćorović-Ljubinković, A. Horvat, N. Miletić, D. Sergejevski, M. Vego i R. Stanić. Relativno, najozbiljnije udubljivanje u raspoloživi materijal i taj problem, kao i najšire obuhvatanje područja stećaka u tome pogledu, obavili su A. Benac i N. Miletić. Po mišljenju A. Benca, postoje dva različita područja, odnosno dvije posebne umjetničke škole stećaka. Prva i glavna je hercegovačka škola, sa okolinom Stoca kao najvažnijim centrom, a druga je ograničena na istočnu Bosnu, sa užim centrom na području Ludmera (zapadna okolina Bratunca). U hercegovačkoj školi Benac vidi najljepše nekropole, „sa obiljem formalnih varijacija i mnoštvom figuralnih i dekorativnih motiva", čiji su umjetnički talasi zapljuskivali Bosnu i druge susjedne oblasti. Područje druge škole „je daleko uže i samo slabiji njeni utjecaji dopiru do centralne Bosne".[31] N. Miletić je pokušala da odredi osnovne likovne karakteristike pojedinih područja, kako u Bosni i Hercegovini tako i u susjednim oblastima, bez preciznijeg utvrđivanja klesarskih centara.[32] U nekoliko mahova ja sam također saopštavao rezultate svojih istraživanja, tako na primjer 1961.[33] i 1971,[34] a sada sam u mogućnosti da te rezultate dopunim i konkretiziram.

Sasvim je evidentno postojanje čitave jedne škole na području Hercegovine, čija je osnovna karakteristika u relativno velikom broju lijepo klesanih ležećih osnovnih oblika stećaka, među kojima se ističu visoki sanduci i sljemenjaci, sa bogatstvom raznovrsnih reljefnih motiva visokih likovnih kvaliteta, kao što su bordure od povijene lozice sa trolistovima, štitovi sa mačevima, rozete, krstovi, arkade, životinjske i ljudske predstave, a naročito scene lova, kola i turnira. Na području koje obuhvata ova škola primjećuju se centri ili radionice sa svojim osobenostima. Vrlo je izrazito djelovanje jednog takvog centra ili radionice, sa opštim hercegovačkim i sa svojim posebnim značajkama, u okolini Stoca, zatim jednog centra na područjima današnjih opština Trebinja i Bileće, a onda jednoga na područjima današnjih opština Gacka i Nevesinja. Četvrta radionica je pokrivala širu okolinu Konjica, a peta širu okolinu Lištice, u zapadnoj Hercegovini. Ton umjetnosti stećaka u okolini Stoca dugo vremena davao je majstor Grubač. Utjecaj te stolačke radionice se dobro osjeća i oko Ljubinja i Nevesinja, pa i dalje,

npr. oko Kalinovika. Na taj utjecaj oko Kalinovika presudna je bila okolnost što su stolački „Humljani" imali svoja stalna stočarska naselja na planinama u okolini Kalinovika. Stolačku radionicu karakterizira bogatstvo raznolikih oblika i ukrasa. Od reljefnih motiva se prije svega nameću povijene lozice sa trolistovima, štitovi, portreti, arkade, stilizovane rozete i scene. Bilećko-trebinjska radionica je svoju djelatnost protezala, a i utjecala na oblikovanje i ukrašavanje stećaka u Dubrovačkom primorju, u susjednim krajevima Crne Gore, najviše u Banjanima i na Grahovu, kao i u nekim krajevima južne okoline Gacka. Uz zajedničke hercegovačke osobine, trebinjsko-bilećke stećke najprije prepoznajemo po visokim sanducima i sljemenjacima, po arkadama na njima, po nizovima rozeta i kružnim vijencima i po motivu mrežastih zaklona. Nevesinjsko-gatački stećci se odlikuju brojnim krstačama sa predstavama ljudskih glava i sa originalnim antropomorfnim krstovima. Konjićki stećci, su većim dijelom, naročito u krajevima istočno od rijeke Neretve, pod uplivom bližih hercegovačkih radionica, a manjim — u sjevernim krajevima su već poprimili nešto od karaktera bosanskih stećaka. Na stećcima zapadne Hercegovine ne osjeća se tako čvrsta povezanost s onima u krajevima istočno od Neretve, osim lokaliteta bližih Neretvi. U okolini Ljštice se primjećuje znatan broj ploča i niskih sanduka čije su gornje vodoravne strane podijeljene na kvadrante u kojima se nalaze pojedini motivi, najviše astralnog karaktera. Na stećcima područja ove radionice nema mnogo arkada, a i štitova i mačeva je mnogo manje nego u istočnoj Hercegovini, samostalne životinjske predstave i biljni motivi su rijetka pojava, a stilizovanih i rascvjetalih rozeta, nizova rozeta u vijencima i nekih drugih hercegovačkih motiva uopšte nema.

Bosansko područje je karakteristično po velikom broju sanduka i stubova i po niskim visinama sanduka i sljemenjaka. Ovdje je neznatan broj motiva povijenih lozica sa trolistovima, zatim figuralnih predstava, posebno scena. Veoma mali broj arkada je sasvim drugačijeg izgleda. Karakteristika područja se očituje u većem broju motiva kopalja i lukova, a naročito biljnih stilizacija, među kojima se ističu spirale i stabla. I motivi paralelnih rebara i šindre su karakteristični za ovo područje. Bosanska homogenost je mnogo manja nego hercegovačka. Mislim da se ne može govoriti o postojanju neke posebne bosanske klesarske škole. Glavne centre klesarske djelatnosti vidim u zapadnoj Bosni, u kraju između Kupresa i Duvna, zatim u centralnoj Bosni — negdje oko Travnika. U istočnoj Bosni se zapaža djelovanje četiri radionice — jedne između Kladnja, Olova i Ilijaša, druge oko Zvornika, treće na Ludmeru i četvrte u okolini Rogatice. Kupreško-duvanjska radionica odlikuje se visokim sljemenjacima, sa arkadama u kojima su scene turnira, i brojnim stilizacijama ljiljana. Travnički kraj ima sljemenjake sa velikim pravougaonim ili lučno zasvođenim nišama i krstače velikih okruglastih glava, sa relativno malo reljefnih motiva, i to uglavnom bordura, polumjeseca i rozeta. Majstori radionice kod Kladnja, Olova i Ilijaša odlično su klesali izdužene a dolje skošene sljemenjake sa postoljima i stubove sa više varijanti, a od reljefnih motiva najviše su njegovali spirale i druge biljne stilizacije (stabla). Specifičnost ove radionice je u brvnima i šindri, kao elementima bosanske planinske kuće. Zvornička radionica je karakteristična po niskim sljemenjacima i broj-

nim stubovima, sa dominantnim reljefnim motivom dvostruke spirale, često kombinovane sa krstovima, rozetama i grozdovima. Ludmerski kraj ima najviše stubova, pretežno slabe obrade. U njegovom fondu reljefnih motiva najizrazitije su lozice i biljne stilizacije sa cvjetićima i grozdićima. Osim toga, ovaj kraj je poznat po portretima pokojnika u stojećem i ležećem stavu. Glavna obilježja klesara oko Rogatice se sastoje u velikom broju sljemenjaka i sanduka, često kombinovnih u funkciji dvojnih nadgrobnika. Među reljefnim motivima najviše ima polumjeseca, krstova, mačeva, dvostrukih spirala i jabuka. Područje oskudijeva figuralnim predstavama, a uopšte nema scena, arkada, ni povijene lozice sa trolistovima.

Susjedno crnogorsko područje je veoma povezano sa istočnom Hercegovinom. Karakteristični su njegovi visoki a često uski sljemenjaci. Specifični su mu motivi paralelnih rebara, koji su kombinovani sa medaljonima na vodoravnim stranama sanduka oko Nikšića, a vodeći motivi su tordirane i cikcak-vrpce, zatim rozete, mačevi, štitovi i lukovi. Izgleda da je jedna klesarska radionica bila negdje kod Nikšića, a druga kod Pljevalja.

Izgleda da nije postojala posebna radionica na području Podrinja u Srbiji i zapadne Srbije. Pošto stećci toga regiona imaju više zajedničkih svojstava sa stećcima istočne Bosne, naročito sa onim oko Zvornika i na Ludmeru (veliki broj stubova, relativno dosta motiva krstova, polumjeseca, rozeta i spirala), osnovano se pretpostavlja da su istočnobosanske klesarske radionice podmirivale potrebe u klesanju stećaka toga regiona. Stećci, bolje rečeno stećkoliki ležeći nadgrobnici u okolini Novog Pazara, Sjenice i Kraljeva (ploče i sasvim niski sanduci i sljemenjaci, stubovi i krstače) proizvod su dosta izolovanog klesarskog centra, koji je samo u izvjesnoj mjeri bio povezan sa bosansko-hercegovačkim radionicama. Stojeći nadgrobnici ovoga područja imaju dosta zajedničkoga sa mermernim nadgrobnicima koji su izrađivani u Studenici i njenoj okolini.

Stećci Hrvatskog primorja i njegovog zaleđa su u znatnoj mjeri odraz umjetnosti stećaka zapadne Hercegovine i zapadne Bosne, ali imaju i svoje karakteristike. Izgleda da su u tim krajevima djelovale dvije radionice. Jedna je mogla biti oko Ciste (Imotska krajina), a druga negdje oko Čepikuća, u zaleđu Pelješca. Prva ima mnogo zajedničkih svojstava sa stećcima oko Kupresa, Duvna i Livna, koje se najviše očituju u klesanju stilizovanih ljiljana i scena u arkadnim nišama, a druga sa stećcima u okolini Stoca, koje se najviše odražavaju u klesanju motiva štitova sa mačevima i figuralnih predstava, posebno scena.

*
**

Htio bih još da istaknem i ispravim jednu zabludu koja se ispoljila u mišljenjima nekih naučnih radnika o umjetnosti stećaka. Još 1953. god. je Đorđe Stričević tvrdio da su stećci prvobitno bili oslikavani, bojeni.[35] Malo poslije njega je i naš poznati stručnjak za likovnu umjetnost Svetozar Radojčić kategorički tvrdio da su i ukrasi i natpisi stećaka živo bojeni. Između ostaloga, on je o tome rekao: „Sada prazne, glatke površine nosile su nekada živo slikane scene, natpise; grobovi su

ličili na kamenje prekriveno šarenim tkaninama živih boja".[36] Bilo je još sličnih mišljenja i dilema u vezi s tim pitanjem. Pišući o vezama između fresaka i stećaka, Zdravko Kajmaković se osvrnuo i na to pitanje, navodeći da „nijedan od dosadašnjih istraživača stećaka nije pronašao ni najmanji trag boje na ovim spomenicima..." Ipak, on nije bio sasvim uvjeren da nije bilo primjeraka koji su bojeni.[37]

Iz istorije umjetnosti je poznato da je u raznim vremenskim razdobljima bilo slikanja arhitekture i drugih umjetničkih djela od kamena, metala, keramike, tekstila, pa i nadgrobnih spomenika. To bojenje likovnih tvorevina je naročito bilo izražajno u kasnom srednjem vijeku. I u našim krajevima se u tome razdoblju često primjenjivalo bojenje, npr. pri izradi kamene plastike objekata moravske škole.[38] Analogno tome, bilo je izvjesnog osnova za pretpostavku da su i stećci mogli biti bojeni. Ja sam u svojim istraživanjima stalno imao na umu potrebu utvrđivanja stvarnog stanja u tome pogledu, pa sam na više mjesta i načina vršio ispitivanja. Neki ukrašeni primjerci su stoljećima bili zatrpani zemljom, pa kada smo ih otkopali, nije bilo ni ostataka boje. Čvrsto sam uvjeren da bojenja stećaka, kako ukrasa tako i natpisa, nikada nije bilo. Ta okolnost, uz ostale, istovremeno govori da umjetnost stećaka nije bila puko oponašanje evropske umjetnosti istoga razdoblja.

Kovač Grubač

Jedan od najaktivnijih i najboljih klesara stećaka je Grubač koji je djelovao u okolini Stoca. Bio sam u prilici da stećke u okolini Stoca nešto bolje upoznam, pa stoga mogu čitaocima predočiti kratku skicu portreta ovoga majstora.

Na četiri stećka u Boljunima i na četiri stećka u Opličićima zabilježen je majstor Grubač. Na jednom od tih spomenika on se naziva kovačem. Ti Grubačevi stećci su od tvrđeg vapnenca, relativno velikih dimenzija, oblika dosta visokih sanduka i sljemenjaka, pažljive obrade. Na njihovim stranama ima relativno mnogo različitih reljefnih motiva. Tu vidimo tordirane i druge stilizovane vrpce, povijenu lozicu sa trolistovima, rozetu, štit sa mačem, arkade, ljiljan, stablo sa krošnjom, ljudsku samostalnu figuru, predstave jelena, konja, lava i zmaja, scene kola i lova, itd. Neki od ovih motiva su jedinstvena pojava — stilizovana rozeta, lav, zmaj, čovjek sa okruglastim štitom i dr. I neke stilizacije ukrasa i kompozicije sa figurama ljudi i životinja ne mogu se naći na nekropolama drugih krajeva. Na jednom stećku u Boljunima je isklesana izvanredno lijepa, sasvim originalna stilizovana rozeta koja se sastoji od kružnog vijenca sa urezanim dvostrukim cikcak-ornamentom u kojem je četverolisna krst-rozeta (listovi su kao rombovi), sa trolisnim cvjetovima u međuprostorima. Iste takve rozete nalazimo i na nekim drugim stećcima Boljuna na kojima se Grubač nije potpisao, što znači da su i one njegovo djelo. Takve rozete nalazimo i u Opličićima. Pošto ih nema u drugim krajevima, opravdano je da ih nazovemo Grubačevim rozetama. Veoma su zanimljive njegove predstave zmijolike životinje — zmaja. Pokrupna glava sa isplaženim jezikom, dugačko tijelo, dvije noge, zavinut rep. Te predstave su najsličnije velikom gušteru, zelembaću. Njegovi lavovi imaju rijetku nakostriješenu grivu i zavinutu repinu. Jed-

Sl. 200. — Reljefni motiv rozete i potpis majstora Grubača u Boljunima kod Stoca.

nog lava je on svezao za krošnjasto stablo. Takva predstava postoji samo još na poznatom sljemenjaku iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu). Lav iz Boljuna ima svoga dvojnika u Opličićima, i to u originalnoj sceni sa srnom i psom. Takav lav se nalazi i na jednom drugom stećku u Opličićima, na kome nema natpisa. Nema razloga da ga ne pripišemo ovome majstoru.[39] I u Boljunima i u Opličićima sasvim pouzdano prepoznajemo više njegovih ukrašenih stećaka. Na tim nekropolama se nalazi veliki broj stećaka koji su djelo njegovo i njegovih saradnika. Učesnici u njegovom kolu u Boljunima drže trolisne cvjetove u rukama, a kolovođa ima jedinstvenu kapu na glavi — sa dva roga na krajevima i izraslim ljiljanom iz sredine. Neka lica on kleše u profilu, što je veoma rijetka pojava. Njegove velike i dugačke ljiljane u arkadama imamo i u Boljunima i u Opličićima. Donekle slična pojava je nađena samo još u Troskotima kod Mostara (spomenik je sada u Muzeju Hercegovine u Mostaru).[40] Na nekropoli u Boljunima sam našao veoma zanimljivu i sasvim neobičnu scenu kola u kojem učestvuju šest žena i jedan muškarac na jelenu kao kolovođa. Kolovođa se jednom rukom drži za rogove jelena, a drugom za prvu ženu u kolu. Prema položaju jelena, kolo kreće ulijevo.[41] Sa mnogo razloga pretpostavljam da je to Grubačevo djelo. Pošto se slične kompozicije nalaze i na

još nekim nekropolama u blizini Stoca i nekim ne tako daleko (o tome je bilo govora u poglavlju o reljefima), može se pretpostaviti da su i one njegovo djelo, ili su nastale pod njegovim neposrednim utjecajem. Sve govori o tome da je ovaj majstor djelovao relativno dugo i na dosta velikom području.

Grubač i piše i kleše natpise na svojim stećcima, što znači da on nije samo klesar nego i pisar-dijak, što je dosta rijedak slučaj među majstorima stećaka. Općenito se može reći da njegovu umjetnost karakterizira veliki broj raznovrsnih reljefnih motiva, zatim da ima više originalnih motiva, stilizacija i kompozicija. On vrlo dobro crta. Potez mu je dosta slobodan i snažan. Figure su mu uglavnom realističke, ali u nekim od njih vidimo i njegovu bujnu fantaziju. Sa dlijetom izvanredno barata. Znade da kleše na odskok i da urezuje u kamen. I pri klesanju ukrasa — dekoracija, kao i pri slikanju simbola i figura on je vrlo savjestan i dosljedan. Iako ponekad rustično, ipak sve ima svoje mjere, proporcije i estetski ugođaj.

U Boljunima se nalazi jedan Grubačev stećak sa natpisom u kojem se kaže da tu leži Tarah Boljunović. U Dubrovačkom arhivu je nađen podatak iz kojeg se vidi da je Miliš Taraković bio katunar Boljuna 1447. god.[42] Osnovano se pretpostavlja da je taj Miliš bio Tarahov sin. To znači da je Grubač mogao klesati ovaj stećak najkasnije te godine. Na velikom i lijepom Grubačevom stećku u Opličićima, sa predstavama lava i srne, postoji natpis u kome se kaže da tu leži knez Radivoj Vlatković, koji je bio NAJBOLJI MUŽ U DUBRAVAH. Dubrave su poznata srednjovjekovna župa, čiji je centar, iz više razloga, mogao biti u Opličićima. Ime ovoga kneza se više puta spominje u poveljama do 1458. god.[44] Pretpostavlja se da je umro između 1458. i 1463. god. Na osnovu toga se može zaključiti da je Grubačevo djelovanje u Opličićima bilo u godinama oko polovine XV v. Sigurno je Grubač već bio dobro poznat i afirmisan umjetnik kada mu je povjereno klesanje nadgrobnika tako uglednim ljudima kao što su Radivoje Vlatković i Tarah Boljunović. Znači da je to zrelo doba njegove umjetničke djelatnosti. Iz svega toga se može zaključiti da je majstor Grubač započeo svoju klesarsku karijeru negdje u četvrtoj ili petoj deceniji XV v., a da je najintenzivnije djelovao u sedmoj i osmoj deceniji toga vijeka. Ako je doživio duboku starost, mogao je u optimalnom slučaju djelovati približno do kraja XV v.

U Boljunima postoji stećak sa natpisom u kojem se kaže da ga je pisao neki Obrad NA GRUBAČU,[45] na osnovu čega se može zaključiti da je to nadgrobni spomenik našega klesara, kako je to i Ć. Truhelka pretpostavio. Ako je to tačno, značilo bi da je tu u Boljunima Grubač živio i radio neposredno pred svoju smrt. Kako je u staroj Bosni bio običaj da se umrli sahranjuju u svom zavičaju, kakav običaj i danas vlada kod naših naroda, moglo bi se tvrditi da su Boljuni zavičaj i rodno mjesto ovoga majstora. U vezi s tim je od značaja i okolnost što se u okolini Boljuna nalazi njiva koja se i danas naziva njegovim imenom — Grubač.

Iako djelo ovoga klesara još nije dovoljno proučeno, mislim da se već sada može reći da je Grubač vodeća figura među klesarima stećaka u Boljunima i Opličićima i da je jedna od najistaknutijih umjetničkih ličnosti u okolini Stoca u drugoj polovini XV v.

Natpisi stećaka su umjetnička djela pisara i klesara stećaka. U sačuvanim natpisima stećaka vidimo da su se ti majstori ponekad nazivali imenom *dijak*. Tim imenom se na dva stećka u Boljunima potpisao majstor Semorad — ASE PIŠE DIJAK SEMORAD.[46] Tako se naziva i majstor Radomil iz Turbeta kod Travnika, zatim majstor Vujan Dragišić iz Njeganovića kod Bileće,[47] kao i još neki drugi. Ukupno dvanaest puta susrećemo to ime na stećcima u Bosni i Hercegovini. Nije utvrđeno zašto su se tako nazivali. Kako je poznato, dijacima su se nazivali pisari srednjovjekovnih dvorskih kancelarija vladara i visokih feudalaca. Pošto su poslovi pisara stećaka vrlo slični poslovima dijaka u dvorskim kancelarijama, vjerovatno je po toj analogiji došlo do naziva dijaka stećaka. Autori epitafa stećaka nose i neka imena. U Policama kod Trebinja postoji natpis iz kojeg se vidi da je spomenik izradio majstor Braja, pa se može zaključiti da je on pisao i sam natpis. Naprijed je bilo riječi i o jezičkom terminu *činiti* i *praviti* u značenju klesati, ali nije isključeno da se u nekim slučajevima pod tim podrazumijeva i posao izrade natpisa. Analogno tome, neki autori natpisa nose ime *kovač*, kao npr. Grubač iz Boljuna. U natpisu iz Žakova kod Trebinja se to direktno kaže — ASE USJEČE I PISA RADOJE KOVAČ.[49] To znači da su neki klesari, koji se nazivaju kovačima, ne samo klesali oblike i ukrase nego su se bavili i izradom (pisanjem i klesanjem) natpisa. Bilo je i obratnih slučajeva — da se majstor natpisa bavio i klesanjem oblika i ukrasa. Kao dokaz tome mogu navesti natpis u Peljavama kod Priboja (područje Majevice), u kojem se na kraju kaže: SEKA VUKADIN DIJAK.[50] U najvećem broju slučajeva natpisi su djela pisara — dijaka. Najčešće se za te poslove upotrebljava oblik glagola pisati, bez isticanja zvanja majstora. Tako se kaže: ASE PIŠE MILIVOJ, ili SE PIŠE RADIČ RADOSALIĆ. Vrlo su neobična i zanimljiva dva slučaja upotrebe jezičkog termina u zapadnoj Hercegovini. U natpisu Pavla Komlinovića u Bakrima kod Čitluka pri kraju je uklesano UČR'TO NA PLEMENITEI,[51] a na stećku Mirka Radojevića u Knešpolju kod Lištice uklesan je vrlo sličan termin — ČR'TO.[52] Iz nekih srpskih kao i bosanskih srednjovjekovnih zapisa može se zaključiti da je u našem jeziku, po ugledanju na grčki jezik, riječ *crtati* upotrebljavana u značenju *pisati, slikati* i obratno — riječ *pisati* u značenju *crtati*.[53] Gordana Tomović je kod Domentijana uočila da se klesana slova na kamenu nazivaju „bogonačrtana pismena".[54] Ako imamo na umu i naprijed pomenuti primjer iz Boljuna, na kojem natpis, uz rozetu, ništa drugo ne kaže nego samo da je to pisao Semorad, mogli bismo se zapitati: šta zapravo znači *pisati*, a potom i u čemu se zapravo sastojala uloga pisara, odnosno dijaka, na stećcima? U širem smislu, analogno pisanju, odnosno živopisanju crkava, taj pojam bi mogao da obuhvati ne samo izradu natpisa na stećcima nego i izradu reljefa (uključujući i figuralne predstave) na stećcima. Ipak, mislim da se u našem slučaju *pisanje* i *crtanje* odnosi na stvaranje natpisa, tj. na samo pisanje, te da bi, saglasno tome stanovištu, funkciju dijaka trebalo ograničiti samo na stvaranje natpisa.

Poslovima pisara-dijaka stećaka bavio se vrlo ograničen broj ljudi. U vremenskom razdoblju stećaka bilo je malo pismenih ljudi, sposob-

nih da se prihvate kreiranja natpisa stećaka. Oni su se regrutovali prvenstveno iz vlastelinskog i svešteničkog društvenog sloja. Dokaz za to su i sami natpisi. U nekima od njih se kaže da je pisao brat, otac, sin, ili unuk sahranjenog lica. Kako ukrašeni stećci, a pogotovo oni sa natpisima, u svom najvećem broju pripadaju vlasteli, to i njihovi najbliži srodnici imaju isti društveni status. Na nekoliko primjeraka natpisa se direktno kaže da ih je pisalo sveštено lice — PISA POP PRIBISLAV',[55] ili A TOI PISA GOJČIN' POP'.[56] Kao pisari nekih natpisa na srednjovjekovnim crkvama javljaju se također sveštena lica, kao npr., na natpisu Kulinovog doba, u Podbrežju kod Zenice — AZ PISAH' PRODAN (ili PROKOPIJE) POP,[57] ili na poznatoj Kulinovoj ploči — SE PISA RADOHNA KRSTIJANIN'.[58] U svakom slučaju, poslovi izrade natpisa stećaka bili su stvar rijetkih i za to sposobnih ljudi. Dijaci su, inače, bili vrlo cijenjeni ljudi, sa visokim društvenim ugledom, pa su u ondašnjim uslovima najviše utjecali na razvoj pismenosti, a posredno i kulture uopšte. Takav značaj, ili približno tome, mogli su imati i dijaci stećaka. Naprijed sam već naveo natpis u kojem se blagosilja RUKA KOJA SIJEČE I PISA. Zbog toga je sasvim razumljivo što se barem u vremenu najveće frekvencije natpisa na stećcima javila i potreba da se imena tih kulturnih i umjetničkih poslenika zabilježe i ovjekovječe na stećcima. Gledajući tako na tu stvar, postaju nam razumljiviji slučajevi isticanja imena dijaka, a da se pri tome uopšte ne navode imena sahranjenih, u čiji spomen su ti stećci i građeni. Tako se na horizontalnoj strani jednog visokog sanduka u Boljunima, uz reljef stilizovane rozete, nalazi natpis koji u cijelosti glasi ovako PIŠE SEMORAD,[59] a na sljemenjaku u Tičićima kod Kaknja je nađen ovakav natpis: SE PISA VUKAN I PRIBČEVIĆ NA SVOEM STRICU.[60] A to nisu jedini takvi slučajevi. Po svemu izgleda da je u ovim i ovakvim slučajevima bilo najvažnije da se istakne dijak. U slučaju iz Tičića bi se moglo pretpostaviti da su i pokojnik i dijak bili dobro poznati u tome kraju, te da je spomen pokojniku dovoljno osiguran već po tome što se kaže da je Vukanov stric.

Na pravnim spisima se pisar redovno zapisao. Njegov potpis je mnogo značio. Eventualan nedostatak navođenja pisarevog imena mogao je dovesti do osporavanja pravne vrijednosti povelje. Ta kancelarijska praksa se prenijela i na stećke.

I pisari su se potpisivali imenima ili imenima i prezimenima, što su običavali i klesari — kovači. Mislim da ta pojava ima iste uzroke — prezimena su se i inače počela masovnije upotrebljavati tek u XV v., a neki pisari su mogli biti popularni i po samome imenu, iako su možda već imali i prezime. Neki od pisara su navodili samo ime, ali je u natpisu rečeno u kakvom je srodstvu sa čovjekom koji je tu pokopan, čije je ime i prezime navedeno, tako da mi, ipak, doznajemo prezime pisara. Prema svim prikupljenim natpisima u kojima se govori o pisarima, sačinio sam popis tih majstora, koji izgleda ovako:

Ahmat
Bogiša
Branišat
Bratoje
Dragoje
Gojčin

Bogačić Bolašin
Dragišić Vujan
Dragoljević Nikola
G. M. (I)
G. M. (II)
H. I.

Grubać	Jurijević Radosav
Ivan	Kosarić Vrsan
Juraj	Krajković Obrad
Kulduk	Kukulamović Veseoko
Mihalj	Marković Radonja
Milivoj	(Miletić) Dragiša
Napovišt	Milosalić
Pilip	(Milošević) Divin
Pomoćan	Mitrović
Pribil	Obradović Ivko
Pribisav	(Plavičić) Radin
Pribislav (I)	(Popovljanin) Obrad
Pribislav (II)	(Pribčević) Vlkan
Radič	Radosalić Radič
Radoje	S. O.
Radomil	Tvrđenović Prerad
Rajko	Utješinović Ratko
Rato	(Vlasnić) Dobrovoj
Semorad	(Vukac) Ivanko
Ugarak	Vukmir Milko
Vukadin	Vukosalić Sracin
Vukašin	Vuković

Dijak kneza Hrvatina

Kako vidimo, postoji ukupno 57 imena (i prezimena) pisara. Među njima su četvorica koja su svoja imena zabilježila samo inicijalima. Javljaju se dva puta inicijali G. M. Pošto se oni nalaze na prilično velikoj geografskoj udaljenosti, smatram da se u ovome slučaju radi o dvojici pisara. M. Vego misli da bismo prvi inicijal (Puhovac kod Zenice) mogli čitati kao Gramatik.[61] Za sada nije moguće ništa mjerodavno predložiti kako bi trebalo čitati ove inicijale. I ime Pribislav se javlja na dva vrlo udaljena mjesta, pa mislim da se i tu radi o dvojici pisara. Neki pisari su svoja imena zabilježili po nekoliko puta. Tako, Semoradovo ime susrećemo na šest stećaka u Boljunima, pisar Vukašin je svoje ime zabilježio na dva spomenika u okolini Kalinovika i na jednome u okolini Travnika (nije isključeno da je ovaj travnički Vukašin neki drugi pisar), a Radoje, Dragoje, Ivan i Radič javljaju se po dva puta. Ako uzmemo u obzir ta ponovljena imena, onda se pisari na stećcima ne pojavljuju samo 57, nego stvarno 68 puta.

Evo kako izgleda geografski raspored naših pisara:

Centralna Bosna ima 12, a istočna Bosna — 21, zapadna Hercegovina — 6, istočna Hercegovina — 27, u Crnoj Gori je zabilježen 1, a u Hrvatskom primorju sa zaleđem — 1 pisar. U zapadnoj Bosni i u Srbiji nema imena pisara. Proizlazi, dakle, da je, relativno, najviše pisara u istočnoj Hercegovini, a potom u istočnoj Bosni. Ta dva područja zajedno imaju 72% ukupnog broja imena. U odnosu na Bosnu, Hercegovina ima 49% pisara, a sama istočna Hercegovina 40% ukupnog broja pisara.

O pisarima gotovo da uopšte nemamo arhivskih podataka. Vujan Dragišić je sahranjen u Njeganovićima kod Bileće, što bi trebalo da znači da mu je to zavičaj. U jednom podatku iz Dubrovačkog arhiva Obrad Krajković i sin mu Pribil spominju se 1436. god.,[62] po čemu natpis u Starom Slanom datiramo u prvu polovinu XV v. Vjerovatno je Ivko Obradović, pisar iz Starog Slanog, sin pisara Obrada Krajkovića? Već je naprijed rečeno o majstoru Grubaču. Za Ratka Utješinovića znademo da je bio čovjek vlastelina Kopića u Samoboru na Drini i da se zvao kovačem. Radomil je autor natpisa nadgrobne ploče tepčije Batala, visokog funkcionera na dvoru kralja Stjepana Dabiše, kraljice Grube i kralja Stjepana Ostoje. Pisaru iz Osretka kod Prnjavora ne znamo imena. On misli da je dovoljno ako se zabilježi kao DIJAK KNEZA HRVATINA.[63] Ovaj knez se spominje prvih godina XIV v. kao gospodar Donjih Krajeva, u sjeverozapadnoj Bosni.

Na jednom stećku u Radimlji, na kojem je natpis Radoja Vukovića, sinovca vojvode Petra, na strani gdje je ljudska figura sa izdignutom rukom, uklesana su četiri oveća slova B (dva sa desne, a dva s lijeve strane figure), koja je M. Vego protumačio kao dva puta napisane inicijale imena i prezimena pisara Bolašina Bogačića, koje je na obližnjem stećku napisano punim tekstom.[64] Prema tome bi izgledalo da se ovaj pisar javlja na dva spomenika, što bi povećalo naš ukupan broj za još jedno ime pisara. Međutim, ja mislim da se tu radi o mističnim slovima iz takozvanih „krsnih slovesa", koja obično uokviruju sliku krsta u rukopisima i starim štampanim knjigama. Tih kriptograma ima više vrsta, a baš takva četiri slova B znače: *Bjeleg, božji, bijet, bjesi.* Prvo slovo može da znači i *Bič*, pa stoga nisam uračunao ta slova u imena pisara.[65]

Kada se u natpisima spominje neka od istorijskih ličnosti, ili neki od istorijskih događaja, onda nam je omogućeno datiranje natpisa, a time i određivanje vremena djelatnosti pisara, kao što imamo, npr., u Ljusićima kod Kalinovika, gdje se spominje kralj Tvrtko, ali su takvi primjeri rijetki. Približno vrijeme djelatnosti pisara se može odrediti i brižljivijim studijem karakteristika slova kojima se pisari služe.

Tehnički postupak

Još nije precizno utvrđena funkcija pisara stećaka. Mislim da su oni morali najprije napraviti predložak natpisa, vjerovatno na papiru. Možda je u nekim slučajevima u tu svrhu korišten i neki drugi materijal, kao, na primjer, drvena kora, daska, pergament, platno, itd. Vjerovatno su za stvaranje tih predložaka u prvo vrijeme bili angažovani dijaci dvorskih kancelarija, ili neko iz redova sveštenika. Postepeno se broj pisara povećavao, pa su čak postojali i seoski pisari. Vremenom je osposobljen izvjestan broj pravih pisara, koji su se bavili samo tim poslovima. P. Anđelić misli da je u XIV i XV v. „dijačka-pisarska djelatnost, kao i obučavanje u toj vještini, bila organizovana na istom principu kao i kod ostalih zanatskih struka".[66] Nakon izrade predloška slijedila je faza klesanja. Više puta su obadva posla — izrada predloška i samo klesanje — bila objedinjena u ličnosti jednoga majstora, kakav je bio, npr., Grubač, zatim Radoje, ili Ivanko Vukac. Klesar je mogao

predložak precrtati na kamen, a mogao mu je to uraditi i pisar. Precrtavanje je moglo da teče od slova do slova, a mogao se i čitav natpis nasloniti na kamenu površinu, slova sa naličja nekom bojom izvući, a onda to otisnuti na kamen. Sigurno je bilo i slučajeva da je pisar nekom bojom natpis direktno, bez prethodnog uzorka, izvukao — nacrtao na kamen. Da je postojao običaj prenošenja natpisa sa papira na kamen vidi se i po tome što su neki natpisi kopirani naopako, kao npr. u Vlađevini kod Rogatice, ili u Dopascima kod Kladnja.[67] U tim slučajevima je klesar bio nepismen. On je pri tome imao uzorak, ali je slova nekom bojom namazao i čitav natpis licem otisnuo na kamen. Zbog toga takve natpise možemo da čitamo samo „u ogledalu" (Spiegelschrift). Na ovome mjestu želim da upozorim na još jednu do sada neuočenu mogućnost objašnjavanja ovako naopako klesanih natpisa. Akademik prof. Muhamed Kadić, iz Sarajeva, obavijestio me je u jednom razgovoru da je, služeći vojni kadrovski rok u staroj Jugoslaviji, imao drugove koji, zbog naslijeđenog defekta organa vida, nisu mogli da pravilno vide plošne slike. Plošne slike su se u njihovom vidnom polju projicirale naopako.[68] Iako se u ovom slučaju vjerovatno radi o rijetkoj pojavi, ipak bi se trebalo o njoj konsultovati s okulistima. U nekoliko slučajeva smo našli da su samo neka slova, ili samo neke riječi naopako, ili ispreturano klesane, a bilo je i slučajeva, kao npr. u Prečanima kod Trnova, da je natpis isklesan tako da se mora čitati odozdo prema gore, a ne odozgo prema dolje, što je također rezultat slabe pismenosti samih klesara.[69]

Ni o procesu samoga klesanja natpisa nemamo sasvim sigurnih saznanja. Neki majstori su se služili prethodno ovlaš uklesanim horizontalnim linijama da bi im slova bila visoka koliko je to potrebno i da bi im redovi slova bili pravilni. Takav primjer imamo u Jelaškama kod Olova.[70] Takve crte se vide i kod natpisa sa crkve u Podbrežju kod Zenice, koji potječe iz doba Kulina bana. Osim pomoćnih linija, neki majstori su upotrebljavali i tačkice na krajevima slova.[71]

Činjenica je da su svi natpisi uklesavani, tj. da su negativno, a ne pozitivno plastični. Jedina iznimka u tome pogledu je natpis iz Troskota (Vlasnića), iz okoline Mostara, koji se sada nalazi u Muzeju Hercegovine u Mostaru, gdje je jedan dio natpisa ispupčen, a drugi dio udubljen.

Dijaci pravnih spisa su ponekad prvim slovima posvećivali mnogo više pažnje, stvarajući na tim mjestima krupnija, stilizovana i ljepša, tzv. ukrasna slova. Izradom takvih slova su se najviše bavili dijaci crkvenih rukopisnih knjiga. Pri izradi epitafa stećaka to je bio izniman slučaj. Jednim takvim ukrasnim slovom počinje epitaf iz Ričice kod Kraljeve Sutjeske, u centralnoj Bosni.[72]

Tehniku klesanja srednjovjekovnih natpisa proučavala je Gordana Tomović. S obzirom na način klesanja, ona je sve natpise svrstala u tri glavne grupe: klesanje kosim rezom, trakasto urezivanje i urezivanje prostom linijom.[73]

Mislim da je proces klesanja natpisa stećaka tekao ovako.

Majstor je najprije isplanirao površinu za natpis, vodeći računa o dužini teksta, veličini slova, broju redaka, itd., ali i o usklađivanju natpisa sa oblikom stećka, posebno o relacijama sa stranicom na kojoj je natpis, odnosno o relacijama sa eventualnim reljefima na toj strani-

Sl. 201. — Ispupčena slova natpisa Ljupka Vlasnića na sljemenjaku u Troskotima kod Lištice (sada u Muzeju Hercegovine u Mostaru).

ci. Činjenica je, međutim, da je u tome pogledu bilo mnogo nemarnosti i raznovrsnih propusta. Najčešće su ukrasi isklesani prije nego natpis, zbog čega je majstor natpisa morao svoje djelo prilagođavati tim ukrasima, pribjegavajući ponekad prebacivanju ili razbacivanju nekih riječi ili slova. U dosta slučajeva je majstor svoj natpis klesao bez ikakvog prethodnog planiranja, zbog čega je dolazilo ne samo do iskrivljavanja slova, pa i čitavih redova, nego i do mehaničkog rastavljanja riječi, do zaboravljanja klesanja nekih slova, pa zbog toga do njihovog naknadnog ubacivanja na neprikladna mjesta i slično.

Pri samome klesanju majstor je upotrebljavao raznovrsna dlijeta. Da bi se stvorila manja ili veća udubina po srednjoj liniji slova, trebalo je dlijetom manje ili više koso s jedne i druge strane ući u kamen. Ako se sjeklo koso prema sredini, stvoren je žlijeb koji je imao kose strane od srednje linije slova ka gore, otprilike pod uglom od 60°, i tako se formirao žlijeb pod uglom od oko 120°. Ima dosta natpisa čiji se žljebovi neznatno šire koso prema površini kamena, a neki se uopšte ne šire, tako da sliče povijenim trakovima. Relativno je velik i broj natpisa koji su samo ovlaš urezani u kamen, zbog čega oni veoma sliče crtežu. Ova druga i treća vrsta se primjenjivala kod kamena manje tvrdoće. Dio pozitivno plastičnog natpisa iz Troskota, slično većini tzv. ktitorskih natpisa na crkvama i drugim zgradama, klesan je nešto drugačije nego svi ostali na stećcima.

Neki pisari su svoje natpise počinjali znakom krsta, stavljali su krstić ispred prvog slova natpisa. Izgleda da je to bilo ugledanje na praksu pri pisanju povelja, ugovora i drugih pravnih spisa koji su nastajali u dvorskim kancelarijama. Ti krstići natpisa su obično bili u dimenzijama slova i jednostavnih formi — grčki ili latinski krst. Samo

u nekoliko slučajeva su nađeni krstovi nešto većih dimenzija, ili nešto stilizovanih formi. Tako se u Ričici kod Kraljeve Sutjeske nalazi dosta veliki krst čiji su krakovi prošireni prema krajevima (sl. br. 191) i u Velimlju, u okolini Nikšića, gdje se nalazi krst mnogo većih dimenzija nego što su slova, čiji se donji završni dio pretvorio u trougao od kojeg se spuštaju dvije linije prema dolje i nešto unutra (sl. br. 188).[74] Ovaj iz Velimlja donekle sliči krstu ispred ktitorskog natpisa Hercegove crkve u Sopotnici kod Goražda. Treba reći, međutim, da na mnogim natpisima stećaka nema toga krstića. M. Vego je prebrojao sve natpise u Hercegovini i utvrdio da oko jedna trećina njih nemaju krstića.[75] Slična je situacija i kod spomenika pravne naravi. Ni na stećcima, kao ni na pravnim spisima, nije bilo pravila ni dosljednosti u tome pogledu. Bilo je dijaka koji sami nisu uvijek jednako postupali, kakav je slučaj sa Grubačem, iz Boljuna.

Pisarski centri

U odnosu na klesare, ukupan broj poznatih imena pisara je za 50% veći. Oko 96% toga ukupnog broja otpada na Bosnu i Hercegovinu. Dok Hercegovina ima mnogo više klesara nego Bosna, kod pisara su ta dva područja skoro izjednačena. To je zbog toga što istočna Bosna ima dosta veliki broj pisara — 21. Ako imamo na umu da se u Hercegovini nekoliko puta ponavljaju neka imena pisara (Semorad se javlja šest puta), onda je taj odnos između broja pisara istočne Hercegovine i istočne Bosne zanimljiv pokazatelj. S obzirom na okolnost da većina natpisa u istočnoj Bosni spada u XV i XVI v., znači da su pretežno nastali u periodu turske uprave u Bosni i Hercegovini, odnosno da je na tu pojavu moglo utjecati naseljavanje crnogorskog i hercegovačkog življa. Otuda je razumljiva i pojava popova kao pisara u tim krajevima. I pisari su, kao i klesari, putovali iz svoga u druge krajeve radi izrade natpisa. To se vidi po Ratku Utješinoviću, koji iz Samobora na Drini odlazi u Brotnjice, u okolini Cavtata.[76] Ta pojava se uočava i po jezičkim osobinama natpisa. U nekoliko natpisa u istočnoj Bosni nalazimo riječi ikavskog govora, koji nije karakterističan za te krajeve. Tako se, npr., u natpisu plemenitog Gostiljanina u Puškovcu kod Koraja kaže: ... SI BILIG' ...,[77] ili u natpisu Veseoka Golobovića u Sniježnici, u okolini Zvornika, kaže: ... NA NEM' BILIG' ...[78] Znači da su ovamo dolazili pisari iz krajeva gdje se govorilo ikavski.

Dosadašnji rezultati proučavanja pisma, jezika i drugih osobina natpisa pojedinih područja ne omogućuju potpuno utvrđivanje pouzdanih karakteristika natpisa po područjima, a u vezi s tim ni sasvim sigurno utvrđivanje pisarskih centara.

Prema mome uvidu u raspoložive materijale o natpisima, moglo bi se, ipak, reći da je postojala hercegovačka pisarska škola, slična onoj klesarskoj, čiji se vrlo jak utjecaj osjeća u svim susjednim područjima, a naročito u krajevima istočne Bosne. U sklopu te škole je vjerovatno bilo nekoliko centara, ili radionica. Vrlo izrazit je centar u okolini Stoca, sa Semoradom kao najaktivnijim i najistaknutijim majstorom. Dru-

gi jači centar izgleda da je bio u Popovu polju, koji je obuhvatao sve krajeve oko Ljubinja i Trebinja. Mislim da je treći hercegovački centar bio na potezu Bileća — Gacko — Nevesinje. Četvrti centar je bio nešto manje aktivan od prethodnih, sa sjedištem u gornjem toku Neretve, povezujući okoline Kalinovika i Konjica. Djelatnost petoga centra, također nešto slabijeg intenziteta, protezala se uglavnom na današnja opštinska područja Lištice i Čitluka. Sjedište mu je moglo biti u neposrednoj okolini Lištice.

Kako izgleda, u Bosni su bila četiri pisarska centra. Centralni bosanski je bio u okolini Travnika i pokrivao je područje od Travnika do Zenice. Drugi centar je bio između Kladnja i Zvornika, u istočnoj Bosni. Područje trećeg centra se prostiralo u gornjem i srednjem toku Drine, između Rogatice, Goražda i Višegrada, sa sjedištem blizu Rogatice. Četvrti centar je mogao biti kod Lopara, a obuhvatao je dosta veliko područje Majevice i njenih obronaka, protežući se sve do blizu Bijeljine.

Nema izgleda da je na susjednom području Srbije postojao poseban pisarski centar. Za većinu inače malobrojnih natpisa u zapadnoj Srbiji vjerovatno su bili angažovani bosanski pisari iz okoline Zvornika, a za natpise oko Prijepolja, Novog Pazara, Sjenice i Raške pisari iz drinskog centra, a možda i iz Hercegovine.

Ni u Crnoj Gori nije postojao poseban centar. Potrebe toga područja zadovoljavali su uglavnom hercegovački pisari iz centra Bileća—Gacko—Nevesinje.

Natpisi Dubrovačkog primorja su uglavnom rad malobrojnih lokalnih majstora i istočnohercegovačkih, a oni u Imotskoj krajini i dalje su vjerovatno zapadnohercegovačkih majstora iz centra kod Lištice.

Treba reći da se na nekim natpisima susjednih područja Srbije i Crne Gore, pa i na nekoliko natpisa kod Trebinja i Gacka, vidi utjecaj crkveno-slovenske, odnosno stare srpske ćirilice (upotreba složenih glasova i nadrednih slova, upotreba slova K umjesto Ć, veći broj skraćenica, neki jezički termini, itd.), npr. na natpisu u Pošćenju kod Šavnika,[79] na natpisu župana Pribilše u Policama[80] i župana Krnje u Aranđelovu, u okolini Trebinja.[81] Ti i takvi natpisi su djela pisara angažovanih iz Srbije, ili hercegovačkih pisara koji su bili pod utjecajem srpske pisarske škole.

Kako se vidi, ova mreža pisarskih centara se u dobroj mjeri poklapa sa mrežom klesarskih centara, ali se od nje ponešto i razlikuje. Razumljivo, ovo je više skica i prijedlog, a dalja istraživanja, koja bi morala biti sistematska i dugoročna, sa obuhvatanjem svih osobina natpisa (paleografskih, jezičkih, likovnih i drugih), da bi dovela do pouzdane mreže pisarskih centara.

Dijak Semorad

Jedan od najaktivnijih hercegovačkih pisara, a najistaknutiji u stolačkom pisarskom centru je Semorad, koji se potpisao na šest stećaka u Boljunima. Na dva stećka on se naziva dijakom, a na ostalima on zvanje ne ističe, nego samo kaže da je pisao — PIŠE SEMORAD. Ćiro

Truhelka je jedan njegov natpis pogrešno pročitao kao OVI PIŠE LIK SEMORAD.[82] Riječ LIK on je protumačio kao uzorak, predložak, a trebalo je da tu riječ čita kao DIJAK. Osim toga, on je Semorada nazvao kovačem. Naprijed je citiran jedan natpis u kojem se ništa ne kaže o pokojniku, nego samo o pisaru. Kako se na tome stećku nalazi reljef stilizovane rozete, moglo bi izgledati da se riječ PIŠE odnosi na taj reljef, što bi značilo da su se neki pisari bavili ne samo klesanjem ukrasa nego da su izradu ukrasa nazivali pisanjem, po ugledanju na takav termin u starom grčkom jeziku.[83] Ako je takav slučaj i postojao, onda bismo se mogli upitati: da li je Semorad samo nacrtao tu stilizovanu rozetu, samo dao predložak, ili ju je i klesao? Na to pitanje ne bismo mogli sasvim sigurno odgovoriti, iako izgleda da je Semorad mogao da nacrta tu rozetu.

U izradi natpisa ovaj majstor je imao svoj stil i metodski postupak, po čemu se razlikuje od ostalih pisara. Slovo N mu je drugačije od uobičajenih oblika toga slova, ne sastoji se od dviju uspravno urezanih linija i jedne kose između njih, nego je to jedna uspravna i jedna prelomljena linija. Njegovo slovo Ž se sastoji od dviju koso prekriženih linija i jedne uspravne koja prolazi tim križištem, slovo V je kao kvadrat, S je neznatno lučno povijeno, karakteristično mu je i slovo C, itd. Pri pisanju slova I on nije uvijek dosljedan — nekada ga piše kao što je uobičajeno, a nekada samo sa dvije uspravne paralelne linije, a slovo K nekada piše kao jednu uspravnu i jednu malo lučno povijenu liniju, a nekada kao dvije neznatno lučno povijene linije. Poznaje stari složeni glas JU, ali i sasvim novo kurzivno slovo C. Osim toga, njegova slova nisu uvijek iste veličine, nisu uvijek u istoj liniji, a nekada su ponešto i nagnuta, nakrivljena. Semorad upotrebljava termine ikavskog govora — USIČE. Po tim osobenostima lako raspoznajemo njegov rad i na natpisima stećaka u Boljunima u kojima nije zabilježeno njegovo ime. Sasvim je sigurno da je on izradio više nego šest natpisa. Čak bi se moglo reći da većina natpisa u Boljunima (a ima ih 19) pripada njemu i njegovim saradnicima, odnosno učenicima. To znači da su Boljuni bili čitav jedan mali centar, čitava mala radionica natpisa stećaka, čije se djelovanje moglo odraziti i na nekim drugim obližnjim nekropolama. Stoga bi trebalo vršiti dalja istraživanja da se utvrdi djelokrug ovoga majstora.

Svi natpisi u Boljunima su prilično istrveni i oštećeni. Ne vidi se da li su pri izradi tih natpisa korištene pomoćne linije, da li su riječi ili rečenice odvajane tačkama, itd. Ne može se ništa sigurno reći da li je Semorad najprije radio predloške svojih natpisa, a onda ih kopirao na kamenu površinu, ili je natpis crtao neposredno na kamen. Rekao bih da je prije upotrebljavao ovaj drugi način. Planiranje prostora nije uvijek bilo najuspješnije. Pošto su neki natpisi jedva stali na raspoloživu površinu, a neki se nisu mogli ni prilagoditi već isklesanim reljefima, zbog čega su riječi ili njihovi dijelovi razbacani kojekuda, zaključujem da je postojao običaj da se najprije izrade ukrasi, a tek onda natpisi.

O Semoradu nisu nađeni nikakvi arhivski podaci. Ne znamo kada je i gdje je rođen, odakle mu takvo jedinstveno ime, kada je djelovao kao dijak i gdje mu je grob. Duktus njegovih slova govori o XV v. Budući da na stećcima sa njegovim natpisima nalazimo iste reljefne

motive kao i na stećcima koje je klesao Grubač, pa čak i motiv zmaja, za kojega sigurno znademo da ga je klesao Grubač, možda kao svoj majstorski amblem, rekao bih da je Semorad bio Grubačev savremenik. Vjerovatno je Semorad nešto mlađi, pa je mogao djelovati i neko vrijeme iza Grubača. Tu pretpostavku zasnivam na okolnosti da se Semoradovi natpisi nalaze uglavnom u sjeverozapadnom kraju nekropole u Boljunima, čiji su stećci relativno najkasnije nastali. Jedan Semoradov natpis je na krstači, i to u tome kraju, a krstače i inače stavljamo u najkasnije decenije razdoblja stećaka. Prema tome, dosta slobodno pretpostavljajući, moglo bi se reći da Semoradovo djelo u Boljunima pripada drugoj polovini XV v., a vjerovatno i početku XVI v.

Općenito o majstorima

I klesari i pisari su majstori stećaka, i jedni i drugi su dobrim dijelom umjetnici, domaći ljudi koji pripadaju istom vremenskom razdoblju. Neki klesari su bili sposobni da rade i natpise, kakav je, npr., bio kovač Grubač, a i neki pisari su se uspješno bavili i klesanjem oblika i ukrasa, kakav je, npr., bio dijak Vukadin, iz Peljava kod Lopara. Njihova majstorska imena se u sačuvanim natpisima stećaka javljaju ukupno 113 puta (klesari 45, a pisari 68 puta, od čega neki po nekoliko puta. Prema lokalitetima natpisa, ovi su majstori (ako ih posmatramo zajedno) pretežno iz Hercegovine, i to iz područja istočno od Neretve (72), a ostalih ima najviše iz Bosne, i to iz njenih istočnih krajeva (38). Primorje sa zaleđem i Crna Gora imaju samo po jednoga, a Srbija nema ni jednoga majstora koji je zabilježio svoje ime.

Općenito uzevši, majstori Hercegovine su ne samo brojniji nego i aktivniji i, rekao bih, stručniji. Kako je vladao običaj angažovanja majstora i izvan njihovih stalnih boravišta, osjeća se najveća djelatnost hercegovačkih majstora u susjednim područjima. Otuda i prenošenje istih klesarskih i pisarskih značajki.

Kako izgleda, jedan broj hercegovačkih klesara je učio zanat u primorskim gradovima, prvenstveno u Dubrovniku, a bosanski klesari su vjerovatno dosta toga naučili od majstora iz Hercegovine. Ima slučajeva da je sin nasljeđivao oca u toj vještini i da je klesarsko umijeće dugo vremena ostajalo u istim porodicama. Dolazak Turaka u Bosnu i Hercegovinu kao da nije unio nikakvu pometnju u djelovanju majstora stećaka, ne primjećuje se nikakav zastoj u tome pogledu; naprotiv, cvjetanje te umjetnosti još uvijek traje, čak i nišane, kao i natpise na njima klešu majstori stećaka.

Pisarskim poslovima su se najprije bavili dijaci vladarskih i vlastelinskih dvorskih kancelarija, a kasnije su se za to osposobili i obični ljudi. U toj umjetničkoj struci, u oskudici pismenih ljudi, važnu ulogu su imali i sveštenici, naročito u istočnim krajevima Bosne i Hercegovine. U pisarskim poslovima se, osim toga, sasvim dobro primjećuje učešće ljudi iz vlastelinskih porodica, pa nije rijedak slučaj da sin, brat ili unuk pokojnika-vlastelina izrađuje natpis na njegovom spomeniku. Klesarska i pisarska djela su općenito cijenjena, a samo su majstori uživali visok društveni ugled.

[1] V. Palavestra-M. Petrić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi,* Radovi Naučnog društva BiH XXIV, Sarajevo 1964, 171—172.

[2] Š. Bešlagić, *Boljuni,* Starinar, N. s. XII, Beograd 1961, 195—196.

[3] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine II,* Sarajevo 1964, br. 51.

[4] Isti, n. d., br. 70.

[5] Isti, n. d. IV, br. 223.

[6] Isti, n. d. I, br. 32.

[7] Š. Bešlagić, *Novopronađeni natpisi na stećcima,* Naše starine XII, Sarajevo 1969, 139 i 143; M. Vego, n. d. I, br. 39.

[8] A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950, 39; M. Vego, n. d. I, br. 46 i III, br. 181.

[9] M. Vego, n. d. III, br. 130.

[10] Isti, n. d. III, br. 129 i 202.

[11] V. Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem veku,* Naše starine III, Sarajevo 1956, 128.

[12] Š. Bešlagić, *Boljuni*..., 196; M. Vego, n. d. II, br. 70.

[13] Š. Bešlagić, n. d., 204.

[14] Neki majstori imaju samo imena, a neki i imena i prezimena. Nekoliko njih imaju samo prezimena. Kod nekih se ta prezimena podrazumijevaju, iako nisu navedena, npr. kada se navodi pokojnikovo prezime, a za majstora se kaže da je pokojnikov brat. U takvim slučajevima sam prezimena stavio u zagrade.

[15] Š. Bešlagić, n. d., 195 i 201.

[16] M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela,* Beograd 1967, 57.

[17] Samobor na Drini je podigao Sandalj Hranić. Bio je jedan od važnijih gradova Sandalja i njegovih nasljednika. K. Jireček, *Istorija Srba* I, Beograd 1952, 67; M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države,* Sarajevo 1957, 103.

[18] C. Fisković, *Stećci u Cavtatu i u Dubrovačkoj župi,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1961, 169—174.

[19] Š. Bešlagić, *Boljuni*..., 202.

[19a] C. Fisković, n. d., 171.

[20] M. Vego, n. d. IV, br. 225.

[21] Š. Bešlagić, n. d., 196.

[22] M. Vego, n. d., II, br. 104.

[23] Vidi napomenu 2.

[24] A. Benac, *Stećci,* „Jugoslavija" — Beograd 1962, str. XIX i dalje.

[25] Isti, *Radimlja,* Sarajevo 1950, 37.

[26] F. K. Azzola, *Mittelalterliche Scheibenkreuz-Grabsteine in Stadt und Kreis Büdingen, Büdinger Geschichtsblätter,* Band VII, 1970—1971, 11—28, Abb. 6, 15, 29, 30, 42—43.

[27] M. Vego, n. d. II, br. 66.

[28] Isti, n. d. III, br. 204.

[29] Š. Bešlagić, *Stećci u Ziemlju,* Starinar, N. s. XV—XVI, Beograd 1964—1965. sl. 12 i 15.

[30] Isti, n. d., 289.

[31] A. Benac, *Stećci* (Mala istorija umetnosti), Beograd 1967, str. VIII; Isti, *Stećci,* Beograd 1962, str. XIX.

[32] N. Miletić, *Srednjovekovna skulptura u Bosni i Hercegovini,* Treći program Radio Sarajeva III, Sarajevo 1974, br. 5, 308—312.

[33] Š. Bešlagić, *Boljuni*...

[34] Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 48—54; Isti, *Stećci i njihova umjetnost,* Sarajevo 1971, 76.

[35] Đ. Stričević, *Bogumilsko slikarstvo,* Jugoslavija VII, Beograd 1953, 66—68.

[36] Sv. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka,* Letopis Matice srpske, Novi Sad, januar 1961, 5.

[37] Z. Kajmaković, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1971, 151.

[38] A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevekovnoj* Srbiji, Beograd 1962, 201.

[39] Š. Bešlagić, *Stećci u Opličićima,* Naše starine VII, Sarajevo 1960, sl. 2.

[40] M. Vego, n. d. II, br. 47.

[41] Š. Bešlagić, *Boljuni*..., sl. 18, str. 181.
[42] B. Hrabak, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., VIII, Sarajevo 1953, 326.
[43] Š. Bešlagić, *Stećci u Opličićima*..., 145, sl. 1 i 2.
[44] Ć. Truhelka, Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 261.
[45] Š. Bešlagić, *Boljuni*..., 195.
[46] Isti, n. d., 195—196.
[47] M. Vego, n. d., III, br. 147 i IV, br. 257.
[48] Isti, n. d., III, br. 129.
[49] Isti, n. d., II, br. 104.
[50] Š. Bešlagić, *Stećci Majevice*, Starinar, N. s. XX, Beograd 1969, 18.
[51] M. Vego, n. d. I, br. 4.
[52] Isti, n. d. I, br. 12.
[53] Š. Bešlagić, *Boljuni*..., 202.
[54] G. Tomović, *Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu*, Beograd 1974, 14.
[55] M. Vego, n. d. IV, br. 229.
[56] Isti, n. d. IV, br. 301.
[57] Isti, n. d. IV, br. 252.
[58] Isti, n. d. IV, br. 254.
[59] Š. Bešlagić, n. d., 188 i 195, sl. 42.
[60] Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 56, sl. 53.
[61] M. Vego, n. d. IV, br. 249.
[62] M. Dinić, n. d., 85, nap. 42.; M. Vego, n. d. II, br. 110.
[63] K. Jireček, *Istorija Srba* I, Beograd 1952, 195; M. Perojević, *Šubići gospodari Bosne*, Napretkova Povijest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 241—244.
[64] M. Vego, n. d. I, br. 64.
[65] V. Mošin, *Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik*..., Starine JAZU, knj. 42, Zagreb 1949, 14.
[66] P. Anđelić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Doba srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1966, 518.
[67] M. Vego, n. d. IV, br. 223 i 234.
[68] Zahvaljujem prof. M. Kadiću na ovome obavještenju.
[69] M. Vego, n. d. IV, br. 205.
[70] Š. Bešlagić, *Novopronađeni natpisi na stećcima*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, sl. 11.
[71] M. Vego, n. d. IV, br. 253.
[72] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, sl. 60.
[73] G. Tomović, n. d., 15.
[74] Š. Bešlagić, n. d., 51, sl. 60; Isti, *Novopronađeni natpisi na stećcima*, Naše starine XII, Sarajevo 1969, 143, sl. 18.
[75] M. Vego, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. XVIII, Sarajevo 1963 (Arheologija), 202—206.
[76] Vidi napomenu br. 16.
[77] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* IV, Sarajevo 1970, br. 290.
[78] Isti, n. d. IV, br. 305.
[79] Š. Bešlagić, *Nekropola drobnjačke vlastele u Pošćenju*, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu VIII, Beograd 1975, 442—446, sl. 11.
[80] M. Vego, n. d. III, br. 128.
[81] Isti, n. d. III, br. 133.
[82] Ć. Truhelka, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 387; Š. Bešlagić, *Boljuni*..., 202.
[83] Š. Bešlagić, n. d., 202.

V

PRIPADNOST STEĆAKA

STEĆCI I BOSANSKI HERETICI

Uvriježeno je shvatanje da se stećci općenito vežu za bosanskohercegovačke srednjovjekovne heretike. U našoj nauci za umjetnost ovih spomenika najčešće se upotrebljava naziv *bogumilska umjetnost*. Pripisivanje stećaka bogumilima pogotovo je karakteristično za strane naučne radnike koji su se bavili istraživanjem stećaka, zbog čega se u stranoj naučnoj i kulturnoj javnosti gotovo isključivo tako misli i piše.

Postoji više razloga zbog čega se stećci tretiraju kao bogumilski spomenici, odnosno zbog čega je i kako nastao naziv bogumilska umjetnost. Prije nego pristupim direktnijem rasvjetljavanju odnosa stećaka i bosanske hereze, mislim da je potrebno da čitaoce, barem u kraćim potezima, podsjetim na osnovne karakteristike srednjovjekovne Crkve bosanske, koja je u svoje vrijeme bila vrlo važan faktor cjelokupnih društvenih odnosa, a koja u našoj istoriografiji već više od jednog stoljeća predstavlja teško rješiv naučni problem. Posao u tome pogledu znatno mi je olakšan zahvaljujući rezultatima naučnih istraživanja prof. dr Jaroslava Šidaka.[1]

Veliki je broj domaćih pa i stranih naučnih radnika koji su proučavali rad srednjovjekovne Crkve bosanske, literatura o tome je vrlo obimna, ali iznesena mišljenja još uvijek su ne samo neusaglašena nego često divergentna, tako da se ni danas ne može reći da je problem Crkve bosanske do kraja osvijetljen i riješen. Iako je većina naučnih radnika, pogotovo onih koji su se tim problemom u novije vrijeme seriozno i sistematski bavili, našla generalno i okvirno rješenje, ostalo je još mnogo važnih i bitnih pitanja koja zahtijevaju dalja istraživanja i proučavanja.

Lista naših starijih naučnih radnika, onih koji su se prije 1945. godine bavili proučavanjem problema bosanske hereze i ostavili nam radove trajne ili zapažene vrijednosti sastoji se od 37 imena. Po ozbiljnosti pristupa problemu, dijapazonu obuhvaćenih pitanja i radovima koji su imali znatnog utjecaja na tok rješavanja problema, ističu se ovi naučni radnici: Božidar Petranović, Franjo Rački, Vaso Glušac, Vladi-

mir Ćorović, Jaroslav Šidak, Aleksandar Solovjev i Ćiro Truhelka. Uz njih se javljaju mnogobrojni naučni radnici istorijske, lingvističke i drugih struka koji su se povremeno ili uzgred bavili pitanjima bosanske hereze.

Približno toliko brojnu listu sačinjavaju naučni radnici iz novijeg vremenskog razdoblja, poslije 1945. godine. Mislim da neću pogriješiti ako kažem da u grupu koja je iz ove oblasti dala, relativno, najznačajnije doprinose spadaju ovi istraživači: Jaroslav Šidak, Aleksandar Solovjev, Vaso Glušac, Dominik Mandić i Leo Petrović, a odmah uz njih i slijedeći: Sima Ćirković, Anto Babić, Dragutin Knivald, Mihajlo Dinić, Marko Vego, Franjo Šanjek i Dragutin Dragojlović. Spisku naučnih radnika toga novijeg vremenskog razdoblja pripadaju i ljudi raznih naučnih disciplina koji su, proučavajući stećke ili rukopise i njihove minijature iz kruga srednjovjekovne Crkve bosanske, posredno proučavali i rješavali pitanja iz kompleksa bosanske hereze. Oko reljefa i natpisa su se najviše angažovali: Alojz Benac, Marko Vego, Šefik Bešlagić, Đuro Basler, Pavao Anđelić, Svetozar Radojčić, Dimitrije Sergejevski, Mirjana Ćorović-Ljubinković, Anđela Horvat, Lovre Katić, Drago Vidović, Cvito Fisković, Zdravko Kajmaković, Vojin Ivanović, Radomir Stanić, Ivan Renđeo, Paula Korošec, Vlajko Palavestra, Ante Škobalj, Petar Petrović, Gordana Tomović, Jovan Kovačević, Nada Miletić i Mario Petrić, a oko rukopisa, odnosno minijatura slijedeći: Đorđe Sp. Radojičić, Vojislav Đurić, Jovanka Maksimović, Vladimir Mošin, Svetozar Radojčić, Jovan Đurić i Irena Grickat.[2]

Znatan je i broj stranih naučnih radnika koji su se bavili pitanjima dualističke hereze u južnoj Evropi i u tome okviru bogumilstvom na Balkanu, a neki od njih i direktno pitanjima hereze u Bosni. Njihova djela su važna za sagledavanje i proučavanje heretičkog pokreta u srednjovjekovnoj Bosni. Lista takvih naučnih radnika do danas broji oko 40 imena. Samim pitanjima bosanske hereze bavili su se slijedeći naučnici: Louis Leger, John Fine, Ernest Werner i Milan Loos. Ovoj grupi treba dodati i 5 naučnih radnika koji su se u novije vrijeme posredno, preko proučavanja reljefa i natpisa stećaka, bavili herezom u Bosni, a to su: Maja Miletić, Jean Challet, Georg Wild, A. Frolov i Marian Wenzel.

Ako bismo htjeli da sa liste stranih naučnih radnika izdvojimo one koji su, relativno, najviše uradili u oblasti proučavanja dualističkih hereza, onda bi to, po mome mišljenju, bili slijedeći: Antoine Dondaine, Arno Borst, Dimitri Obolensky, Dmitar Angelov, Henri Puech, Andre Vaillant, Milan Loos, Ernest Werner i Borislav Primov.[3] Profesor Šidak je sa puno opravdanja istakao prvu ovdje navedenu četvoricu (A. Dondaine, A. Borst, D. Obolensky i D. Angelov).

Smatram da na ovome mjestu nema potrebe prikazivati kako je tekao proces nastanka, razvoja i završetka bosanske hereze. Umjesto toga, daću najsažetiji prikaz osnovnih karakteristika doprinosa najvažnijih naših domaćih naučnih radnika, iz čega se uglavnom može vidjeti u čemu se sastoji problem bosanske hereze, šta se do sada postiglo u njegovom rješavanju i kakvo je sada stanje u našoj istoriografiji u tome pogledu.

Evo kako to, po mome mišljenju, izgleda.

Božidar Petranović je prvi otpočeo sa sistematskim proučavanjem srednjovjekovne Crkve bosanske (1867). Na osnovu domaćih izvora,

on je došao do uvjerenja da je ta crkva u osnovi bila pravoslavna, da je u njoj, istina, došlo do izvjesnog, manjeg, heretičkog utjecaja, i to samo u uređenju koji je vremenom sasvim oslabio, tako da se ona vratila potpunom pravoslavlju.[4]

Franjo Rački se ubrzo nakon objavljivanja Petranovićeve rasprave pojavio sa svojom tezom (1869) u kojoj je, na osnovi latinskih izvora, sa dobro dokumentovanim obrazloženjem, dokazivao da Crkva bosanska pripada bogumilskom heretičkom pokretu i da je ona kako po svojoj organizaciji tako i po svome obredu gotovo identična francuskoj katarskoj crkvi.[5] Po njegovom mišljenju, Crkva bosanska je ispočetka ispovijedala umjereni dualizam, ali se to njeno učenje vremenom izmijenilo i približilo pravovjernom kršćanstvu. Tvrdio je da je ta Crkva bosanska već u trećoj deceniji XIII v. smatrana heretičkom u pravom smislu riječi (Rački je najčešće naziva patarenskom, a njene sljedbenike patarenima). Bez obzira na neke pretpostavke koje se nisu održale, teza Račkoga o heretičkom karakteru Crkve bosanske je u nauci, kao okvir za dalja istraživanja, sve do danas ostala vodeća.

Vaso Glušac je u svojim raspravama (1924, zatim 1941, odnosno 1945, a potom 1953. g.) dokazivao neodrživost koncepcije Račkoga, osporavajući bogumilstvu uopšte, a Crkvi bosanskoj pogotovo, heretički karakter.[6] On smatra da bogumila nije bilo ni u Bugarskoj, ni u Vizantiji i da su oni samo „kaluđerska mistifikacija srednjeg veka". Tvrdio je da je Crkva bosanska i po postanku i po učenju bila samostalna pravoslavna crkva. Glušcu je prigovoreno zbog nedovoljne objektivnosti i solidarnosti dokaznog postupka (omalovažavao je zapadne kao i neke domaće izvore), a najviše zbog njegove nacionalističke note.[7]

Vladimir Ćorović je o ovoj problematici dosta rano pisao (1925), ali se na tome najviše zadržao u svojoj *Historiji Bosne* (1940).[8] Smatrao je da se bogumilstvo razvilo u srednjoj i južnoj Makedoniji, kao neposredan nastavak pavlićanskog učenja, pa se otuda proširilo u Srbiju i u Bosnu. U znatnoj mjeri on je usvojio koncepciju Račkoga; posebno je podržao hipotezu o evoluciji Crkve bosanske, ali je bogumilstvo u toj crkvi sveo na skromnu mjeru, dopuštajući čak i mogućnost izvjesnog pravoslavnog utjecaja, pa i prevladavanja.

Ćiro Truhelka se također rano javio sa prilozima koji su se odnosili, na neka pitanja problema (1911. i 1913), ali je svoje cjelovito shvaćanje izložio u Napretkovoj Poviesti Bosne i Hercegovine (1942). Odlučno je bio protiv stanovišta Račkoga, tvrdeći da je on (Rački) bosanskim patarenima „imputirao krive vjerske zasade". Iako Crkvi bosanskoj odriče dualistički karakter, naziva je patarenskom crkvom. Bio je uvjeren da je tu bosansku crkvu osnovao jedan od Kristovih učenika još u I v., ali je ona, sticajem raznih okolnosti, ostala izolirana, zbog čega je životarila, te se razvila u zasebnu narodnu crkvu, koja je po svom karakteru ostala katolička, sa nekim osobinama po kojima se razlikuje od ostalih katoličkih crkava. Osim toga, bio je uvjeren da se Crkva bosanska 1102. god. odvojila od svoje hrvatske „pramatice", razvijajući se samostalno, nazivajući se bosanskom narodnom crkvom. Poseban doprinos u rješavanju ovoga problema je njegov pronalazak Testamenta gosta Radina.[9]

Aleksandar Solovjev iz nekoliko razloga znači prekretnicu u procesu proučavanja problema Crkve bosanske.[10] Značaj njegovog doprinosa naročito se ogleda u prezentiranju novih izvora, podataka i rezultata istraživanja. Pronalazeći dotle nepoznatu građu i koristeći se njome, on je snažno podržao i ponovno učvrstio koncepciju Račkoga o heretičkom karakteru Crkve bosanske. U bosanskim rukopisima je pronalazio potvrdu o dualističkom učenju te crkve. Tako je na osnovu Radoslavljevog rukopisa iz XV v. utvrdio gotovo potpunu saglasnost između bosanskog obreda i obreda francuskih katara u XIII v., odnosno maloazijskih fundajajita u XI v. Rastudije, koji se spominje u fragmentu Batalovog evanđelja iz 1393. god., po njegovom mišljenju je osnivač i prvi djed Crkve bosanske. Smatrao je da su u XIV i XV v. nastale znatne promjene u toj crkvi, da se ona otuđila od seljačkih sljedbenika, koji se zbog toga približavaju pravoslavlju.

Bosansku herezu je nazivao bogumilstvom, a kolijevku njegovu u X v. vidio je u Trakiji.

Za Solovjeva su stećci i njihovi reljefni motivi važan faktor bosanskog bogumilstva, pa im je posvetio dosta vremena.

Dragutin Kniewald (1949. i 1964) slijedi Solovjeva u podržavanju teze Račkoga.[11] Usvojio je njegovu hipotezu o Aristodiju — Rastudiju, kao starješini bosanskih heretika, a u Belizmencu iz Verone, iz XIII v., vidio je „antipapu", za koga je rekao da je Crkvu bosansku skrenuo sa umjerenog u radikalni dualizam. Smatra da se ta crkva i formalno odvojila od Rima tridesetih godina XIII v., živeći i razvijajući se kao samostalna. U procesu protiv Becha, s kraja XIV v., vidio je još jedan dokaz tijesnih dodira bosanskih i zapadnih heretika. Primjetna su kolebanja u njegovom priznavanju redovničkog obilježja bosanskih „krstjana", koje, inače, tretira „savršenim", tj. onim koji su primili dualističko duhovno krštenje. Stoga je usvojio dokaze Maje Miletić o pripadnosti „krstjana" iz 1203. god. redu sv. Bazilija.

Za njega je unutarnja organizacija Crkve bosanske jednaka organizaciji ostalih heretičkih, neomanihejskih crkava.

Leo Petrović je, međutim, odlučno pobijao koncepciju Račkoga o dualističkom vjerovanju Crkve bosanske (1942. i 1953). Odričući vjerodostojnost latinskih izvora, on je smatrao da su zapadne optužbe neistinite, odnosno da je Ugarska namjerno krivo obavještavala Rim. Smatrao je da je katolička crkva u Bosni baštinik hrvatsko-glagoljske crkve, koja je u XIII v., zbog prekida veza sa Rimom, postala akefalna i samostalna, ali i „odsječena grana koja je sve više venula i sušila se, dok nije oko 1480. god. posve uginula". Po njegovom mišljenju je Crkva bosanska u osnovi ostala katolička.[12]

Sima Ćirković je u dva maha pisao o ovome problemu; prvi put u pokušaju sinteze u *Istoriji srednjovekovne bosanske države* (1961) i drugi put u referatu na naučnom skupu u Rimu (1963). Podržao je tezu Račkoga, sa manjim izmjenama. On vjeruje da su bosanski patareni ispovijedali radikalni, a ne umjereni dualizam. Sam postanak Crkve bosanske vidi u „stapanju ostataka stare biskupije sa slovenskim bogoslužjem i heretičke zajednice", u čemu se u osnovi složio sa Šidakovim rezultatima istraživanja.[13]

Uvažavao je optužbe zapadnih protivnika Crkve bosanske, čiju opravdanost nalazi i u domaćim izvorima. Izrazio je izvjesne rezerve

u priznavanju redovničkog obilježja bosanskih „krstjana", a nije se složio s mišljenjem da je hijerarhija Crkve bosanske analogna hijerarhiji kod zapadnih katara. Nije usvojio ni hipotezu Solovjeva i Kniewalda o Rastudiju kao osnivaču Crkve bosanske. Inače, smatra da je hereza u Bosnu infiltrirana iz Dalmacije i prihvaća Sidakovo mišljenje da se o heretičkoj Crkvi bosanskoj može govoriti od 1232/33, kada je propao papin pokušaj da reformira katoličku biskupiju u Bosni.

Anto Babić se svojim raspravama javlja u dva navrata (1954. i 1963). (Njegova nešto opširnija, ali popularna druga rasprava je ponovo izdana 1972. g.) U pokušaju sinteze, na bazi literature, pretežno onoga što je napisao Solovjev, Babić je podržao koncepciju Račkoga, smatrajući da su latinski spisi istiniti i da jasno dokazuju heretički karakter Crkve bosanske. Prvu pojavu hereze u Bosni on vidi već na početku druge polovine XII v., a definitivno organizovanu heretičku crkvu tek u prvoj polovini XIV v. Bosanske „krstjane" smatra redovnicima koje izjednačuje sa „savršenim" zapadnim dualistima, a za hijerarhiju same crkve kaže da je analogna onoj kod zapadnih dualista. I za obredne forme Crkve bosanske smatra da su nastale pod utjecajem zapadnih heretičkih crkava. Babić misli da su heretici u Bosnu došli iz Srbije.[14]

Treba reći da Babić ne smatra da je problem Crkve bosanske do kraja riješen, najviše zbog toga što protivrječnosti između stranih i domaćih izvora još nisu prevladane.

Dominik Mandić je poslije Račkoga vrlo široko zahvatio problematiku bosanske hereze (1962. i 1963).[15] Šidak kaže da je njegovo djelo, i pored nedostataka (nepreglednost i nejasnosti, suvišna domišljanja, nacionalističke tendencije i dr.), do danas najcjelovitiji prikaz heretičke Crkve bosanske.[16] On podržava i dograđuje tezu Račkoga. Ali, protivno Račkome i njegovim sljedbenicima, on je početak bosanske hereze pomakao za dva vijeka nazad, na kraj X, odnosno na početak XI v. Tu Mandićevu hipotezu je usvojio Ernest Werner.[17] Ecclesia Sclavoniae iz latinskih izvora XIII v. za njega je isto što i crkva Slavonije, odnosno crkva Hrvata, sa sjedištem u Bosni, pod čiju nadležnost spadaju sljedbenici u svim hrvatskim zemljama. Za njega je Crkva bosanska bila umjereno dualistička, ali je već u XIII v. evoluirala u radikalni dualizam. I tu hipotezu je podržao E. Werner. Mandić je usvojio redovnički značaj bosanskih „krstjana". O hijerarhiji Crkve bosanske mislio je kao i većina drugih — da odgovara hijerarhiji zapadnih dualista.

Marko Vego je objavio nekoliko radova iz ove problematike (1937, 1953, 1963. i 1973). Najprije je u njima dominirala misao o Bošnjacima kao nereformiranim katolicima, čije je učenje bilo kombinacija kršćanstva i dualističkog paganstva. Drugom prilikom je rekao da su bosanski „krstjani" postali šizmatici, u smislu pravoslavlja, zbog čega su u drugoj polovini XV v. većim dijelom i prešli na pravoslavlje. Inače je sav problem sa navodnom herezom u Bosni on vidio kao sukob ugarskih kraljeva, koji su neprijatelji i zavojevači, i bosanskog naroda sa vlastelom, koji se opiru tom neprijatelju. Mislim da bi se Vegino stanovište moglo sažeti u ovome. Crkva bosanska nije bila heretička, nego pravovjerna katolička, sa kaluđerima sv. Bazilija, „na pozicijama slovenskog jezika i istočnog obreda".[18]

Franjo Šanjek je svoju doktorsku disertaciju posvetio problemu
 bosanske hereze (1975). Njegovo naučno opredjeljenje je na liniji teze

Račkoga i njegovih sljedbenika. Međutim, iako je teolog, on se kritički odnosi prema latinskim optužbama. Nije se složio sa Mandićevom hipotezom o počecima bosanske hereze u XI v., niti sa Solovjevljevom o Rastudiju kao osnivaču te crkve. Smatra da je početak Crkve bosanske posljedica izbjeglih heretika iz Dalmacije krajem XII v., i da je bila uređena poput drugih katarskih zajednica — imala je „krstjane" (kao „savršene" redovnike) i obične vjernike („krstjane" u širem smislu). Kao i Mandić, on smatra da njena hijerarhija odgovara onoj kod zapadnih dualista. Istakao je veliki ugled Crkve bosanske u XIV i u prvoj polovini XV v.

Kao i drugi katolički hereziolozi, on nauku bosanskih krivovjeraca smatra umjerenim dualizmom, koji se ideološki nadovezuje na nauku bugarsko-makedonskih bogumila. U vezi s tim, on je istakao srodstvo između bosanske hereze i „slavenskog" ogranka italijanskih patarena, koji su pristajali uz umjereni dualizam.[19]

Jaroslav Šidak se javio sa oko 30 različitih priloga kojima je obuhvatio mnoštvo pitanja iz kompleksa bosanske hereze (od 1934. do 1975. g.).[20] Najnovija njegova knjiga je zbornik njegovih studija koje su se pojavile poslije 1950. g., uz sintetički prikaz stanja cjelokupnog problema u našoj istoriografiji poslije 1945. god. Očito je da je ovaj istraživač vrlo mnogo vremena i truda morao uložiti da bi postigao ovako obiman doprinos. On je vrlo pažljivo pratio sve što se kod nas i u inostranstvu piše o Crkvi bosanskoj, sve važnije podatke i gledišta on nije samo registrovao nego ih je savjesno proučio i kritički razmotrio. Mislim da je Šidakov doprinos rješavanju problema Crkve bosanske i najobimniji i najkvalitetniji.

Njegov opšti pogled u osnovi je blizak mišljenju Račkoga, ali je on u pojedinim pitanjima izrazio znatne rezerve i neslaganja kako s njim tako i s njegovim najvažnijim sljedbenicima. Naime, Šidak je priznao koncepciji Račkoga osnovno i okvirno značenje, istakavši da i dalje ostaju otvorena i neriješena mnoga pitanja, ponajprije ona koja se odnose na postanak Crkve bosanske, zatim na karakter njenih pojedinih učenja, a onda i na prestanak, odnosno na njenu propast.[21] Važan faktor u prilog tezi Račkoga on je vidio u nesumnjivoj činjenici što je sve službeno kršćanstvo dosljedno tretiralo Crkvu bosansku kao neomanihejsku, a zapadna crkva ju je i nemilosrdno proganjala oko 260 godina.

Porijeklo Crkve bosanske Šidak nalazi u katoličkoj biskupiji (ecclesia Bosnensis), koja je sačuvala neke drevne oblike crkvenog života ponikle na osnovi ćirilometodske baštine. Ta se crkva odijelila od Rima tridesetih godina XIII v., nakon neuspjeha papinog poduhvata da je preuredi po ugledu na druge dijeceze s latinskim obrednim jezikom. Otcijepljena, samostalna Crkva bosanska je pripadala dualističkom heretičkom pokretu, i to njegovoj umjerenoj struji. Bosanski „krstjani" su redovnici i nosioci te crkve. Smatrao je da je među bosanskim hereticima i zapadnim dualistima bilo tješnjih veza, ali je s velikom rezervom gledao na misao o sjedištu antipape u Bosni, a kao potpuno neosnovanu odbacio misao o njegovom bijegu iz Bosne u Francusku 1223. god.

Šidak je dobro uočio i istakao poseban položaj i veliki značaj Crkve bosanske u državi i društvu kroz čitavo razdoblje, od oko 300 godina, života i djelovanja.

Suprotno mišljenju Ćirkovića i Dinića, došao je do zaključka da nije bilo opadanja ugleda Crkve bosanske dvadesetih i tridesetih godina XV v.

Između ostaloga, dokazao je neosnovanost Gluščeve teze o pravoslavlju Crkve bosanske.

Truhelkino pogrešno tumačenje jednog dijela Testamenta gosta Radina i, na osnovu toga, tvrđenje da je Radin bio oženjen i da je imao djece, što je unosilo veliku zabunu, Šidak je ispravio i time mnogo olakšao dalji proces rješavanja problema Crkve bosanske. I pitanje tzv. uvjetnog braka, koje su Rački, i neki njegovi sljedbenici protumačili kao manihejsko načelo, Šidak je razriješio i dokazao da se radi o starom, pradavnom shvaćanju koje se održalo u ekonomski i socijalno nedovoljno razvijenom društvu srednjovjekovne Bosne.[22]

Istakao je značenje stećaka i rukopisa za proučavanje čitavog problema, ali i činjenicu da rezultati dosadašnjih istraživanja kako stećaka tako i rukopisa, i pored upornih tvrđenja Solovjeva i nekih drugih naučnih radnika, ne predstavljaju materijal koji bi išao u prilog mišljenju da u reljefnim motivima stećaka i tekstovima bosanskih evanđelja ima nesumnjivo dualističkih elemenata.

*
* *

Kako vidimo, svi navedeni vodeći naučnici — da ih tako nazovemo — mogli bi se, prema osnovnim i najbitnijim karakteristikama svojih pogleda na problem Crkve bosanske, svrstati u tri grupe. Prvu sačinjavaju Petranović i Glušac. Oni vide Crkvu bosansku kao pravoslavnu, a druga je grupa tretira kao pravovjernu, ali rimokatoličku. U drugu grupu spadaju Truhelka, Petrović i Vego. Treću grupu sačinjavaju svi ostali: Rački, Ćorović, Solovjev, Kniewald, Ćirković, Babić, Mandić, Šanjek i Šidak. Za nju je karakteristično mišljenje da Crkva bosanska nije pravovjerna, nego bogumilska, tj. heretička, sa dualističkim vjerskim učenjem.[23]

*
* *

Mislim da se na kraju, na osnovu svega što je ovdje izloženo i inače publicirano, u najkraćem sintetičkom rezimeu, o Crkvi bosanskoj može reći slijedeće.

U srednjovjekovnoj Bosni je zaista postojala posebna crkva koju je službeno kršćanstvo kako na Zapadu tako i na Istoku smatralo herezom, a koja se i u nauci smatra pretežno herezom. Sama je sebe nazvala Crkvom bosanskom. Njeno vjersko učenje je imalo karakter bogumilsko-katarskog, tj. dualističkog heretičkog učenja. Izgleda da je to učenje bilo umjerenog smjera, koje se vremenom postepeno približilo učenju službenog kršćanstva. Unutarnje ustrojstvo te crkve bilo je, po mišljenju većine istraživača, isto ili vrlo slično onome kod francuskih katara. Glavni nosioci crkve su bili redovnici koji su se nazivali „krstjanima". Na čelu je stajao episkop koji se zvao djed. Jedan od djedova se zvao Rastudije, koga Solovjev i oni koji ga slijede smatraju prvim djedom i osnivačem Crkve bosanske. Obred je bio vrlo uprošten, jednostavan, izgleda bliži istočnom, a obavljao se na narodnom jeziku i sa

crkvenim spisima pisanim ćirilicom, uglavnom evanđeljima, od kojih su se mnoga sačuvala u pravoslavnim manastirima. Jezgro Crkve bosanske je stvoreno krajem XII v. (ima mišljenja da je postalo još u XI v.) u postojećoj bosanskoj katoličkoj biskupiji, koje se ubrzo razvilo i odvojilo od te biskupije i Rima tridesetih godina XIII v., a potom organizovalo kao posebna i samostalna Crkva bosanska, koja se vremenom teritorijalno proširila, uključivši ogromnu većinu naroda, podrazumijevajući i gotovo svu vlastelu kao njene sljedbenike. Kao takva, ona je poprimila karakteristike prave narodne crkve. Zahvaljujući okolnostima, prvenstveno dobro odmjerenim i opštekorisnim savjetima svojih za ono vrijeme obrazovanih „krstjana", zatim njihovim skromnim primjerno moralnim životom i radom, kao i okolnošću da vjerovatno nije imala vlastelinska imanja i kmetove, Crkva bosanska je uživala veliki ugled i bila važan faktor u državi i društvu. Djed i ostali crkveni velikodostojnici su učestvovali u svim značajnim državno-pravnim, političkim i diplomatskim aktima suverena i ostalih visokih feudalaca kao savjetnici i kao prisutni garanti valjanosti tih akata. Snažan utjecaj te crkve u postojećim društvenim odnosima trajao je tri puna stoljeća. Njen ugled, a u vezi s tim i utjecaj počeo je opadati polovinom XV v., (najviše zbog slabe unutarnje organizacije i odstupanja „krstjana" od nekih važnijih propisa, zatim zbog pritisaka i drastičnih progona koje su činili suvereni i osnaženi franjevački katolički red, a i zbog političkih prilika nastalih usljed neposredne opasnosti od Turaka), da bi se sasvim ugasio nestankom te crkve zajedno sa propašću Bosanske države.

***

Sasvim je razumljivo što se tako snažan društveni utjecaj Crkve bosanske morao na neki način odraziti i u kulturi i umjetnosti srednjovjekovne Bosne. U čitavoj Evropi je u tome razdoblju gotovo sav život bio podvrgnut utjecaju crkve, a u umjetnosti je njena uloga bila primarna. Kako je na bosanskom državnom teritoriju Crkva bosanska bila dominantna, to se njen utjecaj morao odraziti i na stećke, najsnažniji kulturno-umjetnički izraz srednjovjekovne Bosne.

Naprijed je već rečeno da većina naučne i kulturne javnosti stećke smatra isključivo nadgrobnim spomenicima sljedbenika Crkve bosanske, pa ih stoga naziva bogumilskim spomenicima. Prvo pripisivanje stećaka bogumilima nalazimo kod uglednog engleskog istoričara i arheologa Arthura Evansa, koji je 1875. god. pješke proputovao Bosnu i Hercegovinu. Na osnovu svojih zapažanja nekih reljefnih motiva, prvenstveno polumjeseca i zvijezda, nedostatka motiva krstova i razgovora sa starijim ljudima, on je zaključio da su stećci izraz neomanihejskog učenja bosanskih bogumila.[24] Nešto više od 10 godina poslije toga ove krajeve je proputovao mađarski istraživač Johan von Asbóth i također o stećcima pisao kao o bogumilskim spomenicima, najviše zbog toga što nije vidio na njima kršćanske reljefne simbole.[25] Nešto kasnije slična gledišta imali su i naši naučni radnici, među kojima su Ćiro Truhelka,[26] Kosta Hörmann[27] i Vejsil Ćurčić,[28] a u novije vrijeme Dragutin Kniewald[29] i Dominik Mandić.[30] Od stranih naučnih radnika takvo gledište je zauzeo A. Solovjev.[31] Suprotno tome, neki savremeni istraživači

stećaka su već poodavno uočili razloge koji ne opravdavaju takvo gledanje, kao npr. Alojz Benac,[32] Marko Vego i Šefik Bešlagić, a onda i Marian Wenzel[33] i Nada Miletić.[34] U svojoj raspravi o patarenstvu u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika, Vego je još 1963. g. opširnije obradio to pitanje,[35] kao i pisac ovih redova 1971. g.[36]

Mislim da je na ovome mjestu potrebno da se iznesu i konfrontiraju svi do sada objavljeni i u međuvremenu prikupljeni podaci, pa da se na osnovu toga izvuče zaključak koji će jasno odrediti odnos stećaka i bogumilstva, odnosno stećaka i bosanskih heretika. Evo kako u tome pogledu stoje stvari.

Zagovarači mišljenja da su stećci čvrsto povezani sa postojanjem bogumilstva u Bosni i Hercegovini često ističu dva razloga: podudarnost vremenskog razdoblja i podudarnost geografskog rasprostiranja stećaka i bogumilstva.

Naprijed je bilo riječi o vremenskom razdoblju postojanja stećaka. Sa znatnom dozom sigurnosti možemo pretpostaviti da oni počinju u drugoj polovini XII i u XIII v., da se intenzivnije postavljaju u XIV i XV v. i da svoj život završavaju u XVI v. Vrlo je vjerovatno da je u Humu do trećeg decenija XIV v., prije nego što je ušao u sastav Bosanske države, stećaka bilo relativno malo, a da je od polovine XV v. u Hercegovini klesano mnogo više tih spomenika nego u ostalim područjima Bosanske države. Crkva bosanska postoji sigurno od treće decenije XIII v., intenzivno djeluje u XIV i u prvoj polovini XV v., a od pada Bosne pod Turke 1463. god. ne osjeća se njezino organizovano djelovanje. Po tome bi se moglo reći da u znatnoj mjeri postoji vremenska kongruencija stećaka i Crkve bosanske. Čak bi se i činjenica što je u Humu u prvo vrijeme bilo manje, a u posljednje više stećaka nego u drugim krajevima, mogla objasniti time što je u to prvo vrijeme u Humu dominiralo pravoslavlje, a u posljednje što je Crkva bosanska izgubila prevlast u staroj Bosni. Jedino od toga odudara činjenica da se stećci postavljaju i u XVI v., kada čitav teritorij bivše Bosanske države Turci (Hercegovina je pala 1482, a sjeverni dijelovi Bosne 1521. god.). Solovjev tu pojavu objašnjava bogumilskom tradicijom koja još „nije potpuno iščezla",[37] a ja bih rekao da u XVI v. još traje tradicija stećaka, koja se snažno osjeća i na muslimanskim nišanima.[38]

Ovdje treba da imamo na umu važnu činjenicu da u doba postojanja stećaka u Bosni nisu poznata groblja druge vrste. Istina, nisu preduzimana neka posebna arheološka istraživanja da se ustanovi da li postoje druga groblja, ali su na samim nekropolama sa stećcima, kao i u njihovoj bližoj i daljoj okolini nađeni i grobovi bez nadzemnih oznaka, a bilo je i takvih koji su označeni ovalno poredanim neobrađenim kamenovima, pa čak i samo zemljanim humkama, ali se oni po svom izgledu, grobnim prilozima — ukoliko ih je bilo — i drugim osobinama nisu razlikovali od grobova ispod stećaka.[39] Kako je Crkva bosanska u tome razdoblju bila dominantna, moglo bi se zaključiti da je, s obzirom na tu naprijed navedenu vremensku podudarnost, većina stećaka pripadala sljedbenicima te crkve.

Međutim, bosanska hereza je došla u Bosnu sa strane, pa bi se moglo opravdano postaviti pitanje: da li je i običaj klesanja stećaka odnekuda ovamo prenesen? Ali time već ulazimo u raspravu o geograf-

skoj rasprostranjenosti tih spomenika. Naprijed je već rečeno, a istaknimo to i ovdje, da su izvan današnje Bosne i Hercegovine stećci ustanovljeni na dosta velikim područjima. Tako u Crnoj Gori — na njenom širokom zapadnom području; u Srbiji — na području Podrinja i u krajevima oko Priboja, Prijepolja, Sjenice i Novog Pazara — u tzv. Staroj Srbiji; u Konavlima, Dubrovačkom i Makarskom primorju, srednjoj i sjevernoj Dalmaciji do iza Zadra, zatim u dalmatinskom zaleđu, uključujući Imotsku i Cetinsku krajinu i Bukovicu, a onda i u nekim bližim krajevima Like i Slavonije. Neki protivnici teze o bogumilskim stećcima navode i to da stećaka ima još na Pelješcu, u dolini Neretve, kao i na području stare Duklje.[40] Srednjovjekovna Bosanska država je jedno vrijeme obuhvatala Konavle, dio Dubrovačkog primorja sa Pelješcom, dio Makarskog primorja sa zaleđem, zatim, iako samo kratko vrijeme, velika područja srednjeg i sjevernog Dalmatinskog primorja sa njihovim zaleđem, jedno vrijeme je njoj pripadao i dio srbijanskog Podrinja i Polimlja, a veliki dijelovi zapadne Crne Gore bili su u sastavu oblasti Kosača, odnosno kasnije Hercegovine. Na čitavom tom teritoriju Bosanske države djelovala je Crkva bosanska, pa se može reći da se geografsko područje stećaka u velikoj mjeri zaista podudara sa teritorijem djelovanja Crkve bosanske. Ostaju nepokriveni jedino neki krajevi Dalmacije sa Pelješcom, Duklje, Like, Slavonije i Srbije. Pojavu stećaka u tim krajevima nije moguće objašnjavati utjecajem Crkve bosanske zbog toga što to nije bio njen teritorij djelovanja. Izvjesno obrazloženje je naprijed dato: radi se uglavnom o malobrojnim pločama, sa vrlo malo ukrasa, koje su vjerovatno nastale naseljavanjem bosanskohercegovačkog stanovništva, pretežno u doba Turaka.

Za našu raspravu važna je i okolnost da li stećci postoje u bogumilskim područjima Balkana. I o tome su pruženi podaci naprijed: stećci nisu nađeni u Makedoniji, Bugarskoj, a može se reći ni u Srbiji, zatim nisu nađeni ni u Grčkoj, Rumunjskoj, kao ni u balkanskom dijelu Turske. Kameni nadgrobnici u okolini Kumanova, zvani „preklopi", po svojim oblicima, pa i nekim ukrasima, slični su stećcima, ali su oni iznutra izdubljeni (šuplji) i nisu srednjovjekovni, nego nešto kasniji.[41]

Recimo još i to da stećaka nema ni u područjima italijanskih patarena, niti u područjima francuskih katara.

Prema tome, proizlazi zaključak da se stećci ne mogu vezati za neomanihejski i bogumilski pokret, kao takav, a što se tiče Crkve bosanske, može se govoriti o podudarnosti većine stećaka sa geografskim područjem te crkve. Ja, međutim, mislim da bi pravilnije bilo govoriti o podudarnosti teritorija stećaka i Bosanske države, a ne stećaka i Crkve bosanske.

I formalno-oblikovna svojstva stećaka dolaze u obzir kada se govori o njihovom odnosu prema bogumilstvu. Ležeći osnovni oblici stećaka su ploče, sanduci i sljemenjaci, a stojeći su stubovi i krstače, ne računajući amorfne oblike ploča, sanduka i stubova. Najkarakterističniji i najbrojniji osnovni oblici stećaka su velike debele ploče, sanduci i sljemenjaci. Takvi najkarakterističniji oblici su rasprostranjeni na teritoriju srednjovjekovne Bosanske države i u pograničnim područjima Srbije, Crne Gore i Hrvatske. Nema ih u drugim područjima Jugosla-

vije, niti u nekoj drugoj balkanskoj zemlji, a ni izvn Balkanskog poluostrva. Treba reći da ih nema ni u sjevernoj Italiji, niti u južnoj Francuskoj, gdje su djelovali patareni i katari.

Moglo bi se postaviti pitanje: da li je postojanje Crkve bosanske glavni razlog što je uopšte došlo do pojave klesanja i postavljanja stećaka? Sljedbenici strogog učenja neomanihejsko-bogumilskog dualizma bili su protiv podizanja crkava. Za sljedbenike Crkve bosanske, koja je ispovijedala umjereni dualizam, kaže se da su načelno bili protiv crkava, ali da su u manjem broju gradili i koristili male i skromne crkvene građevine. Međutim, u najnovije vrijeme je otkriveno nekoliko lokaliteta sa ostacima grobnih crkava za koje se sa puno razloga može pretpostaviti da su podizane u doba stećaka i da su nekropole stećaka oko njih u organskoj vezi s tim crkvama.[42] Može se pretpostaviti da je na podizanje crkava utjecala i okolnost što se Crkva bosanska postepeno sve više približavala učenju i običajima službene crkve. Osim toga, u to doba se uglavnom gradilo od drveta (vlastelinski dvorci, kuće za nastambe i dr.), pa se sa dosta sigurnosti može pretpostaviti da su i crkve građene od drveta, koje su zbog toga lako nestale. Treba reći da su crkveni rukopisi, nastali u krugu Crkve bosanske, bili ukrašavani. Iz toga bi se moglo zaključiti da sljedbenici Crkve bosanske općenito nisu bili protivnici umjetnosti, pa su u izvjesnoj mjeri mogli i utjecati na klesanje stećaka, tim prije što nisu baš mnogo njegovali arhitektonski umjetnički izraz. U takvim uslovima stećci su privukli i apsorbirali gotovo svu njihovu naklonost i smisao za umjetničko izražavanje. Prof. Radojčić je rekao da je „sama pojava stećka bila uslovljena verskim propisima bogomila" i da je „bosanska crkva potstakla formiranje i razvoj ove naivne i slobodne umetnosti", ali da su u XV v. bosanski bogumili, prihvatajući običaje ortodoksnih crkava, pristupili izgradnji hramova, čime su naglo „ubrzali proces propadanja stećaka".[43] Ja, pak, mislim da su za brojne feudalce i inokosne seljane, čije se ekonomsko stanje, usljed razvoja rudarstva i trgovine, naglo poboljšalo, stećci bili najadekvatniji umjetnički izraz. Zbog svega toga mi se čini da su stećci najmanje vjerskog karaktera.

Vrlo je nesigurno, a mislim i nemoguće, stećke u odnosu na njihove oblike svrstati na heretičke i neheretičke. Znademo samo za nekoliko primjeraka (Humsko, Zgunja, Vlahovlje, Zavrblje i Puhovac) da pripadaju sveštenicima Crkve bosanske, po tome što imaju natpise u kojima se spominju gosti i krstjani, i da bi desetak sljemenjaka i sanduka bez natpisa eventualno mogli također pripadati sveštenicima te crkve zbog toga što su na njima isklesani reljefni motivi starinskih štapova, knjiga i pijetlova. Mnogo veći broj, uglavnom sanduka i sljemenjaka, sasvim sigurno pripadaju kršćanima, jer se na njima nalaze natpisi koji imenuju takve ljude, kao što su, npr., pravoslavni Hrabreni-Miloradovići na Radimlji kod Stoca, Sankovići u Biskupu kod Konjica, Bijelići i Vlaćevići u Vlahovićima kod Ljubinja, ili rimokatolici Komlinovići u Bakrima kod Čitluka. Postoji vrlo mnogo stećaka koji leže ili u samim pravoslavnim i katoličkim crkvama, ili još češće oko tih crkava, što jasno govori o grobovima ortodoksnih kršćana.

Po rezultatima istraživanja grobova ispod samih stećaka, istina malobrojnim, nije moguće razlikovati njihovu vjersku pripadnost.

Na osnovu ovih nekoliko podataka, sasvim je jasno da oblici stećaka ne znače ništa specifično bogumlisko, a pogotovo opšte heretičko, kao, uostalom, niti kršćansko ortodoksno.

Od čisto likovnih umjetničkih osobina stećaka najviše su reljefni motivi do sada korišteni u raspravama o ovome pitanju. U tu svrhu se najčešće pozivalo na motiv krsta.

Najprije se dosta dugo tvrdilo da su na stećcima reljefni motivi krstova rijetka i skoro iznimna pojava, pa se na osnovu toga, s obzirom da su heretici prezirali krst kao Kristovo mučilište, mislilo da su stećci nadgrobnici bogumila. Tim argumentom se naročito služio Solovjev, ističući da je taj kršćanski simbol na stećcima skoro potpuno odsutan.[44] Sve donedavno se živjelo u uvjerenju da su krstovi na stećcima zastupljeni u beznačajnom broju i da je baš ta okolnost faktor za pripisivanje ovih spomenika bogumilima. Ali, kada smo prije desetak godina dovršili popisivanje stećaka i sagledali pravo stanje na terenu, pokazalo se da ti motivi nisu rijetka, nego naprotiv česta pojava. Benac je naveo da je krst najčešći ukras na stećcima,[45] a Wenzlova da je jedan od najčešćih i da premašuje broj polumjeseca, koji je također česta pojava.[46] Pravo stanje pokazuje da je krst najčešće korišten motiv poslije zvijezde-rozete i da je osobina svih vrsta oblika stećaka u svim područjima.[47] Naravno, ta novost je bila veliko iznenađenje, naročito za one koji su motiv krsta smatrali nekom vrstom ključa u rješavanju ovoga pitanja. Kada mu je taj faktor osporen, A. Solovjev se javlja sa novom tezom kojom raniju tvrdnju o zaziranju bogumila od krsta svodi na krst kao Kristovo raspelo, kao mučilište, a toliku pojavu motiva krsta objašnjava bogumilskim poštivanjem krsta kao simbola Krista raširenih ruku.[48] Pavlićani su, naime, kao dualisti, učili da je Krist samo prividno raspet i da njegovo raspeće i stradanje imaju samo značenje alegorije, pa otuda njihov krst, kao i krst katara i bogumila, nije isto što i krst kod pravovjernih kršćana. U vezi s tim, Solovjev je istakao pojavu motiva čovjekolikih krstova na stećcima, kojima je pridao veliki značaj, smatrajući ih simbolima Krista, koji je ispružio i raširio ruke. U takve simbole, koje on naziva teomorfnim, ubraja nadgrobne spomenike koji imaju izgled čovjeka. Kako znademo, u nekim krajevima, posebno u istočnoj Hercegovini, postoje krstače čiji je gornji uspravni krak zaokružen kao ljudska glava, a na nekim od njih su na toj glavi uklesani dijelovi lica. Sličnosti i paralele takvim našim krstačama on nalazi u tzv. diskoidalnim i trilobalnim katarskim nadgrobnim stelama u južnoj Francuskoj. Ti francuski spomenici su krstače ili stubovi sa glavama, ili krstače čija su tri gornja kraka kružna, zbog čega izgledaju kao list djeteline. I razne druge stilizacije reljefnog motiva krsta na stećcima su korištene kao elementi ove teze. Tako, npr., ravnokraki krst okružen vijencem, koji je ustanovljen i na diskoidalnim stelama i južnofrancuskoj pokrajini Lauragais, koje se, prema Dorbesu, pripisuju katarima.[49] Na takve krstove u južnoj Francuskoj upozorio je i R. Nelli.[50] Prema Dorbesu, takav krst se objašnjava kao „sunčani krst", ili kao „krst svjetlosti", koji — po neomanihejskom učenju — simbolizira Krista kao vječno sunce, vječnu svjetlost. Katarsko-bogumilsko poštivanje krsta Solovjev je svrstao u tri oblika: u antropomorfne (teomorfne), zatim ravnokrake grčke krstove, te u krstove u krugu („krstove svjetlo-

sti").[51] U ovu treću kategoriju uvrstio je i krstove čiji se krakovi završavaju sa po tri kružića, koji se u literaturi ponekad nazivaju „krstovi sa 12 znakova", ili „krstovi sa 12 zrna bisera". Neki ih zovu i „krstovi sa perlama". Ovakvi krstovi sa perlama nalaze se na grobovima knezova grada Toulousa, zbog čega ih Nelli naziva „tuluškim krstovima".[62] Solovjev navodi više primjera stećaka na kojima on vidi razne vrste svih ovdje navedenih katarsko-bogumilskih krstova, osim onih sa perlama za koje, međutim, nalazi sličnosti u motivima tetoviranja katoličkih žena u selima Bosne. I kukasti krst, koji se ponekad nalazi na stećcima, Solovjev dodaje naprijed navedenim i kaže da je i on vjerovatno znak neomanihejske tradicije.

Ovakvim tumačenjima motiva krsta mogu se suprotstaviti brojna drugačija tumačenja. Prije svega, krst je najtipičniji motiv ikonografije pravovjernoga kršćanstva, on je glavna oznaka Kristove patnje i uopšte najviše upotrebljavani kršćanski simbol. Najčešće je to latinski krst — sa donjim dužim krakom, ili grčki — sa jednako dugačkim krakovima, ali postoje i raznovrsne njegove stilizacije. Najviše se susreće na srednjovjekovnim sarkofazima, a onda i na plastici arhitektonskoj i freskama, i to kako na Zapadu tako i na Istoku. D. Vidović je naveo dosta podataka o mnogim vrstama krstova, a posebno antropomorfnih, koji su elementi čiste kršćanske umjetnosti.[53] Ako ovome još dodamo da na stećcima koji bi se, zbog nekih okolnosti, eventualno mogli pripisati sljedbenicima Crkve bosanske (zbog natpisa, motiva starinskog štapa i pijetla), nema naprijed nabrojanih katarsko-bogumilskih krstova, onda proizlazi da stećke sa motivima krstova sa više razloga, ili barem sa isto toliko razloga, možemo pripisati i pravovjernim kršćanima.

Na ovome mjestu treba reći da većina reljefnih motiva stećaka djeluju tako kao da su opšti, zajednički, a među njima i krst, zbog čega ih zapravo i nije moguće klasificirati po vjeri. Konačno mi se čini da motiv krsta na stećcima nije uopšte podesan argumenat ni za tezu o pripadnosti tih spomenika bogumilima, niti za suprotnu tezu, jer ima, npr., stećaka za koje sigurno znademo da su nadgrobnici pravovjernih kršćana na kojima nema nikakve oznake krsta. M. Vego je dobro uočio da na stećku pravoslavnog trebinjskog župana Grda, iz XII v., nije uklesan krst, a nije ni na stećcima pravoslavne monahinje Marije iz Vidoštaka kod Stoca, iz XIII v., zatim monahinje Marte iz Ošanića kod Stoca, iz XVI v., kao i na još nekim drugim stećcima, iz čega se vidi koliko bi bilo neosnovano tvrditi da su ti pokojnici za života bili heretici.[54] Vego je pronašao i nekoliko dragocjenih podataka iz kojih se vidi da u Dalmaciji, kao i na Zapadu uopšte, ima sarkofaga uglednih srednjovjekovnih katoličkih ličnosti na kojima nisu uklesani krstovi. Vidi se da ni poznati majstor stećaka u okolini Stoca kovač Grubač nije bio dosljedan u klesanju krstova. Sve upućuje na opravdanost Veginog zaključka da je klesanje krstova na nadgrobnim spomenicima ne samo u Bosni nego i inače bio nejedinstven običaj i manir.[55]

Solovjevljevo tvrđenje da antropomorfni stećci predstavljaju samoga Krista nema osnova. Na nekim glavama krstača iz okoline Nevesinja predstavljeni su muškarci sa markantnim brcima, a na krstači iz okoline Trebinja se po kapi i hlačama isklesanog lika prepoznaje na-

rodna nošnja, što nisu uobičajeni atributi Krista.[56] Osim toga, ovaj drugi lik nema ispružene, odnosno raširene, nego na prsima skupljene ruke, što ne odgovara bogumilskom viđenju Krista. Zatim, diskoidalne katarske stele u južnoj Francuskoj nemaju svojih bosanskohercegovačkih paralela, a teško bi se i neki sličan primjerak kod nas mogao naći. To pogotovo vrijedi za trilobalne katarske stele. I jedne i druge stele u Francuskoj su nađene u neznatnom broju i, što je veoma važno, ne postoje sigurni dokazi da su one zaista katarske. R. Nelli, koji je te stele proučavao, kaže da je moguće da su ih upotrebljavali katari, ali da ih nisu smatrali specifično svojim. Osim toga, on kaže da njihov oblik počinje još u protoistoriji, da su ustanovljene u sjevernoj Africi, Švedskoj, Baskiji i još nekim područjima gdje nikada nije bilo katara. U vezi s tim, on kaže da je moda da se diskoidalne stele južne Francuske nazivaju katarskim.[57] Prilikom jedne posjete južnoj Francuskoj ja sam u Carcassonu (u muzejskom lapidariju) vidio dvadesetak diskoidalnih stela, sa krstovima i još nekim drugim znacima, za koje su mi rekli da su vjerovatno katarske. Poznati stručnjak za katarska pitanja prof. Christine Thouzellier kaže da nije sigurna da te stele pripadaju katarima.[57a] Naprijed sam već rekao da je motiv grčkog krsta okruženog vijencem, tzv. „sunčani krst", koji je ustanovljen na stelama južne Francuske, bio važan argumenat zastupnika teze o bogumilskim stećcima. Moram reći da se takvi motivi na stećcima rijetko susreću i da se ne nalaze na primjercima koje bismo eventualno mogli nazvati bogumilskim. O francuskim katarskim stelama već sam naveo mišljenje R. Nellia. Govoreći posebno o grčkom krstu upisanom u krug, on je rekao da se ne bi moglo tvrditi da je samo amblem katara. Ja sam takve grčke krstove okružene vijencima vidio na starokršćanskim sarkofazima Aliscampa u Arlesu, u južnoj Francuskoj, a takav krst u krugu se nalazi i na poznatom sarkofagu priora Petra uz crkvu sv. Dujma u Splitu. Mogli bi se navesti i još neki primjeri takvih krstova na ortodoksnim kršćanskim spomenicima iz IX—X v. u našim krajevima, kao npr., na sarkofagu Andreacija i žene mu Marije, ktitora prvobitne rotunde sv. Trifuna u Kotoru, ili na crkvi svetih Srđa — Nikole i Dimitrija kod Tivta, u Boki Kotorskoj. Takav krst se zajedno sa ćirilskim natpisom iz XII v. nalazi na crkvi u Povlju na Braču, zatim na crkvi sv. Mihajla u Stonu, iz XI v., itd.[58] Krstovi sa perlama su sasvim slab argumenat o bogumilskim stećcima, zbog toga što nikakvih paralela u tome pogledu nema. Upoređivanje sa motivima tetoviranja nije ubjedljivo. A kada se uzme u obzir i mišljenje Nellia da je to grb knezova Tuluze, vidi se da je to teško povezati i sa katarima, a kamoli sa bosanskim hereticima. Uostalom, ja sam takav krst sa perlama našao na sarkofagu atrija katedralne crkve sv. Antonija u Padovi.

I postojanje, odnosno nepostojanje krsta na početku natpisa stećaka i srednjovjekovnih bosanskih povelja i drugih pismenih isprava ponekad se koristi u ovoj raspravi. Što se tiče krsta ispred natpisa stećaka, situacija je gotovo jednaka onoj koja se odnosi na krstove kao reljefne motive. Na početku nekih natpisa je uklesan krstić, a na početku drugih nije. U tome pogledu nije bilo ni pravila ni dosljednosti. Nema nikakva osnova tvrdnja da su natpisi pravovjernih snabdjeveni krstom, a da su natpisi heretika bez toga znaka. Već sam naprijed naveo kako na stećcima župana Grda, te monahinja Marije i Marte nema

krsta kao reljefnog motiva. Od značaja je činjenica da upravo ti stećci imaju natpise koji ne počinju znakom krsta. Za razliku od ovih, natpis monahinje Polihranije (Radače Čihorić) iz Veličana, npr., ima krst. Nije potrebno navoditi više primjera stećaka ortodoksnih kršćana koji počinju krstom. M. Vego je ustanovio da od 195 natpisa na stećcima i ostalim spomenicima na terenu stare Hercegovine njih više od $^2/_3$ imaju krstove i utvrđen ortodoksni karakter.[59] Vrlo slično stoji i sa krstom na pisanim dokumentima. Navedimo samo dva interesantna slučaja. U pismu djeda bosanske crkve iz Janjića 1404. god., upućenom Dubrovačkoj republici, na početku teksta je ucrtan krst,[60] a na početku povelje kralja Tomaša, koja se odnosi na ugovor s Dubrovnikom, iz 1451. god., nema znaka krsta.[61] M. Vego je, prema podacima Lj. Stojanovića, izračunao da od 255 bosanskohercegovačkih povelja i pisama znak krsta posjeduje njih 198, dok ih je bez krsta 57.[62] Kada bi se po tome određivala vjerska pripadnost, onda bismo mogli reći da su $^4/_5$ povelja i pisama ortodoksnog karaktera, ali bi taj kriterij bio pogrešan. Recimo još i to da su svi ti krstovi, kako natpisa stećaka tako i povelja i pisama, u osnovi grčkog ili latinskog oblika, da među njima ima raznih klesarskih i pisarskih varijanti, ali da bi bilo vrlo teško naći neke posebne oblike koji bi se zbog te specifične stilizacije mogli pripisati hereticima. Vidimo, dakle, da ni u pogledu stavljanja krstova u natpisima stećaka i u pisanim dokumentima nije bilo jedinstvenog postupka, zbog čega to ne može biti nikakav siguran oslonac u našem opredjeljenju o vjerskom karakteru stećaka.

Pored krsta, kao najznačajnijeg argumenta, u ovoj raspravi se koristimo i drugim reljefnim motivima stećaka. Zadržimo se samo na nekim važnijim. Tu svakako spada solarno-lunarna skupina motiva — sunce, zvijezde i polumjesec. Nije još ustanovljen tačan ukupan broj ovih motiva na stećcima, a mislim da je to i nemoguće, zbog toga što je vrlo teško zvijezdu razlikovati od rozete, ili za kružne vijence i polujabuke reći da ne predstavljaju sunce. Ako većinu rozeta tretiramo kao zvijezde i vijence i polujabuke kao sunce, za što ima puno razloga, onda ta tri znaka po svom ukupnom broju zauzimaju jedno od dva prva mjesta.

Prije svega, treba reći da su istraživači stećaka saglasni u tome da su sva tri ova motiva barem u prvo vrijeme imala simboličko značenje. Ne slažu, se, međutim, u tome o kakvoj se simbolici radi. M. Hoernes ih smatra nacionalnim heraldičkim oznakama. Mjesec i zvijezde su za njega amblemi grba Bosne, odnosno bosanske vlastele.[63] Slično mišljenje je izrazio i A. Benac.[64] G. Wilke je, nakon iznošenja značenja polumjeseca u davnim vremenima i kod raznih naroda, koja se uglavnom svode na božanstvo smrti, taj motiv na stećcima objašnjavao kao simbol smrti, ali i nade na uskrs.[65] Slično mišljenje je ispoljila P. Korošec, dodavši da motiv polulopte, koji je predstava sunca, simbolizira zagrobni život.[66] Usvajajući Wilkeovo mišljenje, neki naučni radnici su skloni tumačenju da su polumjesec i zvijezda na stećcima relikti starog slavenskog astralno-magijskog kulta. Među takve mogu se ubrojati A. Škobalj i pisac ovih redova.[67] A. Benac, uz naprijed navedeno mišljenje, nije isključio ni mogućnost da su polumjesec i zvijezda ostaci starog slavenskog kulta.[68] Postoje i još neka mišljenja.

Tako, npr., M. Wenzel u motivima polumjeseca i rozete, odnosno zvijezde, kada su oni u zajednici sa dva konjanika, vidi antički survival.[69] A. Evans je istakao da, po manihejskom učenju, polumjesec i zvijezda predstavljaju „čistilišta dobrih duša, njihova neposredna obitavališta poslije smrti".[70] Evansovo je mišljenje dopunio i razradio A. Solovjev. Za njega nema nikakve sumnje da su polumjesec i sunce značajni neomanihejski i bogumilski simboli. Polumjesec i sunce su nebeske lađe („lađe svjetlosti") koje prevoze duše pravednih u raj. Mjesec je manja lađa koja se napuni svakih 15 dana, a potom kroz drugih 15 dana otplovi i iskrca na sunce — veliku lađu, koja te duše preveze u vječni život. Solovjev i zvijezde smatra predstavama sunca. A za sunce kaže da nekada označava samoga Krista. U predstavi rozete na stubu on vidi „stub svjetlosti", koji se u jednoj manihejskoj himni identifikuje sa Kristom. Ako se rozeta nalazi na mjestu gornjeg kraka krsta, ona tada simbolizira sunce, odnosno samoga Krista, koji se po ezoteričnom vjerovanju bogumila smatra suncem. Pa i samu rozetu u timpanonu nekih sljemenjaka on također smatra suncem. U vezi s tim, on figuru čovjeka na takvoj stranici stećka, koja se nalazi ispod rozete, tumači kao zračenje pokojnika prema suncu, u smislu savršenstva koje se duhovnim krštenjem dodjeljuje pravom bogumilu. Saglasno tome, on figure sa izdignutom rukom na stećcima Radimlje, zbog rozete ili vijenca (sunca) što se iznad njih nalaze, objašnjava kao gest adoracije vječitog sunca, tj. Krista.[71] Za ova svoja tumačenja Solovjev nalazi oslonca u Manesovim psalmama, apokrifima, a posebno u evanđelju po Jovanu. Nalazi i paralele u katarskim spomenicima. Tako navodi sarkofag iz Domazana na kojemu se, pored ostalih motiva, nalaze velike rozete sa 8 i 9 listova, sa istaknutim kružnim središnjim dijelovima, za koje kaže da su predstave sunca.[72] Po Solovjevu, kružni vijenac na stećcima može da ima i drugačije značenje. Ne misli pri tome na vijenac koji je udubljen i koji se redovno nalazi na vodoravnoj strani, zbog čega je to jama za libaciju, nego na onaj bez udubljenja, redovno na vertikalnim stranama spomenika, vezan za ljudsku figuralnu predstavu, često tordiran. Takav vijenac može da predstavlja „coronam", kao nagradu pravednom krstjaninu. Ako čovjek drži tordirani vijenac, onda je to shematski prikaz Krista koji u nadzemaljskom životu dijeli vijence izabranima, kaže Solovjev.[73]

Solovjevljeve paralele u katarskim spomenicima su veoma slab argumenat, prvo, zbog toga što nije sigurno da su to baš katarski spomenici i drugo, što na tim stelama uopšte nema polumjeseca, niti zvijezde i sunca, osim na sarkofagu iz Domazana, gdje je rozeta predstavljena baš kao pravi cvijet i daleko od ljudske figure, da bi mogla da simbolizira sunce. Što se tiče pomenutog sarkofaga iz Domazana, koji se češće navodi kao katarski spomenik, potrebno je reći da je G. Wild nedavno ustanovio da taj sarkofag potječe iz preromaničkog, vizigotskog, a ne iz katarskog vremena, što znači da se pogrešno pripisuje katarima.[74] Wild je za diskoidalne stele, sa uklesanim krstom, rekao da su izrazito katoličkog porijekla. Kako je naprijed navedeno, Wild je načelno podržao Solovjevljevu tezu o bogumilskim stećcima, usvajajući njegova objašnjenja nekih reljefnih motiva, ali se sa nekim objašnjenjima nije složio. Tako je za Wilda pojava sunca i mjeseca, u vezi sa krstom, uobičajena opštekršćanska formula, a ne nešto što je specifično za

bosansko bogumilstvo. U vezi s tim on je izrekao važnu misao — da bosansko bogumilstvo nema svojih posebnih ikonografskih pojmova, nego se služi znakovima i simbolima kakvi su u to doba (XII do XV v.) bili uobičajeni na evropskom zapadu. Podržavajući Solovjeva u tumačenju nekih motiva, on je tu svoju misao kasnije nešto modificirao rekavši da su bosanski bogumili svoje dogmatske heterodoksne misli izražavali specifičnom kombinacijom kršćanskih simbola. Za svoje stanovište on prije svega uzima u obzir motiv kružnog vijenca, kao elementa figuralne kompozicije, u čemu vidi ostatak starog kršćanskog simbola pobjedničkog vijenca, zvanog „kruna pravde" ili „kruna života" (*corona vitae*), koji se, kao znak spasenja, dodjeljuje pravim bogumilima.[75] Kako vidimo, to je njegovo tumačenje vrlo slično naprijed navedenom tumačenju A. Solovjeva. Relativno mnogo motiva polumjeseca i zvijezda (rozeta) stećaka nalaze se na štitovima. Na katarskim spomenicima nema štitova, pa ni polumjeseca i zvijezda na njima. Solovjev je pokušao da takvu našu pojavu veže za Psaltir, u kojem se na nekoliko mjesta Gospod veliča kao „štit naš", zbog čega polumjesece i rozete na stećcima smatra „lađama svjetlosti", pa otuda i njegovo mišljenje da se radi o štitovima u bogu koji spasava prave "krstjane".[76] I na muslimanskim nišanima iz XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini ima mnogo motiva polumjeseca, zvijezda i sunca, što ne možemo objašnjavati kršćanskom simbolikom, pa prema tome ni bogumilskom. Ne bi se moglo tvrditi da je kršćanska ikonografija naročito mnogo upotrebljavala ove simbole, osim kada se radi o rozeti, i to kao čistoj dekoraciji. Truhelka je naveo da je rozeta orijentalni starokršćanski dekorativni motiv, koji je korišten u kamenoj dekorativnoj plastici kasnoantičkih bosanskih bazilika iz V do VIII v., a vidimo ga i u starohrvatskoj plastici, npr. na pluteju crkve sv. Gospe i tranzeni prozora franjevačkog samostana u Stonu, ili na timpanonu crkve sv. Petra kod Benkovca, kao i na nekim starohrvatskim sarkofazima, kao npr. na onome iz sv. Donata (sada u Arheološkom muzeju u Zadru).[77] Truhelkinim primjercima bi se mogli dodati mnogi primjerci korištenja toga motiva u starohrvatskom pleteru. Tako se, npr., rozete u vijencima nalaze na nekoliko fragmenata ploča iz biskupske katedrale sv. Marije u Biskupiji kod Knina (sada u Muzeju hrvatskih arheoloških starina u Splitu), koje je objavio Lj. Karaman, ili rozete u vijencima na ploči iz sv. Mihajla u Stonu, datiranoj oko 1077—1150. g., koju je također objavio Lj. Karaman.[78] Ovdje bi se mogle navesti i poznate vizantijske škrinje od slonovače za čuvanje relikvija, sa nizovima rozeta u kružnim vijencima, kakvu sam vidio, npr., u Muzeju Cluny u Parizu, datiranu sa X v. Neke rozete stećaka dosta podsjećaju na rozete fresaka crkvenih objekata moravske arhitektonske škole, na što je upozorio Z. Kajmaković.[79] M. Wenzel je uočila sličnost između dvostrukih rozeta sarkofaga iz Donje Zgošće i spoljašnjih dekoracija crkava moravske škole,[80] a Sv. Radojčić je istakao identičnost krst-rozeta stećaka i takvih slikanih motiva u Žiči, Starom Negoričanu i Dečanima.[81] Od značaja je i okolnost što polumjesec i rozetu u vijencu nalazimo na stećcima za koje sigurno znademo da su nadgrobnici pravovjernih, kao npr. na nekropoli u Bribiru, koja pripada uglednoj hrvatskoj vlastelinskoj porodici Šubića,[82] čiji su članovi jedno vrijeme bili bosanski

banovi, kao što je od značaja i okolnost što se na nadgrobnim pločama vlastelinske porodice Crnojevića u manastiru Komu, na Skadarskom jezeru, iz XV v., nalaze motivi rozeta i običnih krugova okruženih vijencima.[83] Nije na odmet da napomenem kako se motivi polumjeseca i rozete nalaze i na grbovima katoličkih crkvenih velikodostojnika, kao npr., na biskupskom kamenom grbu u Ninu, kao i na grbovima vlastelina izvan Bosne, kakve sam, npr., zabilježio u Sekešfehervaru, u Mađarskoj, iz XV v. Napomenimo i to da se sva tri ova astralna motiva mogu vidjeti i na umjetničkim proizvodima od raznih materijala, počev od srebrnozlatnih srednjovjekovnih relikvijara i kaleža, preko minijatura, do starog i novijeg duboreza i tekstila, kao i sve do najnovijih nadgrobnika „krajputaša".

Moj je opšti utisak da su Solovjevljevi argumenti vrlo neuvjerljivi, a za njegove paralele sa tobožnjim katarskim spomenicima može se reći da su sasvim bez osnova. Sa druge strane, vidimo da su se ovi solarno-lunarni reljefni motivi, s izuzetkom polumjeseca, upotrebljavali u umjetnosti pravovjernih, kako na Zapadu, tako i na Istoku. To znači da je neopravdano jednostrano vjersko pripisivanje ovih motiva na stećcima, a da smo mnogo bliže istini ako ih tretiramo baštinom iz pretkršćanskog perioda, čija je drevna simbolika u srednjovjekovnim bosanskim uslovima kratko trajala, da bi se pretvorila u heraldiku i čistu dekoraciju. Iako ne raspolažemo sasvim sigurnim argumentima, zbog čega će pitanje ovih motiva ostati još otvoreno, ja mislim da pretpostavka o staroj slavenskoj paganskoj tradiciji ima najviše osnova, odnosno da se radi o pretežnom udjelu te tradicije.

Jedan od ostalih reljefnih motiva koji se upotrebljavaju u ovoj polemici jeste štap, koji se osamljen ili vezan za ljudsku figuru pojavljuje više od četrdeset puta. Redovno je to drvena palica sa rukohvatom koji je ili vodoravan ili nešto nakošen na obadvije strane prema gore. Ponekad su krajevi rukohvata malo povijeni. Samo u dva slučaja je taj gornji dio štapa spiralno povijen, zbog čega sliči biskupskom štapu. Povodom štapa na stećku (stubu) koji prema natpisu pripada gostu Milutinu, prvi je M. Karanović 1928. god. nabacio misao o štapu na stećcima kao simbolu velikodostojnika Crkve bosanske, ali je izrazio i rezervu, jer je ustanovio da su glavari porodičnih zadruga u Povrbasju, zvani djedovi, takve štapove nosili do pred kraj XIX v.[84] Nešto kasnije je I. Renđeo (1943. g.) pronašao još nekoliko primjeraka stećaka sa štapovima (naveo ih je ukupno 7), pa ih je pripisao najvišim bogumilskim starješinama. Saopštio je i narodno predanje da se takav spomenik u Goranima, u okolini Konjica, zove „didov stećak". Renđeo je našao i analogne primjerke štapova katoličkih biskupa i opata na Zapadu, datiranih od VII do XII v.[85] Za svoju tezu o bogumilskim stećcima Solovjev je štapu pridao dosta veliki značaj. Posebno se on koristio primjercima iz Humskog i Hočevlja na kojima su, uz muške figure sa štapom, prikazane i knjige, što bi trebalo da znači kako se radi o obrazovanijim sveštenicima koji se u svojim propovijedima služe evanđeljima. Iako u cjelini ne dijeli tezu Solovjeva, F. Šanjek dopušta da stećci sa „apostolskim štapovima", antropomorfnim krstovima i sličnim simbolima pripadaju sljedbenicima Crkve bosanske i odaju ih hereticima.[86] Većini stavova A. Solovjeva o Crkvi bosanskoj, kao i steć-

cima u vezi s tim, podršku je pružio i A. Schmaus 1951. god. Njegova podrška se očituje i u tome što ga je kratka haljina, sa pojasom, na stećku gosta Milutina podsjetila na katarski obred odijevanja.[87]

Ovakva tumačenja štapa J. Šidak je podvrgao kritici. Rekao je da se narodno predanje ne mora odnositi na djeda crkve bosanske i dodao da je ono i inače vrlo nepouzdan oslonac. Naveo je da stećak u Baštini kod Skender-Vakufa osim štapa ima i druge motive, među kojima i krst, što ne ide u prilog tvrdnji Solovjeva da je na spomenicima starješina Crkve bosanske izbjegavan krst.[88] Što se tiče odjeće gosta Milutina, Šidak je pravilno istakao da je to jedan od shematski urezanih likova na stećcima, na kojima je odjeća prikazana na istovjetan način.[89] Nezavisno od toga, nešto kasnije je i P. Vasić ukazao na te istovjetne osobine odjeće figura na stećcima.[90] Po Šidaku, postoji mogućnost da štap na stećcima nije uopšte atribut sveštenstva, nego nekog civilnog čovjeka, pogotovo ako je bez knjige. M. Vego je saopštio podatak da je djedom nazivan poglavar pravoslavnih monaha iz okoline Bara 1610. god.,[91] a Sv. Radojčić je istakao da su štap i knjiga „stereotipni atributi sveštenstva" uopšte i da „tau-palica" sama po sebi „nema neko posebno bogomilsko obeležje".[92] Svemu ovome dodajem moj nalaz stećka (stuba) u Zgunji kod Srebrenice, na kojem je uklesan štap.[93] Spomenik ima i natpis napisan bosančicom, koji kaže da tu leži krstjanin Ostoja, koji se spominje u najstarijem turskom registru popisa stanovništva iz 1469. god.[94]

Iz svega naprijed izloženoga vidi se da nema sigurnih dokaza da stećke sa motivima štapa (i knjige) pripišemo djedovima ili gostima Crkve bosanske, kao ni običnim redovnicima — krstjanima, s iznimkom primjerka koji se odnosi na gosta Milutina, ali isto tako da oni pripadaju sveštenicima ortodoksne crkve. I da je nešto od toga izvjesno, tako mali broj primjeraka bi malo značio. Smatram, dakle, da Šidak ima pravo kada kaže da to ostaje još otvoreno pitanje.

U polemici o odnosu stećaka i bogumila više puta su korištene figuralne predstave, češće predstave ljudi nego predstave životinja, i to kako pojedinačne predstave tako i kompozicije. Od individualnih najprije dolaze u obzir ljudske predstave muškaraca i predstave jelena. O ljudskim predstavama već je nešto bilo govora naprijed u vezi sa objašnjavanjem motiva za koje se pretpostavlja da simboliziraju sunce, sunčani krst, „krunu života", odnosno samoga Krista. Tako Solovjev za „nagu" figuru sa vodoravno ispruženim rukama (s nesrazmjerno velikim prstima) iz Domazana nalazi paralele na stećcima oko Travnika i Ljubuškog, a zbog predstave rozete (sunca) paralele u poznatim stećcima Radimlje. Za njega ta figura znači pokojnika koji se približava Kristu. Bogumili vjeruju, kaže on, „da ne umiru, nego se menjaju kao u snu, napuštajući svoje telesno odelo i oblače božije odelo Hristovo, te tako dobijaju isti oblik kao i on". Zbog toga, po njegovom mišljenju, takva figura predstavlja Krista, a može da predstavlja i samoga „pravog krstjanina", koji je dobio oblik Krista.[95]

Čovjeka sa vijencem slično objašnjava i G. Wild. Za njega je to motiv oružanog čovjeka sa vijencem. U vezi s tim citira apostola Pavla: „Pustite nas da odbacimo djela mraka i uzmemo oružje svjetla."[96]

Solovjev smatra da su bosanski bogumili motiv jelena preuzeli iz kršćanske ikonografije i sačuvali ga na svojim spomenicima. Jelen

simbolizira pravednu dušu, pa čak i samoga Krista. U vezi s tim, poziva se na Psaltir, psalam 42, koji glasi: „Kao što košuta traži potoke, tako duša moja traži te, bože."[97] I G. Wild tako misli o jelenu. Tim kršćanskim simbolom krštenja bogumili su se koristili kao simbolom svog duhovnog krštenja. Savršeni bogumili trpe progonstvo u ovome svijetu koji se odmetnuo od boga, ali iz toga svijeta se oni konačno izbavljaju. Otuda pojava jelena zajedno sa vijencem-krunom. Wildu još nije sasvim jasno zašto su neki jeleni na stećcima „okrunjeni", a neki nisu, ali misli da i oni bez vijenca predstavljaju „perfektusa" kao vođu bogumilske zajednice.[98] I scena lova na jelena se objašnjava shodno tome. Duh zla napada čovječju dušu, ovosvjetska zla proganjaju savršenog — otuda na jelena napadaju lovci i kerovi, to bi htjeli da kažu i Solovjev i Wild. Slično njima misli i Challet. Na scenama lova na jelena on nigdje nije ustanovio da je jelen ubijen ili ranjen, osim u jednom slučaju.[99] Sa stanovišta Solovjeva i drugih istomišljenika i scene kola na stećcima bi mogle da imaju sakralni karakter. Otuda su, po njihovom mišljenju, ta kola pretežno mirna i ozbiljna, a ona živa i dinamična bi mogla biti znak prodiranja realizma u ovu umjetnost. Još prije 100 godina L. Zore je u kolu na stećku vidio pagansko mrtvačko kolo, kakvo se, po njegovim navodima, sve do tada zadržalo kao narodni običaj u Paštrovićima, u Crnoj Gori.[100] Kao paralelu s motivom kola na stećcima Solovjev je naveo mirno kolo žena na jednoj bronzanoj vazi u pariškom muzeju Cluny, iz XIII v., o čemu je pisao D. Koco, istakavši sličnost sa bosanskim motivima i izrazivši misao o mogućnosti zajedničkog shvatanja života tvoraca, odnosno naručilaca te i takvih francuskih vaza i bosanskih stećaka.[101] Slijedeći tu misao D. Koca, Solovjev hoće da kaže kako je to zajedničko shvatanje izviralo iz neomanihejskog vjerovanja bosanskih bogumila i francuskih katara.[102] U objašnjavanje neobične pojave kola sa kolovođom koji jaše na jelenu, koja je evidentirana samo u nekoliko slučajeva, Solovjev i ostali istomišljenici se nisu upuštali, osim što o tome samo nekoliko usputnih riječi nalazimo kod Wilda, na što ću se nešto kasnije osvrnuti. U vezi s tim je zanimljivo tumačenje etnologa Sl. Zečevića. Govoreći o kolu (igri) kao elementu pogrebnog rituala, Zečević i pojavu jelena kao vođe u kolu smrti na stećcima upoređuje sa ljudskim kosturom u igri na srednjovjekovnim freskama.[103] U najnovije vrijeme u raspravu se umiješao i Đ. Basler, koji je u osnovi podržao ovdje pomenuta tumačenja figuralnih scena na stećcima, posebno lova i kola, ali na posredan i dosta originalan način. On u tome nije bio kategoričan, nego je više ukazao na jedan od mogućih načina objašnjenja porijekla tih motiva. Basler, naime, misli da je bogumilsko-katarsko učenje o besmrtnosti duše neka vrsta dalekog eha paganskog grčkog kulta Orfeja, koji je bio od izvjesnog utjecaja na manihejsku, a potom na neomanihejsku, pavlićansku i konačno na bogumilsku, odnosno katarsku filozofiju. Taj se mistični orfizam odražavao i u umjetničkim prikazima lova na starogrčkim zidnim slikama, zatim na viteškim borbenim scenama antičkih stela i na nekim drugim figuralnim predstavama iz toga doba, što je sve moglo da nađe idejnog odraza i na scenama lova, kola i turnira na stećcima.[104]

Figuralne reljefne kompozicije stećaka prvi je i jedini do sada stručno analizirao Sv. Radojčić. U svojoj raspravi o tome on je u

mnogočemu odgovorio Solovjevu.[105] Po njegovom mišljenju gotovo svi takvi reljefi stećaka su ilustracija prizora iz plemićkog života, a rijetki su sa predstavama pokojnika i svetaca. Kaže da su to zabavne scene koje su tipične za zapadnoevropsku umjetnost kasnog srednjeg vijeka. Upozorava na veliku sličnost scena na njemačkim grubim draperijama XIV i ranog XV v., na kojima su ilustrovane scene iz života i zabave plemića. Za scene kola na stećcima nalazi paralele u laičkoj ikonografiji kasnog srednjeg vijeka, kao npr., na italijanskom tekstilu iz XIV v. i na bronzanoj vazi iz Muzeja Cluny, koja je već ranije spomenuta, a za scene lova nalazi mnogo sličnosti na „lovačkim tepisima" iz XV v., npr. na „Jagdteppich-u" iz Wienhausenaa, s početka XV v. Nadalje, on kaže da su ti dekorativni motivi bili omiljeni i na vezovima bosanskih feudalaca, pa stoga navodi objavljeni arhivski podatak koji govori o tome da je dubrovački slikar Ivan Ugrinović, po porudžbini iz Bosne, slikao platna sa istim motivima stećaka.[106] Kavalkada vitezova na poznatom sljemenjaku iz Zgošće za njega je pravi primjer kasnogotičke laičke ikonografije. Radojčić na kraju za figuralne reljefne kompozicije općenito kaže da one imaju izrazito laički i plemićki karakter i da se na njima odražava mantalitet sredine koja iznad svega cijeni ljepote viteškog života, odnosno da su „umetnički izraz sredine koja se mnogo odvojila od ideala prvobitnog bogomilstva".[107]

Još prije skoro punih 100 godina M. Hoernes je u scenama lova, kola i turnira vidio realne predstave iz ondašnjeg života bosanskih plemića.[108] Od domaćih istraživača stećaka prvi je Ć. Truhelka izrazio mišljenje slično Hoernesovom.[109] I Benčevo mišljenje je slično Hoernesovom i Truhelkinom, odnosno Radojčićevom.[110] Pojedinačne figure Ć. Truhelka tumači kao pokušaje portretiranja, A. Benac u muškim figurama sa uzdignutom rukom u Radimlji vidi portrete knezova, a figuralne kompozicije kao prizore iz njihovog života, koje odražavaju „viteški štimung" i „ratničke navike". I pisac ovih redaka je u više navrata o pojedinačnim ljudskim predstavama na stećcima pisao kao o nevještim portretima pokopanih, a o scenama lova, kola i turnira kao realnim predstavama iz života vlastele i ostalih imućnijih ljudi koji su svoju vlastelu u tim običajima slijedili.[111]

O nekim reljefnim predstavama i kompozicijama postoje mišljenja i drugih istraživača. U jednom usmenom kontaktu prije više od 10 godina M. Miletić mi je scenu dvojice afrontiranih vitezova na konjima objašnjavala kao susret svetih ratnika iz kršćanske ikonografije. Malo poslije toga je M. Wenzel navela da je takva scena podsjeća na svete ratnike na srednjovjekovnim freskama, ali je, ipak, izašla sa svojom hipotezom o dalekoj analogiji sa antičkim predstavama Dioskura.[112] Predstavu žene, koja se u nekim predstavama na stećcima nalazi između dvojice afrontiranih konjanika, ona vidi kao predstavu božanstva podzemlja u kompoziciji koja je „autohtoni ostatak klasične tradicije". Za individualne muške figure kaže da su portreti pokojnika, za one sa izdignutom rukom da možda također predstavljaju pokojnike, ali „u preobraženom stanju", a kada drže obruče, krstove i sl. da „možda označavaju duhovni položaj pokojnika . . ." Za lovne scene je rekla da su se često prikazivale u zapadnoj Evropi, ali ne na nadgrobnim spomenicima.[113]

Prije svega, mislim da nema osnova Solovjevljevo oslanjanje na francuske paralele. Ljudsku predstavu sa raširenim rukama kao na sarkofagu u Domazanu on je našao samo u tekstu P. Korošec koji se odnosi na stećke okoline Travnika i u tekstu M. Vega koji se odnosi na stećke okoline Ljubuškog, koji nisu dovoljni za sasvim siguran zaključak u tome smislu.[114] Solovjevljevo traženje paralela između sarkofaga iz Domazana i naših stećaka ima svrhu da ljudsku figuru sa vodoravno ispruženim rukama protumači kao heretički simbol. Meni se čini da navedena figura na sarkofagu iz Domazana nije ništa drugo nego predstava Krista u poznatoj pozi Raspeća, ali bez krsta i nimba, kakvu vidimo na romaničkoj crkvenoj kamenoj plastici, kao npr., na crkvi Uspenja bogorodice u Morači (Crna Gora), iz 1252. god.,[115] zbog čega bi i eventualne takve predstave na stećcima trebalo uzeti kao ortodoksne kršćanske motive. Osim toga, taj sarkofag uopšte nije iz vremena katara, kako je to već naprijed navedeno. Nikakvih drugih francuskih spomenika sa ljudskom predstavom Solovjev nije naveo, iz prostog razloga što ih na stelama iz doba i područja katara uopšte nema. Isto tako, francuski nadgrobni spomenici nemaju ni predstava jelena, kao ni scena lova i kola, što je vrlo značajno, s obzirom na Solovjevljevo isticanje da se komparativni materijal za stećke nalazi na spomenicima južne Francuske, čije je katarsko porijeklo utvrđeno.[116] A aluzija D. Koca o zajedničkom shvatanju života majstora i naručilaca vaze u Muzeju Cluny i stećaka prije bi se mogla odnositi na veze i običaje francuskog i bosanskog plemstva, nego na veze u učenju bosanskih bogumila i francuskih katara, kako to hoće da prikaže Solovjev.

Meni se čini da između ljudskih predstava na stećcima i onih na katoličkim spomenicima u nekim zapadnim krajevima Bosne, zatim u Dalmaciji i uopšte u zapadnoj Evropi, kao i na freskama u istočnim krajevima Bosne, pogotovo freskama Srbije, postoje znatne sličnosti. Na zapadu su portreti pokojnika plastično prikazivani najprije na pločama, a kasnije u visokom reljefu na sarkofazima. To je karakteristično za period gotike, na što je upozorila J. Maksimović.[117] V. Đurić je s razlogom upozorio na potrebu povezivanja stećaka sa sanducima i sarkofazima sveštenika i velikaša po crkvama u Srbiji iz XIII do XV v., odnosno ljudskih predstava stećaka sa ktitorskim slikanim predstavama iznad tih nadgrobnika u crkvama Srbije.[118] Nešto kasnije možda povodom Đurićevog upozorenja, Z. Kajmaković je iznio konkretne primjere tih veza. On smatra da su ti portreti pokojnika sa podignutom rukom na stećcima preuzeti sa fresaka.[119] Kako vidimo, zapadni običaj je sličan stećcima i po tome što se radi o reljefnim predstavama na samim nadgrobnicima, ali je, po mome mišljenju, istočni običaj još sličniji zbog toga što se radi o identičnim predstavama — sa podignutom rukom iznad nadgrobnika. Osim podignute ruke i predstava odjeće važan je elemenat pri objašnjavanju tih figura kao portreta pokojnika. Slično reljefima zapadnih nadgrobnika, gdje se jasno ističu viteški rekviziti pokojnika i freskama gdje po odjeći prepoznajemo ktitora, na stećcima se najčešće vidi uobičajena plemićka odjeća.[120] Sve to govori o kasnom srednjem vijeku, kada se na reljefima ili freskama iznad sarkofaga, umjesto ranijih predstava Strašnog suda i Vaskrsenja sada javljaju sadržaji koji su vezani za ovozemaljski život pokojnika i

za njegov zagrobni život. Za osamljenog jelena ima dosta materijala iz kojeg se vidi da je kao likovni motiv bio korišten u kršćanskoj ikonografiji. Smatran je simbolom savršeno dobrih vjernika, odanih Kristu; na jednome mjestu je rečeno da je sam Krist „jelen među jelenima",[121] a na drugome se kaže: „Susrete se sv. Petar na jelenu zlatorogu".[122] U paganstvu mnogih naroda jelen je božanstvo, zbog čega je bio dovođen u vezu i sa starim slavenskim vjerovanjem da kao božanstvo gospodari dušama umrlih.[123] Međutim, ne treba zaboraviti da je u srednjovjekovnoj Bosni bilo dosta jelena, pa i pripitomljenih. U jednoj narodnoj pjesmi se ova ljupka i gizdava životinja upoređuje sa mladom u svatovima: „Zaigra se mlada niz svatove kano jelen od godine dana".[124] Jelen kao elemenat likovne kompozicije je također kršćanski ikonografski motiv. I sam Solovjev je naveo da se napadnut jelen nalazi na starokršćanskim spomenicima razdoblja od VI do IX v.[125] I. Radojčić u svojim naprijed navedenim stavovima nije isključiv kada se radi o vremenski ranijim scenama. Tako je u analizi jednog reljefa u Makedoniji rekao da „psi koji napadaju jelena predstavljaju grehe".[126] Suprotno tvrdnji M. Wenzel da scena lova nema na nadgrobnim spomenicima, mogu navesti da sam u Muzeju spomenika Francuske u Parizu evidentirao gipsane odljeve takvih scena ne samo sa portala crkava u Bourgesu i kod Arlesa, iz XI i XII v. nego i sa sarkofaga iz Muzeja Niorta, iz XII v., gdje jelena proganjaju konjanik sa sokolom i pješak sa lukom. Ovome dodajem i podatak da sam na jednoj nadgrobnoj steli u Muzeju u Narboni, u južnoj Francuskoj, koja potječe iz doba Vizigota (prije IX v.) vidio scenu lova na jelena. I lov na vepra se nalazi na sarkofazima. Takvu jednu scenu sam evidentirao na sarkofagu iz V v. u Muzeju sv. Augustina u Tuluzu. Scene turnira i lova na jelena vidio sam i na fasadama katoličkih crkava u Italiji. Tako se, npr., na glavnoj fasadi crkve S. Zeno u Veroni nalazi i scena turnira i mačevanja kao i scena lova na jelena. Scene lova na jelena su dosta česte i na galorimskim nadgrobnim spomenicima.[127] Ali se meni čini da jelena na stećcima treba objašnjavati prvenstveno kao realanost koja je usko vezana za pokojnikov život. Lov na jelena je u srednjovjekovnoj Bosni, po uzoru na susjedne pa i dalje evropske zemlje, bio veoma omiljena zabava svih feudalaca. Vještina i uspjeh u lovu bili su važan faktor društvenog ugleda. Na više načina pripremljeno meso od jelena sigurno je bilo veoma cijenjeno jelo i rado korišteno na gozbama. U takvim prilikama sasvim je razumljivo što se ne samo na tapiserijama i slikama zapadnoevropskih zemalja nego i u samoj Bosni pojavljuju takvi sadržaji. U tome smislu su dragocjeni dokumenti iz kojih se vidi kako bosanski feudalci u prvoj polovini XV v. angažuju dubrovačkog slikara Ugrinovića da im za njihove dvorce radi slike s takvim temama,[128] ili onaj koji govori o tome da je holandski umjetni zlatar Rambout de Wachtre radio za Kosače u Hercegovini u drugoj polovini XV v.[129] Zašto bismo se onda čudili što se jelen i lov na jelena klešu na stećcima feudalaca, koji treba da sačuvaju uspomenu na čovjeka koji se upravo time isticao i dičio. Napominjem da sam i na muslimanskim nišanima iz XV i XVI v. u Bosni evidentirao reljefne motive jelena, pa i čitavu scenu lova na jelena, što sigurno nije moguće objašnjavati kršćanskom simbolikom.[130]
 Veoma je sličan i moj odnos prema scenama kola i turnira. Već sam

rekao da neki misle da je kolo moglo doći na stećke kao znak zaostalog paganskog običaja priređivanja posmrtnog kola, kao pogrebnog ceremonijala. Izražena je pretpostavka da se posmrtno kolo kreće na obratnu stranu od običnog kola, kao i inače žalobno kolo iz drugih razloga, koje se spominje i u našim narodnim pjesmama.[131] Naučnici se ne slažu u tumačenju termina „naoposun", ali prevladava mišljenje da je to kretanje obratno od sunčeve putanje, od zapada ka istoku. Međutim, vrlo je teško utvrditi stvarni pravac kretanja kola na stećcima, pored ostaloga i zbog toga što bismo prije toga morali znati da li je kolo svojim licem okrenuto pokojniku, ili obratno. Za sada je važna okolnost da li je kolo mirno, svečano, ili živo kao svako veselo narodno kolo. Treba reći da ima i jednih i drugih kola, čak ima i upadno živih, kakva sam, npr., zabilježio u okolini Kalinovika.[132] Svakako je zanimljiva pojava kola na fresci manastirske crkve u Lesnovu, u Makedoniji, iz XV v.[133] Poznato je da se katolička crkva borila protiv kola kao paganskog relikta. Pošto na crkvama i sarkofazima zaista nema scena kola, izgleda da je najpravilnije kolo na stećku tretirati veselom životnom scenom, pa makar se igralo na samome pogrebu. S tog aspekta postaje razumljiva i sasvim originalna pojava jelena na čelu kola, odnosno jahača na jelenu. Nije to „savršeni" koji vodi smjerne vjernike u vječno carstvo, kako bi htio da kaže G. Wild,[134] niti vođa smrtnog kola, kako objašnjava Sl. Zečević,[135] nego svijet koji voli život i njegove radosti, kako je mislio i A. Benac.[136] Ima stećaka na kojima je prikazana i scena lova na jelena i scena kola, što je, po mome mišljenju, važna okolnost koja govori o identičnom sadržaju i identičnoj poruci, jer bi bilo neshvatljivo da se na jednom te istom spomeniku kleše i profana scena lova i duboko simbolična scena kultnog kola. Dva afrontirana konjanika zaista podsjećaju na svete ratnike na freskama, ali — analogno tretiranju lova i kola — mislim da i takve scene, pogotovo one koje predstavljaju turnirske viteške igre nisu ništa drugo nego izraz, znak i ukras bosanske vlastele. U vezi s tim, zanimljivo je, ali vrlo daleko i neuvjerljivo traženje veza sa antičkim kultom Dioskura, kako to želi M. Wenzel,[137] ili sa kultom Orfeja, kako to želi Đ. Basler.[138] Meni se čini da su naši bosanski plemići mnogo više nego lov njegovali viteške igre i da su po svojim junačkim osobinama i vještinama bili nadaleko poznati. Kao takvi su bili pozivani i učestvovali su na dvorskim turnirima susjednih zemalja. Odavno je saopšten zanimljiv podatak o njihovom učešću na turniru u Budimu 1412. god., na kojemu je bilo okupljeno mnoštvo najuglednijih ljudi iz mnogih evropskih zemalja, koji je nazvan „Kongresom velikaša i vitezova čitave Evrope". Znade se da su tu od bosanskih velikaša učestvovali kralj Stjepan Ostoja, velike vojvode Hrvoje Vukčić i Sandalj Hranić, knezovi Radenovići, Babonjići i drugi. U turnirskim igrama bosanski vitezovi su se isticali, zbog čega ih jedan poljski ljetopisac opisuje kao „visoke i krepke ljude, a u borbi preduzetne i hrabre".[139] Na visoke i srednje feudalce ugledali su se oni sitni, pa i ostali imućniji seljani. Svi su oni težili da se istaknu u lovu i igrama. Zbog toga je sasvim razumljivo što se takve težnje odražavaju i na stećcima.

Kako vidimo, i u pogledu objašnjavanja značenja figuralnih predstava mišljenja su podijeljena. Stanovišta zagovarača bogumilskih stećaka nisu kategorična kao pri tumačenju ranije pomenutih reljefnih

motiva, zbog toga što se priznaje da su to pozajmljeni kršćanski simboli koji se i danas upotrebljavaju na spomenicima pravovjernih kršćana, kao i zbog toga što postoji mogućnost da je simbolika tih motiva, npr., kola, već zaboravljena i napuštena, te su oni poprimili profani karakter. Osim toga, paralele sa francuskim katarskim spomenicima su najslabija strana toga stanovišta. Ali, ni sa samoga aspekta kršćanske ikonografije nije moguće sve te motive ubjedljivo objasniti, a uopšte nije moguće dva najvažnija — kolo i turnir. I da je nekada bilo te simbolike, ona je do vremena klesanja većine takvih motiva već bila zaboravljena. Izgleda da ima dosta osnova protivno mišljenje koje pored Radojčića zagovara nekolicina savremenih istraživača. Može se ipak reći da ovo pitanje i dalje treba proučavati, ali je moje mišljenje vrlo slično već ranije objavljenom: da su pojedinačne ljudske muške figure na stećcima, bez obzira da li su vezane za vijence, rozete ili neki drugi motiv (luk, mač, itd.), nevješti, gotovo shematizovani portreti pokojnika, a da su motivi osamljenog jelena, zatim scene lova na jelena, kao i motivi turnira, realne predstave iz života bosanskih feudalaca i drugih imućnijih ljudi koji su se u svemu na njih ugledali. Iznimno, za motiv kola rekao bih da je također izraz realnosti koji se, međutim, ne odnosi samo na povlaštenu klasu. Profani i laički karakter svih tih motiva ja vidim u životnoj filozofiji tadašnjih ljudi, koju nije moguće objašnjavati sa stanovišta bogumilskog heretičkog učenja.

I neki drugi reljefni motivi su uzimani u obzir u raspravi o pripadnosti stećaka bogumilima, kao, npr., motiv vinove loze sa grozdovima, odnosno kombinacije loze i grozdova sa krstom, zatim motiv ljiljana, pogotovo kada on sliči antropomorfnom krstu, itd., ali se njima nije pridavao veliki značaj kao onima o kojima je naprijed bilo riječi, pa se ni ja neću mnogo baviti njima. Ipak, treba reći da se baš ti navedeni motivi općenito smatraju tipičnim kršćanskim simbolima. Loza sa grozdovima simbolizira Krista i apostole. Po prvom psalmu trećeg stiha psaltirskog komentara krst se opisuje kao drvo života, a grozd kao „grozd životni".[140] I M. Wenzel je navela da se krst i loza smatraju kršćanskim ikonografskim motivima, a za ljiljan je rekla da je glavni motiv kršćanske mistične ikonografije.[141] Ljiljane zaista nalazimo na više mjesta; tako, npr., na preromaničkom sarkofagu Arheološkog muzeja u Zadru, na pozlaćenoj raci sv. Šimuna iz XIV v. u Zadru, nalaze se na parapetnim pločama crkava S. Sabina, S. Prasede i S. Klemento u Rimu, pa i na mozaiku kupole nad mihrabom džamije u Kordobi (XII v.) u Španiji. I više drugih motiva stećaka, o kojima ovdje nije bilo riječi, čisto su kršćanski. Tako, npr., motiv goluba uz krst je oznaka svetog duha, odnosno duše pokojnika koja seli na drugi svijet, motiv stabla simbolizira život, a zmaj je starokršćanski motiv koji podsjeća na biblijsku scenu o Jonasu. Dodajmo još samo to da predstava sveca sa djetetom i krstom na stećku kod Lištice,[142] koja je objašnjena kao predstava sv. Kristifora, ne može imati drugačije nego ortodoksno značenje.

Natpisi stećaka, po mome mišljenju, imaju prilično veliko značenje u ovoj raspravi, pa ih stoga ne smijemo mimoići. Treba reći da se Solovjev kao i drugi istomišljenici nisu posebno ni dugo zadržavali na natpisima, ali su više puta navodili i isticali primjerke natpisa u kojima se spominju velikodostojnici Crkve bosanske. Tako je u prvo vri-

jeme najviše spominjan natpis na stubu iz Humskog kod Foče, u kojem se kaže da je tu sahranjen gost Milutin,[143] zatim natpis sa sarkofaga iz Puhovca kod Zenice iz kojeg se vidi da je to nadgrobnik gosta Mišljena,[144] a onda i natpis iz Boljuna kod Stoca, čiji je jedan dio Truhelka pročitao kao: ...*starac Bolunović*.[145] U novije vrijeme su pronađeni i objavljeni još neki natpisi u kojima se spominju krstjani i po jedan gost i strojnik, pa se i oni mogu izkoristiti kao argumenti. Osim toga, D. Mandić je istakao okolnost što se u nekoliko natpisa kaže da pokojnik leži *na svojoj baštini*, što znači da nije sahranjen u zajedničkom groblju, koje je po katoličkoj crkvi u tu svrhu posebno osvećeno.[146]

Prije svega, smatram da je potrebno ispraviti jedan Truhelkin previd koji je u više navrata pogrešno korišten. Naime, još poodavno sam utvrdio i saopštio da u natpisu iz Boljuna ne piše *starac* Bolunović, nego *Tarah* Boljunović.[147] Natpis iz Puhovca je preostao samo kao fragmenat, zbog čega, na žalost, nije moguće nikakvo provjeravanje ranijeg čitanja. Pod pretpostavkom da ga je Ć. Truhelka u svoje vrijeme uglavnom dobro pročitao,[148] trebalo bi obratiti pažnju samo na njegov prvi dio: *A se leži dobri gospodin gost Mišljen, komu biše priredio po uredbi Avram svoe veliko gostoljubstvo*... Mišljen je visoki sveštenik Crkve bosanske. Kako se za tu crkvu najčešće tvrdi da je heretička, čije učenje sadrži i nepoštovanje starozavjetnih patrijarha, u koje spada i Avram, teško je, onda, objasniti tu gostoljubivost Avramovu prema gostu Mišljenu. Solovjev je i sam osjetio tu delikatnost, pa je u jednoj svojoj radnji, osvrćući se na to, rekao da su bogumili, ipak, poštovali patrijarhe Avrama, Isaka i Jakova, spomenute u Kristovom razdoblju.[149] Imajući povremenu pismenu vezu sa A. Solovjevom, koji je živio u Ženevi, ja sam ga, i pored toga, zamolio za naknadno objašnjenje o tome. U jednom svom pismu, uz ostalo, on mi je odgovorio da je mogućno i drugačije tumačenje: „...Mišljen je tek umro i *leži*, a Avram mu je bio priredio još pre toga, na zemlji, svoje veliko gostoljubstvo, i to ‚po uredbi' ". Možemo smatrati da je postojala *uredba*, prema kojoj su bogumilske starješine čašćavali velikaši, i da je Avram (sa porodicom) jedan od tih velikaša. Stoga se dalje veli: „Kada prideš pred gospodina našega Isukrsta ednoga, spomeni i nas svoih rabov". Nas — može označavati Avrama i njegovu porodicu (ili pratnju) — kaže Solovjev.[150]

Uz dva naprijed navedena natpisa iz kojih se vidi da se odnose na goste, navodim i primjerke koji su nedavno nađeni: U Zgunji kod Srebrenice su dva natpisa, jedan spominje *krstjanina Ostoju*, a drugi nekog *strojnika* (oštećeno),[151] u Vlahovlju kod Kalinovika našao sam natpis *krstjanice Bjelke*,[152] u Zavrblju kod Višegrada se spominje *krstjanin Radašin*,[153] u Šćepan Polju, u crnogorskoj opštini Plužine, spominje se *Jeremija Petko krstjanin*,[154] a u Batkovićima kod Bijeljine naveden je *gost Milorad*[155] (?). Ovome bih dodao još jedan natpis koji je sasvim zaboravljen, a objavljen je još 1895. god. Nalazi se u Košarićima kod Ugljevika, a u njemu se spominje neki *gost*.[156]

Ima razloga da naprijed navedene primjerke stećaka, čiji natpisi spominju četiri gosta (jedan je nesiguran), jednog strojnika i četvero krstjana (jedna je žena), smatramo nadgrobnicima bosanskih heretika. Međutim, više je od 300 ostalih natpisa stećaka u kojima ne samo da se ne spominju ti heretici nego njihovi sadržaji i ostale karakteristike, mo-

gu, manje ili više, poslužiti kao dokazi onom mišljenju koje stećcima odriče bogumilski karakter. Prije svega, postoji više od 20 primjeraka stećaka čiji natpisi sasvim jasno govore o ortodoksnosti pokopanih. U te spadaju natpisi Radimlje u kojima se imenuju članovi ugledne vlaške porodice Hrabrena-Miloradovića, za koje znademo da su pravoslavci i da su podigli pravoslavne crkve u Ošanićima, nedaleko od Stoca i Radimlje, zatim u Trijebnju, u okolini Stoca, a onda i u Žitomisliću, u okolini Mostara.[157] Neki članovi ove porodice su zbog Turaka izbjegli u Rusiju, gdje su postigli visoke položaje u vojnoj hijerarhiji.[158] Natpis na stećku u Biskupu, u okolini Konjica, govori da je tu sahranjena Goisava, žena Radiča Sankovića, člana vlastelinske pravoslavne porodice.[159] U Ošanićima kod Stoca je natpis pravoslavne monahinje Marte, a u Vidoštaku, također kod Stoca,[160] pravoslavne monahinje Marije, bivše žene popa Dabiživa. U Vlahovićima kod Ljubinja se nalaze natpisi pravoslavne vlaške vlastelinske porodice Bijelića — kneza Vlaća i sina mu vojvode Vukosava Vlaćevića.[161] U Veličanima, u okolini Trebinja, evidentiran je natpis Radače Čihorić, koja se kao monahinja zove Polihranija.[162] U Garevu kod Gacka nalazi se natpis koji se odnosi na Denu, majku popa Vukašina.[163] U Baljcima, u okolini Bileće, postoji nadgrobni natpis kaluđera Gligorija.[164] U Petrovićima, u okolini Nikšića, nalaze se nadgrobni natpisi pravoslavne porodice Banjanin — Cvjetka Banjanina i Grubača Cvjetkovića-Banjanina.[165] Ispred pravoslavne crkve u Sopotnici, u okolini Goražda, leži knez Radoslav Širinić.[166] U Bakrima, nedaleko od Čitluka, nalazi se nekropola sa nekoliko natpisa rimokatoličke feudalne porodice Komlinovića.[167] U Grahovčićima kod Travnika je natpis Mihovila Grahovčića, u kojem se kaže da je pokojnik „prave vire rimske sin".[168] Postoje i drugi natpisi ove vrste.

Znatan je broj natpisa koji imaju uobičajene ortodoksne kršćanske formule. Tako neki počinju sa *V' ime oca, sina i svetoga duha,* a neki se završavaju sa *Da je proklet ocem, sinom i svetim duhom* (misli se na onoga koji skrnavi grob), i sl. Nekoliko naučnih radnika je istaklo ove sentence, kao Radojčić, Benac i Vego.[169] Čak i tekst natpisa gosta Mišljena, zbog toga što spominje starozavjetnog patrijarha Avrama, ima ortodoksni karakter.

Naprijed je već bilo riječi o urezivanju znaka krsta ispred natpisa stećaka. Navedeno je da neki natpisi imaju krstiće, a da neki nemaju, tj. da u tome pogledu nije bilo pravila i dosljednosti, zbog čega se ne bi ni trebalo na taj argumenat oslanjati.

Solovjev i neki istomišljenici su tražili heretičke elemente i u iluminacijama rukopisa za koje se znade da potječu iz kruga Crkve bosanske, ali su ti pokušaji bili bezuspješni. Ispitivanja nekih rukopisa koja su izvršili Radojčić,[170] Šidak,[171] V. Đurić,[172] I. Nikolajević[173] i neka druga[174] pokazala su da ne samo što nema tipičnih heretičkih minijatura u njima nego su neke tipično pravovjerne. A što se tiče istraživanja drugih svojstava tih rukopisa, ona su svojevrstan indikator. Naime, bosanskim rukopisima je zajedničko nepostojanje interpunkcije i akcenata, kao i mehaničko rastavljanje riječi na krajevima redaka, a to je upravo karakteristika natpisa stećaka.[175] Osim toga, ligature rukopisa, kao i natpisa stećaka, rijetka su pojava i ograničena na određen manji broj riječi[176] Ako se bosanski rukopisi ne mogu iskoristiti kao argume-

nat teze o bogumilskim stećcima, onda i ovdje navedene zajedničke karakteristike rukopisa i natpisa stećaka posredno govore da su natpisi stećaka normalna ortodoksna pojava.

U nekoliko natpisa stećaka navedeno je da je natpis pisao pop, npr. pop Pribislav u Kalinji kod Sokoca, ili pop Gojčin u Tobutu kod Lopara.[177] Mislim da i ova okolnost govori o ortodoksnosti natpisa i pokopanih lica.[178]

Zbog svoje malobrojnosti natpisi stećaka ne predstavljaju presudan faktor u našoj raspravi, ali su, ipak, vrlo važan indikator, jer s jedne strane govore da izvjestan broj ovih spomenika pripada bosanskim hereticima, ali, sa druge strane, oni dosta jasno pokazuju da relativno veliki broj pripada pravovjernima.

*
* *

Iz svega što je naprijed izneseno vidi se, pored ostaloga, da između vremenskog razdoblja Crkve bosanske i razdoblja stećaka postoji samo djelomična podudarnost. O organizovanijem djelovanju Crkve bosanske može se govoriti od oko polovine XIII do oko polovine XV v., a stećci počinju u XII i traju do kraja XVI v. Slična je situacija i sa geografskim rasprostiranjem. Djelovanjem Crkve bosanske ne može se objasniti pojava stećaka u nekim primorskim krajevima, a pogotovo u nekim krajevima Srbije, a općenito vezivanje stećaka za neomanihejski i bogumilski pokret ne može doći u obzir, zbog toga što stećaka nema u zemljama gdje su živjeli bogumili, patareni i katari. Mislim da je opravdanije govoriti o izvjesnoj teritorijalnoj podudarnosti stećaka i Bosanske države, nego o teritorijalnoj podudarnosti stećaka i Crkve bosanske.

Među osnovnim oblicima stećaka nije moguće pronaći neke koji bi pripadali samo hereticima.

Reljefni motivi stećaka, kao argumenti ove rasprave, najmanje idu u prilog teoriji o bogumilskim stećcima. Krstovi i vinova loza sa grozdovima u kombinaciji sa krstovima su tipični ortodoksni ikonografski motivi. Solarno-lunarni motivi se mogu donekle objašnjavati i sa stanovišta neomanihejskog vjerovanja, ali je mnogo vjerovatnije da se u našem slučaju radi o staroj slavenskoj paganskoj baštini, koja je u srednjovjekovnim uslovima izgubila svoju simboličnost. Muške pojedinačne figure na stećcima su nevješti portreti pokojnika, a ne predstave Krista, ili pokojnika u obliku Krista. Jelen i lov na jelena su poznate predstave iz starokršćanskog i srednjovjekovnog kršćanskog nadgrobnog umjetničkog repertoara, ali u našim bosanskim uslovima su to laički ikonografski motivi. Scene kola i turnira su pravi odraz zapadnoevropskog „viteškog štimunga" u srednjovjekovnoj Bosni. Motiv štapa na stećcima, koji je, osim toga, malobrojan i nedovoljno proučen, nepouzdan je elemenat u ovoj raspravi.

Oslanjanje na južnofrancuske paralele je sasvim problematično, zbog toga što u oblicima i reljefnom repertoaru sličnosti gotovo da uopšte nema, a osim toga se za francuske stele ne može sigurno tvrditi da su katarske, a što se sarkofaga iz Domazana tiče, koji je glavni ar-

gumenat pomenute teorije, odnedavno je utvrđeno da uopšte ne pripada vremenu francuskih katara.

Za više reljefnih motiva koji se uzimaju u obzir prvenstveno se može govoriti kao o ortodoksnim kršćanskim iknografskim simbolima. Za sada se ne vidi da su postojali neki posebni heretički reljefni motivi stećaka. Kako to po svemu izgleda, stećci uopšte nemaju primaran religijski karakter.

Natpisi stećaka manjim brojem govore o heretičkim, a većim o ortodoksnim pokojnicima.

Iako ostaje i nekoliko otvorenih pitanja, mislim da se može zaključiti da nema naučnog opravdanja za pripisivanje stećaka isključivo bogumilima, niti za naziv bogumilska umjetnost.

NAPOMENE

[1] J. Šidak, *Studije o „crkvi bosanskoj" i bogumilstvu,* Zagreb 1975; Isti, *Heretička „Crkva bosanska",* Slovo br. 27, Zagreb 1977, 149—184.

[2] Važniji radovi imenovanih naših naučnih radnika starijeg i novijeg vremenskog razdoblja navedeni su u poglavlju Literatura na kraju Šidakove knjige *Studije o „crkvi bosanskoj" i bogumilstvu.*

[3] Najvažniji radovi imenovanih stranih naučnih radnika starijeg i novijeg vremenskog razdoblja navedeni su u poglavlju Literatura na kraju Šidakove knjige *Studije o „crkvi bosanskoj" i bogumilstvu.*

[4] B. Petranović, *Bogomili. Crkva bosanska i krstjani,* Zadar 1876.

[5] F. Rački, *Bogomili i patareni,* Rad JAZU 7, 8 i 10, Zagreb 1869/70.

[6] V. Glušac, *Srednjovjekovna „bosanska crkva",* Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor IV, Beograd 1924, 1—55; Isti, *Istina o bogumilima,* Beograd 1941 i 1945; Isti, *Problem bogumilstva i pravoslavlje „Crkve bosanske",* Godišnjak društva Bosne i Hercegovine V, Sarajevo 1953, 105—138.

[7] J. Šidak, *Studije o „crkvi bosanskoj" i bogumilstvu,* Zagreb 1975, 28.

[8] V. Ćorović, *Bogumili, Narodna enciklopedija hrvatsko-srpsko-slovenačka* I, Zagreb 1925, 238—239; Isti, *Bogomili — patareni, Historija Bosne* I, posebna izdanja SAN CXXIX, Beograd 1940, 175—189.

[9] Ć. Truhelka, *Testament gosta Radina,* Glasnik Zemaljskog muzeja XXIII, Sarajevo 1911, 353—357; Isti, *Još o testamentu gosta Radina i o patarenima,* Glasnik Zemaljskog muzeja XXV, Sarajevo 1913, 363—382; Isti, *Bosanska narodna (patarenska), crkva, Napretkova Poviest Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1942, 767—793.

[10] A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve,* Rad JAZU, knj. 270, Zagreb 1948, 5—46; Isti, *Novi podaci za istoriju neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni,* Glasnik Zemaljskog muzeja VIII, N. s., Sarajevo 1953, 329—333; Isti, *Svjedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu,* Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine V, Sarajevo 1953, 1—103; Isti, *Bogomili, Enciklopedija Jugoslavije* I, Zagreb 1955, 640—645; Isti, *Simbolika srednjevjekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini,* Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine VIII, Sarajevo 1956, 5—67.

[11] D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima,* Rad JAZU 270, Zagreb 1949, 115—276; Isti, *Hierarchie und Kultus Bosnischer Christen, Accademia nazionale dei Lincei* CCCLXI, Quaderno N 62, Roma 1964, 579—606.

[12] L. Petrović, *Hrvatsko podrijetlo bogomilstva,* Spremnost I, Zagreb 1942, br. 39—40; Isti, *Kršćani bosanske crkve,* Sarajevo 1953.

[13] S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države,* Beograd 1964; Isti, *Die bosnische Kürche, Accademia nazionale dei Lincei* CCCLXI, Quaderno 62, Roma 1964, 547—575.

[14] A. Babić, *Noviji pogledi u nauci o pitanju srednjevjekovne crkve bosanske,* Pregled, Sarajevo 1954, br. 2, 101—107; Isti, *Bosanski heretici,* Sarajevo 1963; Isti, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne,* Sarajevo 1972, 178—304.

[15] D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana,* Chicago 1962; Isti, *Bosanski krstjani u turskim izvorima,* Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963, br. 24, 568—575.

[16] J. Šidak, n. d., 343.

[17] E. Werner, *Studi medievali,* 3ª serie, V, II, Spoleto 1964, 675—683.

[18] M. Vego, *Povijest humske zemlje* I, Samobor 1937, 118—157; Isti, *Da li je u Bosni ikad bilo bogomila?* „Prosvjetni list" III, br. 30, Sarajevo 1953, 4—5; Isti, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika,* Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, N. s., (Arheologija), Sarajevo 1963, 195—215; Isti, *Kulturni karakter nekropole Radimlje...,* Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 307—335.

[19] F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani...,* Kršćanska sadašnjost VI, Zagreb 1975.

[20] J. Šidak, *Problem „bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca,* Rad JAZU 259, Zagreb 1937, 37—182; Isti, *Crkva bosanska,* Enciklopedija Jugoslavije II, Zagreb 1956, 393—396; Isti, *Studije o „crkvi bosanskoj" i bogumilstvu,* Zagreb 1975. Ostali radovi mogu se vidjeti u knjizi *Studije...*

[21] Isti, *Studije o „crkvi bosanskoj" i bogumilstvu,* Zagreb 1975, 315 i 326.
[22] Isti, *Problem „bosanske crkve" u našoj historiografiji...,* Rad JAZU 259, Zagreb 1937, 93—97.
[23] Napominjem da je J. Šidak u prvo vrijeme mislio da Crkva bosanska nije bila heretička, nego pravovjerna — katolička, samo raskolnička, ali je to svoje mišljenje korigirao 1954. god., usvojivši tezu Račkoga kao okvirno rješenje bogumilskog pitanja. Poznati francuski slavista A. Vaillant još od 1937. god. neprestano stoji na stanovištu da je bogumilstvo Crkve bosanske djelo F. Račkoga i hrvatskog romantizma (D. Vaillant, *Les „chrétiens" bosniaques, Mélanges de l'histoire des religions offerts à Ch. H. Puech,* Paris 1974, 525—530).
[24] A. Evans, *Trough Bosnia an the Herzegovina on foot,* London 1876, 174—177.
[25] J. Asbóth, *Bosnien und die Hercegowina,* Wien 1888, 94—118.
[26] Ć. Truhelka, *Bosanska narodna (patarenska) crkva,* Napretkova Poviest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 767—793.
[27] K. Hörmann, *Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine,* Trudy, tom II, Moskva 1902, 165—172.
[28] V. Ćurčić, *Sredovječna groblja,* rukopis u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.
[29] D. Kniewald, n. d., 243—276.
[30] D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana,* Chicago 1962.
[31] A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini,* Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 5—67. (Ovaj autor je tada živio u Ženevi, pa ga možemo uvrstiti u strance.)
[32] A. Benac, *Bogumili i umjetnost na stećcima,* „Izraz", Sarajevo 1966, br. 8—9, 213—221.
[33] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima,* Sarajevo 1965, 15.
[34] N. Miletić, *Umjetnost stećaka,* uz Katalog izložbe Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1965, 9.
[35] M. Vego, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika,* Glasnik Zemaljskog muzeja XXVIII, N. s., (Arheologija), Sarajevo 1963.
[36] Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost,* Sarajevo 1971, 95—99.
[37] A. Solovjev, n. d., 18.
[38] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini,* Djela Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. LIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 30, Sarajevo 1978, 17—18.
[39] Isti, *Kalinovik,* Sarajevo 1962, 103; Isti, *Stećci u dolini Neretve,* Naše starine II, Sarajevo 1954, 206—211.
[40] J. Šidak, *Studije o „crkvi bosanskoj" i bogumilstvu,* Zagreb 1975, 22; D. Mandić, n. d., 100.
[41] Š. Bešlagić, *Rijetka vrsta nadgrobnih spomenika u kumanovskom kraju,* Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XIX, Beograd 1956, 257—270.
[42] M. Vego, n. d., 206—208.
[43] Sv. Radojčić, *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka,* Letopis Matice srpske, Novi Sad, januar 1961, 12—13.
[44] A. Solovjev, *Jesu li bogomili poštovali krst?,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu III, N. s., Sarajevo 1948, 81—102.
[45] A. Benac, n. d., 217.
[46] M. Wenzel, n. d., 91.
[47] Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost,* Sarajevo 1971, 39.
[48] A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini,* Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 38—45.
[49] R. Dorbes, *Les stéles manichèennes et cathares du Lauragais, Cahiers d'Études Cathares,* № 4, Arque 1949, 3—6.
[50] R. Nelli, *La Croix Cathare,* Folklore XVI (26e Annee — № 3), Carcassonne 1963, 2—11.
[51] A. Solovjev, n. d., 42—45.
[52] R. Nelli, isto tamo.
[53] D. Vidović, *Simbolične predstave na stećcima,* Naše starine II, Sarajevo 1954, 119—136.
[54] M. Vego, n. d., 205—206.
[55] Isto tamo.

[56] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 344, sl. 47 i 401, sl. 56.

[57] R. Nelli, isto tamo.

[57a] Moj usmeni razgovor sa imenovanom u Rimu 1971. god.

[58] J. Kovačević, *Prvi klesari ćiriličkih natpisa na Balkanu,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. s., sv. XV—XVI (Arheologija), Sarajevo 1961, 311.

[59] M. Vego, n. d., 202—203.

[60] Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma* I, Sremski Karlovci 1929, br. 440; M. Vego, n. d., 208.

[61] Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma* II, Beograd — Sremski Karlovci 1934, br. 697; M. Vego, n. d., 208.

[62] M. Vego, isto tamo.

[63] M. Hoernes, *Alte Gräber in Bosnien und der Herzegowina, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* XIII (1883) 169—177.

[64] A. Benac, *Široki Brijeg,* Sarajevo 1952, 43—44.

[65] G. Wilke, *Ueber die Bedeutung einiger Symbole an dem Bogumilengräbern,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXXVI, Sarajevo 1924, 27—32.

[66] P. Korošec, *Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. s. VII, Sarajevo 1952, 375—407.

[67] A. Škobalj, *Obredne gomile, Sveti Križ na Čiovu,* 1970, 229; Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost,* Sarajevo 1971, 47.

[68] A. Benac, *Stećci (Mala istorija umetnosti),* Beograd 1967, str. XXIII.

[69] M. Wenzel, n. d., 145—146.

[70] A. Evans, n. d., 174—177.

[71] A. Solovjev, n. d., 45—46.

[72] Isti, n. d., 58—59.

[73] Isti, n. d., 57.

[74] G. Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik* I, Wiesbaden 1970, 127—129 (po Šidaku, *Studije . . . ,* 329). Na te preromanske — vizigotske osobine ovoga sarkofaga upozorio je još 1959. god. Fernand Benoit (Vidi: R. Nelli, n. d., 5, nap. 4).

[75] G. Wild, *Die Darstellung des bogumilischen „Perfectus" auf den mittelalterlichen Grabdenkmälern (Stećci) Bosniens und der Herzegowina,* Balcanica IV, Beograd 1973, 111—120.

[76] A. Solovjev, n. d., 56.

[77] Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija,* Zagreb 1931, 93, sl. 79, 82, 83, 115, 117 i 139.

[78] Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti,* Zagreb 1930, sl. 49, 89, 105 i 110.

[79] Z. Kajmaković, *Neki ikonografski motivi na stećcima,* Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 297—298, sl. 7.

[80] M. Wenzel, n. d., 145.

[81] Sv. Radojčić, n. d., 8.

[82] Š. Bešlagić, *Stećci u okolini Šibenika,* Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 1, Zagreb 1975, 180, sl. 2—4.

[83] V. Đurić, *Umjetnost, Istorija Crne Gore* II, tom 2, Titograd 1970, 497, sl. 99—100.

[84] M. Karanović, *Jedan zanimljiv mramor kod Skender Vakufa,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XL, sv. II, Sarajevo 1928, 137.

[85] I. Renđeo, *Simbolika štapa na stećcima,* Hrvatski planinar XXXIX, Zagreb 1943, br. 4—5, 61—68.

[86] F. Šanjek, n. d., 186—187.

[87] A. Schamaus, *Der Neumanichaismus auf den Balkan,* Saeculum II, H. 2, München 1951, 284 (po J. Šidaku, Studije . . . , 58).

[88] A. Solovjev, *Jesu li bogumili poštovali krst?,* Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., sv. III, Sarajevo 1948, 93.

[89] J. Šidak, *Studije o „crkvi bosanskoj" i bogumilstvu,* Zagreb 1975, 58 i 66.

[90] P. Vasić, *O nekim vidovima srednjovekovne nošnje u Bosni i Hercegovini,* Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna BiH i evropska kultura", Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 245—265, sl. 13, 14, 16 i dr.

[91] M. Vego, *Sima Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. XX (Arheologija), Sarajevo 1965, 300.

[92] Sv. Radojčić, n. d., 10.

[93] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 238.

[94] M. T. Okić, *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'apres des documents turcs inedits*, Südost Forschungen, München 1960 (Band XIX), 108—133.

[95] A. Solovjev, *Simbolika srednjovjekovnih spomenika u BiH*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 52—53.

[96] G. Wild, n. d., 111—120.

[97] A. Solovjev, n. d., 54.

[98] G. Wild, n. d., 111—120.

[99] J. Challet, *Bogumili i simbolika stećaka*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 26—29 i 34.

[100] L. Zore, *Bosanski grobovi...*, Program C. K. velikog gimnazija u Dubrovniku za škol. god. 1880—81, Dubrovnik 1881, 3—20.

[101] D. Koco, *L'ornamentation d'un vase à mesure du Musée Cluny et les „stećci" bosniaques, Artibus Asiae*, vol. XV, Ascona 1952, 195—201.

[102] A. Solovjev, n. d., 56—57.

[103] Sl. Zečević, *Ljeljenovo kolo*, Narodno stvaralaštvo — Folklor, Beograd 1964, sv. 9—10, 702—710.

[104] Đ. Basler, *Orfički elementi u simbolici stećaka*, Dobri pastir, Sarajevo 1976, 79—96.

[105] Sv. Radojčić, n. d., 1—15.

[106] J. Tadić, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII—XVI v.*, knj. I, Beograd 1952, 103.

[107] Sv. Radojčić, n. d., 8 i 14.

[108] M. Hoernes, n. d., 169—177.

[109] Ć. Truhelka, *Starobosanski mramorovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1891, knj. IV, 372—374 i Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1914, 231.

[110] A. Benac, *Stećci (Mala istorija umetnosti)*, Beograd 1967, str. XI.

[111] Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 50—51.

[112] M. Wenzel, n. d., 365; Ista, *A mediaeval Mystery Cult, in Bosnia and Hercegovina*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XXIV, 1—2, London 1961, 92.

[113] Ista, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, 397.

[114] P. Korošec, n. d., 382 i 393; M. Vego, Ljubuški, Sarajevo 1954. 27.

[115] J. Maksimović, *Skulptura, Istorija Crne Gore* II/1, Titograd 1970, sl. 58.

[116] A. Solovjev, n. d., 26 i 29.

[117] J. Maksimović, *Kameni nadgrobni spomenici*, Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti 19—20, Beograd 1975/76, 11.

[118] V. Đurić, *Umjetnost*, Istorija Crne Gore II/2, Titograd 1970, 470.

[119] Z. Kajmaković, n. d., 299.

[120] P. Vasić, n. d., 250.

[121] A. Solovjev, n. d., 55.

[122] Broz-Iveković, *Riječnik hrvatskog jezika*, sv. I, str. 485.

[123] S. Zečević, *Ljeljenovo kolo*, Narodno stvaralaštvo — Folklor, sv. 9—10, Beograd januar—april 1964, 707.

[124] *Riječnik JAZU*, IV dio, Zagreb 1892—1897, 576.

[125] A. Solovjev, na istom mjestu.

[126] Sv. Radojčić, *Crkva u Konjuhu*, Zbornik Vizantološkog instituta SAN, sv. I, Beograd 1952, 163.

[127] J. Challet, n. d., 28.

[128] J. Tadić, n. d., 79, 103 i 173.

[129] Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma* II, Sremski Karlovci—Beograd 1934.

[130] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1978, 29 i 40—42, sl. 18, 31 i 32.

[131] Isti, *Stećci u Brotnjicama*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VIII—IX, Dubrovnik 1962, 72—78.

[132] Isti, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, 89, sl. 53 i 58.

[133] P. Mijović, *Carska ikonografija*, Starinar XVIII, Beograd 1967, sl. 14 na Tab. XII.

[134] G. Wild, n. d., 111—120.
[135] Sl. Zečević, n. d., isto tamo.
[136] A. Benac, „Izraz" X, Sarajevo 1966, br. 8—9, 218.
[137] Vidi nap. br. 140.
[138] Vidi nap. br. 132.
[139] Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, 184; Vj. Klaić, *Poviest Bosne...*, 1882, 244; S. Ćirković, *Odjeci ritersko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 39.
[140] Sv. Radojčić, n. d., 3.
[141] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, 173.
[142] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, 9 i 47, sl. 7a.
[143] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH* III, br. 190.
[144] Isti, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH* IV, br. 249.
[145] Ć. Truhelka Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, Sarajevo 1914, 235.
[146] D. Mandić, n. d., 115—117.
[147] Š. Bešlagić, *Boljuni*, Starinar, N. s., XII, Beograd 1961, 194.
[148] Ć. Truhelka, *Starobosanski pismeni spomenici*, Glasnik Zemaljskog muzeja VI, Sarajevo 1894, 778—779, t. II, sl. 2; M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH* IV, br. 249.
[149] A. Solovjev, *Vjersko učenje „Bosanske crkve"*, Pregled, sv. III, Sarajevo 1948, 200.
[150] Pismo u mome vlasništvu.
[151] Š. Bešlagić, *Novopronađeni natpisi na stećcima*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 138—139; M. Vego, n. d., br. 316—317.
[152] Š. Bešlagić, *Kalinovik*, Sarajevo 1962, 22—26 i 101—102; M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH* III, br. 186.
[153] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH* IV, br. 209.
[154] Š. Bešlagić, *Stećci u Pivi*, Starine Crne Gore V, Cetinje 1975, 102—105.
[155] Isti, *Novopronađeni natpisi na stećcima*, Naše starine XII, Sarajevo 1969, 141—142.
[156] Ć. Truhelka, *Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja VIII, Sarajevo 1895, 348, sl. 11; M. Vego, n. d., br. 312.
[157] M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*, Radovi simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 324—331.
[158] V. Bogićević, Glasnik Zemaljskog muzeja VII, N. s., Sarajevo 1952, 139—159.
[159] M. Vego, *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica*, Glasnik Zemaljskog muzeja X, N. s. (Arheologija), Sarajevo 1955, 157—166.
[160] M. Vego, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, N. s., Sarajevo 1963, (Arheologija), 196 i 205; Isti, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH II*, br. 53 i 57.
[161] Š. Bešlagić, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 160—161.
[162] Isti, *Popovo*, Sarajevo 1966, 81—83.
[163] Ć. Truhelka, *Starobosanski natpisi*, Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 279—281.
[164] Isti, n. d., 272.
[165] J. Ivović, *Tri natpisa u selu Petrovićima*, Istorijski zapisi X, knj. XIII, Cetinje 1957, 258—265.
[166] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH* III, br. 192.
[167] Isti, *Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Broćno u Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja XIV, N. s., (Arheologija), Sarajevo 1959, 221—237.
[168] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 101—102.
[169] Sv. Radojčić, n. d., 7; A. Benac, *Bogomili i umjetnost na stećcima*, Izraz, br. 8—9, Sarajevo 1966, 218—219; M. Vego, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika*, Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, N. s. (Arheologija), Sarajevo 1963, 204—205.
[170] Sv. Radojčić, n. d., 2.
[171] J. Šidak, *Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja „Crkve bosanske"*, Slovo 4—5, Zagreb 1955, 47—63.

[172] V. Đurić, *Minijature Hvalovog rukopisa,* Istoriski glasnik, Beograd 1957, br. 1—2, 39—51.

[173] I. Nikolajević, *Dvije minijature Hvalovog zbornika,* Radio-Sarajevo, Treći program, Sarajevo 1975, br. 11, 353.

[174] Sp. Đ. Radojčić, *Odlomak bogomilskog jevanđelja bosanskog tepčije Batala iz 1393. god.*, Izvestija na Instituta za istorija Bugarske akademije nauka 14—15, Sofija 1964, 495—506.

[175] J. Šidak, *Studije o „crkvi bosanskoj" i bogumilstvu,* Zagreb 1975, 115.

[176] Isto tamo.

[177] Š. Bešlagić, *Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima,* Naše starine XI, Sarajevo 1967, 47—48.

[178] Ć. Truhelka, *Starobosanski natpisi,* Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 347—348, sl. 10.

STEĆCI I VLASI

U svojoj radnji „Bosnian and Herzegovinian tombstones — Who made then and why", iz 1962. god.,[1] M. Wenzel je, osporavajući mišljenja A. Evansa[2] i A. Solovjeva[3] da stećci pripadaju bogumilima, objavila tezu o pripadnosti stećaka Vlasima. Ona je, naime, tvrdila da su Vlasi u znatnoj mjeri utjecali na pojavu i razvoj stećaka, i da najljepše klesani i ukrašeni stećci pripadaju Vlasima. U tipične vlaške stećke ona prvenstveno ubraja primjerke sa ljudskim i životinjskim predstavama i scenama — sa predstavama konja, jelena, konjanika, osoba sa podignutom desnom rukom, sa scenama lova, kola (plesa), turnira i sl. I neke dekorativne reljefne motive ona ubraja u vlaške. Tako, npr., klasičan motiv povijene lozice sa umecima od trolistova proglašava specifičnim vlaškim motivom. I stilizovane arkade ona smatra vlaškim ukrasom i u njima vidi „lukovice u obliku konjske potkove". Kao važnu okolnost u prilog svoje teze, Wenzlova navodi veliki lijepo klesani i ukrašeni stećak Taraha Boljunović, vlaškog katunara iz Boljuna kod Stoca, sa natpisom i scenom kola. Na osnovu 16 odabranih primjeraka stećaka sa natpisima M. Wenzel tvrdi da su se stećci u obliku ploča počeli postavljati oko 1220. god., visoki stećci oko 1360. god., a stećci sa ukrasima oko 1435. god., odnosno oko 1477. god. Za ploče je rekla da se nalaze i u drugim evropskim zemljama, dok se visoki stećci javljaju samo u Bosni i Hercegovini. Pod Vlasima ona podrazumijeva neslavenski elemenat koji se doselio u Bosnu i Hercegovinu, kao i u dio Dalmacije, baveći se prvenstveno uzgajanjem stoke. Po njezinom tvrđenju, Vlasi su izgubili svoju plemensku organizaciju prelazom na islam 1505. god., kada su i vlaški stećci prestali da postoje. Iz svega proizlazi da su stećci u pravom smislu riječi samo oni visoki i ukrašeni spomenici koji počinju da se prave od 1360, odnosno 1435. prestaju 1505. god., te da glavnina tih ukrašenih stećaka potječe od Vlaha. Objašnjenje toga mišljenja je dosta jednostavno. Vlasi su pretežno živjeli u brdskim i planinskim predjelima, najviše su se bavili gajenjem stoke i karavanskim prevozom trgovačke robe, pa otuda smisao i potreba za konjima i lovom, a onda i uslovi za podizanje i ukrašavanje stećaka.

Na ovu tezu o vlaškim stećcima najprije je reagirao rimokatolički sveštenik u emigraciji Dominik Mandić 1968. god,[4] a malo potom i dalmatinski franjevac Ante Škobalj.[5] Svoja razmatranja o tome ja sam saopštio 1971. god., osvrćući se pri tome na stavove Wenzlove i Mandića.[6] Kako je u međuvremenu objavljeno i mišljenje A. Škobalja, potrebno je sada nešto šire osvijetliti to pitanje.

Mandić je ponovno iznio svoje ranije objavljeno mišljenje o postanku neslavenskih Vlaha, iz kojeg proizlazi da su Vlasi potomci afričkih crnaca — Maura ili Maurovlaha, koje su Rimljani između I i V v. naselili na nekoliko mjesta sjevernog i istočnog Balkana, u cilju odbrane granica svoga carstva. Sticajem prilika oni su se pomicali ka jugozapadu i zapadu, pa su tako stizali i u Bosnu i Hercegovinu. Prvi put se spominju u povelji bana Ninoslava 1234. god. kao prevoznici dubrovačke robe. Naseljavanje njihovih porodica u Hum počelo je krajem XIII v., a nastavljeno je postepeno u ostale krajeve Bosne i Hercegovine. Do dolaska Turaka u Bosnu Vlasi su predstavljali neznatnu manjinu

od svega 2% bosanskohercegovačkog stanovništva (oko 100 katuna sa po dvadesetak porodica). Po Mandiću, Vlasi u Bosni i Hercegovini ne samo da su bili malobrojni nego su živjeli polunomadski i ostali su dugo neprosvijećeni.

Mandić kaže da Vlasi nisu imali nikakva utjecaja na postanak stećaka. On navodi da u izvorno vlaškim krajevima nigdje nema stećaka, što znači da oni taj običaj nisu mogli donijeti u Bosnu i Hercegovinu, nego su ga tu zatekli i njemu se prilagodili. Na tvrdnju Wenzlove da je stočarsko zanimanje Vlaha, posebno gajenje konja, bilo od presudnog utjecaja na ukrašavanje stećaka reljefima konja, konjanika i sličnim ukrasima, Mandić ističe da je upravo stočarstvo bila glavna grana srednjovjekovnog gospodarstva bosanskohercegovačkog stanovništva, zbog čega Vlasi nemaju nikakve prednosti u odnosu na prikazivanje konja i konjanika na stećcima. Predstave jahača, konja, lova sa konjima, psima i sokolima, turnira za djevojku, plesovi i viteške igre na stećcima potječu od domaćeg plemstva, a ne od Vlaha, što se, vidi i po nošnji koja je prikazana na stećcima. Za povijenu lozicu sa trolistovima, motiv koji je Wenzelova proglasila specifično vlaškim, Mandić kaže da se tu radi o rudimentarnoj stilizaciji mladica vinove loze, koja je po kršćanskom shvatanju pretpostavljala „zajedništvo pokojnika sa Kristom i drugim kršćanima", te da se razvoj toga motiva može pratiti od Baščanske ploče preko drugih hrvatskih spomenika. Za „lukovicu u obliku konjske potkove" na nekim stećcima, motiv koji Wenzelova također smatrt vlaškim, Mandić kaže da je to stilizacija viteških mačeva.[7] Što se tiče Taraha Boljunovića, Mandić smatra da taj starješina vlaškog katuna nikako nije mogao biti primljen među domaće uglednike, a da je taj stećak prvobitno bio namijenjen nekom domaćem plemiću, pa je neobičnim sticajem okolnosti pripao Tarahu. Za imena majstora stećaka kaže da su narodna, a ne vlaška. Mandić ima primjedbe i na datiranje stećaka, koje je pogrešno zbog toga što je Wenzelova to zasnovala na malom broju stećaka i na ograničenom području. Pri tome je, kaže on, sasvim mimoišla nekropolu u Donjoj Zgošći, gdje se nalaze dva osobito značajna stećka, od kojih sljemenjak pripada bosanskom banu Ninoslavu (1221—1253), ili banu Stjepanu (1204—1221), ocu kneza Sibislava, ili Kulina bana (1165—1204).

O samim stećcima Mandić ima svoju dosta ekscentričnu teoriju. On smatra da su običaj podizanja stećaka uveli Hrvati Crvene i Južne Hrvatske još kao pagani, od druge četvrti VII do početka X v. Po starom slavenskom običaju, oni su svoje umrle pokopavali po plemenskim posjedima, nedaleko od kuća. Hrvati Bijele Hrvatske (zapadno od Cetine) primili su kršćanstvo u VII v., zbog čega su svoje prvake pokopavali u crkvama ili u lijepo klesanim sarkofazima u predvorjima crkava. Po ugledu na njih, Crveni Hrvati su počeli stavljati kamene nadgrobnike, pridržavajući se starog običaja da se tijela sahranjuju u zemlju. Tako su nastali razni oblici stećaka. Ukrašavanje stećaka nastalo je, pak, pod utjecajem rimskih i kršćanskih spomenika, ali u duhu narodne umjetnosti. Umjetničko ukrašavanje stećaka dio je društvenog i kulturnog razvoja hrvatskog naroda, koji se razvijao pod utjecajem kulturnijih zapadnih kršćanskih naroda. Na umjetnički razvoj stećaka posebno je utjecao viteški život hrvatskog plemstva u Bosni i Hercegovini.

U vezi s tako isključivim gledanjem na postanak stećaka, Mandić navodi da su Vlasi došli u Bosnu i Hercegovinu mnogo kasnije nego što je uveden običaj postavljanja stećaka, a kao malobrojni i neprosvijećeni nisu mogli utjecati na tu vrstu umjetnosti, nego su se već postojećem običaju prilagodili, i to tek u drugoj polovini XV v., kada su se u službi Turaka i prevozom robe obogatili. U oblicima i ukrasima stećaka nema ništa specifično vlaško. A prestanak stećaka nije vezan za prelaz Vlaha na islam, tim prije što su samo neki od njih prihvatili novu vjeru, nego za pogibiju i iseljenje hrvatskog plemstva i za osiromašenje, odnosno za prelaz na islam preostalih Hrvata.

Mandić misli da je Wenzelova došla do pogrešnih zaključaka i zbog toga što nije dovoljno poznavala etničko stanje Bosne i Hercegovine, ni povijest doseljenja Vlaha u ove zemlje i njihovo kulturno stanje. Općenito, on za njenu tezu kaže da je neispravna i da je sa stanovišta istorijske nauke neprihvatljiva.

Drugi naučni radnik koji je razmatrao pomenutu tezu M. Wenzel je rimokatolički sveštenik iz Splita Ante Škobalj. On je 1970. god. izdao obimno i tematski široko djelo „Obredne gomile", u kojemu dosta opširno govori o stećcima, a i kritički se osvrće na mišljenje M. Wenzel. Može se reći da je Škobaljev stav o tome pitanju gotovo identičan sa Mandićevim. U etničkom smislu Vlasi su potomci vojničkih veterana iz Mauritanije, koje su Rimljani naselili uz državnu granicu na Dunavu. Uz to, on kaže da se u običnom svijetu o Vlasima govori podrugljivo, kao o kulturno zaostalom i neurednom elementu. I o pojavi i razvoju stećaka Škobalj misli vrlo slično Mandiću, vežući ih isključivo za Hrvate. On kaže da su se stećci razvili iz nadgrobnih gomila, odnosno da im je početak u grubim kamenim poklopnicama grobova u gomilama i u „škrapama". Obrađeni i zaobljeni kamenovi na grobovima uz planinske crkvice za njega su drugi stupanj u razvoju stećaka. Treći stupanj su stećci oko crkava u nižim predjelima, na kojima se već počinju klesati zvijezde, polumjeseci i neki drugi reljefni motivi. Dalje slijede pravi ukrašeni stećci raznovrsnih oblika, najčešće sarkofaga. Škobaljeve stavove protiv „vlaške teorije", kako naziva tezu M. Wenzel, mogli bismo svesti na slijedeće.

— Stećaka nema u izričito „vlaškim" područjima, kao što je Rumunjska;

— Stećke u velikom broju nalazimo baš u krajevima gdje u vrijeme njihovog postanka nije bilo Vlaha;

— Ornamentika stećaka sadrži paganske magijske simbole, u skladu sa staroslavenskom paganskom vjerom;

— Od propasti Rimskog Carstva i njegovih vlaških ostataka pa do pojave stećaka proteklo je 500 god., iz kojeg perioda nemamo nikakvih dokaza o postojanju „vlaške umjetnosti";

— Vlaški elemenat je već po svom imenu pojam nazadnosti i tromosti, te se kulturno nije mogao nametnuti, niti je mogao posjedovati neku svoju posebnu umjetnost.

Općenito se može reći da Škobalj odbacuje „vlašku teoriju" M. Wenzel kao neosnovanu.[8]

U međuvremenu je i Nada Miletić u svom prikazu pomenute radnje M. Wenzel izrazila izvjesnu rezervu prema njenim stavovima koji se odnose na pripisivanje stećaka Vlasima.[9]

Mandićevo mišljenje o porijeklu neslavenskih Vlaha, kojemu se pridružio i Škobalj, u istoriografiji je osamljeno i neprihvatljivo. I njegovo shvatanje stećaka, koje također slijedi Škobalj, ne može se prihvatiti, zbog toga što je naučno neosnovano. Kategorično i isključivo pripisivanje stećaka Hrvatima i determiniranje te umjetnosti samo kulturom toga naroda naučno je uskogrudo i djeluje osiromašujuće. Škobaljevo vezivanje postanka stećaka za slavenske paganske gomile i amorfne kamene nadgrobnike oko crkava je originalno i zanimljivo, iako sasvim neuvjerljivo.

Bez obzira na mišljenje o porijeklu Vlaha i na shvatanje stećaka, treba priznati da je Mandić iznio nekoliko umjesnih argumenata protiv teze M. Wenzel. Prije svega, on je naveo važnu činjenicu da u prvobitnim starim staništima Vlaha (razumljivo, staništima kako ih on zamišlja) nema stećaka, pa se može tvrditi da oni nisu mogli taj običaj prenijeti u Bosnu i Hercegovinu. Opravdana mu je primjedba da stočarsko zanimanje Vlaha, posebno njihovo gajenje konja, nije moglo biti presudan faktor za klesanje predstava konja i scena sa konjima na stećcima, zbog toga što je i privreda domaćeg stanovništva po svom karakteru bila stočarska. Osim toga istakao je da na stećcima nema nekih posebnih čisto vlaških reljefnih motiva, a da, naprotiv, postoji više elemenata koji govore o pripadnosti stećaka domaćem stanovništvu (odjeća i dr.). Opravdane su mu i primjedbe na datiranje, zbog toga što je ono zasnovano na zaista malom broju odabranih stećaka sa natpisima.

Međutim, neke Mandićeve tvrdnje su neosnovane i lako se mogu osporiti. Za „lukovicu u obliku konjske potkove", motiv koji je po Wenzelovoj tipično vlaški, on kaže da predstavlja stilizaciju mačeva. Ko iole poznaje reljefe stećaka, znade da to nisu ni „lukovice", niti mačevi, nego stilizacije arkada u retardaciji, kada su se transformirale u čistu dekoraciju.[10] Veoma neuvjerljivo, gotovo naivno djeluje njegovo objašnjenje kako je nekom zamjenom došlo do toga da je lijepo klesani i ukrašeni stećak u Boljunima pripao Tarahu Boljunoviću. Zašto kategorički odricati mogućnost da neko od Vlaha bude ugledan čovjek u Bosni, da nosi zvanje kneza, župana ili vojvode i da se po svom društvenom ugledu izjednačio sa domaćim feudalcem.[11] Nije taj svijet bio vječito izoliran, nekulturan i siromašan, kako to neki misle. Naprotiv, Vlasi su zdravi, bistri i promućurni, dobro se snalaze, prilagođavaju se i uklapaju u zatečene društvene odnose. Miloradovići — Hrabreni, iz velike vlaške katunske grupacije u Hercegovini, bili su i prije dolaska Turaka, kao i u njihovo vrijeme, vrlo ugledni ljudi. Vojvoda Petar Hrabren, sa bratom Radojem, uživao je jedan od najkrupnijih turskih timara u nahijama Blagaj i Konac-Polje, na koji je način ušao u osmansku feudalnu klasu.[11a] Neki Vlasi su bili i dubrovački građani. Takav je, npr., bio vojvoda Mastan Bubanjić, iz Drežnice na Neretvi.[12] Treba imati na umu da je Tarah umro u drugoj polovini XV v., kada su Vlasi već bili važan društveni sloj u Bosni i kada, tako reći, nije više bilo nikakvih razlika između njih i domaćih ljudi, pa tako ni razlika u klesanju i postavljanju stećaka. Prema tome, nije bila potrebna nikakva zabuna i zamjena da Tarah dobije svoj stećak u Boljunima. Bio je to sasvim

uobičajen i normalan proces. Njegov spomenik ima veću vrijednost od mnogih drugih sličnih spomenika i zbog toga što je djelo najuglednijeg majstora — kovača Grubača.[13] Ni tvrdnja o stećcima u Donjoj Zgošći nema svog opravdanja. Pripisivanje sljemenjaka banu Ninoslavu ili banu Stjepanu i, njegovo datiranje u prvu polovinu XIII v., on zasniva na rekonstrukciji nestalog natpisa koju je izvršio Ć. Truhelka i na njegovom atribuiranju, koje je odbačeno kao neosnovano.[14]

A što se tiče Škobaljevih tvrdnji, mislim, prije svega, da treba odbaciti njegovo neumjesno općenito tretiranje Vlaha kao kulturno zaostalog i neurednog elementa i na tome osnovu zasnivanje nekih stavova. On je dobro uočio činjenicu da se veliki broj stećaka nalazi u područjima gdje u vrijeme njihovog postavljanja nije bilo Vlaha. Važna mu je tvrdnja da nije ustanovljeno postojanje vlaške umjetnosti u intervalu od propasti Rimskog Carstva do pojave stećaka.

Inače, mislim da je teza M. Wenzel originalna i zanimljiva, ali da joj nedostaje snaga naučne argumentacije, zbog čega nije prihvatljiva kao takva. Treba, međutim, priznati da je ona neke pojave i okolnosti dosta dobro uočila i postavila. Zaista, izgleda da više stećaka ima u takozvanim vlaškim područjima nego u drugim, gdje mislimo da nije bilo Vlaha. Tako, npr., u područjima takozvanih donjih hercegovačkih Vlaha — oko Stoca, Ljubinja i u Popovu polju — mnogo je veća gustoća stećaka nego, npr., u područjima oko Čitluka, Gruda i Posušja. Osim toga, sasvim je sigurno da više, ljepše klesane i bogatije ukrašene možemo tretirati pojavom relativno kasnijeg vremenskog razdoblja, uglavnom pojavom XV v., kada je u Bosni, relativno, najveća koncentracija Vlaha. Zatim, po nekim natpisima stećaka i arhivskim dokumentima koji s takvim natpisima imaju veze, sigurno je da su se pod stećke pokopavali Vlasi. Već je bilo riječi o Tarahu Boljunoviću, koji je bio otac vlaškog katunara Milišа Tarakovića, koji se u dubrovačkim arhivskim dokumentima spominje 1477. god.[15] I vojvoda Vukosav Vlaćević, koji je sahranjen u crkvi u Vlahovićima kod Ljubinja, bio je vlaški katunar.[16] U više dokumenata Dubrovačkog arhiva spominju se Vlasi Radosalići, čiji su stećci u Premilovom Polju kod Ljubinja.[17] Postoje i drugi dokazi o pokopavanju Vlaha pod stećke. Među tim stećcima ima mnogo primjeraka koji su veoma lijepo klesani i ukrašeni. Kao i na drugim, tako se i na njima nalaze i ljudske kao i životinjske predstave, pa i scene lova i turnira, što ne treba da nas čudi. Kada su se ekonomski osnažili i stekli istaknuti društveni ugled, mnogi Vlasi su se, kao i domaći uglednici, bavili lovom i viteškim igrama, pa je sasvim razumljivo što se takve scene nalaze na njihovim nadgrobnicima. S obzirom na zanimanje i način života, može se pretpostaviti da su njima bili nešto bliži konji i jeleni nego ostalima, pa su stoga razumljivi smisao i naklonost za predstavljanje tih životinja na spomenicima. Ali, to nije ni jedini ni odlučujući faktor kreiranja svih ljepše ukrašenih stećaka, a još manje razlog da se domaće stanovništvo tretira umjetnički inferiornim, kako to proizlazi iz gledanja M. Wenzel. Osim toga, ni po čemu se ne može tvrditi da je neki oblik ili reljefni motiv stećaka specifično vlaški. Kada bi bilo osnova da barem neke tipove stećaka i njihovih ukrasa smatramo isključivo vlaškim, onda bismo mogli očekivati da su tako nešto Vlasi imali i u drugim oblastima gdje su živjeli, a ne samo u Bosni, ali to nije ustanovljeno.

Evo još nekih momenata koji unose više svjetlosti pri razmatranju postanka stećaka.

Vlaški knez Vlać Bijelić i njegov sin vlaški vojvoda Vukosav Vlaćević sahranjeni su u svojoj pravoslavnoj crkvi u Vlahovićima kod Ljubinja.[18] Možemo pretpostaviti da i mnogi stećci oko te crkve pripadaju pravoslavcima. Na tim stećcima ima i predstava konja i jelena. I Vlasi Hrabreni-Miloradovići, čiji se lijepo klesani i ukrašeni stećci nalaze na Radimlji kod Stoca, bili su pravoslavci.[19] I mnogi drugi Vlasi su bili pravoslavci. Bilo je i Vlaha rimokatoličke vjere, npr. na Kupresu i u okolini Cetine,[20] a vjerovatno i pristaša Crkve bosanske. Međutim, postoji više primjeraka stećaka koji pripadaju domaćim rimokatolicima, a vrlo lijepo su klesani i ukrašeni, i to baš motivima koji se pripisuju Vlasima. Takvih primjeraka naročito mnogo ima u zapadnoj Hercegovini. Tu se mogu ubrojati, npr., stećci koji pripadaju feudalcima Komlinovićima, iz okoline Čitluka.[21] Isto tako, postoji više primjeraka takvih stećaka koji pripadaju pristašama Crkve bosanske. Naročito je to izrazito kod stećaka sa natpisima u kojima se spominju ličnosti rimokatoličke vjere, ili ličnosti koje pripadaju Crkvi bosanskoj, kao što su knezovi Komlinovići, zatim stećak gosta Milutina iz Humskog kod Foče,[22] stećak tepčije Batala iz Turbeta kod Travnika,[23] kao i neki drugi. Na istim nekropolama uz takve primjerke vidimo mnogo isto tako lijepo klesanih i ukrašenih stećaka bez natpisa, koji se s pravom mogu pripisati članovima porodica ličnosti koje se u natpisima spominju, njegovim bližim i daljim rođacima. Uz utvrđene gradove i dvorove feudalaca nalazimo lijepo klesane stećke na nekropolama gdje su pokopavani feudalci i njihovi dvorjanici, te članovi njihovih porodica. Tako, npr., postoje nekropole uz grad Soko na Pivi,[24] zatim uz grad Borač na Prači,[25] ili uz grad Dubrovnik kod Ilijaša.[26] Kako već znademo, Sandalj Hranić, Herceg Stjepan Vukčić, Pavle Radenović i knez Batić, kao i neki drugi visoki feudalci koji su podizali navedene i druge gradove, nisu bili Vlasi, to ni stećke tih nekropola ne možemo pripisati Vlasima.

Moramo imati na umu da ni određena područja nije moguće u svakom slučaju čvrsto vezati za vlaška plemena, s obzirom na okolnost da je u toku vremena bilo mnogo migracija ovih plemena.

Kada govorimo o Vlasima u kasnom srednjem vijeku u Bosni i Hercegovini, mislim da pod tim imenom moramo podrazumijevati ne samo Vlahe u užem etničkom smislu nego šire, u smislu obuhvatanja stočarskog planinskog stanovništva uopšte, uključujući u to i slavenski elemenat, pogotovo ako se radi o razdoblju XV i XVI v., kada su se mnogi seljaci nazvali vlasima da bi se po tadašnjim turskim propisima u tome statusu koristili poreskim olakšicama. U nauci je utvrđeno da je ime Vlah, kojim su Slaveni, doseljavanjem na Balkan, nazivali zatečene Romane, preneseno i na slavensko, a u Bosni i Hercegovini i u nekim susjednim područjima i na srpsko, odnosno pravoslavno, posebno na stanovništvo koje se bavi stočarstvom. Uostalom, to je vrijeme kada na teritoriji stećaka gotovo da i nema više Vlaha u užem etničkom smislu, zbog toga što je njihova slavenska asimilacija uglavnom već obavljena. Ako to imamo na umu, još više ćemo imati razloga da stećke shvatimo kao opštenarodni umjetnički izraz.[27]

Sa pripisivanjem određenih stećaka Vlasima slična je situacija kao i sa pripisivanjem stećaka „bogumilima". To je samo impresija zbog

slučajne vremenske i teritorijalne podudarnosti, što je u ovome slučaju Vlaha još manjeg obima nego u slučaju „bogumila".

Na kraju se može reći da postanak stećaka ni u čemu nije bio uslovljen utjecajem Vlaha. Vlasi su prihvatili običaj klesanja stećaka i njegovali ga dosta u XV i XVI v., kada im je dobro ekonomsko stanje omogućilo da ih ljepše klešu i bogatije ukrašavaju, ali ne postoje ni oblici, niti ukrasi koji bi se mogli pripisati samo Vlasima.

*
* *

Kada je ovaj rukopis već bio završen, doznao sam za još jedno tek objavljeno mišljenje koje se tiče odnosa stećaka i Vlaha. Radovi oko izgradnje hidrocentrale na Neretvi kod Raške Gore, nedaleko od Mostara, ugrozili su jednu veću srednjovjekovnu nekropolu, sa znatnim brojem uglavnom slabo obrađenih i amorfnih ploča bez ukrasa, pa je ova nekropola 1977. g. stručno istražena. Rezultati ispitivanja skeleta iz 108 grobova govore o čistom dinarskom antropološkom tipu sahranjenih osoba.[28] Povodom toga je dr A. Benac u svom referatu na Simpozijumu o bogumilstvu u Skoplju 1979. g. rekao da to „jasno upućuje na autohtono, odnosno neslovensko stanovništvo koje se pokopavalo pod stećke", što znači da se „u tome slučaju može govoriti samo o vlaškom stanovništvu".[29] Time je dr A. Benac pridao izvjesnu važnost tezi o vezama stećaka i Vlaha.

Bez sumnje, ovaj slučaj Raške Gore upozorava na važnost aspekta antropološkog istraživanja nekropola stećaka. Eventualna dalja istraživanja će pokazati da li se radi o osamljenoj ili općenitijoj pojavi. U vezi s tim, pojavljuju se neka pitanja, kao npr.: da li se sve stanovništvo dinarskog tipa u Bosni i Hercegovini može smatrati Vlasima, zašto nema dinarskih-vlaških nekropola sa stećcima iz vremena prije XIII—XIV v., kako je datirana nekropola u Raškoj Gori, itd. No, bez obzira na to, slučaj iz Raške Gore ne ulazi u okvir teze M. Wenzel, koja se odnosi na stećke XV v., i to one visoke, najljepše klesane i bogato ukrašene, prvenstveno figuralnim reljefnim motivima.

Povodom ovoga slučaja iz Raške Gore i nedavno izraženog mišljenja dr A. Benca, mogu samo ponoviti ono svoje ranije saopšteno gledište da stećci nisu nikakva posebna tvorevina Vlaha, već su opštenarodni običaj koji je u ekonomskoj konjukturi ovoga društvenog sloja naglo izrastao u osobito frekventan umjetnički izraz.

[1] M. Wenzel, *Bosnian and Herzegovinian Tombstones — Who Made Then and why, Südost-forschungen* XXI, München 1962, 102—143.

[2] A. Evans, *Trough Bosnia and Herzegovina on Foot during the Insarrection*, London 1876, 174—177.

[3] A. Solovjev, *Jesu li bogomili poštovali krst?*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., III, Sarajevo 1948, 81—102; Isti, *Simbolika srednjovjekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 5—67.

[4] D. Mandić, *Vlaška teza o bosansko-hercegovačkim stećcima*, Hrvatska revija XVI, Paris 1968, 237—246.

[5] A. Škobalj, *Obredne gomile, Sv. Križ na Čiovu* 1970, 171—389, posebno 239—243.

[6] Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 100—102.

[7] D. Mandić, n. d., 243.

[8] A. Škobalj, n. d., 239—243.

[9] N. Miletić, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., XIX (Arheologija), Sarajevo 1964, 220—223.

[10] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, sl. 13—14.

[11] Isti, *Radimlja*, Sarajevo 1950, 39—41.

[11a] N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, Godišnjak (knj. XII) Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. 10, Sarajevo 1974, 140—141, 145, 153.

[12] Š. Bešlagić, *Mastan Bubanjić*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VII, Sarajevo 1955, 67—80.

[13] Isti, *Boljuni*, Starinar, N. s., XII, Beograd 1961, 201—202.

[14] Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*, Zagreb 1941, 50—57; Š. Bešlagić, Stećci centralne Bosne, Sarajevo 1967, 97—98.

[15] B. Hrabak, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., VIII, Sarajevo 1953, 326; Š. Bešlagić, n. d., 201.

[16] Š. Bešlagić, *Ljubinje*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 146.

[17] B. Hrabak, *O hercegovačkim vlaškim katunima...*, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., (Istorija i etnografija) XI, Sarajevo 1956, 29—30; Š. Bešlagić, n. d., 114.

[18] Š. Bešlagić, n. d., 146, sl. 60—61.

[19] V. Bogićević, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. VII, Sarajevo 1952, 139—159.

[20] O. M. Džaja, *Sa kupreških visoravni, Otinovci-Kupres*, 1970, 20—21 i 82; P. Lopašić, *Hrvatski urbari*, sv. I Zakon za hrvatske Vlahe županije Cetinske od god. 1436., Zagreb 1894, 1—12.

[21] M. Vego, *Historija Broćna...*, Sarajevo 1961, 86—90.

[22] Vl. Skarić, *Grob i grobni spomenik gosta Milutina...*, Glasnik Zemaljskog muzeja XLVI (Historija i etnografija), Sarajevo 1934, 79—82; M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* III, br. 190.

[23] Ć. Truhelka, *Grobnica tepčije Batala*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1915, 365—374.

[24] Š. Bešlagić, *Stećci u Pivi*, Starine Crne Gore V, Cetinje 1975, 84 i 102—105.

[25] Đ. Mazalić, *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1941, 77—79; Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 253.

[26] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 22—24 i 94—95.

[27] P. Skok, *Vlah, Enciklopedija Jugoslavije* VIII, Zagreb 1971, 514—515; Vl. Ćorović, *Vlasi i Mavrovlasi*, Narodna enciklopedija I, Zagreb (?), 385.

[28] Ž. Mikić, *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora* — stećci kod Mostara, Godišnjak (knj. XVII) Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. 15, Sarajevo 1978, 223—276.

[29] A. Benac, *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*, referat na Simpozijumu o bogumilstvu u Skoplju 1979. god. koji još nije publiciran.

VI

ODRAZI I VEZE UMJETNOSTI STEĆAKA

Umjetnost stećaka ima svoje duboko korijenje, zbog čega se tradicija te umjetnosti osjeća ne samo u klesanju i postavljanju stećaka i poslije pada Bosne pod Turke, i to sve do kraja XVI v., a možda nešto i dalje, nego i na klesanju drugih vrsta kamenih nadgrobnih spomenika kako u Bosni i Hercegovini tako i u njenim susjednim područjima. Ta se tradicija prvenstveno i najizrazitije odražava na muslimanskim i kršćanskim nišanima XV i XVI v., zatim na kršćanskim nadgrobnicima u obliku krstova koji se klešu u XVI i XVII v. Sličnosti i veze postoje i između stećaka i starih jevrejskih nadgrobnika u Bosni i Hercegovini, zatim između stećaka i starih malisorskih spomenika u nekim krajevima Crne Gore, kao i starih spomenika, zvanih preklopa, u nekim krajevima Makedonije. Neke veze se uočavaju i sa starim nadgrobnim spomenicima u Srbiji u obliku stela i krstača koji su klesani od studeničkog mramora, pa čak i sa novijim spomenicima u Srbiji poznatim pod nazivom krajputaši. Osim toga, sličnosti ima i između stećaka i nadgrobnika od drveta u obliku krstača, sanduka i sljemenjaka u nekim krajevima Srbije i Bosne.

Osim umjetničkih veza stećaka i nišana XV i XVI v., ostale veze nisu naučno istražene. Njihovo istraživanje i proučavanje tek predstoji.

STEĆCI I NIŠANI

Nišanima nazivamo uspravo stojeće kamene spomenike iznad grobova Muslimana u Bosni i Hercegovini. Naziv je preuzet iz turskog i perzijskog jezika. Svaki muslimanski grob je obilježen sa dva nišana, jednim kod glave i drugim kod nogu sahranjenog lica.

Oblici nišana su raznovrsni. Njihova sistematizacija još nije utvrđena. Neki nišani su stele koje se završavaju ravno, zatim kao krov na dvije ili na tri vode. Neki su četverostrani ili višestrani prizmatični stu-

bovi koji se u svom gornjem dijelu završavaju ravno, na sljeme, kao piramida, ili kao prikraćena piramida sa polukuglom na svom kraju. Postoje i cilindrični stubovi koji su na gornjem kraju zaobljeni. Dalje, postoje prizme koje u svom gornjem dijelu prelaze u valjkast vrat na kojem stoji turban. Na mnogim stubovima su isklesane raznovrsne kape. Po zavojima turbana i po kapama raspoznajemo profesije umrlih. Nišani se razlikuju i po svojim dimenzijama. I klesarska obrada im je nejednaka. Razni krajevi imaju svoje karakteristične osnovne oblike. Oblici nišana imaju svoj tok formiranja i razvijanja.

Za našu temu su od značaja nišani najstarijeg vremenskog razdoblja, oni iz XV i XVI v., na kojima se odražavaju veze sa stećcima. Opšta karakteristika tih nišana očituje se u njihovim osebujnim oblicima relativno velikih dimenzija, na čijim stranicama nalazimo raznovrsne reljefne motive, kakve nalazimo i na stećcima, a na izvjesnom broju i natpise bosančicom, kakvi se nalaze i na stećcima.[1] Zbog takvih svojih svojstava, najstariji nišani se znatno razlikuju od onih koji su klesani u kasnijem vremenskom razdoblju, kao i onih koji se danas klešu. Mislim da se svi ti najstariji nišani, uprošteno uzevši, mogu svrstati u dvije glavne grupe: *stele* i *stubove.* Pod stelama smatram uspravne ploče koje se nekada završavaju ravnom, a nekada zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na dvije vode (na sljeme), a potom i na tri vode. Više puta su one u svom gornjem dijelu šire nego u donjem. Pod stubovima podrazumijevam četverostrane uspravne prizme, približno jednakih debljina i širina, koje se u gornjem dijelu pretvaraju u piramide i završavaju polukuglama, ili se pretvaraju u valjkast vrat na kojem je turban. Stubovi sa piramidom i polukuglom obično su relativno visoki, zbog čega se mogu nazvati i obeliscima. Prema tome, stubovi se mogu podijeliti na *obeliske* i *nišane sa turbanom.* Ovu podjelu ne bi trebalo uzeti kruto, jer postoji čitav niz varijanti. Neki stubovi se, npr., ne završavaju ni piramidom, ni turbanom, nego su nešto zaobljeni, ili su na dvije vode, sa polukuglom ili bez nje, a ima i stubova sa piramidalnim završetkom bez polukugle.

Najvjerovatnije je da su se svi navedeni oblici nišana klesali istodobno i paralelno, ali se čini da se masovnije najprije počelo sa klesanjem stela.

Zbog velikog uništavanja ovih spomenika u toku vremena nije moguće sasvim sigurno utvrditi njihovu rasprostranjenost. Prema današnjem stanju, Hercegovina i zapadna Bosna imaju ih najmanje, nešto više ih ima u centralnoj Bosni, dok ih je najviše u istočnoj Bosni, i to u širem regionu Sarajeva, a onda i u okolini Trnova, Kalinovika, Foče, Goražda, Rogatice, Sokoca i Pala, gdje su Turci najprije stigli i ustalili se.

U Bosnu i Hercegovinu su nišani došli s Turcima. Da li su nišani specifični islamski spomenici i gdje su se i kada prvi put pojavili nije utvrđeno. Prema mišljenju D. Grabrijana, Arapi, kao prvi nosioci islama, nisu poznavali nadgrobnike u obliku nišana. On je izrazio pretpostavku o mogućim vezama nišana i nadgrobnika iz starog Turkestana.[2] Ja sam ustanovio da su Seldžuci u Turskoj svoje nadgrobnike najčešće klesali u obliku stela. U Anadoliji ima mnogo grobalja sa takvim spomenicima. Našao sam ih u Kayseriu, Konji i u nekim selima Anadolije. Izgleda da ih najviše ima u kraju koji se zove Ahlat, u istočnoj Ana-

doliji. Gotovo identične anadolskim našao sam stare muslimanske spomenike u nekim mjestima Makedonije, npr. u Tetovu.[3] Seldžučke nadgrobnike u obliku stela i nišana sa turbanom, iz XII—XIII v., vidio sam u muzeju u Akšehiru, u Anadoliji. Na nekima od njih su isklesane ljudske predstave, zatim geometrijski i biljni ukrasi, a onda i natpisi na arapskom jeziku.[4] Stele u Ahlatu su bogato ukrašene.[5] Mislim da su Seldžuci oblik svoje stele mogli uzeti od Armenaca i Gruzijanaca, koji su već u X—XI v. imali dosta razvijenu sepulkralnu umjetnost. Armenski hačkari su i po oblicima i po ukrasima vrlo slični ahlatskim seldžučkim stelama. Ta veza sa armensko-gruzijskim nadgrobnim spomenicima je samo jedan vid inače u istoriji umjetnosti ustanovljenih umjetničkih veza i utjecaja između Armenaca i Gruzijanaca, s jedne strane i Perzijanaca i Seldžuka, s druge strane. U odnosu na reljefe, seldžučke stele imaju svoje veze sa starim turskim predislamskim nasljeđem. Mislim da je seldžučka stela nešto prilagođen armensko-gruzijski hačkar, udružen sa centralnoazijskim i perzijsko-islamskim kulturnim nasljeđem, a da je nišan sa turbanom u svojoj osnovi originalan seldžučki tip nadgrobnika, koji se kasnije u osmanskom periodu dalje razvio. Osmanski Turci su, dakle, oblike svojih nadgrobnika preuzeli od Seldžučkih Turaka i prenijeli ih na Balkan.[6]

Prije nego izložim materijal koji se odnosi na utjecaj stećaka na nišane u Bosni i Hercegovini, htio bih da istaknem i jednu drugu, veoma zanimljivu okolnost obrnutog utjecaja, o čemu je već bilo nešto riječi u poglavlju o oblicima stećaka. Poznato je da osim ležećih postoje i stojeći oblici stećaka. U odnosu na ležeće, ovih je vrlo malo. Ako od tih stojećih izuzmemo krstače i amorfne oblike, onda na sve stećke u obliku raznovrsnih stubova i stela otpada svega oko 4% ukupnog broja stećaka. Glavnina takvih stećaka je situirana u istočnim krajevima Bosne i po svom vremenu postanka spada u kraj perioda egzistencije stećaka. Teritorij i vrijeme nastanka stećaka u obliku stubova i stela, kao i neka druga njihova svojstva, govore o opravdanosti pretpostavke da su oni nastali pod utjecajem muslimanskih nišana.[7] Stećci su, naime, od ležećih postepeno postajali stojeći. Ploča je sada samo uspravljena i u raznim vidovima se formirao njen gornji dio. Među stojećim stećcima prepoznajemo prave sanduke bez postolja, a ponekad naiđemo i na oblik sljemenjaka bez postolja u uspravnom položaju. Na nekoliko mjesta sam našao po dva uspravna stećka nad jednim grobom, što znači da je i u postavljanju parova stećaka bilo imitiranja parova nišana. Naravno, nisu svi stećci i u svim krajevima odmah nakon dolaska Turaka počeli da se klešu i postavljaju uspravno. To se odnosi samo na njihov manji dio, i to uglavnom u istočnoj Bosni. I dalje je većina stećaka klesana i postavljana na uobičajeni stari način.

Ono što kod najstarijih nišana najviše podsjeća na stećke jesu njihovi reljefi, a potom i natpisi.

Na znatnom broju nišana nalaze se reljefni motivi koji su direktno preneseni sa stećaka.[8] Među takvim se naročito ističu astralni motivi — zvijezda (rozeta), polumjesec i sunce koje je predstavljeno polujabukom ili krugom. Na mnogim polujabukama se primjećuju ili samo naziru zarezi, zbog čega one sliče cvjetovima, a još više zvijezdama. Polumjesec je često u društvu sa zvijezdom i suncem, što nalazimo na stećcima. Ka-

Sl. 202. — Reljefni motivi polumjeseca na najstarijim nišanima u parku kod zgrade Predsjedništva Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Sl. 203. — Nišan sa reljefom zmije u Turovima kod Trnova.

ko su sunce, polumjesec i zvijezda česti motivi stećaka, a polumjesec i zvijezdu više puta susrećemo i kao heraldičke oznake — javljaju se i na starijim krstačama — proizlazi da su ovakvi motivi prevashodno bosanski i da su oni na nišanima u najvećoj mjeri rezultat utjecaja klesarske tradicije stećaka. Iza te vrste motiva po svom brojnom stanju se ističu rekviziti rata, lova i turnira — luk sa strijelom, topuz (kijača), mač, odnosno sablja, koplje, štit i sjekirica. Sve su to poznati motivi iz repertoara stećaka. Između njih se osobito ističe štit koji je četverouglast, najčešće kao pravougaonik kod kojeg je jedna kraća stranica nakošena i polukružno urezana za proturanje koplja, za koji smo već rekli da je tipičan bosanski štit, a najbrojnije je zastupljen na stećcima Hercegovine. Sablja je, međutim, tipično tursko, a ne bosansko oružje. Na nišanima se nalaze i raznovrsne vrpce — frizovi, od kojih najčešće obične, tordirane i cikcak-vrpce, koje su i ovdje, kao i na stećcima, čiste dekoracije. Od biljnih motiva, osim rozete koja se često javlja, na nišanima nalazimo još spirale i grozdove, koji su nešto rjeđa pojava.

Svi ovi navedeni motivi se nalaze na raznovrsnim oblicima nišana i u raznim krajevima, no najčešće u istočnoj Bosni.

Sl. 204. — Scena lova na jelena (uz polumjesec, rozetu i krst) na nišanu u Govedovićima kod Trnova.

Ustanovio sam da postoji 29 nišana na čijim stranicama imaju 43 raznovrsna figuralna motiva.[9] Pretežno su to predstave životinja — ptica, konj, jelen, srna, zmija, lav i vepar, među kojima je, relativno, najviše zastupljena ptica. U dva slučaja nalazimo pticu na ruci, jedanput se pojavljuju dvije afrontirane ptice, a ovu predstavu susrećemo i u zajednici sa srnom ili sa lukom. Po izgledu i drugim okolnostima nalaza, moglo bi se reći da se radi o predstavi sokola. Javljaju se i predstave ljudi, među kojima ima čitavih figura, zatim predstava glava, ali najviše predstava ruke, za koju sam i kod stećaka rekao da nadomješta čitavu ljudsku figuru. Među čitavim ljudskim figurama jedna predstavlja muškarca, sa haljetkom utegnutim u pasu i sa čelenkom na kapi, a druga je žena sa haljinom do koljena, bez jasne naznake nogu i ruku. Na njenom licu su označene oči, nos i usta. Na glavi joj je marama. Među predstavama glava jedna ima također naznačene markantne dijelove lica i kosu u vidu nepotpunog vijenca oko glave. Jedna druga glava je dočarana klesarskom intervencijom na okruglastom završetku šesterouglog stuba. Među 14 predstava ruku najviše je onih do članaka ili do lakta, ali ima i ruku do ramena, povijenih u laktu. Neke ruke drže pticu, neke su uz sablju, luk ili koplje, a neke upravo pridržavaju takvo oružje. Motiv vepra nađen je u četiri istovjetna primjerka na jednom stubu u Bakićima, blizu Olova, ali kao nešto stilizovana glava te životinje. Pošto se nalazi uz štit, kacigu i veo, jasno je da se radi o grbovnoj oznaci.

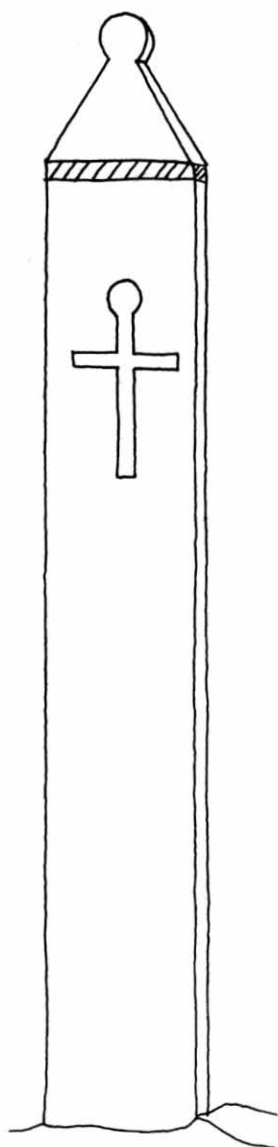
Pojava figuralnih predstava na nišanima je osobito zanimljiva s obzirom na to da je u islamu vladalo shvatanje o zabrani prikazivanja živih bića u umjetnosti. To shvatanje, doduše, nije bilo tako rigorozno kada se radilo o umjetničkim djelima profanog karaktera, zbog čega u mnogih islamskih naroda nalazimo freske, slike, štuk, keramiku, tekstil i druge likovne tehnike u kojima su predstavljene životinje, kao i sami ljudi. U tome pogledu su od svih islamskih naroda najliberalniji bili Seldžuci, koji su i na svojim turbetima i nišanima klesali likove životinja i ljudi. Pošto su osmanski Turci mnogo toga primili od Seldžuka, a u tome okviru i u sepulkralnoj umjetnosti, to je vjerovatno stvorilo klimu u kojoj nije bilo otpora da se i običaj klesanja figuralnih motiva na stećcima prihvati i prenese na nišane u Bosni i Hercegovini.[10]

Sl. 205. Nišan vojvode Radivoja Oprašića iz Oprašića kod Rogatice (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu) sa predstavom lava i mača.

Činjenica da se na najstarijim nišanima nalaze natpisi pisani bosančicom na svoj način govori o vezi nišana sa stećcima. Na sedam nišana su ustanovljeni epitafi pisani na čistom narodnom jeziku i bosančicom, kako je to uobičajeno na stećcima. Natpisi su nađeni u Brankovićima i Oprašićima, nedaleko od Rogatice (ta dva primjerka su sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu), zatim u Čadovini i Dumanjićima, također u okolini Rogatice, a onda i u Govedovićima, blizu Trnova, Fatnici, u okolini Bileće i u Gračanici, blizu Gacka.[11]

Ovi natpisi su isklesani na nišanima različitih oblika, a jedan od njih je na četverostranoj prizmi sa turbanom. Četiri primjerka su oblika stubova koji se piramidalno završavaju i na svojim vrhovima imaju polukugle. Tri od njih su znatno visoki. Dva takva nišana — iz Brankovića i Oprašića — imaju mnogo zajedničkoga. Oblici su im identični. Od reljefnih motiva i jedan i drugi imaju mač, koplje sa zastavicom,

Sl. 206. — Kršćanski nišan u Žunovima kod Sokoca.

topuz (kijaču), polumjesec, disk i polujabuku, a što je najzanimljivije, i jedan i drugi imaju identičnu predstavu lava. Osim toga, i jedan i drugi imaju natpis. Jedan od njih se odnosi na Mahmuta Brankovića, za koga se misli da potječe iz srpske velikaške porodice Brankovića i da je nakon prelaska na islam poginuo u borbi sa despotom Vukom Grgurevićem, nedaleko od Sarajeva 1480. god.[12] Na njegovom nišanu je lav, zbog toga što je lav simbol grbova srpske porodice Brankovića i bosanskohercegovačke porodice Hranića-Kosača, koje su bile u srodstvu. Drugi obelisk pripada „počtenom vitezu" i vojvodi Radivoju Oprašiću, koji je bio odan svojoj staroj vjeri, a zadržao svoj društveni status. Lav na njegovom nišanu znači da je i on bio u rodbinskim vezama sa Brankovićima i Kosačama.[13] Po svim svojim osobinama — po oblicima, reljefima, a posebno po paleografskim i jezičkim svojstvima natpisa, kao i drugim okolnostima, može se reći da obadva ova nišana potječu iz druge polovine XV v. i da su rad jednog te istog majstora.

Kako sam već naveo, najstariji nišani nemaju drugih natpisa, s iznimkom nekoliko primjeraka na tzv. skopaljskim nišanima (to su četvrtasti stubići, sa turbanom ili sa ženskom kapom, rađeni od makedonskog kristalnog mramora, a nađeno ih je svega dvadesetak primjeraka), koji nisu domaće provenijencije. Kasniji nišani imaju natpise samo na orijentalnim jezicima. Natpisi nišana pisani bosančicom ni po čemu se ne razlikuju od natpisa stećaka toga doba. Zajednički i istovjetni su im mnogi jezički izrazi, kao što su ASE, ASIE, SIE, BAŠTINA, BILEG i dr. U njima je zastupljena ista vrsta slova, a vidi se da je pri pisanju i klesanju primjenjivan isti tehnički klesarski postupak.

Među najstarijim nišanima ima i takvih koji su postavljeni iznad grobova kršćana. Takav je već spomenuti obelisk vojvode Radivoja Oprašića. Takvi su i primjerci na kojima vidimo isklesan motiv krsta, koji su nađeni u Kalimanićima, Imamovićima i Žunovima, u okolini Sokoca, zatim u Ljubini, nedaleko od Ilijaša i u Govedovićima, u blizini Trnova.[14] Stub iz Govedovića je već spomenut. To je onaj nišan na kojemu se, uz ostale motive, nalazi scena lova na jelena, kao i djelomično oštećen natpis u kojem se spominje neki Radonja[15] (?). Na stubu iz Ljubine isklesan je motiv krsta čiji se krakovi završavaju kao kružići. Uz krst je i polumjesec, a to je uokvireno bordurom od kosih paralelica i cikcak-linija. Spomenik ima oblik četverostrane prizme koja je pri vrhu zasječena i zarubljena tako da dočarava glavu i ramena čovjeka, što predstavlja prvi stepen prelaza od nišana ka krstači. Ostali primjerci su u obliku obeliska koji, uz predstavu krsta, imaju još i motive polumjeseca, ptice i vrpce od kosih paralelica i cikcak-linija. Ovdje bi se mogao uvrstiti i stub iz Donje Zgošće (sada u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu) koji, uz motive tordirane vrpce, rozete, polumjeseca, spirale i još neke, ima i motiv ribe, čaše i gotičke niše.[16] Isto tako, ovdje bi se mogao svrstati i stub sa piramidalnim završetkom i polukuglom na vrhu koji se nalazi u Donjim Bakićima, blizu Olova. Prema veprovoj glavi kao grbovnoj oznaci zaključujemo da pripada nekome od članova ugledne srpske porodice Bakića, koji je kao kršćanin bio ugledan turski funkcioner a živio je i umro u Bakićima (naselju koje je po njemu dobilo ime) negdje krajem XV ili početkom XVI v.[17] Svi ovakvi nadgrobni spomenici su nišani, a pošto pripadaju kršćanima, nazvali smo ih kršćanskim nišanima.

Izgleda da su bosanskohercegovački Muslimani u prvim decenijama turske uprave oskudijevali u klesarima nadgrobnih spomenika, zbog čega su se morali oslanjati na majstore stećaka koji su, prema tradiciji, neminovno prenosili mnogo toga sa stećaka na nišane. Otuda pojava brojnih reljefnih motiva kao što su zvijezde (rozete), polumjeseci, štitovi, koplja, razne bordure, otuda predstave ljudi i životinja, pa i čitavih scena na nišanima. O tradiciji stećaka na nišanima posebno govore motivi krstova na kršćanskim nišanima i natpisi pisani bosančicom. U natpisu braće Miloševića na nišanu u Gračanici, blizu Gacka, izričito se kaže da je taj spomenik i natpis na njemu klesao BOGDAN KOVAČ.[18] U natpisu nišana iz Dumanjića kaže se da je to biljeg SULIMANA OŠKOPICE.[19] Da je taj natpis pisao neko od Muslimana, on bi napisao ime pravilno — SULEJMANA. Ovako, pisar je vjerovatno bio kršćanin, neki od majstora stećaka. I ime AHMAT, umjesto pravilnoga AHMET, u natpisu braće Radilovića u Čadovini upućuje na pretpostavku da se radi o majstoru stećaka.[20] Nišani Mahmuta Brankovića i vojvode Radivoja Oprašića djelo su jednoga majstora, i to majstora stećaka — kršćanina. U vezi sa svim ovim, zanimljiv je arhivski podatak o jednome klesaru u Sarajevu. Godine 1528. spominje se taščija (klesar) Mahmut, sin Vukmanov, koji živi i radi u Sagr hadži-Alijinoj mahali u Sarajevu.[21] Mahmut je, dakle, prešavši na islam, nastavio očev zanat, kako je to tada bio običaj. Sve govori da su u prvim decenijama turske uprave u Bosni i Hercegovini klesanje nišana obavljali majstori stećaka, što je u znatnoj mjeri doprinosilo utjecaju umjetnosti stećaka na nišane.

Iz svega se, mislim, dosta dobro vidi kako se upravo na nišanima XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini snažno odražava umjetnička tradicija stećaka.

[1] Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, *Djela*, knj. LIII (Odjeljenje društvenih nauka, knj. 30), Sarajevo 1978, 11—12.

[2] D. Grabrijan, *Muslimansko groblje*, „Novi Behar" XI, br. 5—6, 71—73.

[3] Š. Bešlagić, n. d., 15.

[4] R. M. Meridž, *Akšehir turbe ve mezarlari*, Turkyat Medžmuasi V, Istanbul 1935.

[5] B. Karamagarali, *Ahlat mezartašlari*, Ankara 1972.

[6] Š. Bešlagić, n. d., 16—17; K. O. Dorn, *Islamska umjetnost* (prevod s francuskog), Novi Sad 1971, 165; C. J. Du Ry, *Islamski svijet* (prevod s njemačkog), Rijeka 1971, 106.

[7] Š. Bešlagić, *Hrišćanski nišani XV v. u Bosni*, Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 25; Isti, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 28.

[8] Š. Bešlagić, *Nišani XV* v. ..., 57—61.

[9] Isti, n. d., 24—56.

[10] Isti, n. d., 17—18, 20.

[11] Isti, n. d., 62—77.

[12] Vl. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina*..., Sarajevo 1937, 44, bilj. 2.

[13] Š. Bešlagić, n. d., 46 i 75—76.

[14] Isti, *Hrišćanski nišani* XV v. ..., 25—30.

[15] Isti, *Nišani*..., 71—72.

[16] Đ. Mazalić, *Kraći članci i rasprave*, Glasnik Zemaljskog muzeja IV—V, N. s., Sarajevo 1950, 231—241; Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 46; Isti, *Nišani*..., 78—79.

[17] M. Filipović, *Starine u Bakićima kod Olova*, Glasnik Zemaljskog muzeja XL, Sarajevo 1928, 73—75; A. Benac, *Olovo*, Beograd 1951, 26—28, T. XVI, sl. 24 a—24 g; Š. Bešlagić, *Nišani*..., 34 i 42—44.

[18] P. Slijepčević, *Staro groblje po Gacku*, Glasnik Zemaljskog muzeja XL, Sarajevo 1928, sv. za historiju i etnografiju, 58; Š. Bešlagić, *Nišani*..., 72—73.

[19] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* IV, Sarajevo 1970, br. 230; Š. Bešlagić, *Nišani*..., 70—71.

[20] Vl. Skarić, *Grobni natpis braće Radilović u Čadovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXXIX, Sarajevo 1927, sv. 2, 193—196; M. Vego, n. d., br. 217; Š. Bešlagić, n. d., 65—69.

[21] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1974, 13.

STEĆCI I KRSTAČE

Treba reći da je izvjestan broj nadgrobnih spomenika u obliku krstova, tzv. krstača, uvršten u stećke. Njih je vrlo malo u odnosu na ukupan broj stećaka. Ima ih u svemu 340 primjeraka, ili nepunih 0,5% (ukupan broj stećaka iznosi 69037 primjeraka). To su uglavnom spomenici relativno velikih dimenzija, rustične klesarske obrade, sa raznovrsnim reljefima, a ponekad i sa natpisima. Nalaze se zajedno sa ostalim oblicima stećaka, na istim nekropolama, ali redovno na njihovoj periferiji. Tako, npr., dvije krstače na nekropoli u Gvoznu kod Kalinovika, koja broji 87 stećaka, zauzimaju krajnja mjesta na sjeverozapadnoj, odnosno jugoistočnoj strani nekropole. Isti takav slučaj je na nekropolama u Radimlji i Boljunima, u okolini Stoca, ili na nekropolama u Veličanima, Žakovu, Strujićima i Dračevu, na Popovu polju, kao i na mnogim drugim. Ta okolnost dosta jasno govori da su krstače postavljene najkasnije, tj. da pripadaju drugoj polovini XV v., ali još više XVI v. Za tako relativno kasno datiranje krstača govore i neki njihovi reljefni motivi, kao i natpisi. Na izvjesnom broju tih krstača isklesane su arkade koje su toliko stilizovane da su već sasvim izgubile svoj prvobitni smisao i postale čiste dekoracije, kakve slučajeve imamo u okolini Lištice.[1] Na krstači u Vukovskom Polju kod Kupresa isklesani su motivi sablje i balte (sl. br. 75), što je siguran znak da ona potječe iz perioda turske uprave u Bosni.[2] Na krstačama koje smo uvrstili u stećke evidentirano je 30 natpisa, od kojih samo 5 spada u XV, a svi ostali u XVI i XVII v.[3]

Mnoge krstače-stećci zajedno sa svojom pločom ili sandukom sačinjavaju nadgrobne spomenike, pa je i ta okolnost, uz onu što se nalaze na istoj nekropoli, utjecala da ih svrstamo u stećke. Takve slučajeve imamo u Radimlji, u Boljunima, na nekropolama u okolini Lištice, u okolini Nevesinja i na više drugih mjesta.

Zanimljivo je da se najveći broj ovih krstača — stećaka nalazi u istočnim krajevima Hercegovine. Relativno dosta ih ima i u centralnoj Bosni, ali se one po svom izgledu razlikuju od svih ostalih — imaju velike okrugle glave i jabučaste ispuste umjesto poprečnih krakova. Ove krstače se nalaze u travničko-zeničkom području i Đ. Mazalić ih je nazvao „hrišćanskim nišanima".[4] U ostalim krajevima broj krstača — stećaka je beznačajan, a uopšte ih nema u velikim područjima istočne i zapadne Bosne.

Uvrštavajući ove krstače u stećke, mi nismo bili sasvim sigurni da one baš sve spadaju tamo, tj. da neke od njih ne potječu iz kasnijeg vremena, možda iz XVII v. Poznato je, inače, da su nadgrobni spomenici u obliku krstača u velikom broju klesani i postavljani u vremenskom razdoblju iza stećaka — u XVII i XVIII v. i dalje, sve do danas, i to ne samo u Bosni i Hercegovini nego i na teritoriju susjednih republika. Krstače toga razdoblja imaju mnogo svojih vrsta i podvrsta oblika, mnogi primjerci posjeduju raznovrsne reljefe, a nemali broj i natpise. Po svojim oblicima, ukrasima i natpisima ove krstače imaju mnogo zajedničkoga sa krstačama-stećcima, kao i stećcima uopšte. Već sama okolnost što su locirane u neposrednoj blizini stećaka, a često zajedno

sa stećcima, na istim nekropolama, jasno govori o njihovoj idejnoj i umjetničkoj bliskosti.

Iako su krstače višestruko zanimljiva naučna tema, na njima se do sada malo ko od istraživača zadržavao. Može se reći da do sada nije bilo sistematskog i kompleksnog proučavanja. Jedan od ozbiljnijih i uspješnijih poduhvata u tome pogledu obavio je Zdravko Kajmaković prije dvadesetak godina, u okviru plana rada Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u okolini Gacka, u istočnoj Hercegovini.[5] Područje koje je tom akcijom obuhvaćeno dosta je ograničeno, ali su postignuti rezultati vrlo korisni i, što je važno, ukazuju na osobine koje su karakteristične i za većinu drugih područja. Tako su mnoga stara gatačka groblja, od kojih su neka i danas aktivna, locirana na nekropolama stećaka, ili su u njihovoj neposrednoj blizini. Mnogobrojne krstače iz XVII i XVIII v. su većih dimenzija, rustične obrade, sa zaobljenim gornjim uspravnim krakom, počesto sa vodoravnim kracima koji su nešto oboreni. Neki primjerci imaju reljefne predstave ljudske glave i lica, a mnoge imaju reljefne motive arkada, tordiranih i drugih vrpca, rozeta, polumjeseca, krstova, spirala, kružnih vijenaca i drugih motiva, kakve nalazimo i na stećcima. Na natpisima tih krstača prepoznajemo ista slova i iste jezičke izraze kao i na stećcima. Sve to pokazuje kako je tradicija umjetnosti stećaka u ovome kraju dugo trajala. Po Kajmakovićevim zapažanjima ta se tradicija sasvim dobro osjeća sve do kraja XVIII v.[6]

Da bi se uočila velika sličnost stećaka i vremenski kasnijih krstača u ostalim područjima Bosne i Hercegovine, odabrao sam nekoliko markantnijih primjeraka, o kojima dajem osnovne podatke.

U selu Prerace kod Bileće, u istočnoj Hercegovini, uz crkvu sv. Nikole, situirana je manja nekropola stećaka zajedno sa savremenim pravoslavnim grobljem. Tu se nalaze i tri starije krstače, od kojih dvije imaju natpise pisane bosančicom, u kojima su uobičajenim slovima naznačene i godine — 1697. i 1775. Krstače se po svojim oblicima ništa ne razlikuju od onih iz XV i XVI v. Na njima su isklesani i motivi krstova (obični i kosi) i polujabuka. Jedna od tih krstača ima i svoj sanduk, baš kao da se radi o primjercima iz XV v. Jedan od natpisa počinje riječima ASE LEŽI, a drugi riječima ASE POČIVAET.[7]

U blizini sela Crnač, oko 5 km južno od Trebinja, nedaleko od crkvice Petkovice i pravoslavnog groblja oko nje, nalazi se ogromna krstača na čijoj jednoj strani vidimo dvije ruke koje drže štap, a na drugoj štit sa mačem, pticu i krst.[8]

U Simiovoj kod Bileće, na periferiji nekropole stećaka, nalazi se krstača sa reljefnim motivima tordirane vrpce, krsta oivičenog tordiranim vijencem, koji imitira lice čovjeka, zatim sa predstavom muškarca i žene koji se drže jednom rukom, a onda i sa natpisom u kojem se kaže da je to spomenik Cvjetka Dragišića (ASEI KRST'...), te sa slovnom godinom 1727.[9]

Kod sela Poljica, na Popovu polju, također u istočnoj Hercegovini, nađena je krstača sa oštećenim natpisom, čiji je gornji uspravni krak oblikovan kao islamski luk. Osim toga, iznad groba kojem pripada ta krstača ozidan je prizmatičan spomenik.[10]

U blizini Starog Sela (zaselak Carevac) kod Glamoča, odmah do velike nekropole stećaka, proteže se i novije pravoslavno groblje. Između

stećaka i novijih nadgrobnika nalaze se četiri bogato ukrašene krstače. Njihovi reljefni motivi su: polumjesec, polujabuka, krst, mač, štit, sablja, luk, balta i nekoliko stojećih ljudskih figura.[11]

Na jednom brežuljku kod Eminovog Sela, u okolini Duvna, u blizini nekropole stećaka, nalazi se nekoliko vrlo oštećenih krstača, kao

Sl. 207. — Tri plastične muške ljudske figure na krstači u Carevcu kod Glamoča.

ostatak nekog starijeg groblja. Jedna krstača je bogato ukrašena. Njeni reljefni motivi su razne bordure, krst, polumjesec i čelenka.[12]

U selu Zagrlju, u okolini Novog Travnika (kao i u nekim drugim selima toga kraja), nađene su krstače, situirane odmah do stećaka, na kojima se nalaze reljefni motivi polumjeseca, polujabuke i antropomorfnog krsta.[13]

U Grahovčićima kod Travnika postoji aktivno katoličko groblje zajedno sa stećcima. Među spomenicima se nalazi i jedna obična krstača, za koju znademo da nije starija od XVIII v., na kojoj su isklesane dvije šake sa raširenim prstima, zatim polumjesec, zvijezda i nekoliko noževa. Krakovi krstače se završavaju vrlo plastičnim jabukama.[14]

U travničko-zeničkom kraju postoje već spomenute krstače, sa velikim okruglastim glavama i stidljivo naznačenim poprečnim kracima, koje su često ukrašene rozetama, krugovima, polumjesecima, polujabukama, tordiranim vijencima, krstovima i raznim vrpcama, a na jednoj od njih vidimo i motiv štapa.[15]

Sl. 208. — Motivi noževa, polumjeseca i zvijezde na krstači u Grahovčićima kod Travnika.

Sl. 209. — Prelazni oblik od nišana ka krstači, sa motivima polumjeseca i krsta u Ljubini kod Ilijaša.

U okolini Kalinovika ima više primjeraka starijih krstača kod kojih se krakovi završavaju jabukama, a na svojim stranicama imaju reljefne motive polujabuka, rozeta, krstova, stilizovanih biljaka, pa i ljudskih likova. Takve se krstače nalaze, npr., na pravoslavnom groblju sela Šivolje.[16]

U Bijeloj kod Brčkoga, na lokalitetu gdje je i savremeno katoličko groblje, našao sam više primjeraka krstača koje vjerovatno pripadaju XVII i XVIII v. Na njihovim stranicama su isklesani reljefni motivi polumjeseca, rozete, sjekirice, srpa i kose.[17]

Na svim navedenim primjercima krstača sa teritorija Bosne i Hercegovine sasvim jasno se očituje utjecaj tradicije umjetnosti stećaka.

U Bosni i Hercegovini su postojali, a ponegdje još uvijek postoje, stare drvene krstače na kojima su izrezbareni reljefni motivi sa stećaka. Z. Kajmaković je na pravoslavnom groblju u Kokorini kod Gacka, gdje su starije i nove krstače pomiješane sa stećcima, našao i „ogromne, bogato dekorisane drvene krstače . . .", na osnovu čega je zaključio

Sl. 210. — Predstava oružja i stilizovane biljke na krstači nedaleko Slanoga, u okolini Dubrovnika.

Sl. 211. — Drvene ukrašene krstače u Orahovljanima, u okolini Ključa.

da je sličnih krstača moglo biti i u vremenskom periodu stećaka.[18] Ja sam prije dvadesetak godina evidentirao nekoliko velikih drvenih krstača na starijem i savremenom pravoslavnom groblju sela Orahovljana, između Ključa i Bosanskog Petrovca, na kojima su bili izrezbareni reljefni motivi krstova, rozeta, polumjeseca i raznih bordura. S razlogom se može pretpostaviti da je takvih drvenih krstača bilo i u drugim krajevima, naročito u Bosni, ali su one vremenom nestale.[19]

I kamene krstače na teritoriju Srbije imaju dosta veza sa stećcima. Među starim grobnim biljezima u zapadnoj Srbiji nađene su i kamene krstače. One su nekada lijepo a nekada samo ovlaš klesane. Među bolje obrađene spadaju krstače kod manastira Ribnice, u okolini Valjeva, koje, prema natpisima, potječu uglavnom iz XIX v.[20] Za razliku od stećaka i vremenski kasnijih stubova i ploča, na starijim krstačama u zapadnoj Srbiji, osim motiva krstova, rijetko se susreće još neki drugi motiv. U jednom dijelu Podrinja, uzvodno i zapadno od Bajine Bašte, gdje je stećke i druge stare nadgrobnike istraživao Vojin M. Ivanović, nije zabilježeno postojanje krstača.[21] Nekoliko krstača je evidentirano na području centralne Srbije. Na tzv. Karaškom groblju kod sela Pajsijevića, u okolini Kragujevca, nalazi se krstača sa jabukama na krajevima krakova i sa predstavom ljudskog lica na glavnoj vertikalnoj strani.[22] Slična krstača, sa predstavom lica i cikcak-vrpce, nalazi se na Starom groblju u Borču, također u okolini Kragujevca.[23] Nekoliko rustičnih krstača, ali bez ukrasa, nađeno je u Jajčiću kod Ljiga.[24] Obrađujući stećke u srednjem Polimlju, Radomir Stanić je konstatovao da su stare krstače u tome području izuzetno rijetke.[25] Međutim, istražujući natpise na stećcima u okolini Novog Pazara, Sjenice i Raške, Stanić je ustanovio postojanje starih krstača na nekoliko mjesta. Tako, rustične krstače u Donjim Štitarima imaju reljefne motive krstova i predstave ljudskih glava, sa markantnim oznakama lica, a na jednoj su isklesane i prekrštene ruke na grudima. Krstača u Gracu je potpuno identična sa brojnim hercegovačkim krstačama-stećcima, velike dimenzije, rustična obrada, reljefni motivi rozeta i rombova. Ona ima i natpis sa slovima izraženom 1662. godinom. Stanić ističe da ovaj nadgrobnik „poseduje sve bitne odlike koje karakterišu poznate stećke u obliku krsta".[26] Uz članke M. Vlahovića i P. Milosavljevića o seoskim nadgrobnim spomenicima u Srbiji, objavljene povodom izložbe tih spomenika u Beogradu 1955. god., priloženi su i fotosi dviju starijih krstača iz Vranja, sa predstavama ljudskih lica, zatim motiva krstova i običnih vrpca, kao i fotos jedne krstače iz Šajince kod Vranja, sa portretom nekog Mitka i urezanom godinom 1862.[27] Prema dokumentaciji Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu, vidi se da na području bivšeg Novopazarskog Sandžaka postoje stara srpska groblja, od kojih neka potječu čak iz XIV v. i traju vremenski dalje, među čijim spomenicima se nalaze i stare krstače koje svojim oblicima i ukrasima sliče hercegovačkim krstačama-stećcima. Takve su, npr., krstače u Dobrinju kod Tutina i u Popama kod Novog Pazara.[28] Evidencijom i proučavanjem starih nadgrobnih spomenika oko Novog Pazara duže vremena se marljivo bavi Nikola

Dudić. On je već prikupio obiman dokumentacioni materijal iz kojega se vidi da na više mjesta postoje stare krstače sa reljefnim motivima rozeta, krstova, polujabuka, predstava ljudskih glava, poprsja i čitavih figura, npr. u Baljevcu kod Raške i u Popama, Donjim Štitarima, Petrovoj, Živalićima i Pantelijnici kod Novog Pazara, što uveliko podsjeća na bosanskohercegovačke krstače. Prema Dudićevom mišljenju, krstače ovoga područja javljaju se već u XVI v. i traju vrlo dugo, ponegdje sve do u XIX v.[29]

Postoji, međutim, jedna vrlo značajna i karakteristična pojava u Srbiji koju ovom prilikom ne smijemo zaobići. Radi se o studeničkim majstorima i njihovim djelima. Ta zanimljiva pojava je već odavno zapažena i o njoj je bilo govora u našoj stručnoj literaturi. Njome se najviše bavila M. Ćorović-Ljubinković.[30] Nekoliko porodica iz sela u okolini Studenice vijekovima je klesalo nadgrobne spomenike od mermera iz brojnih majdana u svome kraju. Prema narodnom predanju, to njihovo klesarstvo datira još iz vremena zidanja manastira Studenice u doba Stefana Nemanje. Sasvim sigurni podaci postoje o djelovanju studeničkih kamenorezaca u prvoj polovini XVIII v., ali ima i podataka

Sl. 212. — Studenička krstača sa predstavama muške ljudske figure, krsta i okvira od stilizovanih biljnih motiva.

koji dozvoljavaju pretpostavku i o njihovom kontinuiranom djelovanju još od XV v.[31] Studenički nadgrobnici su klesani ili u obliku stela ili u obliku krstova. Na studeničkim krstačama su najčešće plitko plastično isklesane predstave ljudskih glava, često samo lica sa naznakama očiju, usta, nosa i ušiju. Muškarci su obično predstavljeni sa brkovima i bradom, a žene sa naušnicama. Po nekim se oznakama i detaljima više puta prepoznaju zanimanja pokojnika, npr. sveštenik se prepoznaje po epitrahilju. Predstave glava su obično uokvirene nekom vrpcom (kosim paralelicama, nizovima trouglova ili nekim drugim geometrijskim motivom), ili nekim biljnim dekorativnim motivom. Koji put se iznad glava nalaze dva afrontirana goluba, a ispod glava su često motivi krstova. Neki od ovakvih spomenika imaju natpise. Najstariji poznati natpisi su iz prve polovine XVIII v. Ustanovljeno je da su studenički majstori u prvo vrijeme radili spomenike najviše po narudžbi, zbog čega su im ta djela općenito brižljivo klesana, ali se kasnije prešlo na serijsku proizvodnju, u kojoj su likovi rađeni šablonski, samo kao simboli, jer su se spomenici raznosili i prodavali na širokom području od Peći do Beograda i od Niša do Sjenice.[32] Najbrojnije skupine ovih studeničkih krstača evidentirane su uz crkvu sv. Petra kod Novog Pazara, u kompleksu manastira Studenice i u Pridvorici u okolini Užica.[33] Na ovim krstačama se primjećuju dvojake veze, s jedne strane, sa freskama u Srbiji, a s druge, sa bosanskohercegovačkim stećcima. Mislim da je najizrazitija veza sa istočnohercegovačkim krstačama na kojima su reljefno prikazane ljudske glave. Pitanje tih umjetničkih veza i utjecaja još nije dovoljno proučeno. Nije isključeno da se jedanput ustanovi da nisu samo stećci utjecali na studeničke krstače, nego da je bilo i obratnog utjecaja.

I u Srbiji su se, kao i u Bosni, pravile i postavljale drvene krstače. Poznato je da su se takve krstače postavljale na grobove muškaraca u okolini Valjeva i u Negotinskoj krajini.[34] Na već pomenutoj izložbi srpskih nadgrobnih spomenika u Beogradu 1955. g. bilo je izloženo i nekoliko drvenih krstača iz raznih krajeva Srbije, različitih po izgledu (obične, u krugu, kao romb) i sa raznim izrezbarenim geometrijskim motivima.[35] I Aleksandar Deroko je publicirao nekoliko lijepo izrađenih drvenih krstača iz Andrijevice, Bijelog Polja, Baljevca i Pridvorice, sa plastičnim motivima rozeta, grančica, geometrijskih ornamenata i sa skulpturama ptica.[36] Možda su slično izgledali drveni nadgrobni spomenici u okolini Jagodine, koje je na svom putu polovicom XVI v. vidio Hans Dernšvam, navodeći izrezbarene srne sa lanadi na tim spomenicima.[37]

Stare kamene krstače su ustanovljene i u drugim republičkim područjima. Tako se u široj okolini Kumanova, u Makedoniji, još uvijek održavaju stare krstače, uglavljene u kamene sanduke, tzv. „preklope", na kojima vidimo raznovrsne reljefne motive — običnu urezanu borduru, rozetu, krst, spiralu, predstavu ljudske glave i čitave figure. Po mnogim okolnostima se može zaključiti da ova vrsta nadgrobnika u kumanovskoj oblasti ima dugačku tradiciju, da seže sve do u XVII v., a možda i dalje.[38]

Na nekropoli stećaka kod crkve sv. Petra u Nikšiću, gdje je nastalo i razvilo se veliko gradsko pravoslavno groblje koje je i danas aktivno, na oko 40 m daleko od krajnjih sjevernih stećaka, nalaze se

Sl. 213. — Krstača u Vuksan Lekiću kod Tuzi sa predstavom dopojasne ljudske muške figure u narodnoj nošnji i predstavom kružnog vijenca.

dvije relativno velike rustične krstače. Jedna od njih ima svoju ploču. Na jednoj krstači se vide reljefni motivi krsta sa kružnim završecima krakova i arkada koje su toliko stilizovane da su im se lukovi pretvorili u čiste krugove koji su sasvim odvojeni od svojih arkadnih niša. Na drugoj krstači je uklesan ćirilski epitaf koji počinje sa SIE KRST i kaže da je to spomenik vojvode Drakule. Prema narodnom predanju, taj vojvoda je živio u XVII v., a tako bi trebalo datirati i ovu krstaču.[39] Drugi lokalitet sa starim kamenim krstačama u Crnoj Gori, koji želim da navedem, nalazi se u Vuksan Lekiću kod Tuzi. To je staro i aktivno malisorsko groblje na kojemu, uz nadgrobnike u obliku stela, vidimo i krstače većih dimenzija na kojima se nalaze plastične predstave ljudskih figura i raznih drugih motiva — rozeta, kružnih vijenaca, sablje i geometrijskih ornamenata. Opravdano pretpostavljam da je ovo groblje moglo biti zasnovano u XVII v., a možda još i ranije.[40]

I na području Dalmacije i njezinog zaleđa ima starih kamenih krstača. U Imotskoj krajini su nađene na nekoliko mjesta zajedno sa stećcima ili u njihovoj neposrednoj blizini. Jedna velika rustična krstača sa svojom pločom nalazi se kod Lovreča, jedna kod sela Kotlenice, a jedna kod sela Biosko.[41] Ova kod Bioska ima reljefnu figuru čovjeka. Njen grob je na površini zemlje oivičen velikim kamenim blokovima. U Solinu kod Splita je nađena krstača uglavljena u ploču kojom je pokriven zidani grob. Na ploči se nalaze plastični motivi sablje i štapa, a na krstači polumjeseca.[42] Krstača kod Bioska, zbog kamenih blokova uz nju, i ova u Solinu, zbog sablje i zidanog groba, sasvim sigurno pripadaju vremenu poslije stećaka. Osim toga, L. Katić je utvrdio da se spomenik u Solinu odnosi na Lovra Paraća i da je postavljen 1763. godine.[43] I dalje idući na zapad nađene su slične krstače. Tako su evidentirane u neposrednoj blizini stećaka na lokalitetu kod sela Kruševa, Parčića, Miranja i Lepura, u okolini Zadra. Na nekim od njih se nalaze reljefni motivi zvijezda, polujabuka, tordiranog vijenca i sablje, što također jasno upućuje na XVII i XVIII v.[44]

Iz svega ovdje izloženog, mislim da postoje ne samo sličnosti nego i veze između stećaka i starih kamenih krstača, i to ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u drugim susjednim republičkim područjima, odnosno da se može govoriti o utjecajima umjetnosti stećaka na tu vrstu nadgrobnika. Sasvim se jasno vidi da umjetnička tradicija stećaka nije naglo prestala, nego da je dugo trajala i postepeno se gasila. Taj utjecaj je bio najjači u XVI i XVII v., ali je on trajao sve do kraja XVIII v., a možda je posredno i transformisan bio prisutan i vremenski nešto dalje.

[1] A. Benac, *Široki Brijeg*, Sarajevo 1952, sl. 14, 15 a i 15 b.
[2] Š. Bešlagić, *Kupres*, Sarajevo 1954, sl. 23, 23 a i 23 b.
[3] M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, tom IV, Sarajevo 1970, 165.
[4] Đ. Mazalić, *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, Naše starine IV, Sarajevo 1956, 97—118.
[5] Z. Kajmaković, *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 145—165.
[6] Isti, n. d., 161.
[7] Materijal još nije objavljen.
[8] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 405.
[9] M. Vego, n. d., tom III, Sarajevo 1964, br. 155.
[10] Š. Bešlagić, *Popovo*, Sarajevo 1966, 48, sl. 87.
[11] Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 115.
[12] Isti, *Stećci Duvanjskog Polja*, Starinar, N. s., knj. VII—VIII, Beograd 1956—1957, 393.
[13] Isti, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 68, sl. 94 i 95.
[14] Isti, n. d., 65, sl. 87—88.
[15] Isti, n. d., 65, sl. 91—92.
[16] Materijal još nije objavljen.
[17] Isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 191.
[18] Z. Kajmaković, n. d., 165, napomena 48.
[19] Š. Bešlagić, n. d., 105.
[20] *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji* — I Zapadna Srbija, Beograd 1953, 192—193.
[21] V. M. Ivanović, *Srednjovekovni nadgrobni spomenici u Podrinju*, Glasnik Etnografskog muzeja XVII, Beograd 1954.
[22] *Arheološki spomenici i nalazišta* II — Centralna Srbija, Beograd 1956, 256, sl. 276.
[23] Isto tamo, 257, sl. 277.
[24] Isto tamo, 258.
[25] R. Stanić, *Stećci u Srednjem Polimlju*, Simpozijum „Seoski dani S. Vukosavljevića", knj. IV, Prijepolje 1976, 122.
[26] Isti, *Nekoliko natpisa na stećcima u okolini Novog Pazara, Sjenice i Raške*, Naše starine XII, Sarajevo 1969, 149—154, sl. na strani 151—153.
[27] *Seoski nadgrobni spomenici u Srbiji*, Beograd 1956, slike na stranama 19, 20 i 22.
[28] Zahvaljujem R. Staniću, direktoru Zavoda u Kraljevu, na odobrenju da pregledam dokumentaciju toga Zavoda, kao i na brojnim savjetima u vezi sa mojim istraživanjem stećaka.
[29] Zahvaljujem N. Dudiću na uvidu u njegov prikupljeni materijal i na konsultaciji u vezi sa proučavanjem starih nadgrobnika na području Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.
[30] M. Ćorović-Ljubinković, *Studenički majstori kamenoresci i njihovi spomenici oko Petrove crkve kod Novog Pazara*, Zbornik radova Narodnog muzeja u Beogradu V, Beograd 1967, 317—328.
[31] V. Simić, *Rezanje mermera u Studenici i Čemernom*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XIX, Beograd 1956, 274—285.
[32] M. Ćorović-Ljubinković, n. d., 320.
[33] R. Jovanović, *Inventar nadgrobnih ploča pronađenih u kompleksu manastira Studenice*, Saopštenja IX, Beograd 1970, 273—274; P. Vasić, *Beleške o umetničkim spomenicima užičkog kraja*, Užički zbornik 4, Titovo Užice 1975, 338—339.
[34] M. Vlahović, *Seoski nadgrobni spomenici u Srbiji*, Beograd 1956, 4.
[35] Srpski nadgrobni spomenici (Katalog Izložbe), Beograd 1955.
[36] A. Deroko, *Narodski nadgrobni spomenici*, Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. XIX, Skoplje 1938, 211—214, crteži na str. 213.
[37] M. Z. Vlajinac, *Iz putopisa Hansa Dernšvama* 1553—1555 g., Bratstvo, knj. XXI, Beograd 1927, 97.

[38] Š. Bešlagić, *Rijetka vrsta nadgrobnih spomenika u kumanovskom kraju*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. XIX, Beograd 1956, 257—271; J. F. Trifunoski, *Groblja i grobovi u kumanovskoj oblasti*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. 36, Beograd 1973, 139—148.

[39] D. Sergejevski, *Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću*, Cetinje 1952, sl. 24.

[40] Š. Bešlagić, *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću*, Glasnik Muzeja Kosova X (1965—1970), Priština 1970, 363—385, sl. 4 i 12.

[41] L. Katić, *Stećci u Imotskoj Krajini*, Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 3, Zagreb 1954, 142, sl. 22, 32, 59 i 60.

[42] Isti, n. d., sl. 64.

[43] Na istom mjestu.

[44] Š. Bešlagić, *Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra*, Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21, Zadar 1974, 57—87, sl. 19.

Osim nišana i krstača, postoje i neke druge vrste nadgrobnih spomenika na kojima se u većoj ili manjoj mjeri odražava umjetnost stećaka. Dosta veliki broj takvih spomenika klesan je u obliku stubova. To su uglavnom uspravne ploče koje se u svom gornjem dijelu završavaju ravno, polukružno, ili na dvije vode, ili su to prizme približno jednakih stranica, slične kvaderima, koje se različito završavaju — ravno, na dvije vode i kao prikraćena ili čista piramida. Postoje i drugačiji završeci ovih stubova. Neki od njih su kao obelisci.

Izvjestan broj takvih nadgrobnika mi smo uvrstili u stećke. Njihov broj je veoma malen — ima ih u svemu 2.828 primjeraka ili 4% ukupnog broja stećaka. Pri odlučivanju da li određeni stubovi spadaju u stećke bilo je primarno da li se oni nalaze na nekropolama zajedno sa ostalim oblicima stećaka i da li posjeduju neka zajednička obilježja, na primjer da li se na njihovim stranicama nalaze uobičajeni reljefni motivi ili natpisi stećaka. Pa i pored toga, mi nismo sasvim sigurni da neki od stubova-stećaka nije klesan i postavljen u vremenu poslije perioda stećaka.

Na drugom mjestu sam već rekao da su na pojavu stećaka u obliku stubova znatno uticali muslimanski nišani. To je razlog što su ti stubovi-stećci počeli da se klešu i postavljaju negdje oko polovine XV v. pa njihova glavnina pripada kraju toga i prvoj polovini XVI v. To su i razlozi zbog čega ovu vrstu stećaka obično nalazimo na periferijama nekropola. Najviše stećaka-stubova nalazi se u istočnim krajevima Bosne i u susjednim područjima Srbije, što je i razumljivo, zbog toga što su Turci u te krajeve stigli najranije i što se uticaj nišana tu najjače osjetio. U centralnoj Bosni i u Hercegovini je neznatan broj takvih spomenika, a uopšte ih nema dalje na zapadu.

Na stećcima oblika stubova ima dosta biljnih reljefnih motiva — stabala, spirala, grozdova, lozica sa spiralicama i grozdićima i cvjetićima, zatim polumjeseca, zvijezda (rozeta) i krstova. Nailazimo i na ljudske figure, a ponekad i na motive oružja. Na ovoj vrsti spomenika iznimno se javljaju životinjske predstave, a scena lova, kola i turnira uopšte nema.

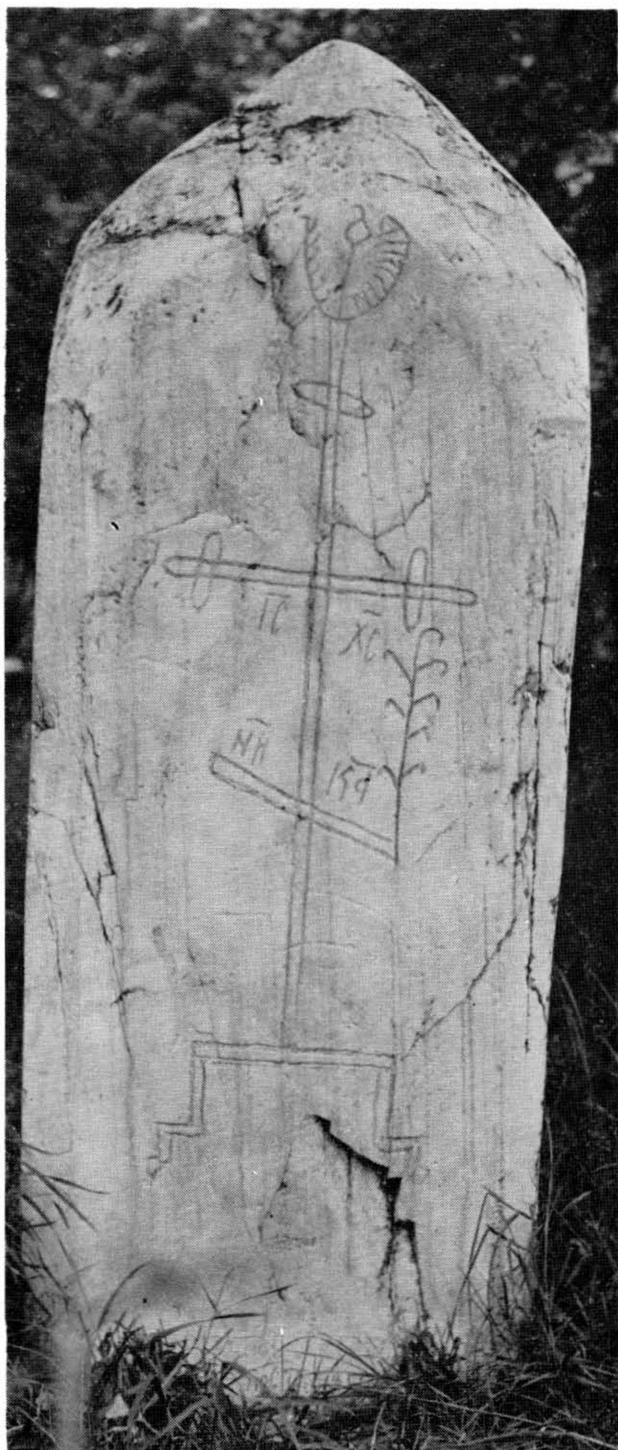
Sasvim je izvjesno da su se nadgrobnici u obliku stubova, slično kao i krstače, klesali i postavljali i poslije vremenskog razdoblja stećaka. U istočnim krajevima Bosne postoji veliki broj uglavnom slabo obrađenih i amorfnih stubova, najčešće bez reljefa, koji su nastali u XVII i XVIII v. Takvih nadgrobnika ima mnogo i u zapadnoj Srbiji. U akciji popisa starih grobalja u zapadnoj Srbiji stubovi su nađeni na više mjesta u okolini Krupnja, Kosjerića, Koviljače, Bajine Bašte i Valjeva.[1] Većina od njih je slabo obrađena i bez ukrasa. Ipak je bilo i ukrašenih primjeraka.

Na velikom stubu u Dokmiru kod Uba isklesana je predstava stojeće ljudske figure, a onda i predstave štita, mača, rozete, S spirale, nazubljenog vijenca i kosog krsta sa trolisnim završecima krakova.[2] Na stubu u Gracu kod Koviljače isklesano je koplje, a onda i dvostruka spirala.[3] Na stelama iz Lipenovića kod Krupnja vidimo motive dvostruke spirale, krsta, polumjeseca i ruke.[4] Na jednome od tih spomenika pri-

kazana je ljudska glava, sa poprsjem i dvjema rukama.[5] Stubovi u Dvorskoj kod Krupnja imaju reljefne motive spirala sa grozdovima.[6] Na steli u Tolisavcu kod Krupnja nalaze se reljefni motivi ruke, mača, koplja, krsta i kruga.[7] Na stubovima u Kržavi kod Krupnja javljaju se motivi polumjeseca i kruga,[8] a na Birčanskom groblju kod Suvodanja, također u okolini Krupnja, motivi rozete, polumjeseca, kruga i krsta okruženog vijencem.[9] U Rastištu kod Bajine Bašte nađen je stub sa vrlo plastičnom predstavom ljudskog lica.[10] Uz Markovu crkvu u Slovcu kod Valjeva postoji stela sa shematski predstavljenom glavom (oko glave je nazubljeni

Sl. 214. — Stub u Lipenoviću kod Krupnja sa predstavom poprsja, polumjeseca i krsta.

Sl. 215. — „Despotov" stub u Markovcu, u okolini Mladenovca, sa predstavom krsta i biljnih motiva (na drugoj strani je predstava jelena).

vijenac) i krstom umjesto poprsja,[11] a u Petnici, također kod Valjeva, stela ima shematsku predstavu biste čovjeka sa krstom na grudima, te sa natpisom u kojem je naznačena 1626. godina.[12]

I na području centralne Srbije, uz ploče i krstače, evidentirani su i spomenici u obliku stela i stubova na više lokaliteta. Među njima je relativno malo ukrašenih. Ipak, postoji nekoliko zanimljivih primjeraka.

Sl. 216. — Stub iz Bukovika kod Aranđelovca sa predstavom ljudske figure sa gore ispruženim rukama.

Na Crkvini u Markovcu kod Šatornje, u okolini Mladenovca, postoji velika mermerna stela na dvije vode na kojoj se, uz poznati natpis o smrti despota Stevana, nalaze reljefni motivi krsta kombinovanog sa biljnim motivima (stabljikom, grančicom i cvjetovima), zatim rozete i jelena.[13] U Kamenici kod Kragujevca nađena je stela sa uklesanim motivom krsta i natpisom koji se odnosi na Bazila Zlatonosovića, za koju se misli da bi mogla potjecati čak iz XIV v.[14] Vrlo je zanimljiv jedan stub iz Bukovika kod Aranđelovca na kojem je predstavljena ljudska figura sa uzdignutim rukama.[15] Na steli iz Lisovića kod Beograda nalazi se osobito stilizovana figura čovjeka. Glavu predstavlja krst oivičen nazubljenim vijencem, trup je samo jedna uspravna linija, dvije linije predstavljaju raskoračene noge, a ruke su dvije simetrično urezane spirale — meanderi.[16]

Većina ovdje navedenih ukrašenih spomenika u zapadnoj i centralnoj Srbiji spadaju u relativno starije nadgrobnike, a jedan od najstarijih je onaj iz Kamenice, koji spada u XV, a po mišljenju nekih čak u XIV v.

R. Stanić je nedavno u okolini Kraljeva pronašao nadgrobni spomenik u obliku stuba koji, prema uklesanom natpisu, pripada županu Altomanu, ocu Nikole Altomanovića. Uz natpis, ovaj spomenik ima vrpcu od povijene lozice sa spiralicama i osmerokraku zvijezdu. Spomenik je iz XIV v.[17]

Kako vidimo, neki stubovi u Srbiji se javljaju u XV, a ima i primjeraka još iz XIV v. Masovnija pojava ove vrste nadgrobnika u Srbiji ipak je nešto kasnijeg porijekla, pogotovo ako imamo u vidu veliki broj stela koje su evidentirane na području Stare Srbije, naročito oko Studenice. Na te studeničke spomenike upozorilo je nekoliko naučnih radnika, tako još 1936. god. M. S. Vlahović[18] i 1954. god. Vl. Dvorniković.[19]

Sl. 217. — Stub iz Grubetića kod Raške sa predstavom dopojasne figure sa prekrštenim rukama.

U novije vrijeme je o njima najviše pisala M. Ljubinković.[20] Veliki broj je na svom području evidentirao Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Kraljeva,[21] a primjerke nađene u kompleksu manastira Studenice evidentirala je R. Jovanović.[22] Na osnovu do sada objavljenih materijala, mislim da je najrealnije govoriti o stubovima u Srbiji kao pojavi XV do XVIII v. Za tu vrstu nadgrobnika korišten je bijeli mermer iz majdana u okolini Studenice, a samu obradu su vršili brojni kamenoresci i klesari iz toga kraja. Na spomenicima je uočen veliki broj raznovrsnih reljefnih motiva, pretežno linearno urezanih, među kojima su zapaženi motivi krstova, rozeta, kružića, vrpca od kosih paralelica i cikcak-linija, uprošćenih lozica sa trolistovima, grančica, cvjetića, ljiljana i ptica. Na njima se, ipak, najviše ističu plitke plastične predstave ljudskih glava, sa markantnim oznakama lica, ponekad sa oznakama zanimanja i pola (kamilavka, brkovi, naušnice, itd.). Na nekim od tih primjeraka nailazimo i na šablonizirane predstave poprsja, pa i čitavih figura. Na jednoj takvoj steli iz Milića, ispod vrlo naglašene glave i mača u jednoj ruci, predstavljen je minijaturni konj sa junačkim rekvizitima (sedlo, mač, sjekirica, itd.). Neke studeničke stele imaju i natpise. Lijep izbor

Sl. 218. — Stub studeničke izrade sa predstavom ljudske glave.

Sl. 219. — Stub iz Barajeva kod Beograda (sada u Etnografskom muzeju u Beogradu) sa natpisom i stilizovanim portretom sahranjenog Marka Pejčinova.

ovih stela sa karakterističnim motivima donio je časopis *Raška baština* I.[23] Predstave portreta su najizrazitija osobina i karakteristika ovih studeničkih stela. Ostali reljefni motivi su uglavnom podređeni tim predstavama. Brojnije skupine studeničkih stela ustanovljene su uz Petrovu crkvu kod Novog Pazara, na nekoliko mjesta u studeničkom kraju (kod crkve u Pridvorici, u manastirskom kompleksu Studenice i dr.) i na nekoliko mjesta u Metohiji (oko Hvosna). Klesanje ovih studeničkih spomenika teklo je u kontinuitetu nekoliko vijekova, sa neutvrđenim početkom, vjerovatno u XV v., a možda još i u XIV v., i sa većim ili manjim intenzitetom obuhvatalo vrlo širok prostor od Peći do Beograda, završavajući svoj tok negdje krajem XVIII v., da bi u XIX v. naglo oživjelo i na istim osnovama još jedanput procvalo. Tada je, naime, ova nešto transformirana umjetnost, u oslobodilačkom vijeku srpskog naroda, postala vrlo popularna tekovina i djelo srpskog sela i seljaka. Na vrlo širokom prostoru počelo je masovno klesanje i postavljanje kamenih stela raznovrsnih varijanti, jednih na seoskim grobljima iznad istinskih grobova i drugih istih osobina, ali kraj putova, bez grobova, iznad praznih grobova, u čast izginulih i umrlih negdje daleko od svog zavičaja, slično antičkim i preistorijskim kenotafima. Ova vrsta nadgrobnika intenzivno živi sve do najnovijih dana. Na njima se redovno pojavljuju stojeće ljudske figure, sa narodnim nošnjama i sa oznakama zanimanja i dostojanstva odnosnih pokojnika, te sa geometrijskim i biljnim ornamentima. Tako se uz figuru javlja štap, kišobran, sablja, kubura, puška, lula, knjiga, srp, čekić, preslica, tašna, ogledalo, češalj, itd. Ponegdje se javljaju i ptice. Na većini ovih spomenika su i natpisi kojima se živi obavještavaju o uzrocima smrti i o osobinama pokojnika, a počesto na duhovit pa i šaljiv način komunicira sa posmatračima. Spomenici su živo bojeni. Svi odreda imaju nadstrešice klesane od drugog komada kamena, koje štite spomenik od djelovanja atmosferilija. U Bogojeviću kod Ivanjice evidentiran je spomenik iz 1867. god. na kojem je predstavljena figura Uroša Simeunovića, u narodnoj nošnji, sa djetetom koga vodi i sa konjem koga drži za uzdu.[24] Na seoskom groblju u Barajevu kod Beograda nalazio se stub sa veoma stilizovanom predstavom muškarca i sa natpisom iz 1759. god. (sada se nalazi u Etnografskom muzeju u Beogradu). Spomenik je podignut Marku Pejčinovu, koga su ubili lopovi. Glava je predstavljena krstićem u zrakastoj kružnici, tijelo je kao pravougaonik, ruke su spuštene. U pravougaoniku su urezana tri krsta. Od zraka oko glave se spušta kićanka. Više bedara isklesani su čunak i tikva, predmeti koje je Marko imao u rukama u trenutku pogibije (hranio je svinje).[25]

O ovoj vrsti stela u Srbiji u dva maha je pisao književnik Branko Radičević. Zbog njihovog čestog lociranja uz putove, on ih je nazvao krajputašima.[26] Takve i druge starije spomenike u okolini Kraljeva proučavao je i o njima pisao Miroslav Draškić.[27] Za njega je veoma važna okolnost što je ovaj region neprestano naseljavan crnogorskim i hercegovačkim stanovništvom, na koji je način prenašan običaj klesanja i ukrašavanja nadgrobnika. Studeničke spomenike i krajputaše on vidi u kontinuitetu zajedno sa bosanskohercegovačkim stećcima. Za njega su sasvim evidentne i podudarne oblikovno-likovne stilske osobine spomenika okoline Kraljeva i stećaka u Bosni i Hercegovini. Kao primjer te podudarnosti on je istakao stub gosta Milutina, koji po svom

obliku i po stojećoj figuri sa štapom frapantno podsjeća na spomenike iz okoline Kraljeva, kao i one u zapadnoj Srbiji.[28]

Nadgrobnici Srbije, a u tome okviru i oni u obliku stela, koji su ne samo vrlo brojni nego i po svojim likovnim osobinama predstavljaju vrlo značajan fond, još nisu istraženi, niti proučeni. U pokušaju sagledavanja do sada objavljenih materijala i, u vezi s tim, izraženim mišljenjima nekih istraživača, izgleda da se može govoriti o stelama u graničnom području prema Bosni i Hercegovini, na kojima se primjećuje prilično jak neposredan uticaj stećaka, posebno u reljefnim motivima, i o ostalim stelama koje nose pečat studeničke klesarske škole, bez obzira da li su djela studeničkih klesara, da li su rađene od studeničkog mermera ili od druge vrste kamena, te da li su vremenski stariji primjerci, ili spadaju u najnovije, u tzv. krajputaše. I kod jednih i kod drugih stela najizrazitiji i najkarakterističniji reljefni motivi su predstave ljudskih likova, najčešće samo glave i lica, koje su, kao portreti umrlih, kod starijih primjeraka rađeni pažljivo i realistički, kod kasnijih više šablonski i serijski, da bi u najnovije vrijeme opet poprimili realan karakter, ili bi otišli u potpunu stilizaciju. Na tim predstavama, kao i na predstavama nekih drugih reljefnih motiva, primjetno je, s jedne strane, ugledanje majstora na srednjovjekovne freske i kamenu plastiku, a sa druge, na bosanskohercegovačke stećke.[29] Iako o prvoj pojavi studeničkih stela za sada ništa sigurno ne znamo, ne možemo kategorički odbaciti svaku mogućnost da je to bilo u isto ili u približno isto vrijeme kada se pojavljuje i takva vrsta stećaka u Bosni i Hercegovini, što bi, onda, ako se to jedanput utvrdi, značilo da zajedništvo studeničkih stela i stećaka treba objašnjavati zajedničkom idejnom osnovom, ili barem zajedničkom, odnosno istom kulturno-umjetničkom klimom.[30] Neki istraživači smatraju da se nadgrobna umjetnost Srbije razvila iz stećaka.[31] Mislim da se u svakom slučaju s razlogom može govoriti ne samo o živoj vezi stećaka i studeničkih stela nego i o vezi stećaka sa ostalim stelama

Sl. 220. — Skupina nadgrobnih spomenika „krajputaša" iz okoline Kraljeva, podignutih poginulim vojnicima u prvom svjetskom ratu

u Srbiji. Kontinuitet se osjeća sve do najnovijih takvih nadgrobnika. Iako su krajputaši neposredni izraz društvenih i političkih prilika XIX v., oni su istovremeno znak stare ukorijenjene umjetničke tradicije.[32] I stećci i stele u Srbiji posjeduju iste reljefne motive — figure, ambleme, simbole, ornamente; i na jednim i na drugim spomenicima se osjećaju iste stilske osobine. Na najnovijim spomenicima u Srbiji su neki stari motivi zamijenjeni novim — mjesto mača i štita, npr., sada stoje kubura i nož; ideja je ostala ista. U epitafima i jednih i drugih spomenika nema mistike, niti velike zagrobne sentimentalnosti.[33]

*
* *

I stare malisorske nadgrobne stele u Crnoj Gori imaju dosta veza sa stećcima. Bio sam u prilici da upoznam staro groblje u Vuksan Lekiću kod Tuzi, na kojem se od davnina sahranjuju Malisori, koji pripadaju albanskoj nacionalnosti i rimokatoličkoj vjeri. Uz desetak starijih krstača i mnogo više novijih, tu se nalazi oko 60 primjeraka vremenski starijih stubova, relativno velikih dimenzija i bolje klesarske obrade. Njihovi oblici imaju više svojih varijanti, naročito u odnosu na njihov gornji završetak. Mnogi primjerci su bogato ukrašeni. Prema oblicima i ukrasima, kao i nekim drugim okolnostima, pretpostavljam da su ove stele nastale još u XVII v., a da su intenzivno klesane u XVIII v.[34]

Na stranicama ovih malisorskih stela vidimo obične i tordirane plastične vrpce, razne geometrijske i biljne ornamente, zatim veliki broj rozeta, polumjeseca, krugova, kružnih vijenaca, a onda i krstova. Rozete su nekada okružene vijencima, vijenci su nekada tordirani, a među krstovima ima jednostavnih i stilizovanih. Među stilizovanim krstovima se nalaze i oni čiji se krakovi završavaju u formi ljiljana. Neki od krstova su antropomorfni. Na nekim spomenicima su isklesane sablje, jatagani i puške (kubure). Brojne su i figuralne predstave. Među njima ima nekoliko predstava zmija i ptica. Ptice su veoma stilizovane i podsjećaju na pijetlove. Većina je ljudskih figura. Obično je sam stub zamišljen kao tijelo, a klesar je u gornjem dijelu plastično prikazao glavu ili poprsje, sa naznakama markantnih dijelova lica, sa rukama koje su opružene ili malo prekrštene na pojasu. Najveća pažnja je posvećivana klesanju glave. U nekoliko slučajeva se vide dijelovi narodne nošnje. Posebno je zanimljiv jedan stub čiji je gornji dio isklesan u vidu trodimenzionalne glave starijeg muškarca, a na drugom — većem dijelu spomenika je vrlo plastično predstavljena čitava figura djeteta, sa kratkim haljetkom i malo raskoračenim nogama. Sve odaje pravoga majstora — skulptora (sl. br. 221).[35]

Mislim da bez ikakve sumnje postoji velika sličnost reljefnih motiva ovih malisorskih stela sa motivima stećaka u Bosni i Hercegovini i sa stelama u Srbiji. I značenje tih motiva je moguće na isti način objašnjavati. Ljudske predstave su sigurno portreti sahranjenih lica, a oružje je opet znak ondašnjih uglednijih ljudi.

Napominjem da su stele u Vuksan Lekiću u nekoliko slučajeva klesane i postavljane u parovima, tj. za jedan grob su postavljene dvije

stele (jedna kod glave, a druga kod nogu pokojnika), kakva je redovna praksa pri postavljanju muslimanskih nišana. To znači da su te stele nastale pod uplivom nišana.

*
* *

Na kraju bih dodao još jednu vrstu bosanskohercegovačkih kamenih nadgrobnih spomenika koji svojim formalno-oblikovnim svojstvima dosta podsjećaju na stećke, o kojoj do sada nije bilo govora u stručnoj literaturi. Radi se o starim jevrejskim grobljima kojih je bilo na više mjesta uz gradska naselja. Na žalost, ona su veoma oštećena, devastirana i danas izgledaju bijedno. Nalaze se još uvijek u Sarajevu, Mostaru, Zenici, Travniku, Bugojnu, Žepču, Tuzli, Bijeljini i na još nekoliko mjesta.

Sl. 221. — Stub na malisorskom groblju u Vuksan Lekiću kod Tuzi sa skulpturom muške glave i reljefom dječje figure.

Kako je poznato, Jevreja je ponešto bilo u Dubrovniku i nekim drugim našim gradovima još i prije dolaska Turaka, ali znatno više oni dolaze u naše krajeve krajem XV v. i u XVI v., zbog toga što su prognani iz Španije i Portugala. Turci su ih veoma dobro primili, pa otuda naseljavanje većih zajednica u Solunu i Carigradu. I u Dubrovniku je stvorena jevrejska kolonija. Ubrzo je uslijedilo i naseljavanje Jevreja po drugim većim i manjim gradovima u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj. Osim ovih sefardskih Jevreja, koji su došli iz Španije i Portugala, u neka bosanskohercegovačka mjesta su doselili i malobrojni aškenaski Jevreji iz Njemačke, Austrije i nekih drugih zemalja, uglavnom za vrijeme autsrougarske okupacije Bosne i Hercegovine.

Stari jevrejski nadgrobni spomenici u Bosni i Hercegovini klesani su od kamena u oblicima debljih ploča, sanduka i sljemenjaka, baš kao što izgledaju ležeći oblici stećaka. Redovno su imali postolja, a više puta i po dva postolja. Veličina im je približna veličini stećaka. Orijentirani su kao i stećci — po pravcu zapad-istok i svrstani u redove po svojim bokovima. Neki od njih se sa gornje strane ne završavaju ravno, nego valjkasto ili na prelomljeni luk, a neki su, u odnosu na horizontal-

Sl. 222. — Dio jevrejskog starog groblja u Sarajevu.

Sl. 223. — Dio starog jevrejskog groblja u Mostaru.

nu podlogu, nešto nakošeni prema zadnjem kraju. Po tome se oni razlikuju od stećaka.

Mnogi primjerci starijih jevrejskih nadgrobnika imaju uklesane natpise na hebrejskom jeziku i pismu.

Neki od tih primjeraka posjeduju i ukrase. Najčešće je to šesterokraka zvijezda, ali se javljaju i biljne stilizacije — grančice sa cvjetićima i S spirale, te polujabučice, a ponekad i vrpce od kosih ili cikcak-linija. U nekoliko slučajeva sam evidentirao predstavu dviju ruka do članaka.

Posebno je zanimljiv jedan lijepo klesan jevrejski nadgrobni spomenik u obliku sljemenjaka sa postoljem u Krajšini kod Stoca, koji je postavljen nad grobom sarajevskog rabina Mojsija Danona 1830. god., na mjestu gdje je ovaj na svom pokloničkom putu za Palestinu umro.[36] Spomenik, doduše, nema ukrasa, nego samo natpis na hebrejskom, ali je po svom obliku vrlo sličan brojnim sljemenjacima koji se nalaze na poznatoj nekropoli stećaka u Radimlji, koja se nalazi svega nekoliko stotina metara daleko.

Noviji jevrejski nadgrobnici znatno se razlikuju od ovih starih, najviše po tome što su klesani u obliku ploča ili u obliku stela.

Napominjem da sam pregledao stara jevrejska groblja u nekoliko gradova gdje su Jevreji živjeli u većim zajednicama, npr. u Solunu, ali takvih oblika tamo nisam našao. Ni na groblju u Dubrovniku nema nadgrobnika sličnih stećcima. Iznimka su samo tri primjerka porodice Tolentino, koji su klesani u obliku niskih sljemenjaka.

Upoređivanje starih jevrejskih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini sa stećcima ima svoje opravdanje ako se ustanovi da takvih spomenika nije bilo u Španiji i Portugalu.

Sl. 224. — Dio nekropole hačkara u Noraduzu kod jezera Sevan, u Sovjetskoj Armeniji.

*
* *

Evo još jedne napomene. U Armeniji postoje dosta brojni srednjovjekovni kameni nadgrobni spomenici, takozvani *hačkari,* koji su po nekim svojim oblicima i reljefima slični našim stećcima. Te sličnosti su, mislim, rezultat tadašnje opšte kulturno-umjetničke klime širokog geografskog područja i ugledanja na likovne motive starokršćanske umjetnosti.[37]

NAPOMENE

[1] *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I — Zapadna Srbija*, Beograd 1953, 169—198.

[2] Isto, 176—177, sl. 254—256.

[3] Isto, 180, sl. 264.

[4] Isto, sl. 183.

[5] *Seoski nadgrobni spomenici u Srbiji*, Beograd 1956, sl. na str. 10.

[6] *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I — zapadna Srbija*, 186, sl. 299.

[7] Isto, 185, sl. 285 i 288.

[8] Isto, 187, sl. 296.

[9] Isto, 189.

[10] *Seoski nadgrobni spomenici u Srbiji*, Beograd 1956, sl. na str. 18.

[11] Isto, 194, sl. 316.

[12] Isto, 193—194, sl. 314.

[13] *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji*, II — *Centralna Srbija*, Beograd 1956, 261.

[14] Isto, 253, sl. 270.

[15] Isto, sl. 257; *Seoski nadgrobni spomenici u Srbiji*, Beograd 1956, sl. na str. 9.

[16] *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, II — Centralna Srbija*, Beograd 1956, sl. 260.

[17] R. Stanić, *Natpisi iz Godačice kod Kraljeva*, Starinar, N. s., XXIV—XXV (1973—1974), Beograd 1975, 131—138.

[18] M. S. Vlahović, *O grobljima i nadgrobnim spomenicima poglavito u istočnim krajevima Jugoslavije*, Sbornik na IV kongres na slavjanskitje geografi i etnografi v Sofija 1936, Sofija 1938, 269—278.

[19] Vl. Dvorniković, *Tri starinska groblja u studeničkom kraju*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVII, Beograd 1954, 5—23.

[20] M. Ćorović-Ljubinković, *Studenički majstori kamenoresci i njihovi spomenici oko Petrove crkve kod Novog Pazara*, Zbornik Narodnog muzeja u Beogra- V, Beograd 1967, 318—328; Ista, *Nekropola crkve sv. Petra kod Novog Pazara*, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu VI, Beograd 1970, 169—233.

[21] R. Stanić, *Delatnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu od 1965 do 1975. god., Raška baština I*, Kraljevo 1975, 281—331.

[22] R. Jovanović, *Inventar nadgrobnih ploča pronađenih u kompleksu manastira Studenice*, Saopštenja IX, Beograd 1970, 283—291.

[23] *Raška baština I*, Kraljevo 1975, 283—291.

[24] M. Vlahović — P. Milosavljević, *Seoski nadgrobni spomenici u Srbiji*, Beograd 1956, sl. između 7 i 8 strane.

[25] Isti, sl. 17; *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji II*, 237.

[26] B. V. Radičević, *Plava linija života*, Savremena škola (biblioteka mikrokozma), Beograd 1961; Isti, *Seoski nadgrobni spomenici i krajputaši u Srbiji*, Beograd 1965.

[27] M. Draškić, *Krajputaši okoline Kraljeva*, Beograd 1967.

[28] Isti, n. d., 34.

[29] M. Ćorović-Ljubinković, *Studenički majstori kamenoresci i njihovi spomenici . . .*, 325—326.

[30] M. Draškić, n. d., 37.

[31] I. B. Radović, *Srpski nadgrobni spomenici*, uvod u Katalog izložbe Etnografskog muzeja u Beogradu, Beograd 1955, 3—7.

[32] P. Milosavljević, *Predgovor knjizi M. Draškića Krajputaši okoline Kraljeva*, Beograd 1967, 14—15.

[33] V. Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd 1939, 135.

[34] Š. Bešlagić, *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću*, Glasnik muzeja Kosova X, Priština 1970, 363—386.

[35] Isti, n. d., 366, sl. 10.

[36] I. Rizvanbegović, *Stari jevrejski nadgrobni spomenik u Krajšini kod Stoca*, Naše starine III, Sarajevo 1956, 265—267.

[37] Š. Bešlagić, *Armenski hačkari i naši stećci*, Naše starine XIV—XV, Sarajevo 1981.

VII

OPŠTI POGLED NA STEĆKE I NJIHOVU UMJETNOST

Prošla su već četiri i po stoljeća otkako su u literaturi prvi put zabilježeni stećci. O njima je prvi pisao putopisac Benedikt Kuripešić 1530. godine. I poslije toga je tokom tri stoljeća bilo bilježaka i manjih opisa što su ih pisali razni stranci, koji su kao diplomate, vojnici i istraživači putovali kroz naše krajeve. Njihovi podaci o stećcima su nepotpuni, nesigurni, često netačni, a mišljenja, u koliko su izražavana, redovno su naučno nepotkrijepljena, maglovita, pa i fantastična. Važno je, ipak, što su oni skrenuli pažnju na postojanje ovih spomenika.

U razdoblju austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini za stećke je naglo porastao interes, pojavilo se više stranih i domaćih ljudi raznovrsnih struka koji su pristupali istraživanjima, i to najviše iz ličnih pobuda, i uz druge njihove primarne poslove. Njihov pristup je bio dosta jednostran, a glavni interes je orijentiran na natpise stećaka. Ukoliko je bilo organizovanog učešća državnih organa, onda je to imalo vojno-politički karakter. U tome dobu se pronijela teza o stećcima kao spomenicima bosanskohercegovačkih heretika.

Između dva rata stećcima je posvećeno vrlo malo pažnje, uglavnom su to činili naučni radnici koji su se okupljali oko Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Poslije oslobođenja 1945. godine stećci su shvaćeni kao značajan dio narodne kulturne baštine, pa im je, u skladu sa opštom kulturnom politikom novih društvenih odnosa, posvećena odgovarajuća pažnja, kako oko zaštite tako i oko proučavanja. Tako se ubrzo pristupilo organizovanom i sistematskom evidentiranju svih lokaliteta, ekipnom istraživanju i proučavanju važnijih nekropola i čitavih regiona, a onda i publiciranju prikupljene građe i rezultata istraživanja. Obavljena je i specijalno organizovana akcija oko popisa svih natpisa stećaka, uključujući reviziju ranije objavljenih, a onda i publiciranja zbornika tih natpisa. Uslijedio je čitav niz publikacija, a u tome okviru i studija o pojedinim krajevima i pitanjima stećaka. Na tim poslovima je anga-

žovan dosta veliki broj naučnih radnika iz Bosne i Hercegovine i iz drugih republika.

Iako je u tim našim poslovima bilo nedostataka i propusta, prije svega zbog nedovoljnog iskustva, zatim nedostatka stručnog kadra i finansijskih sredstava, kao i zbog nekih drugih razloga (ostali su neki krajevi nedovoljno obuhvaćeni, izostali su poslovi oko istraživanja grobova ispod stećaka, praktičnoj zaštiti je posvećena nedovoljna pažnja, itd.), ipak su postignuti značajni uspjesi. Na osnovu do sada prikupljene naučne građe i postignutih parcijalnih rezultata istraživanja i proučavanja, moguće je bilo stvoriti sliku sadašnjeg ukupnog saznanja o stećcima i njihovoj umjetnosti.

Stećcima se nazivaju bosanskohercegovački srednjovjekovni kameni nadgrobni spomenici, bez obzira kakvog su oblika i da li imaju reljefe ili natpise. Najčešći njihovi nazivi su grčka groblja, mramorja i mašeti. U nauci se danas i inače najčešće nazivaju stećci.

U narodu se vrlo malo znade o stećcima, narodna predanja su, usljed velikih migracija, gotovo sasvim iščezla. Ipak postoje mnoge priče o stećcima, od kojih je najčešća ona o Grcima, koji su morali iseliti iz ovih krajeva zbog neprestane dugogodišnje teške zime. Iza njih su ostali ovi spomenici. U mnogim krajevima se stećci smatraju ljekovitim, zbog čega se njihova kamena prašina struže i pomiješana s vodom pije, u uvjerenju da će pomoći oboljelima. U pojedinim krajevima neke primjerke stećaka kreče, vjerujući da će to biti zaštita od vremenskih nepogoda.

Nekropole sa stećcima su obično zasnivane nedaleko od naselja, pokraj putova i na mjestima koja su u odnosu na okolinu nešto uzdignuta, da se živi češće podsjećaju na umrle, a da pokojnici sa pogodnog mjesta mogu da osmatraju svoj zavičaj.

Majdani kamena redovno nisu bili daleko, često su oni uslovljavali i samo lociranje nekropola, kako bi se olakšalo doturanje kamenih blokova, odnosno samih stećaka.

Prvi grobovi i nadgrobnici tek osnovane nekropole obično su zauzimali najistaknutija mjesta brežuljka, ilirskog grobnog tumula ili zaravni nekog uzvišenja i proplanka, a dalje se nekropola širila prema konfiguraciji terena, tako da se u mnogo slučajeva može pratiti njen tok i razvoj. Grobovi i stećci su redovno orijentirani po pravcu zapad — istok, po prividnoj sunčevoj putanji, tako da je glava pokojnika bila na zapadnoj, a noge na istočnoj strani. Kao i stara slavenska groblja, i ova su bila „na redove". Redovi po bokovima pokojnika ustanovljeni su i na grobljima gdje nije bilo stećaka, iz čega zaključujemo da su morale postojati neke druge nadzemne, najvjerovatnije drvene oznake koje su služile za orijentaciju u tome pogledu.

Ustanovljena su tri osnovna tipa arhitekture grobova — grobovi u čistoj zemlji, zatim grobovi sa upotrebom daske ili drvenog kovčega i oni koji su kamenim pločama ograđeni i pokriveni. U nekim krajevima su drveni kovčezi pravljeni dubljenjem velikih hrastovih oblica (Kalinovik), a u nekim su građeni kameni kovčezi (okolina Travnika). U Ostrošcu kod Konjica su nađene zemljane humke sa grobovima istim kakvi su i oni ispod stećaka.

Umrli su u grobove polagani na leđa, sa rukama opruženim ili prekrštenim na grudima. U više slučajeva su mrtvaci bili obučeni, a nađeni

su i raznovrsni grobni prilozi (keramika, nožići, pojasevi, novčići, naušnice i dr.). Najviše priloga je nađeno prilikom kompletno istražene nekropole u Grborezima kod Livna.

Prilikom sahrana su priređivane gozbe u čast sahranjenoga i igralo se posmrtno kolo. Okruglaste kamene udubine na stećcima su služile za tečnu daću. Bunarevi, cisterne, rječice i potoci uz nekropole također su korišteni u vezi s grobnim običajima. Ustanovljeni su i slučajevi takozvanog dvostrukog sahranjivanja, tj. otvaranja groba tri, odnosno sedam godina poslije sahrane, vađenja kostiju, njihovog pranja u čistoj vodi i u vinu i obavljanja ponovnog sahranjivanja, uz asistenciju sveštenika i prisustvo rođaka i prijatelja (Pošćenje kod Šavnika).

U pogledu teritorija rasprostiranja stećaka postojala su vrlo različita mišljenja. Sada mi tačno znademo kako to rasprostiranje izgleda. Teritorij stećaka obuhvata današnji teritorij Bosne i Hercegovine i današnja susjedna područja Srbije, Crne Gore i Hrvatske. U Srbiji su stećci ustanovljeni u Podrinju i Polimlju, zatim na području Stare Srbije (Raške) i Novopazarskog Sandžaka, a najdalji pojedinačni primjerci se nalaze kod Pirota i kod Prištine. U Crnoj Gori ih ima oko Pljevalja, Bijelog Polja, Žabljaka, Šavnika, Plužina i Nikšića, a najdalji osamljeni primjerci su nađeni kod Ivangrada i na Cetinju. U Hrvatskoj su stećci evidentirani u okolini Dubrovnika, na Pelješcu i njegovom zaleđu, u Makarskom primorju, Imotskoj krajini, u okolini Splita, Trogira, Knina, Šibenika, Benkovca i Zadra, a pojedinačni primjerci su nađeni u Lici i u Slavoniji. Izuzimajući kontinentalni dio Hrvatske, zapadnu Srbiju i neke krajeve Kosova i bivšeg Novopazarskog Sandžaka, gotovo sva ostala područja su bila u sastavu srednjovjekovne Bosne i Huma, odnosno Bosne i Hercegovine. Pojava stećaka izvan toga teritorija, pogotovo u zapadnim krajevima, uglavnom je posljedice iseljavanja bosanskohercegovačkog življa ispred turske najezde, kao i njihovog naseljavanja u razdoblju turske uprave u tim krajevima.

I o brojnom stanju stećaka se vrlo različito pretpostavljalo i tvrdilo. Neki naučni radnici su operisali cifrom od 27.067 kao ukupnim brojem primjeraka. Kosta Hörmann je na Arheološkom kongresu u Kijevu 1899. god. saopštio cifru od 59.500 kao ukupan broj koji je dobijen austrougarskim popisom 1897—1898. god. Sistematskom akcijom evidentiranja, koja je trajala od 1952. do 1969. god. i izvjesnom dopunskom evidencijom još i poslije toga, ustanovljeno je da danas imamo 3.162 lokaliteta sa ukupno 69.356 stećaka. Na teritoriji Bosne i Hercegovine se nalazi 59.593 ili 86% svih stećaka (Srbija ima 2.267, Crna Gora 3.049, a Hrvatska 4.447 primjeraka stećaka). Postoje velike nekropole, sa po nekoliko stotina stećaka, ali je takvih malo, najviše je onih koje imaju ispod 50 stećaka, i to malih koje imaju do 10 stećaka. To je doba kada se napuštaju stara zajednička, a stvaraju bratstvena i porodična groblja.

Do sada se vrlo različito mislilo i o vremenu stećaka. Neki istraživači su stećke stavili u predistorijsko i u predrimsko vrijeme, a bilo je i mišljenja da pripadaju Feničanima, pa i Hunima. Većina savremenih istraživača se uglavnom slažu sa datiranjem u širim okvirima. Mislim da stećci potječu negdje u drugoj polovini XII v., da se intenzivno
 klešu u drugoj polovini XIV i u XV v., dok se u XVI v. njihov broj po-

stepeno smanjuje, tako da kraj toga vijeka možemo uzeti i kao kraj egzistencije te vrste umjetnosti.

Najizrazitija likovna umjetnička svojstva stećaka su njihovi oblici. Time oni najviše privlače pažnju, po tome se razlikuju od drugih grobalja, to ih čini originalnim. Tek sada smo došli do pravih saznanja o tome svojstvu stećaka i do adekvatne sistematizacije oblika. Osnovni ležeći oblici su: ploča, sanduk, sanduk sa postoljem, sljemenjak i sljemenjak sa postoljem, a osnovni stojeći oblici su: stub i krstača. Najstariji oblik je ploča, koja je zastupljena sa 24% ukupnog broja stećaka. Sanduci su se razvili iz ploča i najbrojniji su — u Bosni i Hercegovini zauzimaju 64%, a u Jugoslaviji 61% ukupnog broja spomenika — klesani su u mnogo varijanti i mogu se smatrati najkarakterističnijim i najadekvatnijim formalno-oblikovnim izrazom stećaka. Najljepše obrađeni su u Hercegovini, naročito u njenim istočnim krajevima. Sljemenjaci su odreda vrlo lijepo klesani i obično zauzimaju centralna i istaknutija mjesta na nekropolama. U ukupnom broju su zastupljeni sa 9%. Stubovi zauzimaju 4% ukupnog broja stećaka, računajući i znatan broj slabo obrađenih i amorfnih. Uglavnom su karakteristika istočne Bosne i Srbije, a najmanje Hercegovine i zapadnih krajeva uopšte. Krstače su zastupljene beznačajnim brojem — 0,5%, a najviše ih ima u istočnim krajevima Hercegovine. Travničko-zeničke su specifične forme. I amorfne nadgrobnike smo ubrojali u stećke, ali je njihov broj gotovo nemoguće utvrditi zbog toga što takvih nadgrobnika ima mnogo iz kasnijeg vremena.

Najstariji stećci u obliku ploča, prema njihovim natpisima, potječu iz XII i XIII v. Nastali su po ugledanju na ploče po crkvama i oko njih u našim i susjednim zemljama. Kasnije se klešu pretežno kao nadgrobnici manje imućnih stanovnika. Sanduci su u izvjesnom smislu viši stadij razvoja i transformacije stećaka u obliku ploča. Istovremeno su znak sređenijih i stabilnijih društvenih odnosa, zbog čega se u zapaženijem broju javljaju tek u XIV v. Postepeno su postajali viši i sa postoljima, kao i sa ukrasima i natpisima. Sljemenjaci su vizija kuće. Možda je pri njihovom nastajanju bilo izvjesnog ugledanja na srednjovjekovne sarkofage po crkvama u susjednim područjima stare Bosne, kao i na stare slavenske nadgrobne drvene kućice, ukoliko je taj običaj prenesen doseljenjem na Balkan, što nije izvjesno, ali je vjerovatnije da se taj oblik, kao viši stadij sanduka i kao znak povoljnijih ekonomskih prilika, samostalno pojavio i razvio. Bosanski sljemenjaci sa šindrom i brvnima podsjećaju na staru bosansku planinsku kuću. Glavni razlog i neposredni povod pojave stubova vidim u muslimanskim nišanima. Osmanski Turci su se u tome pogledu ugledali u Seldžuke, a ovi su dosta toga preuzeli od Armenaca i Perzijanaca. Nije sasvim sigurno utvrđeno kada su nastale krstače i koji su njihovi uzori. Dolaskom Turaka kršćani postepeno napuštaju ležeće stećke i opredjeljuju se za krstače, da bi na taj način istakli svoju vjersku pripadnost. Na izbor oblika i pojavu uopšte uticali su simbolizam ovoga opštekršćanskog znaka i pojava nišana.

Najizrazitija i najvrednija umjetnička karakteristika stećaka su njihovi reljefi. Oni su privukli veliku pažnju naučnih radnika i drugih interesenata. Istraživači su im posvetili dosta vremena. Za razliku od starijih, istraživači novijeg vremena su im pristupali bez predubjeđenja,

solidno, zbog čega su njihova zapažanja mnogo objektivnija i uvjerljivija.

O broju ukrašenih primjeraka kružila su vrlo različita mišljenja, što je razumljivo, zbog toga što su se zasnivala na poznavanju samo djelomičnog materijala. Prema najnovijim podacima, u Jugoslaviji u svemu ima 6.028 stećaka sa reljefnim predstavama, što znači 8,7% ukupnog broja stećaka. Bosna i Hercegovina ima 4.638 ukrašenih stećaka, Hrvatska — 680, Srbija — 190 i Crna Gora — 520.

Vrlo je malo istraživača pokušalo da utvrdi repertoar i sistematizaciju (listu) reljefnih motiva. Najozbiljniji napor i studij u tome pogledu obavila je američka slikarka Marian Wenzel. Ona je sa terena i iz literature prikupila, nacrtala i sredila reljefe sa više od 3.000 stećaka. Sve reljefne motive je svrstala u 18 kategorija: geometrijski motivi, bordure, arhitektonski motivi, krstovi, udubljenja i obruči, rozete i polumjeseci, krin, spirale, grozd i loza, grane i drveće, oružje i oruđe, ptice, jelen, konj, pas, riba, zmija i ostale životinje; ruke, glave, polufigure, usamljene figure, parovi; kolo, konjanici, lov, nekvalifikovani motivi. Iako zasnovana na poznavanju nepotpunog fonda reljefnih motiva, ova sistematizacija je obuhvatila gotovo sav repertoar; izostali su samo motivi šindre, brvana, kruga, akantusa i nekih zanimanja. Potpunijim poznavanjem fonda i pomnijim studijem, moglo se doći do kompleksnije liste osnovnih motiva i njihovih varijanti, a onda i do adekvatnijih naziva njihovih grupacija. U odnosu na figuralne predstave, npr., nije trebalo tako važne motive kao što su konjanički i pješački turniri, ili kao što su predstave jelena i konja, zapostaviti utapljajući ih u motive drugih kategorija i vrsta.

Repertoar reljefnih motiva nije tako velik ni raznovrstan, kako su to neki mislili, ali nije ni tako malen i ograničen. Pri utvrđivanju liste motiva od najvećeg uticaja su bila njihova čisto likovna svojstva, uz to se vodilo računa šta znači neki motiv — da li je simbol, oznaka klasno-socijalnog karaktera, ili je samo ukras — kao i o funkciji na samome mjestu lociranja, itd. Međutim, mi još uvijek nemamo dovoljno elemenata za zauzimanje sasvim jasnih kriterija u ovim poslovima, zbog čega ni grupisanje motiva nije mogućno uraditi sasvim besprijekorno. Ima motiva koje je vrlo teško do kraja odrediti, a potom svrstati (rozeta), neki se motivi javljaju u nekoliko značenja (ljiljan), neki su kombinacija od dva ili više različitih osnovnih motiva (krst-rozeta), itd. Ipak sam sačinio listu i grupisanje motiva prema njihovim zajedničkim ili sličnim karakteristikama, iz čega se vidi da čitav reljefni fond ima 78 osnovnih vrsta i 313 podvrsta motiva. Neki se motivi javljaju po nekoliko puta, pa tako proizlazi da ih ukupno imamo 7.427 primjeraka.

Formirao sam listu od 11 grupnih kategorija i evo kako ona izgleda:

Bordure	Simboli zanimanja
Astralni motivi	Predstave životinja
Krstovi	Predstave ljudi
Biljni motivi	Scene
Oružje	Arhitektonski motivi

Ostali motivi

Najbrojnije su kategorije bordura i astralnih motiva, a najmanje motiva ima u kategoriji simbola zanimanja. Kao pojedinačni osnovni motivi u vrhu ljestvice stoje zvijezde — rozete, sa oko 800 primjeraka, a ako zvijezde odvojimo od rozeta, onda bi na prvo mjesto izbili krstovi sa oko 700 primjeraka. Dalji najbrojniji motivi su polumjesec, arkade, tordirano uže i povijena lozica.

Većina motiva je teritorijalno ograničena. Tako su, npr., arkade i četverougaoni štitovi gotovo isključivo motivi Hercegovine, polovina svih motiva scena se nalazi također u Hercegovini, a kao čisto bosanski ističu se spirale, koplja, šindra i većina biljnih motiva.

Najbogatiji ukrasima su sljemenjaci i visoki sanduci. Od većih područja najukrašenija je Hercegovina, a velikim brojem i raznovrsnošću motiva odlikuju se krajevi istočne Hercegovine i istočne Bosne.

Reljefni motivi stećaka su i po svojim čisto likovnim kvalitetima veoma neujednačeni. Vidi se, npr., da su figuralne predstave i scene za mnoge majstore bile pretežak zadatak, ali ima figuralnih predstava i scena koje su izvanredno uspjela umjetnička djela. Više istraživača je bilo sklono negativnom generaliziranju u ocjeni umjetničkih kvaliteta reljefa stećaka. Oni nisu zapazili da u većini rustičnih, primitivnih, slabih i prosječnih radova ima i veliki broj takvih koji po svom crtežu, kompoziciji, skladnim proporcionalnim odnosima i drugim kvalitetima svjedoče da je među klesarima stećaka bilo darovitih i sposobnih umjetnika. Mehanička primjena današnjih likovnih mjerila u ocjenama umjetničkih vrijednosti reljefa stećaka vodi nas u jednostranost i zastranjivanje. Mnoga djela majstora stećaka u svom slobodnom i jednostavnom izrazu su često naivna, ali su najčešće neposredna i snažno djeluju na intelekt i dušu posmatrača koji su sposobni da im se vremenski približe i da ih shvate. A to su, svakako, značajne umjetničke vrijednosti tih djela.

Iako najveći broj naših reljefnih motiva potječe još iz dalekih paganskih vremena, ipak se na njima osjeća najsnažniji pečat kršćanske umjetnosti. Takvo porijeklo uslovljava i njihovo tumačenje. Zbog toga je većina njih u suštini vezana za kultove smrti i uskrsnuća čovjeka. Kako je, međutim, do pojave stećaka prošlo mnogo vremena, u kojem je svijest o tim kultovima gotovo sasvim izblijedjela, a u međuvremenu prevladala umjetnost zapadnoevropskog feudalizma, to su i motivi stećaka u velikoj mjeri poprimili karakter realnih savremenih životnih predstava i dekoracija, dok je strah od smrti poprimio sekundarni značaj.

U stilskom pogledu umjetnost stećaka je najviše povezana sa romanikom i sa gotikom našega primorja, ali je sasvim primjetno i prisustvo savremene umjetnosti susjedne Srbije, a posredno i umjetnosti Vizantije. Ako tome dodamo i staroslavensku komponentu, a djelomično i islamsku, čini nam se da je stilski umjetnički krug barem približno tačno naznačen.

Uz oblike i ukrase, natpisi predstavljaju najkarakterističniji i najznačajniji faktor naučne i umjetničke vrijednosti stećaka. Odavno su skrenuli pažnju na sebe i bili predmet proučavanja.

Može se reći da su gotovo svi strani istraživači slabo upoznali natpise, zbog čega su njihova zapažanja pretežno pogrešna. U ranijem i

austrougarskom razdoblju je bilo dosta domaćih istraživača, na tome se najviše radilo u drugoj polovini prošlog vijeka, što je odraz opštih kulturnih kretanja i stremljenja koja karakteriziraju doba ilirizma i romantizma u našim krajevima. Poslovi su, međutim, bili slabo organizovani i nesistematski. U prepisivanju i čitanju natpisa griješilo se dosta. U staroj Jugoslaviji je bilo samo povremenih manjih aktivnosti. Vrijeme od oslobođenja do danas je period organizovanog i sistematskog istraživanja natpisa. Akcijom Zemaljskog muzeja u Sarajevu evidentirano je i publicirano 277 natpisa stećaka iz Bosne i Hercegovine. Evidentirani su i natpisi u Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji, tako da imamo ukupno 384 natpisa na stećcima, a od toga u Bosni i Hercegovini 326 ili 85% ukupnog broja.

Natpisi stećaka su pisani čistim narodnim jezikom, a pismo je stara bosanska ćirilica, koja je različito shvaćena i nazivana. Konačno je prevladalo mišljenje da je to pismo varijanta južnoslavenske ćirilice, sa posebnim bosanskim odlikama. Neka slova stare slavenske ćirilice su izbačena kao nepotrebna, a za neke glasove za koje nije bilo znakova uvedena su nova slova. Uvedeno je slovo ƛ kao nasušna potreba narodnog jezika, bez obzira što ga ne poznaju druga ćirilička područja. Kao bosanska odlikuju se prije svega ova slova: □, v, ꙅ i ƛ, a neke osobitosti posjeduju i ova slova: ж, и, д i в. Mislim da je naučno najopravdaniji naziv *bosanska epigrafska ćirilica*, a i naziv *bosančica* je prihvatljiv,

Osobenost bosanske epigrafske ćirilice u odnosu na srpsku epigrafsku ćirilicu sastoji se i u tome što su u bosanskoj vrlo rijetko upotrebljavani složeni znakovi ꙗ, ѥ, ю i ѹ, , što se u njoj samo iznimno susreću znakovi ѣ, ї i ы, te što uopšte nema slova ѧ, ѩ i ф. Sa druge strane, u srpskoj ćirilici se rijetko upotrebljavalo slovo ь, naročito poslije XIII v., a u Bosni je njegova upotreba bila česta i kroz sav period. Ligature nisu karakteristične za natpise stećaka, također ni obilježavanje datuma slovima, a pogotovo nisu karakteristične skraćenice i, u vezi s njima, title. Za nadredna slova i uopšte nadredne znakove može se reći da gotovo ne postoje. Iz priložene tabele mogu se vidjeti oblici češće korištenih slova u natpisima stećaka, kao i varijante tih oblika.

Po svojim jezičkim obilježjima natpisi stećaka pružaju mnogo materijala za stručnjake koji proučavaju jezik i njegov razvoj.

Ovi natpisi imaju i svoje likovne vrijednosti. Po svojim slovima, rasporedu, kompoziciji, čistoti klesarske obrade i čitavom estetskom izgledu najvredniji su natpisi Goisave Sanković u Biskupu kod Konjica i kneza Batića iz Kopošića kod Ilijaša, a ako imamo u vidu i reljef zajedno sa natpisom, onda je to onaj Radoja Bogčinića iz Opličića kod Čapljine.

U natpisima se imenuju pokojnici i više puta navode ugledne ličnosti, istorijski događaji, ili saopštavaju podaci koji doprinose poznavanju društvenih odnosa i prilika uopšte, zbog čega imaju vrijednost istorijskih dokumenata i izvora.

Izradom stećaka, njihovih reljefa i natpisa bavili su se ljudi koji su morali poznavati prirodu tih poslova. Za grube poslove u kamenolomima, za odvaljivanje i usijecanje kamenih blokova, kao i za njihovo prevoženje do nekropola, vjerovatno su bili vični mnogi seljani, ali za

samo klesanje oblika stećaka, naročito ako se radilo o sanducima i sljemenjacima sa postoljima, a da i ne govorimo o primjercima sa reljefima, postojali su posebni majstori — klesari. O njima znademo iz natpisa stećaka. Neki od njih su uklesali svoje ime. Iz tih natpisa vidimo da su se neki klesari stećaka nazivali kovačima. Najčešće se kaže da majstor siječe kamen. Ustanovio sam da su imena (i prezimena) zabilježena na 45 primjeraka stećaka. Najviše ih je u Hercegovini (39), i to u njenim istočnim krajevima (36). Za svoje klesarske poslove majstori su upotrebljavali razne željezne i drvene alatke — čekiće, poluge i dlijeta — koje su vjerovatno sami pravili — otkivali i kalili. Pravih i vještih klesara nije bilo baš mnogo; više je bilo onih slabijih i priučenih, čiji su stećci i ukrasi na njima bili slabog kvaliteta. Najvrednija djela su istočno od rijeke Neretve, naročito u okolini Stoca, Nevesinja, Ljubinja, Trebinja i Bileće. Postojali su klesarski centri koji su, i pored zajedničkih obilježja, imali i svoje likovne individualnosti. Prema izboru oblika i reljefnih motiva, a naročito prema načinu klesarske obrade, prepoznajemo hercegovačku klesarsku školu. U okviru te škole je djelovalo pet centara, ili radionica — jedna u okolini Stoca, druga na području Trebinja i Bileće, treća na području Gacka i Nevesinja, četvrta je bila u okolini Konjica, a peta negdje kod Ličtice. Mislim da se ne može govoriti o nekoj posebnoj bosanskoj klesarskoj školi. Zapaža se šest bosanskih klesarskih centara: jedan na području Kupresa i Duvna, drugi oko Travnika, a ostali su u istočnobosanskim krajevima: između Kladnja, Olova i Ilijaša, zatim oko Zvornika, onda u Ludmeru, te u okolini Rogatice.

U Crnoj Gori je jedan centar mogao biti kod Nikšića, a drugi kod Pljevalja. Ne izgleda da je Srbija imala svoje posebne centre. Njene potrebe su podmirivali klesari iz bližih bosanskohercegovačkih radionica. U Hrvatskoj su vjerovatno bile dvije radionice: jedna oko Ciste, a druga oko Čepikuća.

Među zabilježenim majstorima se osobito ističe kovač Grubač, koji je u drugoj polovini XV v. bio na čelu klesarskog centra koji je djelovao u okolini Stoca.

Iako su neki klesari uspješno izrađivali i natpise, kakav je bio, npr., kovač Grubač, po pravilu natpisi stećaka su bili djela posebnih majstora, koji su se nazivali pisarima i dijacima. U prvo vrijeme su za izradu predložaka natpisa angažovani dijaci kancelarija vladara i visokih feudalaca, ali su se vremenom za te poslove osposobili i drugi ljudi. U pisanju su pomagali i obrazovaniji sveštenici. Majstori natpisa stećaka su bili uvaženi i cijenjeni ljudi. To je i jedan od razloga što su se potpisivali na stećcima. Ustanovio sam da postoji 68 natpisa u kojima su navedena njihova imena. Najviše ih je u istočnim krajevima Hercegovine i Bosne. Po nekim natpisima koji su naopako klesani, vidi se da je bilo i nepismenih majstora natpisa. Svi su natpisi, osim djelomično jednoga, urezani u kamen, negativno plastični. O alatu i o klesarskom procesu vrlo malo znademo. Prema oblicima slova i drugim paleografskim kao i jezičkim osobinama natpisa, te prema načinu klesanja, zapaža se nekoliko centara ove djelatnosti. Kao i kod klesanja reljefa, i ovdje se može govoriti o hercegovačkoj pisarskoj školi. Izgleda da je postojalo pet hercegovačkih centara: jedan u okolini Stoca, drugi u Popovom polju, treći na potezu Bileća—Gacko—Nevesinje, čet-

vrti je mogao biti u gornjem toku Neretve (povezujući okolinu Kalinovika i Konjica), a peti na području Lištice i Čitluka, sa sjedištem kod Lištice. U Bosni se zapažaju četiri centra: u okolini Travnika, između Kladnja i Zvornika, u gornjem i srednjem toku Drine — između Rogatice, Goražda i Višegrada — sa sjedištem kod Rogatice, te kod Lopara. Ne izgleda da su u Srbiji, ni u Crnoj Gori, a tako ni u primorju sa zaleđem postojali posebni pisarski centri.

Među majstorima se osobito ističe dijak Semorad, koji je, kao savremenik kovača Grubača, djelovao u okolini Stoca.

Ako klesare i pisare uzmemo zajedno, onda se njihova imena javljaju 113 puta, od kojih neki po nekoliko puta. Hercegovačka majstorska škola se dobro osjeća i u susjednim područjima. Izgleda da su majstori stećaka prvenstveno regrutovani iz uglednijih porodica i da je zanat često nasljeđivan.

Pitanje odnosa stećaka i bosanskih heretika dugo je vremena prisutno u stručnoj literaturi. Mnogi istraživači stećaka i istoričari, naročito stariji i strani, stećke pripisuju hereticima i nazivaju ih bogumilskom umjetnošću. Postoje mnogi razlozi koji ne opravdavaju takva stanovišta. Između vremenskog razdoblja Crkve bosanske i razdoblja stećaka postoji samo djelomična podudarnost. O organizovanijem djelovanju Crkve bosanske može se govoriti od polovine XIII do polovine XV v., a stećci počinju u XII i traju do kraja XVI v. Slično je i sa geografskim rasprostiranjem. Djelovanjem Crkve bosanske ne može se objasniti pojava stećaka u nekim primorskim krajevima, kao i u nekim krajevima Srbije, a općenito vezivanje stećaka za neomanihejski i bogumilski pokret ne može doći u obzir zbog toga što stećaka nema u zemljama gdje su živjeli bogumili, patareni i katari. Mnogo je opravdanije govoriti o podudarnosti stećaka i bosanske države nego o podudarnosti stećaka i Crkve bosanske.

Među osnovnim oblicima stećaka nije moguće pronaći neke koji bi pripadali samo hereticima. Reljefni motivi najmanje se mogu uzeti kao argumenti teorije o bogumilskim stećcima. Krstovi i vinova loza sa grozdovima su tipični ortodoksni kršćanski motivi. Astralni motivi su u najvećoj mjeri staro slavensko pagansko nasljeđe. Muške pojedinačne figure su portreti umrlih, a ne predstave Krista ili pokojnika u obliku Krista. Jelen i lov na jelena su poznate predstave iz srednjovjekovnog kršćanskog ikonografskog repertoara, ali u našim uslovima su prvenstveno laički ikonografski motivi. Scene kola i turnira su pravi odraz zapadnoevropskog „viteškog štimunga". Solovjevljevo oslanjanje na južnofrancuske paralele je sasvim problematično, a sarkofag iz Domazana, kao glavni elemenat u tome pogledu, nije uopšte iz doba katara. Većina natpisa govore o ortodoksiji umrlih itd. Kako to po svemu izgleda, stećci nemaju primaran religijski, nego socijalno-ekonomski karakter.

Iako ostaje nekoliko otvorenih pitanja, može se reći da nema nikakvog naučnog opravdanja stećke isključivo pripisivati bosanskim hereticima.

Na nedavno objavljenu tezu M. Wenzel da su Vlasi u znatnoj mjeri uticali na pojavu i razvoj stećaka i da veliki broj lijepo klesanih i ukrašenih stećaka, naročito onih sa ljudskim i životinjskim predstavama i scenama pripadaju Vlasima, uslijedili su ozbiljni prigovori D. Mandi-

ća, A. Škobalja i nekih drugih naučnih radnika. Da bi lakše potkrijepila svoju tezu, M. Wenzel je izrazila i mišljenje da se stećci u pravom smislu riječi pojavljuju tek u drugoj polovini XIV v., a da se njihov život završava sa 1505. godinom. Međutim, u krajevima odakle su Vlasi došli nema stećaka, među oblicima i ukrasima stećaka nije moguće izdvojiti specifično vlaške, a u natpisima susrećemo narodna, a ne vlaška imena; osim toga, stećci, kako je to naprijed rečeno, počinju u XII, a završavaju krajem XVI v., pa je dovoljno da samo to navedemo kao argumente koji diskredituju navedenu tezu.

U pokušaju rješavanja pitanja pripadnosti stećaka, potrebno je, prije svega, ponoviti ono što je već istaknuto, da se oni ne mogu vezati za bosanske heretike i da u suštini nisu vjerskog, nego svjetovnog karaktera. Dalje, treba reći da stećci nisu ni spomenici Vlaha. Nije opravdano ni smatrati ih isključivo spomenicima bosanskohercegovačke vlastele, iako ima više istraživača koji tako misle. Na prvi pogled stećci, ili barem većina njih, zaista mogu da izgledaju kao da pripadaju samo tome privilegovanom društvenom sloju, ali pomnije upoznavanje pokazuje nešto sasvim drugo. U doba stećaka je u Bosni i Hercegovini bilo mnogo sitnih vlastelina, njihovih bližih i daljih rođaka i imućnijih inokosnih seljana koji su, u relativno povoljnim ekonomskim uslovima, zbog naglog razvoja rudnika i trgovine, nastojali da u svom životu i običajima oponašaju vlastelu, oko koje su se okupljali. Osim toga, neprestana ozbiljna ugroženost od agresivnih zajedničkih neprijatelja izvana bila je neka vrsta kohezione snage koja je uticala da se smanje i ublaže društvene razlike. Mislim da se može reći da su stećci prvenstveno izraz povoljnih ekonomskih uslova i da kao takvi pripadaju širim narodnim slojevima, bez obzira na njihovo vjersko opredjeljenje. Stećci su u dobroj mjeri narodna umjetnost, što se vidi i po velikom broju naručilaca, pa i po znatnom broju majstora, od kojih je većina ostala anonimna. Umjetničko shvatanje tih majstora i karakter njihovih djela potpuno su u skladu sa opštenarodnim idejnim shvatanjima i pogledima.

Po svojim glavnim karakteristikama stećci predstavljaju originalnu kulturno-umjetničku pojavu srednjovjekovne Bosne. U tome pogledu oni nemaju direktnih uzora i nisu ničija kopija. Po oblicima i nekim ukrasima slični su im donekle jedino armenski hačkari, što se objašnjava sličnim kulturno-umjetničkim shvatanjem, kao i posljedicom korištenja zajedničkih umjetničkih izvora.

Na kraju treba reći da duboko ukorijenjena umjetnost stećaka nije naglo prestala, kako to neki misle, nego je još dugo živjela putem drugih vrsta nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini i u susjednim republičkim područjima. Najsnažniji odraz te umjetnosti ogleda se na nišanima iz XV i XVI v. u Bosni i Hercegovini i na krstačama i stubovima iz XVI do XVIII v. u Bosni i Hercegovini i u Srbiji. Dosta zajedničkoga imaju stećci i studenički nadgrobnici u obliku stela i krstača, što se, uz ostalo, može objašnjavati zajedničkim uzorima, a možda i međusobnim uticajem, kada imamo u vidu istočnohercegovačke krstače. Može se reći da umjetnost stećaka na svoj način još i danas živi, iako u dosta izmijenjenom vidu, na popularnim narodnim nadgrobnicima u Srbiji, na kojima se odražavaju tragovi umjetničkih ideja i osjećanja iz doba stećaka.

BIBLIOGRAFIJA

Bibliografija o stećcima obuhvata 222 domaćih i 39 stranih autora i broji ukupno 612 radova, objavljenih na našem i stranim jezicima u periodici i u posebnim knjigama. Članci objavljeni u dnevnoj štampi, među kojima ima vrijednih doprinosa, u principu nisu došli u obzir.

Pri izradi ove bibliografije imao sam dragocjenu pomoć u podacima koje je Ivan Renđeo sakupio do 1945. god., koji su, kao dio njegovog djela „Sredovječni nadgrobni spomenici — stećci", objavljeni 1953. god. u zagrebačkoj ediciji „Bibliografija i građa za umjetnost i srodne struke", sv. VIII (kao rukopis). Isto tako, dragocjeno su mi poslužili „Bibliografski podaci o stećcima", koje je Drago Vidović objavio u „Zborniku zaštite spomenika kulture" (knj. III, sv. 1, god. 1952) u Beogradu 1953. god. Znatnu pomoć sam imao i od bibliografskih podataka koji su objavljeni u monografiji „Stećci", koju je izdala „Jugoslavija" u Beogradu 1962. god., kao i od izbora literature koju je Vojislav Đurić naveo uz svoj rad „Umjetnost" u „Istoriji Crne Gore", knj. II, tom 2, objavljene u Titogradu 1970. god. Razumljivo, koristio sam se i svojom bibliografijom koju sam 1971. god. objavio uz knjigu „Stećci, kataloško-topografski pregled".

Mogao sam bibliografske jedinice izložiti po autorima, kako se to običava, ali mi se učinilo da je preglednije i za čitaoce korisnije ako se čitava bibliografija podijeli na djela koja općenito govore o stećcima ili o više njihovih karakteristika, zatim na djela koja se odnose na jednu ili na nekoliko nekropola (na čitave krajeve) stećaka, onda na radove koji tretiraju jedan određeni spomenik, izdvojio sam priloge koji razmatraju reljefne motive stećaka, a posebno, opet, one koji se odnose na natpise stećaka. Usvojio sam, dakle, sistem izlaganja koji je primijenjen u monografiji „Stećci" u izdanju „Jugoslavije" u Beogradu.

Ako se radilo o više djela jednog autora, ona su data kronološki.

Nije bilo jednostavno radove podijeliti po ovim vrstama, a pogotovo nije bilo sasvim sigurno zbog toga što neki od njih ne pripadaju samo jednoj vrsti, kada npr. tretiraju i natpis i reljef, ili kada tretiraju nekropole, ulazeći pri tome i u studij njihovih raznovrsnih karakteristika, kakve su odreda monografije o stećcima izdate poslije 1945. god.

I pored najveće pažnje, možda je neki rad nehotimično ostao neobuhvaćen.

Opšta djela

Anđelić Pavao — *Umjetnost — Kulturna istorija Bosne i Hercegovine* — Sarajevo 1966, 455—459.

Asbóth Johan — *Bosznia es Herzegovina* I—II — Budapest 1887.

Isti — *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilden und Studien* — Wien 1888, 94—118, 229—231, 314, 329—342, 351 i 404.

Atom — *Kakva je bila srednjevjekovna „crkva bosanska" — „vjera bosanska"* — Bosanska vila VII — Sarajevo 1892, 9—12, 24—26, 38—40, 56—58, 72—73, 89—91, 105—106, 120—121, 138—139, 152—153, 168—169, 184—185, 201—202, 219—221, 235—236, 247—249, 263—265, 295—296, 319—322, 348—352, 378—380, 392—394, 408—410, 425—427, 463, 465; IX (1894)), 8—9, 22—24, 39—40, 56—57, 71—73, 105—106, 119—120, 312—313, 328—329, 341—344, 360—365.

Basler Đuro — *Stećci — Enciklopedija likovnih umjetnosti* IV — Zagreb 1966, 320.

Isti — *Stećci — Enciklopedija Jugoslavije* VIII — Zagreb 1971, 140—141.

Isti — *Die mittelalterlichen Grabdenkmäler in Bosnien — Kunst und Stein* I — Zürich 1972, 9—13.

Isti — *Die mittelalterlichen Grabsteine in Bosnien und der Herzegovina — Kunst und Geschichte in Südosteuropa* 7 — Recklinghausen 1973, 119—122.

Benac Alojz — *Starobosanski mramorovi* — „Jugoslavija" VII — Beograd 1953, 37—47.

Isti — (Bez naslova) — *Stećci* — Beograd 1962, 17—35.

Isti — *Bogumili i umjetnost na stećcima* — „Izraz" X — Sarajevo 1966, august, br. 8—9, 213—221.

Isti — *Stećci — Mala istorija umetnosti* — Beograd 1967, I—XX.

Bešlagić Šefik — *Proučavanje i zaštita stećaka* — Naše starine I — Sarajevo 1953, 167—175.

Isti — *Stećci — Enciklopedija likovnih umjetnosti I* — Zagreb 1959, 451—457.

Isti — *Etudes des pierres tombales médiévales, stéles funéraires en Bosnie—Herzegovine* (Resumé des communications du XXIIe Congrès internationale des études byzantines) — Belgrade—Ochrid 1961, 11—13.

Isti — *Les „stećci" medievaux — Recherches et etudes* — „Archeologia—urbanizam 31 — Beograd 1965, 12.

Isti — *Sepulkralna arhitektura srednjovjekovne Bosne* — Arhitektura—urbanizam 31 — Beograd 1965, 12.

Isti — *Stećci — Bosna i Hercegovina, znamenitosti i ljepote* — Beograd 1965, 121—134.

Isti — *Stećci i bogumili* — „Odjek", Sarajevo 1—15. X 1971.

Isti — *Stećci i njihova umjetnost* — Sarajevo 1971.

Isti — *Stećci, kataloško-topografski pregled* — Sarajevo 1971.

Isti — *Nekropole i spomenici* — „Odjek", Sarajevo 15—30. VI 1972, 23.

Isti — *Oblici stećaka* — Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. XLIII (Odjeljenje društvenih nauka, knj. 15) — Sarajevo 1972, 173—213.

Isti — *Neki najnoviji rezultati istraživanja stećaka* — Radovi Muzeja grada Zenice III — Zenica 1973, 279—286.

Isti — *Starobosanski mramorovi — Bosna i Hercegovina*, „Iseljenički almanah" — Sarajevo 1973, 220—224.

Isti — *O običaju „dvostrukog sahranjivanja" kod naših naroda* — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. s., XXIX (Etnologija) — Sarajevo 1974, 193—212.

Isti — *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini* — Djela LIII Akademije nauka i umjetnosti BiH (Odjeljenje društvenih nauka, knj. 30) — Sarajevo 1978, 36—56.

Isti — *Armenski hačkari i naši stećci* — Naše starine XIV—XV — Sarajevo 1978, (u štampi).

Isti — *Zaštita stećaka* — Čovek i njegova životna sredina 2 — Beograd 1979, 49—51.

Bihalji-Merin Oto — *Plastika bogumila* — Beograd 1962, 7—15.

Carrara Ivan — *Odgovor* — Arkiv za povjesnicu jugoslavensku II — Zagreb 1852, 325.

Cvitković Ivan — *Da li su stećci bogumilski* (osvrt na knjigu Š. Bešlagića „Stećci i njihova umjetnost", Sarajevo 1971) — Politički spektar 15 — Sarajevo, decembar 1971. (god, III, br. 14), 205—209.

Ćorović Vladimir — *Bosna i Hercegovina* — Beograd 1925, 89—90.

Isti — *Prilog proučavanja sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u Srednjem vijeku* — Naše starine III — Sarajevo 1956, 127—147.

Ćurčić Vejsil — *Nadgrobni spomenici u narodnoj medicini u Bosni i Hercegovini* — „Napredak" VIII, br. 11—12 — Sarajevo 1933, 141—145.

Isti — *Zanimljivi pabirci iz narodne medicine* — „Gajret" br. 6 — Sarajevo 1933, 127—129.

Isti — *Kako su naši bogumilski pređi sjekli i prenosili svoje nadgrobne spomenike* — „Napredak" IX, br. 3—4 — Sarajevo 1934, 35—39.

Isti — *Sredovječna groblja* (nekropole) — Rukopis u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Diehl Ch. — *L'Histoire et les monuments en Bosnie—Herzegowine* — Revue générale des Sciences pures et appliquées, № 6 — Paris 1900, 316—334.

Dvorniković Vladimir — *Karakterologija Jugoslovena* — Beograd, 1939. (poglavlje „Umetnost srednjovekovne Bosne"), 926—938.

Filipović Milenko — *Proučavanje stećaka* — Zbornik zaštite spomenika kulture I (1950) — Beograd 1951, 131—137.

Isti — M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Godišnjak Društva istoričara BiH XVI, Sarajevo 1965, 290—292.

Glušac Vaso — *Bosanska crkva* — Sarajevo 1924, 31—36.

Isti — *Srednjevjekovna „bosanska crkva" bila je pravoslavna* — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor IV — Beograd 1924, 32—34.

Gorenc Marcel — *Povodom prve kataloške publikacije stećaka* — „Historijski zbornik" IV — Zagreb 1951, 283.

Gunjača Stjepan — *Prinos poznavanju porijekla i načina prijevoza stećaka* — „Istorijski časopis" V (1954—1955) — Beograd 1955, 139—145.

Hadžijahić Muhamed — *Prilog Skarićevoj hipotezi o porijeklu stećaka* — Radovi Muzeja grada Zenice III — Zenica 1973, 287—296.

Hoernes Moritz — *Alte Gräber in Bosnien und der Herzegowina* — Mitteilungen der Anthropolog. Gesellschaft in Wien XIII — Wien 1883, 169—177.

Isti — *Bosnische Kunst und Cultur im Mittelalter* — Mitteilungen der Anthropolog. Gesellschaft in Wien XIV — Wien 1884, 106—111.

Horvat Franjo — *„Si bilig postavi na me brat moi..."* — „Vrhbosna" IV, br. 9—10 — Sarajevo 1941, 175—186.

Horvat Josip — *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* — Zagreb 1939, 198—217.

Hrabak Bogumil — *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka* — Glasnik Zemaljskog muzeja VIII (sveska za Arheologiju) — Sarajevo 1953, 325—328.

Isti — *O hercegovačkim vlaškim katunima...* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. XI (Istorija i etnografija) — Sarajevo 1956, 29—39.

Idrizović Nusret — *Dijaci i baštinici* — „Odjek", Sarajevo 1973, br. 10, str. 28.

Jireček Konstantin — *Istorija Srba* I—IV — Beograd 1922—1923, str. 123 u knj. I, 82 u knj. IV i dr.

Kačić-Miošić Andrija — *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* — Zagreb 1942, 393.

Kaer Ab. Pietro — *Pierres sépulcrales Dalmates* — Bulletin de la Société d'Anthropologie de Lyon 1887, 50.

Kaer Petar — *O stećcima* — *Starohrvatska prosvjeta I (1895)*, 27—34, 151——164, 218—223; II (1896). 18—25, 91—100; IV (1898), 27—33, 64—70 i 135—139.

Karadžić Vuk Stefanović — *Stećak* — *Srpski rječnik* — Beograd 1898, 737—738.

Karaman Ljubo — *Starohrvatska umjetnost u Bosni i Hercegovini* — *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* I — Sarajevo 1942, 617—628.

Isti — *O bosanskim srednjevjekovnim stećcima* — *Starohrvatska prosvjeta*, III serija, sv. 3 — Zagreb 1954, 171—182.

Karan Milenko — *Psihološka obeležja stećaka* — „Pregled" br. 6 — Sarajevo 1976, 657—668.

Krleža Miroslav — *Izložba jugoslavenskog srednjevjekovnog slikarstva i plastike* — „Jugoslavija", Beograd, jesen 1950, 52—61.
Isti članak objavljen i u časopisu „Umjetnost" br. 2, 1950, 13.

Isti — *Bogumilski mramorovi* — „Književne novine" I, br. 21 — Beograd 3. VI 1954, 1—2.

Ljubić Šime — *Pierres sépulcrales Dalmates, par M. L'abbé Piere Kaer*, Lyon 1887 — Viestnik hrvatskog arkeologičkog družtva IX — Zagreb 1887, 127—128.

Maksimović Jovanka — *Kameni nadgrobni spomenici* — Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti 19—20, Beograd 1975—1976, 7—17.

Mandić O. Dominik — *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* — Bosna i Hercegovina, sv. II — Chicago 1962, 100—115.

Isti — *Vlaška teza o bosansko-hercegovačkim stećcima* — „Hrvatska revija" XVI — Paris 1968, 237—246.

Marković Stipo — *Šta znači kamenovati i pokamenovati* — „Jugoslavenski list", Sarajevo 1940, 25, 26. i 27. decembra.

Maroević Tomo — *Bilig na zemlji, na plemenitoj* — „Telegram", Zagreb 10. listopada 1969, 17.

Martinović Ante — *Bogomilski stećci* — „Napredak, hrvatski narodni kalendar" — Sarajevo 1930, 167—173.

Mazalić Đoko — *Srednji vijek* — *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine* — Sarajevo 1955, 112—137.

Miletić Nada — *Umjetnost stećaka* — Katalog izložbe stećaka — Sarajevo 1965, 3—9.
Ista — *Srednjovjekovna skulptura u Bosni* — Treći program Radio Sarajeva III, br. 5 — Sarajevo 1974, 298—312.
Milinović Š. — *Stećci* — „Vienac" XI. br. 8 — Zagreb 1879, 126—127 i br. 9, 140—143.
Milosavljević Peđa — *Stećci u svetlu nauke* — „Politika", Beograd 30. juni, 1968. god.
Palavestra Vlajko — *Narodna predanja o kamenim krstovima u okolini Stoca* — Narodno stvaralaštvo—Folklor IV, sv. 15—16, juli—oktobar — Beograd, 1965, 1192—1196.
Petrović Đurđica — *Prilog proučavanju kasnosrednjovekovnih gradskih grobalja* — Glasnik Etnografskog muzeja 35 — Beograd, 1972, 69—86.
Petrović Ž. Petar — *Iz naše narodne prošlosti* I—II — Beograd 1959—1960. (o stećcima se govori u drugom poglavlju, str. 7—16).
Pišteljić Todor — *Srednjovekovna bosanska crkva i stećci* — Glasnik srpske pravoslavne crkve L, br. 3, Beograd, mart 1969, 67—70.
Radić Frano — *Starinski grobovi u Bosni i Hercegovini* — „Slovinac" VII Dubrovnik 1884, 118—122.
Isti — *Alte Gräber in Bosnien und der Herzegowina* — *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* XIV — Wien 1884, 63—67.
Isti — *O spomenicima* — „Bosanska vila" III — Sarajevo 1888, 9—11, 27—29, 39—42, 57—58, 74—75, 91—92, 106—108, 123—124, 139—140, 152—153, 169—170, 186—187, 203—204, 220—221, 251—253.
Radimsky Vaclav — *O materijalu bogumilskih stećaka* — Glasnik Zemaljskog muzeja I, knj. I — Sarajevo 1889, 59—60. Isti rad je na njemačkom jeziku objavljen u Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowine II, Wien 1894, 71—72.
Radojčić Svetozar — *Umetnost* (Kultura u Bosni XII—XV v.) — *Istorija naroda Jugoslavije* I — Beograd 1953, 565—569.
Radović Bosiljka — *Srpski nadgrobni spomenici* — uvod u Katalog izložbe Etnografskog muzeja u Beogradu, 1955, 3—7.
Renđeo Ivan — *Stećci ili mramorovi* — „Hrvatski planinar", Zagreb 1942, 105 i dalje.
Isti — *Srednjevjekovni nadgrobni spomenici* (stećci) — „Naša domovina", Zagreb 1943. (god. I), 254.
Isti — *Grobovi Hrvata* — „Spremnost" III, sv. 111—112 — Zagreb, uskrs 1944, 19.
Isti — *Sredovječni nadgrobni spomenici — stećci* — Bibliografija i građa za umjetnost i srodne struke VIII — Zagreb 1953. (kao rukopis).
Rupčić Bonicije — *Stećci i njihovi problemi* — „Crkva u svijetu" VIII, br. 3 — Split 1973, 270—277.
Sergejevski Dimitrije — *Srednjevjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine na Pariškoj izložbi* — „Vidik", Sarajevo, br. 43, mart 1950, 6—7.
Isti — *Stećci, njihov oblik i ornamenat* — „Brazda" br. 1—2 — Sarajevo 1951, 94—107.
Skarić Vladislav — *Postanak krsnog imena* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXXII, sv. 3 i 4 — Sarajevo 1920, 245, 272.
Isti — *Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova* — Glasnik Zemaljskog muzeja XL, sv. II — Sarajevo 1928, 141—144.
Solovjev Aleksandar — *Vjersko učenje bosanske crkve* — Rad JAZU 270 (Odjel za filozofiju i društvene nauke, knj. I) — Zagreb 1948, 5—46.

Isti — *Bogumilska umjetnost* — *Enciklopedija Jugoslavije* I — Zagreb 1955, 644—645.

Isti — *Broj grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini* — Glasnik Zemaljskog muzeja X, N. s. — Sarajevo 1955, 217—218.

Stanić Radomir — *Tajna stećaka i otkriće američke istoričarke umjetnosti* — „Telegram", Zagreb, 6. VII 1962, 12.

Isti — *Ljubav prema tajni, stećci — zagonetka naše prošlosti* — „Odjek" 3 — Sarajevo 1. II 1965, 13.

Stele France — *Mittelalterliche bildende Kunst in Jugoslavien im Lichter der Ausstellung im Palais Chaillot* — *Jahrbuch der Österreischischen Byzantinischen Gesellschaft* II — Wien 1952, 83—94.

Šidak Jaroslav — *Problem „bosanske crkve" u našoj historiografiji* — Rad JAZU, knj. 259/116 — Zagreb 1937, 37—181 (Vidi str. 125—134).

Isti — *„Crkva bosanska" i problem bogumilstva u Bosni* — Matica Hrvatska, Zagreb 1940, 120—131.

Škobalj Ante — *Obredne gomile* — *Sv. Križ na Čiovu* 1970, 215—480.

Tihić Smail: *Šefik Bešlagić, Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971. — Naše starine XIII — Sarajevo 1972, 251.

Truhelka Ćiro — *Das Bogumilenthum und seine Denkmäler* — Extract aus Vakit, Sarajevo 1890.

Isti — *Starobosanski mramorovi* — Glasnik Zemaljskog muzeja III — Sarajevo 1891, knj. IV, 368—387.

Isti — *Die bosnischen Grabdenkmäler des Mittelalters* — *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowine* III — Wien 1895, 403—468.

Isti — *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI — Sarajevo 1914, januar—juni, 221—252.

Isti — *Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine* — *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I* — Sarajevo 1942, 629—641.

Isti — *Sredovječni spomenici bosanske Hrvatske* — „Hrvatsko Kolo" XXIII — Zagreb 1942, 1—8.

Isti — *Uspomene jednog pionira* — Zagreb 1942, 55—58.

Isti — *Bosanska narodna (patarenska))crkva* — *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* I — Sarajevo 1942, 783—786.

Vego Marko — *Stećci ne vode poreklo od bogumila* — „Nedeljne informativne novine" (NIN), Beograd 12. I 1958, 13.

Isti — *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika* — Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, N. s. (Arheologija) — Sarajevo 1963, 195—215.

Isti — *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini* — „Most" 17—18 — Mostar 1978, 109—142.

Vernau M. — *Tombes bogomiles* — Bulletin de la société d'Anthropologie de Paris, série IV, tom V — Paris 1894, 696—698.

Vidović Drago — *Bibliografski podaci o stećcima* — *Zbornik zaštite spomenika kulture,* knj. III, sv. 1, god. 1952. — Beograd 1953, 149—180.

Vlahović M. S. — *O grobljima i nadgrobnim spomenicima poglavito u istočnim krajevima Jugoslavije* — Sbornik na IV kongres na slavjanskitje geografi i etnografi v Sofija 1936. — Sofija 1938, 269—278.

Vuletić-Vukasović Vid — *Mrtvački običaju i obredi kod južnih Slovena prije i sada* — „Letopis Matice srpske", Novi Sad 1895, sv. 4, str. 54—68.

Wagner Wilhelm — *Bogumilen und Bogumilengräber in Bosnien und Herzegowina* — Jahrsbericht der Bundesgewerbeschule für das Schuljahr 1959/60, 100—109.

Wenzel Marian — *Bosnian and Herzegovinian Tombstones* — Who Made Them and Why, Südost-Forschungen XXI — München 1962, 102—143.
Ista — *Ukrasni motivi na stećcima* — Sarajevo 1965.
Zore Luko — *Bosanski grobovi* — Program CK velikog gimnazija u Dubrovniku, škol. 1880—1881. god. — Dubrovnik 1881, 3—20. Isti rad je objavljen i u „Slovincu" IV, 1881, 450—457.
Zovko Ivan — *Kako su postali stećci* — Glasnik Zemaljskog muzeja I, knj. III — Sarajevo 1889, 97—98.

Nekropole

Alačević — *Escursione a S. Salvatore di Verlica* — Bulletino di archeologia e storia Dalmata V — Spalato 1882, 129—133.
Anđelić Pavao — *Arheološka ispitivanja* — *Lepenica* — Sarajevo 1963, 178——183.
Isti — *Historijski spomenici Konjica i okoline* — Konjic 1975, 193—225.
Atanacković-Salčić Vukosava — *Zaštita srednjovjekovne nekropole u Gnojnicama kod Mostara* — Naše starine IX — Sarajevo 1964, 175—179.
Atom — *Zgošće i Ustikolina* — „Bosanska vila" VIII — Sarajevo 1893, 82—84 i 105—107.
Avakumović Gliša — *Zagorje i okolina* — „Bosanska vila" VI — Sarajevo 1891, 56—57.
Babić Sava M. — *O starim grobovima u okolini Grahova* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. III — Sarajevo 1892, 273—275.
Isti — *Kratak opis Bosanskog Grahova* — „Bosanska vila" VII — Sarajevo 1892, 279—281.
Bakula Petar — *Shematismus custodiae Provincialis et vicariatus Apostolici in Hercegovina pro anno 1867.* — Idem pro anno 1873. — Mostar 1873, 71, 81, 86, 92—96, 102, 110 i 178.
Barišić Nikola — *Posušje* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. III — Sarajevo 1892, 275—277.
Isti — *Tihaljina i njezine znamenitosti* — Glasnik Zemaljskog muzeja V, knj. IV — Sarajevo 1893, 558—560. Isti članak je objavljen i u Wissenschaftliche Mitteilungen ... III, 577.
Basler Đuro — *Kupres* — Glasnik Zemaljskog muzeja VIII, N. s. — Sarajevo 1953, 335—343.
Isti — *Kalinovik i okolica* — Glasnik Zemaljskog muzeja XI, N. s. (Arheologija) — Sarajevo 1956, 247—252.
Benac Alojz — *Radimlja* — Sarajevo 1950.
Isti — *Olovo* — Beograd 1951.
Isti — *Široki Brijeg* — Sarajevo 1952.
Isti — *Srednjevjekovni stećci od Slivna do Čepikuća* — Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku II — Dubrovnik 1953, 59—82.
Bešlagić Šefik — *Stećci u dolini Neretve* — Naše starine II — Sarajevo 1954, 180—212.
Isti — *Kupres* — Sarajevo 1954.
Isti — *Mastan Bubanjić* — Godišnjak Istorijskog društva BiH VII — Sarajevo 1955, 67—80.
Isti — *Rijetka vrsta nadgrobnih spomenika u kumanovskom kraju* — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XIX — Beograd 1956, 257—270.

Isti — *Stećci na Duvanjskom polju* — „Starinar" VII—VIII, N. s. — Beograd 1956, 375—396.
Isti — *Stećci kod Raške Gore* — Naše starine III — Sarajevo 1956, 253—260.
Isti — *Stećci na Nekuku kod Stoca* — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XXI — Beograd 1958, 155—175.
Isti — *Selo Kosače i njegovi spomenici* — Naše starine VI — Sarajevo 1959. 243—246.
Isti — *Uređenje nekropole stećaka u Boljunima* — Naše starine V — Sarajevo 1959, 135—142.
Isti — *Blidinje* — Enciklopedija likovnih umjetnosti I — Zagreb 1959, 406—407.
Isti — *Stećci na Blidinju* — Zagreb 1959.
Isti — *Stećci u Opličićima* — Naše starine VII — Sarajevo 1960, 145—154.
Isti — *Stećci u Gornjem Hrasnu* — Naše starine VII — Sarajevo 1960, 91—112.
Isti — *Boljuni* — Starinar SAN XII — Beograd 1961, 175—205.
Isti — *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u dolini Trebišnjice* — Naše starine VIII — Sarajevo 1962, 17—38.
Isti — *Stećci u Brotnjicama* — Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VIII—IX — Dubrovnik 1962, 65—83.
Isti — *Stećci u Ziemlju* — Starinar SAN XV—XVI — Beograd 1964—1965, 279—292.
Isti — *Stećci u Bitunjoj* — Naše starine IX — Sarajevo 1964, 79—109.
Isti (Saradnja: Đuro Basler) — *Grborezi* — Sarajevo 1964.
Isti — *Ljubinje* — Naše starine X — Sarajevo 1965, 113—163.
Isti — *Popovo* — Sarajevo 1966.
Isti — *Zgošća — Enciklopedija likovnih umjetnosti* IV — Zagreb 1966, 612.
Isti — *Kalinovik* — Sarajevo 1962.
Isti — *Trnovo — srednjovjekovni nadgrobni spomenici* — Naše starine XI — Sarajevo 1967, 101—135.
Isti — *Stećci centralne Bosne* — Sarajevo 1967.
Isti — *Stećci okoline Kladnja* — Naše starine XII — Sarajevo 1969, 155—176.
Isti — *Stećci Majevice* — Starinar SAN XX, N. s. — Beograd 1969, 11—22.
Isti — *O stećcima u okolini Kalesije* — Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VIII — Tuzla 1970, 45—48.
Isti — *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću* — Glasnik muzeja Kosova X — Priština 1970, 363—386.
Isti — *Stećci Hodova* — Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku XII — Dubrovnik 1970, 113—163.
Isti — *Stećci oko Kušlata i Nove Kasabe* — Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IX — Tuzla 1972, 65—73.
Isti — *Stećci u okolini Vlasenice* — Starinar XXIII, N. s. — Beograd 1972, 107—124.
Isti — *Nevesinjski stećci* — Naše starine XIII — Sarajevo 1972, 97—122.
Isti — *Stećci u okolini Žabljaka* — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 36 — Beograd 1973, 111—138.
Isti — *Naknadna zapažanja na nekropoli stećaka u Boljunima* — Starinar XXII (1971) — Beograd 1974, 177—178.
Isti — *Nekoliko nekropola stećaka u okolini Foče — Gornje Podrinje u doba Kosača* III (Izdanje Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u ograničenom broju primjeraka) — Sarajevo 1974, 35—39.
Isti — *Stari grad Jeleč u Podrinju* — Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu XI—XII — Sarajevo 1975, 221—236.

Isti — *Nekropola drobnjačke vlastele u Pošćenju* — Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu VIII (broj posvećen M. Zisiju) — Beograd 1975, 431—452.
Isti — *Stećci u Pivi* — „Starine Crne Gore" V — Cetinje 1975, 81—119.
Isti — *Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolini Zadra* — Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21 — Zadar 1974, 57—89.
Isti — *Stećci u okolini Šibenika* — Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske I — Zagreb 1975, 179—200.
Isti — *Dvije nekropole stećaka u okolini Knina* — Naše starine XIV—XV — Sarajevo 1978, (u štampi).
Isti — *Stećci u okolini Trogira* — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, Beograd, (u štampi).
Bjelovučić N. Zvonimir — *Poluostrvo Rat (Pelješac)* — Srpski etnografski zbornik XXIII — Beograd 1922, 173—249. Isto djelo izdato u Splitu 1921. god.
Blau Otto — *Reisen in Bosnien und der Herzegowina* — Berlin 1877, 25, 39, 48, 83 i 130.
Bogdanović Dane — *Srb u Gornjoj Krajini i njegova okolica* — Viestnik hrvatskog arkeologičkog družtva II — Zagreb 1880, 62—63.
Bogunović Petar — *Stari nadgrobni spomenici u Vrućici (srez Tešanj)* — Glasnik Zemaljskog muzeja XLII, sv. II — Sarajevo 1930, 177—182.
Isti — *Iz usorskog kraja i okoline* — Sarajevo 1937, 44—48.
Boué Ami — *Recueil d' itineraries dans la Turquie d'Europe* I—II — Vienne 1854.
Božanić-Bezić Nevenka — *Prilog evidenciji spomenika Donje Neretve* — Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske 6 — Zagreb 1965, 173.
Ista — *Stećci i nadgrobne ploče u Makarskom primorju* — Starinar SAN XVII — Beograd 1967, 167—172.
Bušetić Todor-Levač — *Srpski etnografski zbornik* V — Beograd 1903, 459—511.
Capus Guillaume — *A travers la Bosnie et l' Herzégowine* — Paris 1896, 73 i 343.
Catalinich Giovanni — *Storia della Dalmazia* — Zara 1834, tomo I, 94—95.
Čajkanović Risto — *Glasinac* — „Bosanska vila" I — Sarajevo 1886, 281—283.
Čremošnik Irma — *Iskopavanje crkvine u Zgošći* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV—V, N. s. — Sarajevo 1949—1950, 411—416.
Ćatić Alija — *Bilješke o Koraju i Tutnjevcu* — Glasnik Zemaljskog muzeja XIII — Sarajevo 1901, 443—449.
Ćorović-Ljubinković Mirjana — *Pregled iskopavanja u FNRJ od 1945. do 1950.* — *Zbornik zaštite spomenika kulture* I — Beograd 1950, 115—130.
Ista — *Nekropole i grobni belezi* — *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji* I — Zapadna Srbija — Beograd 1953, 169—197.
Ista — *Nekropole i grobni belezi* — *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji* II — Centralna Srbija — Beograd 1956, 231—261.
Ćurčić Vejsil — *Zanimljivi sredovječni spomenici iz okoline Sarajeva* — „Sarajevski novi list" II — Sarajevo 1942, br. 206, 5 i br. 208, 6.
Isti — *Pale i okolina* — „Ugostitelj" I — Sarajevo 1953, br. 7—8, 240—243.
Davidović Stevo N. — *Janj i njegova okolina* — „Bosanska vila" I — Sarajevo 1886, 76—78.
Dedijer Jefto — *Bilećke Rudine* — Srpski etnografski zbornik V — Beograd 1903, 669—900.
Isti — *Hercegovina* — Srpski etnografski zbornik XII — Beograd 1909, 1—450.

Delić Stevan — *Samobor kod Drine* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. III — Sarajevo 1892, 255—269.
Isti — Crkva *Kostadinovica u Gomiljanima* — Bosanska vila X — Sarajevo 1895, 56—58 i 75—76.
Delminium — Bulletino di archeologia e storia Dalmata. Anno I 1878, 21—29, 38—41, 51—59.
Die Oesterreichische Monarchie im Wort und Bild — Bosnien und Herzegowina — Wien 1901, IX.
Dizdar Mak — Šefik Bešlagić: *Boljuni*, Starinar, Beograd 1962. — Život XI, br. 10 — Sarajevo 1962, 367—368.
Dvorniković Vladimir — *Tri starija groblja u studeničkom kraju* — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVII — Beograd 1954, 5—22.
Đurić-Kozić Obren — *Šuma. Površ i Zupci u Hercegovini* — Srpski etnografski zbornik V — Beograd 1903, 1105—1292.
Đurić Vojislav — *Umjetnost* — *Istorija Crne Gore,* knj. II, tom 2 — Titograd 1970, 468—475.
Filipović Milenko — *Visočka nahija* — Srpski etnografski zbornik XLIII — Beograd 1923, 196—779.
Isti — *Dubrovnik u Bosni* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVI — Sarajevo 1924, 101—106.
Isti — *Divljanski kovčezi* — Glasnik Zemaljskog muzeja XLI — Sarajevo 1929, sv. II, 109—113.
Isti — *Vogošća i Bioča u Bosni* — Srpski etnografski zbornik XLVI — Beograd 1930, 617—696.
Isti — *Varošica Olovo s okolinom* — Franjevački vjesnik XVI, br. 7—10 — Sarajevo 1934, 231—247, 270—281, 301—312.
Isti — *Glasinac* — Srpski etnografski zbornik LX — Beograd 1950, 230, 254, 260—266 i 269.
Isti — *Rama u Bosni* — Srpski etnografski zbornik LXIX — Beograd 1955, 19—26, 70, 76—77, 82, 89, 110, 115, 117, 119, 122, 124, 128—130, 132—133, 137—140.
Isti — Bešlagić Šefik: *Rijetka vrsta nadgrobnih spomenika u kumanovskom kraju,* Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XIX, Beograd 1956. 257—271 — Etnološki pregled I — Beograd 1959, 78—80.
Isti — *Starinska groblja u predjelu Takovo* — Naše starine VIII — Sarajevo 1962, 153—162.
Filipović M. — Mićević Lj. — *Popovo u Hercegovini* — Sarajevo 1959.
Fisković Cvito — *Crkve na južnom dijelu Pelješca* — „Novo Doba", Split 21. IV 1935.
Isti — *Segetski spomenici* — Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVI—LIX (Abramićev zbornik) — Split 1957, 213—232.
Isti — *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi* — Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13 — Split 1961, 147—174.
Fortis Abbe — *Viaggio in Dalmazia* — Venezia 1774, vol. II, 72—77. Isti rad objavljen je i u Voyage en Dalmatie I—II — Berne 1778. (Vidi str. 97, 192, 194, 202—204 u knj. II).
Fosco A. Giuseppe — *Le necropoli Fenice in Dalmazia* — Sebenico MDCCCXC, 19.
Grđić Luka — *Opis Gacka sa starinama i običajima narodnim* — „Bosanska vila" III — Sarajevo 1888, 55—56, 71—74, 88—90, 104—106, 122—123,137—138, 151—152, 183—184 i 200—203.
Gunjača Stjepan — *Radovi na crkvi i groblju sv. Spasa na Vrelu Cetine* — Zagreb 1949.
Isti — *Kratak osvrt na prilike i rad Muzeja u Kninu* — Starohrvatska prosvjeta III serija, sv. 1 — Zagreb 1949, 282—288.

Isti — *Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1952.* — Starohrvatska prosvjeta III serija, sv. 4 — Zagreb 1955, 232—233.
Hoernes Moritz — *Alterthümer der Herzegovina* — *Sitzungsberichte der* Wiener Akademie der Wissenschaften, 1881, Bd. 97 — Wien 1881.
Isti — *Alterthümer der Herzegovina und der südlichen Teile Bosniens* — Sitzungsberichte..., Bd. 99 — Wien 1882.
Isti — *Dinarische Wanderungen* — Wien 1888, 116, 131, 183, 189, 193, 237, 256, 265, 284, 325 i 333—348.
Henderson Percy — *A british officer in the Balkans* — London 1909, 176, 260 i 275.
Horvat Anđela — *O stećcima na području Hrvatske* — Historijski zbornik IV — Zagreb 1951, 157—162.
Ista — *Prilog rasprostiranju stećaka u Liki i Baniji* — Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 15 — Split 1963, 26—34.
Ista — *O stećcima u Slavoniji* — Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU XIII, 1, 2—3 — Zagreb 1965, 111—138.
Ista — *O stećcima u Slavoniji* — Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU XIII, trobroj 1—3 — Zagreb 1965, 76—85.
Hörmann Kosta — *Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine* — Trudy XI Arheološkog kongresa u Kijevu 1899. god., Tom II — Moskva 1902, 165—172.
Ilić Radomir — *O Ljubićkim selima* — Srpski etnografski zbornik V — Beograd 1903, 1—88.
Ivanović V. — *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Podrinju* — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVII — Beograd 1954, 221—268.
Jelavić Vjekoslav — *Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu* — Glasnik Zemaljskog muzeja XIX — Sarajevo 1907, oktobar—decembar, 471—482.
Isti — *Doživljaji Francuza Poulleta na putu kroz Dubrovnik i Bosnu* — Glasnik Zemaljskog muzeja XX — Sarajevo 1908, januar—mart, 22—75.
Josić fra Blaž — *Shematismus provinciae Bosnae Argentinae, pro anno 1864* — Budae 1864, 66, 77, 78.
Jovičević Andrija — *Crnogorsko Primorje i Krajina* — Srpski etnografski zbornik XXIII — Beograd 1922, 1—172.
Kear Petar — *Di alcuni massi sepolcrali nel distretto d'Imoski* — Bulletino di archeologia e storia Dalmata II — Spalato 1879, 8, 25, 36 i 74.
Kadčić Petar Peko — *Odgovori na nekoja pitanja Družtva kotara Makarskoga* — Arkiv za povjesnicu jugoslavensku V — Zagreb 1859, 321—324.
Isti — *Poviest okružja makarskoga* — Arkiv za povjesnicu jugoslavensku VII — Zagreb 1863, 95—102.
Kählig E. — *Über die Bogumilengräber in Bosnien und der Herzegowina* — Deutschen Rundschau für Geografie und Statistik XVII, 6—7 — Graz 1895, 1—24.
Kajmaković Zdravko — *Arheološko-arhitektonska istraživanja* — *Gornje Podrinje u doba Kosača* I (Izdanje Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u ograničenom broju primjeraka) — Sarajevo 1973, 86—142.
Isti — *Likovno-arheološka istraživanja* — *Gornje Podrinje u doba Kosača* III — Sarajevo 1974, 5—13.
Isti — *Rekognosciranje terena* — *Gornje Podrinje u doba Kosača II* — Sarajevo 1975, 20—22.
Isti — *Mauzolejna crkva u Crkvini kod Goražda* — *Gornje Podrinje u doba Kosača II* — Sarajevo 1975, 12—13.

Isti — *Toponomastičke zabilješke — Gornje Podrinje u doba Kosača IV* — Sarajevo 1977, 9—13.
Isti — *Spomenička topografija Modrog Polja — Gornje Podrinje u doba Kosača IV* — Sarajevo 1977, 49—54.
Kanitz Felix — *Ältere und neuere Grabdenkmalformen im Königreich Serbien* — Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XIX (IX) — Wien 1889, 150—159.
Kapisoda Ljubomir — *Vlaška crkva* — Starine Crne Gore V — Cetinje 1975, 278—282.
Karanović Milan — *Sanička župa i Bosanska Krajina* — Srpski etnografski zbornik XLVI — Beograd 1930, 282, 298, 300 i 304.
Katić Lovre — *Stećci u Imotskoj Krajini* — Starohrvatska prosvjeta III serija, sv. 3 — Zagreb 1954, 131—169.
Klerić Lj. — Dokić Laza — *O starom groblju u Podrinju* — Glasnik srpskog učenog društva LI — Beograd 1882, 22—25.
Knežević Ante — *Listovi u Bosni* — „Bosanski prijatelj" IV — Zagreb 1870, 59 i dalje.
Korošec-Vračko Paula — *La nécropole de Han Hreša* — Glasnik Zemaljskog muzeja LII, sv. I — Sarajevo 1940, 45—47.
Ista — *Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika* — Glasnik Zemaljskog muzeja VII, N. s. — Sarajevo 1952, 307—407.
Kosanović Sava — *Srpske starine u Bosni* — Glasnik srpskog učenog društva XII (XXIX) — Beograd 1871, 158—189.
Isti — *Crte iz Bosne* — Glasnik srpskog učenog društva LXIX — Beograd 1889, 243—259.
Kukuljević-Sakcinski Ivan — *Putovanje po Bosni* — Zagreb 1858, 90—93 i 58—60. Ovaj putopis je objavljen i u Narodnim novinama br. 60—81 iz 1857. g.
Lago Valentino — *Memorie sulla Dalmazia* — Venezia 1870, 226—229.
Luburić Andrija — *Drobnjaci* — Beograd 1930, 15.
Lučić J. — *Stećci u Dubrovačkoj rijeci i u Brgatu* — Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13 — Split 1961, 176—187.
Luschan Felix — *Über altbosnische Gräber — Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* X — Wien 1881, 104—114. Rad je objavljen i na našem jeziku u Obzoru, Zagreb 1879, br. 241.
Ljubić Šime — *Bosanske starine* — Viestnik hrvatskog arkeologičkog družtva I — Zagreb 1879, 28.
Isti — *Stećci po Bosni i Hercegovini* — Viestnik hrv. ark. družtva II — Zagreb 1880, 27—28.
Isti — *Bosanski grobovi* — Viestnik... IV — Zagreb 1882, 30—31.
Mandić Mihovil — *Patarensko groblje pod Osmačom planinom* — Glasnik Zemaljskog muzeja XIV — Sarajevo 1902, 560—562.
Isti — *Putopisne crtice iz Bosne* — Kalendar Napredak — Sarajevo 1909, 15—24 i 1910, 56—66.
Isti — *Preistorijske i sredovječne utvrde kod Travnika* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVIII — Sarajevo 1926, 35—44.
Isti — *Postanak Sarajeva* — Narodna starina (Glasilo Muzeja grada Zagreba) — Zagreb 1927, 1—14.
Isti — *Sredovječne starine u Fojničkom kotaru* — Kalendar Napredak — Sarajevo 1928, 90.
Isti — *Arheološke crtice iz Bosne* — Starinar III serija, knj. IV — Beograd 1928, 9—13.
Isti — *Tragovi prastare kulture oko Glamoča* — Glasnik Zemaljskog muzeja XLII, sv. 2 — Sarajevo 1930, 115—117.
Isti — *Vezirski grad Travnik* — Matica Hrvatska, Zagreb 1931, 31 i dalje.

Marun Luiđi — *Starohrvatsko groblje s crkvom sv. Spasa u Cetini* — Starohrvatska prosvjeta I, 1895, 183—188 i 224—231; II, 1896, 25—30.
Mazalić Đoko — *Starine po okolini Sarajeva* — Glasnik Zemaljskog muzeja LI — Sarajevo 1939, sv. I, 15—36.
Isti — *Hercegova crkva kod Goražda i ostale starine* — Glasnik Zemaljskog muzeja LII, sv. I i II — Sarajevo 1940, 27—44.
Isti — *Borač, bosanski dvor srednjega vijeka* — Glasnik Zemaljskog muzeja LIII — Sarajevo 1941, 31—94.
Isti — *Gradac kod Hadžića* — Glasnik Zemaljskog muzeja LIV — Sarajevo 1942, 193—206.
Isti — *Semizovac i okolina* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV—V, N. s. — Sarajevo 1949—1950, 403—410.
Isti — *Hrišćanski nišani u okolini Travnika* — Naše starine IV — Sarajevo 1957, 97—118.
Mihajlović Hristifor — *Popovo u Hercegovini* — Glasnik Zemaljskog muzeja I, knj. I — Sarajevo 1889, 15—17. i knj. III, 14—16.
Isti — *Starinske grobnice* — „Bosanska vila" VI — Sarajevo 1891, 167—168 i 185—186.
Mikić Živko — *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška gora — Stećci kod Mostara* — Godišnjak XVII Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 15) — Sarajevo 1978, 223—280.
Miletić Nada — *Stećci u Crnoj Gori* — Materijali IV, Sedmi kongres arheologa Jugoslavije u Herceg Novom 1966. god. — Beograd 1967, 113—115.
Ista — *Nekropola stećaka na lokalitetu Crkvina u Predjelu — Gornje Podrinje u doba Kosača* II (Izdanje Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH) — Sarajevo 1975, 8—11.
Milićević Đ. Milan — *Kneževina Srbija* — Beograd 1876, 181, 526, 587 i 590.
Milinović Simeon — *Kratko opisanje Lovreča u Dalmaciji* — Arkiv za povjesnicu jugoslavensku V — Zagreb 1859, 206—217.
Isti — *O Sinju u Dalmaciji* — Arkiv za povjesnicu jugoslavensku VII — Zagreb 1863, 120—146.
Milivojević Borivoje — *Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje* — Srpski etnografski zbornik XXV — Beograd 1923, 1—154.
Mirković Petar — *Jaukovića razbojište ili svatovsko groblje na Brezovcu* — Glasnik Zemaljskog muzeja I, knj. IV — Sarajevo 1889, 21—23.
Mišković J. — *Opis rudničkog okruga* — Glasnik srpskog učenog društva XXXIV, Beograd 1872, 221, 273, 296, 325 i XLI, Beograd 1875, 139, 145, 149, 158, 176.
Mortillet G. De — .... — Bulletin de la société d'Anthropologie de Paris, tome V, serie IV — Paris 1894, 632—633 i 698—699.
...... — *Naše starine u Bosni* — Slovinac, list za knjigu, umjetnost i obrt VI — Dubrovnik 1883, 29 i 97.
Novaković St. — *Antichita di Broćno*... — Bulletino..., Split 1878, 70—76.
Obradović Stojan — *Opisivanje okružija užičkog* — Glasnik Društva srbske slovesnosti X — Beograd 1858, 322—323 i 326.
Palavestra V. i Petrić M. — *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi* — Radovi Naučnog društva BiH XXIV — Sarajevo 1964, 139—179.
Palavestra Vlajko — *Nekropola „Deminov krst" u Burmazima kod Stoca* — Naše starine X — Sarajevo 1965, 195—202.
Isti — *Toponomastička istraživanja — Gornje Podrinje u doba Kosača* I (Izdanje Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u ograničenom broju primjeraka) — Sarajevo 1973, 5—37.

Isti — *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Mrežici* (Kratine) — *Gornje Podrinje u doba Kosača* IV — Sarajevo 1977, 43—45.

Popović Dušan — *Varoš Zenica s okolinom* — „Bosanska vila" VII — Sarajevo 1892, 153—154 i 167—170.

Popović Mitar — *Starine u gračaničkom kotaru* — Bosansko-hercegovački Istočnik XI — Sarajevo 1897, 290—291.

Popović S. M. — *Dabrica i grad Koštun* — „Bosanska vila" IV — Sarajevo 1889, 9—10, 24—27 i 42—43.

Radimsky Vaclav — *Bišćepolje kod Mostara* — Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. 2 — Sarajevo 1891, 159—192.

Isti — *Ostaci rimskih naseobina u Šipragi i Pobrđu, zatim starobosanski stećci u Šipragi i uz Vrbanju u Bosni* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. I — Sarajevo 1892, 75—80.

Isti — *Archeologische Tagebuchblätter* — Wissenschaftliche Mitteilungen . . . . . . I — Wien 1893, 169—179.

Isti — *Popis arheoloških spomenika u BiH (Arheološki leksikon)* — Rukopis na njemačkom jeziku u Zavodu sa zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu.

Raičević Slobodan — *Crkva sv. Nikole i stećci u Grahovu* — Starine Crne Gore V — Cetinje 1975, 219—222, sl. 3 i 4 i crteži 7—9.

Redžić-Šebić Azra — *Prilog spomeničkoj topografiji Gornjeg Podrinja — Gornje Podrinje u doba Kosača* VI (Izdanje Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u ograničenom broju primjeraka) — Sarajevo 1979, 62.

Renner Henri — *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko* — Sremska Mitrovica 1900. god.

Rovinskij Pavle — *Černogoria* I—III Peterburg 1888, 1901. i 1909, str. 206—223 u tomu II, dio IV.

Sainte Marie E. De — *Itineraires en Herzégovine* — Bulletin de la société de géographie de Paris 1876, avril-mai.

Sapieha A. — *Über die Gräber in der Herzegowina zwichen den Orten Cista und Lowrica* — Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien II — Wien 1872, 274 i dalje.

Sendtner — *Reise eines Naturforschers nach Bosnien — Das Ausland,* Tübingen 1848, br. 35, 138 i br. 144, 574.

Sergejevski Dimitrije — *Novi nalazi na Glamočkom Polju* — Glasnik Zemaljskog muzeja XLV, sveska za historiju i etnografiju — Sarajevo 1933, 7—14.

Isti — *Srednjevjekovna groblja u Stuparima i Rastiku* — Glasnik Zemaljskog muzeja LIII — Sarajevo 1941, 95—100.

Isti — *Putne bilješke sa Nevesinjskog Polja* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., sv. III — Sarajevo 1948, 239—250.

Isti — *Ludmer* — Sarajevo 1952.

Isti — *Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću* — Cetinje 1952. god.

Simić M. — *Groblja i nadgrobni spomenici iz okoline Novog Brda* — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XVII — Beograd 1954, 160—166.

Skarić Vladislav — *Župa i grad Borač u Bosni* — Prilozi za književnost, jezik, historiju i foklor II — Beograd 1922, 184—188.

Isti — *Sarajevo i njegova okolina* — Sarajevo 1937, 34.

Slijepčević Pero — *Staro groblje po Gacku* — Glasnik Zemaljskog muzeja XL, sv. 2 — Sarajevo 1928, 57—63.

Stakić V. — Marković Đ. — *Starine u okolini maglajskoj* — „Bosanska vila" I — Sarajevo 1886, 267—268.

Stanić Petar — *Sredovječni spomenici u Vrličkoj okolici* — Viestnik hrvatskog arkeologičkog družtva XIII — Zagreb 1891, 9—13.

Stanić Radomir — *Stećci u srednjem Polimlju* — Simpozijum „Seoski dani S. Vukosavljevića", knj. IV — Prijepolje 1976, 111—128.

Stanković Jevrem — *Čečava s okolicom* — „Bosanska vila" II — Sarajevo 1887, 22—24 i 41—44.

Sterneck Heinrich — *Geographische Verhältnisse, Communicationen und das Reisen in Bosnien und der Herzegowina und Montenegro* — Wien 1877, 45.

Isti — *Staro nadgrobno kamenje u Bosni i Hercegovini* — Vienac zabavi i pouci X — Zagreb 1878, br. 34 i 35, 549—551 i 566—567.

Stošić K. — *Sela Šibenskog kotara* — Šibenik — 1941.

Stratimirović Đorđe — *Srednjevjekovno groblje kod Zgošće* — Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. II — Sarajevo 1891, 122—141.

Isti — *Starinarske bilješke* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVIII — Sarajevo 1925, 85—86.

Sturm Aleksandar — *Eine Ferienreise durch Bosnien und die Herzegovina* — Jahresbericht des K. k. Staatsgymnasium Ried XXIII — Ried 1894, 28—31.

Šilović Slade — *Stećci u okolini Trogira* — Bulićev zbornik, Zagreb—Split 1925, 689—693.

Šobajić M. Maksim — *Starine u Zeti* — Beograd 1892, 26 i 63.

Šobajić P. — *Dabarsko Polje u Hercegovini* — Srpski etnografski zbornik LXVII — Beograd 1945, 1—55.

Tomić Sv. — *Banjani* — Srpski etnografski zbornik — Naselja 31 — Beograd 1949, 317—318.

Isti — *Piva i Pivljani* — Srpski etnografski zbornik LIX, *Naselja i poreklo stanovništva*, knj. 31 — Beograd 1949, 413—416.

Trifković Stjepo — *Blažuj i okolina* — „Bosanska vila" II — Sarajevo 1887, 281—282, 294—296, 310, 327—328.

Isti — *Selo Gradac i njegova prošlost* — „Bosanska vila" III — Sarajevo 1888, 296—298 i 311—314.

Isti — *Višegradski Stari Vlah* — Srpski etnografski zbornik V — Beograd 1903, 611—669.

Trifković Stjepo i Vladimir — *Sarajevsko Polje* — Srpski etnografski zbornik XI — Beograd 1908, 3—310.

Truhelka Ćiro — *Kolijevka i groblje prvih Kotromanića* — Studije o podrijetlu — Zagreb 1941, 44—57.

Valtrović Mihajlo — *Starine iz Bosne* — Starinar II — Beograd 1885, 100.

Vego Marko — *Ljubuški* — Sarajevo 1954.

Isti — *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u Biskupi kod Konjica* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., X (Arheologija) — Sarajevo 1955, 157—166 i XII (Arheologija), 1957, 127—141.

Isti — *Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije* — Sarajevo 1961, 81—104.

Isti — *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca* — Radovi Muzeja grada Zenice III — Zenica 1973, 307—335.

Vidović Drago — *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u okolini Zvornika* — Naše starine III — Sarajevo 1956, 221—238.

Vojvodić Milivoj — *Carevačko groblje i Mareljić gradina* — „Bosanska vila" VI — Sarajevo 1892, 119—120.

Vračko-Korošec Paula — *La necropole de Han-Hreša* — Glasnik Zemaljskog muzeja LII — Sarajevo 1940, 45—47.

Vuletić-Vukasović Vid — *Starine* — Slovinac IV — Dubrovnik 1881, 374—375.

Isti — *Bosanski grobovi* — Viestnik hrv. ark. dr. IV — Zagreb 1882, 30—31.
Isti — *Iz dubrovačkog kotara* — Viestnik hrv. ark. dr. IV — Zagreb 1882, 25—26.
Isti — *(Pismo o stećcima)* — Viestnik hrv. ark. dr. V — Zagreb 1883, 20—25, 60—61, 90—92 i 118—121.
Isti — *(Pismo o stećcima)* — Viestnik hrv. ark. dr. VIII — Zagreb 1886, 26—29, 55—56 i 121—123.
Isti — *(Pismo o stećcima)* — Viestnik hrv. ark. dr. IX — Zagreb 1887, 25—28, 51—53, 89—92 i 121—124.
Isti — *(Pismo o stećcima)* — Viestnik hrv. ark. dr. X — Zagreb 1888, 124—126.
Isti — *Bilješke o prehistorijskim gromilama, špiljama itd. u Herceg-Bosni* Viestnik hrv. ark. dr. X — Zagreb 1888, 110—116.
Isti — *(Pismo o stećcima)* — Viestnik hrv. ark. dr. X — Zagreb 1888, 87—90.
Isti — *(Pismo o stećcima)* — Viestnik hrv. ark. dr. XI — Zagreb 1889, 24—27.
Isti — *(Pismo o stećcima)* — Viestnik hrv. ark. družtva XI — Zagreb 1889, 16—19, 56—60, 87—91 i 119—123.
Isti — *Dvije drevne lubanje iz Bosne* — Viestnik hrv. arkeol. družtva XI — Zagreb 1889, 40—43.
Isti — *(Pismo o stećcima)* — Viestnik hrv. ark. dr. XII — Zagreb 1890, 101—107.
Isti — *Bilješke o starinama u Bosni i Hercegovini* — Bosansko-hercegovački Istočnik V — Sarajevo 1891, 143—146.
Isti — *(Pismo o stećcima)* — Viestnik hrv. ark. dr. XIII — Zagreb 1891, 22—26, 53—58 i 83—86.
Isti — *Stećci u selu Popovićima u Konavlima u Dalmaciji* — Starohrvatska prosvjeta I — Zagreb 1895, 237—238.
Isti — *Stećci u Konavlima (u Dalmaciji)* — Bosansko-Hercegovački Istočnik IX — Sarajevo 1895, 354—359.
Isti — *Stećci u Konavlima u Dalmaciji* — Starohrvatska prosvjeta II — Zagreb 1896, 103—104.
Wilkinson Gardner — *Dalmatien und Montenegro* I—II — Leipzig 1849, 132, 137, 151, 174 i 180 u knj. II.
Zelenika Anđelko — *Prilog za proučavanje srednjovjekovnih nekropola na Radimlji i Ošaničkoj Gorici kod Stoca* — Naše starine VIII — Sarajevo 1962, 172—174.
Zlatović S. — *Stara crkva i grobište na vrelu Cetine* — Viestnik hrv. ark. dr. V — Zagreb 1883, 102—107.
Zore Luko — *Bosanski grobovi* — Slovinac III — Dubrovnik 1880, 276.
Zorić Mihajlo — *Stećci u Bijeloj* — „Odjek", Sarajevo 1—31. VIII 1973.
Zotović Mihajlo i Bućić Javorka — *Rezultati preliminarnih arheoloških istraživanja na teritoriji opštine Priboj* — Užički zbornik 4 — Titovo Užice 1975, 17—33.

Pojedinačni spomenici

Babić I. — *Tri srednjovjekovne crkvice* — Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 19 — Split 1972, 64—67.
Baum Milica — *Nekoliko interesantnih stećaka sa područja istočne Bosne* — Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne II — Tuzla 1958, 53—63.

Bešlagić Šefik — *Stari krstovi u Drežnici* — Naše starine III — Sarajevo 1956, 179—188.

Isti — *Stećci i nišani u Vojnom muzeju JNA* — Vjesnik Vojnog muzeja JNA 6—7 — Beograd 1962, 37—54.

Isti — *Hrišćanski nišani XV v. u Bosni* — Zbornik Svetozara Radojčića, Beograd 1969, 25—30.

Isti — *Asei Rašković leži* — „Odjek", Sarajevo 1974, br. 12, 26.

Isti — *Velike vrijednosti jednog stećka u Pošćenju kod Šavnika* — Bosna i Hercegovina, iseljenički almanah, Sarajevo 1975, 47—50.

Isti — *Nišan Mahmuta Brankovića* — Iseljenički almanah Bosna i Hercegovina, Sarajevo 1977, 91—94.

Isti — *Nišan Mahmuta Brankovića* — Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu (posvećen dr Mirjani Ljubinković) IX—X — Beograd 1979, 477—489.

Brunšmid Josip — *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu* — Vjesnik hrvatskog Arheološkog društva, V. s., XII — Zagreb 1912, 177—178.

Curipeschitz Benedict — *Itinerarium... durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530.* — Insbruck 1910. 38—39. Izdat je i prevod na naš jezik: Putopis... 1530. — Sarajevo 1950, 24—25.

Čremošnik Irma — *Srednjovjekovna kapa iz Bile kod Travnika* — Glasnik Zemaljskog muzeja N. s. VII — Sarajevo 1952, 111—119.

Evans Arthur John — *Trough Bosnia and the Herzegovina on foot* — London 1876, 170—176.

Isti — *Illyrian letters* — London 1878, 30—31 i 37.

Isti — *Antiquarian researches in Illyricum* IV—V — Westminster 1883, 86—87 u II dijelu.

Isti — *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875. god.* — Sarajevo 1973.

Fijala Franjo — *Crtice sa Glasinca* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. IV — Sarajevo 1892, 336—340.

Filipović Milenko — *Starine u Bakićima kod Olova* — Glasnik Zemaljskog muzeja XL, sv. II — Sarajevo 1928, 69—78.

Gruber Hermann — *Das Demilov-Kreuz bei Kučinari* — Mandićev zbornik, Rom 1965, 157—167.

Hoernes Moritz — *Mittelalterliche Grabdenkmale in der Herzegowina* — Mittheilungen der K. k. Central-Commission zur Erforschung u. Erhalttung der Kunst-u. historischen Denkmale — Jahrgang VIII — Wien 1882, 19—25.

Isti — *Alte Gräber in Bosnien und der Herzegowina* — Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XIII — Wien 1883, 169—177.

Horvat Anđela — *Veliki monolit uz Otuču* — Bulletin VII odjela za likovne umjetnosti JAZU XV—XXII, 1—3 — Zagreb 1967—1974, 171—182.

Jurišić Karlo — *Nepoznati stećak u župi Biokovskoj i legenda o svetom Jurju — Zbornik Kačić* VIII — Split 1976, 227—234.

Kajmaković Zdravko — *Jedno starije kultno mjesto* — Naše starine XI — Sarajevo 1967, 175—180.

Karanović Milan — *O mramoru vojvode Momčila* — Glasnik Zemaljskog muzeja LIII — Sarajevo 1940, 69—75.

Kotljarevski A. — *Über die Gräber in der Herzegowina zwischen den Orten Cista und Lowrica — Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* II — Wien 1872, 274—277 (prema Podróz do Krajów Slavianskich odbywana w 1802. i 1803. roku, przes X S. VIII, s. 272, Warszawa 1811, Pis. XXXIII).

Kućan A. — Mazalić Đ. — *Kameni stolac iz Bukovica* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., X (Arheologija) — Sarajevo 1955, 41—48.

Kuripešić Benedikt — *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.* — Sarajevo 1950, 54.

Mandić Mihovil — *Turbe kod Travnika* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVI — Sarajevo 1924, 83—90.

Isti — *Sarkofag od muljike s dječjim kosturom iz Čukli* — Glasnik Zemaljskog muzeja XL, sv. II — Sarajevo 1928, 55—56.

Mazalić Đoko — *Kraći članci i rasprave* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., IV—V — Sarajevo 1949/50, 215—242.

Isti — *Konzervatorski zahvat na Batalovoj grobnici i njezin sadašnji izgled* — Naše starine VI — Sarajevo 1959, 239—242.

Mirković Petar — *Manastir Panađur* — Glasnik Zemaljskog muzeja I, knj. I — Sarajevo 1889, 12—15.

Ninković Leontije — *Crkve u Ljubomiru* — Prosvjeta XI — Cetinje 1900, 44—46.

Isti — *Srpski spomenici iz travunske okoline* — Beograd 1910, 17—30.

Palavestra Vlajko — *Narodna predanja o kamenim krstovima u okolini Stoca* — Narodno stvaralaštvo—Folklor IV, sv. 15—16 — Beograd 1965. (juli—oktobar), 1192—1196.

Popović Đ. Cvjetko — *Stećak „Kulina bana"* — *„Oslobođenje"*, Sarajevo, br. 1532, 25. IX 1951. g.

Sapieha A. — *Podroz do krajow Slavianskich odbywana w 1802 i 1803 roku* — Warszawa 1811.

Sergejevski Dimitrije — *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., II, sv. II — Sarajevo 1947, 13—50.

Skarić Vladislav — *Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu* — Glasnik Zemaljskog muzeja XLVI, sv. za historiju i etnografiju — Sarajevo 1934, 79—82.

Stratimirović Đorđe — *Zgošćanski stećak* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVIII — Sarajevo 1926, 45—46.

Suljagić Suljo — *Planinarska zapažanja* — Kalendar Narodna uzdanica, Sarajevo 1938, 192.

Truhelka Ćiro — *Grobnica bosanskog tepčije Batala obretena kod Gornjeg Turbeta* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXVII — Sarajevo 1915, januar—juni, 365—373.

Reljefi

Anđelić Pavao — *Neka pitanja bosanske heraldike* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., XIX (Arheologija) — Sarajevo 1964, 161—168.

Basler Đuro — *Neke likovne paralele stećcima* — Naše starine XIII — Sarajevo 1972, 123—134.

Isti — *Apokaliptička poruka stećaka* — „Dobri pastir" XXIV — Sarajevo 1974, 25—36.

Isti — *Orfički elementi u simbolici stećaka* — „Dobri pastir" XXVI — Sarajevo 1976, 79—96.

Challet J. — *Bogumili i simbolika stećaka* — „Naše starine" X — Sarajevo 1965, 19—37.

Chavrak Zdenko — *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije* — Zagreb 1954.

Ćurčić Vejsil — *Ptice na našim sredovječnim nadgrobnim spomenicima i starim muslimanskim nišanima* — „Gajret" br. 22 — Sarajevo 1930, 557—559. Isti članak objavljen je i u Zadružnom glasniku XIII, br. 3, Sarajevo 10. II 1939. g., 2.

Isti — *Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini* — Kalendar Napredak — Sarajevo 1937, 81—100.

Isti — *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini* — Glasnik Zemaljskog muzeja LV — Sarajevo 1943, 21—225.

Isti — *Lov sa sokolom* — Sarajevo 1956.

Idrizović Nusret — *Koncert za zmije i stećke* — *„Telegram"* — Zagreb 4. oktobra 1963, 11.

Kajmaković Zdravko — *Neki ikonografski motivi na stećcima* — Radovi Muzeja grada Zenice III — Zenica 1973, 297—306.

Karanović Milan — *Jedan zanimljiv mramor kod Skender Vakufa* — Glasnik Zemaljskog muzeja XL, sv. II — Sarajevo 1928, 135—140.

Isti — *Grobna crkva grafički izražena na bosanskom srednjevjekovnom spomeniku* — Novitates musei Sarajevoensis, Sarajevo 1934.

Koco Dimče — *L'ornamentation d'un Vase à mesure du Musée Cluny et les stećci bosniaques* — Artibus Asiae XV — Ascona 1952, 195—201.

Kostić Petar — *Običaj postavljanja zastava na grob* — Glasnik Etnografskog muzeja 33 — Beograd 1970, 9—28.

Ljubinković Nenad — *Jelen u bugaršticama* — Narodno stvaralaštvo—Folklor, god. VII, sv. 26—27 — Beograd, juli—oktobar 1968, 173—177.

Maksimović Jovanka — *Slikarstvo minijatura u srednjovekovnoj Bosni* — Zbornik radova Vizantološkog instituta 17 — Beograd 1976, 175—186.

Mladenović Olivera — *Kolo južnih Slovena* — Etnografski institut — Posebna izdanja 14 — Beograd 1973.

Miletić Maja — *I „krstjani" di Bosna alla luce dei loro monumenti di pietra* — Orientalia cristiana periodica, 149 — Roma 1957.

Momirović Petar — *Kapiteli manastira Žitomislića* — „Bogoslovlje" XIII (XXVIII), sv. 1 i 2 — Beograd 1969, 123—138.

Petrović P. — *Motivi na bosansko-hercegovačkim stećcima* — Zbornik Matice srpske X — Novi Sad 1955, 15—31.

Isti — *Motiv arkada i stolova na stećcima* — Starinar SAN, N. s., VII—VIII (1956—1957) — Beograd 1958, 195—206.

Isti — *Motiv ljudskih očiju kod balkanskih Slovena* — Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 22—23 — Beograd 1960, 33—56.

Petrović Ž. Petar — Glasnik SAN I — Beograd 1949, 566—567.

Radojčić Svetozar — *Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka* — Letopis Matice srpske, knj. 387, sv. 1 — Novi Sad, januar 1961, 1—15.

Renđeo Ivan — *Simbolika štapa na stećcima* — „Hrvatski planinar", Zagreb 1943, 61—68.

Sergejevski Dimitrije — *Slike pokojnika na našim srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., VIII — Sarajevo 1953, 131—139.

Isti — *Stećak kod sela Tekije* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., IX (Arheologija) — Sarajevo 1954, 273—274.

Solovjev Aleksandar — *Jesu li bogumili poštovali krst?* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., III — Sarajevo 1948, 81—102.

Isti — *Le symbolisme des monuments funéraires bogumiles* — Cahiers d'Études Cathares 5e année, № 18 — Arque 1954, 92—114.

Isti — *Simbolika srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini* — Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII — Sarajevo 1956, 5—67.

Isti — *Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslavischen Ländern* — Völker und Kulturen Südosteuropas — München 1958, 173—199.

Srejović D. — *Jelen u narodnim običajima* — Glasnik Etnograskog muzeja u Beogradu XVIII — Beograd 1955, 231—237.

Stanić Radomir — *Plastika nadgrobnih spomenika* — Novi Pazar (monografija), Beograd 1969, 238—244.

Stričević Đorđe — *Reč-dve o stećcima* — Danas, god. II, br. 22 — Beograd 1962, 21.

Truhelka Ćiro — *Dva heraldička spomenika iz Bosne* — Glasnik Zemaljskog muzeja I, knj. II — Sarajevo 1889, 73—76.

Vasić Pavle — *O nekim vidovima srednjovekovne nošnje u Bosni i Hercegovini* — Radovi Muzeja grada Zenice III — Zenica 1973, 245—266.

Vidović Drago — *Simbolične predstave na stećcima* — Naše starine II Sarajevo 1954, 119—136.

Isti — *Predstave kola na stećcima i njihovo značenje* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., IX (Arheologija) — Sarajevo 1954, 275—278.

Wenzel Marian — *Some Reliefs outside the Vjetrenica Cave at Zavala* — Starinar SAN, N. s., XII — Beograd 1961, 21—34.

Ista — *Medieval Mystery cult in Bosnia and Herzegovina* — Journal of Warburg and Courtauld Institutes XXIV, 1—2 — London 1961, 89—107.

Ista — *O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima* — Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14 — Split 1962, 79—93.

Ista — *Graveside Feats and Dances in Yugoslavia* — Folklor 75 — London 1962.

Ista — *Lisnati krst na stećcima s područja Neretve* — Zbornik Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu 8 — Beograd 1962, 39—49.

Ista — *Some Notes on the Iconography of St. Helen* — Actes du XIIe Congres International des Études Byzantines — Beograd 1964.

Ista — *Ukrasni motivi na stećcima* — Sarajevo 1965.

Ista — *Neki komentari o odvojenoj ruci na bosanskim nadgrobnim spomenicima* — Narodno stvaralaštvo—Folklor VI — Beograd 1967, sv. 22—24 (april—oktobar), 137—140.

Ista — *Štitovi i grbovi na stećcima* — Vesnik Vojnog muzeja JNA 11—12 — Beograd 1966, 90—108.

Wild Georg — *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik* I — Wiesbaden 1970.

Isti — *Die Darstellung des bogumilischen „Perfectus" auf den mittelalterlichen Grabdenkmälern (Stećci) Bosniens und der Herzegowina, Balcanica* IV, Beograd 1973, 111—120.

Isti — *Symbol und Dogma im Bogumilentum,* — Saeculum XXI, Heft 4, München 1970, 383—392.

Wilke Georg — *Značenje nekih simbola na bogumilskim spomenicima* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXXVI (na njemačkom jeziku) — Sarajevo 1924, 27—38.

Zečević Slobodan — *Ljeljenovo kolo* — Narodno stvaralaštvo—Folklor, Beograd 1964, sv. 9—10 (januar—april), 702—710.

Bešlagić Šefik — *Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., XIV (Arheologija) — Sarajevo 1959, 239—247.

Isti — *Novopronađeni natpisi na stećcima* — Naše starine IX — Sarajevo 1964, 133—144.

Isti — *Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima* — Naše starine XI — Sarajevo 1967, 41—50.

Isti — *Novopronađeni natpisi na stećcima* — Naše starine XII — Sarajevo 1969, 133—148.

Isti — *Natpisi na stećcima* — „Odjek", Sarajevo 15—31. V 1971.

Isti — *Epitaf bosančicom u Perastu* — Starine Crne Gore V — Cetinje 1975, 265—268.

Isti — *Natpisi stećaka sjeverne Dalmacije* — Radovi LV Akademije nauka i umjetnosti BiH (Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18) — Sarajevo 1975, 129—143.

Isti — *Novopronađeni natpis na stećku u Gornjoj Međeđi kod Gradačca* — Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne XI — Tuzla 1975, 27—31.

Bijelić Matija — *Starobosanski natpisi u Premilovom Polju* — Glasnik Zemaljskog muzeja II, knj. III — Sarajevo 1890, 298—304.

Isti — *Dva starobosanska natpisa u Vlahovićima* — Glasnik Zemaljskog muzeja II — Sarajevo 1890, 225—226.

Isti — *Natpis iz Miljanovića* — Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. I — Sarajevo 1891, 54—55.

Bjelovučić N. Zvonimir — *Bogumilsko groblje i bosančica* — „Narodni list" XLIX, br. 58 — Zadar 1910.

Budimir Milan — *Jedan stari balkanski nadgrobni spomenik i natpis* — Istorijski časopis 1—2 — Beograd 1948, 261—263.

Crnogorčević Mladen — *Starinske grobnice na Prevlaci* — Starinar IX — Beograd 1892, 55—56.

Ćorović Vladimir — *Jedan srpski natpis iz XII v.* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXIII — Sarajevo 1911, 549—551.

Delić Stevan — *Fatnica* — „Bosanska vila" VIII — Sarajevo 1893, 352—353.

Isti — *Dva stara natpisa iz Hercegovine* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXIII — Sarajevo 1911, 485—502.

Isti — *Petrov manastir kod Trebinja* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXV — Sarajevo 1913, januar—mart, 129—132.

Isti — *Das Petruskloster bei Trebinje* — *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina* XIII — Wien 1916, 42—51.

Dizdar Mak — *Stari bosanski epitafi* — „Život" X, br. 4 — Sarajevo, april 1961, 183—210.

Isti — *Stari bosanski tekstovi* — Sarajevo 1969.

Isti — *Bogumilska tajna knjiga* — „Odjek", Sarajevo, april 1970.

Dragičević Tomo — *Dva starobosanska natpisa* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV — Sarajevo 1892, 248—249.

Dragičević Tomo — Vuletić-Vukasović Vid — *Natpis u selu Zaseoku* — *Glasnik Zemaljskog muzeja* II, knj. II — Sarajevo 1890, 297—298.

Isti — *Starobosanski natpisi iz Kalesije* — Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. II — Sarajevo 1891, 193—195.

Isti — *Starobosanski natpis iz Vlasenice* (Birča) — Glasnik Zemaljskog muzeja IV — Sarajevo 1892, 248—249.

Dragojlović Drag. — M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1962—1964, knj. I—III — Balcanica II — Beograd 1971, 380—381.

Đorđević Tihomir — *Nekoliko starih srpskih zapisa i natpisa* — Starinar III, sv. I i II — Beograd 1908, 151—159.

Filipović Milenko — *Natpis na stećku u Tičićima* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXXIII — Sarajevo 1926, 70—80.

Glumac Dušan — *O jednom natpisu iz Azane XIII—XV veka* — Starinar XIX (1968) — Beograd 1969, 263—266.

Götting — *Ueber dem Grabstein des bosnischen Fürsten Batić* — Mittei-lungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XVII — Wien 1887, 55—56.

Grđić-Bjelokosić Lukas — *Babov grob in Bajčevići* — Wissenschaftliche Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien VI — Wien 1899, 654.

Hörmann Kosta — *Nadgrobni spomenik kneza Batića* — Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. IV — Sarajevo 1891, 391—395.

Isti — *Starobosanski natpis iz XV vijeka* — Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. I — Sarajevo 1891, 48—53.

Isti — *Epigraphische Denkmäler aus dem Mittelalter* — Wisenschaftliche Mittheilungen III — Wien 1895, 481—502.

Isti — *Srednjevjekovni spomenici Bosne i Hercegovine* — Trudy XI Arheološkog kongresa u Kijevu 1899. g., tom II — Moskva 1902, 165—172.

Hörmann Constantin — Radimsky Wenzel — *Die Alterthümer von Ošanić bei Stolac* — Wissenschaftliche Mittheilungen... II — Wien 1894, 35—44.

Hörmann Constantin — Radimsky Vaclav — *Ošanić kod Stoca* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV, Sarajevo 1892, 40—49.

Ivović Jovan — *Tri natpisa u selu Petrovićima* — Istorijski zapisi X, knj. XIII, 1—2 — Cetinje 1957, 258—265.

Jagić Vatroslav — *Nekoliko riječi o bosanskim natpisima na stećcima* — Glasnik Zemaljskog muzeja II, knj. I — Sarajevo 1890, 1—9. Isti članak na njemačkom jeziku objavljen u Wissenschaftliche Mittheilungen... III, Wien 1895, 369—402.

Jedan Hercegovac — *Hercegovački natpisi* — Slovinac VII — Dubrovnik 1884, 63.

Jireček Konstantin — *Vlastela humska na natpisu u Veličanima* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV — Sarajevo 1892, okt.—dec., 279—285. Isti članak objavljen na njemačkom jeziku u Wiss. Mitth.... III, Wien 1895, 474—480.

Jurišić Karlo — *Stariji hrvatski natpisi Makarskog primorja* — Starine JAZU 53 — Zagreb 1966, 89—133.

Kajmaković Zdravko — *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja* — Naše starine IX — Sarajevo 1964, 145—165.

Kajmaković Zdravko — *Natpis na stećku u Ocrkavlju, u Miljevini* — *Gornje Podrinje u doba Kosača IV* — Sarajevo 1977, 46—48.

Kovačević Jovan — *Nadgrobni natpis i reljef kaznaca Nespine* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., XV—XVI (Arheologija) — Sarajevo 1961, 317—322.

Kovačević Ljubomir — *Nekoliko zapisa i bilježaka* — Starine X — Zagreb 1878, 260—261 i 267.

Isti — *Nadgrobni natpis u Veličanima* — Starinar XI — Beograd 1892, 69—71.
Krajinović Jakov — *Tri revidirana natpisa iz okoline Travnika* — Glasnik Zemaljskog muzeja LV — Sarajevo 1943, 227—236.
Ljubić Martin — *Hercegovački natpis* — Viestnik hrv. ark. dr. III — Zagreb 1881, 17—18.
Isti — .... — Viestnik hrv. ark. dr. IV — Zagreb 1882, 89.
Ljubić Šime — *Privoljski natpis* — Viestnik hrv. ark. dr. III — Zagreb 1881, 97—99.
Isti — *Hercegovački natpisi na Radimlji* — Viestnik hrv. ark. dr. V — Zagreb 1883, 81.
Makanec A. — *Bogumilski grobovi i starobosanski natpisi* — Novosti, Zagreb, 1926 (Božić).
Matić S. — *Tragovi stiha na stećcima* — Zbornik Matice srpske za književnost i jezik IV—V — Novi Sad 1956—1957, 80—93.
Nedeljković Brana — *O „bosančici"* — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor XXI, 3—4 — Beograd 1955, 271—284.
Nedić Martin — *Spomenici bosanski* — Arhiv za povjesnicu jugoslavensku IV — Zagreb 1857, 142—162.
Palavestra Vlajko — *O umjetničkoj vrijednosti natpisa na stećcima* — Treći program Radio Sarajeva III — Sarajevo 1974, br. 6, 378—387.
Pavlović B. — Renđeo I. — *Stećci govore* — Zagreb 1954.
Pavlović Leontije — *Nadgrobni spomenik skutonoše Stojana Ivanovića* — Godišnjak Istorijskog arhiva VIII — Šabac 1970, 49—64.
Petrović Jozo — *S arheologom kroz Travnik* — Narodne starine VI, sv. 15 — Zagreb 1931, 8.
Prohaska Dragutin — *Das kroatisch-serbische Schriftum in Bosnien und der Herzegowina* — Zagreb 1911, 30 i 52.
Raukar Tomislav — *O problemu bosančice u našoj historiografiji* — Radovi Muzeja grada Zenice III — Zenica 1973, 103—144.
Skarić Vladislav — *Grobni natpis braće Radilovića u Čadovini* — Glasnik Zemaljskog muzeja XXXIX, sv. II — Sarajevo 1927, 193—197.
Isti — *Bogumilski grobovi i bosančica* — Narodno jedinstvo III, kalendar za 1932. g. — Sarajevo 1932, 356—358.
Solovjev Aleksandar — *O natpisu na grobu velikog kaznaca Nespine* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., III — Sarajevo 1948, 235—238.
Stanić Radomir — *Nekoliko natpisa na stećcima u okolini Novog Pazara...* — Naše starine XII — Sarajevo 1969, 149—154.
Stojanović Ljubomir — *O natpisima na stećcima u Glasniku Zemaljskog muzeja za god. 1890.* — „Bosanska vila" VII — Sarajevo 1892, 91—92.
Isti — *Stari srpski zapisi i natpisi I—VI* — *Beograd i Sremski Karlovci* 1902—1923, br. 13, 53, 119, 120, 176, 230, 231, 233, 268, 319, 397, 670, 830, 1232 ... u knj. I, br. 4275 ... u knj. II, br. 4726—4923, 5536—5542 u knj. III, br. 5895, 6135 ... u knj. IV, br. 9793—9812, 1030, 1037 u knj. VI.
Tentor Mate — *Bosančica* — *Hrvatska enciklopedija 3* — Zagreb 1942, 97—99.
Isti — *Bosančica* — *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I* — Sarajevo 1942, 823—829.
Tomović Gordana — *Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu* — Beograd 1974.
Truhelka Ćiro — *Bosančica* — Glasnik Zemaljskog muzeja I, knj. IV — Sarajevo 1889, 65—83.

Isti — *Dva starobosanska natpisa* — Glasnik Zemaljskog muzeja I, knj. III — Sarajevo 1889, 23—24.

Isti — *Vladjevina i natpisi njezini* — Glasnik Zemaljskog muzeja I, knj. I — Sarajevo 1889, 72—77.

Isti — *Stari bosanski natpisi* — „Vienac" XXII — Zagreb 1890, br. 32, 33, 35, str. 508, 526—527, 561—562.

Isti — *Eine Inschrift des Banus Kulin* — Wissenschaftliche Mitthei lungen ... VII — Wien 1900, 215—220.

Isti — *Novi postupak pri snimanju natpisa* — Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. I — Sarajevo 1891, 41—43.

Isti — *Stari bosanski natpisi* — Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. I — Sarajevo 1891, 86—95.

Isti — *Stari hercegovački natpisi* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. III — Sarajevo 1892, 215—220.

Isti — *Nekoliko hercegovačkih natpisa* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. I — Sarajevo 1892, 24—32.

Isti — *Stari hercegovački natpisi* — Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. II — Sarajevo 1892, 107—116.

Isti — *Stari hercegovački natpisi* — Glasnik Zemaljskog muzeja V, knj. I — Sarajevo 1893, 93—97.

Isti — *Starobosanski natpisi* — Glasnik Zemaljskog muzeja VI — Sarajevo, januar—mart 1894, 189—194.

Isti — *Die Bosančica* — Wissenschaftliche Mittheilungen ... II — Wien 1894, 364—374.

Isti — *Starobosanski pismeni spomenici* — Glasnik Zemaljskog muzeja VI — Sarajevo 1894, oktobar—decembar, 771—782.

Isti — *Starobosanski natpisi* — Glasnik Zemaljskog muzeja VII — Sarajevo 1895, april—juni, 259—284.

Isti — *Stari bosanski natpisi* — Glasnik Zemaljskog muzeja VII — Sarajevo 1895, oktobar—decembar, 567—571.

Isti — *Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne* — Glasnik Zemaljskog muzeja VII — Sarajevo 1895, juli—septembar, 337—356.

Isti — *Sredovjeki natpis u Kotorcu* — Glasnik Zemaljskog muzeja VIII — Sarajevo 1896, april—juni, 217—218.

Isti — *Slavische Inschriften aus Bosnien* — Wissenschaftliche Mittheilungen ... IV — Wien 1896, 343—355.

Isti — *Stari natpisi iz Hercegovine* — Glasnik Zemaljskog muzeja VIII — Sarajevo 1896, juli—decembar, 325—328.

Isti — *Altbosnische Inschriften* — Wissenschaftliche Mittheilungen ... V — Wien 1897, 276—303.

Isti — *Natpis Kulina Bana* — Glasnik Zemaljskog muzeja X — Sarajevo 1898, oktobar—decembar, 617—622.

Isti — *Mittelalterliche Inschriften in Kotorac* — Wissenschaftliche Mittheilungen ... VI — Wien 1899, 534—535.

Isti — *Mittelalterliche Inschriften aus der Herzegowina* — Wissenschaftliche Mittheilungen ... VI — Wien 1899, 535—538.

Valtrović Mihajlo — *Kamen s natpisom u avliji lozničke čitaonice* — Starinar II — Beograd 1885, 68.

Isti — *Srpski nadgrobni kamen iz XVI veka* — Starinar IV — Beograd 1887, 133.

Isti — *Nadgrobni natpis iz Bosne* — Starinar V — Beograd 1888, 85—86.

Vego Marko — *Ćirilski natpisi iz Hercegovine* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., XIII (Arheologija) — Sarajevo 1958, 169—177.
Isti — *Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Broćno u Hercegovini* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., XIV (Arheologija) — Sarajevo 1959, 221—237.
Isti — *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., XV—XVI (1960—1961), sv. za arheologiju, 259—283 i XVII (1962), sv. za arheologiju, 191—240 i XIX (1964), sv. za arheologiju, 173—210.
Isti — *Ćirilski natpis u Brotnjicama* — Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13 — Split 1961, 188—191.
Isti — *Zbornik srednjevjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo 1962; II, Sarajevo 1964; III, Sarajevo 1964; IV, Sarajevo 1970.
Isti — J. Ivović — *Tri natpisa u selu Petrovićima* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., XIX (Arheologija) — Sarajevo 1964, 223—224.
Vuković Jovan — *Novo čitanje i tumačenje nekih starih bosanskih nadgrobnih natpisa* — Godišnjak Istorijskog društva BiH I — Sarajevo 1949, 80—100.
Vuković Jovan — Kućan Ante — *Jedan stari nadgrobni spomenik i natpis* — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., II — Sarajevo 1947, 51—58.
Vuletić—Vukasović Vid — *Starobosanski ili srpski natpis u Dubravama u Hercegovini* — Slovinac VI — Dubrovnik 1883, 250—251.
Isti — *Hercegovački natpisi* — Viestnik hrv. ark. dr. V — Zagreb 1883, 116—118.
Isti — *Hercegovački natpisi* — Viestnik hrv. ark. dr. VI — Zagreb 1884, 29—30, 62, 85—87 i 121—122.
Isti — *Starobosanski natpis u Popovu Polju* — Starinar I — Beograd 1884, 72.
Isti — *Starinski grob u Bukovici* — Slovinac VII — Dubrovnik 1884, 140 i 143.
Isti — *Hercegovački natpisi* — Viestnik hrv. ark. dr. VI — Zagreb 1884, 28—29.
Isti — *Hercegovački natpisi* — Viestnik hrv. ark. dr. VI — Zagreb 1884, 75—76.
Isti — *Starosrpski natpis u Bosni* — Slovinac VII — Dubrovnik 1884, 334, 415, 429 i 446—447.
Isti — *Starobosanski natpisi u Hercegovini* — Viestnik hrv. ark. družtva VII — Zagreb 1885, 19—21.
Isti — ..... — Viestnik hrv. ark. družtva VII — Zagreb 1885, 22—23, 55—59, 85—86 i 121—124.
Isti — *Starobosanski natpisi u Hercegovini* — Viestnik hrv. ark. družtva VII — Zagreb 1885, 48—49, 76—77 i 98—99.
Isti — *Starobosanski natpisi u Hercegovini* — Viestnik hrv. ark. dr. VIII — Zagreb 1886, 14—15 i 36—38.
Isti — *Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini* — Viestnik hrv. ark. dr. IX — Zagreb 1887, 9—14, 39—44, 73—76 i 111—115.
Isti — *Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini* — Viestnik hrv. ark. dr. X — Zagreb 1888, 16—19, 50—53 i 71—75.
Isti — *Sredovječni natpis u Gracu* — Starinar VI — Beograd 1889, 6—7.
Isti — *Starobosanski natpis kod hana Ćoršulića* — Glasnik Zemaljskog muzeja I, knj. II — Sarajevo 1889, 78—80.
Isti — *Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini* — Viestnik hrv. ark. dr. X — Zagreb 1889, 8—13, 44—50 i 73—82.
Isti — *Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini* — Viestnik hrv. ark. dr. XII — Zagreb 1890, 4—7, 39—45, 84—88 i 117—119.

Isti — *Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini* — Viestnik hrv. ark. dr. XIII — Zagreb 1891, 15—20 i 108—114.
Isti — *Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini* — Viestnik hrvatskog arkeološkog družtva XIV — Zagreb 1892, 5—7 i 84—85.
Isti — *Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini* — *Starohrvatska prosvjeta* I, — Zagreb 1895, 40—41, 87—89, 146—149 i 231—234.
Isti — *Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini* — *Starohrvatska prosvjeta* II — Zagreb 1896, 160—162, 232—234.
Zelić—Bučan Benedikta — *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*, prilog 3. svesku izdanja Historijskog arhiva u Splitu — Split 1961, 1—32.
Zore Luko — *Starinski natpisi u Hercegovini* — Slovinac III — Dubrovnik 1880, 70, 137—138, 179, 212, 278, 295 i 397.
Isti — *Starinski natpisi* — Slovinac IV — Dubrovnik 1881, 45, 66, 103.
Isti — *Starinski spomenik* — Slovinac V — Dubrovnik 1882, 84.

REGISTRI

I — LIČNA IMENA

A

B

C

Č

Ć

D

Đ

DŽ

E

F

G

H

I

J

K

N

O

P

R

S

Š

T

II — GEOGRAFSKI NAZIVI, NASELJA I NAZIVI OSTALIH VAŽNIJIH POJMOVA

C

Č

D

DŽ

Đ

E

F

G

H

N

NJ

O

Š

T

U

V

SADRŽAJ

Šefik Bešlagić

STEĆCI — KULTURA I UMJETNOST

Izdavač
IRO *„Veselin Masleša"*,
OO Izdavačka djelatnost,
Sarajevo

Za izdavača
Boro Vidović

Tehnički urednik
Salih Ahmethodžić, graf. inž.

Lektor
Dušanka Starović

Korektor
Filip Zloušić

Fotosi i crteži
Ranko Rosić i
Šefik Bešlagić

Naslovna strana
Dino Malović

Štampa:
RO štamparija *„Budućnost"*,
Novi Sad

Tiraž: 1000 primjeraka

Štampano uz finansijsku pomoć SIZ-a za
izdavačku i bibliotečku djelatnost BiH

STEĆCI JUGOSLAVIJE

TOPOGRAFSKI PREGLED

km 10 5 0 5 10 20 30 40 km

PAKRAC · TOPUSKO · SL POŽEGA · V KLADUŠA · Glina · PLAŠKI · BOS DUBICA · Sava · SL BROD · Una · Sana · BOS NOVI · CAZIN · PRIJEDOR · Korana · OTOČAC · Vrbas · Ukrina · DERVENTA · ODŽAK · BIHAĆ · PRNJAVOR · Bosna · BRČKO · BANJA LUKA · SANSKI MOST · TITOVA KORENICA · DOBOJ · BOGATIĆ · BEOGRAD · BIJELJINA · ŠABAC · Usora · SREBRENIK · OBRENOVAC · TESLIĆ · Spreča · KARLOBAG · GOSPIĆ · BOS PETROVAC · Vrbanja · MAGLAJ · TUZLA · Drina · LOZNICA · KLJUČ · KOCELJEVA · PAG · Lika · ŽEPČE · BANOVIĆI · MRKONJIĆ GRAD · DRVAR · JAJCE · Krivaja · ZVORNIK · KRUPANJ · GRAČAC · Unac · NIN · TRAVNIK · Lašva · ZENICA · KLADANJ · VALJEVO · BOS GRAHOVO · VAREŠ · ZADAR · BUSOVAČA · OLOVO · HAN PIJESAK · SREBRENICA · GLAMOČ · BENKOVAC · KNIN · BUGOJNO · KUPRES · GORNJI MILANOVAC · VISOKO · BAJINA BAŠTA · SOKOLAC · SKRADIN · Krka · LIVNO · PROZOR · KREŠEVO · SARAJEVO · TITOVO UŽICE · ČAČAK · ŠIBENIK · VIŠEGRAD · KRALJEVO · SINJ · DUVNO · KONJIC · TRNOVO · GORAŽDE · RUDO · Lim · TROGIR · SPLIT · Cetina · IVANJICA · POSUŠJE · KALINOVIK · FOČA · Ćehotina · OMIŠ · PRIJEPOLJE · PLJEVLJA · MOSTAR · Neretva · MAKARSKA · NEVESINJE · Sutjeska · Piva · RAŠKA · SJENICA · GACKO · ŽABLJAK · Tara · NOVI PAZAR · ČAPLJINA · STOLAC · PLOČE · BIJELO POLJE · LJUBINJE · Komarnica · ŠAVNIK · BILEĆA · KOLAŠIN · NIKŠIĆ · TREBINJE · DUBROVNIK · KOTOR

J A D R A N S K O   M O R E

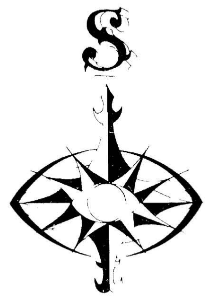

CRTAO NIKOLA BADANKOVIĆ, 1978

STEĆCI JUGOSLAVIJE

NATPISI

km 10 5 0 10 20 30 40 km

- ● NEKROPOLE STEĆAKA NA KOJIMA IMA NATPISA
- · VAŽNIJI GRADOVI
- --- REPUBLIČKA GRANICA

CRTAO NIKOLA BAĐANKOVIĆ, 1978